

A. DONATI
Roma Vetus ac Recens.

ALEXANDRI DONATI

E SOCIETATE JESU

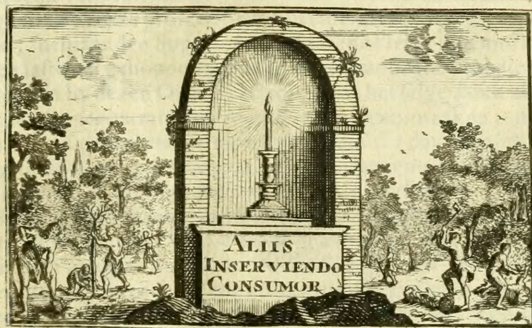
ROMA VETUS AC RECENS

Utriusque Ædificiis

ILLUSTRATA.

In multis locis aucta, castigatior reddita, indice locupletissimo, & Figuris Æneis illustrata.

EDITIO ULTIMA.

AMSTELÆDAMI,

Prostant apud JANSSONIO-WAESBERGIOS & JOANNEM WOLTERS, 1695.

Cum Privilegio.

P R I V I L E G I E.

DE Staten van Holland ende West-Vriesland, doen te weten: Also Ons vertoont is by *Jan van Munnickhuysen*, Burger en Plaatsnyder binnen Amsterdam, hoe dat hy Supplt. op sijn eigen kosten voor eenige Jaaren ondernomen had seeker Boek, genaamt *Alexandri Donati Roma Vetus ac recens utriusque ædificiis ad eruditam cognitionem expositis*, te laten drukken, en de Figuuren daar inne begreepen self te laten snyden, dog also 't selve Boek niet kon naar eisch gedrukt en volvoert werden, als met swaare en groote onkosten, waar toe hy Supplt. reets tot uytvoering van 't boven^{gl} gemelde Boek groote onkosten aangeleid had, so was hy Supplt. beducht, dat 't selve Boek by iemand anders hier te Lande ook mogte ondernomen worden te drukken, tot desselfs Supplt. groote schade en nadeel, so keerde hy Supplt. sich tot Ons, onderdaniglijk versoekende hem Supplt. te begunstigen met een speciaal Octroy of Privilegie, waar by aan hem Supplt. of zyne actie verkrygende alleenlijk geduurende den tyd van vyftien achter een volgende Jaaren wierd vergunt 't voorverhaalde werk met zyn Plaaten, met al 't geen dat tot luyster van dien kon strekken by te voegen, hier in Onze Lande te mogen laten drukken, uitgeven, en verkopen in zodaanige taalen en Formaten en op zodaanigen manier als hy Supplt. ofte zijne actie verkrygende zoude goet vinden, met verbod dat niemand hier te Lande geduurende de voorn: tyd alle 't selve gezamentlijk of eenig gedeelte van dien afzonderlijk zoude vermogen in eenigerhande manier in 't klein of geextraheert, of in 't groot te drukken, of de Figuren te laaten snyden of etsen, en laaten drukken en uitgeven, verkopen ofte verruylen, of elders buiten dezen Lande geetz, gesneeden, of gedrukt zynde, hier te Lande 't selve zoude vermogen in te brengen, verkopen of te verruylen, op zekere groote penen by de overtreders te verbeuren. So ist, dat wy de zaake ende 't versoek voorsz: overgemerkt hebbende, ende genegen wezende ter bede van den Supplt. uit Onze rechte wetenschap souveraine macht, ende authoriteyt den zelven Supplt. geconsenteert, geaccordeert en geoctrojeert hebben, consenteeren, accordeeren, en octrojeeren mits dezen, dat hy gedurende de tyd van vyftien eerst achtervolgende Jaaren het voorsz: Boek genaamt *Alexandri Donati Roma Vetus ac recens utriusque ædificiis ad eruditam cognitionem expositis*, binnen den voorsz: Onzen Lande alleen zal mogen drukken, doen drukken, uitgeven ende verkopen, verbiedende daarom alle ende een ygelijken het zelve Boek in 't geheel of ten deele naar te drukken, ofte elders naargedrukt binnen den zelven Onzen Lande te brengen, uit te geven, of te verkopen op verbeurten van alle de naargedrukte, ingebrachte ofte verkochte exemplaaren, ende een boete van drie hondert guldens daar en boven te verbeuren, te appliceeren een derdepart voor den Officier, die de calange doen zal, een derde part voor den Armen der plaatse daar het casus voorvallen zal, ende het resteerende derde part voor den Supplt. alles in dien verstande dat wy den Supplt. met dezen Onzen Octroje alleen willende gratificeeren tot vergoedinge van zyne schade door het naadrukken van het voorsz: Boek, daar door in geenigen deele verstaan den inhouden van dien te authoriseeren, ofte te advoueeren, ende veel min het selve onder Onze protectie ende bescherminge eenig meerder credit, aanzien ofte reputatie te geven, nemaar den Supplt. in cas daar inne iets onbehoorlijks zoude influeeren alle het zelve tot zynen laste zal gehouden wesen te verantwoorden, tot dien einde wel expresselijk begerende dat by aldien hy dezen Onzen Octroje voor het selve Boek zal willen stellen daar van geen geabrevieerde ofte gecontraheerde mentie zal mogen maaken, nemaar gehouden zal wezen het zelve Octroy in 't geheel ende zonder eenige omissie daar voor te drukken ofte te doen drukken, en dat hy gehouden zal zyn een exemplaar van het voorsz: Boek gebonden ende wel geconditioneert te brengen in de Bibliotecque van Onze Universiteit tot Leyden, ende daar van behoorlijk te doen blijken, alles op pene van het effect van dien te verliezen. Ende ten eynde den Supplt. dezen Onzen consente ende Octroje moge genieten als naar behooren, Lasten wy allen ende een ygelijken die 't aangaan mach, dat zy den Supplt. van den inhoude van dezen doen ende laten gedoogen rustelijk, vredelijk ende volkomentlijk genieten ende gebruiken, cesseerende alle belet ter contrarie. Gedaan in den Hage onder Onzen grooten Zegele hier aan gehangen, op den 13 December in 't Jaar Onzes Heeren en Saligmakers duyzend ses hondert twee en 't negentig.

A. HEINSIUS.

Ter Ordonnantie van de Staten

SIMON van BEAUMONT.

De Privilegie achter de Roode Tytel te setten.

SANCTISSIMO D. N.

URBANO VIII.

PONT. MAX.

ALEXANDER DONATUS

E SOCIETATE JESU.

Omam tuam à prima origine per varias ædificandi ætates ad noſtra uſque tempora deductam, tibi offero inſpiciendam BEATISSIME PATER. Fuit hoc peculiare hujus Urbis, quam Fundator humanæ ſalutis Deus Pontificibus Vicariis ſuis deſtinaverat ſedem; ut quemadmodum Imperatores, ac principes terrarum juris armorumque parens procreavit; ita principatum Urbium præclaris quoque operibus ſuſtineret. Quare hoſtes infeſtiſſimi ab Aquilonis quondam vertice profecti ſic eam vel bello perſequi, vel expugnare potuerunt, ut firmior è vulneribus, ex ignibus illuſtriori, ſtabilior è ruinis, majus certe miraculum, *Pulcherrima rerum*, ut ille ait, exſurgeret. Sed quæ humana vices tanto frequentius perpeſſa eſt, quanto altiorem inter humana locum occupavit; nunc te Principe pulchriorem ſe, quam multis ante ſeculis vigere, & ſtatum tenere conſtantiorem, quam cum imperio florebat, gloriatur, Romani enim Pontifices poſt Gothicas everſiones atque incendia plurimi numerantur, qui de reſtituendis excollendiſque Romæ ædificiis ſuperiore præſertim, noſtraque ætate contende-

runt : nec jam toto terrarum Orbe quidpiam magnificentius suæ quisque patriæ largus commendator prædicare potest. Nimirum juste providebatur, ut dominatrices APES, quæ lectissimos insident flores parem indoli suæ nanciscerentur sedem; nec solum in flore Urbium regnarent, sed ipsam quoque principem Urbem florere juberent, in quam cœlesti munere mel novum fœlicitatis inducerent. Tu enim ut cætera Pontificatus tui decora sileam, Romæ quantum splendoris, ac majestatis adjecisti? Templa passim instaurata, & exculta sunt, nova inchoata aut perfecta : palatia Pontificum ornata, & munita : restitutæ auctæ, erectæ quadam Principis æmulatione civium, ac dynastarum ædes : refecta mœnia : validis munitionibus instructæ arces : apertæ, stratæ, complanatæ viæ : extructi fontes : substructæ, ac repurgatæ cloacæ : elatæ valles : demissa juga : Basilica Vaticana marmoreis, operosisque ornamentis illuminata : Moles admiranda ex ære auroque Apostolorum sepulchro imposita; ut jam Roma te non magis præsidem suspiciat religionis, quam suæ dignitatis propagatorem. Hæc vero properata, & mature ad exitum perducta sunt alienis ab ædificando temporibus, quibus pacis artes passim quieverunt, & Italia quassata bello, insuper miseranda peste congemuit. Sed hæc misera facies ærumnarum, ut innocua videretur, cumulum aggeravit laudum tuarum. Nostra enim ætate divinæ bonitatis peculiari beneficentia peractum est, quod olim Eutropius admonuit historicus, & christianus, & monachus : Ut, cum adversis calamitatibus populi affligerentur, publicorum malorum acerbitas optimorum Principum consiliis, atque opibus levaretur. Id Marci Antonini sapientis, egregiique Imperatoris, cujus tum res gestas pangebat, illustrat exemplo. Nihil enim,

quo

quo atteri mortales solent dici, seu cogitari potest, quod non illo, ut scripsit, imperante saevierit. Titum etiam Vespasianum, quamquam brevi imperio, cum quaedam fortuita, ac tristia humano generi impenderent, Deus optimum providit Principem, *Delicias Orbis terrarum.* Tunc enim, & *Vesevus conflagravit in Campania, & incendium Romae accidit, item pestilentia, quanta non temere alias.* Sed multo magis gentibus sibi religione, ac fide devinctis consulere voluit, cum Leonem, & Gregorium, Magnos Sanctosque Pontifices reipublicae Christianae praeesse decrevit; qui cum caetera admirabiles, tum fortes fuere adversus bellicos tumultus: posterior vero vim pestiferi morbi constans, & invictus virtute, ac precibus profligavit. In eadem fere tempora, & eventus revoluto rerum ordine deventum est; ut singulari Principis sapientia egerent, ac recurrentibus paribus fere infortuniis, in tuo Pontificatu panderetur commune perfugium incolumitatis, & salutis. Praedicat id Roma non modo civium linguis, sed disertorum etiam aedificiorum praeconiis, eorum praesertim, quibus abs te magnifice instructa est. Sed quia parem afferre immortalibus meritis laudem nunquam possit haec recens exuta veteris splendore, & illa triumphante sponte inferior,

Cui par est nihil, & nihil secundum,

eam quoque protuli in conspectum; ut ad te conversa suos olim Augustos mirari aliquando desinat, opibus quidem gentium refertos, sed ferme inhumanos, & Romano externoque sanguine contaminatos. In te illa gentium Domina rarum Principis exemplar recognoscat: animadvertat ex tanta humanitate, sapientia, justitia, religione, quanto ipsa fuisset in summa rerum copia, imperioque foelicior, si armati quon-

dam

dam Cæſares, ut regiæ APES, ſine vi majeſtatem; ſine aculeis potentiam adhibuiſſent: & in Urbe verum Principem, atque adeo URBANUM adumbraſſent. Sed Roma jam ſolum meminit tam aſperam poteſtatem; quæ duntaxat ex tuo principatu æſtimat fœlicitatem ſuam. Eadem porro hanc meorum ſcriptorum lineamentis conformatam ſui imaginem, etſi ad veræ ſpeciem enixe compoſitam, nihilominus incultam, ac deſtitutam coloribus fortaſſe negligendam putaret, niſi abs te lucem accepiſſet. Nam qualiſcumque prodeat imago Urbis; pœne incredibile ſit, ſub optimo Pontifice videri bonitatis expertem.

AD

Bericht fur die Buchbinder.

Die Kupferstiche mit a, b, gezeichnet, mussen nach dem Alphabet gefalten und durchgesnitten werden, und alsoo liegen bleiben, so wird man sie bester massen in ordnung nach dem Indici Figurarum finden.

Pour les Relieurs.

Les Figures marquez A, B, il faut plier & couper suivant l'ordre Alphabetique & les laisser dans cette ordre pour les rangez plus commodement suivant l'Indice des Figures.

Bericht voor de Boekbinder.

De Platen met het A, B. getekent / moeten naar ordre des Alphabets gevouwen en doorgesneden worden / vervolgens die soo liggen laten / so sulje die het beste in ordre volgens den Index Figurarum vinden.

AD LECTOREM.

VEterem Romam, quam accurate pervestigatis designatisque singillatim Ædificiis postremus eruditorum oculis animisque subjeci, non equidem recenti volumine concludere initio cogitabam: magnique laboris molem subire, in qua doctissimos Viros eximia cum laude desudasse cognoveram. Ambitum Urbis, Portam Triumphalem, Domum Auream Neronis, Forum Romanum, & alia non nulla peculiari observatione adnotaveram. Sed postea adverti, si hæc sola prodiissent, futurum fuisse, ut tanquam mutila, & detruncata membra abstracta potius ex solido corpore, quam integra, & absoluta viderentur. Itaque quod ædificantibus solet accidere, ut destinati sumptus majori structuræ accessione augeantur: sic mihi amplificato rerum cumulo factum est prolixioris operæ incrementum. Hac de causa, & vetera complecti, & iis cum sacras, tum recentes fabricas adjicere decrevi; non modo ut omnes ædificatæ Urbis ætates in conspectum darem: sed ut priscis novarum rerum tractatione quidpiam novitatis afferrem. Quamquam ex recentibus potiora quædam verius attigi, quam pœne innumera numeravi. Ex antiquis autem aliqua, vel quod essent extra Urbem, ut stratæ viæ per Italiam, vel minus necessaria, consulto omisi: vel adnotata nescio quomodo typos prætererunt. In his an clare obscura, & firmiter in certa probaverim, penes te judicium esto. Certe sine locis veterum Scriptorum nihil definitum hic leges: quorum ductu, monituque communes etiam opiniones interdum posthabui Cum vero iis, quæ Antiquarii tradiderunt, adjuncta veterum testificatio nihil addere, vel detrahere permisit; locos saltem, subscriptis libris, & capitibus, quæ illi silentio libenter supprimunt indicavi. Porro Ædificiorum antiquorum vestigia, Iconesque persimiles, & ipsius etiam Urbis prospectum apponere potuissem, quæ, aut pervestigaram, aut assequi accurata meditatione fidebam; nisi, & meo labori, & Typographo festinanti parcere voluissem. Erit igitur ut studiosi observata cognoscere, ita eruditi non negligere benevoli autem, ea, quæ nisi fallor, haud infirmis rationibus nituntur, non labefactare, & si admonet studium veritatis, perhumaniter tueri.

INDEX CAPITUM

LIBRI PRIMI

Qui ambitum, & Urbis Ædificia generatim explicat.

LIBRI SECUNDI

Qui Capitolium, & loca circumiacentia complectitur.

LIBRI TERTII

Quo Palatium, & alii Colles, & plana Urbis exponuntur.

Do-

LIBRI QUARTI

Quo Sacra, & recentioris ætatis Ædificia referuntur.

DE

EFFIGIES ANTIQVAE ROMAE EX VESTI
GIIS AEDIFICIORVM RVINIS TESTIMONIO
VETERVM AVTORVM FIDE NVMISMATVM
MONVMENTIS AENEIS BLVMBAEIS SAX
EIS TIGINISQVAE COLLECTA ATQVAE IN
HANC TABELLAM REDACTA ATQVAE DE
SCRIPTA A PYRRHO LIGORIO ROMANO
PER XIIII REGIONES INQVAS VRBEM
DIVISIT IMP CAES AR AVGVST

ORIENS

SEPTENTRIO

MERIDIES

OCCIDENS

AGGER ES TARQVINI SVPERBI

REGIO VI QVIRINALIS ALTA SEMITA

REGIO V. ESQVILINA

REGIO III

REGIO II COELIMONTIVM

CAMP COELIMONTANI

COLLIS HORTVLORV

REG VII LATA

REG VIII

CAPITOLIVM

REG XI

REGIO XII PISCINA PVBLICA

REGIO PRIMA

REGIO IX

M. AVENTINVS REGIO XIII

REGIO XIV TRANSTIBERIM

MONS VATICANVS

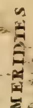
Castrum Prætorium

Viuarium

Hippodromus

Hippodromus Neronis

Bel Vidêre

uarium
Via Tiburtina

DE URBE ROMA,

LIBER PRIMUS.

Onstantius Augustus, teste Ammiano, Romam, quam ante non viderat specie triumphantis ingressus, cum per otium spectaret, questus est, famam, cum cætera omnia falsis ferme vocibus augeret, solam ejus amplitudinem diminuere. *Lib. 16.* Magnum, & à veritate profectum de Urbis majestate testimonium. Vicit enim aspectu commendationem famæ, quæ ne vinceretur, eam omnibus linguis commendabat. Itaque communi præconio *Terrarum Dominam*, *Reginam*, *Deam* nuncupabant, *Virtutum omnium Domicilium & Larem* : *Mundi Asylum*, *ac Templum* : *Dum erunt homines victuram*, *Ammian. lib 14.* ἐπιτομὴν τῆς οἰκουμένης, *Mundi Epitomen, & Compendium*, ἀθάνατον, εὐτυχῆ, *Immortalem, Fœlicem* οἰκουμένην τῆς γῆς. *Orbem Orbis Terrarum*, & fortassis tanto admirabiliorem, quanto breviore ambitu Orbis miracula, miraculum ipsa augustius comprehendit; ut gloriosa demum clausula *Urbem Deorum* proclamarent. *Mamer. in Paneg. Martial. lib. 12. Epigram. 3.* Sed hoc inter exempla humanæ vicissitudinis non ultimum reor: *Urbis*, quod etiam aiebant, *Æternæ*, non modo perennes, ac stabiles moles defecisse, sed earum memoriam, magna ex parte deletam esse. *Ammian. Lib. 16. 17. Id. lib. 14. Athæneus lib. 1. Dion. l. 72. sive Xiphilinus in epitoma.* Viri quidem eruditione nobiles conati sunt ædificiorum veterum odorari vestigia: editisque de Antiquitate voluminibus, è suomet pulvere, quo obruuntur, excitare. Neque vero hi, quamvis Antiquarii, consenescunt: sed longior ætas, ut palato vinum, ità lectorum ingenio eorum monimenta commendat. Æquiori jure nobis minora eruditæ sapientiæ præsidia sortitis est timendum, ne sepultarum rerum commentatione operis nostri interitum auguremur: Videlicet miseri tractamus peritura, & cum illis cito dilabimur.

CAP. I.

Initium Urbis sub Romulo.

ANnus agitur à partu Virginis MDCXXXIV. ab Urbe condita MMCCCLXXXV. cum Romulus Urbem Romam inaugurato condidit XI. Kalend. Maias: post captum Ilium anno CCCCXXXII. ut auctor est Dionysius. *Lib. 2.* CCCCXXXVII. ut placet Velleio: *sexta Olympiade, post duos, & viginti annos, quam prima constituta fuerat*: post Carthaginem conditam LXV. annos, ut idem narrat. *Lib. 1.* At Dionysius collatis Græcorum Romanorumque temporum rationibus: *necesse est*, inquit, *ut primus Romanorum Rex Romulus regnum auspicatus sit, anno primo septimæ Olympiadis*: quod Polybius in ejusdem Olympiadis annum secundum incidisse scripsit. *Lib. 1.* Dissentit ab utroque Eusebius, sequutus ut ait, nonnullos Romanos scriptores; atque in annum secundum Olympiadis octavæ rejicit ædificationem Urbis quam ejusdem Olym- *In Chronico.*

Olympiadis anno primo Fabius Pictor pridem attribuerat. Qui uno discrepant anno, facilè conciliari possunt : Nam cum quadriennales Olympiades incœperint mense Julio in ipsis ludis : Aprili autem condita fuerit Roma; Alii hoc tempus referunt in primum annum Olympiadis nondum exactum : Alii à Januario incipiunt numerare secundum annum. Verum, ut notat Onuphrius, omnes fere Romani auctores cum ipso M. Tullio, & post Cæsarem Dictatorem Populus Romanus communiter sensit, sextæ Olympiadis anno tertio, ut ajebat Vellejus; Romam conditam fuisse, à quibus, quia plures, & Romani sunt, recedendum non putamus.

In Ur Roma, & Comment. Fastor.

Quo Rege Judæorum condita est Roma.

Regnabat tunc apud Hebræos Hierosolymis Rex Achaz Ezechiæ Pater translato jam ad Medos Assyriorum regno. Ac per ea tempora cœperunt in Palæstina Prophetæ nonnulli simul de Gentium vocatione edere vaticinia, & scriptis mandare, quæ populorum saluti conducebant. Id vero factum non solùm causa Judæorum, sed etiam nascentium Romanorum, quos Mundi moderator Deus jam Terrarum Principes designabat, arbitratur S. Augustinus. Par enim fuit exordio Urbis Urbium, & nationum dominæ inchoari divina de gentium vocatione oracula, quæ postquam Roma fide expiata recepisset, reliquæ etiam gentes ejus imperio obtemperantes facilè amplecterentur. *Per ea*, inquit, *tempora isti velut fontes Prophetiæ pariter eruperunt, quando regnum defecit Assyriorum, cœpitquè Romanorum; ut scilicet quemadmodum regni Assyriorum primo tempore extitit Abraham, cui promissiones apertissime fierent in ejus semine benedictionis omnium gentium ità in occidentalis Babylonis exordio, qua fuerat Christus imperante venturus, in quo implerentur illa promissa oracula Prophetarum non solum loquentium, verùm etiam scribentium, in tantæ rei futuræ testimonium loquerentur. Cum enim Prophetæ nunquam fere defuissent populo Israël ex quo ibi Reges esse cœperunt, in usum tantummodo eorum fuere, non gentium. Quando autem ea scriptura manifestius condebatur, quæ gentibus quandoque prodesset, tunc opportebat incipere, quando condebatur hæc Civitas, quæ gentibus imperaret.*

Lib. 18. c. 27. de Civit. Dei.

Jam quæ dicuntur à Græcis de vetustiore Urbis origine, attingenda potiùs, quam explicanda sunt. Ejus enim nomen, originem, ac ritus ad se vertunt, si Romæ placet. Alii referunt, conditam fuisse à Pelasgis, qui victores in has oras devenerint, atque ex suo in armis robore, ῥώμην nuncuparint. Hos Cluverus putat eosdem esse, qui Evandro duce delato in Italiam, oppidum in Palatino monte condidere. At Solinus tradit in eo Colle antea Urbem fuisse Valentiam nomine, ab Evandro deinde ῥώμην appellatam. Quæ vox idem significat. Alii volunt eosdem Achivos capta Troja ad Tiberim venisse, Urbemque conditam Romam appellasse de nomine captivæ Trojanæ, cujus impulsu naves Græcorum ab eorum uxoribus fuerant incensæ; salubri utique consilio, ut postea declaratum est. Alii ædificationem Urbis referunt ad Romum Ulyssis, & Circes filium. Alii gloriam condendæ Urbis multo ante Romulum natam, Trojanis tamen auferre non audent, atque Æneam conditorem faciunt, de filiæ Romæ nomine, nomen Urbi tribuentem, quæ tamen fœmina aliis Æneæ neptis, & Ascanii filia est. Alii asserunt ab Romo Aneæ filio nomen sortitam, quem alii Ascanio Filium, alii (ut dixi) Ulyssi ascribunt. Aliis Roma superior est Trojanis temporibus : alii Fabulosa permiscent. Quæ, aliaque apud Dionysium, Plutarchum, Solinum, Festum leguntur, ut ex tanta opinionum varietate ipsa se vanitas, & falsitas prodat. *Quæ ante conditam condendamve Urbem Poëticis magis decora fabulis, quam incorruptis rerum gestarum monimentis traduntur : ea* (loquor cum Livio) *nec affirmare, nec refellere in animo est.* Si qui ergo ad Tiberim navigantes, deinde oppidum in Palatino, aut proximis collibus excitarunt : id profecto aliud ab Urbe Roma fuit, quam postea Romulus posuit. Nam cum vetustius quoddam oppidulum, seu munitio, quo illi advenæ se recipiebant cum ipso nomine successu temporis defecerit : vel locus Romano ambitu fuerit inclusus; verisimile est, scriptores Romæ nomen illi indidisse.

Lib. 3. Antiquit. Italiæ.

Dionys. l. 1. Plutarc. Romulo. Solinus c. 1. in proœmio operis.

Quo

Quomodo Saluſtius etiam eſt intelligendus, ſi alicubi videatur Urbem conditam referre ad Trojanos. Quod ſi Virgilius cecinit. *In Conjurat. Catilina.*

Tum Rex Evandrus Romanæ conditor arcis. *Æneid.8.*

Arcem ibi pro Pallantea accepit condita ab Euandro. Arx enim Romana in Capitolio extructa eſt, non in Palatino, ubi poſtea Auguſtorum Palatinum fuit: *quod re vera non eſt Arx, ſed tenet rerum omnium principatum*, ut ait Servius. Quare Ovid. de Evandro. *2. Faſt.*

Tranſtulit Evander ſylveſtria Numina ſecum.
Hic ubi nunc Urbs eſt, tunc locus Urbis erat.

Cæterum quod ad locum, & ſitum Urbis ſpectat, quia hunc eumdem Strabo criminatur neceſſitate magis, quam conſilio à conditore delectum, non natura munitum, non circumjecto fertilem agro, non cœlo ſalubrem; ſciendum eſt, quod viri docti adnotarunt, Romam in medio Italiæ, cujus, ac reliquarum gentium Imperio deſtinabatur, conſtitutam eſſe. Si enim Italia univerſa, deſcripta ab Alpibus, inde converſa per inferum mare ad extremum Leucopetræ angulum, tùm per Ionii fines, poſtremò Adriatici longitudinem ad eaſdem Alpes circumducta linea, deſignetur: in quadratæ hujus Italiæ medio ſinu Roma, ut gemma in Annulo, cor in Corpore, Sol in Cœlo collocatur. Cœli deinde, ac Soli natura ſic à Livio, vel apud ipſum, Camillo, deſcribitur: *Non ſine cauſa Dii, hominesquè hunc Urbi condendæ locum elegerunt: ſaluberrimos colles flumen opportunum quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur: mare vicinum ad commoditates, nec expoſitum nimia propinquitate ad pericula claſſium externarum: regionum Italiæ medium ad incrementum Urbis natum unice locum, argumento eſt magnitudo tàm novæ Urbis.* *Situs Urbis lib. 5.* *Marſil. Cagnat. de Salubr. Rom. Cœli.* *Lib. 5.*

Cap. II.

Modus condendi, & forma Urbis conditæ à Romulo.

URbem Romuli quadratam fuiſſe plerique autumant ex Solino, Dionyſio, Fabio, Catone, aliiſque. Ab his cum quidam diſſentiant, in modo condendi omnes conveniunt. Fabius Pictor: *Romulus* inquit *adſcito ex Hetruria vate, atque ſacerdote Olympum fecit, pomœriumque ſacravit, & aratro ab Olympo in vico Thuſco per Palatium circumducens ab imo collis ad verticem, quadratam Urbem ſignavit.* Olympus autem foſſa eſt rotunda juxta Ovidium ac Plutarchum, unde ſulcus Urbi deſignandæ deducebatur. Pergit paulò poſt idem Fabius: *Item Herculis ara, ubi Olympus, & initium ſacri aratri.* Conſonat his Tacitus: *Igitur à foro Boario, ubi æreum Tauri ſimulacrum aſpicimus, quia id genus animalium aratro ſubditur, ſulcus deſignandi oppidi cœptus, ut magnam Herculis aram complecteretur.* (Erat hæc non longe ab Æde nunc S. Anaſtaſiæ, inter Palatinum, Aventinum, & Capitolium) *Indè certis ſpatiis interjecti lapides per ima montis Palatini ad aram Conſi: mox ad curias veteres; tum ad ſacellum Larium, forumque Romanum.* *Lib. 2.*

Addidit Plutarchus, in eam foſſam, ſive Olympum primitias delatas fuiſſe omnium, quibus de more ut bonis, natura utebantur ut neceſſariis. Tum pergit: *Poſtremo ex qua quiſque advenerat regione, ejus terræ portiunculam collatam eò conjecerunt, & commiſcuerunt. Conditor aratro æreum vomerem adjungit, junctiſquè bobus mare, & fœmina ipſa circum lineamenta profundum inducit ſulcum. Sequentium munus eſt, ut excitatas ab aratro glebas introvertant, nec ullam ſinant extra ferri. Ubi portam deſignare viſum eſt, vomere exempto, atque aratro ſublato ſpatium relinquunt. Unde totum habent murum præter portas ſacrum.* Eumdem morem condendi Urbes fusè Varro expoſuit: *Oppida*, inquit, *condebant in Latio, hetruſcho ritu multa, id eſt junctis bobus, tauro,* *Modus condendi Urbem.* *Lib. 4. de ling. Lat.*

& vacca, interiore aratro circumagebant ſulcum. Hoc faciebant religionis cauſa die auſpicato, ut foſſa, & muro eſſent munita. Terram, unde excalpſerant, foſſam vocabant, & introrſum factum murum. Poſtea quod fiebat Orbis, Urbs. Principium quod erat poſt murum, pomœrium dictum, ejuſque ambitu auſpicia urbana finiuntur. Cippi pomœrii ſtant & circum Ardeam, & circum Romam. Quare & oppida, quæ priùs erant circumducta aratro ab Orbe, & urbe Urbes, & ideò Coloniæ noſtræ omnes in litteris antiquis ſcribuntur Urbes, quod item conditæ, ut Roma: & ideò Coloniæ ut Urbes conduntur, quod intra pomœrium ponuntur. Apparet idem in antiquis numiſmatis, præſertim Auguſti, & Commodi. Ille deſignat aratro Coloniam: Hic referente Dione Romam Coloniam Commodianam nuncupavit. quare conditor dici, exprimique voluit, item cum aratro.

p. 2. Miſcellan. cap. 13. Quid Orbis, & foſſa ſit. Hanc memoriam antiquitatis a Varrone traditam aliter Hieronymus Magius tradendam putavit; & aliqua in vulgata lectione correxit. Nam ubi legimus: *Poſtea quòd fiebat Orbis, Urbs: principium quod erat poſt murum pomœrium dictum;* legit ipſe. *quodque propterea fiebat Orbis, eſt Urbis principium.* Orbis autem nomine foſſam intelligit, quæ prima ante ſulci deſignationem fiebat, de qua Fabius Pictor, ut ſupra. Et Plutarcho in Romulo: βόθρος γὰρ ὠρύγη περὶ τὸ νῦν κομίτιον κυκλοτερής. καλοῦσι δὲ βόθρον τοῦτον, ὡς καὶ τὸν ὄλυμπον ὀνόματι μοῦνδον. *Foſſa rotunda Comitio circumducta eſt, vocant autem hanc foſſam eodem, quo Olympum nomine, Mundum.* Et Ovidius.

Faſt. 4.

Foſſa fit ad ſolidum, fruges jaciuntur in ima,
Et de vicino terra petita ſolo eſt.
Foſſa repletur humo, plenæquè imponitur ara,
Et novus accenſo funditur igne focus.
Inde premens ſtivam, deſignat mœnia ſulco;
Alba jugum niveo cum bove vacca tulit.

Ecloga 3. De hac foſſa, ſive Olimpo Virgilium loquutum quidam putant.

Dic quibus in terris, & eris mihi magnus Apollo,
Tres pateat Cœli ſpatium non amplius ulnas.

Verum illa Magii correctio, & interpretatio non placet. Locum autem illum Varronis per difficilem ſic interpretor. *Circumagebant*, inquit, *ſulcum. Hoc faciebant religionis cauſa, ut foſſa, & muro eſſent munita*, ſive *muniti*; ut legit Turnebus. Quibus verbis, *foſſa* terram circumcondita jam mœnia egeſtam ſignificat. Non idem eſt, quod ſequitur. *Terram unde excalpſerant, foſſam vocabant, & introrſum factum murum.* Hic

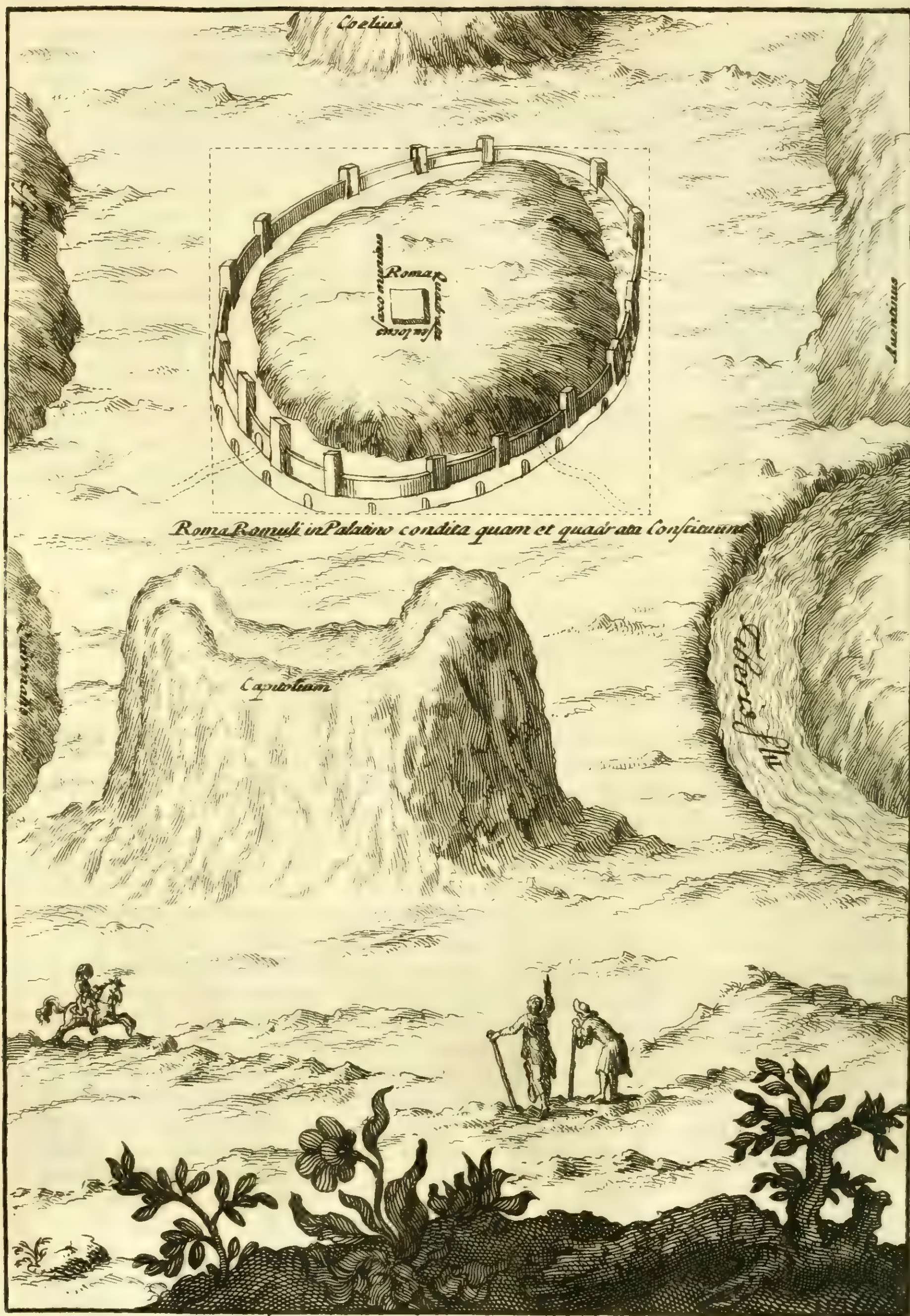
Loc. cit. enim *foſſæ* nomine ſulcus aratro à fundatore deſignatus intelligitur. Monet perſpicuè Ovidius:

Neve quis aut muros, aut factam vomere foßam
Tranſeat, audentem talia dede neci.

Itaque Varro ſulci ethymon adducit, cum ait, *foſſam vocabant;* impreſſo enim aratro fodiebatur terra: effoſſa terra, foſſa eſt. Quæ tunc quidem exigua erat, & deſignata potiùs a vomere, quam facta, ſed poſtea ad murum extruendum profunda egeſtione magnam in altitudinem dehiſcebat. Deinde pergit: *poſtea quod fiebat Orbis, Urbs:* id eſt, quod ſulco non recto, ſed obliquo, & circumacto fiebat Orbis, Urbs appellata eſt. Foſſæ igitur nomine, non intelligitur, ut ſenſit Magius, prima illa foſſa Mundus dicta, cujus non meminit Varro, ſed ſulcus aratro factus. Præterea Olympus humo replebatur, ut aram ſuſtineret, teſte Ovidio; itaque Orbis amplius non erat; Cum Varronis foſſa, id eſt ſulcus, quod circumageretur in Orbem, Urbi nomen daret.

Roma initio an quadrata fuerit. Ex his elicitur Romam initio potius in orbem fuiſſe, quàm in quadrum extructam. Quod ſi quadrata magis placeat; his, quæ obſtare videntur, reſponderi poterit: inferri ex iiſdem Romam non tam fuiſſe orbiculatam, quàm angulosam. Nam Palatinus, circa quem egit ſulcum Romulus, perfecti circuli capax non erat. Quod alii auctores docent. Fabius: *Romulus*, inquit, *per Palatium aratrum circumducens, quadratam*

Coelius
Roma Quadrata seu locus saxo munitus
Roma Romuli in Palatino condita quam et quadrata Constituunt
Capitolium
Tiberis flu
Aventinus

tam Urbem signavit. Dionys. περιγράφει τετράγωνον σχῆμα τῷ λόφῳ. *circumscripsit. Collem quadrangula figura.* Et ipse Varro indicat, cum ait, *Colonias eodem, quo Roma, ritu conditas.* At quota ex illis est in orbem extructa? Videmus passim in Italia positas in jugis, dorsoque montium, ubi nec circularem, nec ullam omnino figuram impresseris. Urbicum igitur orbem effecit muri, fossæ, pomœriique conversio relinquens in medio spatium, quoad fieri posset, tectorum capacissimum. Lib. 1.

Hæc pro iis, quibus placet quadrata Roma. Verùm alia ex parte his Plutarchus in Romulo videtur adversari. ait enim: *Facta fossa, quam Olympum dicebant,* εἶτα ὥσπερ κύκλον, κέντρῳ περιέγραψαν τὴν πόλιν. vertit Cruserius. *Hinc Urbe tamquam circulo centrum circumscripsere*, clariusque diceretur: *inde Urbem, tamquam circulum centro circumscripserunt.* id est circumdederunt, & quasi circum centrum quod sane aliud erat ab Olympo, ædificarunt. Ex quo si aliquis inferat, Urbem rotundam fuisse negaret, credo, id Magius, qui ait, à Plutarcho *quadrangularem* supra nuncupatam ῥώμην τετράγωνον, sed ibi alia mens Plutarchi fuit. Ait enim: ῥώμυλος μὲν ἐν τῇ καλουμένῃ ῥώμῃ κουαδράτῃ, ὅπερ ἐστὶ τετράγωνον, ἔκτισε, καὶ ἐκεῖνον ἐβούλετο πολίζειν τὸν τόπον. *Romulus quidem Romam ut vocant quadratam, quod est quadrangulum, fabricavit, atque eo in loco Urbem condere voluit.* Igitur quadrata Roma ibi non Urbem, sed aliud significat, quod habemus à Sexto Pompejo. *Quadrata*, inquit, *Roma in Palatio ante Templum Apollinis dicitur, ubi posita sunt, quæ solent boni ominis gratia in Urbe condenda adhiberi, quia saxo munitus est initio in speciem quadratam. Ejus loci Ennius meminit cum ait:*

Et quis extiterat Romæ regnare quadratæ.

Hæc ille. Res vero boni ominis repositæ, ea videntur esse, quas item in fossam vocatam Mundum conjiciebant. Plutarchus: *In eam primitias detulerunt omnium, quibus de more ut bonis: natura utebantur ut necessariis. Postremo ex qua quisque advenerat regione, ejus terræ portiunculam collatam eò conjecerunt, & comiscuerunt.* Et Petrus Victor in Regione X. Palatii; enumerat Romam quadratam. Plutarchus ergo Romam quadratam à Romulo factam describens, hunc lapidem, seu locum intelligit. Quid enim aliud significat, *Romam quadratam fecit, atque eo in loco Urbem condere voluit?* Cum vero de Urbis ædificatione loquitur, orbicularem illi figuram attribuit. Roma igitur quadrata pro centro est Urbis designandæ: Olympus, unde incipiebat designari. Idem plane, nisi per vim distorseris, elicitur ex verbis Varronis. Quod si quadratam Romam Fabius, & Cato describunt, quadripartitam, & quadri Urbem intelligunt. Sic enim & Annius interpretatur. Certe Fabius Romam primo tetrapolim, tum quadratam appellat, quatuor videlicet diversis locis constantem, in Palatino monte constitutis: nempe Roma oppidulo versus Esquilias antiquiore, quam esset Romulus: Extructa Vellia versus Cœlium: Germallia fundata versus Circum Maximum, quo germanos Romulum, & Remum Tiberis detulit in alveolo expositos: Romano Foro ædificato, quod aliqua sui parte spectaret Esquilias: Ex quibus quatuor, tetrapolis Roma, & quadripartita est, rotundæ tamen, & obliquæ figuræ. Qui ita sentiat, non audiet Solinum, aut Dionysium; nisi Dionysius idem quod Plutarchus quadrangulum intelligat. Solini autem locus non caret tenebris. Quid enim est? *Roma incipit à sylva, quæ est in area Apollinis, & ad supercilium scalarum Caci?* Sylva enim in Palatino, scalæ ad rupes Aventini fuerunt, qua imminet Tiberi; Cum Urbs Romuli fuerit in solo Palatio. *Dicta est Roma quadrata, quod ad æquilibrium foret posita;* dicta, non facta. Poni autem ad æquilibrium, si, ut notat Crinitus, significat construi ad æqualem regulam, & æqua ratione absolvi; rectius orbiculatæ structuræ accommodatur, cujus partes æqualiter distant à medio. Lib. 4. de Hom. discipl. c. 9.

CAP. III.

Locus conditæ Urbis à Romulo.

Roma condita in Palatino. Fab. Pic. lib. 2. Cato in Originib. Liv. lib. 1. Dionyſ. l. 2. Tacitus 12. Ann. Meſſala de Auguſ. progenie, & alii. Lib. 2. Lib. 4. Eleg. 4. Lib. 5. Loco cit. Lib. 2. c. 1.

IS fuit Palatinus Collis, ubi nunc Horti Farneſiani, ut ſine controverſia auctores. Dubium tamen, an Romulus aliquid aliud præter Palatium ædificarit, vel Pomœrio incluſerit. Nam Tacitus loco citato, *Capitolium*, inquit, *non à Romulo, ſed à T. Tatio additum Urbi credidere.* Sed Dionyſius ait ante Sabinum bellum Capitolium, & Aventinum à Romulo fuiſſe munitum. Livius quamvis primo ſcripſerit, *Romulus Palatinum primum, in quo ipſe erat educatus, muniit;* tamen paulo poſt, *Creſcebat*, inquit, *interim Urbs munitionibus, alia atque alia appetendo loca.* Idem cum Plutarcho memorat, Capitolium ante Sabinum bellum factum fuiſſe Arcem Romanorum: *Spurius Tarpejus* inquit, *Romanæ præerat Arci:* Mœnibus utique munitæ. Idem paulo poſt: *Hujus filia Tarpeja aquam forte tum ſacris extra mœnia petitum ierat.* Eadem apud Propertium ſic loquitur flagrante bello:

Romani montes, & montibus addita Roma.

Strabo. *Priſci namque Capitolium, & Palatium, Collemque Quirinalem ſic muniere muris, ut venientibus aliunde exterius facilis foret aſcenſus; adeò ut T. Tatius primo adventans incurſu locorum potitus ſit.* Cato: *Romulus*, inquit, *cum Palatio etiam Eſquilinum tenuit, ab excubiis dictum, quas illi Lucumo dedit more Thuſco.* Fabius: *Forum*, inquit, *Romanum ædificavit, & poſt bellum Sabinum fœdere icto Romulus Urbis agros diviſit in partes tres æquis collibus. Sabinis & Tatio Capitolium, & Quirinalis: Romulo, ſequentes, Eſquilinus, & Palatinus, in quo Roma: Galerito, & Luceribus Thuſcis Cœlius, & Cœliolus obvenerunt.* Et ut conſtaret de habitatione loqui, ſubjecit: *Aventinum Romulus paſſus eſt habitare.* Sex igitur colles incolis frequentes fuere ante obitum Romuli: Forum, & Arx, & alia loca teſte Livio, & Strabone. De Foro Propertius:

Stabant Romano Pila Sabina Foro.

Poſtremo Valerius: *His* (Romulo, & Remo) inquit, *Avus Numitor eo loco, ubi educati erant, Urbem condere permiſerat, ſub monte Palatino.* Tam varia, & incerta eſt in auctoribus antiquitas.

Quid ſit Pomœrium. Lib. 13. c. 14. in Romulo. Lib. 1. Loc. cit.

Verum ut ſtatuantur fines Urbis, non mœnia ſpectari debent, ſed pomœrium. Numquam enim proprie Urbs accepit incrementum, niſi producto pomœrio. Ut autem conſtet quid hoc eſſet; *Principium*, inquit Varro, *quod erat poſt murum, pomœrium dictum ejuſque ambitu auſpicia urbana finiuntur?* Gellius: *Locus per totius Urbis circuitum ponè muros, qui facit finem Urbani auſpicii:* ſic Plutarchus οἷον ὄπισθεν τείχȣς, ἢ μετὰ τεῖχος *quaſi poſt murum, vel pone murum. Ut neque interiore parte*, (quod ait Livius) *ædificia mœnibus continuarentur, & extrinſecus puri aliquid ab humano cultu pateret ſoli. Hoc ſpatium, quòd neque habitari, neque arari fas erat, non magis quòd poſt murum eſſet quam quòd murus poſt id, pomœrium Romani appellarunt.* Jam in Urbis incremento quantum mœnia proceſſura erant, tantum hi termini inaugurati conſecratique proferebantur. Limes pomœrii certa per intervalla diſtinguebatur Cippis, id eſt, lapidibus curvam in formam in ſummo expolitis. Varro: *Cippi pomœrii ſunt circum Romam*, Tacitus: *Inde certis ſpatiis interjecti lapides.* His additæ ſunt inſcriptiones. Duas adduco ex Grutero: primam cum Auguſtus Urbem auxit.

C.

C. MARCIUS. L. F. L. N.
CENSORINVS. ET. C. ASI
NIVS. C. F. GALLUS. COS
EX. S. C.

FIN. POMER. TERMIN

Alteram Claudii:

TI. CLAUDIVS
DRUSI. F. CAISAR
AVG. GERMANICUS
PONT. MAX. TRIB. POT
VIIII. IMP. XVI. COS. IIII.
CENSOR. P. P.
AVCTIS. POPVLI. ROMANI
FINIBVS. POMERIVM
AMPLIAFIT. TERMINAFITQ

Aio igitur, Romulum cum Urbem conderet, ſolum Palatium pomœrio incluſiſſe. Gellius : *Antiquiſſimum autem pomœrium, quod à Romulo inſtitutum eſt, Palatini montis radicibus terminabatur.* Fabius, & *Palatinus, in quo Roma:* cum tamen dixiſſet alios Colles habitari. Romulus apud Livium : *Juppiter*, inquit, *tuis juſſus avibus hic in Palatino prima Urbi fundamenta jeci.* Tacitus; *per ima montis Palatini*, loquitur enim de terminis mœnium. Idemque eſt apud Valerium, *Urbem condere ſub monte Palatino.* Meſſala : *Palatino in monte, auſpicato parva mœnia ponunt.* Quod ſi ante bellum Sabinum Romulus munivit Capitolium, & fortaſſe Aventinum, teſte Dionyſio : & Lucumo Hetruſcus, teſte Fabio, proximum Capitolio Quirinalem; id fecit non habitationis gratia, ſed ne editis locis potitus hoſtis gravius inde in Urbem incumberet. Quare & Forum Romanum tunc extra pomœrium fuit, de quo ſic Dionyſius. *Facto fœdere iidem*, Romulus & Tatius *planitiem Capitolio ſubjectam exciſa ſylva, & ſtagno, quod propter loci cavitatem erat aquarum è vicinis montibus manantium receptaculum, terra congeſta repleto, in hujus quod nunc eſt, Fori uſum verterunt.* Neque vero, cum ſupra ex Fabio Pictore dicebam, ædificatum à Romulo Forum, quartam Urbis quadripartitæ partem, hoc Forum intelligi volui, quod poſtea *Magnum*, & *Vetus*, & *Romanum* dictum eſt; ſed aliquod aliud Forum in ipſomet Colle Palatino à Romulo factum pro nundinis; Nova enim Urbs loco indigebat, quo convenirent cives, negotiarentur, emptionibus venditionibuſque neceſſaria vitæ compararent. Quod ipſemet Fabius confirmat paulo poſt ſcribens, inito prælio Sabinorum Romanorumque extra portam Palatinam, Metium Curtium ſe ſe cum equo armatum in paludem injeciſſe. Ex quo (ut quidam ajunt) nomen loco dedit, qui lacus Curtius dictus eſt, in medio Romano Foro; ſed tunc Palus erat extra Urbem, quod, & Livius, & Varro memorant.

Palatinus pomœrio inclusus.

Lib. 2.

Hæc quidem clara ſunt, quæ conficiunt Palatinum Collem Romano pomœrio definitum. Illud difficilius, an Romulus icto fœdere cum Tatio pomœrium produxerit. Nam fortè ſubindicat Tacitus, *Capitolium non à Romulo, ſed à Tito Tatio additum Urbi credidere. Mox pro fortuna pomœrium auctum.* Quaſi & illi auxerint, ut ſequentes Reges. At Dionyſius: *Romulo, inquit, tenente Palatium, eique contiguum montem Cœlium;*

Lib. 2.

Tatio

Tatio verò Capitolium, quod primum occupaverat, & Quirinalem Collem. Idem indicant quæ supra ex auctoribus recitabam de Urbe, alia atque alia subinde loca appetente.

Lib. 6. Idem canit Virgilius, apud quem de Romulo Anchises:

En hujus nate auspiciis illa inclita Roma
Imperium terris, animos æquabit olympo:
Septemque una sibi muro circumdedit arces;

Ubi Servius; *Grandis est ibi dubitatio, & alii dicunt, breves septem Colliculos à Romulo inclusos, qui tamen aliis nominibus appellabantur. Alii volunt hos ipsos, qui nunc sunt à Romulo inclusos, id est Palatinum, Quirinalem, Aventinum, Cœlium, Viminalem, Esquilinum, & Ianicularem. Alii vero volunt hos quidem fuisse, aliis tamen nominibus appellatos.* Hæc ille. At non facile affirmaverim cur dixerit Janicularem pro Capitolino. Janiculum autem fuit extra Urbem, ut infrá.

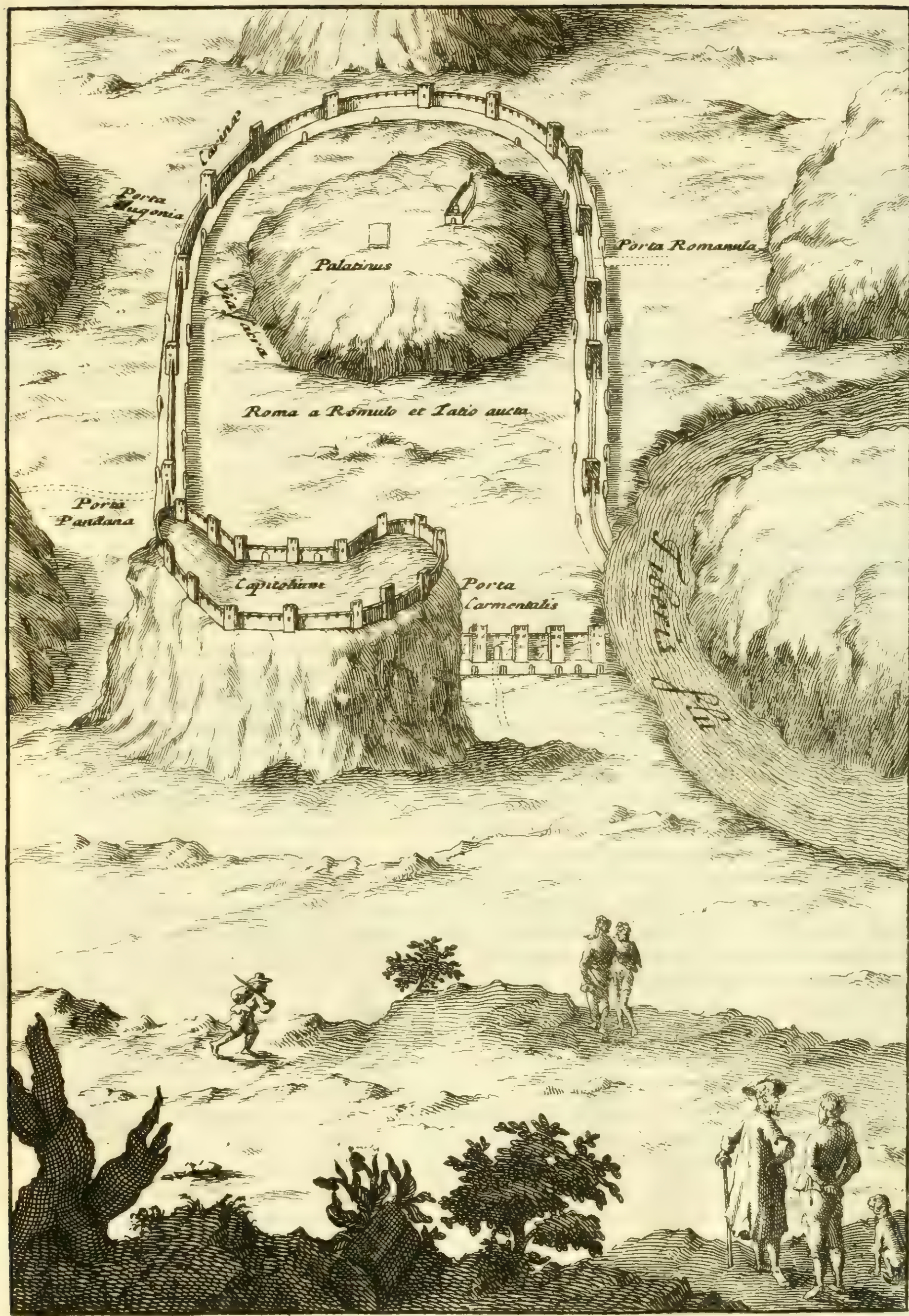
Pomœrium sub Romulo non occupavit septem [Mo]ntes. Certum in hac dubitatione primo videtur, non potuisse a Romulo per septem Montes Urbis extendi pomœrium. Nonnulli quidem illo Rege proximos insedere colles, Quirinalem, Cœlium, Esquilinum; sed extra Urbem habitarunt. Nam etsi alii alia scribant, in hoc tamen audiendus potissimum est Livius, & Tacitus. Dionysius vero qui dixerat Tatium, Capitolium, & Quirinalem habitationi destinasse, postea de Numa scribit, *Quirinalem Collem complexus ampliatis mœnibus*; quem tamen collem cum reliquis præter Capitolium, & Palatinum adjectos esse ab aliis Regibus testatur Livius.

Qui ex jure terminos Urbis propagarint. At Tacitus, qui additum à Tatio Capitolium ex inveterata opinione affirmat, negat *Jure prisco terminos Urbis propagari, nisi ab iis; qui protulere Imperium. Et agro quidem de hostibus capto,* ut ait Gellius quod sanxisse Romulum condita Urbe censendum Loc. cit. est. Tatius autem de hoste nihil ceperat; nisi adjectio Sabini territorii pro hostico habenda sit. Nihilominus tamen nemo temere inficiari potest, Capitolium vel à Tatio Romuli ritus imitante, vel à Romulo post Tatii mortem inclusum pomœrio fuisse. Nam & Sabinos novam gentem receperat in Civitatem, quæ causa fuit posteris Regi- Lib. 1. bus proferendi pomœrium. Livius: *sequutusque*, inquit, *morum Regum priorum*, Ancus Martius, *qui rem Romanam auxerant, hostibus in Civitatem accipiendis.* adjecta quippe multitudine, addebatur habitationi locus. Quare primo Capitolinus mons Sabinis, deinde Cœlius Albanis, tum Latinis Aventinus datus est. Præterea nusquam legimus, deinceps Capitolium Urbi additum, quod de aliis Collibus memoratur. Demum quia non licebat captare urbana auspicia extra pomœrium; sequentibus autem ætatibus in Capitolio præsertim de Cœlio est observatum. Quare Collis ille celeberrimus finibus inauguratis & pomœrio circumscriptus est.

Hic tamen negotium facessit Plutarchi auctoritas. Ait enim: *Vulcani Templum* In Quæst. Rom. q. 47. *jam inde ab initio ædificatum à Romulo, ut ibi una cum collega suo Tatio Curiam haberet, & colendum quidem Deum ignibus præpositum; sed extra Urbem locum illi assignandum statuisse.* Quibus consentiunt ea quæ tradit Vitruvius ex Aruspicum hetrusca discipli- Lib. 1. c. 7. na. Atqui hujus Templi locum designat Dionysius loquens de Foro Romano; *Ubi*, Lib. 2. inquit, *magna hominum frequentia negotiabatur circa Vulcani Templum paulum supra Forum eminens*, ibique narrat Romulum dedicasse quadrigas æreas, & suam effigiem; quod & Plutarchus testatur in Romulo. Eandem Vulcani ædem, sive Vulcanale supra Comitium in Foro collocat Sextus Pompejus. Ex quibus deducitur ædem Foro imminentem extra Urbem fuisse; quod tamen recepto intra Urbem Capitolio esse non potuit, interjacente Foro Palatinum, & Capitolinum Collem. Constat autem illam ædem non ante conditam, quam Romulus, & Tatius pari potestate regnarent. Quod Lib. 1. cùm Plutarchi verba demonstrant: tùm Livius, ubi Jovis Feretrii Templum omnium primum Romæ sacratum scribit in Capitolio.

Nodus hic facile explicatur. Ædes enim Vulcani structa est à Romulo extra suam Urbem,

Carinae
Porta Mugonia
Palatinus
Via Sacra
Porta Romanula
Roma a Romulo et Tatio aucta
Porta Pandana
Capitolium
Porta Carmentalis
Tiberis flu.

Urbem, nempe Palatium: & extra Tatianam, nempe Capitolium. Verum postea ad parandum Forum complanata, repurgataque; valle intermedia, ut Urbem utramque conjungerent, ibi quoque Pomœrium continuari debuit, intra ejus fines recepta cum Foro Æde Vulcani. Crediderim autem Romulum satis fecisse voluntati suæ, si Ædem Vulcani incendiorum præsidis sua Palatina Roma amandasset, ut ignes ab ea removeret.

Vulcani Templum quomodo extra Urbem.

Jam ut congrua urbis auctæ delineatio sit: A sinistro Capitolii latere, ubi postea Carcer Tullianus, Pomœrium Colosseum versus producatur, ut Sacram quoque viam, in qua Romulus, & Tatius fœdus fecerant, aliqua parte includat. Inde conversum per radices Palatini, vallemque Circi Maximi tendat ad Tiberim. Ad quem alia pars muri pertinebat, dextrorsum Capitolio accubantis, productique secundum Theatrum Marcelli. Ibi Porta Carmentalis.

Aucta Urbs à Romulo quid occuparit.

Cap. IV.

Portæ Urbis Romuli.

Generatim de Portis scribit Plutarchus, portas Urbis sacras non fuisse. Nam cum conditores aratro mœnia designarent; *Ubi portam*, inquit, *designare visum est, vomere exempto, atque aratro sublato spatium relinquunt. Unde totum habent murum præter portas sacrum. nam eas si ducerent sacras, religiosum esset necessaria, & impura in Urbem recipere, & exportare.* Sic. ff. lib. 1. tit. de Div. Rer. l. si quis *Si quis violaverit muros, capite punitur. Sicuti si quis transcendet scalis admotis, vel alia qualibet ratione; nam Cives Romanos alia, quam per portas egredi non licet, cum illud hostile, & abominandum sit. Nam & Romuli frater Remus occisus traditur ob id, quod murum transcendere voluerit.* Idem testatur Ovidius, apud quem verba jubentis Romuli sunt;

In Romul.

Portas quomodo constituerunt antiqui.

Neve quis aut muros, aut factam vomere fossam
Transeat: audentem talia dede neci.
Quod Remus ignorans humiles contemnere muros
Cœpit: &, his populus, dicere, tutus erit?
Nec mora. transiliit: retrò Celer occupat ausum:
Ille premit duram sanguinolentus humum.

4. *Fast.*

Quamvis autem Portæ sacræ non essent, sanctas dicebant. Inst. lib. 2. de Rer. divis. §. sanctæ. *Sanctæ quoque res, veluti muri, & portæ Civitatis. Ideò autem muros sanctos dicimus, quia pœna capitis constituta in eos, qui aliquid in muros deliquerint.* ff. aut tit. cit. l. sanctum. *Sanctum est quod ab injuria hominum defensum, atque munimentum est*, & l. sacra: *dicimus sancta, quæ, neque sacra, neque profana sunt, sanctione enim quadam sunt subnixa. Quod enim sanctione quadam subnixum est, id sanctum est.* Hinc intelligi potest frustra à quibusdam ex loco Plinii vel corrupto, vel perperam explanato, de quo postea, designari in Urbe Roma florenti, & aucta portas triginta septem. Cum enim muri sacri essent, & multo pauciores post exactos Reges portæ fuerint; jure infertur, nunquam tot portas fuisse. Religiosum enim erat rem sacram evertere: & non sacram, id est portam substituere. Idque immutatis muris nunquam factum opinor. Quamquam forte aucto Pomœrio contingere potuit. Sed & tunc antiquas portas ad novi muri ambitum fuisse translatas probabilius est.

Jam Portæ Urbis Romuli quot fuerint, docet Plinius. *Urbem*, inquit, *tres portas habentem Romulus reliquit, aut ut pluribus tradentibus credamus, quatuor.* Prima dicta est Mugionis, seu Mugonia à Boum mugitu, qui ex ea emittebantur. Fuit hæc, ut ait Dionysius, *prope templum Jovis Statoris:* ducebatque è Sacra via in

Lib. 3. c. 5.

Tres Portæ Urbis Romuli.

Pala-

Porta Mugonia. Lib. 2. In Vita Cicer. Lib. 1.

Palatium, *in cujus viæ capite Templum Jovis Statoris erat*, ut ait Plutarchus: *in ipso fori Romani margine*, ut colligitur ex Livio. Hæc ergo porta ibi erat, qua parte mons Palatinus est devexus in vallem ubi olim Templum Pacis, nunc Paciferæ Virginis, Novæ cognomento: contra ipsam ædem SS. Cosmæ, & Damiani.

Porta Romanula. In Romulo.

Altera Romanula, sive Romana dicta est, *Quæ, ut ait Varro, est dicta ab Roma, quæ habet gradus in Navalia ad Volupiæ sacellum, & Porta Romana instituta est à Romulo in infimo Clivo Victoriæ, qui locus gradibus in quadraturam formatus est.* Hic autem locus idem ille videtur esse, de quo Plutarchus: *Romulus habitavit ad Pulchri littoris quos vocant gradus circa descensum ex Palatio in Circum Maximum.* Quod si verum est; Hæc porta in altero latere Palatini collis sita fuit, contra Aventinum, & Circi Maximi vallem spectans. Quod etiam conjicitur ex aliis Varronis verbis: *Hoc sacrificium fit in Velabro, qua in Novam viam exitur, ut ajunt quidam, ad Sepulchrum Accæ, qui locus extra Urbem antiquam fuit, non longe à Porta Romanula.* Velabrum enim propè Circum Maximum fuit. Quamquam Sextus Pompejus videtur refragari, qui hac porta iter aperit in Sabinos.

Porta Janualis. Lib. 1.

Tertia porta Janualis est dicta *ab Jano, ut ait Varro, & ideo ibi positum Jani signum, & institutum à Numa Pompilio, ut sit clausa semper, nisi cum bellum sit.* Non facile statui potest, ubi hæc porta fuerit. Onuphrius collocat in foro Romano, deque ea loquutum putat Livium iis verbis, *ut Hostius cecidit, confestim Romana inclinatur acies, fusaque est ad veterem Portam Palatii.* Sed ibi sermo est de porta Mugonia

Lib. 1. Saturn.

ad Sacram viam, & Templum Jovis Statoris. Subdit enim Livius, Romulum turba fugientium actum, votum eodem in loco nuncupasse, Templumquè Jovi obtulisse. Quod Templum inibi postea ædificatum propè portam, ut supra dixi, Mugoniam fuit. Macrobius ponit sub radicibus collis Viminalis: sed hic

1. Fast.

locus ab Urbe Romuli non parum aberat. Ovidius inter duo fora collocat (Boarium, & Piscarium, ut interpretantur) subjiciensque causam ait: Tatium Sabinorum Regem, occupata jam arce descendisse in forum per clivum Capitolinum; Hic enim est intelligendus. Tùm subdit, Jano loquente.

Et jam contigerant portam: Saturnia cujus
Dempserat oppositas invidiosa seras.
Cum tanto veritus committere Numine pugnam,
Ipse meæ movi callidus artis opem.
Oraque, qua pollens ope sum, fontana reclusi:
Sumque repentinas ejaculatus aquas.
Ante tamen madidis subjeci sulphura venis:
Clauderet ut Tatio fervidus humor iter.
Cujus ut utilitas pulsis percepta Sabinis:
Quæ fuerat tuto reddita forma loco est.
Ara mihi posita est parvo conjuncta sacello;
Hæc adolet flammis cum strue farra suis?

Eandem fabulam loco citato refert Macrobius. Porro locum, & portam fuisse ad Ædem Jani, indicem pacis, ac belli, indicant Ovidii sequentia.

Sed cur Pace lates, motisque recluderis armis?

Fuga Roman. ut se habuerit.

Omissis quæ de hoc Templo alibi dicenda sunt, portam Janualem Templo Jani propinquam arbitror sub Palatino colle, quà spectat Capitolium, primo fuisse. Romanos Sabino bello partim ad Mugoniam cum Romulo, partim ad Janualem, divisa fuga venisse. De Mugonia Livium: De Januali Ovidium, & Macrobium, mutato portæ situ, loquutos: de utraque Dionysium, πλησιάζοντες ταῖς πύλαις *appropinquantes portis.* Ad Mugoniam stetisse Romulum, impetuque in subeuntes hostes facto, Sabinos fudisse: eosdem Januali portæ appropinquantes

tes fuisse aversos aliorum fuga, & Curtii Sabini periculo, qui in proximam paludem confluentibus aquis se conjecerat. Inde exortam fabulam Jani aquam effundentis commiscentisque sulphuratos humores; nam ad Janum geminum, ut ait Varro, *aquæ sulphuratæ fuerunt.* Quod ad Jani ædem pertinet, putarim quoque simulacrum, & Ædiculam Jano fuisse factam à Romulo ad radices Palatii, ubi porta Janualis. Servius, *constat*, inquit, *Jani templum patuisse sub Romulo.* Postea ampliato Pomœrio cum Capitolium & Palatium idem murorum ambitus cingeret, translatum à Numa signum, Templumque extra mœnia, & quasi bellum excluderetur, clausas Templi fores apertas sub Romulo. An eodem translata sit porta Jannualis mihi exploratum non est. Hoc quidem, & ejusdem portæ claudendæ aperiendæque morem indicat locus Varronis. Favent & Ovidii carmina: quamquam ipse de ea porta sic est loquutus, quasi & in Palatio, & ad imum Argiletum sub Capitolio esset. Ex consuetudine videlicet Poëtarum, quibus per anachronismos mutare in rebus rationem temporum religioni non est. *1. Æneid*

Quarta est porta Carmentalis ad radices Capitolii, & forum nunc Montanarium, fortasse Janualis etiam dicta, ut tres tantum essent portæ. De ea postea. *Porta Carmentalis.*

Alterius Portæ meminit Varro, quæ Saturnia diceretur ad ædem Saturni sub Capitolio, quam nunc, inquit, vocant *Pandanam.* Hæc quamvis forte in Urbe Romuli aucta, & complectente Capitolium usui esset, tamen non censetur in Romanarum portarum numero, quia supererat ex vetere oppido, quod in Capitolio situm Saturnium dicebant. Apud Ovidium sic Juno. *6. Fast.*

A Patre dicta meo quondam Saturnia Roma est,
Hæc illi à Cœlo proxima Terra fuit.

Ex his animadvertes haud recte à M. Fabio Ravennate, deinde à Jano Jacobo Buissardo, qui ejus vestigiis institit, Romam quadratam Romuli delineatam fuisse. Quatuor enim montes mœnibus comprehendunt, Capitolinum, Palatinum, Esquilinum, Aventinum. Atque ut alia, quæ ibi peccant, prætercam; frustra expromunt quadratam Romam confictis quatuor monticulis, dolatis quodammodo, & in quadrum dispositis. Nam ex quatuor illis muro inclusis nunquam Urbs quadrata existeret. Quæ si fuit, solum secundum radices Palatii fuit.

CAP. V.

Incrementum Urbis sub aliis Regibus.

NUma Secundus Romanorum Rex nihil addidit. At refragatur Dionysius, qui sic ait; *Numa & Quirinalem Collem complexus ampliatis mœnibus.* Sed contra, Livius adjectionem Quirinalis Servio Tullio attribuit. Ubi sola certatur auctoritate, auctorem sequor Livium; cum quo sentit Plinius, sive quis alius de Viris illustribus. Numa quidem in Quirinali domum sibi paravit, sacravitque Ædiculam, ut alibi referam; sed montem Urbi non addidit. *Lib. 1.*

Cœlium hodie Lateranum addidit Tullus Hostilius, traductis Romam Albanis. Dionysius factum astruit ante bellum Albanum, nec, puto, persuadet. Causa enim, quam supra attigi, dictum oppugnat: Urbis videlicet terminos neminem auxisse, nisi aucto Imperio, & agro de hostibus capto. Qua conficitur,

tur, nihil adjeciſſe Numam, qui ſerere in animis religionem, quam bello captis agris frumenta maluit.

Ancus Martius recepto more dandi Civitatem victis hoſtibus, pro Latinis munivit Aventinum, ubi Templa SS. Sabinæ, & Balbinæ: iiſdemque habitandam dedit Murtiam Vallem, duobus ſubjectam collibus, Palatino, & Aventino. Murtia autem à Venere dicitur, quæ olim Myrtia de myrto eidem dicata dicebatur, teſte Plutarcho. Idem Rex Janiculum mœnibus ſepſit, ne illo potiretur hoſtis: fluvium iliceo ponte junxit, quem Sublicium dixere, ut ex Aventino pervium in Janiculum iter eſſet.

Quæret aliquis: Cum hoc Rege Urbs terminaretur Capitolio, nec Quirinalem, aut Eſquilias attingeret, cur ſcripſerit Livius: *Carcer media Urbe imminens foro ædificatur.* Nam Forum ſub Capitolio erat, Urbs autem verſus Palatinum, & Cœlium, & Aventinum longius producebatur. Sed media Urbs pro loco Urbis celeberrimo habenda eſt, in quo fere degeret populus, negotiaretur, otiareturque. Hujuſmodi enim loca pro Urbium meditullio habentur.

Tarquinius Rex Quintus Urbi nihil ſoli, muri plurimum addidit; De quo ſic Livius, *muro lapideo Urbem cingere parat.* Meſſala, *muro lateritio circuit Urbem, Aquas Cloacis è faſtigio in Tiberim ductis ſiccat.* Poſtremus Servius Tullius Rex Sextus Quirinalem, hodie Caballum, in quo ædes Pontificiæ: Viminalem, in quo Templum S. Laurentii in Paliſperna, & Thermæ Diocletiani: Eſquilinum collem adjunxit, in quo Templa S. Petri ad Vincula, & S. Mariæ Majoris: Mœnia, & Pomœrium protulit.

Hic ſuboritur dubitatio. An Tullus Hoſtilius, & Ancus Martius Pomœrium protulerint. Nam Livius ſolum à Servio fuiſſe prolatum ſcribit, cum Gellio. Ancum quidem conſtat non auxiſſe, quamvis eodem modo de hoc Rege, ac Tullo Hoſtilio loquantur Livius, Dionyſius, Plinius. & tamen de Anco eſt negandum, addito Aventino, quod affirmatur de Tullo Hoſtilio, adjecto Cœlio. Aventinus enim mons infelix, & inauſpicatus credebatur eſſe; *Quòd eo monte,* inquit Gellius, *Loc. cit.* *Remus Urbis condendæ gratia auſpicaverit, aveſque irritas habuerit ſuperatuſque in auſpicio à Romulo ſit. Idcirco* (ut ait Meſſala apud eundem) *omnes, qui Pomœrium protulerunt, montem iſtum excluſerunt, quaſi avibus obſcœnis ominoſum.* Fabius autem Pictor, *Aventinum,* *Lib. 2.* inquit, *Romulus neminem paſſus eſt habitare: Nam fratri Remo illum ſacrum eſſe voluit uſque Helernam.* Locus eſt hic Aventini ad Tiberim. Sed quoniam Ancus propter locorum ſitus Urbem ab ea parte non ſatis munitam animadvertit, præaltum collem muris, & ædificiis occupavit; illum tamen extra Urbem non producto Pomœrio reliquit. *Aventinus extra Urbem.* Pomœrium enim religioſè, vereque Urbem terminabat inauguratum, conſecratumque. Seneca: *Hoc,* inquit, *ſcire magis prodeſt, quàm Aventinum montem extra Pomœrium eſſe, propter alteram ex duabus cauſis: aut quòd plebs eò ſeceſſiſſet, aut quod Remo auſpicante illo loco aves non addixiſſent.* *De brevit. vit. cap. 4.* Sic vero ſe habuit uſque ad Claudium Cæſarem. *Quo auctore,* inquit Gellius, *receptus, & intra Pomœrii fines obſervatus eſt. Et quos,* ait Tacitus, *Claudius terminos poſuerit, facile cognitu, & publicis actis præſcriptum.* Hi utique, de quibus Gellius; alitèr non facile eſſet cognoſcere.

At Cœlius collis adverſa de cauſa Pomœrio includitur; non enim inauſpicatus eſt collis, neque inficiantur auctores ibi fuiſſe Pomœrium. Tacitus quidem, eodem loco, plures Reges auxiſſe Pomœrium notat. *Regum,* inquit, *in eo* (Pomœrio) *augendo ambitio, vel gloria varie vulgata.* Quod ſi Tullus Hoſtilius non auxit; qui Reges, præter Servium, auxerunt? Neque deinceps Cœlium ab alio intra Pomœrium incluſum conſtat. Quamvis autem Plinius ſcribat Aventinum Urbi additum: & Dionyſius Ancum Regem Urbem non mediocriter auxiſſe, Aventinum complexum eiſdem mœnibus; Livius tamen ait, Aventinum novæ multitudini datum; quaſi non receptum intra Urbem.

CAP. VI.

Cap. VI.

Janiculum fuisse extra Urbem.

IS Mons est imminens Transtiberinæ regioni, in quo Templum colitur S. Petri, cognomento Montorii. Hunc Montem Ancus etiam munivit. Plinius: *Ancus Aventinum, & Janiculum Urbi addidit.* Livius, *Janiculum quoque adjectum.* Dionysius: *Muro cinxit & Janiculum Montem in adversa ripa imminentem Tiberi, collocavitque in eo præsidium: ut ab Hetruscis tutior esset fluminis navigatio.* Onuphrius his permotus, *Quamvis autem*, inquit, *Ancus Aventinum extra Pomœrium esse voluerit; illud tamen Janiculo, & Transtiberina regione Urbi adjunctis, quartus, à Romulo protulit.* Ego autem quidquid esset trans Tiberim, fuisse extra Urbem, & Pomœrium censeo. Neque id ostendere difficile est. Nam Dion; cum scripsisset Metellum Celerem Augurem, Prætoremque è Janiculo Vexillum revellisse, subdit. *Quod de Vexillo dixi, sic habet. Cum antiquitus multi hostes circum Romam habitarent, veriti Romani, ne dum ipsi Comitia Centuriata agerent, hostes per insidias Urbem aggrederentur, Janiculumque occuparent* (τὸ Ἰανίκουλον καταλαβόντες) *statuerunt non omnes simul ire in suffragia, sed ut semper aliqui armati per vices eum locum custodirent. In Janiculo igitur quandiu populi conventus durabat, custodiæ agebantur. Cum autem solvenda jam erat ἐκκλησία, seu Conventus, signum à Janiculo removebatur, custodesque discedebant. Non autem licebat custodiis ab eo loco remotis quicquam amplius statuere. Is autem mos solis Centuriatis Comitiis observabatur, cum extra Urbem omnes in armis adesse res postulabat, & id hodieque Religionis causa fieri solet.* ἀλλά τινας, inquit, ἀεὶ ἐνόπλους τὸ χωρίον ἐκεῖνο ἐκ διαδοχῆς φυλάττειν, καὶ αὐτὸ ἕως μὲν ἡ ἐκκλησία ἦν ἐφρούρουν. ὁπότε δὲ διαλύσεσθαι ἔμελλε, τότε σημεῖον καθῃρεῖτο, καὶ οἱ φύλακες ἀπηλλάσσοντο. οὐ γὰρ ἐξῆν μὴ φρουρουμένου τοῦ χωρίου ἐκείνου, οὐδὲν ἔτι χρηματισθῆναι. Loc. cit. Lib. 1. In Urbis Roma. Lib. 37.

Quod etiam probatur explicaturque è Gellio: *Centuriata autem Comitia intra Pomœrium fieri, nefas esse, quia exercitum extra Urbem imperari oporteat: intra Urbem imperari Jus non sit: propterea Centuriata in Campo Martio haberi, exercitumque imperari præsidii causa solitum, quoniam populus esset suffragiis ferendis occupatus.* Ex geminis horum auctorum locis perspicuè deducuntur. Exercitum intra Urbem imperari Jus non erat: Imperabatur autem Centuriatis Comitiis, & collocabatur in Janiculo. Hic igitur erat extra Urbem. Non video quid inficiari quispiam queat, nisi prædicet, in Janiculo quidem, at extra mœnia positas fuisse custodias, & cum vexillo militari exercitum; non enim mœnia occupant totum Collem. Cui responsioni vix videtur occurrendum; pugnat enim perspicuè cum sensu Dionis, qui ait: recepto à priscis more aliquos armatos in Janiculo egisse custodias. Ubi autem custodiæ fiebant nisi ad portas, & in ipsis mœnibus? in quibus videlicet signum ponebatur ut ex editi collis præcelsa Turri prospiceretur è Campo Martio. Deinde quando de Janiculo post Urbem conditam loquuntur auctores, nisi quid obstet, partem collis mœnibus cinctam debemus intelligere. Sic enim Livius: *Janiculum quoque adjectum non inopia loci, sed ne quando ea arx hostium esset.* Et: *cum captum repentino impetu Janiculum.* Et: *velut agmine jam uno petiit Janiculum.* Et clarius paulo post: *Via quæ Sublicio Ponte ducit ad Janiculum. In eo clivo, cum L. Albinus de plebe Romana, &c.* Sic apud Appianum: *Octavius in medio Janiculi perstans.* Et: *Nam pars Collem qui Janiculus dicitur, in quem pecuniæ omnes collocatæ fuerant, insederat.* ubi vides partem Collis intelligi, quæ muris muniretur. Nec tamen intra Urbem esse dicenda est; hoc enim est, esse intra Pomœrium: non intra muros, ut de Aventino dicebam. Nec inficias Lib. 16. cap. 27. Lib. 1. Lib. 2. Lib. 5. Lib. 1. de Civil. Bell. Lib. 3.

ierim, interdum hoc nomine totum significari collem, seu verius continuatos colles. Dubiè Ovidius:

1. Fast.

Arx mea collis erat: quam vulgus nomine nostro
Nuncupat: hæc ætas Janiculumquè vocat.

Nam in eo colle Urbem Antipolim condiderat Janus. Martialis non de munitione solum Anci loquutus est, cum ait:

Lib. 4. ep. 66.

Tulli jugera pauca Martialis
Longo Janiculi jugo recumbunt.

Apertè enim verticem indicant, cui subjacet campus Vaticanus, quæ sequuntur;

Illic Flaminiæ Salariæque Gestator patet. Et: *cum sit tam prope Milvius.*

Ex quibus videtur Martialis impropriè loquutus; & accepisse montes Vaticanos pro Janiculo: Hi enim sunt colles, qui perpetuo jugo ab Janiculo per tria circiter millia passuum tenduntur ad Milvium Pontem. Cicero: *A ponte Milvio Tiberim duci secundum montes Vaticanos.* Et Horatius:

Lib. 13. epist. ad Attic. ep. 33. Od. 20. l. 1.

. . . . datus in Theatro
Cum tibi plausus,
Chare Mecænas eques: ut paterni
Fluminis ripæ, simul & jocosa
Redderet laudes tibi Vaticani
Montis imago.
Cæcubam, & prælo domitam Caleno
Tu bibes unam: mea nec Falernæ
Procula colles.

Loquebatur autem de plausu facto in Theatro Pompeji, quod ferè contra ipsum Janiculum erat, ex quo plausu resultavit Echo è Vaticano colle.

Præterea Insula, quæ media est inter Urbem, & Transtiberinam regionem, fuit olim extra Pomœrium: igitur multo magis Transtiberina regio, & Janiculum. Illud autem tum ex Plutarcho patet, tum ex Plinio. Plutarchus quærit, cur Æsculapii Templum extra Urbem esset, cum esset in Insula Tiberina, tresque reddit causas; *Vel quod purior, & salubrior sit aer extra, quam intra Urbem; Vel quod Epidauro peste laborantes Æsculapium accersendum curaverint; Epidaurii autem non in Urbe, sed procul inde Templum habuerint,* quod Livius quinque millibus passuum ab Urbe distans describit: *vel quod Romani Anguem ab Epidauro, qui se in eorum Navem contulerat, in quo ipsum Numen esse putabant, deportavere: eoque in Insulam Tiberis egresso arbitrati sunt Deum locum Templi indicasse.* Claudianus:

In Quæst. Rom. q. 94. Dec. 5. l. 5. Lib. 3. in Stilic. Plin. l. 2. 9. cap. 4. Val. lib. 1. cap. 8. Liv. epit. Dec. 2. Lib. 1.

Huc depulsurus morbos Epidaurius hospes
Reptavit placido tractu, vectumque per undas
Insula pœonium texit Tiberina draconem.

Idemque legimus apud alios. Plinius vero aliam addit causam, cur templum extra Urbem fuerit; quod prisci illi artem medicam damnarent, & ut Medicos, ita Æsculapium illorum Principem nollent in Urbem admittere; *Ideo,* inquit, *Templum Æsculapii, etiam cum reciperetur is Deus, extra Urbem fecisse iterumque in Insula traduntur;* arbitror legendum, *Tiberisque in Insula traduntur.* propterea Dionysius, *Insulam Æsculapio sacram* appellat. quæ nimirum etiam in ejus effigiem Navis, qua est advectus Anguis conformata fuerit. Cæterum Kal. Januar. (ut hoc loco etiam ista commemorem) fuisse illam ædem cum proxima Jovis dicatam docuit Ovidius.

Lib. 29. cap. 1. Ædes Æsculapii in Insula Tiberina. Lib. 5.

Lib. 1. Fast.

Sacravere Patres, hac duo Templa die.
Accepit Phœbo nymphaque Coronide natum

Insula;

INSVLAE VESTIGIA

A. *Antiqua nauis platea.* C. *Pons fabricius.*
B. *Nauis puppis.* D. *Pons Caestius.*

Insula; dividua quam premit amnis aqua.
Juppiter in parte est: cœpit locus unus utrumque:
Junctaque sunt magno Templa Nepotis Avo.

Ædes Jovis in Insula Tiberina. *Dec. 4. l. 4.*

Sed Jovis ædes multo post dedicata est an. Urb. cond. DLVIII. ut Livius testatur.

Lib. 4. de Ling. Lat

Eandem Insulam extra Urbem fuisse confirmat Varro ubi ait: *Amnis id flumen est, quod circuit aliquid, nam ab ambitu Amnis. Itaque Tiberis Amnis, qui ambit Campum Martium, & Urbem.* Si Janiculum ponatur intra Urbem Tiberis non fluendo ambiret illam sed interflueret, quare extra fuit. Confirmat Dionysius, qui lib. 3. de Tiberi sic ait: *Qui ex Apenino* καὶ παρ' αὐτὴν δὲ ῥώμην ῥέων, *& præter ipsam Romam fluens.* De eodem Auctor Panegyr. ad Constantinum. *Tu munitor mœnibus ambiendis.*

2. de Legibus. *In Quæst. Rom. q. 79.*

Ad hæc Festus scribit: In Janiculo Ludium sepultum fuisse, qui quondam fulmine in circo ictus fuerat, cujus ossa postea ex prodigiis, oraculorumque responsis Senatus decreto intra Urbem relata in Vulcanali, quod supra Comitium est, obruta sunt. Non enim licebat in Urbe hominem sepelire ex lege duodecim Tabularum, quæ memoratur à Tullio. *Hominem mortuum*, inquit, *lex in duodecim Tabulis in Urbe ne sepelito, neve urito.* quamquam, ut Plutarchus scribit, ejus, qui acto triumpho esset mortuus, cremati os sumptum in Urbem inferre, atque honoris causa deponere soliti sunt. Et Fabricio propter virtutem, post conditas duodecim Tabularum leges datum, ut in Foro sepeliretur. Relicto ergo Janiculo, quamquam & Cluverus contra sentiat, extra Pomœrium, intra illud statuantur sex colles, & post Claudium septem: Capitolium, Palatium, Aventinus, Cœlius, Esquilinus, Viminalis, Quirinalis. Sit extra Urbem quidquid trans fluvium est: & collis hortorum, postea Pincius, nunc Trinitatis.

Unde & dies septimontium ab his septem montibus, ut ait Varro. *In 6. Æneid.*

At inquies, nonne Roma semper dicta post Reges ἑπτάλοφος septicollis? Ità sanè. non enim, cum septem colles numerant, excludunt Aventinum. is enim, quamvis extra Pomœrium esset, dicebatur tamen unus è septem Urbis collibus, quod mœnia cæteris adjuncta haberet, perpetuumquè omnium munimentum esset; contra Janiculi mœnia fluvio intermissa longe amovebantur ab Urbe. Quare hic extra numerum collium: Aventinus unus è septem fuit. Rursus inquies, alii dissentiunt, & unum pro alio collem substituunt, de quibus Ludovicus Cerda. Sed hi auctores montes non multiplicant, sed nomina montium. *Neque enim*, ut idem ait, *octo montes facit Festus, memorando Palatium, Veliam, Fagutalem, Suburram, Germalum, Cœlium, Oppidum, Cispium.* Quatuor enim ibi tantum colles enumerantur, *Palatinus.* cujus summa pars est Velia, & Germalus ima: qui locus à Germanis Romulo, & Remo ibi ad fluvium, & ficum ruminalem inventis, dictus est, ut Varro scribit. *Fagutalis*, qui & *Viminalis.* Suburra collis non est, sed locus sub Esquiliis, cum clivo in easdem Esquilias: postremo *mons Cœlius, & Esquilinus*, qui & Oppius, & Cispius, teste Varrone ab Oppio viro Tusculano, Cispio Anagnino, qui ibi stationes habuerant, ut Festus ibidem. Non ergo montes enumerat Festus, sed loca ubi fiebat sacrificium septimontium. Nam paulo post. *Septimontium appellabant diem festum, quod in septem locis faciebant sacrificium, Palatio, Velia, &c.*

CAP.

Cap. VII.

Urbis ambitus sub Consulibus usque ad Syllam.

Lib. 2. ROma sub regibus fuit annis ducentis quadraginta quatuor, ut Dionysius,
Lib. 1. & Livius testantur. à quo anno usquè ad Syllam Dictatorem, nempe Urbis annum sexcentesimum septuagesimum quartum fluxerunt anni quadringenti, & triginta. quo tempore, quia nihil Urbi adjectum est, quanta esset ejus magnitudo statui debet. Ducendi ergo muri sunt à Tiberi juxta Theatrum
Romæ ambitus sub Regibus. Marcelli ad Saxum Tarpejum; tum in colle Capitolino per ejus crepidinem, quà vergit ad planiciem Romanam: inde Columnam Trajanam versus, quæ pars collis Quirinalis olim fuit. Hinc ad ejus collis jugum versus Pontificium Palatium: tum S. Susannæ Templum. Hæc enim crepido montis perpetuò decurrens, imminet subjectæ valli; quamquam aliqua nunc molliori petuntur clivo, quæ olim abrupta, & aspera fuere. ultra ædem S. Susannæ Collina porta, quæ & Salaria secundum viam Numentanam: à qua ad portam Esquilinam directus est agger Tarquinii Regis nongentos circiter passus; ut murus, qui nunc flexuris, angulisquè conversus amplius spatium propter causas post afferendas complectitur, rectà producatur. A porta Esquilina versus Basilicam S. Mariæ Majoris mœnia deducta tendebant in Cœlium montem, ejusque dorsum insidebant, usque ad eam partem, quæ devexa est, ultra hortos Matthæjorum: tum delapsum in valles Pomœrium juxta viam Appiam per radices Aventini montis, extrà ipso relicto decurrebat in Tiberim. quamquam & Aventinus suo cinctus muro urbi munimento fuerit. Hic est ambitus, quem Reges reliquerunt. neque ulterius processit *religionibus*, quod ait Dionysius, *ut fertur non permittentibus* οὐκ ἐῶντος,
Lib. 4. ὥς φασὶ, τοῦ δαιμονίου. Hic verò quoniam quædam certa, quædam incerta dicuntur; separanda, & dubia confirmanda sunt.

Primum ergo certum est, Aventinum extra Pomœrium, & Urbem fuisse; quod supra diximus. Alterum paulominus incertum: Urbis mœnia secundum jugum Quirinalis collis, in fine aggeris Tarquinii, in summo item Esquilino, &
Lib. 3. c. 5. Cœlio colle fuisse. Plinius. *Clauditur*, Roma, *ab Oriente aggere Tarquinii Superbi inter prima opere mirabili. Namquè eum muris æquavit, quà maximè patebat aditu plano: cætero munita erat præcelsis muris, aut abruptis montibus.* Dionysius: *Urbis*, inquit,
Lib. 9. *mœnia erant partim in montibus sita, & rupibus; mediocri præsidio propter loci naturam opus habentibus: partim munita Tiberi fluvio.* Qui vero fuerint abrupti hi montes præter Capitolinum, Quirinalem, & Cœlium dicere nemo potest, nisi forte illa ætate Esquilinus inter ortum, & meridiem non modico & ipse jugo tollebatur, quod nunc ferè sive ruinis, sive aggesta humo complanatum est. Præruptus & Aventinus, si ascribatur septem Urbis collibus. Muri interjectas valles occupabant: Agger autem Tarquinii sic ab eodem Dionysio eodem loco describitur: *Quà verò maximè hostibus Urbs est obnoxia: ab Esquilina porta Collinam usque opere manufacto munita est, fossa lata centum pedes, quà minimum, alta triginta: cui imminet murus alto, & lato intus suffultus aggere, nec arietibus quassari, nec cuniculis suffodi facilis. Ea munitio*
Lib. 5. *septem fermè stadiis longa, lata quinquaginta pedibus.* Strabo: *Aggerem*, inquit, *porrexerunt super fossæ supercilio interiore, murumque cum turribus è Collina porta usque ad Esquilinam imposuerunt.* Hic ergo agger longus erat passus octingentos septuaginta quinque, tantumque porta Collina, & Esquilina inter se distabant. Onuphrius agge-

aggerem parum ultra Thermas Diocletiani adhuc spectari docet, additumque postea murorum circuitum latiorem. Sed Plinius contra, *Urbs*, inquit, *clauditur ab Oriente aggere Tarquinii superbi.* Igitur longe ultra Thermas ad mœnia pertinebat, quà tenduntur à porta Numentana nunc Pia ad portam Sancti Laurentii, olim Esquilinam.

Magis ambiguum est, an Capitolium Urbem terminarit ab Occasu, & Septentrione, qua parte imminet planiciei, in qua nunc ædificia Romana sunt. *Lib.1.c.5.* Marlianus sic ait, *Arbitramur partem Urbis planæ prisco etiam tempore fuisse intra Urbem, deducto videlicet muro à Collina ad Tiberim, è regione murorum ab Anco in Transtiberina regione collocatorum.* Huic subscribit Onuphrius. *Muri*, inquit, *haud longè à ponte, qui nunc* *In Urbis* *dicitur Xystus versus Farnesiorum Palatium inchoabant ex adverso murorum ab Anco Marcio* *Roma.* *Rege in Transtiberina regione structorum, & portæ, quæ nunc Septimiana dicitur, qui per mediam Urbem planam circa Campos Floræ, Agonalemque & Pantheum usque ad Quirinalis radices ea parte, in qua Cardinalis Carpensis horti sunt collocati, protendebantur.* Sed vir eruditissimus non meminit eorum, quæ alibi scripsit de Circo Flaminio. Alii, ut *Libr. 1.* Fulvius, & Blondus, Plinii terminos illi attribuunt, de quibus postea; hujus *Antiquit.* temporis ambitum minus diligenter inquirunt. Res à me fusiùs discutienda, *Lib.1. Inst.* fiet in aperto quorundam locorum accurata cognitione. *Romæ.*

Cap. VIII.

Campum Martium, eique adjunctum alterum minorem Campum fuisse extra Urbem.

Campus Martius ex eo dictus, quod Marti dedicatus erat. Ambigitur quos fines haberet. Livius: *Ager Tarquiniorum, qui inter Urbem, & Tiberim* *Lib. 2.* *fuit, consecratus Marti, Martius deinde Campus fuit.* Dionysius: *Agrum, quem* *Dec. 1.* *illi* Tarquinii *privatim possederant, inopibus ex plebe diviserunt, uno tantum campo exempto, qui situs est Urbem inter, & Fluvium. Is jam ante Marti sacer erat, Pratum Equis,* *Lib. 5.* *Antiquit.* *& Juventuti in armis exercendæ accommodum.* Uterque auctor videtur asserere, quidquid *Rom.* campi inter colles, & Tiberim jacet, esse Martium. Quia tamen Dionysius ante exactos Reges: Livius post pulsos Tarquinios Marti consecratum refert; Livium sequor. Quod si dicas cum Dionysio, Romanos decreto Consulum maturam farris messem projecisse in Tiberim, quia religiosum erat eam consumere, quod antea Marti esset campus dedicatus; ajo, non id causæ fuisse, sed quia, cum illo ipso tempore dedicassent, omnia è campo collecta putarunt in plebem dividi non oportere, ideoque projecta in Tiberim.

Ex his conficiet aliquis, Campum Martium plana Urbis omnia occupasse. Verum alia ex parte certum est, præter Campum Martium olim fuisse alium Campum inter Tiberim, & Urbem, nec illum Marti dedicatum. Erant enim inter Campum Martium, & Urbis mœnia, Prata Flaminia. Livius: *Consules* *Lib. 1.* *ad Urbem accessere; Sanatumque in Campum Martium evocavere. Ubi questi primores Pa-* *Dec.1. l.3.* *trum, Senatum inter milites, dedita opera terroris causa haberi; Consules, ne criminationi locus esset in Prata Flaminia, ubi nunc Ædes Apollinis est, Circum jam tum Apollinarem vocabant, avocavere Senatum.* Idem: *ea omnia in Pratis Flaminiis consilio plebis acta.* Clarius Strabo, qui, cum descripsisset Campum Martium, ait; πλησίον δ' ἐστὶ τοῦ πεδίου τούτου καὶ ἄλλο πεδίον. *Proximus autem est huic Campo,* Martio, *& alius Campus;* *Pompei,* *porticusque circumcirca permultæ, tum luci, tria Theatra, Amphitheatrum, Templa,* *Balbi,*

Marcelli, Statilii, Tauri. *unum alteri subinde contiguum, magnifica, quorum respectu ipsa Urbs quasi additamentum quoddam videri possit.* De hoc Catullus ad Camerium:

Te quæsivimus in minore Campo.
Te in Circo, te in omnibus libellis.

In Pescennio Nigro. Major enim erat Martius, idemque à Spartiano videtur dici *Campus Jovis*: fortasse propter Pantheon in eo Jovi ultori dicatum: *Domus*, inquit, *ejus hodie Romæ visitur in Campo Jovis.* Denique prope Pontem Xystum Templum hodiequè colitur Sancti Salvatoris cognomento in Campo, nec tamen ibi Martius Campus olim fuit. Hujus Campi Prata Flaminia, & alter, qui Campus Tiberinus *Lib. 34. cap. 6.* est dictus, partes fuere. De hoc Plinius: *Invenitur statua decreta, & Tarraciæ Cajæ, sive Suffetiæ Virgini Vestali: quod Campum Tiberinum gratificata esset ex populo*: Gel- *Lib. 6. c. 7.* lius: *Cajæ Tarratiæ, sive illa Suffetia est, nomen in antiquis annalibus celebre est, quod Campum Tiberinum, sive Martium populo Romano condonasset.* At quando Martium, *Quanta esset magnitudo Campi Martii.* cum hic ager fuerit Tarquiniorum? sed & ex his, quæ diximus, perspici potest, Martii nomine, latiore significatione intelligi quidquid interjacet Fluvium, Capitolium, Quirinalem, & Pincium: pressa vero, & astricta quod solum Tarquinii possederant, & Marti postea dedicatum est. Priore, Campus Flaminius, & Tiberinus Tarraciæ, pars Martii sunt: posteriore Martio excluduntur. sic etiam Dio exponetur, ne pugnet cum Strabone, qui Amphitheatrum Statilii statuit in Campo Martio, nam hujus nomine universam planiciem intelligit; Quæ interpretatio inter legendos auctores interdum repetenda erit. At pressè sumptus Martius quos fines habebit? A Monte Quirinali, ubi nunc Palatium Pontificis, ducenda est ad Tiberim linea, quæ per Collegium Romanum, Pantheon, Campumque Floræ producta ad Ædes Farnesiorum in Tiberim desinat. Erit Campus Martius quidquid extra lineam erit; quidquid relinquetur propinquius Capitolio, erit minor Campus, Tarraciæ, Tiberinum, & Prata Flaminia complexus; hodiequè Campus Martius in Urbe vulgo dicitur, qui à nobis designatus est.

Quidam usque ad Pontem Milvium bis mille, & amplius passus Campum extendunt. Atqui Marti consecratum est, quod Tarquiniorum erat. Quis autem tam vastum illis agrum tribuerit? Itaquè sicut Campus Martius terræ spatium relinquebat Urbi propinquius: sic aliud propinquius Milvio Ponti, medius ipse. Nec dixerim ampliorem spatium, quod patet inter Pantheon, Flami- *Orat. 3. in Catil.* niam Portam, Fluvium, & Hortorum collem. Certè constat ex Cicerone, ad pontem Milvium villas, fundosque fuisse privatorum civium. Martius autem Campus propter veterem consecrationem, nec seri, nec coli poterat. Quis *Lib. 2. Hist.* autem dixerit eum, qui cis pontem Milvium venisset, venisse in Campum? At dicebatur esse in via Flaminia, ut Tacitus scripsit, cum de Flavianis ad Urbem contra Vitellium venientibus loqueretur.

Campus Martius extra Urbem. Jam Campum Martium, quem per antonomasiam Campum ferè auctores nuncupant, olim fuisse extra Urbem paulò eruditioribus adeò est notum, ut supervacuum videatur exponere.

Dec. 1. l. 2. Probant primò Livii allata verba: *Ager Tarquiniorum, qui inter Urbem, ac Tiberim fuit, consecratus Marti, Martius deinde Campus fuit.* cui subscribit Dionysius. *Erat Campus situs inter Urbem, & fluvium.* igitur extra Urbem. Secundò probat con- *Comitia haberi solita in Campo Martio.* suetudo centuriatorum Comitiorum, quæ in Urbe, sive intra Pomœrium haberi non poterant; sed in Campo Martio jam ab initio, jussu Servii sexti Regis, habebantur. Is enim, auctore Livio, *Edixit ut omnes cives Romani equites, peditesque, in suis quisque centuriis, in Campo Martio prima luce adessent.* Cicero pro Rabirio: *Lib. 15. cap. 27.* *In Campo Martio comitiis centuriatis auspicato in loco.* Gellius ex veteri auctore: *Centuriata*

turiata autem Comitia intra Pomœrium fieri nefas esse, quia exercitum extra Urbem imperari oportear, intra Urbem imperari Jus non sit. Propterea centuriata in Campo Martio haberi, exercitumque imperari præsidii causa solitum. quoniam populus esset in suffragiis ferendis occupatus Is autem mos adhibendi præsidium in custodiam Comitiorum (scribit Dion.) *Solis Centuriatis Comitiis observabatur, cum extra Urbem omnes in armis adesse res postulabat, & id hodieque religionis causa fieri solet.* Hæc vero exploratissima sunt. *Lib. 37.*
Tertiò Livius alibi confirmat: *Consules ex composito, eodem biduo ad Urbem accessere, Senatumque in Campum Martium evocavere.* Et vero hi Consules petebant triumphum; petentibus autem non licebat esse in Urbe; morabantur tamen cum exercitu in Campo Martio, ut infra dicam. Idem de Q. Fabio Maximo sic ait: *Romam Comitiorum causa veniens in eum, quem primum diem comitialem habuit, comitia edixit, atque ex itinere præter Urbem, in Campum descendit.* Et paulo post: *& quia in Urbem non inerat, protinus in Campum, ex itinere profectus, admonuit cum securibus sibi fasces præferri.* Nam Consulibus in Urbe soli fasces præferebantur, extra Urbem etiam secures. Dionysius; *Valerius Consul ademit secures fascibus. moremque post se reliquit Consulibus, ut tantum extra Urbem securibus utantur, intra mœnia contenti insigniis fascium.* Præterea hominem mortuum sepelire in Urbe non licebat. At in Campo Martio frequentia fuere sepulchra. Strabo: *Cum locum istum religiosissimum esse cogitassent clarissimorum virorum, ac fœminarum monumenta in eo construxerunt.* Ut aliquot recenseam: Julia Cæsaris Filia: L. Sylla. M. Agrippa: Drusus Claudii Pater: in Mausoleo Augusti Cæsares: & ut ait Appianus, *eo in loco Principes humari consuevere.* Appianus de Augusto loquens: *Cæsar*, inquit, *exercitum propius admovit Urbi, in Campum, qui Martius dicitur.* & paulo post; *Hæc agens Urbe abstinuit, quoad Consules electi crearentur:* postremò ut Consul Urbem ingressus est. Herodianus, cum post mortem Severi Cæsaris referret Apotheosim Augustorum, μετὰ δὲ τοῦτο, inquit, *βαστάσαντες τὴν κλίνην φέρουσιν ἔξω τῆς πόλεως εἰς τὸ καλούμενον ἄρεως πεδίον. Post hæc autem tollentes lectum ferunt extra Urbem in vocatum Martis Campum.* Herodianus autem sub Gordiano paulo ante millesimum annum ab Urbe condita, vixit, scripsitque. Alia legenti occurrunt.

Dec. 1. l. 3. *Dec. 3. l. 4.* *Lib. 5. Antiq. Rom.* *Lib. 2.* *Dio. l. 39.* *Lucan. l. 2.* *Dio. l. 54.* *Sueton. in Claud. c. 1.* *Lib. 1. Bell. Civil.* *Lib. 3. Bell. Civil.* *Lib. 4.*

At quando, & à quo est in Urbem receptus Campus? Onuphrius putat id Aurelianum fecisse, & muros à porta Collina per collem hortulorum subjectamque planiciem deduxisse ad Tiberim. Sed ut hoc verum sit, adhuc tamen vacuus erat ædificiis. Nam Vopiscus in Tacito, qui successor fuit Aureliani, cum illum creatum Cæsarem in Senatu scripsisset, subdit; *Inde itum ad Campum Martium. ibi comitiale tribunal ascendit. Ibi Præfectus Urbis Ælius Cesetianus sic loquutus est: Vos sanctissimi milites, & sanctissimi vos Quirites habetis Principem.* Ex quo patet Campum non fuisse mutatum, cum eò & milites, & Romanus populus convenisset. Suam quoque adhuc viriditatem, amœnitatemque retinuisse probabile est. Perpetuis enim semper antea fuerat obsitus herbis, & gramine. Cicero de M. Lepido; *Cum, cæteris in Campo exercentibus, in herba ipse recubuisset, vellem hoc esset*, inquit, *laborare.* Dionysius: *Is jam ante Marti sacer erat, pratum Equis, & Juventuti in armis exercendæ accommodum.* Ovidius:

Quando intra Urbem sit receptus Campus Martius. *Amœnitas Campi Martii.* *2. de Orat.*

Altera gramineo spectabis Equiria Campo, *Fast. 1.*
Quem Tiberis curvis in latus urget aquis.

Et:

Tunc ego me memini ludos in gramine Campi *Et Fast. 6.*
Aspicere, & dici lubrice Tibri tuos.

Et Horatius:

Quamvis non alius flectere equum sciens *Horat. l. 3. Od. 6.*
Æque conspicitur gramine Martio:

Lib. 5. In campo exercebatur Romana Juventus.

Fusè Strabo. *Horum pleraque habet Campus Martius cum natura, tum hominum prudentia ornatus. Nam & magnitudo ejus mirabilis est, & curruum, equorumque decursionibus libere patet, tantæque multitudini pila, circo, ac palæstra se exercentium; tum opera circumjecta, solumque toto anno herba virens, tumulorumque coronæ supra amnem usque ad alveum scenæ quamdam ostentant speciem, à cujus spectaculo difficulter quis avellatur.* Hæc ille. At de militaribus iis exercitationibus Trebellius in Claudio: *Fecerat etiam adolescens in militia, cùm ludicro Martiali, in Campo luctamen inter fortissimos quosque monstraret, quod Decio principe factum est.* Sed aliam quoque causam attulit Vegetius cur Juventus armorum exercitationem in Campo obiret assiduè: *Romani*, inquit, *veteres Campum Martium vicinum Tiberi delegerunt; in quo Juventus post exercitium armorum, sudorem, pulveremque dilueret, ac lassitudinem cursus natandi labore deponeret.* Tenuitque consuetudo usque ad prolapsionem Imperii. Itaque quamvis Campus mœnibus septus, vacuus tamen ædificiis mansit. Lipsius putat, muro cinctum fuisse ante Plinium. de qua re infra.

Li. 1. c. 10. Juventus è Campo Martio ad natandum descendebat in Tiberi.

c. 22.

Minor quoque Campus, & Prata Flaminia fuerunt extra Urbem. Quod probat locus Livii allatus: *Consules ad Urbem accessere, Senatumquè in Campum Martium evocavere, ubi questi primores Patrum, Senatum inter milites dedita opera terroris causa haberi; Consules, ne criminationi locus esset, in Prata Flaminia, ubi nunc Ædes Apollinis est, Circum jam tum Apollinarem vocabant, avocavere Senatum.* Hi ergo ad Urbem magis appropinquarunt, tamen extra Urbem erant, petentes triumphum. Sed hæc clarius constabunt ex sequentibus.

Cap. IX.

Portam Urbis Carmentalem fuisse ad radices Capitolii.

Porta Carmentalis ad radices Capitolii.

P. Victor. in Regione 8.

Lib. 1. c. 2.

In Orat. contra C. Antron. & l. Catilin. competitor.

l. 2. Dec. 3.

l. 1. ejusdem Decad.

Ædes Spei, Fortunæ, Matutæ

Lib. 40.

Ædes Pietatis.

l. 7. c. 36.

QUoniam supra duximus muros Urbis à Tiberi rectà ad Capitolium; adnotandus est locorum situs, qui relinquuntur extra Urbem in Romana planicie. In eo igitur murorum tractu, qui à Tiberi pertinet ad Capitolium sub ipso Capitolio erat porta Carmentalis: extra hanc Forum Olitorium: Tum Ædes Apollinis; deinde Circus Flaminius in ipsis Pratis Flaminiis: post hæc Campus Martius. hi ergo loci extra Urbem. Portam quidem Carmentalem fuisse ad radices Capitolii, ibique muros Urbis, multa probant. Ibi enim erant aræ, & Templum Carmentæ. Dionysius: *Carmentæ sicut aliis Heroibus, & geniis aras erectas vidi: Carmentæ quidem sub Capitolio juxta portam Carmentalem.* Solinus: *Pars autem Capitolini montis infima habitaculum Carmentæ fuit. Ubi Carmentis nunc fanum est, à qua Carmentali Portæ nomen datum est.* Idem ostendit; quod extra eamdem Portam erat Forum Olitorium: *Antiquum*, ut habet Varro, *macellum, ubi olerum copia.* Asconius: *Ædes*, inquit, *Apollinis est extra portam Carmentalem inter Forum Olitorium, & Circum Flaminium.* Livius: *Ædem spei, quæ in Foro Olitorio est fulmine ictam.* Idem: *Alteri reficiendis Ædibus Fortunæ, & Matris Matutæ intra portam Carmentalem: sed & Spei extra portam, quæ priore anno consumptæ fuerant.* Ædem Spei dixit esse extra portam, quam dixerat esse in Foro Olitorio. Porro in Foro Olitorio erat Templum Pietatis. de eo sic Livius: *Ædes duæ eo anno dedicatæ sunt; altera in Foro Olitorio Pietatis. Eam Ædem dedicavit M. Acilius Glabrio Duumvir, statuamque auratam, quæ prima in Italia statua aurata est, Patri Glabrioni posuit. Is erat, qui ipse eam Ædem voverat, quo die cum Rege Antiocho ad Thermopylas depugnasset, locaveratque idem ex Senatus consulto.*

At

At Plinius: *Locus ille eidem consecratus est Deæ Pietati C. Quintio, M. Acilio Coss. Templo Pietatis extructo in illius carceris æde, ubi nunc Marcelli Theatrum est.* Igitur cum Ædes Pietatis in Foro esset Olitorio; & ubi postea Marcelli Theatrum, in quo nunc visuntur Ædes Principum Sabellorum; Forum autem Olitorium esset extra portam Carmentalem; conficitur, portam Carmentalem fuisse inter ædem Virginis cognomento in Porticu, & plateam vulgo Montanariam. quæ ut arbitror à Carmentali dissimili quamquam voce vocabulum traxit. Displicet enim ejus loci etymon, quod quidam derivant à montanis rusticis illò confluentibus, ut operam suam conductoribus locent. Ejusdem portæ situm ostendit Plutarchus in vita Camilli, ubi ait: capta à Gallis Urbe, obsessoque Capitolio, ut in Arcem evaderet. *Pontius Cominius miles secundo flumine incubans cortici tranavit ad Urbem, & conjiciens hostem vigilare ex ignibus, ac strepitu* ἐβάδιζε πρὸς τὴν Καρμεντίδα πύλην, ἣ πλείστην εἶχεν ἡσυχίαν, καὶ μάλιστα κατ' αὐτὴν ὄρθιος ὁ τοῦ Καπιτωλίου λόφος ἀνέστηκε. καὶ πέτρα κύκλῳ πολλὴ καὶ τραχεῖα περιπέφυκε. *Ivit ad Carmentalem Portam, quæ majorem habebat quietem, & juxta illam maximè arduus Capitolii collis assurgit, & saxum undique multum, & asperum natura factum est.* Quid clarius, ut ostendatur porta Carmentalis ad rupem Tarpejam sita? *Pompejus Ugon. de Station. Urbis.*

Dicere aliquis posset, quod innuit Blondus: aucta post Romulum Urbe, Carmentalem portam sine forma, & usu portæ, nomen aliquandiu retinuisse. Atqui hoc pugnat cum Livio, qui ait. *Ab Æde Apollinis boves fœminæ albæ duæ, porta Carmentali in Urbem ductæ.* Igitur cum extra portam, extra Urbem erant. Pugnat cum Ovidio: *Lib. 1. Instaur. Rom.* *Dec. 3. l. 7.*

> *Carmentis Portæ dextra est via proxima Jano;* *Fast. 2.*
> *Ire per hanc noli, quisquis es, omen habet.*
> *Illa fama refert Fabios exisse trecentos;*
> *Porta vacat culpa; sed tamen omen habet.*

cui consentit Livius: *Infœlici*, inquit, *via à dextro Jano Portæ Carmentalis profecti.* Ideoque, ut ait Festus, *Porta illa dicta est Scelerata, quoniam Fabii illa egressi sunt omnes occisi.* Quod si alia ultra Carmentalem fuisset porta Urbis, illa potius extrema non hæc media dicenda fuisset Scelerata. Denique idem Janus indicat, quem dextrum portæ fuisse Livius, & Ovidius asserunt. Intelligunt enim Janum, quem ad imum Argiletum indicem pacis, bellique fecit Numa. Ubi vero Argiletum, & Jani Templum fuerit, demonstrat Servius. *Sacrarium hoc*, inquit, *Numa Pompilius fecerat Circum imum Argiletum juxta Theatrum Marcelli.* Festus, *Religioni est*, inquit, *quibusdam porta Carmentali egredi, & in Æde Jani, quæ est extra eam, Senatum habere: quod ea egressi sex & trecenti Fabii, apud Cremeram omnes interfecti sunt, cum in Æde Jani Senatus consultum factum est, ut proficiscerentur.* *Lib. 2.* *Porta Carmentalis dicta etiam Scelerata.* *Lib. 7. Æneid.*

Cap. X.

Circum Flaminium Capitolio propinquum fuisse extra Urbem.

Nihil æque, ac Circus Flaminius probat Urbem, & mœnia ultra Capitolium non fuisse producta. Hic enim Circus, cum esset extra Urbem, proximus erat portæ Carmentali. Blondus quidem putat, hunc fuisse Circum Agonalem, nunc media in Urbe situm cognomento Navonium. Sed hic auctor, ut meretur laudem, quod inter primos de Romanis antiquitatibus scripsit, ita in multis erravit: deque eo Pius II. *Neque satis diligenter, quæ scripsit, examinavit,* *Lib. 3. Instaur. Rom.* *Comment. Lib. 11.*

non quam vera, sed quam multa scriberet, curam habuit. In re verò nostra non solum malè sensit, sed bene sentientes errore aspersit. Nam inter cætera, quæ scribit de Circo Flaminio, hoc docuit ex Cassiodoro. *Eadem, inquit, in Epistola satis innuit Cassiodorus, solitos ab Augusti Mausoleo sex portis dimitti junctos currus, qui per Equiriam in Flaminium Circum currerent, ut constare credamus locum, cui nunc Agoni est nomen, Circum esse Flaminium.* Epistola citata Cassiodori est, in qua de Circis generatim, & Circensibus agit, & Circo Maximo; nec unquam illi venit in mentem, equos ab ostiis Mausolei, quæ non habebat, mitti currus in Circum Flaminium. Itaque satis causæ non erat, cur id docentem Blondum, Fulvius, & Marlianus audirent, qui tamen ab illo in Circi Flaminii situ statuendo maximè discrepant, Cassiodorus quidem hæc scribit. *Sed Mundi Dominus ad potentiam suam opus extollens, mirandam etiam in Romanis fabricam in Vallem Martiam tetendit Augustus, ut immensa moles firmiter præcincta montibus contineret, ubi magnarum rerum indicia clauderentur.* Sermo hic est non de Augusti Mausoleo, sed de Circo Maximo inter Palatinum, & Aventinum sito. Nec Martia vallis est, ut illi putant Martius Campus, sed vallis inter Palatium, & Aventinum, quæ Murtia dicebatur à sacello Veneris inibi posito, hæc enim Myrtea, & olim Murtia dicta est, ut supra docebam ex Varrone: *Intimus Circus ad Murtium vocatus, ut Procilius ajebat, ab arvis, quod is locus esset inter Figulos. alii esse dicunt à Murteto declinatum, quod ibi id fuerit. Cujus vestigium manet, quod ibi sacellum etiam nunc Murtiæ Veneris.* Livius: *Latinis in Civitatem acceptis, ut jungeretur Palatio Aventinum, ad Murtiæ datæ sedes.* Hanc ergo Vallem intelligas apud Cassiodorum, non inscitè Campum Martium, & *Murtiam* pro *Martiam*, legas, ut probè Cæsar Bulengerius legendum admonet. Quod vero Cassiodorus Augusto auctori Circum non Cæsari ascribit, cum Cæsar illum ædificaverit, ut constat ex Plinio; causa est, quia Augustus eundem Circum instauravit, ornavitque, ut ejus Nummus adhuc testatur, teste Onuphrio. Quæ sequuntur ad eundem Circum pertinent: *Bissena quippe Ostia, ad exprimendum Mundum duodecim Signorum posuerunt.* Itaque ubi Mausoleum cum sex portis Blondus ibi invenerit, ignoro. Quod autem spectat ad situm Circi Flaminii, Blondi opinio, ut bene admonet Fulvius, invento Asconio Pediano, qui Nicolao V. Pontifice litterarum, & litteratorum patrono inventus est, penitus corruit. locus Asconii est ille, de quo supra: *Ædes Apollinis extra portam Carmentalem, inter Forum Olitorium, & Circum Flaminium.* Quod enim Ædes Apollinis dicitur extra portam esse inter Forum, & Circum; nec ipsa Ædes, nec Circus procul fuit, cum Forum Olitorium esset ad portam. Quomodo enim rectè diceret Asconius, Ædes inter Forum Olitorium, & Circum Flaminium, si ponatur Circus abesse ferè mille passus à Foro? interpositis tot ædificiis, & publicis, & privatis, quod testatur Strabo. Fuerunt ergo hæc quatuor loca propinqua, ac ferè contigua: Porta Carmentalis, Forum Olitorium, Ædes Appollinis, Circus Flaminius. Erat autem Ædes propinquior Capitolio & muris, quàm Circus; tamen, quia extra Urbem erat, datus est interdum in ea Senatus his, qui nondum inire possent Urbem, quod essent exercitus Duces, ut infra. Livius: *L. Æmilio Regillo, qui classe Præfectum Anthiochi Regis devicerat. extra Urbem in Æde Apollinis cùm Senatus datus esset.* Idem: *Marcus Fulvius ad Ædem Apollinis in Senatu petiit à Patribus ut æquum censerent, & Diis immortalibus honorem habere jubere, & sibi triumphum decernere, cum dixisset Tribunus se intercessurum: tum ille ait non fuisse ferendum Imperatorem rebus egregiè gestis victoremquè exercitum cum præda, ac captivis ante portas stare.* & Cicero: *Senatus ad Apollinis fuit, ut Pompejus adesset.* Degebat enim in hortis extra Urbem; Cum Hispaniam, & Africam teneret exercitibus, regeretquè per Legatos, Ascon. *Tum Pompejus Proconsul ad Urbem erat.* Dion. *Pompejus paulo post ad Urbem venit. Tum circumfuso præsidio* extra

[Circo] F[la]minio designando errat Blondus.

Lib. 3. cap. 51.

Lib. 4. in Circ. Flaminio.

Lib. 5. c. 7.

Lib. 4. de Ling. Lat.

Lib. 1.

Lib. 2. ad Q. Fratrem Epist. 5.

extra Pomœrium ad Theatrum Senatus est habitus. Nam Theatrum Pompeji, ut postea dicam ad Campum nunc Floræ situm erat, extra Urbem. Cum igitur hoc Templum Apollinis tam prope Capitolium esset; alii collocant, ubi ædes S. Mariæ sub Capitolio, alii ubi Cœnobium Turris Speculorum. Ego tamen propius aliquanto flumen collocarem, cui propinquius erat Forum Olitorium.

In Or. pro Milone. Lib. 40.

Jam ut redeam ad Circum Flaminium, cum situs esset in Pratis Flaminiis, quæ sub Capitolio, & secundùm illi adjuncta mœnia jacebant, etiam ipse propè Capitolium fuit. Fulvius ætate sua (scripsit autem Clemente Septimo Pontifice Maximo) extitisse ad huc formam Circi, & veterum sedilium signa commemorat, atquè in ejus cavea erectum Templum S. Catherinæ cognomento ad Funarios; ibi enim, propter loci commoditatem, & areæ longitudinem funes confici solebant. Porrò Circi latitudo spatium cœpit, quod inter officinas vulgò Obscuras Forumque Judæorum est interjectum. Ad eas porrò officinas nuper vidimus, inibi ædificante Cardinali Gimnasio, refodi ingentes columnarum spiras, & scapos è Tiburtino lapide, & quadrata saxa eximiæ magnitudinis. Summus Circus curvatus in hemicyclum ad plateam vulgo Marganam propè Capitolium, pertinens flectebatur ad Ædem S. Angeli in Foro Piscario; ima pars, ubi Circi carceres, versus S. Nicolaum cognomento ad Calcarias, & Ædes ducum Cæsarinorum. Hæc Circi longitudo.

Ubi situs esset Circus Flaminius.

Referunt Historiæ Ecclesiasticæ, recitaturque inter Breviarii preces, *Bonifacium Romanum Pontificem Romæ in summo Circo S. Michaelis Ecclesiam dedicasse III. Kal. Octobris.* Hunc Circum Flaminium esse opinor. De hac enim re triplex opinio est. Prima eorum qui Circum fuisse Neronianum, eique appositam volunt Ædem S. Michaelis in Vaticano. Quos confutat Baronius: tum quia Ædes illa celsitatem non habet, quam eidem attribuunt auctores: tum quia ejus conditorem, Leonem IV. Pontificem ex antiquo lapide recognoscit. Altera opinio ipsius Cæsaris Baronii est, qui Templum à Bonifacio dedicatum statuit in summa Adriani Mole: recitatque Adonis verba: *Romæ venerabilis etiam Bonifacius Pontifex Ecclesiam S. Michaelis nomine constructam dedicavit in summitate Circi, cryptatim miro opere altissime porrectam; Unde & idem locus in summitate sua continens Ecclesiam. Inter Nubes, situs vocatur.* Hæc verba gravissimus auctor accommodat Moli Adriani, ab alio scriptore, affini loquutione, *Turri inter Cœlos,* apellatæ; ut ejus verticem Templum S. Michaelis insideret. Idem pro, *Circi Circuli* legendum putat; ut forma molis in orbem ducta declaretur: vel si Circum quis velit retinere, ait, illi loco proximum fuisse *Circum Domitiæ,* quæ amita Neronis fuit.

Onuphrius de Circo c. 18. die 8. Maji Ecclesia S. Michaelis in summo Circo Flaminio.

In Annotation. ad Martyrol. die 8. Maji & 29. Septembris.

Tertia opinio nostra est. Putamus autem in summo Circo Flaminio Templum S. Michaelis à Bonifacio fuisse dicatum: quod nunc à Foro Piscario dictum in Urbe vetustissimum est. Positus enim Templi veteri locorum memoriæ, & summo Circo Flaminio ad amussim respondet. Adonis autem verba *in summitate Circi* juxta Breviarii Rom. narrationem intelligi possunt. Summus enim Circus est caput Circi, cujus adversa pars ima erat, ubi Circi carceres, unde emittebantur equi: in summa vero metæ, ad quas cursum flectebant. Ovidius, de capite Circi Flaminii opposito carceribus loquens, ait:

Bonifacius Pontifex, quod Templum S. Michaelis in summo Circo dedicavit.

Lib. 6. Fast.

Prospicit à tergo summum brevis area Circum.

Ædes ergo S. Michaelis dedicata in summo Circo, est Ædes sita in extrema Circi parte, quæ in semicirculum desinens circumflectendis curribus apta erat. Quo loco nunc Templum S. Michaelis spectatur. Quod si Ado summitatem pro excelsitate videtur usurpare (idque significant ea verba, *Ecclesiam constructam in summitate Circi cryptatim miro opere altissimè porrectam.* Et Clarius sequentia: *Unde & idem locus in summitate sua continens Ecclesiam, inter Nubes, situs vocatur*) atque

utrumque

utrumque intelligit, caput Circi, & in eo loci altitudinem; hanc quoque nostro olim Templo non defuisse probabiliter dicimus. Nam cum olim multa essent in Circo Flaminio partim extructa, partim adjuncta Deorum Templa, Neptuni, Herculis, Vulcani, Martis, Castoris, Junonis, Dianæ, ut suo loco dicam; aliquod ex his eminens è sedilium gradibus, imminensque eorum cryptis, & fornicibus, aut inter Circi porticus fuisse verisimile est: sicut in Theatris supra scenam dedicabantur Templa. Illud ergo instauratum refectumque expiavit, dicavitque idem Pontifex qui Pantheon in honorem Beatissimæ Virginis, Sanctorumque Martyrum dedicavit. Dictum porro est, Inter Nubes, quoniam à terra sublatum supra Circi gradus erat: postea vero collapso penitus Circo, ac veterum molibus, redactum est in eam, quam videmus formam, & humiliorem situm. Quadrat enim in Romana præsertim opera Poetæ vox:

Tantum ævi longinqua valet mutare vetustas.

Ita sane Templum, quod statuerat in summa Arce S. Angeli, deinde in subjectam planiciem traductum asserit Cardinalis Baronius. Quod si Æliæ moli addidere cognomentum *inter Cœlos:* nihil prohibet alterum ædificium propter minorem altitudinem dici, *inter Nubes.* Ut enim Nubes Cœlo sunt inferiores: ita è nubibus deducta appellatio inferiori ædificio congruit; ideoque alterum ab Adriani mole esse conficitur, quæ esse dicebatur *inter Cœlos.* Hæc quidem conjecturis potius, quam rationibus nituntur; sed in re antiqua ubique agitur conjecturis. Iisdem tamen elicimus, non esse cur apud Adonem, *Circuli*, legamus. Quod si iis verbis Circus Domitiæ intelligitur propinquus sepulchro Adriani; animadvertere oportet, hunc Circum à monumento Adriani fuisse disjunctum, ut colligi potest ex Procopio, qui eum describens non meminit Molis Adriani: eoque præterea ostenditur, quòd Cæsarei Mausolei religio postularet, ut vacuum undique solum relinqueretur: nam quis unquam scripsit illud in summo Domitiæ Circo fuisse conditum? Itaque summus Circus, aut summitas Circi fabricam sibi quidem proximam, sed nihilominus separatam haud recte significat. Deinde si in ipsa Adriani Mole Templum situm erat: cur hanc Ado præteriit, & alterum ædificium, in quo Templum non erat, nominavit? Cur Circum absolutè, & antonomasticè dixit, ad significandum Domitiæ Circum rudi opere impolitum, & ignobilem? Quod tamen usurpatum legimus de Circo Maximo, & Flaminio propter eorum nobilitatem, ac vetustatem.

Initio lib. 2. de Bello Gothico.

Hæc in re dubia breviter adduximus. si quis ad alias opiniones inclinarit, habet quod in omnem partem expendat.

Multo ante eadem scripseram. cum animadverti verba Adonis planius explicari posse. Est ergo illi *summitas Circi* pro summo Circo. Ibi dedicata est Ecclesia *cryptatim miro opere altissime porrecta:* id est fornicato opere altissimoque sublata. *Ideoque locus in summitate sua continens Ecclesiam, Inter Nubes, situs vocatur.* Ideoque locus in summo Circo, ubi Templum est, propter fabricam, altissime fornicatam, Inter Nubes, appellatur. Quo innuitur, illum forniciem Tholi, qui hodie in hemisphærium ubique attollitur, & maxime erigitur, similem fuisse. Neque inconsulte *cryptatim* quasi fornicatim exposui. Nam quamvis crypta testudinem subterraneam significet, aliquando tamen propter curvitatem ad quemcumque fornicem videtur posse transferri. Sic Cryptoporticus non semper subeterraneam porticum significat, sed munitam sepimento parietum. Ut apud Plinium: *Subest Cryptoporticus subterraneæ similis æstate incluso frigore riget.*

Lib. 5. Ep. 6.

CAP.

Cap. XI.

Circum Flaminium extra Urbem fuisse aliis rationibus ostenditur.

IN loco à nobis demonstrato fuisse Caput Circi, eumdemque extra Urbem situm, ostendit etiam Ædes Bellonæ. Huic enim quasi Duellonæ, ac Deæ Bellorum Appius Claudius Ædem extruxit, quam Petrus Victor ait, *Esse versus portam Carmentalem.* Livius: *Dicitur Appius in medio pugnæ discrimine ità precatus: Bellona si hodie nobis victoriam duis: ast ego Templum tibi voveo.* Ovidius: *Templum Bellonæ ubi fuerit.* *Dec. 1. l. 10.* *6. Fast.*

Hac sacrata die Tusco Bellona duello
Dicitur: & Latio prospera semper adest.
Appius est auctor: Pirro qui pace negata,
Multum animo vidit; lumine captus erat.

Idem Ædem ornavit depictis majorum imaginibus. Plinius: *Suorum clypeos in sacro, vel publico privatim dicare primus instituit Appius Claudius, qui Consul cum Servilio fuit anno Urbis CCLIX. Posuit enim in Bellonæ Æde majores suos, placuitque in excelso spectari, & titulos honorum legi.* Quo loco perspicuum in codice mendum est. Appius enim Claudius, & P. Servilius, non multo post exactos Reges, illo ipso anno, quo mortuus est Tarquinius Superbus, Consules fuere. Nequè ille Appius Claudius Ædem Bellonæ vovit, sed alter cognomento Crassus, qui fuit Consul cum L. Volumnio, anno Urbis CCCCLVII. & postea cæcus est dictus. Hæc constant ex Livio, & Ovidio. Itaque locus Plinii corrigendus. Pergit porrò Ovidius: *Lib. 35. cap. 3.*

Prospicit à tergo summum brevis area Circum;
Est ubi non parvæ parva columna notæ.
Hinc solet hasta manu belli prænuncia mitti
In Regem, & gentes, cum placet arma capi.
Altera pars Circi custode sub Hercule tuta est:
Quod Deus Euboico carmine munus habet.

Ex his liquet inter Templum Bellonæ, & Circum solum fuisse brevem aream interjectam, in qua esset Columna Bellica. An vero Circus esset à tergo Templi, ut Ovidii verba videntur indicare, dubium est, nam Sext. Pompejus ante Templum Bellonæ collocat *Columnam Bellicam.* Petrus Victor in regione nona ait, *Ante hanc Ædem esse Columnam indicem belli inferendi.* Sic enim, ut alios omittam, Dion. de M. Antonino: *Cumquè hæc dixisset,* inquit, *hastam cruentam juxtà Bellonæ Templum in hosticum contorsit.* Ad Ovidium autem exponendum, nam Interpretes non satisfaciunt, ajo, *à tergo* conjungendum esse cum *Circo,* non autem cum *Templo;* ut sit sensus: Area brevis summum Circum prospicit, à tergo ipsius. Nam cum ibi esset pars Circi, quæ ad metas hemicycli formam efficit, atque externis muris aream attingeret: rectè area ponitur à tergo Circi: pars enim Circensis, fabricæ huic adversa, est anterior, ubi sunt Carceres, & initia cursus. Templum igitur Bellonæ brevi area à Circo Flaminio discretum fuit. Cujus germanus locus, si quæritur, fuit inter Palatium Sabellorum Theatro Marcelli superimpositum, & Ædem S. Angeli in Foro Piscario: sed nihilominus extra Urbem. Livius: *P. Scipioni Senatu extra Urbem dato in Æde Bellonæ.* Plutarchus: *Venienti Senatus extra Urbem datus est in Æde Bellonæ.* Idem Livius: *Senatus Marcello ad Ædem Bellonæ datus est, postulavit, ut triumphanti Urbem* *Columna Bellica.* *Lib. 16.* *Dec. 3. l. 8.* *In Vita Scipionis.* *Dec. 3. l. 6.* *Dec. 4. l. 1.*

Dec.4.l.8. *inire liceret.* Idem: *L. Furius Senatum in Æde Bellonæ habuit, expositisque rebus gestis, ut triumphanti sibi in Urbem invehi liceret, petit.* Idem: *Macedones deducti extra Urbem in Villam publicam, ibique iis locus, & lautia præbita, & ad Ædem Bellonæ Senatus est habitus.* Idem: *Cn. Manlius Proconsul Romam venit, cui cum Senatus ad Ædem Bellonæ datus esset, & ipse postulasset, ut sibi triumphanti Urbem invehi liceret.* Idem: *Manlio postulanti à Senatu in Æde Bellonæ triumphum.* Petrus Victor, *Tertium Senatulum* memorat *citra Ædem Bellonæ in Circo Flaminio, ubi dabatur Senatus legatis, quos in Urbem admittere nolebant.* Denique, ut monet Vitruvius, *Templum Martis extra Urbem collocatur* (more videlicet antiquorum) *ne sit inter cives belligera dissensio.* quæ ratio & Bellonæ Templa extra collocari probat. Neque vacat hic aut Blondum, aut Interpretes Ovidii refellere, qui Bellonæ hanc Ædem, & Columnam Bellicam ad Circum Maximum, nempe in media ferè Urbe collocant: errant enim in Circo; & cùm una Ædes Bellonæ, ut vidimus, extra Urbem fuerit, aliam, opinor, proferre non possunt.

Lib. 9.
Lib.1.c.7.
Instaur. Rom.lib.3.

Circus Flaminius extra Urbem. Hæc, quibus fines Circo Flaminio circumscripsimus, probant etiam Circum fuisse extra Urbem. Si enim Ædes Apollinis, & Bellonæ extra Urbem fuerunt, multo magis Circus paulo remotior ab Urbe. Sed tamen alia clariora supersunt. Varro idcirco ait hunc appellatum fuisse Circum, *Quòd ibi quoque ludis Tauricis Equi circum metas currunt. Instituti autem Taurici ludi.* inquit Festus. *Diis Inferis regnante Superbo Tarquinio cum magna incidisse pestilentia in mulieres gravidas, quæ facta fuerat ex Taurorum carne diu vendita populo. Ob id Taurici ludi fiunt in Circo Flaminio, ne intra muros evocentur Dii Manes.*

Duces exercituum non poterant ingredi Urbem. Præterea duæ leges, ac Romana instituta id clarè demonstrant, quæ spectabant ad Imperatores habentes sub signis exercitum: vel triumphaturos. Neutri enim poterant Urbem ingredi; qui tamen leguntur fuisse in Circo Flaminio. Meminit harum legum Plutarchus in vita Pompeji, & Cæsaris. *Non interfuit,* inquit, *Senatui Pompejus;* οἱ γὰρ ἄρχοντες στρατοπέδων εἰς τὴν πόλιν οὐκ εἰσίασι. *Imperatores enim exercituum in Urbem non ingrediuntur.* Pompejus autem Africam, & Hispaniam tunc suis exercitibus tenebat. Asconius: *Horum magna pars tabellas laudaverunt, quia aberant; inter quos Pompejus quoque: nam quòd erat Proconsul, extra Urbem morabatur.* Ibidem Plutarchus: ἐπεὶ δὲ ὁ νόμος οὐκ εἴα πρὸ τοῦ θριάμβου παρελθεῖν εἰς τὴν πόλιν. *Quando autem Lex non sinebat ante triumphum ingredi Civitatem.* Idem referens Cæsarem è Lusitania rediisse victorem, ut Triumphum simul, & consulatum peteret, ἐπεὶ δὲ, inquit, τοὺς μὲν μνωμένους θρίαμβον ἔξω διατρίβειν ἔδει, τοὺς δὲ μετιόντας ὑπατείαν παρόντας ἐν τῇ πόλει τοῦτο πράττειν, ἐν τοιαύτῃ γεγονὼς ἀντινομίᾳ. *quia vero Triumphum postulantibus extra manere necesse erat: petentibus autem Consulatum præsentes in Urbe negotium agere; in hac legum contrarietate* (*constitutus petiit à Senatu, ut sui absentis ratio haberetur*) Quod cùm impetrare non posset τὸν θρίαμβον ἀφεὶς ὁ Καῖσαρ ἔχετο τῆς ὑπατείας, καὶ παρελθὼν εὐθὺς, *dimittens Triumphum Cæsar insistere Consulatui, & confestim in Urbem ingressus* (*actionem suscepit.*) Valerius: *Is cum in concione extra Urbem more majorum ante triumphi diem, ordinem actorum suorum commemoraret.* Meminit & Dion ejus legis, quæ vetaret Duces Urbem inire, ait enim: ἐξεστράτευτο γὰρ, καὶ οὐκ ἦν οἱ ὅσιον μὴ τὰ καθήκοντα ἐπὶ τοῖς κατειργασμένοις παρ' αὐτὴν τὴν εἴσω τοῦ πωμηρίου εἴσοδον ἐπιτελέσαι. quod sic vertunt: *Qui cum exercitu, Urbe profectus, neque fas ei erat intra Pomœrium intrare, cum ea, quæ ante id fieri instituta majorum jubent, nondum perfecisset.* Vel dicas: *profectus enim erat cum exercitu, neque erat illi fas non facere convenientia pro rebus gestis ob ingressum in Pomœrium.* Meminit & Appianus de Cæsare item loquens ambigente, peteretne Triumphum, an Consulatum; ἐσελθόντι δὲ οὐκ ἦν ἔτι τὸν θρίαμβον ἐπανελθεῖν. *Urbem enim ingredienti non erat rursus redire ad Triumphum.* Ideò M. Tullius: *Mihi,* inquit, *valde placet de Triumpho nos moliri aliquid,*

In Vita Pompeji.
In Orat. pro M. Scauro.
In Vita Cæsaris, quod & Dio testat Lib.37.
Petentes Consulatum debebant esse in Urbe.
De l. Paulo.
Lib. 55.
Lib.2.Bell. Civil.
Lib.7.Ep.

quid, extra Urbem esse cum justissima causa. Dion: *Tiberius Kal. Januarii quibus* *ad Attic.*
Consulatum inibat cum Cn. Pisone in Octavii Curiam (hæc enim erat extra Pomœ- *Lib. 55. de*
rium) *convocato Senatu fanum concordiæ sibi parari jussit, ut suo id, & Drusi nomine inscri* *Tiberio.*
beret, ac deinde triumphavit.

Hæ leges quando, & à quo latæ fuerint, mihi referre in promptu non est.
Sed illis manifestè cavebatur securitati Reipublicæ; ne rebus urbanis arma mis-
cerentur: atque ut beneficia, magistratus triumphi peterentur à civibus, non
per vim raperentur. Tulit quidem Pompejus tertio Consulatu, ut nemini lice-
ret absenti Consulatum petere, præterquam Cæsari, ut Dion, & Appianus tra- *Lib. 40.*
dunt; nec tamen Cæsar, cùm per legatos peteret, impetravit. & multo ante *Lib. 2. de*
lex vigebat. Ii autem, quibus decretum erat Imperium, in Urbem ingressi, *Bell. Civil.*
illo ex lege privabantur. *Nam Proconsul portam Romæ ingressus deponit Imperium,*
ff. l. 11. off. Proc. tit. 16. l. Procon. Itaque *à Senatu decretum est, ut Q. Fulvio ne minue-*
retur Imperium, si in Urbem venisset. Ut *Paulo Anicio, & Cn. Octavio ex bello Macedo-*
nico cum victoria redeuntibus, quo die Urbem triumphantes inveherentur, auctore Livio, *Lib. 26.*
Imperium esset. Postea verò *à Senatu decretum est,* quod refert Dion: *ut Augustus* *& 45.*
proconsulare Imperium semper haberet, neque id ἐν τῇ εἰσόδῳ τῇ εἴσω τοῦ πωμηρίου. In quovis *Lib. 53.*
Pomœrii ingressu deponeret.

His ita positis, clarissimè deducitur, Circum Flaminium extra Urbem fuisse.
In eo enim multi ex his fuerunt, quibus prohibitus erat in Urbem ingressus: Sic *Multi, qui*
enim, ut testatur Dion: *Mortuo Druso, & Romam delato, habita est in Foro ejus* *non poterant*
laudatio à Tiberio: sed *ab Augusto,* qui *cum exercitu Urbe profectus, neque fas ei erat* *Urbem in-*
intra Pomœrium intrare, ἐν φλαμινίῳ ἱπποδρόμῳ in Circo, sive Hippodromo Flaminio ex- *gredi, fue-*
tra muros Urbis. Sic Cicero exprobat Clodio Tribuno plebis, quod in Circo *runt in Cir-*
Flaminio productis Consulibus Pisone, & Gabinio infectam sibi concionem *co Flaminio.*
habuerit: Causa fuit, ut etiam Cæsar adesset, qui superiore anno Consul Provin- *Lib. 55.*
ciam Galliam cum exercitu regendam acceperat: necdum in eam profectus, *In Or. post*
extra Urbem morabatur, & in ea causa adversabatur Ciceroni. *Erat,* inquit *reditum in*
Cicero, *ad portas, erat cum Imperio: erat in Italia ejus exercitus.* Igitur, ut narrat *Senatu &*
Dion, ejus causa Clodius concionem ἔξω τοῦ τείχους, *extra mœnia convocaverat,* ut *pro Sextio.*
Cæsarem legis suæ approbatorem haberet. Valerius, & Horatius Coss. ut su- *Lib. 38.*
pra dixi, petituri triumphum Senatum primo in Campum Martium, deinde in
Prata Flaminia propinquiora, & Circum Apollinarem vocarunt. Marcellus,
qui adversus Annibalem habebat exercitum, teste Livio, & Plutarcho, accu- *Dec. 3. l. 7.*
satus à Bibulo Tribuno plebis Romam venit. Actum de Imperio Marcelli in *in Vita*
Circo Flaminio est, nam intra muros esse non poterat. Idem Livius de Fulvio *Marcelli.*
loquens, qui de Ætolis triumphavit: *Multos,* inquit, *eo die, priusquam in Urbem* *Lib. 39.*
inveheretur, in Circo Flaminio Tribunos Præfectos, Equites, Centuriones Romanos sociosque
que donis militaribus donavit. Hunc cum aliis nonnullis locum affert Onuphrius, *De Lud.*
quibus probatur Circum Flaminium extra Urbem fuisse: tum constituens ejus *Circens.*
fines nostris supra designatis consentientes; *Longitudo,* inquit, *ab arca domus Mar-* *l. 18. c. 8.*
ganiæ, ubi in hemicycli formam desinebat. Qui ergo dixerat cum Livio Circum Fla-
minium extra Urbem esse; quomodo ultra Circum usque ad Palatium Farnesia-
num, & Circum Agonalem mœnia Romana producit? cum præsertim ille
ætate Regum talem murorum circuitum definiat. Quæ duo sine dubio pugnant
inter se. In eodem Circi ambitu Fulvius qui vidit, non dissentit.

Atque ex his omnibus, quæ fusius evolvimus, perspicuè concluditur: Ur- *Mœnia in*
bem, ejusque mœnia Arci Romanæ imposita ultra Capitolium, versus Cam- *Urbe vix*
pum Martium non processisse. Postremo est adnotandum, quod refert Diony- *cognosci po-*
sius, *Ævo ipsius murum Urbis vix fuisse perscrutabilem propter ædes complectentes cum un-* *terant.*

 dique.

Lib. 4. *dique. Servasse quidem multis in locis vestigia quædam structuræ veteris.* Hoc fiebat, privatis commodis publicas majorum religiones obruentibus; sciebatur tamen extra portam Carmentalem non produci Pomœrium.

Cap. XII.

Quid Sylla, & Julius Cæsar, Dictatores Urbi, adjecerint.

Qui Imperium propagassent, Urbem augere poterant.

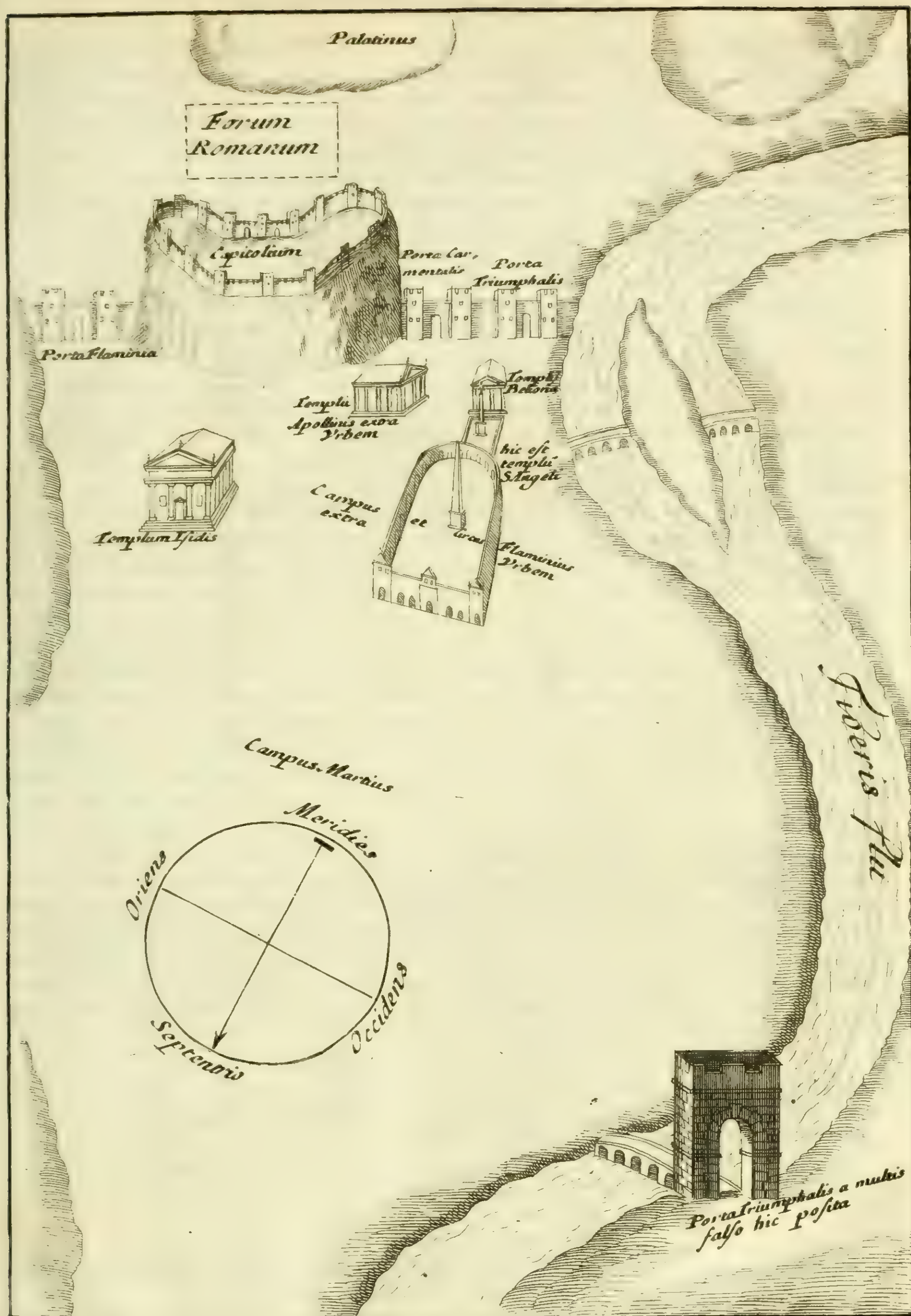
MOs erat à Romanis Regibus deductus, ut ii Urbem augerent, qui Imperium propagassent; quasi cum Imperii corpore deberet etiam caput Roma crescere. Nec tamen (post Reges) Duces Romani, ut ait Tacitus, *Quamquam magnis Nationibus subactis Jus proferendi Pomœrii usurparunt, nisi L. Sylla, & Divus Augustus.* Cæterum Dionysius, qui Augusto jam principatum tenente scripsit, ait, *Post Reges ulterius non processisse Urbis ambitum, religionibus, ut fertur, non permittentibus.* Quod, si velit ad sua usque tempora Pomœrium, ne à Sylla, quidem, cujus Dictatura Actiacam victoriam annos plus quinquaginta præcessit, fuisse mutatum, ego illi non assentior. Taciti enim auctoritatem, & Gellii, qui idem scripsit, pluris facio. Veriùs autem Sylla titulum proferendi Pomœrii, ut ait Gellius, quæsivit quàm habuit. Ille enim territorium, populi Romani de hostibus ante occupatum recuperavit, non auxit. Jus enim Urbis dilatandæ habebat, ut idem Gellius, *Qui Populum Romanum agro de hostibus capto auxerat.* Magis ambiguum est qua parte muros produxerit. Onuphrius: *Syllam*, inquit, *eam Urbis partem, quæ est versus Hortos Salustianos, portasque Collinam, & Viminalem, ampliasse crederem;* & paulò post, *liquet murorum ambitum, qui est à Collina ad Capenam, & muros protractos fuisse vel à Sylla, vel à Julio, aut Augusto Cæsare: Nam ante Syllæ tempora mœnia Urbis Aggerem Tarquinii non excedebant.* Hic cum aliqua sint probabilia; quod tamen putat murorum ambitum ultra Aggerem Tarquinii, vel à Sylla, vel à Julio, aut Augusto Cæsare fuisse protractum, est contra Plinium. Qui, cum scripserit Principe Vespasiano, nempe centum quinquaginta amplius annos à Sylla Dictatore, scribit tamen, ut supra dixi: *Clauditur Roma ab Oriente Aggere Tarquinii Superbi:* is quæ à porta Collina Esquilinam usque tendebat. Eorum igitur nemo ultra Aggerem muros ædificavit. Probabile autem est; Sylla ad portam Collinam produxisse Pomœrium; quamquam nullum hujus rei vestigium, mihi saltem notum sit apud veteres auctores. Ideo autem in hoc potissimum inclinavit, quod forte ibi Urbem non munitam animadvertit, cùm bello Mariano à Samnitibus, Thelesino Duce, qui ad Collinam castra posuerat, & sinistrum Syllæ cornu fuderat, pœne capta fuerit. Quare Lucanus:

Lib. 12. Annal. — *Lib. 13. cap. 14.* — *Lib. 3. c. 5.* — *Sylla qua parte Urbem auxerit.* — *Lib. 2.*

Aut Collina tulit stratas quod porta catervas,
Tunc cum pœne caput Mundi, rerumque potestas,
Mutavit translata locum: Romanaque Samnis
Ultra Caudinas speravit vulnera Furcas.

Sylla ergo, sive ut muniret Urbem, sive ut ibi victoriæ monimentum poneret, ubi hostem vicerat, muros ad Collinam perduxit; ut porta, ubi est sita, locaretur: & muri vallem S. Susannæ Templo subjectam, hortosque adjacentes, ubi & Horti quondam Salustiani complecterentur: conversique ad portam Pincianam seu Collatinam, excluderent Collem Hortorum, ubi nunc Templum Sanctissimæ Trinitatis, cognomento in Montibus.

Quod

Palatinus
Forum Romanum
Capitolium
Porta Car, mentalis
Porta Triumphalis
Porta Flaminia
Templū Belonæ
Templū Apollinis extra Vrbem
hic est templū S. Angeli
Templum Isidis
Campus extra
et
circu
Flaminius Vrbem
Tiberis Flu
Campus Martius
Meridies
Oriens
Occidens
Septentrio
Porta triumphalis a multis falso hic posita

Quod spectat ad Julium Cæsarem, Gellius loco supra laudato: *Nec postea,* inquit, *Divus Julius cum Pomœrium proferret, intra effatos Urbis fines incluserit.* Dion: *Leges,* inquit, *præterea Cæsar tulit, Pomœriumque auxit.* Quod deinde repetit in oratione, quam in Cæsaris funere habuit Antonius Consul. Dionysius vero Syllam, & Cæsarem videtur omisisse. Tacitus Syllæ, Augusti & Claudii meminit, Cæsarem reliquit. Seneca ex quodam referente narrat, *Syllam ultimum Romanorum protulisse Pomœrium, quod nunquam provinciali, sed Italico agro acquisito mos proferre apud antiquos fuit.* Hic ergo omnes post Syllam excludebat. At contra Flav. Vopiscus in vita Aureliani: *Pomœrio,* inquit, *nemini Principum licet addere, nisi ei, qui agri barbarici aliqua parte Romanam Rempublicam locupletaverit. Addidit autem Augustus, addidit Trajanus, addidit Nero, sub quo Pontus Polemoniacus, & Alpes Cottiæ Romano nomini tributæ.* Hic vero auctor Syllæ, Cæsaris, & Claudii non meminit. Suetonius rem adeò insignem in omnibus suppressit. Quare cum tanta Scriptorum varietate consentit, qui unum fortè non sentiet.

Qui Urbis Pomœrium auxerint.
Lib. 43.
De brevit. vitæ c. 14.

De Julio Cæsare M. Tullius ad Atticum sic scribit: *Sed casu sermo à Capitone de Urbe augenda. A ponte Milvio Tiberim duci secundum montes Vaticanos. Campum Martium coædificari: illum autem Campum Vaticanum fieri quasi Martium Campum.* Et paulo post: *Ista lex perferetur, vult enim Cæsar.* Voluit ergo Cæsar Urbi addere Campum Martium. Sed quia in eo Comitia fiebant ad creandos Magistratus, quæ necesse erat fieri extra Urbem; ea in Campum Vaticanum Tiberi à Martio divisum transferre cogitavit: atque, ut ii duo Campi conjungerentur, Tiberim dextrorsum derivare, ut allueret montes Vaticanos; nempe ubi Villa Farnesiana est, tum montis vulgo Marii clivus tum Ædes Pontificiæ, tum Sancti Onuphrii, tum Sancti Petri in Janiculo Templa, & Cœnobia. Sic enim repleto, obturatoque alveo Tiberino, laxatus Ager Vaticanus, & Martio finitimus Comitiis relinquebatur. Verum hoc Cæsar morte præventus facere non potuit, nec dum Tiberis mutavit alveum. Constat autem ex Epistolis superioribus Ciceronis, Cæsarem nihil egisse; ibi enim dicitur iturus in Parthos. Atqui, cum ab Urbe ad Parthicum bellum profecturus esset, occisus est: nondum scilicet lata lege augendæ Urbis: & Martius Campus diu remansit extra Urbem; immò & Campus, in quo erat Circus Flaminius, ut supra vidimus. At Cæsar alio in loco muros produxit? Hoc quidem mihi, & puto, alteri non constat. Certè Tacitus eos recensebat qui Pomœrium protulerant. Cur ergo magno historiæ lapsu Cæsarem omisit? Non sciebat Scriptor accuratissimus? Cognoverat de Sylla antiquiore, de Cæsare nihil audiverat? Crediderim potius, quidquid scribant Gellius, & Dion, Cæsarem non auxisse, sed augere Urbem voluisse. Favet Suetonius: *Nam, inquit, de ornanda instruendaque Urbe plura, ac majora in dies destinabat. Talia agentem, atque meditantem mors prævenit.*

Lib. 13. Epist. ad Att. Epist. 13.
Julius Cæsar Urbem non auxit.
In Vita Cæs. c. 44.

Cap. XIII.

Quid Augustus, & Claudius adjecerint.

Lib. 15. DIon: *Augustus*, inquit, *Pomœrii quoque terminos protulit.* Tacitus & Vopiscus locis ante laudatis testantur Augustum protulisse Pomœrium, & veterum lapidum Inscriptiones. Hanc ante adduximus:

C. MARCIVS. L. F. L. N
CENSORINVS. ET. C. ASI
NIVS. C. F. GALLVS. COS
EX. S. C.

FIN. POMER. TERMIN.

Hi fuere Consules anno Urbis DCCXLVI. sex annos ante Christum natum. Alia quoque Cippi Inscriptio sic habet:

IMP. CAESAR. DIVI. F
AVGVSTVS
PONTIFEX. MAXIMVS
TRIBVNIC. POTEST. XVII

EX. S. C. TERMINAVIT

R. PROX. CIPP. PED. CLXVIS

Nec tamen constat qua parte protulerit. Mihi probabile est, juxta Aggerem Tarquinii, à porta Esquilina, nunc S. Laurentii, versus portam Labicanam, nunc Majorem, & Cœlium montem mœnia dilatasse. Argumento est, quòd, cùm in Campo Esquilino extra Urbem plebs humaretur, unde Populus Romanus odoris, ac Cœli gravitate laborabat, Augustus locum repurgavit, Urbemque ædificiis auxit, ornavitque. Puticuli ante, locus appellatus, quod vetustissimum genus sepulturæ in puteis fuerit: & dicti *puticuli, quia ibi cadavera putrescerent*, ut ait Festus. Horatius:

Ubi Augustus Urbem auxerit.

Huc prius angustis ejecta cadavera cellis
Conservus vili portanda locabat in arca.
Hoc miseræ plebi stabat commune sepulchrum,
Pantalabo scurræ, Nomentanoque nepoti.

Sat. 8. l. 1.

Lib. 2. cap. 54. Cum Patritii, & Nobiles, nonnullis duntaxat exceptis, cremarentur, teste Plinio: collectique è busto cineres urnis, tumulisque conderentur. Campus ergo ille fuit extra Urbem, cum in ea non liceret mortuos sepelire. Postea vero

quàm

quàm amota sunt sepulchra, receptusque intra Urbis ambitum Campus, loci amœnitatem, rectorumque frequentiam sequuta est nova Cœli salubritas. Horatius ibidem:

Nunc licet Esquiliis habitare salubribus, atque
Aggere in aprico spatiari, quò modo tristes
Albis informem spectabant ossibus agrum.

At præter cæterà, quæ ibi structa sunt, Hortos Mecœnas fecit, Turrimque nobilem, quæ Mecœnatiana est dicta, erexit. De Hortis videtur loqui eodem in loco Horatius:

Ast importunas volucres in vertice arundo
Terret fixa, vetatque novis considere in hortis.

De Turri idem:

Fastidiosam deserè copiam, & Lib. 3. Od. 29.
Molem propinquam nubibus arduis.
Omitte mirari beatæ
Fumum, & opes, strepitumque Romæ.

Hæc nostra conjectura auctæ Urbis in Esquiliis etsi non planè est inutilis, rem tamen clarè non conficit. Sed in re incerta alii certiora proferant.

Post Augustum, terminos Urbis septuaginta circiter post annis auxit Claudius. *Et quos tum Claudius terminos posuerit facile cognoscitur, & publicis actis perscriptum,* scripsit Tacitus. Quia tamen Gellius clarius tradidit, ut supra dixi, *Aventinum extra Pomœrium exclusum, post auctore D. Claudio receptum, & intra Pomœrii fines observatum;* ibi tantum Pomœrium protulisse Claudius dicendus est, ut à porta Capena, nunc S. Sebastiani usque ad Tiberim mœnia deduxerit: & portam Trigeminam, nunc S. Pauli, ad eum, ubi hodieque sita est, locum transtulerit; cùm ante cis Aventinum fuerit, ubi nunc Templum Sanctæ Mariæ cognomento in Cosmedin, sive ad scholam Græcam. Id probat Livius: *Censores extra eandem portam Trigeminam, in Aventinum, porticum silice straverunt.* Et Valerius, ubi de C. Graccho sermo est: *Is fugiens vim Opimii Consulis, se ex Capitolio receperat in Aventinum, in ipsum Dianæ Templum. Mox supervenientibus armatis ex eo loco pulsus, ut flumen ponte Sublicio trajiceret, fugit cum duobus amicis. Quorum Pompejus, quo is* Gracchus *facilius evaderet, concitatum sequentium agmen in porta Trigemina aliquandiu acerrima pugna inhibuit.* Erat ergo cis Aventinum hæc porta, quò veniebat C. Gracchus, sicuti & pons Sublicius prope locum, ubi nunc pons S. Mariæ cognomento. Verum adjecto Aventino verius Roma septem una sibi muro circumdedit Arces. Veterem Claudii Inscriptionem Pomœrium prolatantis supra adductam repetimus.

Lib. 12. Annal.

Lib. 1. Dec. 5.

Lib. 4. c. 7.

Luc. Flor. lib. 3. c. 15. & Plutarchus in Vita Gracc.

TI. CLAVDIVS
DRVSI. F. CAISAR
AVG. GERMANICVS
PONT. MAX. TRIB. POT
VIIII. IMP. XVI. COS. IIII.
CENSOR. P. P
AVCTIS. POPVLI. ROMANI
FINIBVS. POMERIVM
AMPLIAFIT. TERMINAFITQ

CAP.

Cap. XIV.

Quid alii Cæsares Urbi addiderint.

In ejus Vita c. 16.

Cap. 55. Lib. 15. Annal.

Nero Urbem non auget.

Claudio successit Nero, qui, teste Flavio Vopisco, auxit Urbem. Constat quidem, Neronem voluisse augere Urbem vel potiùs mutare, ut ait Suetonius. *Destinarat*, inquit, *Hostia tenus mœnia promovere, atque inde fossa mare veteri Urbi inducere, & Romam Neropolim nuncupare:* sicuti mensem *Aprilem Neroneum* appellaverat. Tacitus: *Incensa Urbe, videbatur Nero condendæ Urbis novæ, & cognomento suo appellandæ gloriam quærere. Nam domus meliore forma restitutæ, laxatæ, directæque viæ, additæ porticus, quæ frontem insularum, domorumque protegerent.* Itaque renovatam Urbem à Nerone hi auctores non auctam esse volunt. Si audimus Flavium Vopiscum, non modo renovavit, sed etiam auxit: at quo loco incertum.

Trajanus auget Urbem.

Nonus à Nerone, trigesimo primo post anno regnavit Trajanus; qui & à Vopisco dicitur mœnia dilatasse. Verisimile est in hac Romana planicie Trajanum Urbem auxisse, Dacia subacta. Nam cum Forum suum effossa quoquoversus terra, & complanato Quirinali clivo extruxerit, credibile est muros à colle Hortulorum per Forum Columnæ ad Tiberim duxisse; ut Campus Martius extra relinqueretur: quamquam hac de re libenter alios audirem, quàm ipse audiri mallem.

In ejus Vita.

Aurelianus Urbem auget.

Post Trajanum nullus Romanorum Principum usque ad Aurelianum Pomœrium protulisse legitur. De Aureliano sic Vopiscus: *His actis adhibito consilio Senatus muros Urbis Romæ dilatavit, nec tamen Pomœrio addidit eo tempore, sed postea.* Nam confectis maximis bellis, & pacato terrarum Orbe, cum triumphans rediisset ad Urbem, tum demum, ut idem ait, *Muros Urbis Romæ sic ampliavit, ut quinquaginta prope millia murorum ejus ambitus teneant.* At qua ex parte tantum spatii adjecit? De spatio, & verbis Vopisci dicam infra. Nunc ajo cum Onuphrio, inclusum fuisse Pomœrio Campum Martium. Itaque à porta Collatina per longitudinem Collis Hortorum muros deduxit, tum ad Tiberim eo in loco flexit, ubi murum obliquum hodieque conspicimus. Nec placet quod Zosimus narrat, ab Aureliano inchoatos, à successore Tacito muros fuisse perfectos. Quid enim fecit, qui nec vivere potuit, nisi sex menses in Imperio? Et, ut ait Vopiscus, *propter brevitatem temporum nihil magnum gessit.* Qui sanè auctor non omisisset, si tantum opus de illo Cæsare referendum habuisset. Quamvis autem Aurelianus mœnibus Campum cinxerit; remansisse tamen in eo vacuam herbidamque planiciem supra memoravimus, idoneam habendis concionibus ad Populum Romanum, cum Augusti crearentur, aut alia se præberet occasio.

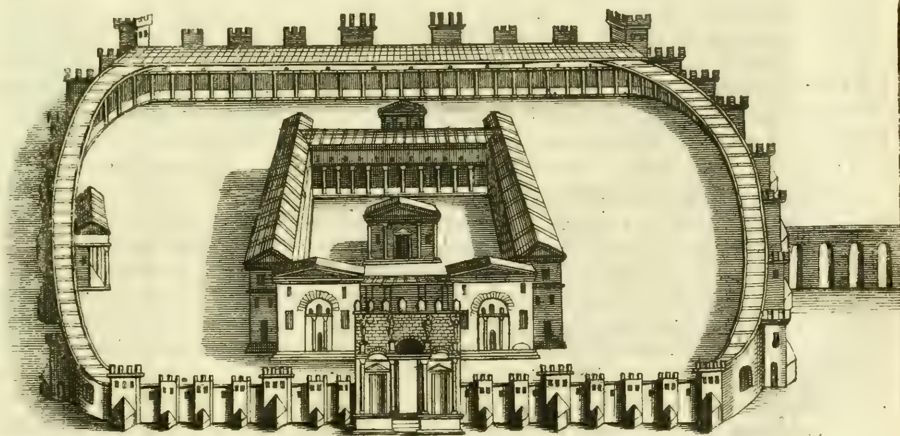
Cap. XV.

Castra Prætoria ubi fuerint, & quomodo Urbem auxerint.

Lib. 4. Annal.

Castra Urbi adjecta extruxit Tiberius monitu, ambituque Ælii Sejani Cohortibus Prætoriis Præfecti. De eo Tacitus: *Vim Præfecturæ modicam antea intendit, dispersas per Urbem Cohortes una in Castra conducendo, ut simul Im-*

peria

CASTRA A VIMINALI AD PORTAM ESQVILINAM

peria acciperent, *numeroque*, *&* *robore*, *&* *visu inter se fiducia ipsis*, *in cæteros metus crederetur*. *Prætendebat lascivire militem diductum*: *siquid subitum ingruat*, *majore auxilio pariter subveniri*, *&* *severius acturos*, *si vallum statuatur procul Urbis illecebris*. Durarunt Castra usque ad Constantinum: eumque Castrorum spatium Urbi addidisse
indicat Zosimus his verbis: *Prætorianis militibus è medio sublatis* (nam Maxentio — *Lib. 2.*
faverant) *&* *Castellis*, *seu Castris dirutis*, *in quibus esse consueverant*. Ex quo qui- — *Hist.*
dem loco perspicue non infertur, quod ait Onuphrius: Zosimi testimonio, Constantinum Urbi Castra addidisse; conjicitur tamen ex situ, & forma muro-
rum ad portam Viminalem. Sunt enim ibi mœnia ultra reliquos muros quadra- — *Castra ubi*
ta; quam formam vallo, fossaque munitam Romani usurpabant in Castris. Et — *fuerint.*
quæ ab ea porta, nunc Pia, ad portam Esquilinam, nunc Sancti Laurentii, recta ducerentur, interjecta extrinsecus, & angulis incisa structura, projiciuntur ac protenduntur ulterius. Quamquam injuria temporum, & hominum
incuria multa vitiavit, mutavitque. Et vero ibi fuisse Castra militum Præto- — *In Comm.*
rianorum cum Onuphrius de iis agens, & Lipsius tradunt, & communiter An- — *Taciti lib.*
tiquarii, (quamquam alii perperam attribuant Diocletiani militibus, quasi non — *4. Comp.*
& aliis tribuenda sint) tum Suetonius ostendit in vita Neronis: Ubi refert, — *48.*
iturum Neronem *in Suburbanum inter Salariam*, *&* *Numentanam viam circa quartum milliarium*, equum inscendisse, & audivisse *ex proximis Castris clamorem militum*, *&* *sibi adversa*, *&* *Galbæ prospera ominantium*. Erant ergo viæ proxima, quà Nero vehebatur, seu Numentanæ, quod verosimilius est, seu Salariæ. Porro aliquo intervallo fuisse ab Urbe secreta indicare videbatur Herodianus, nisi aliud nos
Græcus codex monuisset. *Milites*, inquit, *erumpunt patentibus* Castrorum *portis*, — *Lib. 7.*
congressuque multitudinem fugientem in Urbem usque persequuntur. At Græca sic habent: οἱ δὲ στρατιῶται τὰς πύλας ἀνοίξαντες ἐπεξῆλθον, μάχης τε καρτερᾶς γινομένης, καὶ φυγῆς τοῦ δήμου, ἐπὶ πολὺ τῆς πόλεως διώκοντες οἱ στρατιῶται προὐχώρησαν. *Milites autem apertis foribus eruperunt*, *factaque aspera pugna*, *&* *fuga popularium*, *ad multum Civitatis persequentes processerunt*. Aliud ergo est *in Urbem usque persequi*: aliud *persequi ad multum Civitatis*. Primum rem discretam, unde profecti persequantur, significat: secundum non item. Quare solo muro, & Turribus munitionum castrensium à reliqua Urbe Castra secernebantur, & paulò supra ἐπελθεῖν ἠθέλησαν: verterat Interpres, *regredi in Urbem decrevissent*: nimirum è Castris, quæ Romani obsidebant, redun-
dat autem *in Urbem*. Fuerunt Castra quadrata more veteri: muris, propugna- — *Castra Ro-*
culis, Turribusque munita, instructa Templo Armamentario, Balneis, & Fon- — *mæ quadra-*
tibus. Formam indicant mœnia, Turrium Castrensium meminit Herodianus, — *ta*, *&* *alia*,
φρουρὰς ἐπὶ τῶν πύργων καταστήσαντες, *custodias pro Turribus constituentes*. Mœnium, & — *quæ in iis*
Turrium Tacitus: *Multi semianimes super Turres*, *&* *propugnacula mœnium expira-* — *erant.*
vere. Templi, in quo signa, ac simulachra exercitus adorarentur. Idem Hero- — *Lib. 2.*
dianus: τὸν νεὼν, ἔνθα τὰ σημεῖα καὶ τὰ ἀγάλματα τοῦ στρατοπέδου προσκυνεῖται. *Templum in* — *Lib. 3.*
quo Signa, *&* *Imagines exercitus adorantur*. Et paulò post: ἐπιμείνας ὁ Ἀντωνῖνος ἐν τῷ νεῷ, — *Historiar.*
manens Antoninus in Templo. Suggestus, è quo Imperator verba faceret ad milites, — *Lib. 4.*
& Sacramentum ab illis acciperet, meminit Tacitus: *In Suggestu*, *in quo paulò* — *Lib. 1.*
ante aurea Galbæ statua fuerat, *medium inter signa Othonem vexillis circumdarent*. Idem — *Hist.*
Armamentarii Castrensis. *Aperire deinde Armamentarium jussit*: *rapta statim arma* — *Ibid.*
sine more, *&* *ordine militiæ*. Inibi fuisse Balineas ad usum militum indicat Herodia- — *Lib. 4.*
nus: *Re militibus nunciata*, ὧν οἱ μὲν ἤδη περὶ λουτρὰ εἶχον, οἱ δὲ ἀνεπαύοντο: *quorum alii* — *Lib. 7.*
quidem jam in balneis lavabant, *alii quiescebant*. Herodianus, & Capitolinus, — *In Vita*
aquæ deductæ in Castrum Prætorium meminerunt, interceptæque à plebe Ro- — *Max. &*
mana: quæ potandi, lavandique commoda præbere potuit. Hæc Martia fuit, — *Balbin.*
ut veteres Inscriptiones in tubis, seu fistulis plumbeis, apud Panuinium.

Q. AQVILLIO. SABINO. II.
SEX. AVR. ANVLLINO CoS
CASTR. PRAET. L. VRVAS. OFF. PED. CCCLXXXIII
AQVA. MARC

Et.

T. VESPAS. AVG. VII. FLAV. DOMIT. VI. CoS.
Q. CLAVD. SER. OFF. FEC. CASTR. PRAET

Et.

CLARO. ET. SEVERO. COS. QVADRAT. SER. FEC
CASTRVM. PRAETOR. P. CC

Ultimum incrementum Urb. *Muri subinde refecti.*

Amplificatam Urbem à Constantino Castrorum ambitu nemo deinceps auxit: muros tamen fuisse interdum refectos constat. Id fecisse Arcadium, & Honorium, qui (mortuo Theodosio Patre) simul regnare cœperunt ab obitu Constantini annis quinquaginta septem, vetus Inscriptio testatur, quæ super Portuensem portam in Transtiberina regione hodieque legitur.

S · P · Q · R
IMPP. CAESS. DD. NN. INVICTISSIMIS
PRINCIPIBVS. ARCADIO. ET. HONORIO
VICTORIBVS. AC. TRIVMFATORIBVS
SEMPER. AVGG
OB. INSTAVRATOS. VRBI. AETERNAE
MVROS. PORTAS. AC. TVRRES. EGGESTIS
INMENSIS. RVDERIBVS. EX. SVGGESTIONE
V. C. ET. INLVSTRIS
MILITIS. ET. MAGISTRI. VTRIVSQVE. MILITIAE
FL. STILICONIS. AD. PERPETVITATEM
NOMINIS. EORVM. SIMVLACHRA
CONSTITVIT
CVRANTE. FL. MACROBIO. LONGINIANO
V. C. PRAEF. VRBIS. D. N. M. Q. EORVM

Tunc autem non in ea solum parte, sed ubique fuisse muros instauratos cecinit Claudianus:

In 6. Cons. Honorii.

Sic oculis placitura tuis, insignior auctis
Collibus, & nota major se Roma videndam
Obtulit: addebant pulchrum nova mœnia vultum,

Audito

Audito perfecta recens rumore Getarum:
Profecitque opifex decori timor: & vice mira
Quam Pax intulerat, bello discussa senectus,
Erexit subitas Turres, cinctosque coegit
Septem continuo montes juvenescere muro.

Post hos instaurasse legitur Theodoricus Gothorum, & Italiæ Rex, ut infra. Deinceps diminutus est potiùs, quàm auctus ambitus. Itaque cum maxima Urbis amplitudo fuerit Aureliano, Constantino, & Honorio Principibus, quærendum est in quantam magnitudinem illa ætate excreverit; ut constet, quid incrementi, decrementivè habuerit consequentibus sæculis.

Cap. XVI.

Investigatur post Aurelianum Romæ amplitudo, & primo Suburbia.

Causam quærendi, dubitandique maximam attulit Flavius Vopiscus loco supra allato in Vita Aureliani. *Aurelianus*, inquit, *muros Urbis sic ampliavit, ut quinquaginta prope millia murorum ambitus teneant.* Quod si verum est, nemo non videt, quàm sint imminuta Urbis mœnia, quæ hac tempestate addito, quidquid circa Vaticanos montes trans Tiberim incolitur, longissimè ab illa magnitudine recedunt.

Atque ut clarior rei perobscuræ tractatio sit; statuendum est, hic non esse de Suburbiis sermonem, quorum ædificia procurrebant ab Urbe continuata, & in magnam protensa longitudinem. De quibus Plinius: *Exspatiantia tecta multas addidere Urbes.* Lib. 3. c. 5. Nam è Suburbiis aliud ad aliam producebatur Urbem, Gabios, Tybur, Ariciam, Hostiam, &c. quæ nunquam, aut raro intermisso tectorum ordine, unum cum ipsa Roma videbantur esse. Quot quidem hæc Suburbia essent, & quantum excurrerent, ex antiquis Scriptoribus non habeo dicere, sed pro certo est habendum viis illis celeberrimis, Appiæ, Latinæ, Cassiæ, Flaminiæ, Aureliæ, aliisque fuisse imposita. Onuphrius loco citato: *Quandoquidem*, inquit, *feratur viam Flaminiam totam ab Urbe Otriculum usque, ædificiis ex utraque parte plenam fuisse.* Quod & Fulvius, & Lipsius tradunt. De Hostiensi Lib. 1. Suburbio Aristides in Urbis encomio: πόλις καλύπτει μὲν ἄκρους πρῶνας, καλύπτει Lib. 3. de δὲ τὴν ἐν μέσῳ γῆν, καταβαίνει δὲ καὶ μέχρι θαλάττης. ὅπου δέ τις αὐτῆς γίγνοιτο, οὐδέν ἐστι τὸ κω- Magnit. λῦον, ὁμοίως εἶναι ἐν μέσῳ. *Urbs operit editos montium vertices, operit in medio terram,* Rom. c. 3. *descendit autem usque ad mare: In quacumque autem ejus parte quis steterit, nullum est impedimentum, quo minus pariter in medio sit.* Quod ergo est hujus loci, habemus usque ad mare productam Urbem suburbanis tectis. Alia alibi pensitabimus; postrema enim verba videntur infinitam propemodum Urbis magnitudinem fa- Lib. 4. cere. Demum Dionysius sic de Suburbiis omnibus generatim loquitur. ἀλλ' ἔστιν ἅπαντα τὰ περὶ τὴν πόλιν οἰκούμενα χωρία, πολλὰ ὄντα καὶ μεγάλα, γυμνὰ καὶ ἀτείχιστα; *Sed omnia sunt circa Urbem habitata loca multa, & magna, aperta neque muris cincta; & siquidem*, pergit, *hæc unus aliquis videns, voluerit magnitudinem Romæ inquirere, cogetur falli,* καὶ οὐχ ἕξει βέβαιον σημεῖον οὐδέν, ᾧ διαγνώσεται μέχρι ποῦ προβαίνουσα ἡ πόλις ἐστὶ καὶ πόθεν ἄρχεται, μηκέτι εἶναι πόλις; *neque certum habebit signum, quo dignoscat, quousque processerit & unde Urbs incipiat, ac desinat: Ita attexta*, pergit, *sunt Urbi Suburbana domorum spatia*, καὶ εἰς ἄπειρόν τι ἐκμηκυνομένης πόλεως ὑπόληψιν θεωμένοις παρέχεται, *& in infinitum productæ Urbis opinionem, spectantibus præbent.* Ex his Plinii, Aristi-dis,

Omnia circa Urbem tectis frequentia.

Urbs fere in

infinitum producta.

dis, Dionysii locis liquet, Suburbia fuisse multa, magna, & in eam porrecta longitudinem, ut Urbs immensa quodam modo, & infinita videretur esse: &, quod proprium est infinitæ rei, nec medium habere, nec finem. Itaque plures, quam supra memoravi Urbes junctæ Suburbiis Romæ addebantur in Latio, in Sabinis, in Hetruria propinquæ videlicet, viisque præcipuis impositæ; quod facile persuadent, tum ea, quæ adducit Lipsius, tum quæ scripsit Ammianus Marcellinus de Romani populi multitudine: *Constantius*, inquit, *non, ut Cyneas ille Pyrrhi legatus, in unum coactam Regum multitudinem: sed asylum Mundi totius adesse æstimabat. Stupebat, qua celeritate omne quod ubique est hominum genus confluxerit Romam.* Seneca ad Helviam. *Ex toto Orbe terrarum* (ad Urbem) *confluxerunt.* Et: *nullum non hominum genus concurrit in Urbem, quæ veluti communis patria potest dici.* Qui enim habitabant in Suburbiis, dicebantur & Romæ habitare; sic ff. lib. 50. de Verbor. Significat. tit. 16. L. Urbis. *Urbis appellatio muris, Romæ autem continentibus ædificiis finitur, quod latiùs patet*, & L. Ædificia *Romæ fieri etiam ea videntur, quæ in continentibus Romæ ædificiis fiant.* Denique ut habetur eodem tit. L. ut Alfenus. *Urbs est Roma, quæ muro cingeretur: Roma est etiam, qua continentia ædificia essent. Nam Romam non muro tenus existimari ex consuetudine quotidiana posse intelligi, cum diceremus Romam nos ire, etiam si extra Urbem habitaremus.* Hæc demum intellexit Ovidius Suburbia adjuncta mœnibus, aut certè mœnia palmari hyperbole amplificavit:

Lib. 16.

Romæ ingens multitudo.

2. de Ponto El. 1.

Quæque capit vastis immensum mœnibus orbem,
Hospitiis Romam vix habuisse locum.

Lib. 3. de Magn. Rom. c. 3.
3. Panegyr. in Stilic.
In Panegyrico. lib. 1.
Lib. 11. Annal.
Juxta Sigonium, qui Onuphrio est 709. aliis 708.
In ejus Vita.
Alus 684.
Onuphrio 799.

Plura leges apud Lipsium. *Nam Maximam, ejusque immensa tecta* dixit Seneca loco citato. *Cujus spatium visus non caperet.* Claudianus. *Commune totius terræ oppidum.* Aristides. *Populis, victisque gentibus frequentem, & generis capacem humani.* Lucanus. Tantæ enim laxitati, & Suburbanis habitationibus hominum multitudo respondit. Hanc vero paucis etiam perstringam, quoniam auget Urbis magnitudinem. Legimus quidem apud Tacitum, lustro quod condidit Claudius Cæsar, *Censa fuisse Civium LXVIIII. centena, & XLIIII. millia.* Sed nisi mens Taciti recte intelligatur, numerus pro falso habendus omnino est: tanta enim Civium multitudo Romæ esse non potuit. Nam post Bellum Civile anno Urbis DCCVII. pro CCCXX. millibus Civium, quot superiore censu fuerant ante bellum, censa sunt à Cæsare Dictatore CL. millia teste Plutarcho; cum antea Crasso, & Pompejo primum Consulibus anno Urbis DCLXXXIII. censa fuissent CCCCL. millia, ut habet Epitome Liviana. Sequuta sunt post mortem Cæsaris alia bella Civilia; donec Augustus post Actiacam victoriam solus imperare cœpit anno Urbis DCCXXIII. Quo tempore Civium numerum, quem non invenio, parum crevisse credendum est. Ab hoc anno usque ad lustrum Claudii intercessere anni LXXV. nempe usque ad annum Urbis DCCLXXXXVIII. cum actus est census à Claudio Valerio Asiatico, & L. Cornelio Coss. ut est apud Cassiodorum. Quomodo igitur tam brevi tempore tanto numero aucta est Civitas, ut à centum quinquaginta millibus ferè ad septuagies centena millia, seu septem milliones pervenerit? Cum præsertim, tradente eodem Tacito, in numerum Patriciorum multos asciverit Claudius, *Paucis jam reliquis familiarum, quas Romulus majorum, & L. Brutus minorum gentium appellaverant: exhaustis etiam, quas Dictator Cæsar lege Cassia, & Princeps Augustus lege Senia sublegere.* Sane cruenta Tiberii, & Caligulæ tempora plurimos absumpserant. Quare ne demus locum Taciti esse corruptum: dixerim Claudium non modo Cives Romam incolentes, sed omnes extra Urbem, atque Italiam, militiæ, negociationis, cujuslibet rei gratia commorantes, & Coloniarum cives censuisse. Nam & hos

Quomodo census Claudii sit intelligendus.

& hos fuisse interdum censitos recte docet ex Livio, & Dionysio Sigonius, nec tamen frequentiam Romæ habitantium diminuimus. Nam si Crasso, & Pompejo Coss. fuerunt CCCCL. millia, demus Claudio Principe sexcenta millia, & amplius fuisse: tunc ex computatione calculoque Lipsii summopere crescit habitatorum numerus. Nam mulieres puerique, qui usque ad annum XVII. ætatis non censebantur, duplo triploque plures erunt: adde turbam & servorum greges: adde opifices, & inquilinos: (*nemini enim Civi Romano*, ait Dionysius lib. 9. *aut cauponari, aut officia sordida exercere licebat.*) adde exteros ex toto terrarum Orbe ambitionis, necessitatis, officii publici, legationis, luxuriæ, locique vitiis opportuni, liberalium studiorum, spectaculorum causa in Urbem confluentes; profecto numerum Taciti æqualem, aut superiorem feceris. Seneca: *Cogitate in hac Civitate, in qua turba per latissima itinere sine intermissione defluens eliditur, qua consumitur, quidquid terris omnibus aratur.*

De Jure Civ. Rom. lib. 1. c. 14. — *Loco cit.* — *Seneca loc. cit.* — *De Clem. lib. 1. c. 6.*

His ita declaratis, multi putant nodum se facile dissolvere, si, ut Blondus, dicant, *Romam adjunctis Suburbiis quinquaginta milliaria comprehendisse.* Hi verò Vopisci verba non explicant, sed eludunt. Nam Otriculum recto itinere distat fere ab Hostia quinquaginta passuum millibus, quod spatium ædificiis occupatum supra memoravi. Adde reliqua Suburbia multa, & magna; Adde Romæ ambitum: numerum quanto ampliorem quinquagenario subduces? ducenta amplius millia passuum non implebunt circuitum tam latè protensum, tot viarum ductibus discretum. Deinde, ut supra, ex Dionysio, Suburbia nuda, & sine muro fuerunt; At Vopiscus ait, *Aurelianus sic muros Urbis ampliavit, ut quinquaginta prope millia murorum ambitus tenerent.*

Itaque, seclusis Suburbiis, de ipsa Roma mœnibus, & Pomœrio conclusa loquendum est, ejusque magnitudo investiganda.

CAP. XVII.

Urbis magnitudo explicatur.

Tametsi Urbs variis temporibus varia sumpserit incrementa; tamen murorum ambitus, ante Aurelianum minor illo habendus est, quem hodie videmus: post Aurelianum, & Constantinum aut idem, aut alicubi paulum differens; ut sæpius mœnia diruta; & collapsa iisdem prope vestigiis, ac fundamentis fuerint restituta; & idem ferè terræ spatium in maxima sua amplitudine Roma insederit, quem retinet vineis, & hortis consita, Civiumque domibus cis septem montes in planicie collocatis, ubi olim Prata Flaminia, & Martius Campus fuere. Ita & Marlianus, & Blondus sensit. Marlianus: *Credimus super fundamentis priscis muros nunc existentes extructos fuisse.* Blondus: *Quamquam*, inquit, *muri partim collapsi, & corrosi sint, partim ruinam multis in locis minentur, in ipso tamen remanent prisco vestigio veteris fundamenti.* Sed quod hi Auctores verbo tenus pronunciant, ego conabor ostendere. Contra sentit Lipsius. Onuphrius autem: *Omnino hunc murorum Urbis circuitum paulo minorem eo esse existimo, qui ante Belisarii tempora fuit.*

Lib. 1. c. 5. — *Initio Romæ instauratæ.*

Primo ab omnibus antiquis Urbs sita dicitur in septem montibus. Dionysius: ὁ δὲ Τύλλιος ἐπεὶ τοὺς ἑπτὰ λόφους ἑνὶ τείχει περιέλαβεν. *Postquam autem Tullius septem colles uno muro complexus est;* & ambitus, ut ante dixerat (usque ad Augustum) *ulterius*

Lib. 3. — *Lib. 3. c. 5.*

rius non processit. Plinius: *Complexa montes septem ipsa dividitur in Regiones quatuordecim.* Virgilius:

1. Georg. *Septemque una sibi muro circumdedit arces.*

2. Trist. Ovidius: *Et quæ de septem totum circumspicit Orbem*
Montibus. . . . . .

Lib. 4. Epigram. 64. Martialis Janiculi Hortos ab Urbe excludens:
Hinc septem dominos videre montes,
Et totam licet æstimare Romam.

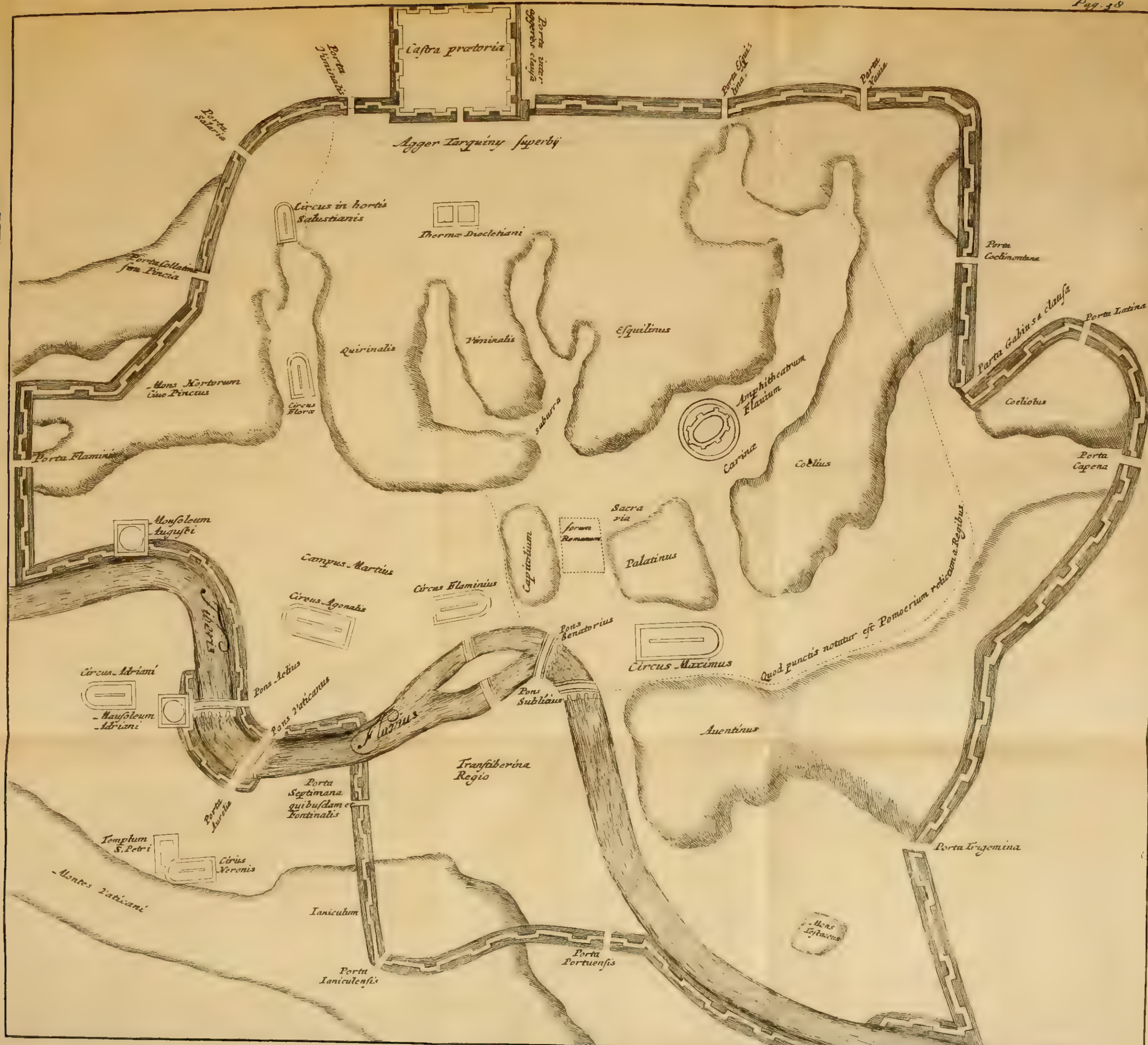
Lib. 3. Eleg. 10. Propertius: *Septem Urbs alta jugis, toti quæ Præsidet Orbi.*

Claudianus: *Quæ septem scopulis Zonas imitatur Olympi.*

Paneg. 3. in Stilicon. Idem: *Cinctosque coegit. . . .*
In 6. Conf. Honorii. *Septem continuo montes juvenescere muro.*

Lib. 26. Ammianus de Constantino loquens: *Deinde*, inquit, *intra septem montium culmina per acclivitates planiciemque posita Urbis membra collustrans.* Nihil ais, dicet aliquis, nam Urbs montes includebat, & alia plana, & tumulosa loca, quæ sunt circa & extra Montes. Verum aliud judicabit, qui diligentius verba expenderit. Nam quid est apud Claudianum, Honorii ætate *Septem montes juvenescere cinctos continuo muro*, nisi muros aut ipsis montibus fuisse impositos, aut prope ipsorum radices ductis munitionibus præcinctos, receptis tantum intermediis vallibus? Non enim montes cinguntur, ornanturque (quod poeticum est *juvenescere*) renovatis mœnibus, si mœnia aliquot millia passuum absunt à montibus. nec probè dixisset Virgilius: *Septem arces*, id est Colles muro circumdedit. Immò & Montes fuisse pro mœnibus testatur Plinius: *Cæterum munita erat præcelsis muris,*
Lib. 3. c. 5. *aut abruptis Montibus.* Muri enim præcelsi in vallibus interjacentibus altos Montes inter se jungebant, qui prærupta, & sua altitudine absque manufactis operibus muniebantur. Ideo Ammianus: *Urbis membra, seu partes intra septem Montium culmina per acclivitates, planiciemque* intermediam videlicet *positas* dixit. Si erant partes Urbis intra Montes Constantii ævo, cur tu tanto locorum spatio extra constituis? quamvis enim Martius Campus, tunc ædificatus, esset extra montes; quia tamen reliquæ Urbis partes montibus continebantur, à potioribus, & pluribus jure dicuntur esse intra montes. Sunt autem colles Urbis in circulum dispositi, & Palatinum undique modicis vallibus secretum, quasi centrum, & si non omnino medium relinquunt. Ideo eum collem in meditullio ferme Urbis posuit Dionysius: ne hac de causa cogatur Cluverus, Transtiberinum tractum intra Urbem censere. Jam nostram Romam ad veterem referendo, optimè apparet, quomodo septem montes Pomœrio concluderet. Nam Aventinus dificiens ad portam Trigeminam, planiciem, ubi navalia fuerunt, circumjacentem habet: Cœlius in muris ipsis desinit: Esquilinus aut interjecto campo longe à Pomœrio finitur, aut certe in planiciem cum Viminali excurrit, qua parte ductus est Agger Tarquinii; qui plana Collis Quirinalis terminabat, hodieque terminat. A porta Collina deinde murus latiori circuitu descendit in Martium Campum; cum sub Regibus per prærupta montis Quirinalis rectà in Vallem, ubi Columna Trajani, inde in summum Capitolium, tum ad Tiberim duceretur. Hic ergo murorum ambitus antiquo septicolli respondet. Porro si, ut ajunt, cum adjectis in Janiculo mœnibus, Urbs nihilominus hodie vix tredecim millia passuum implet: si alia decem, aut etiam triginta septem millia adjicias, tam insano extra colles ambitu; quomodo aut muros in Collibus, aut Urbis partes intra septem Colles collocabis?

Secundo muros Urbis circumeunti, eorum partes ac portæ idem indicant. Incipio à Tiberi, & porta Flaminia. Hic ab ætate Justiniani, præter portæ situm,

SITVS ET AMBITVS VRBIS ROMAE A CAESARIBVS AMPLIATVS.

PROPERTIVS. *Omnia Romanæ cedant, MIRACVLA terræ,*
Natura hic posuit, quidquid VBIQVE fuit.

ſitum, qui tunc in editiore loco, ultra Templum Virginis cognomento à Populo, videtur fuiſſe, eadem ſunt ſpatia murorum, ut conſtat ex Procopio. Ait enim, Vitigem Gothorum Regem ad Urbem proximè obſidendam acceſſiſſe, veniſſeque ad pontem fluminis decem & quatuor ſtadia diſtantem ab Urbe: qui Milvius fuit, ut patet tum ex Turri in ſummo ponte, quæ à Beliſario inibi extructa adhuc viſitur: tum ex ipſamet narratione hiſtorici. Gothi enim locatis caſtris inter Præneſtinam, nunc Majorem, & Flaminiam portam: in Pratis Neronianis, & ad Molem Adriani alia caſtra muniverunt; ut medium pontem Milvium, quem occupaverant, & trans Tiberim omnia in tuto haberent. Hic ergo pons illo ævo ab Urbe aberat ſtadia quatuordecim, hoc eſt paſſus mille ſeptingentos quinquaginta, ſive duo non planè abſoluta milliaria. Stadium enim continet paſſus centum viginti quinque: nec puto minore ſpatio nunc pons Milvius abeſt ab Urbe. *Lib. 1. de Bello Gothico.*

Idem ex conflictu Conſtantini, & Maxentii ad pontem Milvium patet. Nam Maxentius, ut ajunt Incertus, & Nazarius in Panegyricis ad Conſtantinum, tranſmiſſo fluvio ſuos inſtruxit ſic in ripæ margine locatos, ut à tergo Tiberi præmerentur, & *ultimorum veſtigia præſagio quodam eventuræ cladis unda fatalis alueret.* Ad primum enim impetum Conſtantiniani exercitus, territi, fugatique, locum, quem pugnæ ceperant, texere corporibus: vel in fluvium cum ipſo Duce abiere præcipites ſive anguſtiis Milvii pontis excluſi, ut Incertus in Panegyrico, ſive diſtracto ligneo ponte, quem Tyrannus fabricaverat propè Milvium, ut diſſolutis compagibus hoſtem immergeret; quod Zoſimus, & Euſebius, aliique tradiderunt. Hic ergo, ubi pugnatum eſt, locus longiſsimè ab Urbe diſtare dicitur ab Euſebio: *Ne*, inquit, *Tyranni gratia, Conſtantinus Romanos bello affligere cogeretur* θεὸς αὐτὸς οἷα δεσμοῖς τισὶ τὸν τύραννον πορρωτάτω πυλῶν ἐξέλκει: *Deus ipſe veluti vinculis quibuſdam Tyrannum longiſſimè à portis extrahit.* Quod ſi cuipiam forte videatur Euſebius non integra fide loquutus; quod intervallum, quo porta Flaminia diſtat à ponte Milvio, pro *longiſſimo* habendum non ſit; intelligat primo, Urbis mœnia longe à ponte diſſita, ut hodieque ſunt, illo ævo fuiſſe: deinde, pro *longiſſimo* habendum eſſe intervallum, quo victores milites, cædibus direptionibus, incendiis Urbi nocere non potuerunt. *Lib. 2.* *Lib. 1. Vit. Conſtant. cap. 32.* *Ubi pugnavit Conſtantinus cum Maxentio.*

Jam ultra portam Flaminiam, verſus Collatinam, ſeu Pincianam, flectuntur mœnia, & murum obliquum vulgari vocabulo appellant. Cujus eamdem formam ſic Procopius deſcribit: *Inter portam*, inquit, *Flaminiam, & alteram ad dexteram huic proximam portulam, porta alia eſt, quæ Pinciana vocatur. Huic proximi muri pars quædam, lapidum laxata jampridem compage, ſejuncta ſpectatur, non tantum à ſolo, ſed à medio ad ſummum faſtigium ſciſſa, nec ſane collapſa, nec aliàs reſoluta; ſed utrinque ſic inclinavit, ut cætero muro extrinſecus partim prominentior eſſe appareat, partim retractior.* Deinde, cum dixiſſet, eam muri partem, quæ opinio Romanorum erat, Gothico Bello Beati Petri Apoſtoli defenſione munitam, ſubdit: *Nec ſarcire in poſterum quiſquam, nec de integro reſtituere auſus eſt, ſed ad hanc diem ea è regione ſejunctus remanet murus.* Ita prorſus hodieque angulus ille inclinatus ſpectatur, quare non eſt, cur aliquis ex hac Urbis parte ſtrictius murorum ſpatium, quam olim fuerit, eſſe contendat. Confirmat idem S. Gregorius in Epiſtolis ſcribens, juxta portam Flaminiam, viamque publicam occultas fuiſſe cryptas, quò Monachi fugitivi ſe receperint. Quæ etiam hac tempeſtate eodem in loco obliqui mœnium anguli viſuntur. *Murus inclinatus in mœnibus Urbis.* *Lib. 1. de Bello Gothico.* *Lib. 1. Epiſt. 38.*

At Collinæ, ſeu Salariæ portæ mœnia ibidem olim fuiſſe, & Horti Saluſtiani, & Chriſtianorum ſacra monimenta oſtendunt. Hortos quidem Saluſtianos ad Collinam fuiſſe nemo dubitat, ut alio in loco dicam. Tacitus: *Tertium*

Hist. lib. 3. *agmen per Salariam Collinæ portæ propinquabat.* De quo paulo post. *Ii tantum conflictati qui in partem sinistram Urbis ad Salustianos Hortos per angusta, & lubrica viarum flexerant. Superstantes maceriis Hortorum Vitelliani ad serum usque diem saxis, pilisque subeuntes arcebant; donec ab Equitibus, qui porta Collina irruperant, circumvenirentur.*

Domus, & Templum S. Susannæ ad Hortos Salustii. Tom. 2. Annal an. sal. 294. & 295.

Ad hos Hortos domus olim Sanctæ Susannæ regiæ virginis fuit, quæ postea in Templum ejus nomini dicatum conversa est, hodieque percelebre visitur. Constat ex ejus actis, & Ecclesiastica Historia, quam refert Cardin. Baronius: *Domus*, inquit, *S. Susannæ, & Gabinii Patris erat conjuncta domui S. Caji Papæ in sexta regione*, Alta olim Semita, nunc via Pia. *Apud Vicum Mamuri ante Forum Salustii, sive apud Arcus portæ Salariæ, juxta ædes Salustii.* Tum subdit Baronius: *Est apud Gentiles auctores mentio de ædibus, Hortisque Salustii in eadem regione positis. Perseverat hactenus nobilis memoria S. Susannæ eodem in loco, qui nostra ætate auctus est nobili Monasterio sacrarum Virginum.* Ex his, quæ à me non eodem verborum ordine relata sunt, conficere sic quisque potest: Templum S. Susannæ est, ubi fuit ejus domus: domus ad Hortos Salustianos: Horti ad portam Collinam; igitur hæc porta ætate illius B. Virginis, nempe Diocletiano Principe, latiore, quam nunc absit, spatio ab ejus domo, ac Templo abesse non poterat: interjectis videlicet tantùm Salustianis Hortis. Nunc certè longè sita est ab æde S. Susannæ, & spatium in medio relinquit, quod Salustricum suo tempore nuncupatum, ab Hortis videlicet Salustii, testatur Fulvius: hodie Salustiam vulgò appellant.

Aliud extra portam Viminalem, nunc Piam pro ejus muris indicium est. Nam Templo S. Agnetis extra Urbem condito à Constantino proximum est Templum, & sepulchrum S. Constantiæ sororis Constantini. De quo sic Pomponius Lætus in vita Galli Cæsaris, qui ejusdem magni Constantini patruelis

Sepulchr. S. Constantiæ.

fuit. *Constantiæ corpus delatum ad Urbem, & in Suburbano via Numentana post primum lapidem sepulchro majorum illatum.* Recens auctor rei antiquæ, ut olim est gesta, seriem & modum exposuit. Neque spatium viæ mutatum est à porta Urbis ad ædem ædi S. Agnetis proximam, & Constantiæ sepulchro insignitam.

Hinc extenditur rectus ad portam Esquilinam murus, interjecto quadrato Castrorum intervallo, quod, ut supra dicebam, demonstrat reliquias Tarquiniani Aggeris, quo Urbs ab Oriente claudebatur.

Porta verò Esquilina in latiori murorum ambitu non fuit. Argumento est

Templum S. Laurentii.

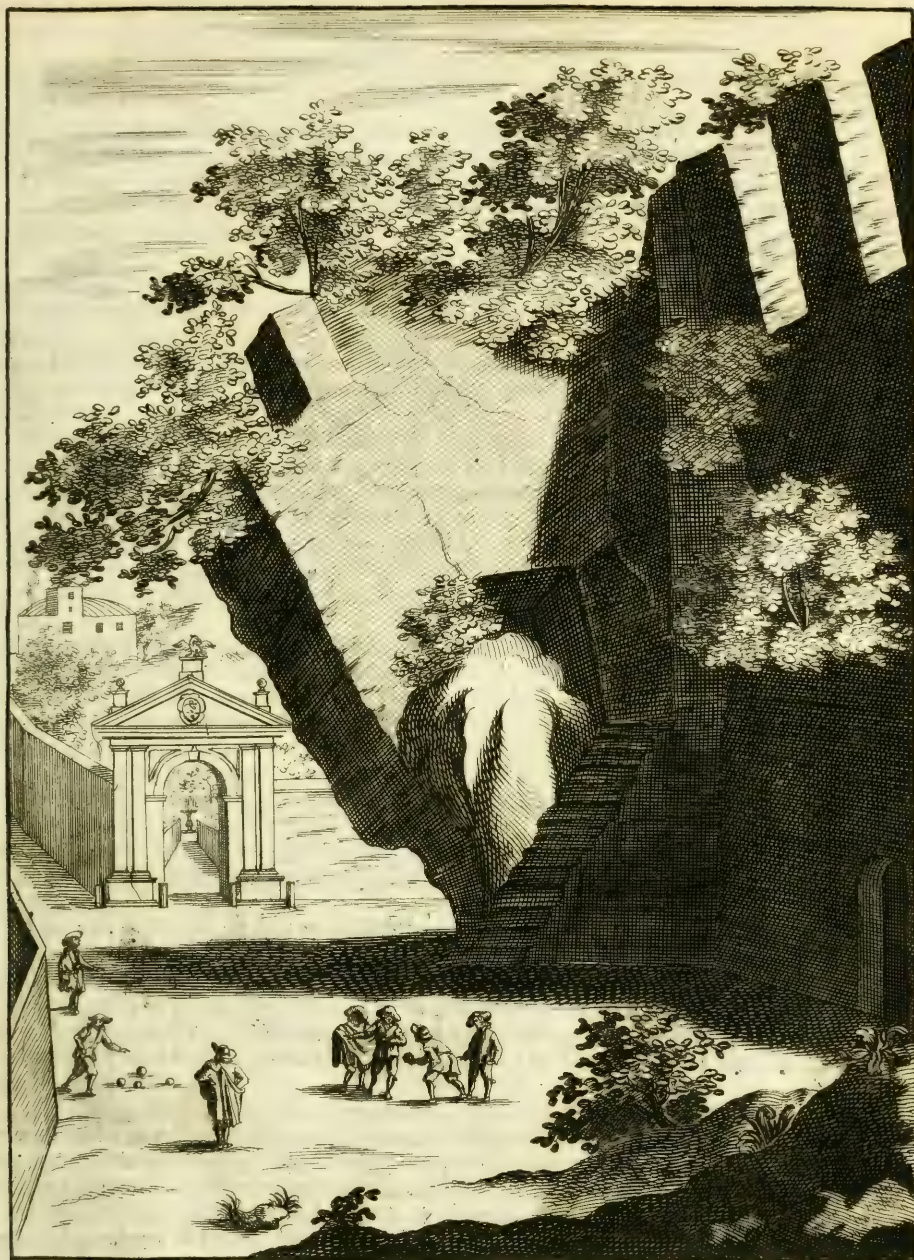
Templum S. Laurentii antiquis etiam temporibus dictum extra muros; ibique conditum à Constantino Augusto, quod B. Martyr in Viminali, ubi nunc Ædes Sancti Laurentii cognomento in Palisperna ardentibus prunis super cratem ferream ustulatus, eadem nocte sublatus à S. Hyppolito, & per Esquilias extra Urbem in Cœmeterio Ciriacæ in agro Verano depositus, sepultusque est. Locus ergo ille, in quo postea Templum augusta magnificentia condidit Constantinus, semper extra Urbem fuit. Et quamvis spatium interjectum inter veteres Urbis muros digito designare nemo possit; tamem veritati consentaneum est, olim non fuisse brevius quam nunc est, cum Cœmeteria fere distarent à mœnibus, & cadaver Beati Martyris clam deportatum sub ipsam portam confestim occultari non potuerit.

Huc afferri potest, quod Prudentius in Hymno 11. S. Hippolyti (quamvis aliter alii codices numerent) scribit de Crypta Verania, seu Cœmeterio Cyriacæ, in qua Beati Martyris corpus sepultum est: & ostium habet in Templo S. Laurentii:

Haud procul extremo culta ad Pomœria vallo.
Mersa latebrosis crypta latet foveis.

Et paulò post:

Stat

MVRVS OBLIQVVS VVLGO DICTVS MVRO *Torto*

Stat sed juxta aliud quod tanta frequentia Templum
Tunc adeat, cultu nobile regifico.

Id vel S. Laurentii Templum est, vel S. Hippolyti, quod non longe distabat, referente Card. Baronio.

Nihil ita certum affirmare possum de ea mœnium parte, quæ est ad portam Næviam, nunc Majorem. Tamen pro argumento sit pervetus quædam ædes prope Sanctæ Crucis Templum, quæ ab Antiquariis Veneris, & Cupidinis: eademque à Petro Victore non longe à porta Nævia fuisse dicitur. Et forte in hoc Esquiliarum angulo aliquid mutatum est, ut Amphiteatrum incideret in mœnia.

Jam ad portam Cœlimontanam nunc Lateranensem cum ipso monte terminatam Urbem situs ipse loci demonstrat; desinebat enim in abruptis montibus, ut ait Plinius. *In Annot. ad Martyrol. die 13. Augusti.*

Portam Latinam in eodem stare vestigio S. Joannis ædicula, vulgò ante portam Latinam testatur; nam ibidem in olei ferventis dolium demissus est Domitiano Principe.

Idem de porta Capena, nunc S. Sebastiani colligitur ex eo quod S. Gregorius commemorat Epist. 30. lib. 3. *De corporibus vero*, inquit, *Beatorum Apostolorum quid ego dicturus sum? dum constat, quod eo tempore, quo passi sunt, ex Oriente fideles venerunt, qui eorum corpora sicuti civium suorum repeterent. Quæ ducta usque ad secundum Urbis milliarium usque ad locum, qui dicitur ad Catacumbas collocata sunt.* Videant qui ævo Neronis volunt ampliorem Urbem: & post illum etiam producunt; an locus ille ad Catacumbas, adjunctus Templo S. Sebastiani, nunc magis ab Urbe distet.

Tandem porta Trigemina nunc S. Pauli, ex qua brevis est ad Tiberim tractus, ne multum abesse à veteri loco credatur, indicio est Templum S. Pauli à Constantino erectum, ab aliis deinde Augustis amplificatum. De quo sic Procopius: *Extat Templum S. Pauli Romanis procul à mœnibus stadiis decem, & quatuor* (id est ut supra de ponte Milvio dicebam, passibus mille septingentis quinquaginta) *juxta quod Tiberis fluit, ubi nullum patet munitum esse præsidium. Porticus tamen eodem ab Urbe pertinens, circaque & ædificia alia pleraque non satis ad invadendum opportunum locum hunc reddunt.* Templum ergo illud religiosissimum, & maximum cum ætate Belisarii, & Justiniani abesset ab Urbe milliaria duo, minus ducentis quiquaginta passibus, tantumdem hoc ævo aut circiter distare à Romanis mœnibus rectè æstimati videbitur. *Lib. 2. de Bello Gothico. Templum S. Pauli.*

Supersunt Transtiberina mœnia, quæ immota, nec magis angusta hoc ævo sunt, quàm olim fuerunt. Nam portæ Portuensis structura cum inscriptione Arcadii, & Honorii Principum adhuc visitur. Deinde quà murus per acclivitatem Janiculi ad portam S. Pancratii, & jugum collis evadit, indeque flexus ad portam Septimianam, Tiberimque descendit, eosdem habere fines dicendus omnino est, quos illi Rex olim Ancus imposuit, ut ex Livio, Dionysio, & Procopio inferri potest.

In ea verò Janiculi parte, conclusa mœnibus, fuisse molas omnes ab antiquis Romanis collocatas testatur Procopius, aqua præcipiti lapsu è supercilio collis structiles per canales subjectis machinis movendis illabente. At contra muri extrema, qui ripam Tiberis prope Septimianam portam, in Hortis nunc Farnesianis, attingebat: in ripa citeriore alter murus incipiens secundum fluvium deducebatur ad pontem Ælium, eumque prætergressus, muro demum committebatur, qui descendens è colle Pincio prope portam Flaminiam pertinebat ad Tiberim. Porro illa mœnia cis flumen secundum ripam extructa porta Aurelia *Lib. 1. de Bello Gothico. Molæ ubi Romæ fuerint.*

dividebat: quæ, cum vigerent Christiana sacra, etiam S. Petri est appellata, quoniam, eodem Procopio referente, Apostoli Templo esset omnium propinquior. Quare eadem porta constituitur in aditu pontis, quem Triumphalem nominant, nempe olim impositum viæ Triumphali ad Nosocomium S. Spiritus. Cujus sane tres ingentes pilæ in aquis semirutæ eo loci spectantur: ibique cum porta conspicitur in veteri Roma, quam Pyrrhus Ligorius à se descriptam in ære incidendam curavit. Idem secundum ulteriorem ripam, contra quam nos fecimus: & Onuphrius in parte Vaticani campi mœnia statuerunt. Sed Procopius, quamvis subobscurè loquatur, pluribus tamen in locis, si rectè intelligitur, à nobis est: mediumque inter mœnia flumen constituit, ea videlicet, quæ in ripa citeriore, quæque in Janiculo fuerunt. ὃν τινα δὲ, inquit, τρόπον Ῥωμαῖοι τοῦ ποταμοῦ ἐφ' ἑκάτερα τὸ τῆς πόλεως τεῖχος ἐδείμαντο, ἐρῶν ἔρχομαι. *Quemadmodum autem Romani ex utraque fluminis parte Urbi murum ædificarunt, dicere aggredior, multus quidem (ait) Tiberis mœnia longo spatio præterfluens* παρὰ ῥέων ἐπὶ πλεῖστον τοῦ περιβόλου *hac ferebatur. Hic autem locus, in quo murus juxta profluentem amnis consurgit, planus, & valde facilis est. At contra hunc locum, trans Tiberim, Collem quemdam magnum contingit esse.* Idque esse Janiculum nemo dubitet: ubi deinde frumentarias molas fuisse à priscis fabricatas tradit. Tum pergit: διὸ καὶ οἱ παλαιοὶ Ῥωμαῖοι τόν τε λόφον, καὶ τὴν κατ' αὐτὸν τοῦ ποταμοῦ ὄχθην τειχῶν περιβολῇ ἔγνωσαν. ὡς μήτε τοῖς πολεμίοις δυνατὰ εἴη τούς τε μύλωνας διαφθεῖραι, καὶ ποταμὸν διαβάντας ῥᾳδίως τῷ τῆς πόλεως περιβόλῳ ἐπιβουλεύειν. *Propterea antiquitus Romani, & Collem, & juxta ipsum fluminis ripam muro comprehendere decreverunt. Ut neque hostibus possibile esset molas evertere, & fluvium trajicientibus facile mœnibus Urbis insidiari.* Additque, *itaque jungentes inibi fluvium ponte, & mœnia conjungere voluerunt: & crebras domus in loco, qui est ex adverso, ædificantes medium Urbis Tiberis alveum fecerunt.* Hæc puto, ostendunt mœnia cis Tiberim contra Janiculum, non in Transtiberina ripa fuisse. Itaque non ducenda sunt à porta Septimiana secundum eamdem ripam ad Molem Adriani. Sed quoniam alia ejusdem Procopii verba videntur negocium facessere; ea primum afferenda: tum quid probabilius consequatur, depromendum est. Igitur loquens de Mole Adriani, Ἀδριανοῦ, inquit, τοῦ Ῥωμαίων αὐτοκράτορος τάφος ἔξω πύλης Αὐρηλίας ἐστὶν, ἀπέχων τοῦ περιβόλου ὅσον λίθου βολήν. *Adriani Romanorum Imperatoris tumulus extra portam Aureliam est, distans à mœnibus, quantum jactus est lapidis.* Pergitque paulò post: *Hoc autem sepulchrum prisci homines (visum enim id Civitati) muris duobus ad ipsum à mœnium circuitu pertinentibus, eorum partem esse fecerant: simile enim est præcelsæ turri ad ejus loci portam prominenti: erat igitur ibi muri id tutissima. Huic autem monumento Constantianum Belisarius præfecit: cui etiam mandavit custodiam muri contigui curare, levè, & non magni momenti præsidium habentis.* ἥκιστα γὰρ ταύτῃ ἐπίμαχος ὄντος τοῦ περιβόλου, ἅτε τοῦ ποταμοῦ παραρρέοντος. *Hic enim minime expugnatu facilis murus erat præterlabente flumine.* Et paulò post: καὶ Κωνσταντιανὸς δὲ καὶ γὰρ ἠγγέλλοντο οἱ πολέμιοι τὸν ἐς τὴν Τίβεριν ἀποπειρώμενοι διάβασιν, δείσας περὶ τῷ ἐκείνῃ τειχίσματι. *Constantianus autem (etenim nunciabantur hostes in Tiberim tentantes aditum) metuens illi, qui inibi erat muro,* ipse quidem cum paucis opitulatum venit: plures curare jussit ad portam, & sepulchrum, idemque victor rediit, cum fugasset τοὺς τοῦ ποταμοῦ ἀποπειρασαμένους, *eos qui fluvium tentaverant.* Ubi mœnia cis fluvium aperte videmus, quandoquidem trajiciendus erat hostibus Vaticano venientibus, ut illa possent oppugnare, atque irrumpere: eademque præterlabente flumine modico præsidio indigere. Videmus portam Aureliam ad Tiberim. Itaque, eodem Historico referente, Gothi cum tentassent transitum fluvii, ut murum aggrederentur, alia parte molem ac portam simul aggressi sunt.

Dices: cur porta Aurelia non collocatur ad pontem Ælium Adrianæ Moli pro-

Lib. 1. de bello Gothico.

Mœnia fuerunt in ripa Tiberis.

Moles Adriani.

Porta Au-

propinquior? Id enim indicat Procopius. Respondeo, ex Procopii narratione, nullam portam Templo S. Petri fuisse Aurelia propinquiorem. Si autem hæc ad pontem Ælium, & Molem ponatur; alia ponenda esset in aditu pontis Triumphalis, (ut ajunt: sed Petrus Victor *Vaticanum* nominat) quæ vicinior illi Basilicæ fuisset. Murus autem à Mole quasi brachium ad pontem illum pertinens; interposita porta patefaciendus non erat, cum ripam undique clauderetur.

relia omnium vicinissima Templo S. Petri.

Sic ergo his in locis, saltem ævo Procopii murorum ambitum se habuisse reor. Antiquissima mœnia è supercilio Janiculi ab Anco Martio Rege ad Tiberim, dextrà, lævaque perducta sunt. Deinde propè Septimianam portam ædificatus pons, qui à Pontifice ultimo conditore nunc XYSTUS dicitur plana Urbis, interfluente flumine, conjunxit. Ab eo ponte murus in citeriore ripa versus pontem Triumphalem excurrebat: ultra quem porta Aurelia; eò translata, cum antea sub Janiculo fuisset. Moles verò Adriani, duplici brachio extenso, uno quidem ponti Aureliæ portæ conjungebatur: alterum lævorsum ad aliam murorum partem Ælio ponti commissam dirigebat. Hæc mœnia cis Tiberim item structa sunt, ab Ælio ponte versus portam Flaminiam. An ejus portæ mœnibus conjungerentur, & Campum Martium à flumine perpetuo dividerent, alii certius decernant. Probabile quidem est, murum subinde habuisse arcuatos aditus; ut Romana juventus post armorum exercitationem posset è Campo Martio in Tiberim, natatum, lavatumque descendere. Sic autem constitutis in citeriore fluvii Ripa mœnibus clarè intelligitur quod in Panegyrico ad Constantinum ait affatus Tiberim Orator: *Tu munitor mœnibus ambiendis.*

Quomodo se mœnia haberent ad ripam Tiberis.

Cap. XVIII.

Quomodo Gothi, & alii, qui Urbem ceperunt, mœnia, domosque diruerint.

FRequentes clades à Barbaris Urbi illatas quemadmodum opes ac Cives: sic magnum soli spatium mœnibus antea conclusum abstulisse, multorum opinio fert. Quomodo enim, ajunt, fieri potuit, ut diuturno temporis intervallo, quod ab Aureliano ad Justinianum usque defluxit, Roma ab exteris aliquoties expugnata, atque direpta, muris nunquam disturbatis, eamdem formam, & amplitudinem retinuerit? Itaque, etsi Belisarius Urbem instauravit, bellorum incendio ante diminutam, minorem tamen reddidit, quàm florentem olim Cæsares fecere.

Successum ordinemque temporum hæc quæstio involvit, quem paucis perstringam. Annorum ergo spatium quod inter Aurelianum, & Justinianum primo inauguratos Principes intercessit, fuit ducentorum quiquaginta septem, quo tempore Urbis mœnia è suo loco, statuque mota non sunt. Nam Urbs integra usque ad Honorium Principem, novisque semper aucta ornamentis, demum expugnata est ab Alarico Gothorum Rege anno ejusdem conditæ MCLXIV. sed Gothus majore ignominia, quàm damno Urbem depopulatus, pauca ædificia incendit, muros intactos reliquit, non multa onustus præda, Placidiam abducens paucis post diebus profectus est. Hæc passim auctores. Inter quos Cassiodorus in Chronico: *Roma*, inquit, *à Gothis Alarico Duce capta est, ubi clementer usi victoria sunt.* Mortuo Alarico, redivere Gothi ad eamdem diripiendam Ataulpho Rege, sed manus ab ædificiis, ac mœnibus abstinuerunt.

 Tertiò

Tertiò capta est Urbs à Vandalis, quos ex Africa in Italiam Genserico Rege accivit Eudocia Augusta, ut viri sui Valentiniani necem, Maximi dolo illatam ulcisceretur. *Lib. 3. in Martiano.* Gensericus quidem, teste Eutropio, illico vacuam præsidio Civitatem cepit, & occursu Leonis sanctissimi Pontificis, quod passim Ecclesiastici annales memorant, mitigatus ab incendio, cædibusque, ac suppliciis Urbem servavit immunem.

Quartò Odoacer Herulorum Rex Urbe potitus est sublato Augustulo, quamquam aliter de eo scripsit Procopius, initio libri primi. In qua & regnavit, postea à Theodorico Gothorum Rege ipse occisus, qui Urbem quintùm cœpit. Ex qua Gothi sexaginta post annis ductu Belisarii, nono anno Justiniani pulsi sunt, ut testatur Procopius. *Lib. 1.* Sed hi duo postremi Reges non quærebant Urbis incendium, & ruinas, cum in ea regnare vellent. Itaque nemo dixerit muros ab his dirutos, ac diminutos: immò, ut constat ex Cassiodoro, *Lib. 1. var. Epist. 25.* qui Theodorici nomine scribebat Epistolas, Theodoricus muros Urbis, vetustate collabentes, diligenter reficientos curavit: *Theodoricus reficit mœnia Urbis.* Nam, ad Sabinianum Urbis Senatorem scribens, ait: *Dudum siquidem propter Romanæ mœnia Civitatis, ubi studium nobis semper impendere infatigabilis ambitus erit, portum Lucrini deputatis redditibus reparari jussio nostra constituit.* Et ad Artemidorum Præfectum Urbis: *Pecunia,* inquit, *quæ fuerat fabricis deputata Romanis sine aliqua dilatione, & vobis ordinantibus iterum Romanis mœnibus applicetur.* *Lib. 2. Epist. 34.* Quanto verò laxitas non sine firmitate murorum illo ævo esset idem pluribus in locis testatur Cassiodorus; *Lib. 7. Epist. 15.* *Illa,* inquit, *mirabilis sylva mœnium diligentia subveniente servetur.* Et, *Absit enim ut nostris temporibus Urbs illa mœnibus videatur protegi, quam constat gentibus, vel sola opinione fuisse terrori.* *Lib. 10. Epist. 18.* Et, *Testantur enim turbas Civium amplissima spatia murorum.* *Lib. 11. Epist. 39.* Quomodo etiam Procopius ejusdem ætatis auctor *magnum ambitum, & Circuitum Urbis* appellat. *Lib. 1.* Atque ex his clarè conficitur, muros Principum studio sumtuque subinde refectos ante immanem Totilæ procellam fuisse illæsos, & integros. Succeffit bellum Gothicum, in quo defensa primum adversus Vitigem Roma, à Totila deinde expugnata est. Quid verò Barbarus ille demolitus sit, constat ex Procopii libro tertio. Nam, *Lib. 3.* ut ibi ait, Totilas Gothorum Rex cum cepisset Urbem, velletque in Campaniam discedere cum exercitu, *Romam in primis dirutam solo æquare decrevit,* ἔγνω μὲν Ῥώμην καθελεῖν ἐς ἔδαφος. *Quomodo Totilas mœnia diruerit.* Sic ille: τοῦ μὲν οὖν περιβόλου ἐν χωρίοις πολλοῖς τοσοῦτον καθεῖλεν, ὅσον ἐς τριτημόριον τοῦ παντὸς μάλιστα. Id est, *Muri quidem in partibus multis tantum diruit, quanta tertia pars totius ad summum esset.* Additque: *Incensurus autem erat ædificiorum pulcherrima, & dignissima, Romamque pascuam, & desertam facturus.* Sed tamen Barbarus litteris Belisarii mitigatus Urbem servavit discessitque in Campaniam abactis civibus. ἐπείθετο, ait Procopius, καὶ Ῥώμην εἰργάσατο ἄχαρι περαιτέρω οὐδέν; *Persuasus est,* Totilas *litteris Belisarii, & Romæ nihil mali amplius intulit.* Tum Belisarius, qui ad Hostia Tiberina morabatur, in Urbem incolis vacuam venit; *Cumque non posset,* inquit Procopius, *eam mœnium partem, quam Totilas diruerat, brevi instaurare lapides, qui in proximo erant, in unum coacervatos nullo ordine componebat, nec ulla prorsus intermixtos materia; ut cui cæmenti nihil presto esset, nec ejusmodi aliud quidpiam. Sed id duntaxat efficere nitebatur, ut ædificii saltem facies servaretur. Exteriori vero ex parte ingentem vim sudium fixit. Ad hæc accedebat, quod fossam, & hanc quidem profundiorem circa muros produxerat. Unde totius exercitus incredibili promptitudine operantis per dies continuos quindecim, quod muri fuerat per Totilam disturbatum reficitur.* Hæc ille. Ex quo factum est, ut ad obsidionem reversus Barbarus Urbem frustra tentaret. Cumque se Tibur cum copiis recepisset, Belisarius, foribus ferro contectis, portas obseravit, & Claves ad Imperatorem transmisit. Deinde, quod illi promptissimum, atque in tanta rerum copia pœne necessarium erat, iisdem termi-

terminis muros instauravit, neque omnino contraxit, dilatavitque. Quare Totilas cum tertiò rediisset ad Urbem, non aperta vi, sed incuria ducis, dolo, & proditione militum eam cepit. Et Narses paulò post à Justiniano missus muris instructam reperit, atque munitam, quos & ipse munimentis additis firmavit, & instruxit. Itaque vehementer errant, qui putant mœnia à Belisario refecta, & Urbem hodieque cingentia, angustiora esse, quàm antea.

Demum quomodo Totilas Urbis mœnibus, atque ædificiis pepercerit, ex sese postea dissolutis, & collapsis, scripsit S. Gregorius lib. 2. Dialog. cap. 15. ubi de S. Benedicto sermo est. Illum enim alloquens Canusinus Antistes sic ait: *Per hunc* Totilam, *Civitas ista*, Roma, *destruetur, ut jam amplius non inhabitetur. Cui vir domini respondit: Roma à gentibus non exterminabitur: sed tempestatibus, coruscis, turbinibus, ac terræ motu fatigata in semetipsa marcescet. Cujus Prophetiæ*, pergit S. Gregorius, *mysteria nobis jam facta sunt luce clariora, qui in hac Urbe dissoluta mœnia, eversas domos, destructas Ecclesias turbine cernimus, ejusque ædificia longo senio laßata, quia ruinis crebrescentibus prosternantur, videmus*. *Belisarius iisdem finibus mœnia instaurat.*

Cap. XIX.

Auctoribus contra sentientibus occurritur.

Justus Lipsius in antiquitate oculatissimus majorem, quam nos intra muros, è longinquo Romam aspexit: & post illum Philippus Cluverus. Lipsius tamen optavit & Romæ tantisper esse, ut ex proquinquo aliquid certius videret. Sic enim ait: *Ah cur non Romæ nunc paucos dies sum? Cur non obambulo, video, metior? Cur non cum viris doctis inibi confero? firmius fortasse, certiusque definirem.* Definisset, credo, qua erat sapientia, si oculis locorum situs, & spatia subjecisset. Nec tamen illi ad contra sentiendum rationum momenta defuerunt: & fundamentum, quod Græcorum scriptorum ope struxit ipse, Plinianum. Nititur enim Dionysio dicenti, Romam Athenis parem esse; tum subsumit: Athenæ pares Syracusis, teste Plutarcho. Syracusæ autem, referente Strabone, CLXXX. stadiorum, quæ sunt nobis milliaria XXII. cum dimidio. Tanta igitur Roma. Quo fit, ut Plinius ascribens Urbi XIII. millia passuum corrigatur, & XXIII. millia cogatur ascribere. Quæ circumducta ratio nos, qui Romæ pedem fiximus, minus movere debet. *Lib. 3. de Magnit. Rom. c. 2.*

Plinii locus sic habet: *Mœnia ejus collegere ambitu Imperatoribus, Censoribusque Vespasianis, anno conditæ DCCCXXVIII. paßuum XIII. M.CC. complexa montes septem ipsa dividitur in Regiones XIV. compita earum CCLXV. ejusdem spatii mensura currente à miliario in capite Romani Fori statuto ad singulas portas, quæ sunt hodie numero XXXVII. ita ut duodecim portæ semel numerentur, prætereanturque ex veteribus septem, quæ esse desierunt, efficit passuum per directum XXX.M. DCCLXV. Ad extrema verò tectorum cum Castris Prætoriis ab eodem milliario per vicos omnium viarum mensura colligit paulò amplius LXX. M. passuum.* Huic loco, qui teste eodem Lipsio magnas habet tenebras, mutatis ab illo numeris, lux nihilo major affulsit. *Ut mihi*, inquit, *nunc videtur Plinii numeri isti corrupti sunt, & sic reformandi. Mœnia collegere ambitu passuum XXIII. milia. Hoc primum pono, tantam fuisse Romam: aut si placet XXII. parum in uno, alteroque milliari est.* Verum non sunt corrigendi numeri XIII. M. & addito X. spatium Urbis pœnæ duplicandum. Nam nostra lectio è manuscriptis libris excepta vulgatissima est, quam sequitur Onuphrius, *M.S. Codices larum.* *Lipsius Romæ tribuit XXIII. M. passuum.*

phrius, hoc ipſum accuratiſſime perſequutus. Vidi ego ſeptem Codices Bibliothecæ Vaticanæ; è quibus unus vetuſtiſſimus: omnes habent XIII. M. præter duos qui habent XIV. in libris autem cur verba corrigenda ſunt, niſi locus perſpicue depravatus appareat? Plinius ſane de ea Urbe loquebatur, quam ipſe præſentem videbat, nec dum auxerant Trajanus, & Aurelianus, Lipſianis terminis multo anguſtiorem. Nam ut ſupra ex ipſo dicebam Plinio, fineſque conſtituam ab ipſo præſcriptos: Urbem ab Oriente Agger Tarquinii claudebat, cis Caſtra Prætoria à Collina ad Eſquilinam protenſus. Caſtrorum autem formam, quadrata, & angulosa mœnia adhuc cernimus, & Aggeris reliquias in ipſis mœnibus. Eodem teſte Plinio Urbs complexa montes ſeptem iiſdem abruptis muniebatur. Horum fines omnes luſtramus, & contemplamur, quique abrupti Urbem munire tunc poterant, fuere, Quirinalis verſus Septentriones: Eſquilinus ad Orientem: Cœlius meridiem verſus: Aventinus, & Capitolium. Nam Campus Martius ævo Plinii extra Urbem fuit.

Plinii Urbs minor, quam ſub Aureliano.

At Lipſius: *Fateor*, inquit, *extra Pomœrium habitum, & intra mœnia tamen fuiſſe. Nonne idem in Aventino? qui uſque ad Claudii tempora in Pomœrio habitus non fuit, & tamen à Regum tempore Urbi incluſus. Et Campus quidem Martius etſi olim non erat, tamen Julius Cæſar (quod Cicero ad Atticum ſcribit) deſtinabat eum includere: qui ſcio an non Auguſtus fecerit? nam & is Pomœrium protulit: an denique Nero? quem ego præcipue puto in tota Roma mutaſſe, & innovaſſe.* Atqui Aventinum, & Janiculum mœnibus ſeptos fuiſſe Scriptorum auctoritate conſtat; quamvis extra Pomœrium habitos. De aliis locis non docemus, ſed divinamus. Martius autem Campus illo ævo nec mœnia, nec Pomœrium habuit; ut ſupra dicebam. Illo quidem ipſo tempore, *Concurrere in Campo Martio infeſtæ acies*, ut ait Tacitus; Vitellii, ut Urbem tuerentur: Veſpaſiani ut caperent. Quare ante Urbem, & mœnia conflictus. Quomodo enim Vitelliani ad defendendam Urbem, hoſtem intrare portas, deinde cum eo pugnare voluiſſent? Sed & Veſpaſiani Triumphus idem oſtendit: de quo infra. Referente enim Joſepho Veſpaſianus ac Titus è Palatio migrarunt ad ædes propinquas Iſidis Templo. Triumphaturos enim egredi Urbem neceſſe erat. Ædes autem Iſidis prope Pantheon fuit, cis Campum Martium, in altero & minore Campo. At non degebant extra mœnia, poſtridie ingreſſuri portam Triumphalem? Itaque neque Auguſtus, neque Nero hac parte Urbem produxit. Et porta Flaminia tunc propè Capitolium erat.

Lib. 3. Hiſt.

Cap. 22.

Sed quoniam correctionem, opinionemque ſuam Lipſius confirmat auctoritate Dionyſii; quid ex ea inferatur, videndum eſt. Comparat enim Græcus Hiſtoricus cum Athenis Romam: *Cujus*, inquit, *ambitum ſiquis metiri voluerit, & conferre cum eo, quo Athenienſis Urbs continetur*, ȣ̓ πολλῷ τινι μείζων ὁ τῆς ῥώμης φανείη κύκλος: *non multo major Romæ ambitus appareat.* At *Circuitum Athenarum*, ſcribit Dion ab eodem allatus, *cum Piræeo & longis muris fuiſſe ducentorum circiter ſtadiorum*: quæ ſunt nobis *viginti quinque milliaria*: Sed *an ea*, pergit Lipſius, *incluſa Athenis ſuis Dionyſius in hac collatione voluerit, hæremus.* Et merito: Nam ibi Dionyſius ſecernit Suburbia, & quidquid eſt extra Romam; tum ait: *Si quis mœnibus inventu difficilibus propter undique conjunctas ædes, veſtigia tamen ſtructuræ multis in locis ſervantibus, metiri ejus ambitum voluerit, &c.* Urbem igitur Urbi comparat ſeptæ mœnibus: quæ extra ſunt, prætermittit. Piræeum autem extra Athenas fuiſſe quis dubitet? Dion eo loco ſignificat: *Quamquam*, inquit, *ducentum ſit ſtadiorum ambitus Athenarum, ſi Piræeum una complectaris, & quod muri medium eſt inter eum, & Urbis ambitum.* Clare Plutarchus in Sylla. Cum enim narraſſet, ab illo obſeſſas, & captas Athenas: *Urbe*, inquit, *capta, Tyrannus in Arce, quò confugerat, obſeſſus eſt.* Arce expugnata, *Non multo poſt*, ait, *venit in Syllæ poteſtatem Piræeum.* Perſpicuè portum ſejunxit ab

Lib. 4. & 9. Antiq. Roman.

Athenæ ex Dionyſio pares Romæ, ambitu.

Orat. de Tyrann.

Dec. 5. l. 5.

ab Urbe, Livius: *Muros Piræeum Urbi jungentes.* Jungebant, sed intermedii dividebant.

Dices: cum Urbe Arx capta non est, quæ tamen potuit esse in Urbe; ut hodieque Arces videmus. Sic etiam Portus, quamvis in Urbe non esset, post illam capi potuit. Hoc nempe vim Arcium attingit; quæ quamvis intra Urbes sitæ, tamen propter munitiones non statim expugnantur ab hostibus. Portus autem præsertim tantæ magnitudinis, si intra Urbem fuisset; quomodo non cum Athenis captus esset? Sicut ergo Dionysius de Romæ amplitudine loquens, *immensam longitudinem* Suburbiorum, & quidquid extra esset, separavit: sic ab Athenis, & portum extra portam, & Suburbia semovit, ut justa fieret comparatio. *Athenæ quomodo cum Roma comparentur.* At quantæ fuerunt Athenæ sine Piræeo, alteroque Portu, quem Munichiam dixerunt? Ostendit Thucidides prolatus à Cluvero? *Phalericus*, inquit, *murus erat stadiorum XXXV. ad ambitum usque Urbis. Ipsius ambitus pars, quæ custodiebatur XLIII. Nam pars ejus media longum murum inter, & Phalericum sine custodia erat. Longi vero muri ad Piræea usque continebant XL. quorum exteriora custodiebantur. Piræei cum Munichia universus ambitu erat LX. stadiorum.* *Lib. 11* Quæ simul collecta, stadia sunt CLXXVIII. At sublatis LX. quæ habent duo Portus extra Urbem: Athenis attribues stadia CXVIII idest minus quàm XV. milliaria. Deinde Phalericus murus ad ambitum usque Urbis, nescio an aliquid spatii adjiciat, sive intra, sive extra ponatur. Ex quo non male infertur, per vim compingi in Urbem Romam XXIII. millia passuum. Quod si Plutarchus Syracusas *Urbem Athenis non angustiorem* appellavit, quam *CLXXX. stadiorum fuisse* docet Strabo: eo loco Athenas cum portu perspicuè accepit, sicuti Syracusas: quæ terra marique ab Atheniensibus obsessæ etiam in portu validas classes, & ante portum navale prælium spectarunt. *In Nicia. Lib. 6.*

Denique ex verbis Dionysii non bene corrigi Plinii locum, patet ex eo; quod Dionysius Romam describit auctam postremùm à Servio Tullio Rege, anno ejus conditæ circiter CC. annos amplius DCXX. antequam Plinius scriberet. Ille autem Rex septem nec totos Colles uno muro complexus fuerat, non excedente Capitolii crepidinem, sejungente Prata Flaminia sub Capitolio & longius ab Urbe Campum Martium. Quem ambitum nondum Sylla: Julius Cæsar, ut placet Cluvero: Augustus, Claudius, Nero, ut placet Lipsio, dilataverant. Itaque Romam arctiorem describit Dionysius, quàm tot incrementis auctam Plinius videret: atque, ut sensit etiam Onuphrius, illa ætate, & post exactos Reges, multo, quam nunc est, angustiorem. Quomodo igitur ab ejus temporis ambitu, qui tot incrementa nesciit, licet eundem post sexcentos amplius annos inducere, & Plinium cogere, ut sui ævi Romam antiquæ parem faciat, cum longe majorem, & pene aliam videbat?

Neque inferas: Jure ergo statuitur ætate Plinii Urbs XXII. milliariorum, siquidem tam ampla erat ante sexcentos annos, qualem describit Dionysius. Aliud enim hic agitamus: An videlicet hæc consequutio recte deducatur: Dionysius scribit, Urbem tantam Rege Servio fuisse: igitur ætate Plinii ejusdem amplitudinis fuit; quæ intermediis seculis magna incrementa perceperat. Immò nec ipse Dionysius id consequi vellet: qui justam offensionem Romanorum effugere non potuisset, si narrasset, sexcentis post annis ejusdem esse magnitudinis, qua erat ante illos. *Magnitudo Urbis a Servii ætate non potest inferri ad ætatem Plinii.*

Crediderim potius, Dionysium vulgari quadam æstimatione fuisse loquutum, qua seclusis iis, quæ extra adjungebantur, illæ principes Urbes inter se aliquo modo comparabiles videbantur esse, nec Geometricam trutinam in utriusque pensanda magnitudine adhibuisse. Et verò hic Græcus Historicus, ut in cæteris accu-

accuratus ac diligens, hoc tamen nomine mihi non probandus videtur, quod præter Urbis initia, Romanorum mores, Magistratuum, Religionum, Cæremoniarum, Ludorum institutiones ferè omnes derivat à Græcis; cùm rudes homines hæc instituerint, qui an esset Græcia vix audiverant: Quod ad præsentem collationem spectat; placet in rem Athenarum loqui Salustium: *Atheniensium res gestæ, sicuti ego existimo, satis amplæ magnificæque fuere. Verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum Orbem Atheniensium facta pro maximis laudantur. Ita eorum, qui ea fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis ea potuere extollere præclara ingenia.*

In Conjur. Catilinæ.

Eodem loco Pliniano altera mensura erat *à milliario ad singulas portas.* Et *efficit*, inquit, passuum per directum XXX. M. DCCLXV. *Ego dico scribenda ∞ ∞ ∞: id est tria millia,* docet Lipsius. *A milliario ad portam tria milliaria, & passus septingentos sexaginta quinque. Ergo in plena diametro, septem millia quingentos triginta: hanc triplica, nonne XXII. & semis in ambitu redduntur? At Plinius neglexit; aut insuper habuit de dimidio, & rotunde XXII. aut XXIII. dixit.* Sic illæ. Hæc interpretatio ex proportione diametri ad universum ambitum quid conficit, nisi pro certo habeatur, Romam rotundam fuisse? Atqui Romæ circuitus potius ad quadratam formam accessit, ut vestigia demonstrant: & muris qua longiùs procurrebat, qua conttahebatur angustiùs. Neque id mirum: fuit enim reapse necessitas natæ coæva Romæ; quod Strabo testatur: *Roma, inquit, super Tiberim jacet: de qua jam dictum est, eam non delectu, sed necessitate conditam esse. Qui etiam ædificia quadam ex parte addiderunt, non sane potiora in sua potestate habuerunt: verum jactis antea fundamentis servierunt.* Et paulo post: *Ancus Martius montem Cœlium, & Aventinum, & jacentem inter hos campos assumens urgente necessitate prioribus copulavit.* Hinc extitit ille modo flexuosus, modò cuneatus, modò directus, modò angulis incisus murorum circuitus; quippe qui situm montium sequeretur; quod etiam confirmatum leges à Marliano. Et Pomœrium post Servium Regem usque ad Syllam intactum, si deinde alicubi promovebatur, alibi veteres terminos ex augurum religione retinebat. Quare partes æqualiter distare à centro non poterant. Hinc etiam varia spatii mensura brevior, longiorque à milliario decurrit ad portas. Porro milliarium erat aurea Columna in capite Fori Romani posita, in quam viæ militares Italiæ desinebant. Et quia in loco Urbis celeberrimo erat, ejus umbilicus dicebatur. Ab eo loco ad Tiberim brevis est tractus, interjectu Fori quondam Romani, & Fori Boarii. Par fere ad Campum, ubi erat illa ætate porta Flaminia. Multo productior ad alias portas, præsertim Collinam, Viminalem, Næviam, Capenam. Dicat ergo Plinius immutatis numeris: *Mensura à milliario ad singulas portas efficit passuum per directum XXX. M. DCCLXV.* significat autem, præter spatium ambitus murorum, dimensum quoque fuisse spatium à milliario ad singulas portas: recensitisque passibus à milliario ad portas singillatim interjectis illum numerum initum fuisse. Postremo mensuram, quæ à milliario ad extrema tectorum Plinio colligit LXX. millia, Lipsius putat colligi *septem millia*, ut ex hac semidiametro inferat *XXXXII. milliaria* pro ambitu tectorum extra muros Urbis.

Lib. 5 Roma non rotunda, sed angulosa. Libro 1. capit. 5. editio 1.

M.S. codices habent XX. M. DCCLXV

Hoc etsi nobis, qui magnitudinum murorum Urbis investigamus, non adversatur; tamen, ut de mœnibus dicebam, nisi ea tecta in orbem probe figures, nihil ex septem millium diametro conficies. Sed quomodo ædificia quæ pro Civium, & advenarum voluntate Urbi adjungebantur, in circulum nec potius in longum, aut nullam in figuram surgebant? Demum quid negamus Urbi non septæ mœnibus LXX. milliaria, quæ illi sua magnitudo, & fœlicitas attribuit, si tamen mensura per vicos omnium viarum excurrat? Tunc enim sine dubio tantus

tus numerus efficietur. Codices Vaticani omnes præter unum habent XX. M. passuum, & facilius auctor explicatur; ut quemadmodum mœnium ambitus XIII. M. passuum & CC. ita circuitus tectorum, extra mœnia XX. M. passuum amplecteretur. Cluverus hoc spatium aliter dimensus sic ait: *Ad extrema vero tectorum, id est ædificiorum ab eodem milliario per vicos omnes etiam, id est per singula Suburbia, quæ viis publicis, Hostiensi, Appiæ, &c. circumjecta erant, mensura colligebat paulò amplius septem millia passuum. Hujus mensuræ ambitus efficiet ad passuum millia XLV.* Sed hoc fieri non potuit, ut mensura excurrens per singula Suburbia per directum colligeret paulò amplius septem millia, & in ambitu XLV. millia passuum; cum quindecim, aut viginti, aut triginta milliaria vel uno Suburbio continerentur: & omnium ambitu teste Dionysio Urbs quodammodo nec initium, nec finem haberet.

Movit etiam Lipsium Olympiodori auctoritas, qui ait: *Romanæ Urbis murus mensuratus ab Ammone Geometra, quo tempore Gothi primam invasionem fecere, habebat spatium unius, & viginti milliarium.* At hic si docet primo Gothico bello fuisse unius & viginti milliariorum: cur dicenda est ætate Plinii tredecim fuisse; cum posterior accessio tantum illi ambitum non dederit? Deinde nec primo Gothico bello sub Alarico, nec secundo sub Theodorico, nec tertio sub Vitige diruta, vel angustata sunt Romana mœnia: & aliquod passa detrimentum, postea refecta, & instaurata priorem firmitatem receperunt. Tertio autem bello Procopius interfuit, nobisque Urbis ambitum circumscripsit, qualem fere huic quem vetustas, ac vis temporum nondum perdomuit ac dejecit, respondentem oculis intuemur. Hunc ergo potius Geometram, quam Ammonem nescio quem præoptamus.

Martino Polono respondendum non est, qui nec pro antiqua, nec pro nostra Roma loquitur. *Romæ*, inquit, *sunt milliaria viginti duo præter Transtiberim, & Leoninam Civitatem, cum quibus dicitur habere quadraginta duo milliaria.* Leoniana Civitas recens ostendit eum loqui de recenti Roma. Hic autem Innocentii IV. Pœnitentiarius vixit anno salutis MCCL. Itaque nemo ab illo tempore circuitum Urbis decurtatum dixerit. At Transtiberina Regio, & Leoniana Civitas cognomento Burgus, quæ quatuor amplius patet milliaria, cur viginti efficere dicitur? Reliqua pars Urbis cis Tiberim explebit viginti duo? Sed illi auctori multa fingere licuit in libro de quatuor majoribus Regnis, si tamen illi hic liber est adscribendus, ut quidam ajunt. Nam præter hoc quod scribit cap. 4. ait cap. 5. *Porta Salaria, quæ ducit versus S. Sabinam.* In Sabinos dicere volui: nam ab illa longissimè abducit. *Porta Collina, quæ est prope Templum Adriani circa portam S. Petri.* Atqui Collina eadem est cum Salaria in Colle ad ortum, non ad ripam Tiberis: ubi scilicet Adriani Sepulchrum, non Templum est. Et cap. 6. *Palatium Neronis Lateranense dictum à latere septemtrionalis plagæ in qua situm est.* Palatium Nero ad Sacram viam sub colle Palatino, sed in Laterano nunquam struxit, nec habuit. Hoc autem non ad Septemtrionem, sed Australem plagam est situm. Et: *Palatium, ubi Romulus posuit statuam suam auream, dicens: Ne cadat, donec Virgo pariat.* Nugæ: quod enim Palatium ætate Romuli, cum opprobrio non fuit facta sine arte casa? Quæ illi statua viventi aurea, qui forte nec luteam, nec scorteam habuit? Quod fictum in ore Ethnici hominis vaticinium? Et: *Palatium Titi, & Vespasiani ad Catacumbas.* Et: *Tempore Tiberii venerunt Romam duo juvenes Philosophi, Praxiteles, & Phidias.* Et alia, ne rudi quidem sæculo, & ingenio digna. Atque hic in testimonium historicæ eruditionis adducitur?

At Vopiscus sua quinquaginta millia passuum nobis obtrudit. Huic vero & Lipsius, & Onuphrius, & cæteri omnes respondeant necesse est. Onuphrius

 quid

quid dicat fatetur se ignorare: existimare autem, vel historicum errasse: nec, quid diceret, intellexisse; vel in numeri nota erratum esse. Liberalius se expedit Marlianus.

Lib. 1. c. 5. edit. 2.

Ait, producta fuisse mœnia, transmisso Tiberi per viam Flaminiam usque ad Tabernam, quam Primam Portam vulgo nominant, distantem ab Urbe millia passuum VIII. totidem milliaria è regione portæ Flaminiæ, via Latina muros occupasse: hinc existere diametrum XVI. M. passuum, cujus ambitus efficit L. M. passuum. Mirum sane commentum. At nemini placet vacare in fabulas.

Prima edit muros in priscis fundamentis absolutè posuit.

Addit idem successu temporis muros fuisse contractos, ut nostris majori ex parte sedem præberent. Lipsius vero, qui duo, aut tria supra viginti passuum millia muris peramplæ Romæ inclusit, quanto laxiora Vopisci spatia nihilominus expunxit? Ubi erunt viginti, & octo passuum millia? quomodo post Constantinum tanti spatii mœnia desierunt? quis diruit ante Gothicum tertium bellum, quæ custodia Principum, & hostium reverentia conservavit?

Aut ergo locus ille corruptus est: aut ita quispiam dicere posset: Quemadmodum Plinius scripsit, in mœnium ambitu XIII. milliaria, & mensura currente à milliario ad singulas portas amplius XXX. id est simul sumpta XLIII. amplius milliaria fuisse collecta: sic post auctam Urbem Campo Martio, mensura à milliario ad portas recurrente, & muros circumeunte, collecta milliaria quinquaginta. Sed libentius probabiliora audirem. Cassiodorus, & Eusebius non auctam ab Aureliano, sed munitam Urbem scribunt.

In Chronicis.

Aurelianus, inquiunt, *Templum Soli ædificat, & Urbem firmioribus muris vallat.*

Ex his quæ dicta sunt objiciet aliquis: Hac nostra ætate murorum circuitus, cum includat Campum Martium, Pliniano ambitu major erit; nunc tamen vix, aut ne vix quidem æquat, teste Marliano tredecim millia passuum; Plinius verò tredecim millia statuit, & ducentos: Deinde cum aucta fuerit postea Urbs Trajano Principe, ut ajunt; certissimè tamen Cæsare Aureliano quanto erit amplior nostro antiquus ambitus? Hæc antea mihi solvenda in hunc locum potissimum rejeci, quæ Marliano, & Blondo, & Onuphrio, & omnibus, qui hunc ambitum antiquo paulò minorem agnoscunt, solvenda sunt. Ajo igitur: Terminos Plinianos tanto temporum decursu alibi fuisse mutatos (neque enim iisdem omnino vestigiis immutabiles muros fuisse volumus) alibi vero dimensos, sed ejus mensuræ nullam nos habere rationem. Nam Plinius loquitur de circuitu murorum; scribit enim *Mœnia collegere ambitu.* Quare, & Transtiberinam regionem cinctam muris, quamvis extra Pomœrium, inclusit: & alia loca, in quibus nunc mœnia desierunt.

Lib. 3. Hist.

Nam primo Capitolium (hæc enim tum Arx Romana) *Magnis*, ut ait Tacitus, *exercitibus inexpugnabilis*, undique præaltis muris, ac Turribus cingebatur. Tunc etiam à porta Collatina (quæ vel erat in eodem vestigio, ubi nunc alio nomine Pinciana est, vel non longe aberat) murus conversus ad Quirinalem, & in ejus crepidinem ascendens, postea secundum illam tendebat Capitolium versus ejusque munitionibus jungebatur: vel certe planiciei Romanæ, non longe ab eodem Capitolio, aliquam partem occupabat, ut ad Tiberim excurreret.

Mœnia ætate Plinii aliquot in locis erant in quibus esse desierunt.

Ad hæc, Castra murum Aggeris Tarquinii non abstulerant, quo, ut ex eodem Plinio sæpe dixi, Urbs claudebatur ab Oriente. Castra autem quadrato spatio illis extrinsecus adjecta sunt. Nunc vero mœnium Tarquinianorum in castrensi illo spatio reliquiæ nullæ supersunt. Præterea ad portam Næviam, ubi veteres Arcus Aquæ Claudiæ; & in ultimis Esquiliis ad Templum S. Crucis, ubi rude Amphiteatrum aspicimus, fortasse aliquanto latiora mœnia, & magis directum angulum spectavit Plinius, ut Arcus, & Amphiteatrum includerent. Tunc etiam mœnia prope Aventinum, secundùm Tiberim, & planiciem Testacei montis probabiliter ferebantur; Quid, si & alibi

prope

prope flumen fuerunt? nam contra Janiculum in ripa fuisse constat. Quando, & à quo sint extructa, non constat. Horum autem vestigia nulla extant. Itaque, etsi deerat ævo Pliniano Campus Martius, mœnia cum aliquot loca, in quibus esse desierunt, occuparent, tredecim amplius millia passuum explere, minore tamen, quàm nostro, ambitu potuerunt. Nec etiam multum urget inclusus ab Aureliano Campus Martius, etsi plus uno milliari adjecit. Tunc enim præter eas, quas memoravi murorum partes stantes Plinii ævo, nunc autem penitus sublatas, secundum Tiberim muri Urbis, ut dixi, à ponte nunc Xysto versus portam Flaminiam excurrebant: & à fluvio, seu temporum morsu consumpti sunt. Hos verò, & illos Campi Martii si Plinianis adnumeres, nonne quindecim millia passuum efficies, & tamen terræ spatium, in quo nostri visuntur, nisi forte ad angulum illum Esquiliarum augebis? Mœnia enim, quæ aliquot in locis intra nostrum ambitum collapsa, nec refecta, vel diruta, & sponte sublata priscis mensuram augebant, nos necessario præterire cogimur.

Quomodo intra minorem ambitum majora mœnia esse potuerint.

Quamvis autem hæc verà sint; tamen scribente Plinio, & Principe Vespasiano, dici absolute non potest, Urbem fuisse, quam nunc est, angustiorem propter ædificia, & civiles domos, quæ mœnibus undique adhærentes ea parum agnosci sinebant, & omnem in partem late fundebantur. Neque enim hæc pro Suburbiis habenda sunt. Plinius autem, ut dixi, pro tredecim millibus passuum solum habitam rationem ambitus murorum tradit. Jam qui Urbem ad XXII. aut XXIII. millia passuum extendunt sine Campo Martio, quonam illam compingunt? Ad Anienem & Castra Annibalis? An ad Puticulos, vel Appia via ad sepulchra Metellorum? Quod nam structuræ vestigium extra Urbem possunt nobis demonstrare mœnia indicantis? Durant adhuc multis in locis arcuati Aquæductus: cur alicubi ea non extant?

Cap. XIX.

Mœnia subinde à Pontificibus instaurata.

HÆc de ambitu, & muris Urbis diligenter à nobis pervestigata, & explanata sunt. Cæterum cura eosdem instaurandi ab Augustis, ac Regibus transivit ad Pontifices. Et septimo quidem Sæculo in id vehementer incubuerunt, quod jam vetustate, & oppugnationibus quassata mœnia, multis fortasse in locis fatiscerent, vel diruta jacerent. Refertur ab Anastasio Sisinnius dierum viginti Pontifex, tam brevi Pontificatu calcis tamen fornaces ad murorum instaurationem parari jussisse anno DCCVIII. Gregorius II. qui septem ab illo annis Pontificatu est evectus, statim eodem Anastasio referente, ut muros reficeret, calcarias fornaces expediri, convehi cæmenta, & à porta S. Laurentii opus inchoari jussit; tum aliqua parte refecta, emergentibus intempestivis tumultibus cessare coactus est. Gregorius III. eidem successit. De eo sic Anastasius: *Hujus temporibus plurima pars murorum hujus Civitatis Romæ restaurata est. Alimoniam quoque artificum, & pretium ad emendam calcem de proprio tribuit.* Triginta post annis Adrianus I. Ecclesiæ præfuit. Is teste eodem Anastasio muros atque Turres Urbis, quæ dirutæ erant, & usque ad fundamenta collapsæ, instauravit, magnamque vim auri in alimenta mercedemque opificum, & structuram operis insumpsit. Posterioris sæculi anno XLVII. Leo IV. nactus est Urbem à Saracenis antea oppugnatam, direptis religiosissimis Sanctorum Petri, &

Et Platina in ejus vita, & Ciaconius.

Pauli Templis. Itaque referente eodem Anastasio totius Urbis muros renovari, & in priorem firmitatem restitui, portas ædificari, prævalidisque valvis obstrui præcepit. Quæ, ut propere ad exitum perduceret, equo insidens, aut pedes ipse cum famulis circumibat, & opus urgebat; quare & mœnia undique restituit, & quindecim Turres funditus dirutas excitavit. Duas ad portam Portuensem in utraque ora Tiberis hodieque stantes ingenti lapidum mole erigi jussit, firmis catenis invicem obligatas, ne quisquam deinceps per vim adverso Tiberi posset irrumpere. Partem Vaticani propinquam Templo S. Petri circumductis mœnibus munivit, cui à Conditore accepto nomine, Leonina Civitas, hodie Burgus, nomen fuit: addita, ut ajunt, ingenti Turre, quæ à tergo Basilicæ insidet Collem. Adeo stetit cum illo Pontifice Urbis securitas. Callistus deinde II. muros collabentes iterum refecit. Clemens III. annuam pensionem ad eosdem reficiendos decrevit. Gregorius XI. qui sedem Avenione Romam retulerat, quomodo in ea tutus degeret, mœnibus refectis providit. Idem Martinus, & Nicolaus V V. Pius, & Paulus II. Sixtus IV. Alexander VI. munificè curarunt. Paulus III. ingenti murorum structura inchoatam in Aventino munitionem non absolvit. Paulus IV. ingruente bello terreos passim Aggeres, & munimenta excitavit: Leoninam Urbem validis mœnium propugnaculis tutiorem reddidit, cujus antea muros Urbanus quoque, & Nicolaus V V. instauraverant. Pius IV. additis Arci propugnaculis, & munimentis, muros quoque Urbis Leoninæ firmavit: ædificatæ Portæ ex priore suo Angeli nomine, nomen dedit. Imposita denique passim Pontificum stemmata, indicant muros vetustate collabentes, aut jam collapsos, postea eorum opera restitutos. Juliorum II. & III. Clementis VII. Gregorii XIII. Sixti, & Pauli V V. Gregorii XV. Urbani VIII. quamquam Urbanus VIII. Arcem S. Angeli majori operum mole tutissimam, & munitissimam fecit, ut suo loco dicam.

Platin. in vita.

Ciacon. in vita.

☞ Urbis turres, ac muri non tam diruti, & collapsi vetustate, quàm veteri forma inutiles, atque invalidi, hostium invasionibus facilè patebant. Discrimen verò, metumque augebat Janiculus Urbi imminens; namque à levium Equitum (ut vocant) Castris, ad Janiculensem usque portam, munitionibus penitus destitutus, vinetis tantum, eorumque septis claudebatur: reliquus ambitus usque ad Tiberim, perantiqua strue parum fultus, pari periculo, laborabat. Itaque Urbanus VIII. pacis, bellique laudibus insignis, prospiciens (quod olim Rex Ancus) ex Janiculo, tamquam, ex Orionis plaga, hostiles aggressorum eluviones in subjectam Urbem effundi: ut ille montem ipsum Pomœrio adjecit, ne quando ea arx hostium esset,ità ipse pontificatus initio Urbis suæ securitati, incolumitatique consulens, Armamentario instructo, Arceque munitam, sæpe cum Eminentiss. ac Reverendiss. Vincentio Maculano à Florentiola, tit. S. Clementis, de renovandis Urbis, ac primò ipsius Collis mœnibus consilium inierat. Amplissimus Cardinalis, in sacro Prædicatorum Ordine, jam Fidei Quæsitor, ac Sac. Ap. Palatii Magister. Melità abs se novis propugnaculis fortiter instructa Romam redierat, pari fama summis virtutibus illustris. Imminente demum Parmensis Ducis bello, Urbanus ad reficienda mœnia, mentem, animumque converterat; & sic universa murorum cura eidem demandata est Maculano, qui operis molitionem celeriter æquè, ac mirificè aggressus, ab iisdem Castris, ubi Alexander VI. desierat, ad Portuensem usque portam, nova condidit mœnia, Leoninamque Urbem, atque universam Transtiberinam regionem validam, tutamque reddidit. Interim Urbano vita functo, Summus Pontifex Innocentius murorum flexum, tractumque retinuit in ipsa fluminis ripa, Gentilitio stemmate imposito Portuensi portæ, quam ipse ad absolutionem perdu-

perduxerat, & aperiendam curaverat, inscripto nomine INNOCENTIVS X. PONT. OPT. MAX. Satis quidem fuit à Maculano, sapienterque provisum, cum prævalidis propugnaculis decem; & amplius excitatis, mirum sit quam aptè eadem sese invicem tuerentur, quàm certò bombardæ collineent, defendantque interjectorum murorum loricas, quam acriter aggressorum impetum retundant; sublatisque collis acclivitatibus, quam venustè Aggeres emineant, ac tamquam è specula, subjacentem Urbem respiciant, abscondant, protegant. Hinc exteri, nostrique rei militaris periti Romanas Arces collaudant, Auctoremque concelebrant. Vix CXLIIII. millia nummum in tanta murorum strue impensa sunt, Architectorum cœtu ad CCCC. & amplius unanimiter reclamante, & molitionem pluris constituram affirmante. Meritò igitur super Janiculensi porta immortali memoriæ, ac nomini Pontificis Urbani, Pomœrii finibus Janiculo autis, conditisque Urbis æternæ muris, ut monumentum extaret, inscriptus est lapis:

VRBANVS VIII. PONT. MAX.
ABSOLVTIS CIVITATIS LEONINAE MVNIMENTIS
ET MOENIBVS AC PROPVGNACVLIS AD TIBERIM
VSQVE EXCITATIS
IMMINENTEM VRBI IANICVLVM ET
TRANSTIBERINAM REGIONEM CIRCVMDVCENS
PVBLICAE SECVRITATI PROSPEXIT
ANN. DOMINI MDCXLIV. PONTIF. XXI.

Cap. XXI.

De Portis Florentis Urbis.

ADhuc Plinii locus supra explicatus explicationem reposcit. *Mensura*, inquit, *currente ad singulas portas, quæ sunt hodie numero triginta septem, ita ut duodecim portæ semel numerentur, prætereantur quà ex veteribus septem, quæ esse desierunt* Onuphrius sic habet: Quæ sunt hodie numero XXXIV. alias XXIV. ut legit Marlianus. Lipsius hæc verba præteriit. Codices Vaticani omnes habent XXXVII. Plinii mentem fortasse assequimur, si dicamus: Portæ duodecim semel numerandæ, id est pro una habendæ sunt: septemquè prætereundæ, quæ jam desierunt. Sed tamen quid explanatio significet, non bene intelligo. Sic autem ex portis triginta septem relinquerentur decem novem. Consentit hoc cum verbis Procopii. *Habet autem*, inquit, *circumjectus Urbi murus portas quatuordecim, portulasque alias quasdam.* Fulvius: *Portæ*, inquit, *apud veteres viginti, ut vulgatior fama habet. Quatuor addit Marlianus.* Ego, cùm ætate Procopii paulo plures quam quatuordecim fuerint, non video, quam ob causam, si Plinii ævo triginta septem erant, esse desierint; cùm majora deinceps incrementa Urbs ceperit: acceperit vero nunquam, ut ostensum est, gravia ædificiorum, murorumque usque ad Belisarium detrimenta. Itaque portas illas triginta septem, ut mendosas, & in locum suspectum illapsas, accuratius pervestigandas non censeo; sed quas vidit Procopius, & adhuc retinet idem fere murorum ambitus. Harum

Lib. 3. c. 5.

In Urbe Rom. lib. 1. cap. 6. editio 2.

Lib. 1. de Bell. Got. Lib. 1.

situm, & ordinem, quem hodiequè servant, idem scriptor prope oculis subjicit; *Lib. 2.* eumdemque ex parte pertexit Livius, ubi irruptionem Romanorum in prædatores Hetruscos commemorat. Quare verosimile est, semper vel easdem, vel una, aut altera diminutas. Plures quidem reperire difficile est, sed plura earum nomina.

Porta Flaminia. Quæ & Flumentana

Igitur ut de singulis agam, incipienti à Tiberi occurrit primo Flaminia, à via Flaminia, cui est imposita, sortita nomen, quam C. Flaminius occisus ab Annibale stravit, & Circum Flaminium extruxit. Hæc ab antiquis Flumentana dicta est, quod Tiberis partem ea fluxisse affirmant, ut ait Festus. Eratquè, ut opinor, in valle inter Capitolium, & Quirinalem; quæ olim angustior, postea ad ædificationem Fori Trajani, egesta terra, laxior fuit. Livius: *Tiberis loca plana Urbis inundavit; circa portam Flumentanam etiam collapsa quædam ruinis sunt.* *Dec. 4. l. 5.* Meminit & Cicero: *Cur, cum portam Flumentanam Cœlius occuparit, ego Puteolos non faciam meos?* *Ad Attic. lib. 7.* Vario deinde murorum ambitu, varios nacta locorum situs eadem via, quæ recta tendit ad Capitolium; ævo adhuc nostro inde recessit, ubi ævo Belisarii erat. De ea enim Procopius: *Nec portam Flaminiam Gothi tentarunt, ut loco præcipiti sitam, atque adeo ut adiri non facile queat.* *Lib. 1. de Bell. Got.* Quare credibile est, tunc in proximo colle, post Cœnobium Augustinianorum locatam fuisse; quo & pons Milvius recta videtur spectare. Nunc in planiciem traducta, egregia lapidum structura, Doricis columnis, epistiliisque, singulari Pii IV. Pontificis Maximi munificentia exornata est. *Et nunc Populi.* Cur mutato nomine, Populi dicatur, causam quidam esse putant, quòd propinqua Mausoleo Augusti proceras *populos* adsitas habuit, quibus illud sepulchrum ad Ædem nunc S. Rocchi conditum inumbrabatur. *Strabo lib. 1.* Vel ergo ab iis arboribus: vel quia eas operi circumjectas sylvas in usum *Populi* Augustus publicavit: aut veriùs, quia propinqua Ædes B. Virginis *Populi* dicitur, à Populo Romano, Paschale II. Pontifice primùm extructa, cognomentum sumpsit. *Sueton. in Aug. cap. 100.*

Eadem forsan Ratumena.

Porro eadem fortasse Ratumena est, nisi hæc Carmentalis olim Flaminiæ propinqua. Nam actis apud Vejos ludis, *Maximum*, ut ait Plinius, *augurium fuit, in Capitolium pervenisse à Vejis, cum palma, & corona effuso Ratumena, qui ibi vicerat, unde postea nomen portæ est.* Expeditissimus quidem hac porta ingressus illi fuit, qui ludrico quadrigarum certamine vicerat in Hetruria, & ab equis in Urbem raptus intra muros excussus est. Plutarch. in Poplic. de eodem Ratumena: *Juxta Capitolium, ad portam, quam nunc Ratumenam vocant, effuderunt eum.* De eodem Festus, & porta scripsit.

Quæres cur ego portam Flumentanam inter Quirinalem, & Capitolium antiquitus positam fuisse censuerim potius, quam prope flumen, ubi statuunt alii: & propinquam sibi Tiberis, illa fluens demonstraverit. Respondeo, hac de re me diu suspensum dubitasse, id enim indicat allata ratio. Sed spatium illud inter Quirinalem, & Capitolium utrique olim modica acclivitate conjunctum (cujus partem Corvorum Macellum hodie nuncupant) & mittens ad initium Fori Romani, necessario obstrui mœnibus debuit: igitur & media porta fieri pervium. Hæc autem quæ alia esse potuit, nisi Flumentana? Carmentalis enim erat ex alia parte, ut vidimus. Immo & Tiberis eidem illapsus id demonstrat. Non enim mirum fuit, illum fluxisse Carmentali tam propinqua, sed hanc longius sejunctam cum adjunctis ædibus inundasse; ut postea recedens merito Flumentanæ nomen illi reliquerit. Hæc dicimus, dum probabiliora expectamus.

Porta Pinciana antiquitus Collatina.

Proxima porta, in Colle sita, Pinciana est; quæ sit, nè à Pinciorum Nobilium Romanorum vicinis quondam ædibus dicta, alibi dicam. Antiqui Collatinam dicebant, quod Collatiam Oppidum Sabinorum non longe ab Urbe mitteret;

Cui

Cui videlicet *collatæ aliarum Civitatum opes dederunt nomen*, ut ait Festus. Procopius sic ait: *Inter hanc portam*, Flaminiam, *& alteram ad dexteram huic proximam portulam, porta alia est quæ Pinciana vocatur. Huic proximi muri pars quædam laxata jampridem compage* &c. ubi murum, quem Inclinatum vocant, describit. Portula vero illa jam desiit. Pinciana, quæ media inter hanc, & Flaminiam muro inclinanti proxima dicitur, forte Flaminiæ ante propinquior in ejus portulæ locum successit.

Lib. 1. de Bell. Got.

Sequitur Collina, sive Salaria. Collina vel à Collibus Quirinali, & Viminali, æquata ibi planicie conjunctis: vel ab Urbis Tribu: cujus nominis & Regio antiquitus fuit: sed tribus potius à loco nomen sumpsit. Varro: *Partes Urbis & Tribus dictæ: & à locis Suburana, Esquilina, Collina, Palatina.* Salaria, *quoniam illa sal in Sabinos portari consueverat*, ut ait Plinius; sive ut Festus: *Quia per eam Sabini sal à mari deferebant.* Quamvis uterque de via, non de porta loquatur; sed par utriusque ratio est. Celebris hæc porta Historicorum, rerumque ibi gestarum memoria. Hanc *obequitavit Annibal usque ad Templum Honoris*, quod erat extra, ut ait Livius, & *intra muros hastam emisit*, ut ait Plinius. Hac ingressi Senones Galli Urbem everterunt. Ante hanc Sylla cum Samnitibus Romam invadentibus pugnavit. Ab hac ad Esquilinam Agger Tarquinii protensus est.

Porta Collina, quæ & Salaria. *4. de ling. Latin.* *Lib. 31. cap. 7.*

Eadem porta Quirinalis, vel à Quirini, id est Romuli sacello, vel à Monte Quirinali, in quem mittebat. Eadem Agonia, & Agonensis. Circensem enim planiciem inundante Tiberi, ad hanc portam dabantur ludi Agonales dicti, quod Hostia in illis mactata diceretur Agonia: vel quod Montes Agones dicerentur. Eadem Salutaris ab Æde Salutis illi proxima, ut ait Sextus Pompejus.

Eadem Quirinalis, & Agonensis, & Salutaris.

Collinæ Viminalis porta succedit in extremo Viminali sita, unde etiam nomen traxit, quamquam non eo loci olim posita.

Porta Viminalis qua & Numentana

Extra portam Viminalem Deæ Neniæ sacellum fuit, ut ait Festus, quam cantu querulo advocabant, ut adesset funeribus. Extra eamdem lucus Rubiginis, in quo canis, & ovis immolabantur inclinante Aprili; canis cani cœlesti, Rubigini ovis: illi, ne segetes exureret: huic, ne exederet. Testis Ovidius:

Hæc mihi Nomento Romam cùm luce redirem;
Obstitit in media candida turba via.
Flamen in antiquæ lucum Rubiginis ibat,
Exta canis flammis, exta daturus ovis.
Pro Cane sydereo canis hic imponitur aræ:
Et, quare fiat, nil nisi nomen habet.

Hinc portæ Catulariæ nomen. Festus; *Catularia porta Romæ dicta est, quia non longe ab ea ad placandum Caniculæ sydus frugibus inimicum rufæ canes immolabantur, ut fruges flavescentes ad maturitatem perducerentur.* Eamdem hodie S. Agnetis nuncupant, ab Æde illi sacra extra Pomœrium, & Piam, quod Pius IV. Pontifex refecit.

Eadem Catularia. *Nunc Pia & S. Agnetis.*

Magna agitatur quæstio inter Antiquarios, an porta S. Laurentii, quæ proxima est, olim Esquilina fuerit. Quidam affirmant: Alii Tiburtinam hanc nominant, alii Neviæ sequenti, vulgo Majori, Esquilinæ nomen attribuunt. Me Livii auctoritas cogit, Dionysii, Strabonis, ut Esquilinam appellem: nec quemquam priscorum invenio, ait Marlianus, Tiburtinam nominasse.

Porta Esquilina nunc Sancti Laurentii.

Livius, cum referret Romanos Hetruscis prædatoribus insidias paravisse, ait: eos emisso pecore porta Esquilina, ut hostem elicerent, in eum postea partim Collina egressos, partim Nævia, partim Cœlimontana, & Gabina etiam via occultos consedisse. Quo loco cum ageretur de obsidione Porsenæ Regis, qui Janiculo occupato, *In plano, ripisque Tiberis castra posuerat*, dicitur *porta Esquilina ab hoste aversissima.* Quod ad amussim quadrat in portam S. Laurentii, Janiculo

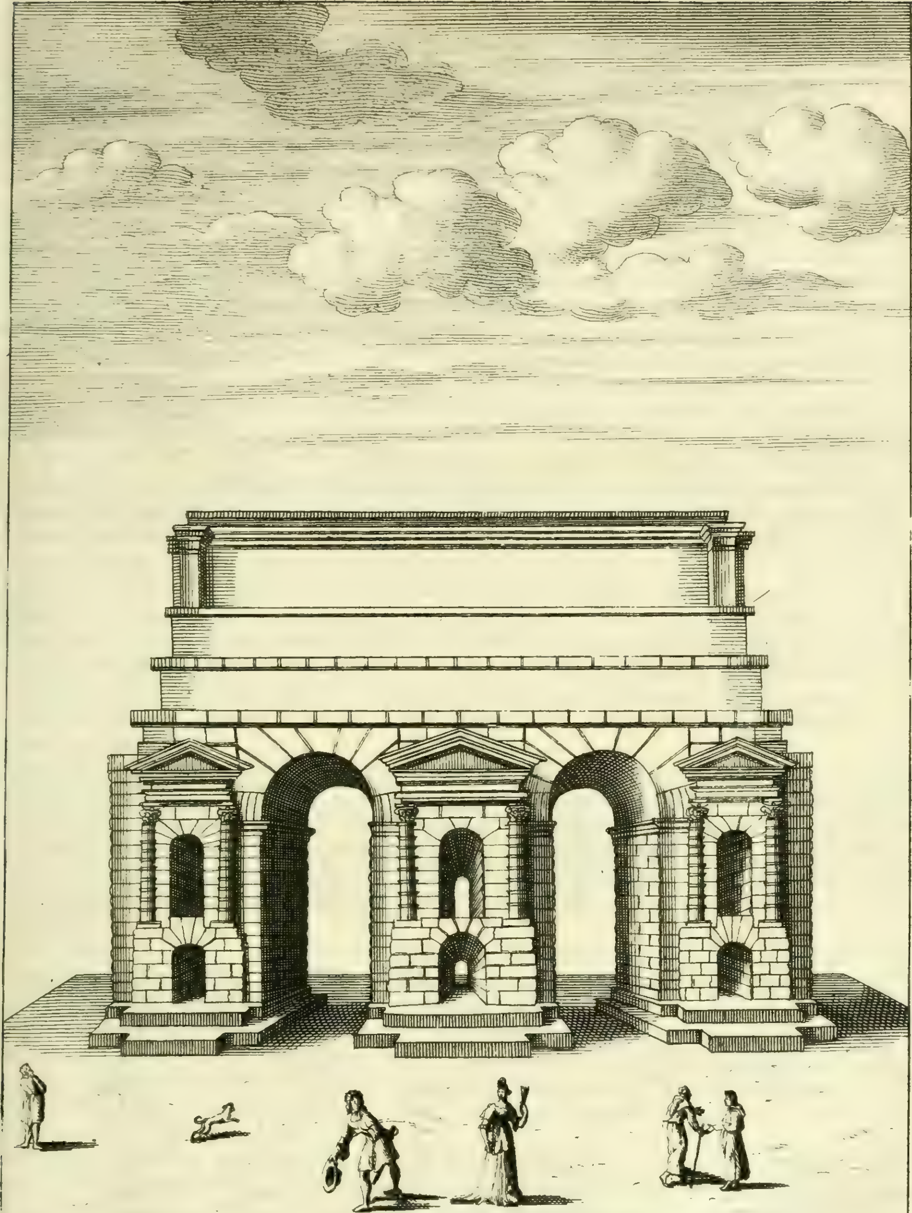
Lib. 2.

culo rectè oppositam. Dionysius autem, & Strabo Aggerem à porta Collina ad
Lib. 5. Esquilinam processisse tradunt, qui sane hanc portam non excessit. Mœnia enim, quæ, ut supra dixi, à porta S. Laurentii, Viminalem versus ad lineam excurrunt, Aggerem illum indicant, quamquam postea intermissa, sive extrorsus protensa Castris Prætoriis. Addit Strabo, *In medio Aggere perducto à Collina ad Esquilinam, aliam portam cognomento Viminalem.* Igitur Viminalis proxima Esquilinæ, ut hodieque visitur. Sic Annibale ad Anienem habente Castra, Romani inter
De ea re Esquilinam, & Collinam Castra posuerunt. Erat enim locus hosti oppositus,
Liv. dec. 3. & Aggere, fossaque munitus. Quæ contra objiciuntur, non ejus momenti sunt,
lib. 6. ut pluribus diluere necesse sit. Porro hæc porta etiam Taurina ab insculpto Tauri
Eadem Taurina, Capite, & Libitinensis, puto, dicta est, quod per eam cadavera mortuorum
& Libitinensis. in Campum Esquilinum commune plebis sepulchrum efferrentur.

Proxima Esquilinæ Nævia à plerisque dicitur, *Quòd in Nemoribus Næviis,* ut ait
Porta Nævia nunc Major. Varro: *Nævius enim loca, ubi ea sic dicta coluit.* Nævia *sylva dicta juxta Urbem, quod Nævii cujusdam fuerit, ait Festus.* Eamdem Mæciam esse Plauto putat Onuphrius. Hæc porta celebris nunc in Urbe, & Major cognomento, sita est in formis Aquæ Claudiæ. *Dicebatur hæc olim Labicana,* inquit Fulvius, *& Prænestina: sive in eodem ambitu altera diversa ab hac porta; quæ multum à Procopio celebratur in bello Gothi-*
Lib. 5. *co.* Quod ergo mittat Præneste, & in Labicos, id vehementer urget Onuphrius, ut ex Nævia faciat Esquilinam. Strabo enim ortum Prænestinæ, & Labicanæ viæ deducit à porta Esquilina. Verum cum revolutis tot sæculis antiquarum viarum strata silicea perierint; non eodem terræ solo, ac limite teruntur viæ, quo terebantur antiquitus. Quare mutatis finibus eumdem processum, & frequenter initium non habent, ut in pluribus demonstrari posset. Immo Onuphrius censet portam hanc ex alio loco translatam in arcum, ubi cernitur, sive ductum Aquæ Claudiæ commigrasse. Fuit ergo alia porta Esquilina de qua loquutus est Strabo, unde via Prænestina, & Labicana derivantur. Varro, postquam dixit de porta Nævia, subdit: *Deinde porta Rauduſculana, quòd Ærata fuit, & æs Raudus dictum. Hinc porta Lavernalis ab Ara Lavernæ, quòd ibi Ara ejus Deæ.* Cum ergo post Næviam sequeretur Rauduscula, fortasse porta Esquilina, nunc S. Laurentii, etiam Rauduscula dicebatur: & proxima Viminalis, Lavernalis. Laverna autem furum Dea habebatur. Illi si extra hanc portam Ara fuit; extra Collinam propin-
Ep. 16. quam lucum habuit, referente Acrone in Horatium, lib. 1. Epistolarum. Sed quoniam ignoramus, sinistra, an dextera Næviæ fuerit Rauduscula; si in aliam partem te convertas, Esquilina non erit Rauduscula, sed Cœlimontana: quæ hanc sequitur Lavernalis.

Porta Sancti Joannis Cœlimontana ab antiquis est dicta, quod in Cœlii Montis clivo sita est. Meminit ejus Cicero in Pisonem: antiquissime dicta est Querquetulana.

Porta Gabiusa. Sequitur porta in murorum angulo, sed clausa. *Hanc plerique Gabiusam fuisse arbitrantur,* ait Marlianus. Mittebat enim in Gabios, vulgò Gallicanum, Gabina via. Utriusque meminit Livius: illam de Cœlo tactam, hac stetisse Romanos
Fulvius, & commemorans. Hanc quoque Metrodii portam fuisse appellatam docent, quam
Marlianus. S. Gregorius Metroni appellat; *Per Metroni ait portam exeuntes, ut eos in Latinam,*
Lib. 9. *Epi.* *vel Appiam viam sequerentur.* Hujus ergo via proxima erat Latinæ, ut re vera esset,
Epist. 38. si esset in usu. In hac parte Urbis erat Regio XII. Piscinæ publicæ: cujus fines regionibus portæ Capenæ, Cœlii Montis, Aventini, Circi Maximi terminabantur. In regione autem Piscinæ publicæ Petrus Victor enumerat *Vicum portæ Næviæ, & vicum portæ Rauduſculanæ.* Quas portas fuisse propinquas memoravi. Hinc subnasci potest suspicio de porta Nævia: an in hoc potius tractu post Cœlimon-

PORTA NÆVIA MAIOR COGNOMENTO IN FOR-
MIS AQVAE CLAVDIAE

T

limontanam, an ante illam, ut posuimus, ponenda sit. Quod alii videant.

Porta Latina est proxima, inde nomen sortita, quod mittit in Latium. Eadem Ferentina est; Ferentinum enim Latina in via erat, ut docet Strabo. *Porta Latina.*

Multo nobilior est ea, quæ nunc S. Sebastiani, olim Capena; cujus nominis varia fertur derivatio. Aut enim à Capenatibus populis Latinis: aut à Capenate Fluvio: aut à Capena Urbe prope Albam ab Italo Rege condita: aut à Camœnis, quarum extra portam, & lucus, & ædes fuit, mutata littera Capena dicta est. Hinc tendebatur Appia via. Longarum, ut ait Statius, Regina viarum.

Quoniam autem Asinariæ portæ meminit Procopius, scribens, Totila Rege illa Gothos in Urbem fuisse ingressos; quænam hæc fuerit ambigitur. Festus ita scribit: *Significat aquam eo nomine, quæ est supra viam Ardeatinam inter lapidem secundum, & tertium: qua irrigantur horti infra viam Ardeatinam, & Asinariam, usque ad Latinam.* Ex quibus verbis quid eliciam, nescio. Fuisse hoc ordine stratas vias, ut primo Latina, deinde Asinaria, postea Ardeatina esset? Id vero negant Antiquarii, qui inter Ardeatinam, & Asinariam, medias Appiam, & Laurentinam constituunt. Portam Asinariam fuisse prope Latinam, cum via prope esset? Atqui prope Latinam portam fuit Capena. Nam de Gabiusa quæ supra Latinam erat, hic sermo esse non potest. Quid ergo statuendum? Nihil equidem certi; sed tamen in his locis fuisse Asinariam viam, & portam. Via quidem diversa ab Appia, & Latina fuit: sed in alterutram illarum incidens, tendensque ad portam sive Capenam, sive Latinam suum etiam nomen alterutri tribuebat. Fulvius Cœlimontanam, Asinariam putat; in causa afferenda ridiculus magis, quam eruditus. Honestiori, quam ille, derivatione deducerem ab hortis Asinianis, qui erant in regione Piscinæ publicæ, ut refert Petrus Victor: aut aliquo Romano Asinio auctore, vel instauratore. Suetonius de Augusto: *Desumpta sibi, inquit, Flaminia via Arimino tenus munienda, reliquas triumphalibus viris ex manubriali pecunia sternendas distribuit.* Quid? si tunc vel Asinius Pollio, vel Asinius Gallus, qui sub Augusto fuere Consules, ab hortis Asinianis inchoantes viam sternendam curarunt? *Onuphr. de Urbe Rom. Marlian. l. 1. cap. 8. editio 2.* *In vita cap. 30.*

Proxima Tiberi Trigemina est, nunc S. Pauli. Trigeminæ nomen Tergemini Horatii fratres inde ad pugnandum cum tribus Curiatiis egressi fecere; fuisse portam cis Aventinum in minore Urbis Pomœrio supra retuli, cum Ædiles extra Trigeminam in Aventinum porticum straverunt. Eadem Hostiensis. *Porta Trigemina nunc Sancti Pauli.*

Jam in ambitu Transtiberino portæ tres. Prima Portuensis, quòd Portum Hostiensem deduceret, ubi muri refecti ab Honorio, & Arcadio; eadem Navalis dicitur. *Porta Portuensis.*

Altera in edito Collis, nunc Sancti Pancratii, Aurelia fortasse videretur, nisi Procopius eam statuisset prope Molem Adriani, ac Templum S. Petri, ut diximus. Hanc autem veteri nomine Janiculensem appellant. *Porta Janiculensis nunc Sancti Pancratii.*

Ultima ad Tiberim Septimiana porta est, à Septimio Severo Imperatore sic dicta. Hic enim teste Spartiano Thermas Septimianas in Transtiberina regione ad portam sui nominis ædificavit, ubi Janus Septimianus, & ara Septimiana. Mansit Severi nomen usque ad Alexandrum VI. Pontificem Maximum, qui portam instauravit, Titulum abstulit. *Porta Septimiana.*

Porta Septimiana, an Fontinalis etiam dicenda sit, ambigitur. Fontinalis autem, quod ad illam Fontium sacra fierent coronatis pueris, & Fontibus. Fontinalis quidem nonnullis Capena est, quod ad eam magna fontium copia, ideoque madida à Juvenale, & Martiale grandi pluere gutta dicitur. Huc etiam accommodant Livii locum: *Ædiles alteram Porticum ad portam Fontinalem ad Martis Aram, qua in Campos iter esset, perduxerunt.* Cum enim esset extra Capenam *An eadem Fontinalis.*

Templum Martis, & Horatiorum sepulchra, putant illic geminum fuisse Campum, eòque Porticum perduxisse. Onuphrius Campos Vaticanos intelligit, quò Porticus è porta Septimiana, eademque Fontinali perducta sit. Plinius enim scribit Fornacem ædificatam in Campis, ut conderetur patina Vitellio Cæsari, quos fuisse Vaticanos argumento est, quod iisdem in Campis sint hodieque fornaces. Neque hæc interpretatio, ac sententia, quam sequuntur Blondus, & Marlianus, satisfacit. Nam loco citato Livii etiam, Campum, legitur; qua sola voce significatur Campus Martius. Deinde, tametsi Campos legatur: duo cis Tiberim in Romana planicie Campi fuere, de quibus supra. Sed loco citato Livii sermonem esse de Campo Martio, &, Campum, legendum, alter ejus locus perspicuè demonstrat: *Comitiis*, inquit, *confectis*, *ut traditum antiquitus est*, *Censores in Campo ad Aram Martis sellis curulibus consederunt.* Erat igitur Ara Martis in Campo Martio, quia illi dicatus fuerat, & ibi habita fuerant Censorum Comitia. Præterea major necessitas in eo ædificandæ Porticus, cum quotidie ad inambulationes; exercitationesque bellicas Campus Martius adiretur. Quod si verum est, aliqua alia porta pro Fontinali statuenda esset: Nec tamen magnopere pugnandum, si aliquis voluerit aut Septimianam, aut Capenam Fontinalem dicere, aut alibi Fontinalem quærere.

Dec. 4. lib. 10.

Istæ sunt portæ, quas suo ævo in Urbe fuisse notat Procopius, præter alias quasdam minoris notæ. Primo quidem portulæ cujusdam prope Collatinam, seu Pincianam ipse meminit, cujus nullum apparet vestigium.

Porta clausa inter Aggeres, olim Viminalis

At inter Viminalem, & Esquilinam prope murum Castrorum clausa jampridem porta visitur, quam nonnulli antiquarii Inter Aggeres appellant, & porta quidem Viminalis Inter Aggeres à Strabone esse dicitur: *In Aggere autem medio tertia est porta ejusdem nominis cum Colle Viminali.* Aut ergo hic erat porta Viminalis, nunc alio translata, & vulgo Pia, aut hæc non est inter Aggeres. Onuphrius Querquetulariam portam nuncupat, inde dictam, quòd ut est apud Sextum Pompejum, querquetum muros Urbis juxta se habuerit. Ita verò opinatur, quia præter Petri Victoris, Sext. Rufi, & M. Varronis verba locum Plinii adducit: *Fagutali*, inquit, *Jovi*, *etiam nunc ubi lucus fageus fuit*, *porta Querquetulana*, *Colle*, *in quem Vimina petebantur.* Unde infert, portam Querquetulanam in Collè Viminali: & hanc de qua loquimur fuisse. Refragatur his Tacitus: *Haud fuerit*, inquit, *absurdum tradere*, *Montem eum*, Cœlium, *antiquitus Querquetulanum cognomento fuisse*, *quod talis sylvæ frequens fœcundusque erat: mox Cœlium appellitatum à Cœlio Vibenna*, *qui Dux gentis Hetruriæ.* Si ergo Querquetulanus Mons Cœlius est, in Cœlio porta Querquetulana erat: *Non me latet*, ait Onuphrius, *Tacitum hæc scribere*, *utcumque autem sit*, *Varroni*, *Plinio*, *Petr. Victori*, *&* *Sext. Rufo magis credendum.* Sic ego etiam infero: his credendum, sed non magis, quàm Tacito. Non enim diversa sentiunt. Pliniani quidem illius loci, longe alia interpretatio est, atque illi tribuit Onuphrius. Scribit enim de lucis in Urbe consitis, aitque: *Sylvarum certe*, Roma, *distinguebatur insignibus*: *Fagutali Jovi etiam nunc*, *ubi lucus Fageus fuit.* Ubi sane *Fagutali Jovi*, sexto casu, aut *Jove*, legendum est, & sensus patet. Hoc est enim unum è sylvarum insignibus, Fagutalis Juppiter, ubi lucus fageus fuit. Tum pergit: *Porta Querquetulana*: hoc est aliud insigne, ubi lucus fuit querceus. Pergit: *Colle*, *in quem Vimina petebantur.* Tertium sylvarum insigne, Collis Viminalis nomine à luco Viminum, quæ ex eo petebantur. Roma igitur sylvarum distinguebatur insignibus, Fagutali Jove: porta Querquetulana: Colle, in quem Vimina petebantur. Hæc est germana ejus loci interpretatio; ubi porta Querquetulana interpunctione distinguetur à sequentibus verbis. Sic autem Plinius consentit cum Tacito. Nam hæc porta relinquetur in Colle Querquetu-

Lib. 5.

Ex lib. 1. cap. 16.

Lib. 4. Ann.

Mons Cœlius Querquetulanus.

quetulano, id est Cœlio. Petrus Victor, & Sextus Rufus lucum Fagutalem in quinta regione Esquilina collocant. Hoc nihil ad nos. Varro propè Esquilias (non enim in Colle Viminali, quod ait Onuphrius, ut legenti patet) constituit Querquetulanum sacellum. Hoc favet nobis. Nam Cœlius est finitimus Esquiliis, in quo sylva è quercubus, Querquetulana porta, & sacellum fuit.

Quod ergo nomen sortita est porta, de qua loquimur, si non est Querquetulana? cum hæc Cœlimontana sit. Equidem putaverim hanc portam propinquam olim Castris fuisse antiquitus Viminalem, & inter Aggeres, cum in extremo Viminali, & in medio Aggere sit; sed clausam ædificatione Castrorum propter propinquitatem: eoque translatam, ubi nunc porta Viminalis, seu Pia est.

Porta Piacularis, & Minucia.

Duæ præterea fuere portæ, Piacularis, & Minucia, illa propter aliqua piacula, quæ ibidem fiebant: hæc quia *proxima erat sacello, vel Aræ Minucii, quem Deum putabant.* Auctor Sextus Pompejus. Hæ duæ quænam, vel ubi fuerint, cum aliis ignoro. Inter priores tamen potius numerandas, quam separandas censerem.

Porta Sangualis.

Demum Sangualis porta apud Festum, proxima Ædibus Anci dicitur in summa Sacra via, ait Fulvius. Alii Saginalem ab Æde Sangi nominant, cujus sacellum in septima regione Viæ latæ propinquam portæ Collatinæ numeratur à Petro Victore. Vel Sangualis à Sanco, vel Sango dicta est; quem eumdem faciunt cum Deo Fidio, & Sancto. Nam cum hic Ædem haberet in Quirinali, ubi porta Collina; verisimile est, hanc etiam fuisse Sanqualem, ut etiam scribunt.

Cap. XXII.

De Porta Triumphali.

Porta Triumphalis fuit antiquitus in Urbe.

Hanc mihi seorsim seposui fusiori tractatione indigentem. Et fuisse in Urbe Triumphalem portam nemo dubitat, cujus gravissimi scriptores meminerunt. Cicero in Pisonem: *Aut ad rem pertineat, qua tu porta introieris, modo ne Triumphali.* Tacitus: *Tum consultatum est de honoribus, ex queis maxime insignes visi, ut porta Triumphali duceretur funus.* Suetonius in Augusto: *Inter alia complura censuerunt quidam funus Triumphali porta ducendum præcedente Victoria, quæ est in Curia.* Josephus: περὶ δὲ τὴν πύλην αὐτὸς ἀνεχώρει, τὴν ἀπὸ τοῦ πέμπεσθαι δι᾽ αὐτῆς ἀεὶ τοὺς θριάμβους, τῆς προσηγορίας αὐτῶν τετυχυίας. *Ipse vero* Vespasianus *ad portam resedit, quæ, quod ab illa semper ducuntur triumphi, nomen ipsorum sortita est.* Hæc ostendunt portam fuisse. Jam ubi fuerit ostendendum. Onuphrius: *Erat*, inquit, *in ea murorum parte, qui ab Adriani sepulchro ad Sancti Spiritus portam olim producti erant.* Idem sensit Marlianus, & Fulvius (quamquam hic alibi Capenam pro Triumphali habere videtur) & Flavius Blondus, in cujus verba reliqui videntur jurasse. Interpres vero Suetonii loco laudato: *Porta*, inquit, *Triumphalis media fuisse videtur inter portam Flumentanam, & Catulariam.* Ex quo videtur Julius Bulengerius accepisse, dum ait, *Inter portam Flumentanam, & Catulariam, qua iter est ad Septimianam:* Quæ sanè verba mihi perobscura sunt. Nam, ut supra dixi, Flumentana est Flaminia: Viminalis autem Catularia, cis Tiberim. Quomodo ergo Triumphalis tanto trans Tiberim intervallo sejuncta, inter utramque collocatur? illac verò iter ad Septimianam esse non potest, sitam sub Janiculo; rectiùs alii loquuntur, qui Flumentanæ, aut Catulariæ, non meminerunt.

Lib. 1. Annal. Cap. 100. Lib. 7. Bel. Jud. c. 24.

Antiquarii locant portam Triumphalem ad Nosocomium S. Spiritus.

Lib. 1. cap. ultim. Lib. 3. Lib. 1. Inst. Romæ. Cap. 23. de Triumpho.

Omnes

Omnes autem Josephum quasi aliquem Dædalum adhibent ad extruendam suam portam Triumphalem; quo tamen maxime demoliuntur. Ille enim loco ante citato scribit, Vespasianum & Titum triumphaturos, Palatio profectos apud Isidis Templum pernoctasse, indequè profectos ad Octavias ambulationes primùm: tum ad portam Triumphalem venisse. *Quibus verbis*, ait Onuphrius, *constat eos extra Urbem tunc in Campo Martio fuisse, eosque trajecto Tiberi per eam portam introisse:* Sed ut accuratiùs locus ille exponatur afferam ejus verba, *Instructus*, inquit, *erat exercitus* περὶ θύρας οὐ τῶν ἄνω βασιλείων, ἀλλὰ καὶ πλησίον τοῦ τῆς Ἴσιδος ἱεροῦ. ἐκεῖ γὰρ ἀνεπαύοντο τῆς νυκτὸς ἐκείνης οἱ αὐτοκράτορες; *circa fores non superiorum Regiarum*, id est Palatii Augusti, *sed prope Isidis Templum, ibi enim quiescebant nocte illa Imperatores:* Et paulo post: καὶ παρίασιν εἰς τὰς Ὀκταουΐας περιπάτους; ἐνταῦθα δὲ ἡ βουλὴ καὶ τὰ τέλη τῶν ἀρχόντων, οἵ τε ἀπὸ τῶν τιμημάτων ἱππεῖς τὴν ἄφιξιν αὐτῶν ἀνέμενον. πεποίητο δὲ βῆμα πρὸ τῶν στοῶν, *& transeunt ad Octavias ambulationes. Ibi autem Senatus, Ducum proceres, & honorati Equites eorum præstolabantur adventum. Factus autem suggestus erat ante porticus.* Hic

Templum Isidis ubi esset.

primo quærenda nobis est Isidis Ædes: Tum Octavia Porticus. Plura quidem fuerunt in Urbe Templa Isidis; Hic tamen de illo, quod erat in Campo Martio sermo est. Nam Vespasianus, & Titus more veterum, qui triumphaturi degebant extra Urbem, Urbe egressi, venerunt in Campum Martium situm extra portas. Erat autem Templum prope Septa, in quibus Comitia ad creandos Magistratus habebantur; quæ, quod populum inclusum cogerent, veluti Caulæ gregem, olim Ovile dicta sunt. Juvenalis:

Sat. 6.

. . . . . . *Ut spargat in Æde*
Isidis, antiquo quæ proxima surgit Ovili.

Lib. 2. Epigr. 14.

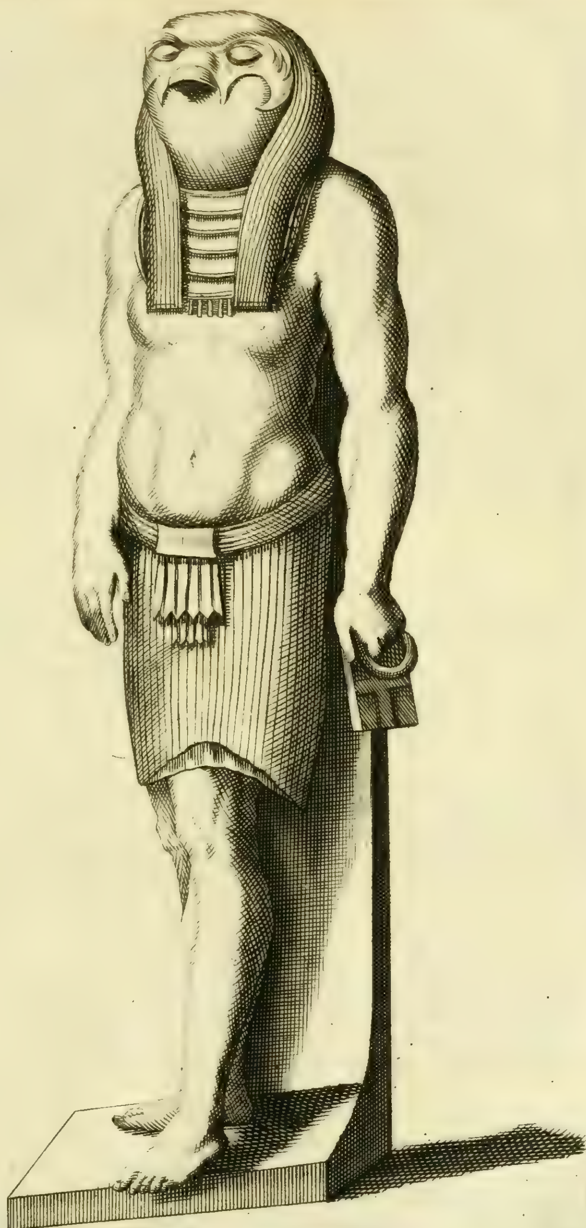
Martialis: *Si nihil Europe fecit, tum Septa petuntur;*
Si quid Phyllirides præstet, & Æsonides.
Hinc quoque deceptus Memphitica Templa frequentat,
Assidet & cathedris mœsta Juvenca tuis.

Nam Isis etiam specie Juvencæ colebatur, cujus Ædem Septis egressus adibat ille cœnarum venator Selius, in quem scribit Martialis. Septa vero, de quibus alibi, inter Forum nunc Columnæ, fontem Aquæ Virginis, seu Trevensis, Montemque Trinitatis, quondam Hortulorum fuere. A fonte Trivii, sinistrorsum euntibus in Collem Pincium, Templum occurrit Sancto Andreæ dicatum, quod antiqua Septa fortasse indicat: idem enim est Italis, *Fratte*, unde cognomentum traxit, quod Latinis *Septa*. Itaque Templum Isidis Marlianus in via Lata, ad Sancti Marcelli, nunc Ædem collocat: Fulvius prope viam Latam, & Templum S. Mariæ in Aquiro. Referens enim, fuisse quasdam columnas in proximo Templi horto, subdit: *Nec desunt qui velint ibi fuisse Templum Isidis, quod in hoc ambitu fuisse constat.*

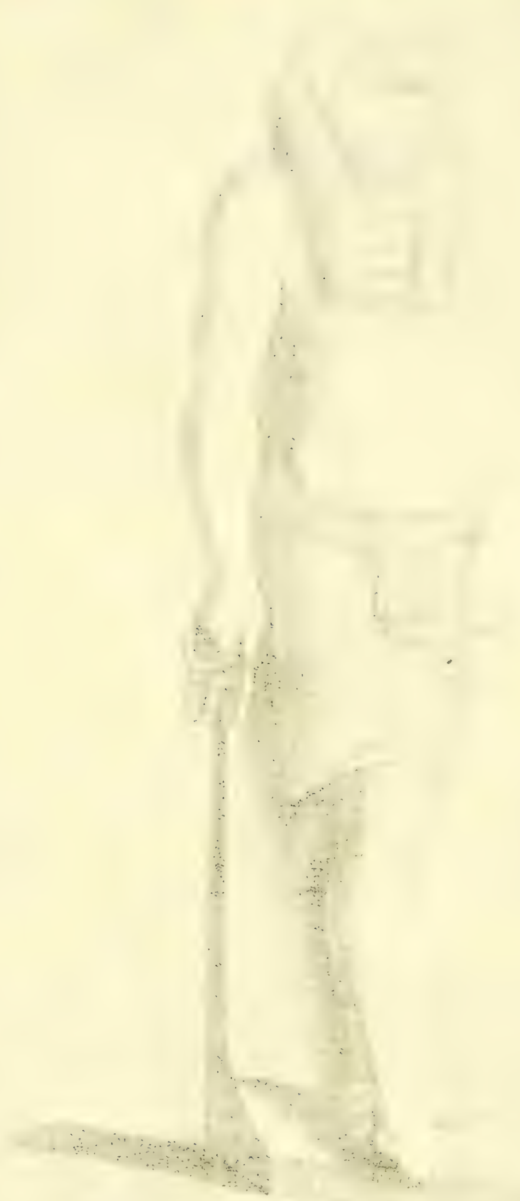
Lib. 5. c. 1. edit. 2.
Antiquit. lib. 4.

Sed jam ubi fuerit Templum Isidis, ambigi non potest, refosso Osiridis simulacro; simul enim tamquam vir, & uxor colebantur ab antiquis. Nam Dominicanis Patribus peramplè eleganterque ædificantibus: ad novi fabricam Cœnobii, & fundamenta jacienda cùm terra egereretur, haud longe ab eo loco, quem notat Fulvius, ac vetus Minervæ Delubrum, prope viam, quæ descendentes è Quirinali deducit ad Pantheon, ore prono, ac pedibus (qui postea seorsim reperti sunt) mancum simulacrum, est inventum. Id erat ex atro lapide: oblatumque est à Patribus Patrono Eminentissimo Antonio Cardinali Barberino, qui eodem in loco, ponendo juniorum tyrocinio ædificat. Ne verò quisquam dubitet, an illa sit Osiridis effigies, argumento primum est color. Nigrum enim fuisse Osirim putabant Ægyptii, teste Plutarcho: Thebisque in Ægypto immanem statuam ex Basalte ferrei coloris atque duritiæ fuisse narrant Serapidis, quem alio

Lib. 2.
Simulacrum Osiridis Romæ inventum.
Ejus forma.
In l. de Iside, & Osiri.

SIMVLACRVM, OSIRIDIS

alio nomine eundem cum Osiri habitum testatur idem Plutarchus: *Ambo*, inquit, *unius Dei, seu facultatis vocabula censeo.* Et: *Præstat autem cum Osiride eundem facere Serapim.* Idem auctor est, Osirim, quod Solem significaret, Accipitris forma repræsentatum. Ea quippe avis, & visus acumine, & volatus celeritate pollet. Cum vero celeritatem in Sole admiremur, eidem videndi facultatem plerique antiquorum tribuebant. Ideoque statua capitis formam accipitri similem præfert. Quod autem notatam T. littera tabellam manu gestat, id quoque Osirim demonstrat. Hanc enim Ægyptii habuerunt unam ex arcanis, & sacris notis: cujus eam fuisse significationem interpretatione sapientum Socrates, & Sozo- *Lib.* 5.
menus docent, *Vita ventura.* Iidemque cum Suida referunt: In delubro Serapi- *cap.* 17.
dis diruto repertas esse litteras lapidibus incisas, quæ Crucis præferrent formam. *Lib.* 7.
Hoc autem T. litteræ præcipuum est. Quare S. Hieronymus: *Antiquis*, inquit, *cap.* 15.
Hebræorum litteris, quibus usque hodie utuntur Samaritani, extrema T. littera Crucis ha- *In cap.* 9.
bet similitudinem. Ideoque Tau pro signo Salutis, & vitæ legitur in sacris paginis, *Ezech.*
Ezechielis cap. 9. Quod sane arcanum mysterium Hebræi cùm vaticinationibus Prophetarum, & Sacerdotum responsis didicissent: ab his deinde ad Ægyptios, ab Ægyptiis ad alias gentes dimanavit. Quare tam Græcis, quam Latinis T. littera symbolum vitæ, Θ. mortis erat. Nam & superstitum bello militum nomina, docente Isidoro, littera T. mortuorum vero Θ. notabantur. Judices refe- *Lib.* 1. *E-*
rente Asconio T. absolvebant, Θ. damnabant. Ideo Θ. nigrum Persio, nempe *thymolog.*
infaustum est:

Et potis es nigrum vitio præfigere Theta. *Sat.* 4.

Et Martialis: *Nosti mortiferum quæstoris, Castrice signum;* *Lib.* 7. *Epi-*
Est opere pretium discere Theta novum. *gram.* 36.

Gentiles igitur Ægyptii sacrorum mysteriorum depravatores Osiridem, sive Se- *Lege Hier.*
rapidem symbolum salutis, & vitæ modò pectore, ut refert Cœlius: modò ma- *Prad. in*
nu gestare voluerunt, cui mortis signum merito dare debuerant. Neque animad- *c.* 9. *Ezech.*
versione vacat, quod super T. est insculptum O. quam ansulam esse, sive annu- *& Jacob.*
lum nonnulli existimant. Sed quia, ut dixi Osirim Solem esse putabant, illum *Gretser.*
etiam notabant hoc signo. Clemens Alexandrinus: *Qui Solem volunt scribere, fa-* *lib.* 1. *de*
ciunt circulum. Alii tamen circello T. litteræ superposito, quod alibi videmus, *Cruce*
oculum intelligunt, quo & Osirim prisci designabant. Macrobius: *Osirim Ægyptii* *cap.* 51.
ut Solem esse asserant, insculptum sceptrum, inque eo speciem oculi exprimunt: & hoc signo *Lib.* 10.
Osirim monstrant significantes hunc Deum Solem esse, quia Solem Jovis oculum appellavit *Antiquæ*
antiquitas. Aliter Plutarchus: *Osirim Oculo, & sceptro pictis exprimunt, oculo provi-* *lect. c.* 1.
dentiam, sceptro potentiam demonstrante. Iisdemque signari docet *Osirim Regem & Do-* *Lib.* 5.
minum. Qui demum scripsit, *Ubique ostendi ejus simulacrum humana specie.* Hæc pro- *Strom.*
bent, statuam esse Osiridis. Id ergo simulacrum inventum fuisse ibi Ædem Isi- *Lib.* 1.
dis, seu potius utriusque communem demonstrat: apud quam postridie trium- *Satur.*
phaturus Vespasianus, extra Urbem pernoctare voluit. Et vero in utriusque cul- *Sic & ima-*
tum eum propensum fuisse probabile est, propterea, quæ Alexandriæ mira illi *gines in*
accidisse narrant Tacitus, & Suetonius, monitu Serapidis, sive in ejus Tem- *Tab. Hie-*
plo, dæmone scilicet illudente. *roglyph. manu ge-stant.*

Jam Octavias ambulationes, quò ab Iside Vespasianus perrexit, Blondus esse *Am. l.* 2 7.
arbitratur, quas circa suum Mausoleum consitis altissime populis fecerat Octa- *In ejus vita*
vius Augustus. At hic auctor, & idem docens Marlianus animadvertere pote- *cap.* 7.
rant apud Josephum verba sequentia βῆμα πρὸ τῶν στοῶν; *suggestus ante porticus.* Itaque priora verba ὀκταβίας περιπάτους, non sunt referenda ad nemorosas, & silvestres deambulationes, sed spatia ædificatæ porticus. Onuphrius *Porticum credo*, inquit, *Octaviæ in Campo Martio sitam intelligit Josephus.* Verum quæ est ista Porti-

 cus

cus Octaviæ in Campo Martio, cujus nec P. Rufus, & Petrus Victor, nec alii, quos legerim, meminerunt? *Porticus enim Octaviæ*, ut ait Festus, *duæ appellantur: quarum alteram Theatro Marcelli propiorem Octavia soror Augusti fecit: alteram Theatro Pompeji proximam Cn. Octavius, Cn. Filius, qui fuit Ædilis Curulis, Prætor Consul, Decemvir sacris faciendis, triumphavit de Rege Perse Navali Triumpho. Quam combustam reficiendam curavit Cæsar Augustus.* Prior illa adjunctas alias Porticus habuit à Metello Macedonico extructas. Vellejus: *Hic est Metellus Macedonicus, qui Porticus, quæ fuere circumdatæ duabus ædibus sine inscriptione positis, quæ nunc Octaviæ porticibus ambiuntur fecerat.* De altera Vellejus idem: *Porticum in Circo Cn. Octavius multo amœnissimam molitus est.* Plinius: *Invenio, & à Cn. Octavio, qui de Perseo Rege Navalem Triumphum egit, factam Porticum duplicem ad Circum Flaminium, qua Corinthia sit appella a à Capitulis æreis Columnarum.* Eandem Philander à structura, & symmetriæ Corinthiæ modulis Corinthiam nuncupat. Neutra ex his Porticibus fuit in Campo Martio. Prior enim Octaviæ sororis Augusti erat intra Urbem, ubi nunc Templum Virginis, cognomento in Porticu, à veteribus Octaviæ Porticibus, ut monent antiquarii, nuncupatum. At Corinthia Cn. Octavii, quamvis fuerit extra Urbem, in Campo tamen Martio non fuit, sed in altero illi finitimo, Urbique propinquiore Campo, in quo plurimæ aliæ Porticus, & publica ædificia visebantur, ut supra memoravi.

Porticus Metelli. Lib. 1. Lib. 2. Lib. 34. cap. 3. Porticus Corinthia eadem quæ Octavia, & ubi esset. Lib. 5. Vitruvius c. 9.

Hæc ergo Cn. Octavii porticus intelligitur à Josepho, & Octavias ambulationes dixit; quia duplex erat porticus: sive duplici ordine columnarum in eodem solo: sive duplici concameratione, ut altera superiorem, & columnæ columnas sustinerent. Utrovis modo prima Romæ constructa est, ut ait Petrus Victor. Causa vero, cur hæc potius quàm altera Octaviæ porticus sit intelligenda est; quia Vespasianus, & Titus triumphaturi more majorum Urbe egressi sunt, ut postridie triumpharent: ideoque apud Isidem pernoctarunt: ut ex antiqua lege viderentur agere. Simile quid Tacitus de Druso: *Drusus Urbe egressus repetendis auspiciis, mox ovans ingressus est.* Inde vero ad porticum propinquiorem portæ, ubi venturos Cæsares præstolabatur Senatus, tum ad portam Triumphalem, triumphum inituri perrexerunt.

Lib. 3. Annal.

Cum igitur Porticus esset ad Circum Flaminium, & Theatrum Pompeji testibus Plinio, & Festo: & nos imum Circum ad ædes Ducum Cæsarinorum statuerimus: inter has, & vicum Thoracopœorum, ut vocant, fuisse verisimile est: Ibi enim post ædes Ducum Ursinorum ad Campum Floræ Theatri Pompejani vestigia apparent. Marlianus putat cognomentum S. Nicolai in Chalcaria ab ea porticu derivari, χαλκὸς enim æs dicitur. Sed non placet. Nam Romani non à Græco nomine, sed Corinthiam ab æreis, & Corinthiis Capitulis dixerunt. Templo autem Chalcariæ propinquæ cognomentum dare potuerunt.

Hinc autem manifesta eorum deceptio apparet, qui portam Triumphalem in ulteriore ripa Tiberis ad S. Spiritum in Saxia locaverunt. Cum enim porticus, ubi erant Imperatores, esset ad Circum Flaminium, quomodo inde ad Circum Neronis, Camposque Vaticanos retrocessere, uno circiter milliario distantes? peractoquè itinere venerunt ad portam Urbis, qui ante, tanto intervallo propinquiores, nihilominus erant extra Urbem? Non ergo fictitiam ad illam portam retro vecti, sed ad aliam vere Triumphalem provecti sunt Cæsares. Quod evincit non hic solum Vespasiani Triumphus, sed multo efficaciùs veterum Triumphi Consulum, ac Prætorum. Nam porta Triumphalis fuit in Urbe ante Ciceronem; cùm, ut demonstravi, Romana mœnia à rupe Capitolina per Forum nunc Montanarium rectà tendebant ad Tiberim. Erat propè Circus Flaminius, in quo multi antequam triumphantes inirent Urbem, leguntur

guntur fuisse: qui ergo in tam propinquo erant extra Urbem, quomodo plusquam mille passus retro cedebant, ut ad ejus portam venirent? Facies ipsa, situsquè locorum per sese hoc demonstrat: & fictam hanc fabulosamquè in Vaticano triumphorum portam obruet aliquando. Quam locorum descriptionem supra Cap. II. lineavimus.

Neque hic metuam quod objicitur ex S. Hieronymo: *Petrus Apostolus sepultus Romæ in Vaticano juxta viam Triumphalem, totius Orbis veneratione celebratur.* Quod item ex S. Damaso: qui scribit ab Anacleto erectam fuisse Basilicam B. Petro juxta viam Triumphalem, & Circum Caji, & Neronis. Nempe hac via Triumphali quidam auctores triumphant; sed ita, ut, quemadmodum olim Cæsar triumphans excussus est è curru, sic isti loco, & opinione moveri debeant. Aliud enim porta, aliud via est. In Vaticano via fuit Triumphalis. Porta non fuit. Via enim Triumphalis à porta Triumphali deducto nomine, per utrumque Campum Flaminium, & Martium tendebat in Vaticanum, supra pontem strata, qui dictus Vaticanus, & his Triumphalis, prope Nosocomium S. Spiritus sui vestigia in alveo Tiberino reliquit. Hinc, sub ipsum Templum D. Petri Hetruriam versus via producebatur. Sepultus est ergo Apostolus juxta viam Triumphalem: at Porta longe dissita aberat à sepulchro. Sic prorsus Campaniam, & Apuliam Appia via intercurrens attigit extremos Italiæ fines. At porta, unde via producitur extra mœnia non fuit. Quod & in aliis perspicuum est. Ubi ergo portam Triumphalem ædificabimus?

In lib. de Script. Ecclesiast.

Templum S. Petri in via Triumphali, sed non prope portam.

Equidem potius ubi non fuerit, quàm ubi ponenda sit, possum ostendere. Videor tamen quibusdam quasi vestigiis germanum ejus locum persequi posse. Redeuntes è bello victores Duces Castra metabantur in Campo Martio, datoque illis extra Urbem Senatu, petebant Triumphum. Dion. κατεστρατοπεδευκότων ἔξω τῆς πόλεως κατὰ τὸ ἄρειον πεδίον τῶν τὸν θρίαμβον αἰτησάντων, *Castra metantes extra Urbem in Campo Martio, qui petunt Triumphum.* Eodem in loco ejus, qui triumphabat exercitus per Legatos, Tribunosque instruebatur; ut in manipulos, Centurias, Cohortes dispositus laureatum Ducem sequeretur; quod factum in Triumpho Vespasiani narrat Josephus. Ibidem instructa, & digesta pompa Triumphalis est propter laxitatem, & amœnitatem loci. Denique triumphaturos in proximis Campo ædificiis fuisse legimus, in Circo Flaminio, in Æde Apollinis, in Æde Bellonæ, in Porticibus, quæ Campum spectabant. Ex quo licet conjicere portam Triumphalem in ea mœnium parte, quæ ad Arctos, & Campum Martium vergeret, fuisse. Idque indicant auctores, qui Imperatores triumphaturos in via Flaminia constituunt. Martialis de reditu Trajani:

Lib. 11.

Pompa Triumphalis instituebatur in Campo Martio.

Porta Triumphalis vergebat ad Campum Martium.

Quando erit illa dies, quo Campus, & arbor, & omnis
Lucebit Latia culta fenestra nuru?
Quando moræ dulces, longusque à Cæsare pulvis,
Totaque Flaminia Roma videnda via?

Lib. 10. cap. 6.

Claudianus de reditu Stiliconis:

Quæ tunc Flaminiam stipabunt millia vulgi?

Paneg. 2.

Idem de reditu Honorii Augusti in sextum ejus Consulatum:

Palatino quà pons à Colle recedit
Milvius, & quantum licuit consurgere tectis
Una replet turbæ facies: undare videres
Ima viris, altas effulgere matribus ædes.

Tunc quidem Trajanus, Stilico, & Honorius non triumpharunt; sed tamen Honorii ingressum, instar Triumphalis fuisse, illa declarant:

Tunc tibi magnorum mercem fortuna laborum

Persolvit

Persolvit Stilico, curru cum vectus eodem
Urbe triumphantem generum florente juventa
Conspiceres . . . .

Eadem progressus *Vitellius à ponte Milvio insigni equo paludatus, accinctusque Senatum, & populum ante se agens, quominus ut captam Urbem ingrederetur, amicorum consilio deterritus, sumpta prætexta, & composito agmine incessit*, ut ait Tacitus.

Lib. 2. Hist.

Idem indicant Arcus, quorum unus adhuc extare è marmore triumphanti, ut ajunt, Domitiano erectus. Sed ille triumphanti quidem, at Domitiano dicatus non est, ut alibi. Alios in eadem via, nunc celebri *Cursus* nomine insignita, fuisse arcus testatur Fulvius, quos deinde vel hominum, vel temporum injuria demolita est.

Processus Triumphantium per Urbem.

Per Circos vehebantur Triumphantes.

Alii verò duo qui supersunt Triumphales Arcus Constantini, ac Septimii Severi, etsi trans Capitolium siti, remotique à via Flaminia nobis videntur obstare; magis tamen cæteros turbant, quibus porta placet in Vaticano. Verum & hi nobis favent, si Triumphalis pompæ periodus cogitatione lustretur, & iter, quod per Urbem peregere triumphantes proponatur ob oculos. Pompa enim Triumphalis per medios Circos vehebatur, ut populus non modo è via, sed multo commodiùs è gradibus, sedilibusque Circensium cavearum cuncta sedens aspiceret. Id memorat Plutarchus in vita Æmilii Pauli, ejusque Triumphi descriptione: ὁ μὲν δῆμος ἔν τε τοῖς ἱππικοῖς θεάτροις, ἃ κίρκους καλοῦσι, περί τε τὴν ἀγορὰν ἰκρία πηξάμενοι, καὶ τἆλλα τῆς πόλεως μέρη καταλαβόντες, ὡς ἕκαστα παρεῖχεν τῆς πομπῆς ἐπ' ὄψιν, ἐθεῶντο. *Populus quidem in Equestribus Theatris, sive Hippodromis, quos Circos vocant, & circa Forum tabulata figentes, & occupantes alias Urbis partes, ut pompæ singula subjicerent visui spectarunt.* Pauli quidem ætate solum Circus Flaminius, & Circus Maximus usui esse poterant ad spectandum. Ideo crediderim in Circo Flaminio fuisse interdum à Ducibus donatos coronis, & muneribus milites, quia Circum sedebat contemplator, laudatorque populus. Josephus etiam locorum ad spectandum meminit in Triumpho Vespasiani, & Titi: ἔπεμπον τὸν θρίαμβον διὰ τῶν θεάτρων διεξελαύνοντες, ὅπως εἴη τοῖς πλήθεσιν ἡ θέα ῥάων; quod vertit interpres, *inter spectacula transeuntes Triumphum ducebant, ut multitudini facilior præberetur aspectus.* Quid autem est transire inter spectacula, nisi per loca spectaculorum, & Circos, quorum gradus insederat populus, ut spectaret facilius, atque commodius? Vespasianus autem discedens ab Octavia Porticu per Circum primò Flaminium, deinde Circum Maximum transiturus erat; sed omnis Triumphi pompa è Campo Martio, ubi instruebatur, incipiens, etiam per Circum Agonalem, hodie Navonum, ab Alexandro extructum, ultimis saltem ætatibus, cum rari triumphi, traduci poterat. Ambigi posset an etiam per Theatra primum Pompeji, tum Balbi, deinde Marcelli, & Amphitheatrum Statilii in Campo, & Flavium prope Sacram viam, postquam extructa sunt, pompa Triumphalis transiret. Sed fortasse horum aditus non ceperunt machinas, pegmata, carros, & immania illa fercula, quibus manubiæ, imagines, atque hostium spolia vehebantur. Dixerim præterea, Theatra, propter adjunctum scenæ pulpitum, & clausum fabricæ semicirculum, pompæ transitum non præbuisse. De Amphitheatris dubitaverim.

Triumphantes vecti Sacra via.

Lib. 2. Elegia 2.

Ad hæc constat triumphantes Sacra via perrexisse, quæ prope Palatium descendebat in Forum; & ideò triumphales Arcus prope Sacram viam extructi sunt. Propertius:

Aut Regum auratis circumdata colla catenis,
Actiaque in Sacra currere rostra via.

Hora-

Horatius: *de Triumpho Augusti. Libro 4. Odæ 2.*

Cæsarem, quandoque trahet feroceis
Per sacrum clivum merita decorus
. . . . . . *fronde Sicambros.*

Et: *Et lib. 2. Epodon Odæ 7.*

Intactus aut Britannus ut descenderet
Sacra catenatus via.

Erat enim sub Arcum Titi declivis via in Forum, ut nunc etiam apparet. Demum investigandæ viæ triumphorum conferunt triumphales, qui extant, Arcus; illos enim Cæsares triumphantes subiere, cum veherentur in Capitolium.

Via Triumphalis, His probe animadversis, via primum in Urbe triumphalis, tum porta ipsa, minori quamquam probabilitate, pervestigatur. Nam pompa instructa in Campo Martio cùm moveri cœpisset, Imperatoribus duntaxat ad portam præstolantibus, ut de Vespasiano, & Tito dictum est; primum offendebat frequentissimas Porticus, & Templa in Campo Flaminio, tum juxta Porticum Octaviam petebat Circum Flaminium: quo egressa intrabat portam Triumphalem. Hinc juxta Theatrum Marcelli ad alias Porticus Octaviæ nomine ab Augusto extructas ferebatur. Inde per medium Velabrum, & Forum Boarium veniebat ad Circum Maximum. Hinc lævorsum conversa tendebat ad Curias veteres, ubi Arcus Constantini. Unde alio flexu per Sacram viam descendebat in Forum; quod circumire necesse erat, ut frequentissimus, qui aderat populus, commode spectaret. Tum juxta Templum Saturni, ubi Septimii Arcus ascendebat, iterum flexo curru, in Capitolium. Hæc via, & circuitus Triumphalis est, quem præter Plutarchi, & Josephi allata verba confirmat Suetonius in Cæsare: *Cap. 37.* *Gallici,* inquit, *Triumphi die Velabrum prætervehens pœne curru excussus est, axe defracto. Apud Fanum Fortunæ,* ut Dion adjungit. *Lib. 43.* Considero rem gestam in Velabro, ubi hodie Ædes S. Georgii. Nam nisi à Velabro Cæsar venisset in Circum Maximum, sed flexo in Forum curru, Capitolium ascendisset, Sacram non vidisset viam præter morem majorum. Venit ergo à porta proxima Circo Flaminio, quæ per Velabrum mitteret in Circum Maximum, ut inde conversus veniret in Sacram viam, tum Foro in Capitolium.

Porta Triumphalis ubi esset. Jam ut tandem portæ situs statuatur; hæc, quæ memoravi, Carmentali propinquam, inter Capitolium, & Tiberim faciunt. Putarim etiam portam Triumphalem solum ad usum Triumphorum patuisse, aliis temporibus clausam, & obseratam. Innuit Marcus Tullius: *Orat. in Pison.* *Qua,* inquit, *porta introierit, modò ne Triumphali, quæ porta Macedonicis semper Consulibus ante te patuit.* Innuit & Religio inferendi cadaver Augusti per hanc portam. Si enim, illa semper patente, quilibet alius vel civis, vel jumentum ingredi poterat; quæ tandem Religio vetabat inferre mortuum Augustum, quæ aliarum portarum aditum non prohibebat? Leves equidem conjecturæ. Sed porta solis Triumphis patens eorum dignitatem augebat. Ideoque vix numeratur ab antiquis, quod raro esset in usu, & postea senescente cum Imperio omnino desiit. *Nec porta Flaminia, nec Capena est Triumphalis.* Nam qui pro numero Triumphorum portas Triumphales multiplicant, & novissime consistunt in Flaminia, audiendi non sunt. Sicut qui Capenam faciunt, ut Pomponius Lætus, in vita Diocletiani. *Inferebantur,* inquit, *ferè omnes Triumphi via Appia, porta Capena.* Quod & Fulvius scripsit. Placet porro in rem conclusio Martialis:

Hæc est digna tuis Germanice porta Triumphis;
Hos aditus Urbem Martis habere decet.

Cap. XXIII.

Viæ Urbis.

VIæ ut ait Varro, *Quà vehebantur dictæ: quà anguste, semita, ut semiter dictum.* Quod si neque vehiculum, neque jumentum ea inire possit, *iter magis quàm via videbitur*, ut habetur ff. Tit. 1. de Servit. L. si tam angusti. Eodem enim teste Varrone, *Iter est, quod eundo teritur.* At *vici*, ut idem habet, *A via; quod ex utraque parte viæ, sunt ædificia.* Jam Urbs condita, & aucta sub Regibus vicos, viasque meliori forma direxisse credenda est, quam post Gallicum incendium. Quia, etsi tunc opes angustæ erant, non tamen prohibebant, quominus ex mandatis Regiis per acclivia collium, & ima vallium justa dimensione producerentur viæ. Qui vero post Romulum colles Urbi addiderunt, id fecere receptis in Civitatem finitimis, quos bello vicerant, populis eorumque opibus traductis: cum Urbs muro lapideo, Aggere, fossa in planioribus locis munita: exiccata, & purgata est Cloacis minoribus primùm, tum Cloaca maxima. Quæ cura publicorum operum ostendit non omissa viarum, vicorumque ornamenta. Cæterum post Gallicam cladem, anno Urbis trecentesimo sexagesimo quinto, *Festinatio curam exemit vicos dirigendi*, ut ait Livius, *Dum omisso sui, alienique discrimine in vacuo ædificant; & domus*, ut ait Tacitus, *Nulla distinctione, & passim erectæ. Urbs arctis itineribus, hucque, & illuc flexis, atque enormibus vicis.* Ut Cicero in Rullum, *Non optimis viis, angustissimis semitis.* Ut ibidem Livius: *Forma Urbis sit occupatæ, quam divisæ similis.* Innuit angustias, & Martialis:

Vicus quid sit.

Viæ Urbis flexæ, & angustæ.

Lib. 5.

15. Ann.

Lib. 1.

Epist. 87.

Vicinus meus est, manuquè tangi
De nostris Novius potest fenestris.

Sat. 3.

Juvenalis:

. . . . . . rhedarum transitus arcto
Vicorum inflexu, & stantis convicia mandræ.

Hæc deformitas, & angustiæ viarum mansere usque ad Neronis principatum, cum ejus flammæ reddidere, quod gallicæ abstulerant. Nam teste Tacito, *Dimensis vicorum ordinibus, & latis viarum spatiis, ac patefactis areis ædificatio peracta est.* Nec tamen omnium vicorum angustias fuisse sublatas credibile est. Silicæ stratæ sunt veteres illæ viæ anno Urbis conditæ quingentesimo octuagesimo. Livius: *Censores vias sternendas silice in Urbe, glarea extra Urbem substruendas, marginandasque primi omnium locaverunt.* Erat autem silex non malleis, dolabrisque particulatim diffractus, & concisus, uti hodie mos est; sed crassus, & in fronte latus binos, ternos, quaternosvè pedes multiplici ferme angulo perpolitus, ut aliis inæqualis crassitudinis facile committeretur, nec se commissura laxaret. Quod cum antiquarum extra Urbem viarum reliquiæ demonstrant: tum intra Urbem ad locanda fundamenta, egesto in altitudinem solo observavimus: refossis una grandibus, eoque ordine coagmentatis subterjacentium viarum silicibus.

Loc. cit.

Viæ post Neronem latæ, & rectæ.

Dec. 5. lib. 1.

Viæ Urbis latis silicibus stratæ.

Sat. 3.

De his Juvenalis:

. . . . fenestris
Vasa cadunt, quanto percussum pondere signent,
Et lædant silicem . . . .

Ammia-

Ammianus: *Per ampla spatia Urbis, subversasque silices sine periculi metu equos agitant.* *Lib.* 14.
Sed quamvis eo lapide stratæ essent viæ, quas M. Antonius diligentissimè curasse testatur Capitolinus in vita; nihilominus propter angustias, planitiem, *Viæ Urbi.* multitudinem hominum, jumentorum, vehiculorum, cœnosas, & lutulen- *Cœnosæ.* tas fuisse necesse est. Juvenalis: *Ibidem.*

Pinguia crura luto, ...

Martialis: *Lib.* 6.

Et Prætor medio cogitur ire luto. *Epigr.* 60.

Et alibi: *Lib.* 5.

Et numquam sicco sordida saxa gradu. *cap.* 23.

Nec refragatur illo versu Horatius: *Puræ* (sic enim legendum) *Ep.* 2.

Sunt plateæ, nihil ut meditantibus obstet. *lib.* 2.

Quo significatur Puras, adeo ac detersas esse Romanas vias, ut etiam Poëtis de carmine cogitantibus præbeant expeditum iter. Nam ille impropriè loquutus de viis (Plateæ enim illis latiores areæ sunt) negant id licere in sequentibus. Ut quamvis alicubi id forte liceret; id tamen de reliquis, aut de omnibus dicere absurdum sit. Quod ex eo loco, & Juvenalis citato quisque potest conjicere. Nobiliores quædam viæ intra Urbem, quarum scriptores meminerunt, suis quæque locis recensendæ sunt.

Cap. XXIV.

Qualia fuerint Urbis ædificia, & primo Antiquissima.

AD intuenda Urbis ædificia necesse est in certos quosdam ætatis gradus crescentem Romæ domorum amplitudinem distinguere: ut, quemadmodum L. Florus iis processum Imperii distinxit, ità ædificandi incrementa sejungantur. Prima ætas est à condita ad instauratam post Gallicum incendium Urbem per annos trecentos sexaginta quinque. Altera ab Urbe *Ann. Urb.* restituta, usque ad primum Augusti Consulatum annos continet trecentos qua- 711. draginta sex. Tertia usque ad decimum Imperantis Neronis annum, quo Ur- *Ann. Urb.* bem cremavit, annos habet centum quinque. Quarta usque ad Gothicam ob- 816. sidionem, captamque Romam duce Alarico trecentos quadraginta septem *Ann. Urb.* annos complectitur. Quinta ad Justiniani principatus annum XXI. producta, 1163. annos comprehendit centum triginta septem, qui est annus Urbis MCCC. eo- *Alii* que à Totila Gothorum Rege magna ex parte Urbs eversa, & incensa, Cives 1162. aut expulsos, aut ad exteras regiones traductos amisit. Sexta ætas ad nostra us- *Alii* que tempora decurrit. 1164.

Prima ætate exiguas rudesque domos habuit Roma, cum sub Regibus, & *Prima Ro-* post exactos Reges regnabat nihilominus Civium paupertas; atque, ut est *manorum* apud Catonem, amplissime laudari existimabatur, qui dicebatur *bonus agricola, paupertas* *bonusque Colonus:* & poterat agro colendo familiam, & diuturnorum impen- *exiguas do-* dia bellorum, quæ sine publico stipendio gerebantur, sustinere. Itaque illi *mos habuit.* quæsiti ab aratro Consules, & Dictatores, quas domos ædificarint quærendum *De re ru-* non est, *Quos*, ut ait Valerius, *pericula Reipublicæ Imperatores accersebant, angustiæ stic.* *rei familiaris bubulcos fieri cogebant:* Et Romulus quam domum incoluerit, Mars *Lib.* 4. *c.* 4. apud Ovidium sic admonet: 3. *Fast.*

Quæ fuerit nostri, si quæris Regia nati,

Aspice de canna, straminibusque domum.
In stipula placidi capiebat munera somni;
Et tamen ex illo venit in astra thoro.

Lib. 6. Fast. Idem Poëta de Domo Numæ successoris:

Hic locus exiguus, qui sustinet atria Vestæ,
Tunc erat intonsi Regia magna Numæ.

Loc. cit. *Ædes antiquorum humiles.* Valerius: *Per Romuli Casam, perque veteris Capitolii humilia tecta, & æternos Vestæ focos fictilibus etiamnum vasis contentos.* Ideò tunc Propertii testificatione:

Non fuit opprobrio facta sine arte Casa.

4. de ling. Latin. *Lib. 2. c. 8.* Quare quod sine contignatione, ac solario extruerentur domus, ædes appellatæ sunt. *Ædes*, inquit Varro, *ab aditu dictæ, quod illas plano pede adibant.* Plani autem pedis ædificia leguntur apud Vitruvium ad contignationum differentiam; eodemque referente, *Cùm Area plana postea non posset populi recipere multitudinem ad habitandum, ad altitudinem ædificiorum res ipsa coëgit devenire.* Et vero, cùm, ut ait Ovidius,

1. Fast.

Juppiter angusta vix totus stabat in æde:
Pascebatque suas ipse Senator oves.
Nec pudor, in stipula placidam cepisse quietem,
Et fœnum capiti supposuisse fuit.
Jura dabat populis posito modo Prætor aratro;
Et levis argenti lamina crimen erat.

Angustia, & paupertas veterum Romanorum. *Lib. 8. c. 3.* cùm, ut est apud Valerium, *Septem jugera aridæ terræ, & voluptatis causa sterile, atque æstuosissimum solum versabant: deliciarumque ignari vastissimas glebas plurimo cum sudore dissipabant:* cùm *erant*, ut scribit Plinius, *dona amplissima Imperatorum, & fortium Civium quantum quis uno die plurimum circumaravisset, & quartarii farris, aut heminæ conferente populo;* quomodo peramplas cœnationes ædificare, aut domos peristylis, tricliniis, conclavibus magnificè distinguere poterant? Casulæ profecto, & humillima tecta habuerunt vix Soli defendendo, arcendisque imbribus idonea. *Nimirum*, ut ait Plinius, *sic habitarunt illi, qui hoc imperium fecere, tantas ad vincendas gentes, triumphosque referendos ab aratro, aut foco redeuntes; quorum agri quoque minorem obtinent modum, quàm cellaria istorum. Subit vero cogitatio, quota portio harum fuerint areæ illæ, quas invictis Imperatoribus decernebant publicè ad exædificandas domos; summusque illarum honos erat adjici decreto, ut domus eorum fores extra aperirentur, & janua in publicum rejiceretur. Hoc erat clarissimum insigne inter Triumphales quoque domos.* Hæc ille. *Lib. 36. cap. 15.*

Hujus ætatis opera publica paulo ampliora fuere: Porticus circa Forum rudes videlicet à Tarquinio Prisco factæ: Templum Jovis Capitolini à Tarquinio Superbo, de quo infra. Livius: *Urbem quoque (Vejos) Urbi Romæ vel situ, vel magnificentia publicorum, privatorumque tectorum, ac locorum præponebant.* *Lib. 5.*

CAP.

Cap. XXV.

Ædificia Urbis ab incendio Gallico usque ad Augustum.

PRimis hisce temporibus paupertati, duritiæque rusticæ dedicatis fœda clades, & Urbis eversio supervenit, unde altera ætas initium sumit. Capta enim à Gallis, incensaque Urbs, trucidatis omnibus, præter eos, qui extra profugerant, aut confugerant in Capitolium, omnia eversa, ac solo penitus exæquata sunt. Livius de Juventute, quæ se in Arcem receperat: *Quocunque*, inquit, *sonitus flammæ, & fragor ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia animos, oraque & oculos flectebant, velut ad spectaculum à fortuna positi occidentis Patriæ.* At pulsis, necatisque tandem hostibus, quæ nam ex illo incendio renasci Roma potuerit, hæc aperte demonstrant. Cuncta erant præter Capitolium, ferro, & igne consumpta. Omnes, præter milites, & paucos, qui ex fuga se in Urbem receperant, cæsi: res familiaris accisa: exusti vastatique circum agri, vix unde vitam ægrè tolerarent, convehere poterant. *Sunt qui dicant*, scribit Festus, *post Urbem à Gallis liberatam, ob inopiam cibatus cœptos sexaginta annorum homines jaci in Tiberim. Ex quo numero unus filii pietate occultatus sæpe profuerit patriæ sub persona filii. Id ut sit cognitum, ei juveni esse ignotum, & sexagenariis vita concessa, depontanis autem senibus indita appellatio.* Hoc ut in ambiguo sit, illud certo constat ex Plutarcho in Camillo, & Livio, Populum rerum omnium egenum, ac desperatione coactum, Patribus diù obluctatum, qui censebant restituendam Urbem; ut, ne inflammatam instaurare patriam cogeretur, altera pœne flamma seditionis, ac civilis tumultus exarserit. Itaque malebant exilium, quam ædificationem: & Vejos, in proximam Hetruriæ Urbem paulo ante captam, adnitentibus Tribunis, legemque de abitu jam ferentibus, discedebant. Sed tandem Camilli Dictatoris eloquentia, vocibus benè omitantibus, sacrorumque victi religionibus substitere: *Et*, ut ait Livius, *Antiquata lege Urbs promiscuè ædificari cœpta. Tegula publicè præbita est: saxi, materiæque cædendæ, unde quisque vellet, jus factum, prædibus acceptis, eo anno ædificia perfecturos. Festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum omisso sui, alienoque discrimine in vacuo ædificant. Ea est causa, ut veteres Cloacæ primò per publicum ductæ, nunc privata passim subeant tecta, formaque Urbis sit occupatæ magis, quam divisæ similis.* Idem, *Et Roma*, inquit, *cùm frequentia crescere, tum tota simul exurgere ædificiis, & Republica impensas adjuvante, & ædilibus velut publicum exigentibus opus, & ipsis privatis, admonebat enim desiderium usus, festinantibus ad effectum operis, intraque annum nova Urbs stetit.* Et: *nulla distinctione, & passim erectæ domus*, ut ait Tacitus. Ex quo intelligere quisque potest, Romam ab egentibus, & publica, privataque calamitate oppressis, festinanter sine lege ductuque artificum plerisque ædificantibus, domos non ad splendorem, & luxum, sed ad necessitatem, vitamque imbricibus, ac tectis ab injuria temporum defendendam habuisse. Quare ingeniose magis quam vere de Gallico incendio L. Florus: *Pastorum casas ignis ille, & flamma paupertatem Romuli abscondit.* Casæ enim, ut ante, minore etiam directura redierunt, arcta itinera, *hucque & illuc flexi, & enormes vici*, ut ait Tacitus: *Deformitas ædificiorum, angustiæ flexuræque, vicorum*, ut Suetonius: *Suspensa Urbs, non optimis viis, angustissimis semitis*, ut Cicero: *nixæ Cloacis subeuntibus domus.* Et, *forma Urbis occupatæ magis,* quam

[Margin notes: Lib. 5. (beside "receperat"); Lib. 5. (beside "Populum"); Lib. 6. (beside "exurgere"); Ann. 15. (beside "& publica"); Lib 1. cap. 13. (beside "Florus"); Ann. 15. (beside "flexuræque"); In vita Neroni. (beside "semitis")]

cap. 38. *quàm divisa similis*, ut Livius. In hac ætate per annos amplius ducentos quadra-
2. Agraria ginta nihil privatim magnificè extructum reperi: pauca etiam publicè, præter
in Rullum. substructionem Capitolii. Nam secundo post cladem acceptam anno, *Capito-
lum saxo quadrato substructum est, opus vel in hac Urbis magnificentia conspiciendum*,
Lib. 6. ut ait Livius. Quæ sanè substructio non exornando Jovis Templo, sed monti,
& areæ sustinendæ, ut tutior esset adversus hostem facta est. Quod ad priva-
ta ædificia pertinet, crescere illa non sinebat paupertas, quæ à majoribus re-
cepta adhuc erat in pretio apud posteros. Exiguus enim ex auro census, &
rarus usus argenti. Ideo *Cornelius Rufinus duobus Consulatibus, & Dictatura speciosissi-
mè functus, quod decem pondo vasa argentea comparasset, à Fabricio Censore Senatu
Lib. 2. motus est*, teste Valerio. *Manii Curii post Triumphos*, ait Plinius, *Immensumque
cap. 4. terrarum adjectum Imperio, nota concio est: perniciosum intelligi Civem, cui septem ju-
Lib. 18. gera non essent satis. Hæc autem mensura plebi post exactos Reges assignata est.* Juge-
cap. 3. rum autem, ut ibidem, vocabatur, quod uno jugo boum in die exarari pos-
set. Juvenalis:

Sat. 14.
Mox etiam fractis ætate: ac Punica passis
Prælia, vel Pyrrhum immanem, gladiosque Molossos,
Tandem pro multis vix jugera bina dabantur
Vulneribus; merces hæc sanguinis, atque laboris,
Nullis visa unquam meritis minor, aut ingratæ
Curta fides Patriæ saturabat glebula talis
Patrem ipsum, turbamque casæ: qua fœta jacebat
Uxor, & infantes ludebant quatuor, unus
Vernula, tres domini: sed magnis fratribus horum
A scrobe, vel sulco redeuntibus, altera Cœna
Amplior, & grandes fumabant pultibus ollæ;
Nunc modus hic agri nostro non sufficit horto.

Idem indicat quod pro tegula tabellis ligneis domus contegebantur, quæ
Lib. 16. dicuntur scandulæ. Plinius: *Scandula contectam fuisse Romam ad Pyrrhi usque bel-
cap. 10. lum annis CCCCLXX. Cornelius Nepos auctor est.* Denique, teste Vellejo,
Lib. 1. *Q. Cæcilius Metellus primus omnium Romæ ædem ex marmore in iis ipsius monimentis mo-
litus vel magnificentiæ, vel luxuriæ princeps fuit.* Quod actum est post ejus Trium-
phum de Pseudophilippo anno Urbis sexcentesimo septimo: post incendium
Ubi nunc Gallicum ducentesimo quadragesimo secundo. *Hic est Metellus Macedonicus*,
Ædes S. ait idem, *qui Porticus, quæ fuere circumdatæ duabus ædibus sine inscriptione posi-
Mariæ co- tis, quæ nunc Octaviæ Porticibus ambiuntur, fecerat, quique hanc turmam statuarum
gnomento in Equestrium, quæ frontem ædium spectant, hodieque maximum ornamentum ejus loci,
Porticu. ex Macedonia detulit.* Et cum Scipio Nasica item Porticus in Capitolio, Cn.
Lib. 2. Octavius in Circo moliti essent; *publicam magnificentiam*, ut idem Vellejus est
auctor, *Secuta privata luxuria est.* Adhuc tamen Principes Civitatis modicas
ædes, tum ex tradita consuetudine, tum ex Romana vivendi frugalitate
habitabant. Ut de reliquis conjectura fiat, quibus tenuis census, aut plebeja
generis humilitas erat. Catoni Consulari, Censorique penates angusti fue-
re. Pompejo ante tertium Triumphum parva domus in Carinis: amplio-
remque factam ingressus Pompeji sector Antonius quæsivit, ubinam cœnarit
Pompejus Magnus. M. Crassus ille ditissimus Romanorum angustis in ædi-
bus, duobus cum fratribus est educatus. Auctor Plutarchus in eorum vita.
Lib. 4. c. 4. Idem in Paulo Æmilio, & Valerius de Æliis patriciis: *Sexdecim eodem*, in-
quit, *tempore Ælii fuerunt, quibus una domuncula fuerat eodem loci, quo nunc sunt
Mariana monumenta, & unus in agro Vejente fundus.* Eadem gens *nullum ante scru-
pulum*

pulum argenti habuit quàm Paulus Persc Rege devicto. Q. Ælio Tuberoni genero suo quinque pondo argenti ex præda donaret. Cæsar, teste Suetonio, *modicis ædibus habitavit in Suburra;* & Augustus *in Palatio modicis ædibus Hortensianis, & neque laxitate, neque cultu conspicuis; ut in quibus Porticus breves essent Albanarum columnarum* (Hunc lapidem forte hodie Piperinum vulgo nuncupant.) *& sine marmore ullo, aut insigni pavimento conclavia; ac per annos amplius quadraginta eodem cubiculo hyeme, & æstate mansit* dominus Terrarum. M. Lepidi Consulis triginta quinque annis ante Augustum Consulem dicitur à Plinio Romæ domus *Lib.* 36. pulcherrima fuisse. Quod si hujus domus quæris ornamenta: hæc invenies *cap.* 15. apud eumdem eodem libro. Columnas, crustasque Numidici marmoris ejus- *cap.* 6. demque solidas glebas, & massam in liminum usu. Sed anno Urbis DCLXII. ante primum Augusti Consulatum quadragesimo nono, ut idem refert Plinius, & Valerius, L. Crasso Oratori magnifica domus fuit in Palatio. Nam præter sex lotos arbores ibi consitas, *Columnas quatuor Hymettii marmo-* *Lib.* 17. *ris, ædilitatis gratia ad scenam ornandam advectas in ejus atrio statuerat, cùm in* *cap.* 1. *publico nondum essent ullæ marmoreæ:* ideoque à Cn. Domitio una Censuram ge- *Lib.* 9. *c.* 1. rente graviter reprehensus; eademque de causa Crassus Venus Palatina à Bruto dictus est. *Tam recens*, pergit Plinius, *est opulentia;* qui post centum sexaginta sex annos hæc scribebat, Principe Vespasiano anno Urbis DCCC. XXVIII.

Jam sic hac tempestate modica privata ædificia fuere, quid publica? nempe Templa, Porticus, Basilicæ ad æternitatem factæ ex manubiis provinciarum, ex dono, pecuniaque ditissimorum populorum. Sed neque superiori, vel hac fermè tota ætate ædes publicæ ea forma, & amplitudine sunt extructæ, quam fortè animo amplectimur, & multi haud perinde docti eruditique inaniter prædicant. Nam anno Urbis DCLXII. cum Censor Crassus eas Columnas Hymettii marmoris habebat in atrio. *In publico*, ut ait Plinius, *nondum erant ullæ mar-* *Loc. cit.* *moreæ.* Non ergo inusitata erat ædificiorum species, quæ tunc sola compage murorum, pilarumque lateritia firmitate constabant, aut Columnis nitebantur ex Albano lapide, vel Tiburtino. Livius: *Alii*, inquit, *speciem ipsius Urbis* *Dec.* 4. *nondum exornatæ, neque publicis, neque privatis locis: alii singulos Principum eluderent.* *lib.* 10. Quod actum est anno Urbis DLXXII. Plutarchus in comparatione Periclis, & Fabii: *Ædificia*, inquit, *quibus Pericles Athenas exornavit cum omnibus, quæcumque ante Cæsares Roma habuit, non sunt conferenda; sed longe lateque sine ulla comparatione, magnificentia, & nobilitate præ his obtinent illa primas.* Templa vero ferme modica fuerunt, & angusta: cujusmodi aliqua adhuc extant prope ripam Tiberis in Foro Boario veteri. Templum Feretrii Jovis quindecim pedes longum, teste Dionysio, fuit, id est palmos recentes Romanos viginti. In Foro Romano aliquot Basilicæ, multa erant Templa; utique non magna, ut locus caperet. Illud ipsum Capitolium omnium delubrorum, religionum, sacrorum caput, Deorum, ut ajebant, domicilium, & alterum Jovis fulminan- *Lib.* 4. tis Cœlum, pilis latere coctili dealbatis tres in partes divisum sustinebatur, ut Dionysius, & pari propemodum longitudine, ac latitudine, quindecim dumtaxat latitudini detractis, patebat ducentos pedes: id est ducentos sexaginta sex palmos, & bessem, vel uncias octo.

Sed quanto majora Templa Romæ, vel magni Constantini potentia, vel deinceps maximorum Pontificum religio, vel purpuratorum Principum munificentia, vel privatorum Civium liberalitas molita est? Capitolinus verò Romanorum Deorum Augustus fuit in Templo:

Fictilis, & nullo violatus Juppiter auro.

Ut

Ut cæteros Deos, vilem scilicet, sordidamque plebeculam, non puderet à figulo regi. Ideoquè postea dixere Romani:

Fictilibus crevere Deis hæc aurea Templa.

Igitur quamvis superstitiosum populum Ædium sacrarum cultus, splendorque vehementer urgeret; tamen, quia bellicarum expeditionum, repurgandi Urbem, solemnes edendi ludos, Imperium propagandi cura detinebatur, alio Lib. 5. majores sumptus machinasque converterat. *Cum in condendis ædificiis*, ait Strabo, *Græci acuti maxime, ac solertes fuisse videantur, cum pulchritudinem, & munimentum ingeniosè prospicerent, portusque, & agri feracitatem: Romani ea maximè animadverterunt, quæ illi neglexere, strata videlicet Viarum, Aquæ ductus, Cloacas, quibus Civitatis sordes in Tiberim eluerentur. Cernere licet stratas in agro vias, excisis ad hæc collibus, exageratis vallibus, unde navigiorum onera plaustris exciperentur. Cloacæ duro cameratæ lapide pervias carris stramentorum semitas reliquerunt;* demum adjungit ὡς δ' εἰπεῖν οἱ παλαιοὶ μὲν τοῦ κάλλους τῆς Ῥώμης ὀλιγώρουν πρὸς ἄλλοις μείζοσι, καὶ ἀναγκαιοτέροις ὄντες. οἱ δ' ὕστερον, καὶ μάλιστα οἱ νῦν καθ' ἡμᾶς, οὐδὲ τούτου καθυστέρησαν, ἀλλ' ἀναθημάτων πολλῶν, καὶ καλῶν ἐπλήρωσαν τὴν πόλιν. *Ut in summa dicam, Antiqui pulchritudinem Romæ parvifecerunt, cum in majoribus, & magis necessariis versarentur. Posteri autem, & maximè nostra ætate* (scripsit autem ætate Augusti) *neque huic defuerunt, sed monumentis, donariisquè multis ac præclaris impleverunt Urbem.* Itaque Lib. 36. cap. 15. Plinius, *Senes*, inquit, & de ævo Cæsaris loquitur, *Aggeris vastum spatium, & substructiones insanas Capitolii mirabantur; præterea Cloacas, operum omnium dictu maximum, suffossis montibus, Urbe pensili subterque navigata.* Quid? hæc tria admiranda, Aggerem, Substructiones Capitolii, Cloacas Urbs tantum continebat, quæ deinceps fuit universa miraculum? Ita sanè. Sed neque hæc laudavit Cyneas Pyrrhi Epirotarum Regis legatus, qui Romana omnia curiosius contemplatus, populi multitudinem Lernææ instar Hydræ renascentem, & Senatum Regum in Urbe surpexit, præterea nihil. Accedebat aliud non leve deformitatis argumentum. Nam affluente multitudine cum propter religionem nec produci Pomœrium, nec Urbis mœnia dilatari possent, necesse habebant domos in magnam altitudinem attollere. Cum vero Urbs septem Colles, vallesque intermedias complecteretur; alia jacebant in subjectis vallibus, alia editissima his imminebant è montibus ædificia, semitis, viisque duntaxat peranguslis interpositis. Quo inobscuratæ Civium ædes, vicique publici tenebricosi, & offusi caligine Solis apertam lucem accipere prohibebantur. In Encomio Urbis. Hoc Aristides indicat, cum in septicolli ambitu plures, & alias aliis impositas Urbes enumerat. Quamquam hoc laudi vertat, laxatis præsertim illo ævo viarum spatiis, domibusque magnificè extructis. Idem significat 15. Ann. Tacitus: *Impetu pervagatum incendium plana primùm, deinde in edita assurgens, obnoxia Urbe, arctis itineribus, hucque & illuc flexis, atque enormibus vicis, qualis vetus Roma fuit*, Juvenalis:

Sat. 3.

Quod spatium tectis sublimibus? unde cerebrum
Testa ferit, quoties rimosa, & curta fenestris
Vasa cadunt, ...

Ibidem. Idem:

. . . . *rhedarum transitus arcto*
Vicorum inflexu, &c.

Inter hæc incommodæ deformitatis indicia, unum erat Urbi exornandæ non leve momentum, nempe statuarum copia, quas primus M. Marcellus Captis Syracusis intulerat, ac post illum è Græciæ, Asiæque Urbibus Imperatores pari contentione congesserant. *Mummius*, inquit Plinius, *devicta Achaja, replevit Urbem.*

Multa

Multa & Luculli invexere. Quintus Metellus Macedonicus statuas Equitum Alexandri Magni, & ipsius Regis à Lysippo factas maximum Urbis ornamentum, ut scribit Vellejus, ex Macedonia detulit, & primus omnium Romæ, ut *Lib. 1.* dicebam, domum ex marmore molitus, eas ita collocavit, ut frontem ædium aspicerent. Atqui non multo post, nempe anno Urbis DCXXIX. *Censores L. Cassius Longinus, & Cn. Servilius Cæpio*, ut scribit Vellejus, *Lepidum Ælium Augurem, quòd sex millibus Ædes conduxisset adesse jusserunt. At nunc si quis*, inquit, *tanti habitet, vix ut Senator agnoscitur. Adeò maturè à rectis in vitia, à vitiis in prava, à pravis in præcipitia pervenitur.* Scribebat autem Vellejus Paterculus Tiberio *Lib. 2.* Principe.

At anno Urbis DCLXII. cum domus Crassi Oratoris, ut ajebam, laudabatur in Palatio: *Aliquanto præstantior*, ait Plinius lib. 17. cap. 1. *in eodem Palatio Q. Catuli, qui Cimbros cum Cajo Mario fudit. Multo vero pulcherrima consensu omnium ætate ea in Colle Viminali C. Aquilii Equitis Romani, clarioris illa etiam, quam juris civilis scientia, cum tamen objecta Crasso sua est.*

In fine hujus ætatis domus ædificari cœptæ magnificæ, ac nobiles; Nam *Plin. l. 36.* domus illa M. Lepidi, quà pulchrior Romæ nulla fuit anno Urbis DCLXXVI. *c. 6. habet* intra annos triginta quinque centesimum locum teste Plinio non obtinuit; nem- *666. ubi* pe ad annum Urbis DCCXI. & primum Augusti Consulatum, à quo nos ter- *erratum est* tiam Ætatem ædificandi auspicamur. Quo etiam tempore Capitolium, quod *10. annis.* bello Civili arserat, columnis è Templo Jovis Olympici advectis, à Sylla resti- *Lib. 36.* tutum, æreis tegulis inauratis Q. Catulus obtexit, perfectumque magnificen- *cap. 15.* tissimè dedicavit.

CAP. XXVI.

Ædificia Urbis ab Augusto ad Neronianum incendium.

Tertia igitur hac Ætate, Augusto Principe, quàm stabilita Imperio, tam pulcherrimorum ædificiorum accessione decorata Roma est. Superiori ætate jam inclinante laudabantur Porticus Scipionis Nasicæ in Capitolio, Metelli, Octavii, & Minucii, de quibus dixi. Pompejus autem Urbem novissimè ornaverat extructo Theatro, Porticu, Domo, Basilica: tum Paulus Æmilius Basilica Phrygiis Columnis admirabili: tum Cæsar pulcherrimo Foro, *Qui de ornanda, instruendaque Urbe plura, ac majora in dies destinabat, nisi talia meditantem mors*, ut ait Suetonius, *prævenisset.* Quæ omnia perfecit Augu- *Cap. 44.* stus. Tacitus; *Urbem ipsam magnifico ornatu: pauca admodum vi tractata ab Augusto.* *Lib. 1.* Strabo: *Pompejus*, inquit, *& D. Cæsar, & Augustus, ejusque filii, & familiares, Annal.* *& uxor, & soror cunctorum studium simul, & impensas ad comparanda decora superarunt.* *Lib. 5.* Suetonius in Augusto, *Urbem pro majestate Imperii ornatam, & inundationi-* *Cap. 28.* *bus, incendiisque obnoxiam excoluit: publica opera plurima extruxit; sed & cæteros viros hortatus est, ut pro facultate quisque monimentis vel novis, vel refectis, & excultis Urbem adornarent; multaque à multis extructa sunt, præsertim ab Agrippa.* Dion, *Agrip-* *Lib. 49.* *pa ultro Ædilis factus est; omniaque ædificia publica, omnes vias privatis impendiis refecit: Cloacas expurgavit: ac per eas in Tiberim subvectus est.* Livius, *Augustum Cæsarem* *Dec. 1. l. 4.* *Templorum omnium conditorem, aut restitutorem.* Ovidius: *2. Fast. de eodem.*

Sub quo delubris sentitur nulla senectus:
Nec satis est homines; obligat ille Deos.

Templo-

Templorum positor, templorum sancte repertor,
Sit superis opto mutua cura tui.
Dent tibi cœlestes, quos tu cœlestibus annos.
Pròque tua, maneant in statione, domo.

Cap. 30. Idem, referente Suetonio, *Spatium Urbis in Regiones quatuordecim vicosque supra mille divisit, instituitque, ut illas annui Magistratus sortitò tuerentur: adversus incendia Excubias nocturnas, Vigilesque commentus est. Ad coercendas inundationes alveum Tiberis laxavit, ac repurgavit, completum olim ruderibus, & ædificiorum prolapsionibus coarctatum.* Idem, ne tanta domorum dissimilitudo esset, quod aliæ deprimerentur in valles: aliæ attollerentur in colles, edicto cavit, ut ait Strabo: *Ne quis supra pedes septuaginta, hoc est nostrates palmos nonaginta tres, & trientem, sive uncias quatuor ædificaret.* Lib. 15. Idemque postea sanxisse Neronem affirmat Tacitus; quamquam certam altitudinem suppressit. At Trajanus, ut ait Aurelius Victor, & idem affirmat Eutropius, *Majorem sexaginta pedibus, nempe octuaginta palmis, altitudinem inhibuit.* Etsi ad Romanosvè solos id pertineat, an provinciales, an utrosque dignosci non planè queat. *Tiberis*, inquit Aurelius Victor in Trajano, *inundavit magna clade ædium: & terræmotus gravis per Provincias multas atroxque pestilentia, famesque, & incendia facta sunt. Quibus omnibus Trajanus per exquisita remedia plurimum opitulatus est, statuens, ne domorum altitudo sexaginta superaret pedes ob ruinas faciles, & sumptus, siquando talia contingerent, exitiosos.* Lib. 3. Hist. Tacitus sic domorum altitudinem expressit: *Nec sisti*, inquit, *poterant scandentes per conjuncta ædificia, quæ, ut in multa pace, in altum edita, solum Capitolii æquabant.* Significat autem ab ima valle, in qua erat Forum Romanum, erecta ædificia, præaltis tectis æquasse solum collis Capitolini; & loquitur de parte montis, in qua fuit Jovis Templum, editissima, & Tarpejo saxo proxima. Cæterum vigebat sub Augusto studium ædificandi non modò in Principibus, quos ille suo exemplo, ac persuasione excitaverat, sed Lib. 5. etiam in cæteris. Strabo: δι' ἣν ἐπὶ τοσοῦτον αὐξηθεῖσα ἡ πόλις ἀντέχει τοῦτο μὲν τροφῇ, τοῦτο δὲ ξύλοις, καὶ λίθοις πρὸς τὰς οἰκοδομίας, ὡς ἀδιαλείπτως ποιοῦσιν αἱ συμπτώσεις, καὶ ἐμπρήσεις, καὶ μεταπράσεις ἀδιάλειπτοι, καὶ αὗται οὖσαι. καὶ γὰρ αἱ μεταπράσεις ἑκούσιοί τινες συμπτώσεις εἰσί, καταβαλλόντων καὶ ἀνοικοδομούντων πρὸς τὰς ἐπιθυμίας ἕτερα ἐξ ἑτέρων. *Quam ob causam tantum aucta Civitas sufficit, tum ad cibatum, tum lignis, & lapidibus ad ædificia, quæ continenter faciunt ruinæ, & incendia, & indesinenter venditarum domorum extructiones: hæ enim & voluntariæ quædam ruinæ sunt, Civibus alias ex aliis ædes diruentibus, & pro libito ædificantibus.* Eorundem incendiorum, prolapsionum, & structurarum, quæ sequentes ætates etiam tenuere, cùm alii, tum Juvenalis meminit: Sat. 3.

Nam quid tam miserum, tam solum vidimus, ut non
Deterius credas horrere incendia, lapsus
Tectorum assiduos, ac mille pericula sævæ
Urbis? &c.

Deinde:

Nam si procubuit, qui saxa Ligustica portat
Axis; & eversum fudit super agmina montem,
Quid superest de corporibus? &c.

Plinius in Panegyrico. *Itaque non ut ante immanium transvectione saxorum Urbis tecta quatiuntur. Stant securæ domus, nec jam Templa nutantia.* Quæ pertinent ad posteriora Domitiani tempora. Neque minor successoribus Augusti cura ædificandi fuit; nam & Palatium Tiberiana domo Tiberius auxit, *Ædes Deûm vetustate aut igni abolitas, cœptasque ab Augusto Libero, Liberæ, & Cereri, & Floræ juxta Circum Maximum, & Jano apud Forum Olitorium dedicavit: Spei autem ædem Germanicus*, ut scribit Tacitus: tum Cajus Cæsar *sua domo Urbem cinxit*, ut ait Plinius. Et Cives immen-

Lib. 2. Annal. Lib. 36. cap. 15.

immensæ laxitatis domos peregrino marmore vestiebant; cum primus Mamurra Eques Romanus Catulli vel convicio nobilitatus, *Totius domus suæ in Cœlio monte parietes crusta marmoris* operuerit, ac *totis ædibus nullam nisi è Carystio, aut Lunensi marmore Columnam* habuerit, ut ait Plinius. Hac eadem ætate, vel deficiente jam altera, publicis ædificiis ornata est admirabiliter Civitas: duobus Foris, Cæsaris, & Augusti: tribus Theatris, Pompei, Marcelli, Balbi: Amphitheatro Statilii Tauri: Porticibus, Basilicis, Balneis, innumerabilibus Fontibus tum stagnantibus, tum salientibus. Plinius; *Agrippa in Ædilitate sua, adjecta Virgine Aqua, cæteris corrivatis, atque emendatis, lacus DCC. fecit: præterea salientes CV. Castella CXXX. complura etiam cultu magnifica: operibus iis signa CCC. ærea aut marmorea imposuit, Columnas ex marmore CCCC. eaque omnia annuo spatio.* Deinde Claudius quartus ab Augusto perductos Cæruleum, & Curtium Fontes, & Anienis rivum divisit in plurimos, & ornatissimos lacus. Denique moriens Augustus jure gloriatus est, Urbem se marmoream relinquere, quam lateritiam accepisset. Ut esset pretiosior servitus Civitatis: atque ex Civibus Reges facere videretur, quibus Regias insignes è marmore ipse fecisset.

Lib. 36. cap. 6.

CAP. XXVII.

Ædificia Urbis à Neronis incendio ad Honorium Cæsarem, sub quo à Gothis capta est.

VErum in tanto decorum apparatu adhuc angustiæ illæ flexuræque vicorum manebant; domus pleræque non directæ ad lineam, non conversæ ad normam, fortuitò potius natæ, quàm prudentia conditoris. Itaque Nero, teste Suetonio, *Quasi offensus deformitate veterum ædificiorum, & angustiis flexurisque vicorum incendit Urbem;* Quo præsertim incendio accidit, *Quod*, referente Seneca, *ajebat Timagenes fœlicitati Urbis inimicus: Romæ sibi incendia ob hoc unum dolori esse, quod sciret meliora resurrectura, quàm arsissent.* Nam *cum in quatuordecim Regiones Roma divideretur, quatuor integræ mansere: tres solo tenus dejectæ: septem reliquis pauca tectorum vestigia supererant, & semiusta*, ut ait Tacitus. Confestim tamen Urbs multo pulchrior. Quarta jam ædificationis Ætate, decimo Neronis anno, suis resurrexit è flammis. Nam, ut idem Tacitus, *Domus non ut post Gallica incendia nulla distinctione, vel passim erectæ; sed dimensis vicorum ordinibus, & latis viarum spatiis, cohibita ædificiorum altitudine, affabrè factis areis, additisque Porticibus, quæ frontem Insularum protegerent. Eas Porticus Nero sua pecunia extructurum, purgatasque areas dominis traditurum pollicitus est. Addidit præmia pro cujusque ordine, & rei familiaris copiis, finivitque tempus, intra quod effectis domibus, aut insulis adipiscerentur. Ruderi accipiendo Hostienses paludes destinabat, utque naves, quæ frumentum Tiberi subvectassent, onustæ rudere decurrerent. Ædificiaque ipsa certa sui parte sine trabibus, saxo Gabino, Albanoque solidarentur, quod is lapis igni impervius est. Jam aqua privatorum licentia intercepta, quo largior, & pluribus in locis in publicum flueret, custodes: & subsidia reprimendis ignibus in propatulo quisque haberet: nec communione parietum, sed propriis quoque muris ambirentur. Ea ex utilitate accepta decorem quoque novæ Urbi attulere. Erant tamen qui crederent veterem illam formam salubritati magis conduxisse, quoniam angustiæ itinerum, & altitudo tectorum non perinde Solis vapore perrumperentur. At nunc patulam latitudinem, & nulla umbra defensam graviora æstu ardescere.* Tunc Nero *non in alia re damnosior quàm in ædificando*, ut ait Suetonius,

Cap. 38. *Epist. 41.* *Lib. 15. Annal.*

tonius, *Domum à Palatio Esquilias usque, antea factam, & incendio absumptam refecit:* parique nomine Auream nominavit; cujus tanta fuit laxitas, ut Roma pœne fieret domus Principis, quæ nihilominus humani generis capax relinquebatur. Hæc verò est ætas, qua pluchritudinem Urbis vix cogitando assequi licet, nedum narrando exprimere; tantus inerat ædificiis splendor, & luxus. Tacitus. Nero *extruxit domum, in qua haud perinde gemmæ, & aurum miraculo essent, solita primum, & luxu vulgata.* Quare etsi teste Suetonio cuncta ibi distincta gemmis unionumque conchis erant; admirationi non fuere, usu luxuque vulgata. Plinius stratas argento mulierum balineas reprehendit. Seneca de Balneis loquens; *Pauper,* inquit, *sibi videtur, ac sordidus, nisi parietes magnis, & pretiosis orbibus refulserunt: nisi Alexandrina marmora Numidicis crustis distincta: nisi illis undique operosa, & in picturæ modum variata circumlitio prætexitur: nisi vitro absconditur camera: nisi Thasius lapis, quondam rarum in aliquo spectaculum Templo, piscinas nostras circumdedit, in quas multa sudatione corpora exinanita demittimus; nisi aquam argentea Epistomia fuderunt: & adhuc plebejas fistulas loquor. Quid cum ad Balnea libertinorum pervenero? quantum statuarum, quantum columnarum est, nihil sustinentium, sed in ornamentum positarum impensæ causa? quantum aquarum per gradus cum fragore labentium? eo deliciarum pervenimus, ut nisi gemmas calcare velimus. Quid loquar,* inquit idem, *marmora, quibus Templa, quibus domus fulgent? quid lapideas moles in rotundum, ac læve formatas, quibus porticus, & capacia populorum tecta suscipimus?* Et rursus, *Delectant nos ingentium maculæ columnarum, sive ex Ægyptiis arenis, sive ex Africæ solitudinibus advectæ porticum aliquam, vel capacem populi cœnationem ferunt. Miramur parietes tenui marmore inductos, & cùm auro tecta perfundimus, quid aliud, quàm mendacio gaudemus?* Idem: *Deinde in ipsas domus impenditur cura, ut in laxitatem ruris excurrant, ut parietes advectis trans maria marmoribus fulgeant, ut tecta varientur auro, ut lacunaribus pavimentorum respondeat nitor.* Idem: *Versatilia cœnationum laquearia ita coagmentant, ut subinde alia facies, atque alia succedat: & toties tecta quoties fercula mutentur.* Ibidem de priscis loquens, *Non habebant,* inquit, *domos instar Urbium.* Et: *quorum tecta nondum auro fulgebant: quorum Templa nondum gemmis renidebant.* Idem de Ira: *Hi nempe oculi, qui non ferunt, nisi varium, ac recenti cura nitens marmor: qui mensam nisi crebris distinctam nævis: qui nolunt domi nisi auro pretiosa calcare.* Ammianus de Constantino Romam invisente loquens, *Perque omne latus,* inquit, *quo se oculi contulissent, miraculorum densitate perstrictus.* Plinius: *Ad Urbis nostræ miracula transire conveniat: & sic quoque Terrarum Orbem victum ostendere. Quod accidisse toties pœne, quot referentur miracula apparebit. Universitate vero acervata, & in unum quemdam cumulum conjecta, non alia magnitudo exurget, quàm si Mundus alius quidam uno in loco narretur.* Et deinde: *Computet in hac æstimatione qui volet marmorum molem, opera pictorum impendia regalia, & cum pulcherrima, laudatissimaque certantes centum domos, posteaque eas ab innumerabilibus aliis in hanc diem victas.* Juvenalis:

Loc. cit. — In vita Neronis c. 32. — Lib. 33. cap. 12. — Epist. 86. — Luxus ædificiorum Romanorum. — Epist. 104. — Epist. 90. — De Consol. ad Helviam cap. 10. — Cap. 35. — Lib. 16. — Lib. 36. cap. 15. — Sat. 4.

> *Quid refert igitur; quantis jumenta fatiget*
> *Porticibus? quanta nemorum vectetur in umbra?*
> *Jugera quot vicina foro, quas emerit ædes?*

Et: (Sat. 5.)

> *Quod spatium tectis sublimibus? &c.*

Statius de Civili domo: (Sylv. lib. 1.)

> . . . . . *pandit nitidos domus alta Penates,*
> *Claraque, gaudentes plauserunt limina Cycni.*
> *Digna Deæ sedes nitidis nec sordet ab astris.*

Hic

Hic Libycus, Phrygiusque silex, hic dura Laconum
Saxa virent: hic flexus Conyx, & concolor alto
Vena mari, rupesque nitent, quis purpura sæpe
OEbalis, & Tyrii moderator livet aheni.
Pendent innumeris fastigia nixa columnis:
Robora Dalmatico lucent satiata metallo:
Excludunt radios sylvis decussa vetustis
Frigora: perspicui vivunt in marmore fontes;
Nec servat Natura vices, hic Sirius alget,
Bruma tepet; versumque domus sibi temperat annum.

Eodem libro admiranda privati Balnei admirabili carmine sic refert:

Sola nitet flavis Nomadum decisa metallis
Purpura: sola cavo Phrygiæ quam Synnados antro
Ipse cruentavit maculis lucentibus Atys:
Quasque Tyrus niveas secat, & Sydonia rupes.
Vix locus Eurotæ viridis, cum regula longo
Synnada distinctu variat; non lumina cessant:
Effulgent Cameræ, vario fastigia vitro, Cameræ è
In species, animosque nitent. Stupet ipse beatas vitro.
Circumplexus opes, & parcius imperat ignis.
Nil ibi plebejum: nusquam Temesea notabis
Æra; sed Argento fœlix propellitur unda,
Argentoque cadit, labrisque nitentibus, instat
Delicias mirata suas, & abire recusat.

Hic inter cætera ornamenta vitreæ Cameræ laudantur. De his Plinius: *Pulsa deinde ex humo pavimenta in cameras transiere è vitro: novitium & hoc inventum,* tum de Agrippa: *non dubie vitreas in Thermis facturus Cameras, si prius inventum id fuisset: aut à parietibus scenæ, ut diximus, Scauri pervenisset in Cameras.* Lib. 36. cap. 15. Ep. 77. l. 9.

Martialis de Thermis Tuccæ:

Idem beatas lautus extruit Thermas,
De marmore omni, quod Carystos invenit,
Quod Phrygia, sive Afra quod Nomas mittit,
Et quod virenti fonte lavit Eurotas.

Additum parietibus aliud ornamentum, pictura. Plinius: *Sed nulla gloria artificum est, nisi eorum, qui tabulas pinxere; eoque venerabilior apparet antiquitas. Non enim parietes excolebant dominis tantum, nec domos uno in loco mansuras, quæ ex incendiis rapi non possent; nondum libebat parietes totos pingere.* Lib. 35. cap. 10.

Præterea Columnarum in iis præcipuus decor. Juvenalis: Sat. 7.

Parte alia longis Numidarum fulta columnis
Surgat, & algentem rapiat cœnatio Solem.

Julius Capitolinus de domo privati Civis, in vita Antonini Pii, *Cum domum,* inquit, *Omuli visens, mirasque Columnas porphyreticas, requisisset, unde eas haberet.* Flavius Vopiscus in vita Taciti Imperatoris: *Domum suam,* inquit, *destrui præcepit, atque in eo loco Thermas publicas fieri privato sumptu jussit. Columnas centum Numidicas pedum vicenum ternum Hostiensibus dari.* Hæc illi privato fuit. Julius Capitolinus de domo suburbana Gordianorum: *Villa eorum via Prænestina ducentas columnas uno peristylo habens, quarum quinquaginta Christeæ, Claudianæ quinquaginta, Numidicæ pari mensura sunt. In qua Basilicæ centenariæ tres. Cætera huic operi convenientia, & Thermæ quales præter Urbem, ut tunc nusquam in Orbe Terrarum.* Ex quibus publica opera postea sumptu Cæsarum perfecta æstimare quisque poterit. In Gord. Jun.

Cæterum ut hujus ætatis successus in ædificando constet, sublato Nerone, & *Alia habet J. Lipsius lib. 3 de Magnitud. Rom. c. 4. & 8.* Galba, ignibus bellorum Civilium, quibus Otho, & Vitellius arserant, conflagravit & Roma. Quam mox deformem incendiis, ac ruinis Vespasianus, teste in ejus vita Suetonius: *Instauravit, vacuas areas occupare, & ædificare si possessores cessarent, cuicunque permisit.* Ipse Capitolium, Amphitheatrum, Templum Pacis, alia extruxit. Rursus graviora sub Tito incendia extitere. Sed ille *Buleng. de Imper. Rom. c. 1.* Amor, ac Deliciæ generis humani, nihil nisi sibi publicè periisse testatus, cuncta prætoriorum suorum ornamenta operibus ac Templis destinavit: dumque enixè restituit, intempestiva morte præventus Domitiano rapaci, ac sævo reliquit Imperium. Cui, cætera fratris dissimili, non defuit tamen cura instaurandæ exornandæque Urbis: justioreque titulo, cum Sarmaticus, Germanicus, Dacicus dicebatur, dici poterat Ædificator. Hic præter Capitolium, jam tertiò refectum, Templa pulcherrima passim erexit: plurima, & amplissima incendio consumpta restituit: nova, & ornatissima excitavit; &, quod maximum decorem Urbi attulit, vias laxavit institorum, mercatorumquè tabernis, & officinis artificum occupatas. Illa enim tempestate cum ex omnibus terrarum plagis in hanc communem Gentium sedem, patriamque convolarent; exundante tum hominum multitudine, tum copia rerum, Cauponum, Laniorum, Tonsorum, Librariorum, cæterorumque opificum pilæ, tentoria, tabernæ domorum parietibus in publico affixæ magnam viarum partem perpetuis veluti nundinis insederant; ut exigua, angusta, & cœnosa semita celeberrimis relinqueretur in locis, quà ægrè cives incedere: sellas, lecticasque ferre vectores: currus, & pilenta agere aurigæ, ingentium marmorum, lapidumque pondera vectibus, carris, trochleis moliri cogerentur, nec possent. Quod scilicet ludorum causa constat antea evenisse. *Cap. 39.* Suetonius in Cæs. *Ad quæ omnia spectacula tantum undique confluxit hominum, ut plerique advenæ, aut inter vicos, aut inter vias tabernaculis positis manerent, ac sæpe præ turba elisi, exanimatique sint plurimi, & in his duo Senatores.* Quæ omnia tam publicæ commoditatis, quam decoris impedimenta sustulit Domitianus. *Lib. 7. Epig. 60.* Ideoque Martialis:

Abstulerat totam temerarius institor Urbem,
Inque suo nullum limine limen erat.
Jussisti tenues, Germanice, crescere vicos;
Et modò quæ fuerat semita, facta via est.
Nulla catenatis pila est præcincta lagœnis,
Nec Prætor medio cogitur ire luto.
Stringitur in densa nec cæca novacula turba,
Occupat aut totas nigra popina vias.
Tonsor, caupo, coquus, lanius sua limina servant,
Nunc Roma est, nuper magna taberna fuit.

Itaque partim exuta sordibus, partim ab incendio novis molitionibus ornata, instar Phœnicis ab eodem resurrexisse dicitur:

Lib. 5. Epigr. 7.

Qualiter Assyrios renovant incendia nidos,
Una decem quoties secula vixit avis:
Taliter exuta est veterem nova Roma senectam,
Et sumpsit vultus præsidis ipsa sui.

Denique sic Urbem variis, pulcherrimisque ædificiis Domitianus auxit, ornavitque, ut Plutarchus in vita Valerii Public. ad eum accommodans Epicharmi sententiam in prodigum hominem dixerit, ἔχεις νόσον, χαίρεις κατοικοδομῶν, ὥσπερ ὁ Μίδας ἐκεῖνος ἅπαντά σοι χρυσᾶ, καὶ λίθινα βουλόμενος γίνεσθαι. *Habes morbum, gaudes ædifi-*

ædificans, ut Midas ille, omnia tibi aurea, & gemmea locari volens. Eoque jam mortuo, & Trajano Principe Martialis dicere potuit:

Terrarum Dea, gentiumque Roma;
Cui par eſt nihil, & nihil ſecundum.

Sed Trajanus quemadmodum alter Romulus perpetuis victoriis fundavit, & propagatum ſtabilivit Imperium: ſic Urbem egregiis operibus decoravit. *Quam magnificus,* inquit in Panegyr. Plinius, *in publicum es. Hinc porticus, inde delubra occulta celeritate properantur, ut non conſummata videantur. Hinc immenſum latus Circi Templorum pulchritudinem provocat digna populo victore gentium ſedes, nec minus ipſa videnda, quam quæ ex illa ſpectabuntur.* Et paulo ante: *Datur intueri pulcherrimas ædes deterſo ſitu auctas, ac vigentes. Magnum hoc tuum non erga homines modo, ſed erga tecta ipſa meritum, ſiſtere ruinas: ſolitudinem pellere: ingentia opera eodem quo extructa ſunt animo, ab interitu vindicare. Muta quidem illa, & anima carentia; ſentire tamen, & lætari videntur, quod niteant, quod frequententur: quod aliquando cœperunt eſſe Domini, non ſervientis.* Hæc ille, quibus crebra inſtauratio ſimilium ædium declaratur. Fuit hæc ſane Cæſarum egregia contentio, ut Urbem, quam ut *Deam* colebant, quam *Æternam* dixerant, pro ſe quiſque, auguſtis molibus augerent. Verum eadem, deficiente jam aureo Imperii ſeculo, poſt Trajanum, Antoninum Marcum eraſo veteri nomine à Commodo Principe Commodiana dicta, pœne ſuſcitatis admotiſque Neronianis facibus conflagravit, quas Coloniæ ſuæ deberi funeſta illa furia proclamabat. Ideoque ſtatuam mille librarum auream habuit cum Tauro, & Vacca quaſi Urbis conditor. Quæ Lampridius in vita, Dion, ejuſque compendium enarrarunt, & in ejus numiſmatis extant imagines.

Severus autem elogio Tertulliani *conſtantiſſimus Cæſarum* multo conſtantior fuit, cum Urbem ſtabili ædificiorum ſtructura ſolidavit, quam cum gloriam civili ſanguine imbutam exercituum ſtrage, atque Urbium excidio obruebat. *Romæ,* inquit Spartianus in ejus vita, *omnes Ædes publicas, quæ vitio temporum labebantur,* Lib. 7. *inſtauravit, nuſquam prope ſuo nomine adſcripto, ſervatis tamen ubique titulis conditorum.* Severus & *Et Alexander,* ut Lampridius, *opera veterum Principum inſtauravit: ipſe nova multa con-* Alexander *ſtituit.* Quo tempore quemadmodum ornarentur extrinſecus Romana ædificia exornant luculenter expreſſit Herodianus: Nam de Prætorianis Cohortibus ſcribens, cum Urbem. plebe Romana certantibus, ait: Lib. 7. οἰκιῶν δὲ τῶν ἐργαστηρίων ταῖς θύραις, καὶ εἴ τινες ἦσαν ξύλων ἐξοχαί, πολλαὶ δὲ αὗται κατὰ τὴν πόλιν, πῦρ προσετίθεσαν. ῥᾷστα δὲ διὰ πυκνότητα τῶν συνοικιῶν, ξυλείας τε πλῆθος ἐπάλληλον μέγιστον μέρος τῆς πόλεως τὸ πῦρ ἐνεμήθη. *Domorum, & Tabernarum foribus, & ſi quæ erant ex ligno projecturæ, hujuſmodi autem multæ in Urbe ſunt, ignem* milites *admoverunt: facillime autem propter domorum denſitatem, & ligneæ materiæ copiam continuatam magnam partem Urbis ignis devaſtavit.* Quem morem decorandi domorum, Templorumque frontes ligneis ornamentis, antiquis etiam Reipublicæ temporibus fuiſſe uſurpatum, didicimus à Tacito: Nam loquens de Lib. 3. Templo Jovis Capitolini reſtituto à Sylla, perfecto, dedicatoque à Q. Catulo: Hiſt. *Inde,* inquit, *lapſus ignis in porticus appoſitas Ædibus. Mox ſuſtinentes faſtigium Aquilæ vetere ligno traxere flammam, aluerumtque.* Itaque epiſtilia, & coronas, aliaque Ornamenta ornamenta, quæ prominent, ex ædificiis, non marmore ſolum, vel Tiburti- domorum no lapide, ſed etiam ligno, præſertim feneſtrarum antas, mœniana, tecto- inaurata. rumque projecturas non infrequenter conformabant, ut bracteato auro relucentia tegerentur. Itaque non minus in hac, quam in interiores concamerationes, & laquearia tantum auri profundebatur, ut Aurelianus teſte Vopiſco prohibere Epiſt. 90. voluerit: & Seneca ſcripſerit; *Lacunaria auro gravia penderent.* Idem: *Et cum au-* Epiſt. 115. *ro tecta perfundimus quid aliud, quam mendacio gaudemus? ſcimus enim ſub illo auro fœda ligna latitare. Nec tantum parietibus, aut lacunaribus ornamentum tenue prætenditur:*

omnium

Lib. 33. cap. 3. *omnium istorum, quos incedere altos vides, bracteata fœlicitas est.* Plinius: *Laquearia, quæ nunc & in privatis domibus auro teguntur, post Cartaginem eversam primo inaurata sunt in Capitolio Censura L. Mummii. Inde transiere in cameras, in parietes quoque, qui jam, & ipsi tanquam vasa inaurantur; cum sua ætas varia de Catulo existimaverit, quòd tegulas æreas Capitolii inauraſſet primus.* Nazarius in Panegyr. ad Const. *Celeberrima quæque Urbis novis operibus enitescunt; nec obsoleta modo per vetustatem redivivo cultu insigniuntur, sed illa ipsa, quæ ante hac magnificentissima putabantur, nunc auri luce fulgentia indecoram majorum parsimoniam prodiderunt. Idcircò ipsæ maxime sublimes porticus, & rutilantes auro Columnæ tantum inusitati ornatus dederunt, ut illo non minus cupide conveniatur loci gratia, quàm spectaculi voluptate.* 3. Stil. Claudianus:

Lib. 4. *Quæ luce metalli, &c.*

Æmula vicinis fastigia conserit astris.

Propertius:

Fictilibus crevere Deis hæc aurea Templa.

1. Fast. Ovidius:

Flamma nitore suo Templorum verberat aurum.

De Conf. 6. Hon. Claudianus:

Aurea Fortunæ reduci si Templa priores.

Et Templa igitur, & domus aureæ; nempe parietibus, lacunaribus, tectis, sed his rariùs inauratis fuere. Aderant & alia decora, & pigmenta: marmoreæ crustæ, cameræ vitro coagmentatæ, tessellata & vermiculata pavimenta, curvata æqualiter ac versatilia laquearia, conclavia, & cœnationes auro, ebore, gemmisque elaboratæ, porticus inauratæ duplices, crassis, ac pretiosis fultæ Columnis, cuncta statuis referta. Quam ædium elegantiam non modo patritii, sed plebeji, ac libertini homines sibi vendicabant. Quare Constantius Constantini filius Romam veniens, *Miraculorum*, ut ait Ammianus, *densitate perstrictus, quidquid erat primum, id eminere inter alia cunctasperabat.* Et Poëta apud Photium:

Parietes marmore vitro vestitæ Cameræ.

Lib. 16.

Εἷς δόμος ἄστυ πέλει, πόλις ἄστεα μυρία κεύθει.

Urbs est quæque domus, Urbs continet oppida multa. Eminebant tamen Cæsarum moles. Mamertin. in Panegyr. ad Julian. *Huc usque solus hic fructus Imperii putabatur, ut Imperator à cæteris civibus non fortibus factis, nec splendore gloriæ, sed magnitudine sumptuum separaretur. Inde nihil necessariæ substructionum in ædibus moles, ingentes aulicorum catervæ legionum sumptum facile vincebant.*

Cap. XXVIII.

Ædificia Urbis ab Honorio ad Justinianum.

TAntus Ædificiorum splendor Gothici belli de tonante procella, longè, lateque nihilominus illuxit. Quinta videlicet ædificandi Ætate, quæ profectò senium quoddam Urbis venerabile complectitur: & ab illa capta ad Justiniani Principatum perducitur. Nam Alaricus, qui Honorio Cæsare Romam invasit, expugnavitque, paucis ædificiis incensis, parva onustus præda, sexto die, quàm Urbem cœperat, egressus est. Sic in compendio ex antiquorum auctoritate, Pomponius Lætus. Et Orosius: *Tertia die Barbari, quàm ingressi Urbem fuerant, sponte discedunt, facto quidem aliquantarum ædium incendio.* Sed mitiora Zosimus vir Ethnicus, neque in contemptum nostrorum atrocia prætermissurus, si habuisset. Ait igitur conflata è veteribus inanium Deorum simulacris,

Lib. 7. cap. 29.

lacris, numerataque pecunia, & datis à Romano Populo obsidibus, Alaricum victorem non modo à direptionibus, atque incendiis temperasse, sed ultro cum Romanis inisse societatem, ut deinceps pro Majestate Imperii adjutor ipse, ac propugnator dimicaret. Nec Gensericus ab Eudoxia Augusta ad ulciscendam viri Valentiniani cædem ex Africa vocatus in tecta deſæviit: cum captivis, & opima præda discessit. Odoacer Urbem, in qua erat regnaturus, non attigit. Eoque pulsu, Theodoricus Italiæ, Gothorumque Rex, nova exstruxit, vetera instauravit, quibus vel hostium injuria, vel temporum, aliquid de pristina firmitate, ac splendore detraxerat. Quidquid demum Gothi, Vandalique fecerint, intacta ne ab Urbe præcipites eruperint, an aliqua inflammarint, omnia vel sumptu Civium, vel sequentium Principum munificentia instaurata sunt, ac restituta. Testis locupletissimus, ejusdemque ætatis est Cassiodorus, Theodorici nomine regias scribens Epistolas. Is *ea*, inquit, *custodiri volumus maximè, quæ Urbis faciem videntur ornare. Quis enim dubitet, fabricarum miracula hac provisione servata? & pendenti saxo formatas cameras tegularum tegmine custoditas? Ut antiqui Principes nobis merito debeant suas laudes, quorum fabricis dedimus longissimam juventutem; ut pristina novitate reluceant, quæ jam fuerant vetustosa senectute fuscata.* Et: *Antiqua in nitorem pristinum contineas, & nova simili antiquitate producas; ut ab opere veterum sola distet novitas fabricarum.* Eodem libro: *Quamvis Romuleæ fabricæ collatæ sibi vix possunt præcipuæ reperiri, quia totum admiratione noscitur exquisitum, quod ibi cernitur esse fundatum; tamen interesse arbitramur, quod utilitas necessaria gratificat, & quod pulchritudinis tantum causa commendat. Trajani Forum vel sub assiduitate videre miraculum est. Capitolia celsa conscendere, hoc est humana ingenia superata vidisse.* Tum formarum fabricam admirabilem, tum Thermarum pulchritudinem commendat, jubetque, *si quid conficiente senio fuerit demolitum, pervigili celeritate reparetur.* Et: *Quidam populus copiosissimus statuarum, greges etiam abundantissimi Equorum tali sunt cautela servandi, quali & cura videntur affixi. Ubi, si esset humanis rebus ulla consideratio, Romanam pulchritudinem non vigiliæ, sed sola deberet reverentia custodire. Quid dicemus marmore, metallis, & arte pretiosa, quæ, si vacet eripere, rara manus est, quæ possit à talibus abstinere? Ubi sunt exposita quæ facere potuerunt divitiæ generales, & labor Mundi.* Et: *Hoc enim studio largitas nostra non cedit, ut & facta veterum exclusis defectibus innovemus, & nova vetustatis gloria vestiamus.* Ubi post magnam laudem statuarum, *Quid dicamus*, inquit, *Columnarum junceam proceritatem, & moles illas sublimissimas fabricarum, quasi quibusdam erectis hastilibus contineri?* Demum enumeratis septem Orbis admirandis, *sed quis*, ait, *illa ulterius præcipua putabit, cum in una Urbe tot stupenda conspexerit? habuerunt honorem, quia præcesserunt tempore, & in rudi sæculo quidquid emersisset novum per ora hominum jure ferebatur eximium. Nunc autem potest esse veridicum, si universa Roma dicatur esse miraculum.*

Lib. 5. *Alaricus Romanas Fabricas non demolitur.* *Nec Gensericus.* *Theodoricus instaurat.* *Lib. 1. var. Epist. 25.* *Lib. 7. Ep. 5.* *Epist. 6.* *Epist. 13.* *Epist. 15.* *Lib. 3.*

Summum Urbis conservandæ, instaurandæque studium Regi Theodorico fuit, qui vices optimi Principis exhibens, magnificus in publicum, id maximè providit, ut sisteret ruinas, solitudinem pelleret, atque ingentia opera, eodem, quo extructa erant, animo, ab interitu vindicaret. Quare non erga homines modo (ut ait in Trajani Panegyrico Plinius) sed erga tecta ipsa summoperè promeruit. Extat præcitata à Donato Epistola ad Sabinianum Urbis Senatorem, quà Theodoricus constituit, ut viginti quinque millia tegularum, annua illatione, in ædificiorum reparatione præstarentur. Harum tegularum fictilium nonnullæ Theodorici nomine inscriptæ, nostro ævo repertæ sunt, uniusque fragmentum nuper adservabatur, in præclarissimo Francisci Angeloni Musæo, hisce signatum notis RG. DN. THD. B. R. R. F. hoc est Regnante Domino Nostro

L Theo-

Theodorico Bono Romæ Roma fœlix. Huic adstipulantur aliæ duæ tegulæ: bipalmaris magnitudinis, sublatæ è tecto veteris Templi, olim Martis, nunc S. Martinæ V. M. ad Arcum Septimii, quas integras adservat Petrus Berrettinus insignis Pictor, novi Templi Architectus, ac subterranei sarcophragi pius ædificator; utramque libet exprimere, alteram quidem REG. D. N. THEODERICO BONO ROME; alteram vero REG. DN. THEODERICO FELIX ROMA. Hic recensendum est numisma ipsiusmet Theoderici, exhibens ex uno latere, caput Romæ galeatum, cum inscriptione ROMA INVICTA, ex altero simulacrum Virtutis, litteris verò DN. THEODERICVS REX. Notandum porrò tantam fuisse Romæ majestatem, ac numen, ut ipsimet hostes, ac barbari, quamquam Urbem vicerint, ac ceperint, eam tamen invictam, ac fœlicem dixerint. Vidi persimiles nummos Athalarici Theodonatique Regum.

Roma Urbium, quæ sub Sole sunt, maxima.

His addantur quæ scripsit Procopius tempore belli Gothici. Belisarius in litteris ad Totilam missis: *Romam*, inquit, *omnium Urbium, quæ sub Sole sunt, maximam, & nobilissimam esse in confesso est. Neque enim unius viri potestate, atque opere extructa est, neque brevi tempore* ἐς τόσον μεγέθους τε κ̀ κάλλους ἀφῖκται, *ad tantum magnitudinis, & pulchritudinis provecta, sed multi Reges, longinqua ætas, fortissimorum virorum numerus frequens, divitiarum, ac potestatis excessus cùm alia omnia ex toto Orbe, tum vero artifices eò congregare potuerunt, & ita paulatim tantam Urbem, quantam vides, architectati monumenta omnifariæ potentiæ posteris reliquerunt.* Μνημεῖα τ̂ πάντων ἀρετῆς. Et lib. 4. *Omnium certe hominum, quos scimus, Romani maxime Urbem suam amant, studentque, omnia, quæ à patribus acceperunt, conservare, & procurare sedulò* ὅπως δὴ μηδὲν ἀφανίζηται ῥώμη τ̂ παλαιοῦ κόσμου; *ut nihil perdat Roma antiqui decoris. Qui longo jam tempore, cum à Barbaris regantur, ædificia Urbis conservarunt, & ornamenta plurima, quantum fieri potuit. Et tanto tempore cum Roma neglecta sit ab Imperatoribus, ob structuræ præstantiam diuturnitati resistit, & monumenta majorum, quæcunque relicta sunt, conservantur.* Quæ omnia satis probant stetisse moles quamquam senescentes Urbis in eamdem formam, vetustamque amplitudinem subinde restitutas. Permansit ergo, neglectus licet, atque incultus, aut etiam diminutus ille Gentilium ædificiorum nitor, invalescente præsertim Christiana Religione, quæ populum Romanum ab illis revocabat. Quare S. Hieronymus: *Auratum squalet Capitolium: fuligine, & aranearum telis omnia Romæ Templa coperta sunt: movetur Urbs sedibus suis, & inundans populus ante delubra semiruta, currit ad Martyrum tumulos.* Demum Totilas Gothorum Rex Urbem, quam longa obsidione, fameque afflixerat, captamque pulsis, aut abductis civibus exhauserat, regias ejus moles magna ex parte demolitus, vacuam ac deformatam reliquit. Deinde tamen, referente Procopio, cum in ea quasi regiam appellationem optasset, potiùs instaurare, & conservare studuit, quàm novis ruinis obruere. Deinceps autem Romam ædificia cum reficeret nemo, vetustas vero, visque temporum concurreret, deficere necesse habebant. S. Gregorius, qui quinquaginta circiter post annis scribebat: *Qualis*, inquit, *remanserit Roma conspicimus. Immensis doloribus multipliciter attrita, desolatione Civium, impressione hostium, frequentia ruinarum.* Et: *Quid autem ista de hominibus dicimus, cum ruinis crebrescentibus ipsa quoque destrui ædificia videmus?*

Epist. 7. ad Lætam.

Hom. 18. in Ezech.

Et vero, quæ Sexta Ætas est, priorem in cultum puduit illam resurgere, cum in Italia omnia seu civilium artium, seu litterarum studia intermortua jacuere: illis sero reflorescentibus, quomodo refloruerit postea exponemus.

Cap. XXIX.

An Recens Roma cum Antiqua conferri queat.

Roma recens cum veteri aliquot ſeculis conferenda, & anteferenda eſt.

SErmo eſt non de poteſtate, vel imperio, ſed de Ædificiis. An videlicet recentium forma, ac ſpecies cum veterum ſplendore conferri aliquo modo queat. Quod brevi expediam. Nam quod ad duas primas ætates pertinet; nempe uſque ad captam Urbem à Gallis: tum uſque ad bella Civilia Syllæ, Mariique quadraginta annos ante Auguſtum Conſulem, non dubito, quin præſens forma Civitatis non modo cum veteri conferenda, ſed illi etiam anteferenda ſit. Decus, & pulchritudinem Urbis tria præſertim efficiunt: laxitas, & directio viarum: ſublimitas, ornatus, & amplitudo ædificiorum: ſitus, ſive in planiciem æqualiter extenſus, ſive curvatus in Collem, aut in ſummo editus, & apricus: ad Auſtrum ne, an Boream: Ortum Solis, an Occaſum vergens. Situ vincimus non modo ad ædificandum aptiore, ſed ſalubriore ad vivendum. Quod etiam adnotavit Marſilius Cagnatus Medica facultate clarus, cum ſcriberet de Salubritate Cœli Romani. Situs enim veteris Urbis teſtificatione Strabonis, urgente neceſſitate, ne hoſtis ex arduo mœnibus incumberet, paulatim ſeptem in montes excurrit. Quibus comprehenſis magna tectorum, ac Cœli inæqualitas coorta eſt; quòd præcelſa in montibus ædificia Solem, ventorumque flatus liberè acciperent, domus verò ab his opacatæ in ſubjectis, anguſtiſque vallibus gravem, ac nebuloſum aërem nec Solis calore extenuatum includerent, unde ſpiritus impurus, & noxius duceretur. Jam vero in peramplam, & apertam planiciem Civitas deſcendit; ut quæ de Campi Martii amœnitate, ac magnitudine Strabo, Dionyſius, aliique auctores prædicarunt, in ſuam dignitatem, commodumque converterit. Eadem Tiberi interfluente, ab Occaſu, Vaticaniſque montibus: à meridie, Capitolio, Palatio, Aventino: ab Ortu, Quirinali, & Hortorum colle latiſſimè incluſa, atque his veluti munitionibus adverſus Auſtri, Euri, Africi, aliorumque ventorum nocentes impetus circumſepta, Aquilonaribus tamen flatibus plana exponitur, ut humidam hyemis gravitatem tempeſtivè reſolvat: aut hibernos tepores, quibus abundat, modica Cœli tenuitate, quam arcticus, ac purus efficit ſpiritus, ſalubriores reddat, nec raro æſtatis immodicos depellat ardores. Quamvis enim non modo Aquilonem, & Boream, ſed etiam Auſtrum, Africumque Roma excipiat; hos tamen quaſi per canales, & anfractus recipit objectu Collium: illos accipit aperta, & obvia; cum antiquitus in ſeptem Collibus, Auſtrinis, & Africis flatibus ultro obverſa maxime quateretur. Quod fit, ut peſtilentes annos, qui veterem Romam frequenter exhauriebant, numerare non poſſimus.

Quæ in Urbe optandæ ſunt. — *Lib. 5.* — *Situs recentis Urbis.* — *Recens quos ventos Roma excipit.*

Viæ Urbis plures rectæ ac latæ.

Ad vias venio, quarum plurimæ latæ, ac rectæ antiquas multum excedunt. Priſci enim ſuam Rectam habuere in Campo Martio, herbis duntaxat obſito, non ædificiis: una Lata dedit nomen integræ Regioni. Cæteræ flexuoſæ, & anguſtæ, ipſis damnantibus Romanis vendentium, adhuc pilis, & cadurcis impeditæ. Quod vitium Neronianus ignis poſtea decoxit.

Jam verò Ædificiorum uſque ad annum Urbis DCLXII. rarus decor, & cultus; cum, ut ſupra dicebam ex Plinio, nullæ in publico erant columnæ marmoreæ: & pro Craſſi magnifica domo, in qua videlicet ſex loti, patulæ arbores, quatuor columnæ Hymettii marmoris (hæc enim præſertim commendantur ornamenta)

 Domi-

Domitius Censor, quamvis ad sugillandum inimicum, sextertium millies promitteret, id est aureorum vicies quinquies centena millia, sive duos milliones, & dimidium. Quamvis autem in fine secundæ Ætatis multum decoris, splendorisque domibus adjectum sit; tamen non dubito, quin recentes Pontificis Maximi, Purpuratorum Patrum, nobilissimorumque Principum ædes, & laxitate, & structura, columnis marmoreis, pilis Tiburtinis, marmoreis incrustationibus, inauratis laquearibus, pictis cameris, aulæis opere Belgico, Phrygio Damascenoque peristromatis, ac reliquo argenti, aurique lautissimo instrumento illius ætatis ædibus pares sint, atque ex his aliquot etiam illis superiores. Nam de Templis quid dicam? quæ illis non magna, & ferè altitudine columnarum, quibus epistilia ad imponendas trabeationes nitebantur, definita: Columnæ Albanæ, vel Tiburtinæ, vel pilæ lateritiæ in speciem columnarum tectorio expolitæ: nullæ marmorum crustæ: nulla ad exquisitiorem cultum segmentato, lævigatoque lapide cælata sacella: raræ inibi picturæ, nisi quas exercituum Imperatores translatis è Græcia tabulis sero invehere cæperunt. Cætera ex auro, argento, gemmisque ornamenta, si Capitolium excipias, ante Augustum omnino rara. Anno Urbis DLXXXI. Q. Fulvius Flaccus Censor, ut ait Livius, *Ædem Fortunæ Equestris faciebat enixo studio, ne ullum Romæ amplius, aut magnificentius Templum esset. Magnum ornamentum se Templo ratus adjecturum, si tegulæ marmoreæ essent, profectus in Brutios Ædem Junonis Laciniæ ad partem detegit, id satis fore ratus ad tegendum quod ædificaretur.* Quæ tamen tegulæ jussu Senatus ad Templum Junonis relatæ, ac restitutæ sunt. Sed quod tandem illud ornamentum erat, ut Ædes Fortunæ esset Roma omnium amplissima, & magnificentissima? Ad nostrorum Templorum, omitto primum laxitatem, & amplitudinem, frontes Tiburtini candidique lapidis compage admirabili machinatorum artificio solidantur: tholi, & Hemisphæria non solum eductis parietibus effulta, sed ex altissimis arcubus, ac velut in aëre pendentibus in Cœlum sublata. Quot deinde ad aras, aut lucentes è marmore, aut ex ære aureis solidisque lamellis vestitæ, ac fulgentes Columnæ? quot in adjunctis sacellis commissorum marmorum versicolores maculæ? Quæ miracula picturarum? quis decor marmorati operis? quis inauratorum lacunarium, & concamerationum sigillatarum splendor? quæ musivi emblematis dignitas? quis ornatus pavimentorum, quæ seu tessellis vermiculata, seu latioribus crustata segmentis pretiosissimos lapides Ophites, Alabastrites, Lacedemonios, viles tanquam glebas, pedibus proculcandos subjiciunt? Quantum in aris argentum? quanta vis auri, ac gemmarum? Quam pretiosa vestium suppellex? quanta denique pulcherrimi operis, atque ornatus species, ac majestas? ut, quemadmodum veri Numinis Religione vincimus: sic eorum, quæ Deo consecrantur, elegantia, cultuque vincamus. Una illa Petri Apostolorum Principis Vaticana Basilica, illud Pontificiæ munificentiæ, atque incomparabilis structuræ miraculum, nonne hujus ante Augustum, & sequentium ætatum quælibet Templa, Theatra, Amphitheatra, Circos, Balnea, Mausolea magisterio artificum, molitorum sumptibus, ædificationis perennitate, immensitate molis, admirabilium varietate rerum, lucentium undique claritate marmorum, conjectis unum in locum veterum æquè ac recentium præclaris operibus æquare videtur aut vincere? Multa præterea in Urbe sunt, quæ oculos, animosque devinciunt exterorum. Horti amenissimi, Obelisci, Columnæ, Fontes, Pontesque, alia deniquè, quæ prioribus sæculis Roma vel non vidit, vel minus laudanda spectavit. Carolus V. Cæsar Tuneto in Africa expugnato, fugatisque cum Hariadeno Archipirata Turcarum copiis triumphans Neapolim primum, deinde Romam Paulo III. Pontifice cum venisset, dissimulata

Dec. 5. l. 2.

Templa Romæ ampla, & ornata.

Basilica S. Petri.

Carolus V. Romam è summo Pantheo spectavit.

lata

lata persona Urbem invisens, ut semel universam in conspectum daret, plumbeos per gradus in ædis testudinatæ fastigium, summumque Pantheon evasit. Inde Urbem contemplatus ejus amplitudinem majestatemque magnopere commendavit. Sed ille Romam vidit, quam paulo ante hostilis furor igne, ac ferro vastaverat. Nondum Urbi pulcherrimorum Templorum, ædiumque nobilissimarum, quæ postea Civium, ac Principum nobilis contentio extruxit, splendor accesserat. Nondum ejusdem Pauli Pontificatu in Flaminia, & Campo Martis, successorumque Pontificum in Vaticanis Campis, ad Forum vetus, in Suburra, in Esquiliis, in Viminali, & Quirinali Colle, ad Collem Hortorum, & Pilam olim Tiburtinam latas longissimasque vias direxerat, erexeratque multarum Urbium domos studium ædificandi, munificentia Civium, & confluentium populorum multitudo. Ut hoc tempore si Urbem Carolus spectaret, nescio an priorem despiceret, qui Romam se ipsa pulchriorem videret.

Hactenus utramque Romam conferendam judicavi. Augusto jam Principe tribusque ætatibus usque ad Gothicum excidium, cedendum omnino est; *cùm acervata universitate victus est Terrarum Orbis*, ut ait Plinius. Quamquam & nunc viis compluribus rectis, longis, latisque Roma nostra sit pulchrior veteri ante Neronem: & præclara quædam Principum Palatia, ac Divum Templa non inferiora priscis domibus, ac delubris etiam laudatis fateatur esse: Vaticanam vero Basilicam cuicunque hujus, & consequentium temporum molibus jure opponat. Deinceps postrema ætate nunquam pulchrior quam ævo nostro refloruit, ut referemus Lib. IV.

His tamen ætatibus adhuc spectandum se offert, quo recens Roma præcellat, ex ipsa veteri, suscepto argumento. Hæc enim Otho Cæsar, referente Tacito, *Lib. 1.* retulit ad milites Prætorianos: *Quid? vos pulcherrimam hanc Urbem, domibus, & Hist.* *tectis, & congestu lapidum stare creditis? Muta ista, & inania intercidere, & reparari promiscuè possunt. Æternitas rerum, & pax gentium, & mea cum vestra salus incolumitate Senatus firmatur. Hunc auspicato à parente, & conditore Urbis nostræ institutum, & à Regibus usque ad Principes continuum, & immortalem, sicut à majoribus accepimus; sic posteris tradamus. Nam ut ex vobis Senatores, ita ex Senatoribus Principes nascuntur.* Quæ si ad Collegium Eminentissimorum Patrum transferantur, & Pontifices maximos, qui Vicariam CHRISTI DOMINI potestatem gerentes ex amplissimo ordine deligi solent: quis fateri non audeat, Urbem tanto Senatu, Patribus, ac Religionum Principe memorabilem priori justiùs anteferendam? Quæ alii accuratiùs considerant, & fusiùs persequuntur.

FINIS LIBRI PRIMI.

DE URBE ROMA LIBER SECUNDUS.

Cap. I.

Nomina Capitolii.

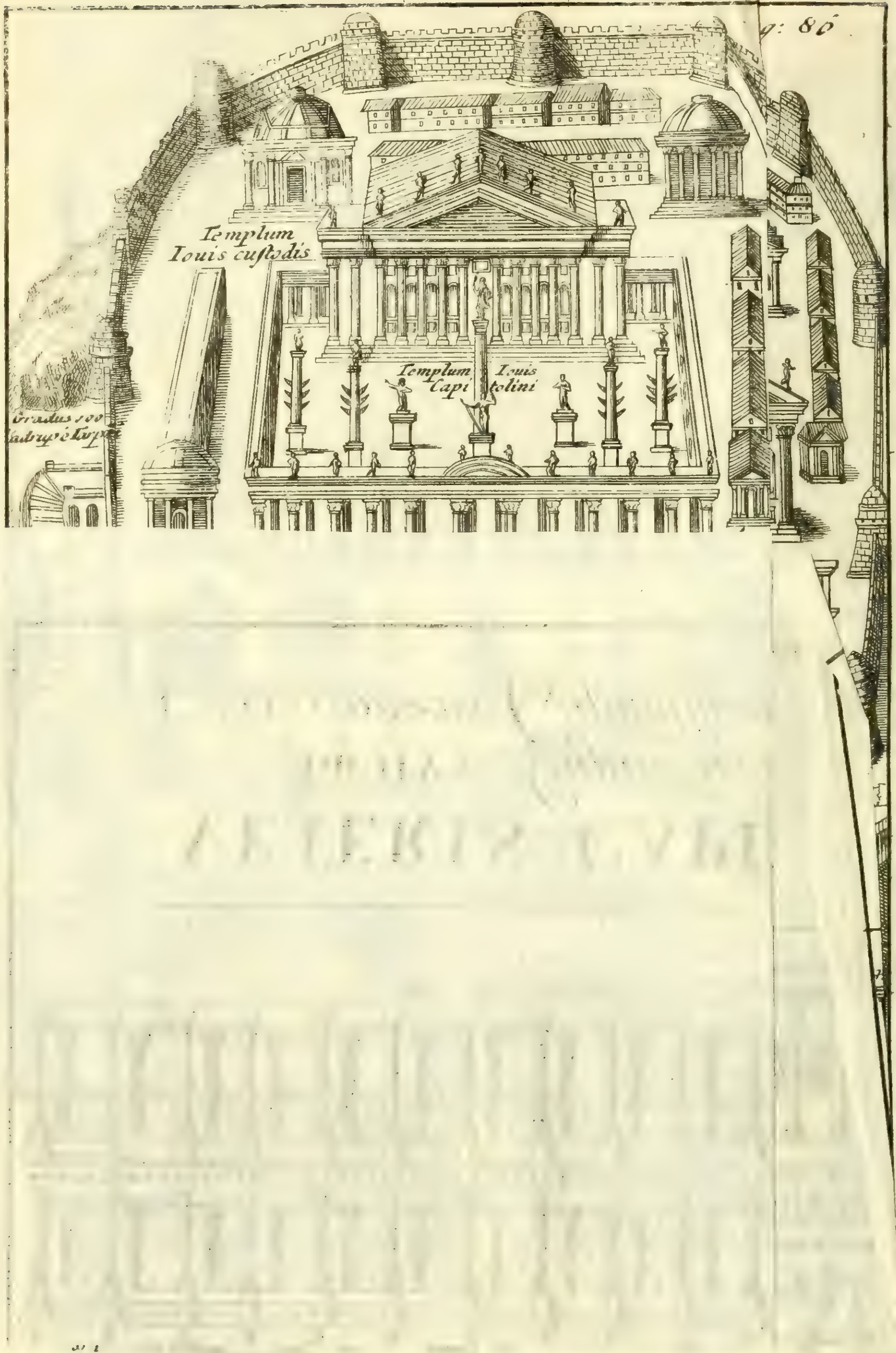
Nus è septem Montibus, & Caput cæterorum Capitolium est; à capite humano dictum, inibi invento, cum Templi Jovis fundamenta locarentur, auctore Livio, & Dionysio. *Lib. 1.* *Lib. 4.* *Situs Capitolii.* Qua parte Urbis ædificia, & campos spectat, ad Septentriones vergit: ab Occidente Tiberim proximum habet: ab Oriente Montem Quirinalem: à Meridie, Forum vetus, & Montem Palatinum. Quamquam Meridies obliquè potius inter Palatinum, & Aventinum à Capitolio respicitur, ut etiam Oriens, & aliæ Mundi partes. Stadiorum septem, ut monent Antiquarii, id est passuum octingentorum septuaginta quinque est Capitolii ambitus: *Capitolium quali figura, & bivertex.* longitudo multo amplior, quàm latitudo, ut ovalem fermè figuram efficiat, gemini instar hemicycli, lateribusque contractioribus. Est autem Collis bivertex, & biceps; extrema enim edita sunt, duplicique jugo sublimia: area in medio depressior, ubi Equus M. Aurelii Antonini.

Triplex significatio Capitolii. Quamquam autem totus Mons Capitolinus *Arx*, & *Capitolium* dicitur; strictius tamen in tres dividitur partes, *Saxum*, *Arcem*, *Capitolium*. Saxum est prærupta, & aspera rupes montisque pars, quæ ad Occasum, & Tiberim vergit, sita nunc prope Cœnobium Turris Speculorum, Forumque Montanarium, & *In Romulo.* Tarpeja olim dicta. Plutarchus: *A Tarpeja Virgine illic sepulta Collis ille vocatus est Tarpejus, donec eum locum Jovi Tarquinius consecravit; quo tempore ossa ejus aliò fuerunt translata; nomenque exolevit Tarpejæ, excepto Saxo, quod vocant etiam nunc Tarpejum, ex quo præcipitare sceleratos solebant.* Arx significat editiorem ejusdem Montis partem. Reliquum Collis Capitolium est. Ista sæpe distinguunt auctores. *Lib. 6.* Livius: *Ne quis Patricius in Arce, aut Capitolio habitaret.* Dionysius: *Locum enim* *Lib. 2.* *Capitolium inter, & Arcem situm.* Quamvis autem ità distinguantur, frequenter tamen *Arx* totum montem: Item Capitolium eundem significat. Tacitus; *Di-* *Lib. 3. Hist.* *versos Capitolii aditus invadunt*, quam paulo ante *Arcem Capitolinam* appellaverat. *Lib. 5.* Livius: *Romæ*, inquit, *satis jam omnibus, ut in tali re ad tuendam Arcem compositis;* nempe totum Capitolium: nam paulo post ait; *Circumferentes oculos ad Templa Deum, Arcemque solam belli speciem tenentem, inde modico relicto præsidio, ne quis in dissipatos ex Arce, aut Capitolio impetus fieret.* Quo loco *Arcem* primum pro Colle, deinde

VETERIS CAPITOLII ADVMBRATA MAGNITVDO

Tacitvs. *Capitolii Arcem ne magnis quidem exercitibus expugnabilem*

Cassiodorvs *Capitolia celsa conscendere hoc est humana ingenia superata videre*

pag: 86
Templum
Iouis custodis
Templum Iouis
Capitolini
Gradus 100

deinde

deinde pro parte accepit. Ideoque hæc duo promiſcuè ponuntur, quia, ut ſcribit Servius, *Capitolium, Arcem eſſe Urbis, manifeſtum eſt.* Præterea Capitolium Ædem Jovis in ſummo Colle ſitam ſignificat. Cicero; *Annus poſt Capitolii incenſionem vigeſimus.* Tacitus: *Capitolium conflagravit.* Saluſtius: *Ab incenſo Capitolio, illum eſſe vigeſimum annum.* His enim aliiſque locis non totus Collis, ſed Templum Jovis incenſum, Capitolium eſt. Denique eadem Jovis Ædes Arx interdum dicitur. Livius: *Sedem Divæ Victoriæ dedit Templum Jovis Optimi Maximi. In ea Arce Urbis Romæ ſacrata.* Ex quibus proverbium apud Romanos fluxit *ſalva Urbe, atque Arce;* expreſſitque Horatius:

Lib. 8. Æneid. *3. Catil.* *Loc. cit.* *In Conjur. Catil.* *Lib. 22.* *Lib. 2. Carm.*

Incolumi Jove, & Urbe Roma.

Alia de his Juſtus Riquus, qui alia notione pro Diis inibi cultis apud Chriſtianos ſcriptores ſumi aliquando Capitolium animadvertit. Cæterum hic Mons olim Saturnius, & Urbs in eo à Saturno condita Saturnia eſt dicta. Virgilius de Janiculo, & Capitolio:

De Rom. Capitolio cap. 5.

Mons Capitolinus olim Saturnius.

Hanc Janus Pater, hanc Saturnus condidit Urbem:
Janiculumque illi, huic fuerat Saturnia nomen.

8. Æneid.

Hunc antea Montem, ait Varro, *Saturnium appellatum prodiderunt; Et ab eo latè Saturniam Terram, ut etiam Ennius appellat, Antiquum oppidum in hoc fuiſſe Saturniam ſcribitur. Ejus veſtigia etiam nunc manent tria; quòd Saturni Fanum in faucibus: quod Saturnia porta, quam Junius ſcribit, quam nunc vocant Pandanam: quòd poſt Ædem Saturni in ædificiorum legibus parietes poſtici muri ſunt ſcripti.* Hæc ille.

Cap. II.

Forma, & circuitus Capitolii.

FOrma veteris Capitolii in modum Arcis fuit. Ea à ſummo ad imum ſaxo quadrato ſubſtructa, cincta muris, munita turribus. Additæ fores in ſummis clivis, per quos aſcendebatur in Arcem. De ſubſtructione Livius: *Capitolium quoque ſaxo quadrato ſubſtructum eſt; opus vel in hac magnificentia Urbis conſpiciendum.* De muro Plutarchus: Loquens enim de Pontio Cominio, qui per rupem Tarpejam evaſit in Capitolium, ait: καὶ προσέμιξε τοῖς φυλάττουσι τὸ διατείχισμα. *& acceſſit ad eos qui murum cuſtodiebant.* Et paulo poſt de Gallis: ὥστε διασκευασμένους ὅσον οὐκ ἤδη τοῦ περιτειχίσματος ἅπτεσθαι. *ut diſpoſiti jam murum tangerent.* Et ibidem de Manlio: ὦσεν ὀπίσω κατὰ τῆς πέτρας, ἐπιστὰς δὲ τῷ τείχει μετὰ τῶν συνδραμόντων; *retro præcipitavit de ſaxo, inde ſuperſtans muro cum iis, qui concurrerant.* De Turribus Cicero: *Memoria,* inquit, *tenetis, Cotta, & Torquato Coſſ. complures in Capitolio Turres de Cœlo eſſe percuſſas.* De Foribus Tacitus: *Erigunt aciem per adverſum Collem uſque ad primas Capitolinæ Arcis fores.* Et paulo poſt: *diverſos Capitolii aditus invadunt, juxta lucum Aſyli: & quà Tarpeja rupes centum gradibus aditur.* Primæ fores undique cinctæ parietibus in capite Clivi fuere, qui ob dignitatem, locique frequentiam, & celebritatem Capitolinus eſt dictus; quo hodieque rectà aſcenditur ab Arcu Septimii. Secundæ fores fortaſſe cuipiam videbuntur, quæ in altero ſummo Clivo erant, qui vicinior Templo Jovis ad eamdem Collis partem, ubi nunc carceres, pertinebat.

Capitolium in modum Arcis. *Lib. 6.* *In vita Camilli.* *3. in Catil.* *Lib. 3. Hiſt.* *At quæ primæ fores? quæ ſecundæ? atque ubi ſitæ?*

Sed ut demus, ibi fuiſſe fores, & aditus, ut ait Tacitus: tamen quia Arx preſſiori ſignificatione erat dexter Capitolii apex editus, & abruptus, hic potius crediderim fuiſſe alterum circuitum murorum, & Secundas fores, quibus in

editum

Nisi quis putet, in ipso aditu etiam secundas fuisse. editum ascenderetur. Primæ itaque fores erat in capite Clivi, mittebantque in Æream, ubi nunc Equus M. Antonini: Secundæ vero, ubi hodie, aliis gradibus muro, & porta munitis, post Ædes Conservatorum evaditur in altiorem verticem, vulgò montem Caprinum. Aliæ demum fores ad rupem Tarpejam centum gradibus imminentes fuere. Quæ sane formam exprimunt perfectæ Arcis sitæ in edito & abrupto, opere naturaque munitæ. Itaque jure Tacitus: *Munitissimam Capitolii Arcem, & ne magnis quidem exercitibus expugnabilem* nuncupavit. Cæterùm præter aliquot domos Civium, Aræ, Sacella, Templa simul omnia in Capitolio sexaginta, teste Fulvio, colebantur; ut Cicero, *Deorum domicilium* appellarit; & P. Victor scripserit, *In eo deorum omnium simulacra celebrari.* Tanta vero loci pulchritudo extitit, ut Ammianus dixerit: *Capitolium, quo se venerabilis Roma in æternum tollit. Jovis Tarpeji delubra quantum terrenis divina præcellunt.* Denique Cassiodorus: *Capitolia celsa conscendere, hoc est humana ingenia superata videre.*

Lib. 3. Hist.

Capitolium Arx munitissima. Et pulcherrima.

Lib. 22.

Cap. III.

Ubi Templum Jovis Capitolini cum Arce locandum sit.

Area in medio Capitolio olim ad populi conventus percommoda.

Quamvis in editiore jugo Arcem strictè acceptam statuerim; tamen, quia Collis duplici exurgit capite, mediusque subsidit, locum quæstioni reliquit. Is quidem, ubi ab utroque vertice demittitur in aream, olim percommodam conventibus, & concionibus populi præbebat sedem, quas ibi non raro Consules, Tribuni, aliique habere solebant. Vellejus de Tiberio Gracco concionante, & Scipione Nasica cum Senatu in eum irruente: *Nasica ex superiore parte Capitolii summis gradibus insistens hortatus est: qui salvam vellent Rempublicam se sequerentur. Tum Optimates, Senatus, atque Equestris Ordinis pars melior, & major, & intacta perniciosis consiliis irruere in Gracchum stantem in area cum catervis suis, & concientem pœne totius Italiæ frequentiam. Is fugiens, decurrensque clivo Capitolino.*

Lib. 2.

Porrò alterum verticem ad Orientem, incolunt Cœnobitæ Observantes è Familia S. Francisci: Templo adhuc nobilem Magnæ Virginis, cognomento ab Ara Cœli. Alter ad Occasum, & Tiberim vergens partem Ædium Conservatorum ut vocant, & alias quasdam Ædes sustinet, aut nudo teritur solo: Uter ergo vertex dicendus sit Arx, quidam dubitarunt; uterque enim pari altitudine editus est, contra quam, quidam referant, qui forte non viderunt; Ideoque Arcem ad Tiberim locant, quod ibi altior crepido sit. Marlianus vero Arcem statuit in altero vertice, ubi Fratrum Observantium Cœnobium est; levissima ex allatis supra Taciti verbis conjectura; *Diversos Capitolii aditus invadunt.* Milites enim Vitelliani pulsi è clivo Capitolino, qui prope Cœnobium adhuc visitur, alium Capitolii clivum, aditumque juxta Asylum invasere, ut in Collem evaderent. *Hæc ergo*, ut ait Marlianus, *pars Collis, cum à Tacito dicatur Capitolium, ab Arce sejungitur juxta clivum sita, unde recesserant milites.* Sed hæc nihil urgent. Nam Asylum non erat in Arce, sed in ea parte, quæ, pressiùs, Capitolium dicebatur. Præterea promiscuè totus mons, ut supra dicebam, Arx, & Capitolium dictus est, idque Marlianus eodem loco perspicuè docet.

Lib. 2. c. 1.

Templum Jovis Capi- Sed statuendum est, Templum Jovis Capitolini fuisse in Arce: & ad rupem Tarpejam: tum conficietur, & ipsam Arcem ibidem fuisse. Quod spectat ad Tem-

tolini fuit in Arce versus Tiberim.

Templum, multa germanum ejus situm demonstrant. Primò, sæpè memorata narratio Taciti. Milites enim recedentes à clivo Capitolino, cujus fores obstructas irrumpere non potuerant, alios aditus juxta lucum Asyli, & quà rupes Tarpeja descendentes in vallem gradus habebat, tentaverunt; cumque ibi pugnaretur, injectum proximis tectis ignem comprehendit Templum Jovis, & incensum est. Erat ergo Templum non longè à rupe; quandoquidem cum ad eam, & Asylum pugnaretur, incensa inibi ædificia adjunctas Templi porticus, tum Ædem Jovis succenderunt.

Galli ascenderunt in Capitolium saxo prope Portam Carment.

Idem probat Liviana de Gallis narratio. Galli enim capta Urbe Capitolium obsidentes: *Animadverso*, ut ait Livius, *ad Carmentis saxum ascensu æquo, sublevantesque invicem, & trahentes alii alios, tanto silentio in summum evasere, ut non custodes solum fallerent, sed ne canes quidem sollicitum animal ad nocturnos strepitus excitarent. Anseres non fefellere Junoni sacros, quorum clangore, alarumque crepitu excitus M. Manlius hostes, qui jam in summo constiterant,* deturbavit, abegitque. Hi ergo anseres ad *Ædem Junonis*, ut ait Plutarchus, *alebantur*, quæ in ipso Jovis Templo fuit, ut postea dicam. Cum vero adventum Gallorum, qui vix in summum evaserant, atque in Arcem penetrarant, anseres præsenserint, indicant, locum ubi alebantur, saxo Tarpejo propinquum fuisse. Quæ ratio majorem vim habet, si advertatur, Gallos deprehensis ante vestigiis illac ascendisse, qua Pontius Cominius ante ad Romanos missus ascenderat. Ille autem, iisdem scriptoribus referentibus, secundo Tiberi ad Urbem delatus, quà proximum fuit à ripa, per præruptam rupem Capitolium tenuerat. Idem confirmat Manlius, qui anserum clangore excitus Gallos abegit; non enim longe aberat cum solus crepitum senserit. Atqui de illo Virgilius:

Lib. 8.
In Camillo.
Eodem saxo Pontius milites ascendit.
8. Æneid.

In summo custos Tarpejæ Manlius arcis
Stabat pro Templo, & Capitolia celsa tenebat.

Quo loco Templum Jovis in Arce positum, & Manlius pro Templi custodia, stare in altiore Collis jugo consultò dicitur. Poëtica vero fide dictum crediderim, Manlium stetisse pro Templo, cum potius domi fuerit in proximo sitæ. Habitavit enim in Arce, ubi postea Templum Junonis Monetæ: & antea Tatius Rex habitaverat. Ovidius:

Fast. 6.

Arce quoque in summa Junoni Templa Monetæ
Ex voto memorant facta Camille tuo.
Ante domus Manli fuerat, qui Gallico quondam
A Capitolino reppulit arma Jove.

In Romulo, & Camillo.
Lib. 6. Cap. 2.
Domus Manlii in Arce prope rupem Tarpejam.

Idemque Plutarchus, & Livius, & Solinus testantur. Post autem, Manlio perduellionis damnato, sancitum est, *ne quis Patricius*, ut ibidem Livius, *in Arce, aut Capitolio habitaret.* Perinde ac vetaret lex, ut Patricii non modo non habitarent in Arce, ubi Manlius habitaverat, sed neque in Capitolio, altera videlicet Collis parte. Hæc ergo domus non procul à saxo, sed propinquior Templo fuit: cum enim non maneret in custodia Manlius, ut reliqui vigiles, (nihil enim de hac re Plutarchus, & Livius) è domo sua anseres strepentes, & Gallos sensit cum silentio subeuntes. Ex quibus demum deducitur, Templum quoque Jovis Manlianæ domui propinquum ad rupem, & in Arce fuisse extructum. Postremò Templum ad rupem fuisse consecratum evincit locus Plutarchi in Romulo de Tarpeja inibi sepulta. *Cæterum*, inquit, *à Tarpeja illic sepulta Collis ille vocatus Tarpejus fuit, donec locum eum Tarquinius Rex consecravit. Quo tempore ossa ejus alio fuere delata, nomenque exolevit Tarpejæ, excepto Saxo, quod vocant etiam nunc Tarpejum.* Si Templum Jovis, ubi condita fuerant Tarpejæ ossa, consecratum est: iisque exportatis, nihilominus rupes Tarpejæ nomen retinuit, argu-

mento est, prope rupem sepulchrum fuisse, ubi & postea Templum. Et ita quidem de Templo sentiunt Antiquarii. Quamvis enim Marlianus Arcem in altero montis jugo constituerit; Templum tamen cum aliis ad rupem posuit; idem sine fabulis prædicant antiqui Poëtæ. Silius de Domitiano:

Templum Jovis ad rupem Tarpejam.

Lib. 3.

Aurea Tarpeja ponet Capitolia rupe,
Et junget nostro Templorum culmina Cœlo.

Juppiter. Et:

Ipse è Tarpejo sublimis culmine cuncta,
Et ventos simul, & nubes, & grandinis iras
Fulminaquè, & tonitrus, & nimbos conciet atros.

Lib. 4. Eleg. 1. Propertius:

Tarpejusquè Pater nuda de rupe tonabat.

Prudentius contra Symmachum:

Jamque ruit paucis Tarpeja in rupe relictis,
Atque ad Apostolicos Evandria Curia fontes
Æneadum soboles.

De 6. Conf. Honor. Claudianus:

Juvat intra tecta tonantis
Cernere Tarpeja pendentes rupe gigantes.

In Orat. Ant. iret in exilium. Id est eximiæ magnitudinis statuas Colosseas. Cicero: *Nunc ego te Juppiter Optime Max. Juno, Minerva, cæterique Dii, Deæque immortales, qui excellenti tumulo Civitatis sedem Capitolii in saxo incolitis constitutam.*

Arx fuit ibi Templum Jovis Capitolini. Hæc cum ita sint, tamen non ita facile deduci posse quispiam judicabit, Arcem ibi fuisse, ubi Templum. Quamvis enim hoc fuerit in Arce; tamen Arcis nomine totus mons non absurdè intelligitur. Verum ea quæ de Manlii domo diximus, sita prope Templum in Arce, hac interpretatione difficile est eludere, & alios item locos auctorum, qui Ædem Jovis in Arce collocant, dequè ea tamquam de re à Capitolio distincta loquuntur. Lucretius:

Romulidarum arcis servator candidus anser.

13. Metamorph. Ovidius:

Quique tenes altas Tarpejus Juppiter arces.

1. Fast. Et:

Juppiter arce sua totum cum spectet in Orbem.

8. Æneid. Virgilius:

In summo custos Tarpejæ Manlius arcis.

Lib. 2. Silius:

Tarpejos iterum scopulos, præruptaque saxa
Scandatis licet, & celsam migretis in arcem.

Lib. 4. Eleg. 4. Propertius:

Et sua Tarpeja residens ita flevit ab arce
Vulnera vicino non patienda Jovi.

Et similia passim occurrent, quæ, si quis ab Arce removeat Templum Jovis, probè germanequè explicare non potest. Denique id prima Templi Jovis ædificatio demonstrat; De qua sic Dionysius: *Huic Templo Jovis Tarquinius Rex Quintus sedem cum designasset in tumulo, qui difficili aditu erat, nec in summo planus, sed præruptus, & fastigatus, multis ex partibus amplexus est eum altis substructionibus, inter quas, & verticem, congesto Aggere, planam efficit aream, ad excipiendam sacram ædem aptissimam.* Hæc sanè forma est Arcis situ, Aggeribus, & munitionibus editæ, atque vallatæ: quamquam hac ætate tanta loci altitudo non appareat; quod ruinis inferiora nonnihil extumuerint.

Lib. 3.

CAP.

Cap. IV.

Forma Templi Capitolini.

QUoniam de Templo Romanorum Templorum principe agimus, id sedulò contemplari, atque exprimere debemus. Vovit ergo Templum Jovi, Junoni, Minervæ Tarquinius Rex quintus, quibus exigua sacella Numa Rex in Quirinali constituerat, quod Capitolium vetus dictum est, ut aliàs dicam. Aream quoque extruendo Templo paravit Tarquinius, quod ejus Nepos Tarquinius Rex septimus ædificavit. *Quamquam*, ait Tacitus, *à priore Tarquinio jacta fundamenta, & à Servio successore sociorum studio pariter ædificatum. Mox Regibus, regioque nomine pulso ex Urbe dedicavit Horatius Pulvillus Consul.* Incensum CCCCXXV. post annos Sylla Dictator restituit; eoque vita functo Catulus dedicavit: arsit iterùm sub Vitellio, refecitque Vespasianus: rursus incendio correptum Tito Principe instauravit Domitianus. Auctores Tacitus, Plutarchus, Suetonius, Dion, Eutropius, Statius, & recentes Antiquarii. Porro figuram Templi sic descripsit Dionysius: *Templum*, inquit, *situm est, & fundatum in alta crepidine, octo jugerum ambitu, ducentis ferme pedibus patens per latera singula, pari propemodum longitudine, atque latitudine vix quindecim pedum differentia.* Quæ summa ad rationem relata nostrarum dimensionum palmos efficit ducentos sexaginta sex, & bessem, sive uncias octo longitudinis: latitudinis vero ducentos sexaginta unum, item cum besse. Pes enim pro antiquo habitus Romanum palmum, decretum usui architectorum quatuor partibus in utroque paribus excedit: quæ in palmo quidem unciæ, in pede digiti sunt: & in illo XII. at XVI. in pede. Qui & majores suas in uncias XII. dividitur; ut in atrio Ædium Capitolinarum propositæ sunt ex decreto Senatus publicæ mensuræ: Hic autem dimidium pedis, & palmi Rom. lineandum curavimus. *Frons ejus*, pergit Dionysius, *meridiem spectat. Porticum habet, cum triplici ordine columnarum: in lateribus ordo duplex est. Tres Ædes pares communibus continentur lateribus: media Jovis, hinc, & inde Junonis, & Minervæ sub eodem tecto, & pinnaculo.* Erat ergo Templum in tres partes divisum, mediæque latiori adjectæ alæ duæ, interstructos parietes sustinentibus pilis lateritiis dealbatis, quæ postea in columnas mutatæ sunt à Dictatore Sylla, advectas è Templo Jovis Olympici, teste Plinio. Porticum triplicis ordinis columnarum similem hac etiam ætate Agrippæ Pantheo adjunctam videmus. In summo tres Ædiculæ visebantur.

Tacitus libro 3. Hist. habet ccccxv. sed deest x.
3. Hist. in vita Poplic.
In vit. Vespas. l. 66.
Lib. 9. in vita Domit.
Lips. lib. 3. de Magn. Rom. c. 5.
Marlian. lib. 2.
Rig. post cap. 5.

Jam, quoniam aliqua ex his controversiam parere possunt, cum Templi frons Forum, & Palatinum respiceret, videtur potius ortum spectasse quam meridiem. Nam Cicero sic ait: *Iidemque jusserunt simulacrum Jovis, quod erat in Capitolio, facere majus, & in excelso collocare, & contrà, atque ante fuerat ad Orientem convertere: ac se sperare dixerunt, si illud signum, quod videtis, Solis Ortum, & Forum Curiamque conspiceret, fore, ut ea consilia, quæ clam essent inita contra salutem Urbis, atque Imperii illustrarentur, ut à S. P. Q. R. perspici possent. Atque illud ita collocandum Consules illi locaverunt.* Si ergo Forum è Capitolio spectare, est ad Solis Ortum vergere, non est tam certum quàm putat Lipsius, *Frontem*, Templi, *ad meridiem spectasse, id est Forum Romanum, & Palatium versus, frequentissimam Urbis partem.* Ne pugnetur cum Tullio, repetendum est, quod initio dicebam, nempe latera Capitolii non recta, sed oblique vergere ad Mundi plagas; quod ego diligenter adnota-

Lib. 3. de adm. c. 5.

Semipes Rom: Antiq. diuisus in digitos VIII in Vncias VI

Semipalmus Rom: Recens diuisus in Vncias VI, Vncijs palmi recentis pares

Capitolium, & Templum Jovis quomodo Forum, & Orientem spectarent.

adnotavi. Igitur Templi frons secundum alterum collis latus extructa, non directa erat ad meridiem, sed potius inter meridiem, atque Orientem. Ideoquè statua illa Jovis Cicerone Consule refecta (quæ sanè non intra Templum in ipso sacello, sed extra Templum fuit in excelso collocata) cum antea Templi faciem, & Septentrionem spectaret, simul Occasum æstivi Solis potuit aspicere, qui ad Septentrionem accedit, attingitque solstitialem circulum Cancri. Postea vero conversa cum Forum, & Curiam, & Solis ortum aspiceret, non ortum æstivum, sed hibernum aspexit. Nam cum versa esset ad Forum, & Curiam, ad Meridiem quoque vergebat. Forum enim, & Palatinus Collis præ Capitolio meridianus est, ut patet adeunti. Itaque cum Meridiem, & Ortum spectaret, Ortum Hiberni Solis meridiei propinquum spectare potuit. Si enim ortum æstivi Solis spectasset, non ad montem Palatinum Forumquè Romanum, sed Collem Quirinalem converti debuisset, qui obvertitur æstivo Soli. Eodem ergo statua Jovis, quo frons Templi spectavit, nempè inter Meridiem, & Orientem. Sicque consentiet cum Tullio Lipsius.

Oblique spectabant etiam Meridiem.

Tres Ædiculæ intra Templum.

At tres intra Templum Ædiculæ, non loculi ad imponendas statuas habendæ sunt, sed tres Cellæ communibus quidem junctæ parietibus, verum diversæ inter se, & ab extimo Templi muro divisæ. Ut hodieque in Templis vetustioribus ad cultum, ornatumque majoris ære è marmore cameratum fornicem quatuor fermè fultum columnis pro summa testudine, vel altiore tholo erectum intuemur. Nam Tarquinius Jovi, Junoni, Minervæ Templa voverat, quæ deinde majoris ædis ambitu conclusa sunt. Nec solum Cellæ, aut Ædiculæ, sed Templa, & delubra nominantur à scriptoribus: Livius: *Clavus*, inquit, *fixus fuit dextro latere Ædis Jovis Optimi Maximi ea parte, qua Minervæ Templum est. Eum clavum, quia raræ per ea tempora litteræ erant, notam numeri annorum fuisse ferunt, eoque Minervæ Templo dicatam legem, quia numerus Minervæ inventum sit.* Præterea pro vetustis Templis pronaum, seu porticus, seu vestibulum struebatur, quod hisce ædiculis appositum videtur fuisse. Nam Dionysius, loquens de aris Termini, & Juventutis, quæ in ædificatione Templi neque exauguratæ, nequè loco motæ sunt, scribit: καὶ νῦν ὁ μὲν ἕτερός ἐστιν ἐν τῷ προνάῳ τῆς Ἀθηνᾶς, ὁ δὲ ἕτερος ἐν αὐτῷ τῷ σηκῷ πλησίον τοῦ ἕδους. *Et nunc altera*, ara, *est in vestibulo Minervæ: altera in ipso delubro prope marginem, seu murum.* Sic enim placet interpretari. Juventuti autem non modo ara, sed etiam ædicula ibidem fuit. Plinius: *Proserpinæ Tabula fuit in Capitolio in Minervæ Delubro supra Ædiculam Juventutis.* Terminus autem rude videlicet saxum, sed cultum pro Numine, ne quid supra se præter Cœlum haberet, foramen illi impendens in Templo tecto fecere. De eo Ovidius:

Lib. 2.

Quæ & Templa dicta.

Clavus figi solitus in Capitolio pro nota annorum.

Lib. 3.

Lib. 35. cap. 10.

2. Fast.

Nunc quoque, se supra nequid nisi sydera cernat,
Exiguum Templi tecta foramen habent.

Ædicularum ornamenta.

Ad hæc tres illæ sedes muneribus exornabantur, quorum aliqua fornicibus, & cameris superponere duntaxat oportuit. Sic Livius: *Quadrigæ*, inquit, *auratæ positæ in Capitolio in Cella Jovis, supra fastigium Ædiculæ.* Quoniam ergo tres Cellæ inter se distinctæ fuerunt, num communi Templi pariete clausæ, illique affixæ? quod sensit Lipsius. Equidem potius à Templi pariete secretas dixerim; pertinet enim ad decorem, ornatumque Templi, Cellarumque majestatem ut libero undique transitu, trium Deorum delubra in medio relinquerentur; à muro quidem totius Templi secreta, communibus autem parietibus inter se conjuncta, ut testatur Dionysius: ἐν δὲ αὐτῷ τρεῖς ἔνεισι σηκοὶ παράλληλοι κοινὰς ἔχοντες πλευράς· μέσος μὲν ὁ τοῦ Διός. παρ' ἑκάτερον δὲ τὸ μέρος, ὁ τε τῆς Ἥρας, καὶ ὁ τῆς Ἀθηνᾶς ὑφ' ἑνὸς αἰετοῦ, καὶ μιᾶς στέγης καλυπτόμενοι. *In ipso autem*

Lib. 4.

tui

tres Cellæ pares sunt communia habentes latera: media quidem Jovis; ex utraque parte, altera Junonis, altera Minervæ, opertæ uno fastigio, atque tecto. Hic sanè, id ne omittam, *ἀετὸς fastigium*, seu *Cimatium* Templi significat; quod nempe triangulari forma supra rectam coronam attollitur instar volantis Aquilæ. At cum
Tacitus ait, *sustinentes fastigium Aquilæ veteri ligno*, veras Aquilarum effigies 3. *Histor.*
è ligno factas fastigiiquè coronæ subjectas, intelligit; Nam quid viri docti *Justus Riquus.*
hac super re nos monere voluerint, non bene percipio. Sed de sacellis infrà
commodiùs.

Cap. V.

Templi Gradus.

CApitolino Templo fuisse gradus exploratum est quibus in ejus vestibulum
ascenderetur. Livius cum dixisset, Annio Latinorum Prætori, ac Le- *Lib.* 8.
gato datum in Templo Jovis Senatum, subdit, *Cùm commotus*, Annius,
ita se à vestibulo Templi citato gradu proriperet, lapsus per gradus capite graviter offenso *Loc. sup.*
impactus imo ita est saxo, ut sopiretur. Vellejus: *ex superiore parte Capitolii summis* *citato.*
gradibus insistens. Vitruvius quidem non quærit, an gradus Templis sint appo- *Lib.* 3. *c.* 2.
nendi, sed tanquam necessariam partem eos ponit; quòd, ut ibi interpres,
non parum faciat ad majestatem, & dignitatem Templi, si à cætero Urbis *Gradus*
solo extet. Verum in re tam certa ob varias eruditorum sententias exorta *Templis*
controversia est. Lipsius enim centum gradus ex Tacito constituit: *Ergo*, in- *addunt dignitatem.*
quit, *ab ea quoque parte*, Foro Romano, *centum gradus, quibus, ut Tacitus,* *Lib.* 3. *c.* 5.
atque alii, superbè adibatur. Gradus autem isti haud dubiè ad majestatem: eoque, &
in aliis Templis, & si pauciores, soliti usurpari. Sed ibi ratio, hic necessitas, & locus
editior voluerunt. Verba autem Taciti sunt illa, de quibus supra: *Qua Tarpeja*
rupes centum gradibus aditur. Alii vero qui sint auctores saltem antiqui hujus rei
testes non bene teneo. Forte Dionem Lipsius intelligit: ubi *Cæsar*, inquit, *Lib.* 8.
triumphans *gradus in Capitolio genibus ingressus conscendit.* Et de Claudio Cæsare:
Tum per gradus in Capitolio genibus ascendens. Quibus locis allatis auctor Eminen- *Lib.* 60.
tissimus Cardinalis Baronius in eadem quoque sententia est, ut putet centum *In Annot.*
Taciti gradus à Foro incepisse: hoc tamen discrepans, quod his ascensum *ad Marty-*
tribuat in Junonis Monetæ, non autem Jovis Capitolini Templum. De qui- *rol. die* 14.
bus gradibus Ovidius: *Martii.*

> *Candida te niveo posuit lux proxima Templo,* 1. *Fast.*
> *Qua fert sublimes alta Moneta gradus.*

Deinde vero Baronii vestigiis cum institerit Riquus, Lipsiique verbis, quæ *Cap.* 12.
citavi, allatis: *Quo equidem in loco*, inquit, *vir magnus*, Lipsius: *Centum gra-*
dus ad Monetæ cum gradibus Jovis Capitolini confudisse videtur. Alia tamen omnia, ut
sentiam, M. Varronis apud Agellium verba faciunt in Epistola ad Sulpitium. In memo-
ria sibi esse quod Q. Catulus curator restituendi Capitolii dixisset, voluisse se Aream Capi- *Lib.* 2.
tolinam deprimere, ut pluribus gradibus in ædem conscenderetur, suggestusque pro fastigii *cap.* 10.
magnitudine altior fieret; sed facere id non quisse, quoniam Favissæ impedissent. Id
esse Cellas quasdam, & Cisternas, quæ in area sub terra essent, ubi reponi solerent
signa vetera, quæ ex eo Templo collapsa essent, & alia quædam religiosè donariis con-
secratis. Ex quo infert Riquus, Gradus Templi ad aream usque Capitolinam
solùm fuisse demissos. Si enim ad Forum usque, tota Collis altitudine

descendissent, Catulus, qui gradus augere voluit, non aream in monte deprimere, sed Fori vallem ipsam debuisset.

Equidem cum arbitrer gradus ad Forum pertingere non potuisse; hac tamen ducta ex Gellio ratione parum urgeri Lipsium judico. Ille enim non continuatos gradus, sed intermissos, & subinde per intervalla planis areolis retractos constituit, in quibus consisterent ascendentes, ac respirarent. Cur ergo non diceret? Gradus à Foro ad aream usque Capitolinam fuisse minoribus retractionibus interstinctos: ibi vero, ubi erant Favissæ, in plateam laxatos, ut ex ea ad Templi vestibulum minores identidem areolas, & præcinctiones haberent. Ut hodieque ad Ædem D. Petri Vaticanam extructos videmus gradus. Area enim perampla, & intermedia dividuntur, neque carent retractionibus qui magis distant à Templo. Catulus ergo poterat magis aream Capitolinam deprimere, ut, diminutis gradibus, qui ab illa pertinerent ad Forum, pluribus ab eadem ascenderetur in Templum, nisi Favissæ impedissent. Hæc pro Lipsio dicta.

Templum Jovis non habuit gradus demissos in Forum.

Nec tamen ad ejus sententiam accedo. Nam apud Tacitum sermo non est de gradibus Templi Jovis Capitolini, vel Junonis Monetæ; sed iis, quibus adiretur Tarpeja rupes ab Occidente, fluvium versus: quod Vitellianorum militum pugna quam ibi historicus narrat, perspicuè demonstrat. Hi enim cum Capitolium invasissent, ut supra dicebam, relicto clivo Capitolino, à quo repulsi fuerant, juxta Asylum, & paulo remotiùs per gradus Tarpejæ rupis ascendere cœperunt, *sed propior*, inquit, *atque acrior per Asylum vis ingruebat*: cùm milites per vicinius Asylum irrumpere, quam per centum illos gradus remotiores mallent.

Dec. 1. Lib. 3. Dec. 1. Lib. 5.

Ad hæc invenio apud Livium bis Arcem è Foro fuisse oppugnatam, semel à Romanis ipsis, cùm ab exulibus Herdonio quodam Duce teneretur, iterum à Gallis reliqua Urbe incensa, atque eversa. Verùm tam Galli, quam Romani per clivum Capitolinum aciem direxisse dicuntur, nulla graduum facta mentione. Cum tamen per hos latos, & expeditos facile potuissent in Capitolium evadere.

Sed quod vehementius urget, si Templi Capitolini gradus inceperunt à Foro, ibi triumphantes Duces è curru descendere debuerunt, perquè eos cum reliqua comitantium turba in Templum ascendere. Nam ad Templùm Jovis desinebat triumphus, cujus pars gradus erant. Atqui triumphantes curru ascendebant in Montem Capitolinum è Foro. Cicero: *At etiam qui triumphant, eoque diutius hostium Duces servant; Tamen cum de Foro in Capitolium currum flectere incipiunt, illos duci in carcerem jubent, idemquè dies, & victoribus Imperii, & victis finem vitæ facit.* Eumenius: *Renovasti Imperator veterem illam Romani Imperii fiduciam, quæ de captis hostium Ducibus vindictam morte sumebat, tunc enim captivi Reges, cum à portis usque ad Forum Triumphantium currus honestassent, simulatque in Capitolium currum flectere cœperat Imperator, abrepti in carcerem necabantur.* Neque enim, ut hoc etiam attingam, sacrificium fiebat à triumphante in Capitolio, nec Templum inibatur, antequam constaret, teste Josepho, aliquem è captivis hostibus fuisse trucidatum. Sed de ascendentibus curru in Capitolium Livius: *Quod si*, inquit, *in curru scandentes Capitolium auratos, purpuratosque ex inferiore loco L. Paulus in turba togatorum unus privatus intereget.* Ovidius:

7. Verr. In Paneg. ad Constantin. Triumphantes curru ascendebant in Capitolium. Lib. 7. Jud. Antiquit. cap. 24. Dec. 4. l. 5. 2. de Pont. El. 1. Lib. 9.

Te quoque Victorem Tarpejas scandere in arces,
Læta per natis Roma videbit equis.

Lucanus de Pompejo, qui ter triumpharat:

Non domitor Mundi, nec ter Capitolia curru
Invectus &c.

Ibi-

Ibidem paulo post:

> *Non mihi nunc tellus Pompejo si qua triumphus*
> *Vita dedit, non alta terent Capitolia currus.*

Ibidem paulo post de Catone per Africam iter faciente:

> *Hunc ego per Syrtes, Libyesque extrema triumphum*
> *Ducere maluerim, quàm per Capitolia curru*
> *Scandere Pompeji.*

Flavius Vopiscus: *Fuit alius*, inquit, *currus quatuor cervis junctus, qui fuisse dicitur Regis Gothorum, quo, ut multi memoriæ tradiderunt, Capitolium Aurelianus invectus est, ut illic cæderet cervos, quos cum eodem curru captos vovisse Jovi ferebatur.* *In vita Aureliani.* Similia passim occurrunt; ut apud eos, qui de rebus Romanis scripserunt, in confesso sit triumphantem curru ascendisse, non per ullos gradus in Capitolium. Neque vero negocium facessunt allati supra Dionis à me loci. Ex quibus valde miror, Julium Cæsarem Bulengerium virum eruditissimum universè deduxisse, eum morem servari solitum à triumphantibus, ut per gradus ascenderent in Capitolium. Nam, etsi daremus, quod tamen inficiamur, Cæsarem, & Claudium genibus ascendisse per gradus non proptereà triumphantes omnes ascenderunt. Verum & ipse Claudius, & Cæsar more majorum per clivum Capitolinum curru in Arcem invecti, deinde per gradus ab Area Capitolina in Templum genibus ascenderunt; quod ipsa Dionis loquutio innuit: ἀναβάθμους, τοὺς ἐν τῷ καπιτωλίῳ; *gradus, qui sunt in Capitolio*, id est in ipso Templo Capitolino. *Hos*, inquit Dion, *Cæsar genibus ingressus ascendit, nulla neque currus, qui ei ex adverso Jovis positus fuerat, neque imaginis Orbis terrarum pedibus suis subjectæ, neque inscriptionis ejus habita ratione.* Hæc autem erant in Templo Jovis, in quo & gradus. Multo minus affirmandum est, quod loco citato idem Julius Cæsar retulit ex Cedreno; nempe *Gradus Capitolii fuisse trecentos sexaginta quinque.* *Inscriptio erat, Semideus est.* Hic enim Græcus auctor falsa aliqua vulgi opinione, ac fama deceptus est; cum Tacitus Romanus, & Romæ scriptor in rupe Tarpeja, ubi mons erat editissimus, centum numeret. Itaque si cœpissent à Foro, plures centum non fuissent. Ego verò ex his, quæ dixi, nullos à Foro, aliquot ab Area Capitolina fuisse mihi persuadeo. Ubi ergo, quæret aliquis, ponendi sunt centum illi gradus Taciti? Ubi idem ille positos tradit; nempe ad rupem saxumque Tarpejum, prope veterem Carmentalem portam, & Theatrum Marcelli ad Occidentem. *Centum gradus Capitolii alienis à Foro pertinebant ad Rupem Tarpejam.* Rupis enim Tarpejæ nomine significatur abrupta illa, & abscissa pars montis, quæ vergit ad Tiberim. Quamquam hac ætate saxi Tarpeji reliquiæ exiguæ supersunt propter ædificiorum, atque adeò ipsius montis prolapsiones. Saxum enim tophinum est, quòd paucis ante annis cùm fossores proximè cæderent ad ædificandum, factam egestione cavernam vidi ipse, dehiscente lacunati lapidis pondere, obstrui cæmentorum ruina, ultimo pœne exitio operarum.

Atque ex his postremò intelligitur, nec Templi Capitolini gradus in Forum descendisse: nequè eos Junonis Monetæ, qui potius ad Orientem spectabant, ut infra dicam, cum gradibus Tarpejæ rupis esse permiscendos.

Cap. VI.

Templi Capitolini exteriora ornamenta.

Porticus Templi Capitolini. ORnamenta Templi exteriora, & interiora sunt. Primùm de primis. Extrà fuere porticus, non modo quæ Templi frontem, sed quæ latera cingebant. Illæ triplices, hæ duplices fuere, ut supra dicebam ex Dionysio. *3. Histor.* Tacitus: *Inde lapsus ignis in porticus appositas ædibus.* *8. Æneid.* Virgilius:

> *Atque hic auratis volitans argenteus anser*
> *Porticibus &c.*

Lib. 23. cap. 3. Hoc enim, ut notat Servius: retulit Poëta ad tempus florentis Reipublicæ, cùm inauratæ sunt. Sed quæ ibi auro lita? nempe opus marmoratum, & toreumata in parietibus, & laquearia. *Multa inaurata in Capitolio.* Quod enim scripsit Plinius: *Post Carthaginem eversam laquearia in Capitolio inaurata esse*, non solum de interiore Templo est intelligendum, sed etiam iis, quæ extrinsecus adstructa fuerant. *Parietes quoque jam tamquam vasa inaurantur*, ait idem. Ad hæc in zophoris, & coronis, in fronte, fastigioque Templi multa inaurata esse oportuit. Ideò enim aliqua ex his fiebant è ligno. Vitelliano quidem incendio, ut suprà ex Tacito referebam, *Sustinentes fastigium Aquilæ, vetere ligno, traxere flammam.* Cæterum porticus Capitolinas Roma primùm extructas vidit, molitore Scipione Nasica, ut ait Vellejus. Sed dubium est, an præter has, veluti Templi exteriores alas, aliæ fuerint *Lib. 2.* in atrii formam circum aream aut saltem ad Areæ latus erectæ. Nam in his porticibus à Thriumphante post sacrificia, & cæremonias in Templo peractas, depositamque lauream in sinu Jovis, dabatur publicum epulum Senatoribus, & *An triumphantes antequam domum redirent cœnabant in Capitolio.* Principibus viris. Quò moris erat & Consules vocare: deinde rogare, ut venire supersederent, nè quis eo die majoris in eodem convivio esset imperii, quam triumphator.

De eo cœnandi more Zonaras: *Triumphans*, inquit, *in Capitolium vehebatur, ibique aliquod cæremoniis peractis, & donariis dedicatis cum in porticibus ibi cœnatus esset,* ϗ πρὸς ταῖς ἐκεῖ δειπνήσειε στοαῖς, *Vesperi tibiis, & Fistulis antecedentibus domum redibat.* Appianus in Libyco, de Scipione Africano: *Ubi verò*, inquit, *Capitolium ascendit Scipio finita pompa, epulum amicis ex more in Templo præbuit;* ἐς τὸ ἱερὸν· ad, vel apud *De Triump. cap. 33.* Templum. Bulengerius, ad Zonaræ verba respiciens, vertit, *in Templi porticibus.* Quo tempore nondum Scipio Nasica suas porticus extruxerat: quas postea, ut credibile est, addidit Templo, peramplo peristylo circumductas, ut atrium in medio constitueretur angulare, ac patens. Quod forsitan est Atrium publicum, *Decad. 3. Lib. 4.* de quo Livius: *Tactum de Cœlo Atrium publicum in Capitolio.* Itaque Scipio Africanus in ipso Templi pronao, & vestibulo dedisse convivium credendus est, idemque ante illum alii Triumphantes fecisse. Id significat, ἐς τὸ ἱερὸν· neque enim dixerim Templum illud ante Nasicam instructum adeò, & exornatum, ut triplicem in fronte, duplicem in latere porticum habuerit; quæ fortassis usque ad Syllam simplices fuere.

Tegulæ ex ære in Capitolio inauratæ. Eidem Templo eximium splendorem inauratæ tecti tegulæ addidere, quas æreas in instauratione Capitolii Q. Catulus primus inauravit, teste Plinio; ideoquè fulgentia, micantia, aurea passim dicuntur à Poëtis Capitolia, aliisque Scriptoribus. In summo fastigio fuere quadrigæ primùm fictiles, tum ex ære inauratæ: aliæquè statuæ mediisque volantia signa nubibus, omnia, ut arbitror,

tror, ex ære inaurata potiùs quàm è marmore. Sub fastigio Aquilæ id sustinentes, aliaque coronarum, & epistyliorum ornamenta item inaurata, ut fulgente Sole, splendido lucis repercussu oculos non tam perstringerent, quàm in admirationem animos perducerent. Claudianus tertio Panegyr. in Stiliconem,

. . . . . . quæ luce metalli
Æmula vicinis fastigia conserit astris.

Rutulius: *In itinere.*

Confunduntque vagos delubra micantia visus.

Ærea prætereà fuere portarum limina: De quibus Livius: *Fœneratores aliquot mulctatos, & ex eo, quod in publicum redactum esset, ænea in Capitolio limina Ædiles posuisse.* Fores item cælatæ magno artificio, laminis aureis magni ponderis obductæ, quas Stilico auferendas curavit. Tanta ædificii magnificentia crevit reficiente Vespasiano. Et post tertium incendium, Domitiano. Tunc enim, ut de reliquis judicium fiat, τὸ τῆς χρυσώσεως ἀνάλωμα πλεὸν ἢ δισχιλίων, καὶ μυρίων ταλάντων γενόμενον, ut ait Plutarchus. *Inaurationis sumptus plusquam duodecim millium talentorum fuit*, id est plusquam septem millionum, & ducentorum millium aureorum; cùm talentum sexcentis coronatis nostris æstimetur, ut ait Budæus. *Claudianus ibid.* *In Valerio Publicola.* *Lipsius loco cit.*

Postremò quæres, quomodo certum sit, ad Templum Jovis fuisse nobile atrium cum porticibus? an hæ alibi in Capitolio statui possint cingentes *atrium publicum*, cujus meminit Livius? Respondeo probabile esse, præter porticus appositas Templo Capitolino, alias fuisse propter loci dignitatem, quæ atrium constituerent ad ipsum Templum: & has fortasse à Nasica extructas. Sed quia in eam Capitolii partem, quæ inter duos vertices depressior est, frequenter populus ad conciones, & suffragia ferenda, aliasque ob causas conveniebat; probabile etiam est, porticus ad instar fori ibi fuisse ambientes Aream, ubi nunc Equestris Marci statua, & Ædes Conservatorum; locum etiam illa tempestate ampliorem propter substructiones, quæ undique Capitolium sustinebant. Hoc ingens atrium cinctum porticibus an potius sit dicendum *publicum* dubitaverim. Quo etiam loco, & ad Templum Jovis factum dixerim, quod de Cæsare narrat Suetonius; *Comitium, ac Forum Basilicasque, etiam Capitolium ornavit porticibus ad tempus extructis, in quibus, abundante rerum copia, pars apparatus exponeretur.* *In V. c.10.*

CAP. VII.

Templi ornamenta interiora

JAm intra Templum occurrunt primùm tres Cellæ, seu minora delubra. His vestibulum erat juxta allata Dionysii verba, ἐν προνάῳ τῆς ἀθλίας. Quod ita est intelligendum, ut ibi, sicut in cæteris Templis, brevis esset in fronte porticus, quà adiretur delubrum; effulta videlicet columnis, coronis, epystilio, fastigioque sublata. Fastigii Ædis Jovis meminit Livius: *De mulcta, inquit, damnatorum quadrigæ inauratæ in Capitolio positæ in Cella Jovis supra fastigium Ædiculæ; & duodecim clypea inaurata.* At Cellæ curvatæ in fornicem æqualitèr se mutuò terminabant: media Jovi, dextera Minervæ, sinistra Junoni. Id vetera numismata, & scriptores demonstrant. Livius: *Fixus fuit clavus, dextero latere Ædis Jovis Opt. Max. ea parte, quæ Minervæ Templum est.* Onuphrius in Urbe Roma: *Templum Jovis Capitolini, aliàs Opt. Max. in quo erant tria delubra Medium Jovis, Dextrum Minervæ, Lævum Junonis, ibique in arca lapidea servabantur* *Tres Cellæ in Templo Capitolino.* *Lib. 3.* *Dec. 4. l. 5.* *Lib. 7.*

Libri Sibyllini. In Cella tamen subterranea ut ait Dionysius. Jam statua Jovis sedens in curuli sella primùm fuit, ut ait Juvenalis:

Lib. 4. *Statua Jovis fictilis.*

Fictilis, & nullo violatus Juppiter auro.

Lib. 35 cap. 13. Plinius: *Turianumque à Fregellis accitum, cui locaret Tarquinius Priscus effigiem Jovis in Capitolio dicandam, Fictilem tum fuisse, & ideò miniari solitum. Fictiles in fastigio Templi ejus quadrigas.* Ovidius:

1. Fast. *Inque Jovis dextra fictile fulmen erat.*

Sed postea Decemvirorum monitu decretum fuit, *Fulmen Jovi aureum quinquaginta pondo fieret: Junoni, Minervæque ex argento,* ut Livius. Inde fulminans dictus Juppiter. Idem sceptrum gerebat manu oblongum in similitudinem hastæ, ut vetera numismata ostendunt. Suetonius: *Sequenti,* inquit, *nocte statim videre visus est,* Octavius, *filium mortali specie ampliorem cum fulmine, & sceptro, exuviisque Jovis Opt. Max. ac radiata corona.* Et ad signum Junonis videtur Ovidius respexisse;

Lib. 2. Dec. 3. *In Octavio August. cap. 91.* *6. Fastor.*

Cur igitur regina vocor, princepsque dearum?
Aurea cur dextræ sceptra dedere meæ?

Dubitationem tamen non levem injicit Suetonius, qui eidem Jovi parvum Reipublicæ, seu Romæ sigillum attribuit; ut me vidisse memini in antiquis Domitiani aliorumque nummis. Quod simulacrum qua manu teneret non video, si altera fulmen, altera sceptrum gerebat. *Somniavit,* inquit, *Catulus Jovem Opt. Max. prætextatis compluribus circum Aram ludentibus unum secrevisse, atque in ejus sinum signum Reipublicæ, quod manu gestaret, reposuisse.* Idemque Dion testatur. Sed fortasse illi modo sceptrum, modo fulmen gestandum dabant. Cum utroque enim exprimitur in numismatis. Erat præterea statua sessilis, ut veteres nummi demonstrant. Quamquam & hi stantem cum Pallade ac Junone designant. Sed nihilominus sedere dicenda est in sella curuli, sive throno, ut loquuntur auctores; sicque in ejus gremio percommodè laurea corona deponebatur à Triumphantibus. Seneca: *Scilicet minus beatè vivebat Dictator noster, qui Samnitum legatos audiit, cum vilissimum cibum in foco ipse manu sua versaret, illa, qua jam sæpe hostem percusserat, lauream que in Capitolini Jovis gremio reposuerat.* Dion: *In Capitolium ascendens,* Augustus, *lauream fascibus detraxit, & ad Jovis eam genua apposuit.* Plinius: *Ex his in gremio Jovis Opt. Max. deponitur, quoties lætitiam nova victoria attulit.* Latinus Pacatus in Panegyr. ad Theod. *Depositis in gremio Capitolini Jovis laureis, triumphales, viri rusticabantur.* Plinius: Trajani lauream *Nerva in gremio Jovis collocarat.* Statius:

Eodem capite. *Lib. 45.* *Lauream triumphans deponebant in gremio Jovis.* *De Consol. ad Helv. cap. 10.* *Lib. 54.* *Lib. 15. cap. 30.* *In Paneg.* *4. Silv.*

Nondum gremio Jovis indica laurus.

Idem simulacrum quercea corona aurea coronabat. Id Justus Riquus, cap. 16. de Capitolio, probat ex Plautinæ Trinummi allatis versibus;

Act. 1. Sc. 2.

Nam nunc ego, si te surripuisse suspicer,
Jovi coronam de Capite e Capitolio,
Quod in culmine astat summo, &c.

Quos alii aliter componunt. Auream, pergit idem, opinor eam coronam fuisse, ad similitudinem Hetruscarum, quas Tertullianus noster descripsit libro de Corona Militis: *Hoc vocabulum est coronarum, quas gemmis, & foliis ex auro quercinis ob Jovem insignes, ad deducendas Thensas cum palmatis togis sumunt.* Quercum certe Jovi dicavit antiquitas, ideoque in ludis Capitolini Jovis corona dabatur è quercu. Juvenalis:

Sat. 6.

An Capitolinam deberet Pollio quercum
Sperare, &c.

Mar-

Martialis:

Perque manus tantas plurima quercus eat. Lib. 4. Epig. 1.

Idem:

O cui Tarpejas licuit contingere quercus. Et Ep. 54.

Ex eadem verò arbore corona Civica data est, nempe Civi, qui Civem servasset; *Quoniam cibus, victusque antiquissimus quercus capi solitus est*, ut ait Gellius. Demum toga palmata, & triumphali vestiebatur Capitolinus Juppiter; quam qui ferret, ferre exuvias, & ornatum Jovis dicebatur; aut etiam, ut Suetonius, *Jovis tunicam, & exuvias Deorum.* Nam Prætores, Consules, Triumphantes de Templo Jovis Capitolini prætextam, pictamque togam accipiebant, quæ & Capitolina dicta est. Lampridius: *Prætextam, & pictam togam nunquam nisi Consul accepit, & eam quidem, quam de Jovis Templo sumptam alii quoque accipiebant, aut Prætores, aut Consules. Quamquam Gordianus senior primus Romanorum privatus suam propriam habuerit, cùm ante Imperatores etiam de Capitolio acciperent, vel de Palatio.*

Lib. 5 c. 6. In Alexandro Severo. Interpretes Juven. loc. cit.

Sed quandiu mansit fictilis hic Romanorum Deorum Augustus? Riquus exigua sanè conjectura putat, exemplo Olympici Jovis primo eboreum, post devictam Asiam, aureum factum à Trajano. Mihi probabile est post Syllæ restitutionem semper aureum fuisse; periisse enim & statuam Jovis civili illo incendio, testis est Plutarchus. Nam Catulus, qui Templi tegulas inauravit, cur Jovem auro illustrare noluit? cùm præsertim statuarum inauratarum usus multo ante in Urbe cœpisset. Et posteà Domitianus, cum statuas sibi nonnisi aureas, & argenteas dicari pateretur magnificentissimus Capitolii Restitutor, aurum Jovi adimebat? *Paulo ante*, notat Plinius in Panegyrico, *aditus omnes, omnes gradus, totaque area hinc auro, hinc argento relucebat, seu potius polluebatur; cum injusti Principis statuis permixta Deorum simulacra sorderent.* Itaque ante Syllam Dictatorem, an illud simulacrum ex ebore fuerit, devicta Asia conformatum; an antiquum illud fictile religio conservarit, incertum duxerim. Fictile tamen tum potius dixerim; à Sylla, vel Catulo nonnisi aureum factum fuisse affirmarim. Quod si Martialis, cum Deos pro Nerva Trajano precaretur, ait;

Statua Jovis facta ex auro. In Libello de Iside & Osiride. Lib. 11. Ep. 5.

Scriptus es æterno nunc primum Juppiter auro.

Vel ut alii legunt sculptus es.

Id referendum est ad æternitatem, non autem operis novitatem. Significat enim Jovem tunc ex auro conflatum diu duraturum, cum incendium alios citò consumpserit, qui vel Sylla Dictatore, vel Vespasiano, aut etiam Domitiano Principe conflati fuerant. Porrò ejusdem Templi eximia, & innumera ornamenta recensere mei negotii non est, quæ Marlianus, Lipsius, & Riquus multo fusius prosequutus est. Hæc fuere, simulacra tum hominum, tum Deorum è marmore, varioquè metallorum genere. P. Victor. *Capitolium ubi omnium Deorum simulacra celebrantur.* Cicero; *cùm in Capitolio, & simulacra Deorum immortalium depulsa sunt, & statuæ veterum hominum dejectæ.* Clypei, etiam, & vasa summorum artificum; gemmarum, & auri rudis, ac signati vis maxima vel coronarii, vestes, & picturæ admirandæ. Hæc vel à victoribus, & triumphantibus, vel à Magistratibus, & Senatu mulctæ, muneris, aut voti causa oblata. Ut cum quadrigæ aureæ in Capitolio, auctore Livio, positæ sunt. Augustus *in Cellam Capitolini Jovis XVI. millia pondo auri, gemmasque, ac margaritas quingenties H S. una donatione contulit.* Vel ab externis Regibus & Civitatibus missa. Ut cum Carthaginenses coronam auream pondo XXV. Attalus Rex alteram pondo CCXLVI. Philippus Macedonum Rex pondo C. Alabandenses pondo L. Lampsaceni pondo LXXX. Pamphylus alteram ex XXX. millibus Philippæorum factam. Hiero Syracusarum Rex Victoriam auream pondo CCCXX. Livio auctore. Aristobolus Judæorum Princeps vitem auream quingentorum talentorum. Ægyptii coro-

Marl. l. 2. c. 5. 6. 7. Lib. 3. de Magnit. Rom. c. 5. De Capit. Rom. c. 21. 3. Catil. Oblata munera Capitolio. Dec. 3. l. 9. Sueton. in V. cap. 30. Livius Dec. 1. l. 7. Dec. 4. l. 2. Dec. 4. l. 6. Dec. 5. l. 3. Dec. 5. l. 4. Dec. 3. l. 2.

coronam quatuor millium aureorum, Josepho referente, & alii passim alia Reges, populi, Cæsares obtulere. Inibi tabulæ æneæ legum. Julius Obsequens: *Tabulæ legum æneæ litteris liquefactis.* Cicero: *& legum æra liquefacta.* Statuæ Regum Romanorum, ° quibus postea Cæsaris, & Augusti adjectæ sunt. Plura etiam Jovis simulacra. Prænestini, quod T. Quintius Dictator Præneste advectum inter cellam Jovis, & Minervæ dedicavit. Jovis Imperatoris quod à Tito Flaminio impositum Columnæ summoperè laudatur à Cicerone. Jovis ænei, quod Spurius Carvilius ex ocreis, galeis, pectoralibus Samnitium conflavit. Sed hæc duo in area extra Templum fuere. De illo Julius Obsequens; *In Capitolio Lupam Remi, & Romuli fulmine ictam, signum Jovis ad Columnam disjectum.* Quod postea refectum excelsius collocatum, & ad Forum conversum memorat Cicero. At Carviliani tanta fuit amplitudo, *ut*, quod ait Plinius, *conspiceretur à Latiario Jove.* Hunc Latialem putat Riquus, qui in Monte Albano colebatur, & pro Latiario reponit. Sed Latiaris Juppiter in Quirinali, opinor, fuit. Collis enim Quirinalis, aliqua saltem sui parte, dictus est Latiaris, ut constat ex Varrone. Latiaris autem Jovis in eo Colle fortasse delubrum fuit, quod Capitolium Vetus dicebant. Ibi enim Juppiter, Minerva, & Juno, ut in Capitolino Colle colebantur. Potuit autem Tarpejus ille, & excelsus Juppiter à Latiario videri, quia, propter propinquitatem loci, facilis est è Quirinali in Capitolium aliquo saltem signo prospectus. At contrà ex Albano, illa tempestate, videri credo non poterat, interjectis Palatino, & Cœlio, quos præalta ædificia editiores olim, quam hodie, fecerant, præsertim Palatinum, in quo Augustales Cæsarum Ædes, altitudinem Turrium, Templorumque Capitolinorum, vel æquaverant, vel excesserant. In eadem area Capitolii Hercules Colosseus Tarento à Fabio Maximo, & Apollo triginta cubitorum à Lucullo ex Apollonia Ponti Urbe translatus. Inibi, seu potius in adjunctarum porticuum intercolumniis inauratæ Equestres statuæ à Metello positæ, de quibus Cicero scripsit. Tantus denique statuarum numerus viris illustribus locatarum, ut Augustus ex area Capitolina propter angustias in Martium Campum transtulerit, referente Suetonio. Ibidem æreæ Columnæ Rostratæ quatuor, quas conflatis navium rostris cenfecit Augustus, quæ postea à Domitiano sunt locatæ: ut ait Servius. Virgilius:

Navali surgentes ære Columnas.

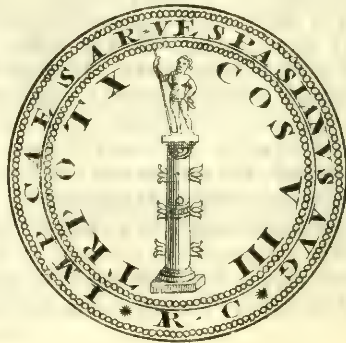
Quamquam Servius: *Rostratas Julius Cæsar posuit victis Pœnis navali certamine, è quibus unam in rostris, alteram ante Arcum videmus à parte januarum.* Claudianus:

Æraque vestitis numerosa puppe Columnis
Consita, &c.

Lib. 14. Jud. Ant. cap. 4. *De Prodigiis* *3. in Catil.* *o L. Bruti, qui Reges expulit.* *Statuæ Colossecæ in Capitolio.* *De Prodigiis* *Loc. cit.* *Lib. 34. cap. 7.* *Lib. 4. de ling. lat. & ibi Scal.* *Plin. l. 34. cap. 7.* *Lib. 6. ad Att. Ep. 1.* *Vide Marl. lib. 2. c. 7. sec. edit.* *In Calig. cap. 34.* *Columnæ æreæ Rostratæ in Capitolio.* *3. Georg.* *De 6. Cons. Honor.* *Dec. 5. l. 2.*

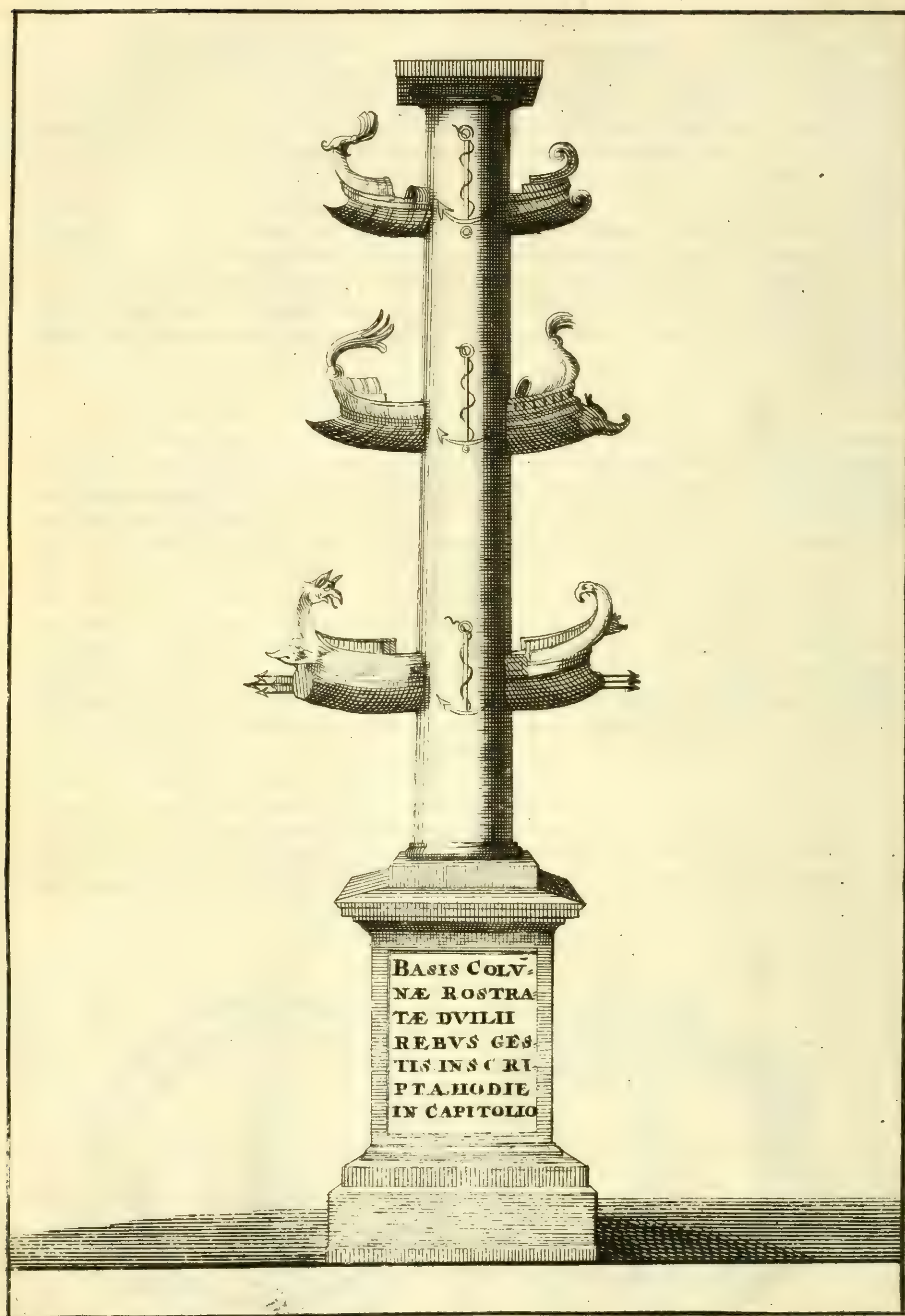
Pag: 100

Inscri-

BASIS COLV-
NÆ ROSTRA-
TÆ DVILII
REBVS GES-
TIS INSCRI-
PTA HODIE
IN CAPITOLIO

Inscriptio in basi Columnæ Rostratæ à PETRO CIACONIO *suppleta.*

C. DVILIOS. M. F. M. N. COS. ADVORSO. CARTACINIENSIS. IN. SICELIAD
REM. CERENS. AICESTANOS. COCNATOS. POPLI. ROMANI. ARTISVMAD
OBSEDEONED. EXEMET. LECIONES. CARTACINIENSIS. OMNEIS
MAXIMOSQVE. MACISTRATOS. LVCEIS. BOVEBOVS. RELICTEIS
NOVEM. CASTREIS. EXFOCIONT. MACELA. MOENITA. VRBEM
PVCNANDOD. CEPET. ENQVE. EODEM. MACISTRADOD. PROSPERE
REM. NAVEBOS. MARID. CONSOL. PRIMOS. CESET. REMECOSQVE
CLASESQVE. NAVALES. PRIMOS. ORNAVET. PARAVETQVE. DIEBOVS. LX
CVMQVE. EIS. NAVEBOS. CLASEIS. POENICAS. OMNEIS. PARATASQVE
SVMAS. COPIAS. CARTACINIENSIS. PRAESENTED. MAXIMOD
DICTATORED. OLOROM. IN. ALTOD. MARID. PVCNANDOD. VECET. XX
XIQVE. NAVEIS. CEPET. CVM. SOCIEIS. SEPTERESMOSQVE. DVCIS
QVINRESMOSQVE. TRIRESMOSQVE. NAVEIS. XX. DEPRESAI
AVROM. CAPTOM. NVMEI. CIƆ. CIƆ. CIƆ. DCC.
ARCENTOM. CAPTOM. PRAEDA. NVMEI. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ
CRAVE. CAPTOM. AES. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ.
CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ.
CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. CCCIƆƆƆ. P.
TRIOMPOQVE. NAVALED. PRAEDAD. POPLOM. ROMANOM. DONAVET
CAPTIVOS. CARTACINIENSIS. INCENVOS. DVXET. PRIMOSQVE
CONSOL. DE. SICELEIS. CLASEQVE. CARTACINIENSEOM. TRIOMPAVET
OB. ASCE. RES. S. P. Q. R. COLOMNA. IN. FORO. POSEIVEIT.

Columnæ Rostratæ meminit etiam Livius: *Nocturna tempestate Columna Rostrata in Capitolio tota ad imum fulmine discussa est.*

Demum, ut in Templum redeam, ibi ducum Trophæa etiam aurea, arma, & hostium spolia affixa cernebantur. Tabulæ vero pictæ, aut res gestas, & titulos Victorum referebant: aut è Provinciis propter laudatos artifices transferebantur.

Cap. VIII.

Jovis Custodis, Junonis Monetæ, & Fortunæ Templa.

In Vita Domitian. cap. 1. Cap. 5. Lib. 3. Hist.

JOvis Custodis Templum Ædi Capitolinæ adjectum est. Ibi enim Templi fundator servatus est Domitianus Vittelliano bello. *Confugit*, inquit Suetonius, *in Capitolium; sed irrumpentibus adversariis, & ardente Templo apud æditum clàm pernoctavit: ac manè Isiaci celatus habitu, interque sacrificulos vanæ superstitionis cùm se trans Tiberim contulisset*, &c. Ideò, ut idem, *Novam excitavit Ædem in Capitolio.* Tacitus verò, *Domitianus*, ait, *solertia liberti, lineo amictu turbæ sacricolarum immixtus, ignoratusque apud Cornelium Primum paternum clientem, juxta Velabrum delituit; ac potiente rerum patre, disjecto Æditui contubernio modicum sacellum Jovi Conservatori, aramque posuit, casusque suos in marmore expressit. Mox imperium adeptus Jovi Custodi Templum ingens, seque in sinu Dei sacravit.* Frustrà ergo quidam hoc Templum ubi sunt Ædes Romani Senatoris locarunt. Nam cum Domitianus in ipso Æditui contubernio, ubi pernoctaverat, ædificarit; id profectò, Templo Capitolini Jovis adjectum, aut in adjunctis ædibus esse debuit, non longe à rupe Tarpeja. De ambitu, & figura Templi, nihil quod referam legi; sed à Domitiano nihil nisi magnificum, ac splendidum parari potuit. Et verò non modo de Capitolino, sed de hoc etiam videtur loquutus Martialis:

Ut est apud Fulv. lib. 2. & Marl. lib. 2. c. 4. Templum Jovis Custodis Capitolino adjectum. Lib. 4. Epig. 4.

Pro Capitolinis quid enim tibi solvere Templis?

cum in eodem colle propinqua essent.

Templum Junonis Monetæ. 1. de Divin. 6. Fast.

JAM VERO Junonem Monetam à monendo prisci dixere. Cicero: *Cum terræmotus factus esset, ut suæ plena procuratio fieret, vocem ab Æde Junonis ex Arce extitisse. Quo circà Junonem illam appellatam Monetam.* Hæc Ædes in Arce fuit. Ovidius:

Arce quoque in summa Junoni Templa Monetæ
Ex voto memorant facta Camille tuo.
Ante Domus Manlii fuerat, qui Gallica quondam
A Capitolino reppulit arma Jove.

Plutarch. in Rom. Jul. Solin. cap. 2. Dec. 1. l. 7. Lib. 6. Lib. 4.

Ibidem multo ante Tacitus Rex collega Romuli habitaverat. Sed L. Furius Camillus, M. Furii Camilli filius cum Auruncis bellum gerens, *inter ipsam dimicationem*, ut ait Livius, *Ædem Junoni Monetæ vovit. Senatus Duumviros ad eandem Ædem pro amplitudine Pop. Rom. faciendam creari jussit. Locus in Arce destinatus, quæ area Ædium M. Manlii Capitolini fuerat. Anno postquam vota erat Ædes, Monetæ dedicatur.* Eodem in loco ut idem Livius, officina Monetæ fuit. Ubi & Magistratuum Linteos Libros fuisse repositos tradit. Cæterùm Ædes Monetæ cùm esset in summa Arce, descendentibus gradibus pertinebat ad Ædem Concordiæ sitam prope clivum Capitolinum, & Forum Romanum. Ovidius de Concordia:

1. Fast.

Candida te niveo posuit lux proxima Templo,
Qua fert sublimes alta Moneta gradus.

Idque

Idque locum dubitationi fecit, unde ab imo inciperent gradus, & ubi, ante Templum deſinerent, quod ſumma in Arce collocavit Ovidius.

Riquus quidem, ut gradus Monetæ Ædemque deſignaret, tria docet. Primum, clivum Capitolinum, quo aſcendebatur in Capitolium, à Foro Romano, & Æde Veſtæ, ſecundum Concordiæ Templum, centum gradibus ad rupem Tarpejam fuiſſe protenſum: adducitque huc verba Taciti: *Tarpeja rupes centum gradibus aditur.* Alterum: Hos clivi gradus, quia proximi erant Templo Concordiæ, appellatos Concordiæ gradus. Tertium: cùm his gradibus aſcenderetur ad Ædem Monetæ Templo Concordiæ imminentem, in ipſo Arcis ingreſſu fabricatam fuiſſe. Quibus gravis, & eruditus auctor quatuor inter ſe miſcere videtur, atque confundere: nempe clivum Capitolinum, de quo infra: gradus Tarpejæ rupis, Concordiæ, & Junonis Monetæ; quæ omnino ſeparanda ſunt. Et gradus quidem Tarpejæ rupis, ut ſuprà conſtitutum eſt, ad Occidentem, Tiberim verſus locati fuere; cum Ædes Concordiæ, ut hodieque apparet, aſpiciat Orientem, in altera dorſi Capitolini parte prope arcum Septimii. *Cap. 42.*

Nullo autem modo gradus Concordiæ, & Monetæ, permiſcendi ſunt. Nam Ædes Concordiæ, de qua loquitur Riquus, ſuos habuit gradus, ut patet ex Templi reliquiis; adhuc enim ſupereſt integra ferè porticus, terræ ſolo, quamvis undiquè ruinis oppletum ſit, elata. Deinde Ichnographia Templi id ipſum oſtendit, quam præter cæteros Palladius nobilis Architectus lineavit, & ipſe Riquus adducit; in qua viginti quinque gradus enumerantur, in unam Ædem Concordiæ mittentes. Demum qui poterant gradus duobus Templis eſſe communes, quorum alterum Concordiæ in imo fere Capitolio ſitum vergebat ad ortum; alterum Junonis Monetæ in ſummo colle, quo ſpectaret, incertum eſt? Gradus autem Monetæ ipſum etiam faſtigium Templi Concordiæ altitudine facile æquabant. Igitur Tullius cum ſcripſit: *Equites Romani, qui frequentiſſimi in gradibus Concordiæ ſteterant,* nihil pertinens ad Monetam intelligere potuit. Neque Ovidius, qui Concordiam poſuit: *Gradus Concordiæ diverſi à gradibus Monetæ.* *7. Philipp.*

Qua fert ſublimes alta Moneta gradus.

Aliud ſignificat, niſi Monetæ gradus non longe ab Æde Concordiæ incepiſſe, indequè evaſiſſe in ſummam Arcem. Hæc illi dicenda ſunt, qui voluerit Ovidium loqui de Æde Concordiæ, cujus reliquias ad radices Capitolii prope Forum Romanum videmus. Sed aptior erit, & clarior ædificiorum locorumque collocatio, ſi aliud Concordiæ Templum in Arce prope Ædem Monetæ ſtatuamus, ut dicam Cap. XIV.

Jam ut certiùs deſignetur Junonis Monetæ ſedes operæ pretium eſt advertere quod tradit M. Tullius pro Domo ſua. *Ergo, inquit, M. Manlii domum everſam duobus lucis conveſtitam videtis.* Locus inter duos lucos Aſylum erat, ſitum inter duo Capitolii juga, ubi nunc ſtatua Equeſtris M. Antonini viſitur, de qua paulo poſt. Cum ergo Ædes Monetæ in area Manlianæ domus ſit condita, videri poteſt ibi fuiſſe, ubi nunc Senatoris domus: ibique eam locat Marlianus. Verum hoc non reſpondet verbis Ovidii, qui Arce in ſumma Monetam conſtituit, niſi impropriè loquutum velis. Arx enim multo editior in dextero Capitolii jugo, quem vulgò montem Caprinum nominant, declivis erat in Aſylum ſive Aream ante Ædes Senatorias jacentem. Ut ergo audiatur Tullius, & Ovidius, arbitror incepiſſe gradus ab Aſylo, ſive Ædem Monetæ, ita ut aliqua pars duobus lucis veſtiretur; fuiſſe tamen ſublatam, ut ad Arcem pertingeret. Ex eo loco, cujus pars Aſylum tangebat, verſus Ædem inferiorem Concordiæ ſecundus Capitolii clivus devexus erat. Quem ſane clivi aſcenſum in Capitolium intelligi arbitror à Tacito, verbis ſupra allatis; *Tum diverſos Capitolii aditus invadunt* *Ubi eſſet Ædes Monetæ.* *Lib. 2. cap. 4.* *Lib. 3. Hiſt.*

juxta

juxta lucum Asyli. Milites enim Vitelliani, qui non potuerant per clivum Capitolinum irrumpere in Capitolium, per alium clivum venerunt ad gradus Monetæ juxta Asylum, iisqne primum in Ædem Junonis, tum in Capitolium evasere. Formam, & ornatum Templi describere in promptu non est.

Marlian. Lib. 2. c. 4. IN EADEM Arce Fortunæ Templum fuit. Testantur vetusta carmina Præneste in Æde Fortunæ:

Tu, quæ Tarpejo coleris vicina Tonanti,
Votorum vindex semper Fortuna meorum.

In lib. de Fort. Rom. *Plut. in Eq. Rom. q. 106.* *Lib. 2. Antiquit.* *Lib. 3. de Offic.* *Lib. 35. cap. 10.* *Dec. 3. l. 2.* Fuit autem Ædes Fortunæ Primigeniæ, de qua Plutarchus: *Servius Tullius,* inquit, *Fortunæ Templa posuit, Primigeniæ in Capitolio, & Obsequentis. Est & Privatæ Fortunæ Templum in Capitolio, & Viscosæ.* Hæc ille. Primigenia autem est dicta Fortuna, quia ad eam sui principatus initia Servius referebat. Viscosa quasi trahens, & tangentia retinens. Fidei Templum ibidem Numa constituit, & primus publicè sacravit attributis ex Ærario victimis, teste Dionysio; ut opinione divinitatis populus eam frangere non auderet. Cicero; *Fidem,* inquit, *in Capitolio vicinam Jovis Opt. Max. ut in Catonis oratione est, majores nostri esse voluerunt.* Plinius: *Spectatâ est,* inquit, *in Æde Fidei in Capitolio imago senis cum Lyra puerum docentis. Eam fecit Aristides Thebanus.* Ædem Concordiæ in eadem Arce Livius collocat, quam per seditionem militarem à L. Manlio Prætore in Gallia votam Duumviri ad eam rem creati *in Arce faciendam locaverunt.*

CAP. IX.

Bibliotheca, Tabularium, Casa Romuli, Curia.

Lib. 10. in Commodo. *Lib. 7. c. 16. in Chronic.* *Sueton. in vita Domit. c. 20.* Bibliothecam, & Tabularium in Arce Templique Capitolini ædificiis positum passim docent auctores. Eutropius; *Fulmine,* inquit, *Capitolium ictum: ex quo facta inflammatio Bibliothecam illam majorum cura studioque compositam, Ædesque alias juxta sitas rapaci turbine concremavit.* Id Commodo Principe factum est. Quod Eusebius, & Orosius tradiderunt. At quis ejus Bibliothecæ fundator? Lipsius ad Domitianum refert; hic enim *Bibliothecas incendio absumptas impensissimè* reparandas curavit *exemplaribus undique petitis, missisque Alexandriam qui describerent, emendarentque.* Riquus Domitianum restitutorem, auctorem agnoscit Syllam, qui expugnatis Athenis magnam vim Librorum Romam comportavit; sive Julium Cæsarem, sive Augustum, qui Libros undique conquirendos, & Bibliothecas ædificandas curavit. Mihi facilius est, qui auctor non fuerit, quam qui fuerit designare. Nam Cæsar, cum Bibliothecas Græcas, & Latinas publicare destinasset, morte præventus non

Sueton. in vita. c. 44. *Sueton. in vita. c. 29.* *Plutarch. in vita Syllæ.* *Prima Romæ publica Bibliotheca.* *Lib. 7. cap. 30.* potuit. Augustus Templo Apollinis Palatini Bibliothecam adjecit, nihil molitus est in Capitolio. Sylla ab Asia rediens in Italiam, cum venisset Athenas, Bibliothecam Apollinis Teji assumpsit, Romamque deportavit: nec tamen dicitur quidquam publicasse. Immò nec publicare potuit, si cum veritate Plinius asseruit, primam Romæ Bibliothecam ab Asinio Pollione dedicatam. Quis autem dubitet, quin Bibliotheca in Capitolio, nempe in communi gentium perfugio, domicilioque publica fuerit? *In Bibliotheca,* inquit Plinius, *quæ prima in Orbe ab Asinio Pollione ex manubiis dedicata Romæ est.* Et: *Asinius Pollio primus Bibliothecam dicando, ingenia hominum rem publicam fecit.* Videtur tamen Lucullus multo ante suam publicasse, teste Plutarcho in ejus vita:

πασδης

σπουδῆς δ' ἀξία τὰ περὶ τὴν τῶν βιβλίων κατασκευήν, καὶ γὰρ πολλὰ, καὶ γεγραμμένα καλῶς, συνῆγε ἥ τε χρῆσις ἦν φιλοτιμοτέρα τῆς κτήσεως, ἀνειμένων τῶν βιβλιοθηκῶν, καὶ τῶν περὶ αὐτὰς περιπάτων, καὶ σχολαστηρίων ἀκωλύτως ὑποδεχομένων τοὺς Ἕλληνας ὥσπερ εἰς μουσῶν τὸ καταγώγιον ἐκεῖσε φοιτῶντας. *At commendanda ejus,* Luculli, *fuit, & perhibenda in Librorum supellectilem impensa; multos enim, & eleganter descriptos cumulavit. Erat etiam eorum usus, quam comparatio liberalior; quòd Bibliothecæ omnibus paterent; atque in adjectas ambulationes scholasque reciperentur omnes Græci, velut ad Musarum hospitium divertentes.* Quod si Plutarcho credimus, primus Pollio suam non dicavit; hanc autem Capitolinam, vel Sylla, vel Catulus, qui Capitolium perfecit, dicavitquè, dicare, & publicare potuit. Ovidius antiquissimam Romæ, & publicam Bibliothecam constituit in Atrio Libertatis: Lib. 35. cap. 2.

Nec me, quæ doctis patuerunt prima libellis Trist. l. 3.
Atria, Libertas tangere passa sua est.

Sed Ovidius perspicuè loquitur de Bibliotheca Asinii Pollionis. Cùm enim ille, teste Suetonio in Augusto, Atrium Libertatis extruxerit, dubitandum non est, quin Atrio Bibliothecam adjunxerit, sic enim utriusque auctoris verba lucem accipiunt. Cap. 29. Hoc Atrium quidam statuunt in Palatio. Verum, si Pollio tantùm instauravit, quod potius dixerim, cùm vetus Atrium Libertatis à P. Victore dicatur esse in Aventino, ubi & Templum ejusdem Libertatis, probabile est, ibi Pollionem Bibliothecam publicasse. Ibi & alterum publicum Tabularium erat. Livius: *Censores,* inquit, *ex templo in Atrium Libertatis ascenderunt, & ibi signatis Tabellis publicis, clausoquè Tabulario negarunt,* &c.

In hac re primò, ne pugnent inter se tanti auctores, dicerem, Luculli Bibliothecam omnibus quidem patuisse; sed id factum magis ex quadam humanitate hominis, quam publica testificatione, monimento, ac titulo, quo constaret, Bibliothecam omnium voluntati, & commodis patere. Pollio autem qui publicavit, hoc solemni notaque omnibus dedicatione, præfixoque titulo testari debuit; ut omnes scirent, communi utilitati fuisse comparatam, & publicatam: & libenter, audacterque quasi ad rem suam accederent. Deinde cum de Capitolina Bibliotheca nihil certi quisquam possit afferre; non improbabile existimarem, eam ab Adriano Cæsare, vel fundatam, vel magna ex parte auctam, & exornatam fuisse. *Adrianus fundat, aut auget Bibliothecam.* Hic enim Gymnasium bonarum artium instituit in Capitolio, cui Bibliotheca adjungenda fuerat. *Cærimonias,* inquit Sext. Aurelius Victor, *leges, Gymnasia, Doctoresque curare occœpit: adeò quidem, ut etiam ludum ingenuarum artium, quod Athenæum vocant, constitueret.* Porrò Athenæum erat in Capitolio; ut constat ex Codice Justin. Lib. 11. Tit. 18. De studiis liberalib. Urb. Romæ. *Gymnasium in Capitolio.* *Sin autem,* inquit, *ex eorum numero fuerint, qui videntur intra Capitolii auditorium constituti,* & paulo post: *Nihil penitus ex illis privilegiis consequantur, quæ his, qui in Capitolio tantummodo docere præcepti sunt.* *Athenæum in Capitolio.* Docebant autem ibi sub Theodosio II. Oratores tres, Grammatici decem, Sophistæ quinque, Philosophus unus, Jurisconsulti duo. Ex qua docendi, discendique exercitatione appellationem loci dimanasse Dion tradit: Ἀθήναιον καλούμενον ἀπὸ τῆς ἐν αὐτῷ τῶν παιδευομένων ἀσκήσεως. *Athenæum dictum, ab exercitatione eorum, qui in eo erudiuntur;* Lib. 74. in Juliano. quod mirum videtur Casaubono judicanti id melius referri oportere εἰς τὴν Ἀθηνᾶν. *In Notis Capitolini in vita Pertinacis.* Sed profecto illa exercitatio *Minervalis* est; quod Dion non addidit, quia satis, superquè notum erat.

In eodem Poëtæ, & Oratores sua recitare scripta solebant, audientibus interdum Augustis, ut Lampridius in Alexandro Severo: & Julius Capitolinus in Pertinace, & Gordiano majore, tradiderunt. *In quo recitant Oratores, & Poëtæ.* De Alexandro: *Ad Athenæum audiendorum & Græcorum, & Latinorum Rhethorum, vel Poëtarum causa frequenter processit.*

processit. De Pertinace: *Eo die processionem, quam ad Athenæum paraverat, ut audiret Poëtam ob sacrificii præsagium distulisset.* De Gordiano: *in Athenæo controversias declamavit audientibus Imperatoribus suis.* Ideoque Sidonius Athenæi cuneos, & Athenæi cuneata subsellia propter frequentiam Auditorum nominavit. Cum igitur hi ludi litterarii, qui à P. Victore in viij. Regione Fori Romani, in qua & Capitolium est, numerantur, antiquitus, ut constat ex Livio, in ipso Foro locati Bibliothecam habere debuerint; Adrianus loci conditor, fortè Librorum collector, & Bibliothecæ vel fundator, vel amplificator fuit. Trajani præsertim exemplo præventus, qui Ulpiam Bibliothecam in Urbe celeberrimam publicaverat. Athenæum tamen non in Arce; non enim tot ædificia capere potuit, sed in alio vertice Capitolii statuendum est; ubi scilicet & Bibliotheca statuenda erit, si addita Gymnasio ad Adrianum referatur. Aliud Gymnasium Dion commemorat in Trajano: *Eo*, inquit, *divitiarum, atque potentiæ Suras Licinius processerat, ut Gymnasium Populo Romano suis impensis struxerit.* Aliud Tacitus; *Gymnasium eo anno dedicatum à Nerone, præbitumque oleum Equiti, ac Senatui græca facilitate.* Sed hæc animi exercendi gratia facta sunt, an corporis?

Athenæum non in Arce, sed in altero vertice Capitolii.

Lib. 14. Annal.

Jam TABULARIUM ædificium est, in quo tabulæ publicæ continentur. Et in Romano quidem omnia Senatus Consulta, Plebiscita, Privilegia, Leges, & alia Patrum, Populi, & Principum decreta servabantur. Plutarchus: *Cicero*, inquit, *per absentiam Clodii magna frequentia ascendit in Capitolium, Tabulasquè, quæ acta continebant Clodii Tribunatus, revulsit, corrupitquè.* Idem in Catone minore de iisdem: *Quas publicè Clodius in Capitolio fixerat, revulsit.* Ex quo inferri potest, Templi Capitolini parietibus, has, aliasque ejusmodi Tabulas publicè affigi solitas. Clarè Polybius loquens de fœdere facto inter Pœnos & Romanos: *Hæc*, inquit, *cum ita sint, & in hodiernum diem Tabulis æreis inscripta conspiciantur in Templo Capitolini Jovis, ubi ab Ædilibus diligentissimè custodiuntur.* Sed quamvis in Templo Jovis multa intra, extravè in porticibus, præsertim leges æreis incisæ tabulis apponerentur; negandum tamen non est, publicum quoque Tabularium actorum Senatus Populique Romani ibi fuisse. Hujus Tabularii mentio fit in veteri inscriptione Capitolina, ut est apud Fulvium, & Marlianum.

Tabularium in Capitolio.

In Cicerone.

Lib. 3. Hist.

Lib. 2. Cap. 30.

Q. LVTATIVM. ET. Q. CATVLVM. COSS.
SVBSTRVCTIONEM. ET. TABVLARIVM. DE. SVO. COERAVISSE.

Porro Tabulas Riquus, antiquiori ætate, ligneas, postea facit eboreas. Certius reor, fuisse æreas; non modo legum, sed aliorum scitorum. Cicero: *Et legum æra liquefacta.* Josephus: *Dedicarique præcepit Cæsar, æream Tabulam hæc continentem, in Capitolio.* Idem: *Patribus præcepit*, Claudius, *ut donationem incisam æreis Tabulis in Capitolio collocarent.* Nec modo æreæ Tabulæ Capitolinæ fuere, sed etiam Columnæ. Josephus; *Quando enim tam manifesta argumenta exhibuimus nostræ cum populo Romano amicitiæ ostensis æneis Columnis, & Tabulis in Capitolio nunc usque durantibus, duraturisque in posterum.* Et: *Hæc publicè dedicata sunt in Urbibus, atque etiam in Capitolio, & columnis insculpta sunt æreis.* Indifferenter alibi loquitur de scriptura Capitolina: *Deditque*, Cæsar, *hac de re in Urbem litteras ad Consules, ut decretum hoc scriberetur in Capitolio.* Rursus de Tabulis æneis Suetonius: *Tria millia ænearum Tabularum, quæ simul cum Templo conflagraverant, restituenda suscepit*, Vespasianus, *undique investigatis exemplaribus:* tum de Tabulario subdit; *Instrumentum etiam Imperii pulcherrimum, quo continentur ab exordio Urbis Senatus Consulta, Plebiscita de societate, & fœdere, ac privilegio cuicunque concessis.* Quod sanè monimentum Vespasianus

3. In Catil. *Jud. Ant. l. 14. c. 17.* *De Bello Jud. lib. 2. cap. 11.* *Jud. Ant. c. 17. l. 14.* *Ibidem.* *Ibid. c. 16.* *In Vespasiano. c. 8.*

sianus Templi Capitolini refector eidem splendidè adjecit. De alio Urbis Tabulario ad Atrium Libertatis, alibi dicemus.

Habuit & Capitolium CASAM Romuli, quam illo regnante cannis, & viminibus tectam, deinceps Sacerdotes, si forte vetustate consumeretur, instaurabant, iisdemque stramentis contegebant, ut semper integra permaneret. Ideo licuit Ovidio canere: *Fast. 3.*

Quæ fuerit nostri si quæris regia Nati, *De ead.*

Adspice de canna, straminibusque domum. *1. Fast.*

Seneca de Cons. ad Hel. cap. 9. *Ne tu pusilli animi es, & sordidè se consolantis: si ideo id fortiter pateris, quia Romuli Casam nosti. Dic illud potius: Istud humile tugurium nempe virtutes accipit.*

Propter hanc CURIA nomine Calabra fuit. Calabræ nomen à calando deductum est, quòd vocare significat, ἀπὸ τοῦ καλεῖν; *quòd omnis juxta eam Populus vocaretur,* ut ait Macrobius. *Nam priscis temporibus Pontifex minor observato novæ Lunæ exortu, calata, id est evocata in Capitolium plebe juxta Curiam Calabram, quæ Casæ Romuli proxima est, quot numero dies à Calendis ad Nonas superessent, pronunciabat.* Hanc etiam stramentis contegebant, ut priscam majorum paupertatem indicaret. Deque ea dictum putat Servius à Virgilio: *Lib. 1. Sat. cap. 15.* *8. Æneid.*

Romuleoque recens horrebat Regia culmo.

Nisi forte rectius regia, seu Casa Romuli significetur; quo loco Virgilius prope Templum rupemquè à Manlio defensam collocat. Quoniam vero è Curia domui proxima observabatur ortus Lunæ, loco editissimo, locata est prope Templum Capitolini Jovis: hic enim plagæ inter Meridiem, & Occidentem oppositus semitam errantium syderum, & aspectum egregiè contemplandum dabat.

Cap. X.

Asylum, & alia Ædificia.

Altera pars Capitolini Montis item exurgens, atque edita, Arcique obversa pressiore significatione Capitolium dicebatur. Hoc enim præter alia, quæ attuli, significat Livius: *Præsidia in Arce, in Capitolio, in muris, circa Urbem ponuntur.* Partem autem, instar valliculæ, utrique subjectam vertici, Intermontium nuncuparunt. Ibi Asylum, quod significat *Misericordiæ Templum,* ut ait Servius, in ea Virgilii verba: *Dec. 3. l. 6.* *Asylum in Capitolio.*

Tum lucum ingentem, quem Romulus acer Asylum *8. Æneid.*
Rettulit.

Id Græcorum inventum, ut se ab inimicis loci religione defenderent, Romulus transtulit ad multiplicandam Romanam gentem; ut quisquis advena illò confugisset, reciperentur in Civitatem. Ovidius: *Fast. l. 3.*

Romulus ut saxo lucum circumdedit alto,
Quilibet huc, dixit, confuge: tutus eris.

Livius: *Locum,* inquit, *qui nunc septus densis sentibus, inter duos lucos, Asylum aperit.* Dionysius: *Locum enim Capitolium inter, & Arcem situm, qui nunc Romana lingua inter duos lucos dicitur, ab utroquè clivo condensis septus arboribus fano in hoc, incertum cui Deo sacrato, Asylum aperuit.* Ex his docemur: lucum Asyli in Area nunc Capitolina fuisse, ad ipsam substructionem, & murum Capitolii, qui forum *Dec. 1. l. 1.* *Antiq. l. 2.*

 respi-

respiciebat, inter fines utriusque clivi, quà secundum latera Ædium Senatoris ascenditur. Sed hoc aliter tradit Tacitus loco citato 3. Histor. Nam milites pulsi clivo Capitolino, *diversos*, inquit, *Capitolii aditus invadunt: juxta lucum Asyli*. Hic ergo aditus erat in capite alterius clivi, quo nunc ascenditur secùndum carcerem. Quare Asylum juxta hunc clivum solùm aliquam partem Ædium nunc Senatoris, ad ipsum carcerem, non spatium, inter utrumque clivum, quod videtur docere Dionysius, occupabat sentibus, & dumis præseptum. Præterea discimus, fuisse non modo sentibus, sed etiam saxo, ut ait Ovidius, nempe saxeo muro circumdatum. Postremò Jovis Templo in medio extructo diremptum, & discretum ita fuisse lucum, ut duplex videretur; ideòque locum inter duos lucos nuncupatum. Neque aliter Templum locat Ovidius, cum ait:

Loc. cit.

Una nota est Martis nonis; sacrata quod illis
Templa putat lucos Vejovis ante duos.

Ibi Templum Juvenis Jovis.

Quamvis enim anterioribus angulis fanum prostaret, luci tamen arboribus latera cingebantur: quare inter duos lucos dici poterat. Jam quod ait Dionysius, *incertum cui Deo Asylum dicatum fuerit*, fortasse ad initia retulit, cum à Romulo statutum est. Historici enim ætate constabat, Jovi dedicatum esse, adsitis luci quercubus, item Jovi dicatis. Juppiter autem juvenis, & imberbis ejusquè simulacrum absque sagittis, & fulmine cum altrice Amalthæa Capella fuit. Neque enim ante bellum gigantæum sagittas, & fulmina tractaverat; ideòque Inermis nomen traxit Vejovis, quasi parvi Jovis: vè enim minuendi vim obtinet in nonnullis. Sic vegrande significari alii ajunt male grande, quod ait Festus; ut vecors, vesanus, malecordis, maleque sanus: alii parvum sive minutum, ut cum dicimus vegrande frumentum. Quare concludit Ovidius:

Vis ea si verbi est; cur non ego Vejovis Ædem,
Ædem non magni suspicer esse Jovis?

Et Juvenis Jovis in æreo Claudii nummo conspicitur effigies.

Cæterum jus Asyli an ademptum aliquando Urbi fuerit, jure ambigitur. Nam Suetonius de Tiberio, *Abolevit*, inquit, *jus moremque Asylorum, quæ usquam erant*. Sed Tacitus quæstionem agitatam refert in Senatu de externis Asylis: *Crescebat enim*, inquit, *Græcas per Urbes licentia, atque impunitas Asyla statuendi: complebantur Templa pessimis servitiorum*; nec plane apud eundem constat quid à Patribus decretum sit. Quare, si Tiberius Asyla abolevit, ea, de quibus agebatur, abstulit. Nihil de Romano decrevit, de quo nihil quæsitum erat.

In Vita Tiber. c. 37. Annal. 3. & 4. Rig. c. 40.

At sedes Asyli semper fuit in Capitolii edito illo intermontio? Nam quidam aliò transferunt. Primo quidem lucus cum Templo, totam aream, ubi equestris Antonini statua, implere non potuit, ut quidam volunt. Quota enim Collis portio Capitolinis molibus relinquetur? Et nos ibi porticus atrium cingentes ad populum recipiendum, ejusque conventus habendos statuimus. Itaque Forum Romanum versus, ubi pars Ædium postica Senatoris, modica latitudine, paulo ampliore longitudine, Asylum fuisse protensum credendum est. Nam lævorsum juxta gradus Cœnobii Franciscanorum fores erant clivi Capitolini: dextrorsum aditus alterius clivi (juxta verba Dionysii: Ab utroquè clivo condensis septus arboribus) tum gradus Monetæ: reliquum areæ intervallum, porticibus, atriis, Templis, aliisque ædificiis distributum.

Ubi esset Asylum.

Secundo: Quomodo Blondus ad radices Tarpejæ rupis Asylum statuat, non video, & Marlianus è Capitolio eumdem in locum transferat, ubi repositum putet à Tacito; cùm Tacitus Capitolini Jovis Templo proximum fecerit: Tullius vero ad Ædem Junonis Monetæ in Arce conditam, & duobus lucis convestitam,

Asylum non erat ad radices Tarpejæ rupis.

veſtitam, ubi fuerat Manlii domus: Dionyſius in intermontio, inter Arcem, & Capitolium: Ibidem Livius, ibidem Strabo collocarit: neque aliud doceat Ovidius: *Faſt.* 2.

Tunc quoque vicini lucus celebratur Aſyli,
Qua petit æquoreas advena Tibris Aquas.

Eruditi enim interpretes, non Aſyli, quo nomine depravatus ſit locus, ſed Averni legunt. Locum autem prope lucum intelligunt, de quo Feſtus: *Lucaria Feſta in luco colebant Romani, qui permagnus inter viam Salariam, & Tiberim fuit, pro eo quod victi à Gallis fugientes è prælio ibi ſe occultaverunt.*

TEMPLUM JOVIS Feretrii primum omnium in Capitolio, & Urbe ſacratum eſt, ut teſtatur Livius. Cauſa fuit, quòd fundata vix Urbe, cum Cenienſes bellum Romanis intuliſſent, Romulus non modo abegit hoſtes, ſed, occiſo Acrone eorum Duce, Regis arma trunco ſuſpenſa detulit in Capitolium, Jovique dedicavit, Templo deſignato, in quo conderentur: & reliqua deinceps opima Ducum ſpolia à Romanis Imperatoribus, qui eos occidiſſent, eidem Jovi dedicarentur; ſive prima Jovi: ſecunda Marti: tertia Quirino, ut monuit Plutarchus. Quò reſpexit Virgilius cum de Marcello ait: *Templum Jovis Feretrii.* *Lib.* 1. *Dec.* 1. *Liv. lib.* 1. *Propert. lib.* 4.

Tertiaque arma Patri ſuſpendet capta Quirino.

Nam ſecunda A. Cornelius Coſſus dedicavit. Juppiter autem Feretrius ſive à Feriendo eſt dictus, precatus enim fuerat Romulus, ut hoſtem feriret: ſive à ferendo, quod allatum ipſe Trophæum, & ad quercum appoſitum Jovi conſecravit. Porrò Templum perexiguum, & latum quindecim pedes fuit in Capitolino vertice, teſte Dionyſio. Auctum deinde ab Anco Martio quarto Romanorum Rege: poſt vetuſtate dilabens ab Auguſto refectum eſt, utrumque teſtatur Livius. De Auguſto quidem ſic ait: *Hoc ego, cum Auguſtum Cæſarem Templorum omnium conditorem, aut reſtitutorem ingreſſum Ædem Feretrii Jovis, quam vetuſtate dilapſam refecit.* Factum eſt id hortatu Attici jam ſenis. Cornelius Nepos in ejus vita: *Ex quo*, inquit, *accidit, cum Ædes Jovis Feretrii in Capitolio ab Romulo conſtituta, vetuſtate, atque incuria detecta prolaberetur, ut Attici admonitu Cæſar eam reficiendam curaret.* Fuit in ea Capitolii parte, ubi Magnæ Virginis Templum, cognomento ab Ara Cœli. Sed ab hoc recenti priſcum illud ſic amplitudine, opere, ornatuque ſuperatur, ut inter ſe conferri nullo modo queant. *Lib.* 2. *Antiquit.* *Lib.* 1. & 4. *Dec.* 1. *Ubi eſſet Templum Jovis Feretrii.*

In eodem Capitolio aliæ duæ JOVIS Ædes, de quibus Livius: *Ædes duæ Jovi in Capitolio dedicatæ ſunt. Voverat L. Furius Purpureo Prætor Gallico bello unam, alteram Conſul. Dedicavit Q. Marcius Ralla Duumvir.* Aliam Jovis Fidei Sponſoris ex Fulvio Urſino refert Riquus cap. 29. *Ædes Jovis, Mentis, & Veneris.* *Dec.* 4. *l.* 5.

Ibidem Ædes MENTIS, & VENERIS Erycinæ. Hanc Fabius Maximus Dictator, illam Attilius Prætor voverunt; poſteà Veneri idem Fabius, Menti T. Octacilius dedicavit. *Utraque*, inquit Livius, *in Capitolio eſt, canali uno diſcretæ.* De Mente Lactantius: *Eadem vanitate Mentem quoque inter Deos collocavit Senatus: quam profecto ſi habuiſſet, ejuſmodi ſacra nunquam ſuſcepiſſet.* De Erycinæ Veneris cognomento alibi. Addunt & Ædem Veneris CALVÆ. Nam, referente Lactantio, *Urbe à Gallis occupata obſeſſi in Capitolio Romani cum ex capillis mulierum tormenta feciſſent, Ædem Veneri Calvæ conſecrarunt.* Certe non alibi, quam in ipſo Capitolio, ubi tormenta fecerant. *Li.* 9. *dec.* 4. *Liv. dec.* 3. *Lib.* 2. *L.* 3. *dec.* 3. *Lib.* 1. *cap.* 20. *Loc. cit.*

Ibidem ÆDES OPIS, quam conjugem Saturni mentiebantur. Livius: *Ædes Opis in Capitolio de Cœlo tacta erat.* Cicero: *Ubi eſt ſeptie: millies ſeſtertium, quod in Tabulis, quæ ſunt ad Opis patebat?* Erant hi milliones ſeptemdecim, & quingenta ſcutatorum millia: quam pecuniam à Cæſare ad Ædem Opis depoſitam *Ædes Opis.* *Dec.* 4. *l.* 9. *Philip.* 2.

diſſipaverat Antonius. Uſitatum Romanis ibi pecunias quaſi in tuto reponere; *Sat. 14.* ut de Templo Caſtoris dixit Juvenalis:

Et ad vigilem ponendi Caſtora nummi.

Neque intelligas vicinos trapezitas. Quippe Templa iſta præſertim vigiliis militum cuſtodiebantur. Congruens porro erat Opis Templo, cuſtodiæ cauſa, aurum civile committere: cum in Æde Saturni Ærarium eſſet Reipublicæ; & uterque communem ædem haberet in vico Jugario. Id etiam indicant vetera *P. Victor Reg. viij.* æquipondia. Quorum duo in noſtro Collegii Romani promptuario ærea ſunt, à paſtinatoribus refoſſa; quibus prominentibus litteris argenteis inſcriptum eſt: TEMPL. OPIS AVG. II. TEMPL. OPIS AVG. V. Penſat enim alterum libras duas, quinque alterum: ſed minus noſtra ſacomata, ſeu libramenta, fere uncia excedit, majus unciis duabus. *Loc. cit.* Cicero: *Tanti nummorum acervi conſtruuntur, ut jam appendantur, non numerentur pecuniæ.* In multorum Cæſarum nummis inſcriptis MONETA AVG. tres viſuntur virgines cum lancibus ſubjectis auri cumulis; quibus nempe lancibus aurum pendebatur.

Cæterum illum morem conferendi pecunias in Templa confirmat Herodianus loquens de Templo Pacis; quod incenſum *multos*, inquit, *ex divitibus pauperes fecit.* Nam ἕκαστος ἃ εἶχεν ἐκεῖσε ἐθησαυρίζετο, *unuſquiſque, quæ habebat, illuc ut in theſaurum congerebat.*

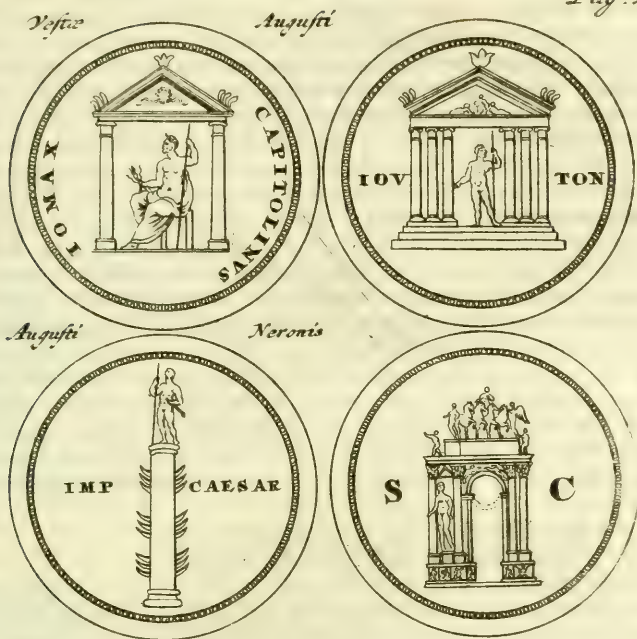
Ædes Iſidis, & Serapidis. In eodem Capitolio culta eſt Iſis, & Serapis. Quos tamen, ait Tertullianus, *Capitolio prohibitos, id eſt Curia Deorum pulſos, Piſo, & Gabinius Coſſ. everſis etiam eorum aris abdicaverunt. His vos reſtitutis ſummam majeſtatem contuliſtis.* *Apolog. Cap. 6.* Et fuiſſe reſtitutos in Capitolium (alibi enim ibi Urbe colebantur) oſtendit Prudentius; *Contra Symmac. Lib. 1.*

Iſidis amiſſum ſemper plangentis Oſirim
Mimica, ridendaque ſuis ſolemnia calvis,
Et quaſcunque ſolent Capitolia claudere larvas.

Ædes Martis. Ibidem locant Templum Martis Ultoris, ſeu Biſultoris ab Auguſto erectum. De quo infra. Horum ædificiorum ſedes deſignari non poteſt.

Ibidem Arcus, & Trophæa Neroni erecta in medio Capitolio, circumſtructis antea, ut dicebam, ad commodum, & dignitatem porticibus in area inter *Lib. 15. Annal.* duos vertices. Tacitus; *At Romæ Trophæa de Parthis, arcuſque medio Capitolini Montis ſiſtebantur.* *Lib. 5. Annal.* Eodem Aqua Martia, quamquam Libri Sybillini Anienem perducendum præcepiſſent, ad Jovis Templi uſum, cum ſe in ſacrificiis abluerent; & aliorum habitantium commodum perducta eſt. *Frontin. de Aquæ ductib.* Cujus fiſtulas in ſeditione Saturnini, quod ſe in Capitolium cum ejuſdem factionis civibus recepiſſet, Marius Conſul præcidit, ſitique adverſarios perdomuit. Eodem & aqua Tepula corrivata. *Cic. pro Rabirio. Plutarch. in vita Marii.* Ibidem poſitæ ubique *ſtatuæ, decora majorum*, ut ait Tacitus. Privatæ præterea Civium domus, excluſis tamen Patriciis, poſt Manlii Capitolini ſupplicium. Alia quædam ædificia ſponte omiſi; quod non ita certa, nec quibus aſſeruntur argumentis, probe oſtendi judicaverim. Adjecta numiſmata Capitolini Templi, Jovis Tonantis, Columnæ Auguſti Roſtratæ, ex inſigni Muſæo Franciſci, & Bruti Gottifredis; Arcus Neronis ex Collegii Romani promptuario deprompta vides.

Aqua Martia, & Tepula in Capitolio.

Cap. XI.

Clivus Capitolinus.

QUoniam, celebris est de germano situ Romani Fori controversia, ut illud certis finibus circumscribam, & quasi concludam, loca Foro proxima ante designabo: tum de mea sententia constabit.

Et legenti quidem veteres scriptores Romanos, vix Fori Romani videtur quærendus locus; cum inter Palatinum, & Capitolinum Collem ab iis perspicuè collocetur. Sed tamem viri perquàm eruditi doctiquè contra sentiunt, quorum est princeps vir clarissimus non magis Romana purpura, quam virtute, ac sapientia Cæsar Baronius: cujus auctoritas, validum tamquam pondus plerumque mentes inclinat, eorum præsertim, qui Romam nunquam viderunt, nec locorum situs cum veterum annalibus conferre potuerunt.

Clivus Capitolinus ad Arcum Septimii.

Quod ergo descendenti è Capitolio se primum offert, via declivis, seu ad Arcum Septimii Severi clivus cognomento Capitolinus est, quo descendebatur in Forum. In quo quidem designando Blondus audiendus non est, cum senserit in ea Capitolii parte fuisse clivum, quæ respicit Aventinum. *Constare dicimus*, inquit, *clivum Capitolinum publicum fuisse ad eam Arcis partem, quæ versa in Aventinum nunc Ecclesiam S. Georgii ad velum aureum è regione respicit.* Probat ex Livii verbis, qui scribit, Numidas quosdam tendentes in Aventino jussu Consulum transisse

Lib. 1. Inst. Rom. *Dec. 3. l. 3.*

ad

ad Esquilias. *Quas*, inquit Livius, *cum ex Arce Capitolioque clivo publico, in equis decurrentes quidam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt*. Cujus loci hæc videtur Blondo sententia: Numidas decurrentes ex Arce, Capitolioque clivo publico fuisse spectatos, cui assentitur Marlianus; quamquam deinde, quid de clivo statuat, incertus sit. Sed longè alius est intellectus eorum verborum. Ita enim ad germanum sensum eliciendum verba construenda sunt. *Cum ex Arce, Capitolioque quidam vidissent Numidas clivo publico in equis decurrentes*. Videbant enim Romani ex Capitolio, & Arce obversa in Aventinum descendentes ex illo Numidas. Itaquè non loquitur Livius de via in Capitolium acclivi, sed in Aventinum. Quod ipsa ostendunt Historici verba: *Cùm ex Arce, Capitolioquè quidam vidissent*; id est, Romani spectabant ex utraque montis parte, altera, quæ Arx dicitur, altera, quæ Capitolium. Cur ergo his adjunges? *clivo publico*. Quomodo enim unus, idemque clivus ad utramque Montis partem pertinebat? Deinde clivus Capitolinus *Publici* nomen non habuit, sed qui ducebat in Aventinum. In quo pariter aliqui interpretes Ovidii decepti sunt. Quod patet ex Livio; cum enim dixisset fuisse in Aventino Ædem Junonis Reginæ, & Decemviros sacrificium illi cum pompa destinasse, subdit: *Inde*, ex Foro, *vico Thusco, Velabroque per Boarium Forum, in clivum Publicum, atque Ædem Junonis perrectum*. Quem & *Publicium* dicebant. Varro: *Clivus Publicius ab Ædilibus Plebis Publiciis, qui eum publicè ædificarunt*; &, ut Festus addit, *ut in Aventinum vehiculi Velia venire possint*. Ovidius:

Lib.2.c.8. — *Clivus publicus pertinebat ad Aventinum, non ad Capitolium.* — *1. Fast.* — *Dec.3.l.7.*

5. Fast.

Parte locat clivi, qui tunc erat ardua rupes:
Utile nunc iter est; Publiciumque vocant.

In Annot. ad Martyrol. die 14. Martii. Diversa de clivo Capitolino decernit Baronius, qui scribit: *Errare quidam convincuntur: qui clivum Capitolinum viam aliquam arbitrati sunt, per quam in ipsum summum Capitolium ascenderetur*. Et paulo post ait; *locum illum à majoribus esse dictum clivum Capitolinum ascensum ipsum modo levem, olim autem difficiliorem, quà è via deorsum posita prope Ecclesiam S. Mariæ in Porticu sursum ascenditur versus Ecclesiam S. Mariæ Consolationis dictam; quem olim fuisse eminentiorem, atque longiorem nullum est dubium.*

Clivus pertinebat ad Capitolium. Sed alii in Capitolii saltem intermontium deducunt, à quibus dissentire non possim. Cum enim clivus arduam viam, & paulatim sublatam significet, si in ima valle modicus sit ascensus, clivus dici vix poterit. De hoc autem nostro Ovidius:

1. Fast.

Inde, velut nunc est, per quem descenditis, inquit,
Arduus in valles, per fora clivus erat.

Qui locus ostendit, Romanos è Capitolio per clivum Capitolinum descendisse. Quod clarissimè alii auctores tradunt. Livius de Gallis loquens, qui Urbem ceperant, & Capitolium capere vellent: *Prima*, inquit, *luce, signo dato, multitudo omnis*, Gallorum, *in Foro instruitur. Inde clamore sublato, ac testudine facta subeunt. Adversus quos Romani nihil temerè, nec trepidè ad omnes aditus stationibus firmatis, quà signa ferri videbant, eà robore virorum opposito scandere hostem sinunt: quo successerit magis in arduum, eo pelli posse per proclive facilius rati. Medio fere clivo restitere, atque inde ex loco superiore, qui prope sua sponte in hostem inferebat, impetu facto, strage ac ruina fudere Gallos.* Quo quidem loco apparet clivum non fuisse extra dorsum montis: cum enim omnia in Urbe, præter Capitolium, essent in Gallorum potestate; liberum tamen illis non erat per clivum excurrere. Totus ergo clivus extra Capitolii monimenta non erat. Eodem modo Livius, cum loqueretur de Romanis, qui captum à servis Capitolium recuperare volebant, ait; *Hunc Ducem sequuti nequicquam reclamantibus Tribunis in clivum Capitolinum erigunt aciem.*

Dec.1.l.5. — *Dec.1.l.3.*

Taci-

Tacitus de Vitellianis militibus, qui obſederunt, ceperuntque Capitolium: *Cito agmine Forum, & imminentia Foro Templa prætervecti erigunt aciem per adverſum collem, uſque ad primas Capitolinæ Arcis fores. Erant antiquitus porticus in latere clivi, dextra ſubeuntibus. In quarum tectum egreſſi,* adverſarii, *ſaxis, tegulisque Vitellianos deturbabant. Qui faces in prominentem porticum jecere, & ſequebantur ignem, ambuſtaſque Capitolii fores penetraſſent, niſi Sabinus revulſas undique ſtatuas, decora majorum, in ipſo aditu vice muri objeciſſet.* Ex quo loco hic fuiſſe locorum ſitus elicitur; ut primùm eſſet Forum; deinde clivus è Capitolio devexus in Forum, in collem acclivis, cui dextrorſum porticus eſſent adjunctæ: tum fores Capitolii in ſummo clivo. Vitelliani igitur cum per clivum ad primam uſquè portam Capitolii aciem extendiſſent, repulſi ſunt ab hoſtibus egreſſis in tectum porticus. Mox incenſa porticu, hoſtibuſque igne ſummotis, ad fores venerunt in ſummo clivo poſitas, & mox eodem igne combuſtas. Hic eſt ejus loci germanus ſenſus, quem tamen, ſi Tacito placet, in rem ſuam alii deducunt. At de porticu clivi Livius: *Cenſores vias ſternendas ſilice in Urbe, & Clivum Capitolinum ſilice ſternendum curaverunt, & porticum ab Æde Saturni in Capitolium ad Senaculum.* Lib. 3. Hiſt. Dec. 5. lib. 1.

Præter hanc porticum ad lævam clivi, erat in dextera ejuſdem parte Templum Jovis Tonantis ab Auguſto ædificatum. *Ædem*, inquit Suetonius, *Tonantis Jovis in Capitolio extruxit, liberatus periculo, cum in expeditione Cantabrica per nocturnum iter lecticam ejus fulgur perſtrinxiſſet, ſervumque prælucentem exanimaſſet.* Idem: *cum dedicatam in Capitolio Ædem Tonanti Jovi aſſiduè frequentaret, ſomniavit queri Capitolinum Jovem, cultores ſibi abduci, ſeque reſpondiſſe; Tonantem pro Janitore ei appoſitum. Ideoque mox tintinnabulis faſtigium Ædis redimivit, quod ea fere januis dependebant.* Idemque Dion teſtatur. Verum P. Victor in Regione octava, *Ædes*, ait, *Jovis Tonantis ab Auguſto dedicata in clivo Capitolino.* Quare, ne cum eo Suetonius pugnet, dicendus eſt clivum facere partem Capitolii. Neque antiquarii alibi præterquam in clivo collocant. Hujus Templi, præter effigiem expreſſam in Numiſmatis, reliquiæ dicuntur extare in ipſo clivo, tres columnæ marmoreæ cum epiſtilio egregii operis pœne ſub terram capitulo tenus defoſſæ. Is veſtibuli ſeu pronai veteris angulus eſt, cujus Zophorus ab Ædis latere quædam veterum ſacrificiorum vaſa, & inſtrumenta: à fronte verò in latioris marmoris tabulas diductus pro longiore inſcriptione, quæ inerat, unum verbum videndum præbet abſque *Reſtituer.* Inſtauratio Templi ex eo cognoſcitur. Cæterum cum Juppiter Tonans Janitor Capitolini Jovis, & in Capitolio pertinaciter locetur à Suetonio, ſuſpicioni dat locum, an prope Templum ejuſdem Capitolini Jovis in Arce ponendus ſit. *Templum Jovis Tonantis.* *In vita Aug. c. 24.* *Cap. 9.* *Lib. 54.*

Jam, ut ſitus, & ſolum clivi deſignetur, dicendum eſt, clivum Capitolium fuiſſe, quà aſcenditur ab Arcu Septimii Severi in Capitolium. Indicat ipſe Arcus, ſub quo vectus curru Severus, deinde aſcendit ad Ædem Jovis. Triumphantes enim Sacra via in Forum, inde per clivum flectebant in Capitolium, ut ſupra dixi. Sic autem clivus Sacræ viæ è regione reſpondet, de qua paulo poſt. Idem patet ex Plinio: *Cæſar Dictator*, inquit, *totum Forum Romanum intexit, viamque Sacram, ab domo ſua ad clivum uſque Capitolinum.* Habitabat enim ipſe Pontifex Max. domo publica in Sacra via, ut ſcribit in ejus vita Suetonius. Sacra autem via ad Arcum Severi cum clivo conjungebatur. Quare ibi clivus, quo rectà aſcenditur. Ubi & domus quondam Milonis. Cicero: *Domus in clivo Capitolino ſcutis referta.* *Lib. 9. c. 1.* *Pro Milon.*

Cap. XII.

Sacra Via.

Sacra via unde sit dicta. SAcra Via dicta est Romæ, quod certis sacris, & cæremoniis fœdus inter se in ea fecerint Tatius Rex Sabinorum, & Romulus, ut Dionysius testatur. *Lib. 2. Antiquit.* *Sic*, inquit, *ante Aras icto fœdere, circa mediam Sacram viam permixti se invicem consalutaverunt.* Addit Festus aliorum opinione dici Sacram, *quòd eo itinere utantur Sacerdotes Idulium sacrorum conficiendorum causa.* Idulia autem ab ove dicta quæ singulis idibus Jovi immolabatur. *4. de Ling. Latin.* Varro: *Oritur caput Sacræ viæ ab Streniæ sacello, quæ pertinet in Arcem, qua sacra quotquot mensibus feruntur in Arcem, & per quam Augures ex Arce profecti solent inaugurare.* Neque verò clivus Capitolinus ea de *Cap. 34.* causa dictus est sacer, ut putat Riquus. Neque illi favent Horatii verba:

. . . . *Trahet* . . . .
Per sacrum clivum merita decoros
Fronde Sicambros.

Ibi enim partem Sacræ viæ Poëta intelligit, quæ ad radices Palatii declivis erat in Forum; ut hodieque conspicimus. Asconius: *Cùm ab Sacra via descenderis, & per proximum vicum prodieris.* Quam sane Sacræ viæ partem solum vulgo fuisse notam testatur Varro. De hoc clivo Martialis: *Lib. 1. Ep. 71.*

Inde sacro veneranda petes palatia clivo.

Exeunti enim à Foro prope Templum Vestæ, Jovis Statoris Ædes, & pars Sacræ viæ acclivis occurrebat; ut paulò post.

Ubi esset Sacra via. Verùm, ut fines Sacræ viæ statuantur, repetendum est quod Varro loco citato ait. *Ceroliensis à Carinarum junctu dictus Carinæ, posteà Cerionia, quod hinc oritur caput Sacræ viæ.* Et paulò ante: *Cum Cœlio conjunctæ Carinæ.* Carinæ autem locus erat prope Amphitheatrum Flavium, qui, quod olim domus instar Carinarum haberet, Carinæ dictus est, postea domo Pompeji nobilitatus. Porro Carinæ, cùm in valle inter Cœlium, & Esquilias se continerent, & circa Ædem S. Clementis inciperent, ad ipsum Amphitheatrum, initium dabant Sacræ viæ. Ea verò juxta Montem Palatinum ad Templum Jovis Statoris producebatur. Plutarchus in vita Ciceronis: εἰς τὸ τοῦ Στησίου Διὸς ἱερὸν, ὃν Στάτορα Ῥωμαῖοι καλοῦσιν ἱδρυμένον ἐν ἀρχῇ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ πρὸς τὸ Παλάτιον ἀνιόντων· quod interpres vertit, *In Ædem Jovis Statoris, quæ est in capite Sacræ viæ, quæ ascenditur in Capitolium.* Sed ut prima omittam, quæ Græcis quadantenus respondent, postrema corrigenda omninò sunt. Neque enim Capitolii, sed Palatii meminit Plutarchus, *quo è Sacra via ascendebatur*; quod alii passim tradunt. *Lib. 2. Antiquit.* Dionysius: *Romulus Jovi Statori Templum consecravit apud portam Mugoniam, ducentem e via Sacra in Palatium.* *In Orat. pro Scauro.* Asconius: *Domum Scauri in ea parte Palatii esse, quæ cum ab Sacra via descenderis.* Dion: *Cilonem ducunt Sacra via, ut perducant in Palatium.* Herodianus: *Vestales Virgines*, raptum *Lib. 1.* Palladium, *media Sacra via in aulam Imperatoris transtulerunt.* Martialis: *Ep. 71.*

Inde sacro veneranda petes Palatia clivo.

Lib. 4. Clivum enim in Sacra via posuit Varro, & Horatius: hodieque ibi descenditur. Herodianus: *Lectum* è Regiæ, & Palatii vestibulo *attollunt, perque viam Sacram in vetus Forum deferunt.* Ubi & alterius loci fit mentio, quo via mittebant, nempe Fori Romani; quod & lib. 2. tradit Herodianus: *Videt* Severus *per quietem, magnum quemdam, & generosum equum ornatum phaleris Imperialibus, qui Pertina-*

Pertinacem per Urbem veheret media Sacra via. Sed ubi ad ipsum Fori pervenit ingressum, &c. Suetonius de Vitellio: *Seminudus in Forum tractus est inter magna rerum, verborumquè ludibria per totum viæ Sacræ spatium.* Idemque confirmat domus Numæ, vulgò Regia, quæ proxima Templo Vestæ erat in Sacra via; cum ipsum Templum ad Forum esset. Asconius: *Facit & locus pugnæ: nam in Sacra via traditur commissa, in qua est Regia.* Ovidius: *In vita Vitell. c. 17. In Orat. pro Mil. 3. Trist. Eleg. 1.*

Paruit; & ducens: Hæc sunt Fora Cæsaris, inquit;
Hæc est à sacris quæ via nomen habet.
Hic locus est Vestæ, qui Pallada servat, & ignem:
Hæc fuit antiqui Regia parva Numæ,
Inde petens dextram, porta est, ait, ista Palati:
Hic stator: hoc primum condita Roma loco est.

Porro ad Regiam erat Fornix Fabianus, ut idem Asconius: *Fornix Fabianus Arcus est juxta Regiam in Sacra via à Fabio Censore constructus, qui à devictis Allobrogibus Allobrox cognominatus est; ibique statua ejus propterea posita est.* Erat Fornix prope Templum Faustinæ. Trebellius in Salonino Gallieno: *Fuit denique hactenus statua in pede Montis Romulei*, Palatini, *hoc est ante Sacram viam intra Templum Faustinæ advectæ ad Arcum Fabianum.* Prope Arcum Puteal Scribonii Libonis locatum est; quod erat locus in quo fuit Tribunal Prætoris, vel ædificium, in quo jus dicebat Prætor à Libone ædificatum, dictumquè à Puteo, qui inibi esset. Puteal enim tectum est, quo Puteus operitur. Horatius: *Fornix Fabianus. Orat. 2. contra Verr. Puteal Libonis. Lib. 2. Sermon. Sat. 6.*

Roscius orabat, sibi adesses ad Puteal cras.

Et: *Lib. 1. Ep. ep. penult.*

. . . . Forum Putealque Libonis
Mandabo siccis: . . . .

Nec tamen, ut docet Interpres, prope Jani Templum fuit: nisi post Nervam, Jano, qui erat in Foro Transitorio, propinquum dicatur esse. *Lambinus.*

Jam cùm Sacra via in Forum mitteret, initium habens ad Jovis Statoris, quæ Ædes in ipsis Fori finibus erat, & ad radices Palatii; ut paulò post dicam; dubitationem non levem relinquit, num ibi Sacra via defineret, an usque ad clivum Capitolinum extenderetur. Nam Trebellius in vita Salonini Gallieni, *Fuit denique*, inquit, *hactenus statua in pede Montis Romulei* Palatini, *hoc est ante Sacram viam intrà Templum Faustinæ advecta ad Arcum Fabianum.* Ad hæc Hermannus Contractus in Chronico, & Anastasius tradit, quod & alii Scriptores Ecclesiastici tradidere, Fœlicem hujus nominis Quartum Pont. Max. Ædem SS. Cosmæ, & Damiani condidisse, *In loco, qui appellatur via Sacra, ubi Ædes Remi ac Romuli fuisse ajunt.* Et in vita Constantini Papæ scribit, *in via Sacra ante Palatium acriter fuisse pugnatum.* Plinius autem: *Cæsar*, inquit, *Dictator totum Forum Romanum* velis *intexit, viamque Sacram ab domo sua ad clivum usque Capitolinum.* Præterea Varro, ut ajebam, scripsit, *Sacram viam pertinere in Arcem: qua sacra quotquot mensibus in arcem ferrentur, & per quam Augures ex Arce profecti solerent inaugurare.* Ex quibus perspicuè deducitur Sacram viam non usque ad Templum Jovis Statoris, & initium Fori sub Palatio, sed usque ad clivum Capitolinum sub Capitolio, & ad Arcum Severi fuisse productam. Quomodo ergo Plutarchus ait? Ædem Jovis Statoris fuisse ἐν ἀρχῇ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ· *in principio Sacræ viæ.* Videtur hanc solvere difficultatem loco citato. Ait enim: *Hujus Sacræ viæ pars hæc sola vulgo nota, quæ est à Foro eunti primore clivo;* & Festus: *Itaque ne eatenus quidem, ut vulgus opinatur, Sacra appellanda est à Regia ad domum Sacrificuli, sed etiam à Regis domo ad Sacellum Streniæ: & rursus à Regia usque in Arcem.* Egressis ergo à Foro prope Ædem Jovis Statoris pars viæ communi appellatione Sacræ occurrebat, *Lib. 19. cap. 1. Sueton. in vita Cæs. cap. 46.*

mittebatque ad Amphitheatrum. Reliquam partem versùs Capitolium, & clivo conjunctam, etsi non ita vulgò notam, & fortasse populari vocabulo aliter appellatam, peritioribus tamen constabat Sacram esse. Et verò, cùm ad Ædem Jovis Statoris fuisset olim porta Palatii, credibile est ibi fuisse viæ terminum: eamdemque postea processisse angulosam; & conversam versus Ædem Romuli, nunc SS. Cosmæ, & Damiani: inde ante Templum Faustinæ ad clivum Capitolinum, & Arcum Septimii Severi rectà excurrisse. Sic Ædes Jovis Statoris erat in capite viæ vulgari cognomento Sacræ. Unde & Triumphantes ingrediebantur in Forum, reliqua parte viæ prætermissa. Nam, ut ajebam supra ex Cicerone, è Foro currum flectebant Triumphantes in Capitolium. *7. Verr.*

Cap. XIII.

Templum Jovis Statoris.

Ubi esset Templum Jovis Statoris. *Lib. 2. Antiquit.* *Lib. 1.*

POst Sacram viam recognoscendum est Templum Statoris Jovis; de eo sic Dionysius: *Romulus Jovi Statori, Templum posuit, apud portam Mugoniam ducentem è via Sacra in Palatium.* Quam portam ego suprà constitui contra Templum SS. Cosmæ, & Damiani. Hæc melius constabunt ex Livio. Nam cum Tatius Rex Sabinorum proditione Tarpejæ Capitolium occupasset, & *Romanus*, inquit Livius, *exercitus, quod inter Palatinum Capitoliumque Collem Campi est, complesset: non prius Sabini descenderunt in æquum, quàm ira, & cupiditate recuperandæ Arcis stimulante animos, in adversum Romani subiere. Principes utrinque pugnam ciebant: ab Sabinis Metius Curtius: ab Romanis Hostius Hostilius. Hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo, atque audacia sustinebat. Ut Hostius cecidit, confestim Romana inclinatur acies, fusaque est ad veterem portam Palatii. Tum Romulus, & ipse turba fugientium actus, ut fugam suorum sisteret: Hic ego, inquit, tibi Templum Statori Jovi voveo.* Ubi & postea locatum est, cum Romani, seu forte, sive adhortatione ducis, sive alia de causa constitissent. Quo loco Livius campum, quem inter Palatinum, & Capitolinum Collem dixerat completum Romano exercitu, postea Romanum Forum appellavit. *Metius Curtius*, inquit, *ab Sabinis Princeps ab Arce decurrerat, & effusos egerat Romanos toto quantum Foro spacium est. Nec procul jam à porta Palatii erat.* Ex quibus hæc certa deducuntur. Romanos à clivo Capitolino cepisse fugam toto Fori spatio fugisse: ibi stetisse Romulum, & alios fugientes tenuisse, in finibus Fori ad Palatii portam, ibi postea Templum conditum. Ovidius confirmat:

6. Fast.

Tempus idem Statoris erit; quod Romulus olim
Ante Palatini condidit ora jugi.

In oratione, antequam Cicero iret in exilium: *teque Juppiter Stator, cujus Templum à Romulo victis Sabinis in Palatii radice cum victoria est collocatum.* Porro cum alia Romæ Templa essent Jovis Statoris, hoc antiquissimum, & princeps fuit. Quamquam, ut ait Livius, multò post Romulum conditum fuerit, contrà quam scripsit Ovidius. *Fabius*, inquit, *ambos Consules in Samnio, & ad Luceriam res gessisse scribit: inque ea pugna Jovis Statoris Ædem votam, ut Romulus ante voverat: sed fanum tantum, id est locus Templo effatus jam sacratus fuerat. Cæterum hoc demum anno, ut Ædem etiam fieri Senatus juberet, bis ejusdem voti damnata Respublica in religionem venit.* Inter cætera, quæ arserunt Neroniano incendio, Ædes Jovis Statoris vota Romulo exusta est, ait Tacitus. Et tunc vel

Lib. 10. *Quando extructum Templum Jovis Statoris.*

VESTIGIA PORTICVS IOVIS STATORIS

vel Nero ipse, vel Senatus Populusque Rom. restituendam curavit. Fama est, doctis viris etiam referentibus, striatas tres Columnas in campo nunc Boario, ad hortos Farnesianos, & Palatium adhuc stantes cum admirabilis artificii Epistilio, & Corona, ejus Templi fuisse: quas in fronte duplici porticu, in latere simplici haberet. Cujus Ichonographiam, & Orthographiam Antonius Labaccus nobilis Architectus egregiè lineavit. Nec tamen id ita exploratum est, ut omnem dubitationem exhauserit. Videtur enim illud ædificium aliquanto plus à Palatino distare, quàm Historici referant.

Hoc Templum altera VIA contingebat vulgari cognomento Nova: quæ secundum Palatii radices Foro jungebatur. Livius: *Ex superiore parte ædium in novam viam versa; habitabat enim Rex ad Jovis Statoris, populum Tanaquil alloquitur.* Ovidius: *Via Nova.* *Lib.* 1.

Forte revertebar festis Vestalibus, illa; *Fast.* 6.
Quà Nova Romano nunc via juncta foro est.

posteà locum describens, ait:

Hic, ubi nunc fora sunt, udæ tenuere paludes;
Amne redundatis fossa madebat aquis.

Ideò in rei memoriam matronæ nudo pede nova via commeare solebant. Idem:

Huc pede matronam nudo descendere vidi.

Aquas autem, quas derivarunt, exiccaruntque, vallis colligebat Capitolinum, & Palatinum Montem interjacens, quam postea Foro dederunt. Dionysius: *Planiciem Capitolio subjectam excisa sylva, & stagno, quod propter loci cavitatem erat aquarum è vicinis montibus manantium receptaculum, terra congesta repleto, in hujus quod nunc, Fori est, usum verterunt.* Hæc ergo planicies non modo Capitolio, sed etiam Palatio, ut Forum, subjecta fuit. Strata est enim ibi via Nova, quæ secundùm Palatii radices Capitolio obversas in Forum desinebat, & altera sui parte tendebat in Velabrum. *Lib.* 2. *Rom. Ant.*

Cap. XIV.

Ædes Concordiæ, & Saturni.

JAm redeundum ad clivum Capitolinum, & de Concordiæ Templo statuendum est; quod sanè clivo proximum fuit. Constat id ex pluribus Ciceronis locis: hic enim Consul vocato Senatu in Ædem Concordiæ, eodem comprehensos conjuratos adduxit, & circum Ædem, custodiæ causa Equites Romanos dispofuit, quos in clivo Capitolino dicit fuisse. *Cum*, inquit, *in hac cella Concordiæ, in qua me Consule salutares sententiæ dictæ sunt.* Et: *Quis enim Eques Romanus, cum Senatus in hoc Templo esset, in clivo Capitolino non fuit?* Et alibi: *Equites Romanos daturos illius diei pœnas, qui me Consule cum gladiis in clivo Capitolino fuissent.* Et: *Nonarum Decembrium, qui me Consule fuissent, clivique Capitolini pœnas ab Equitibus Romanis esse repetiturum.* De iisdem Salustius: *Nonnulli Equites Romani, qui præsidii causa cum telis erant circum Ædem Concordiæ, egredienti ex Senatu Cæsari gladio minitarentur.* *Ædes Concordiæ ad clivum Capitolinum.* *Philipp.* 2. *Ibid.* *In Or. pro Sext.* *In Or. post red. in Sen.*

Cæterum hoc Templum inter Capitolium, & Forum extructum est, *ipsi Foro, & concionibus imminens*, ut testatur Plutarchus. Ovidius autem prope gradus Junonis Monetæ, quæ erat in Arce, collocat Ædem Concordiæ. *In Camillo.*

Fast. 1.

Candida te niveo posuit lux proxima Templo,
Quà fert sublimes alta Moneta gradus:
Nunc bene prospicies Latiam Concordia, turbam;
Nunc te sacratæ constituere manus.
Furius antiquam populi superator Hetrusci
Voverat; & voti solverat ille fidem.
Causa, quòd à Patribus sumptis secesserat armis
Vulgus; & ipsa suas Roma timebat opes.
Caussa recens melior: sparsos Germania crines
Porrigit auspiciis, dux venerande, tuis.
Inde triumphatæ libasti munera gentis:
Templaque fecisti, quàm colis ipse, Deæ.
Hæc tua constituit genitrix, & rebus, & ara,
Sola thoro magni digna reperta Jovis.

Quibus sane versibus videtur docere, Templum Concordiæ à Tiberio dedicatum idem fuisse, quod Camillus olim propter populi seditionem erexerat. Et ego ita sentientibus, quomodo cum gradibus Monetæ illud possent componere, supra exposui. Sed tamen aliud omnino esse censendum est. Nam Ædem Concordiæ structam à Camillo, postea incendio consumptam & restitutam, stante adhuc integra porticu, ut monent Antiquarii, videmus ad arcum Septimii Severi, fere ad finem clivi Capitolini, & radices Capitolii.

Ædes Concordiæ in clivo.

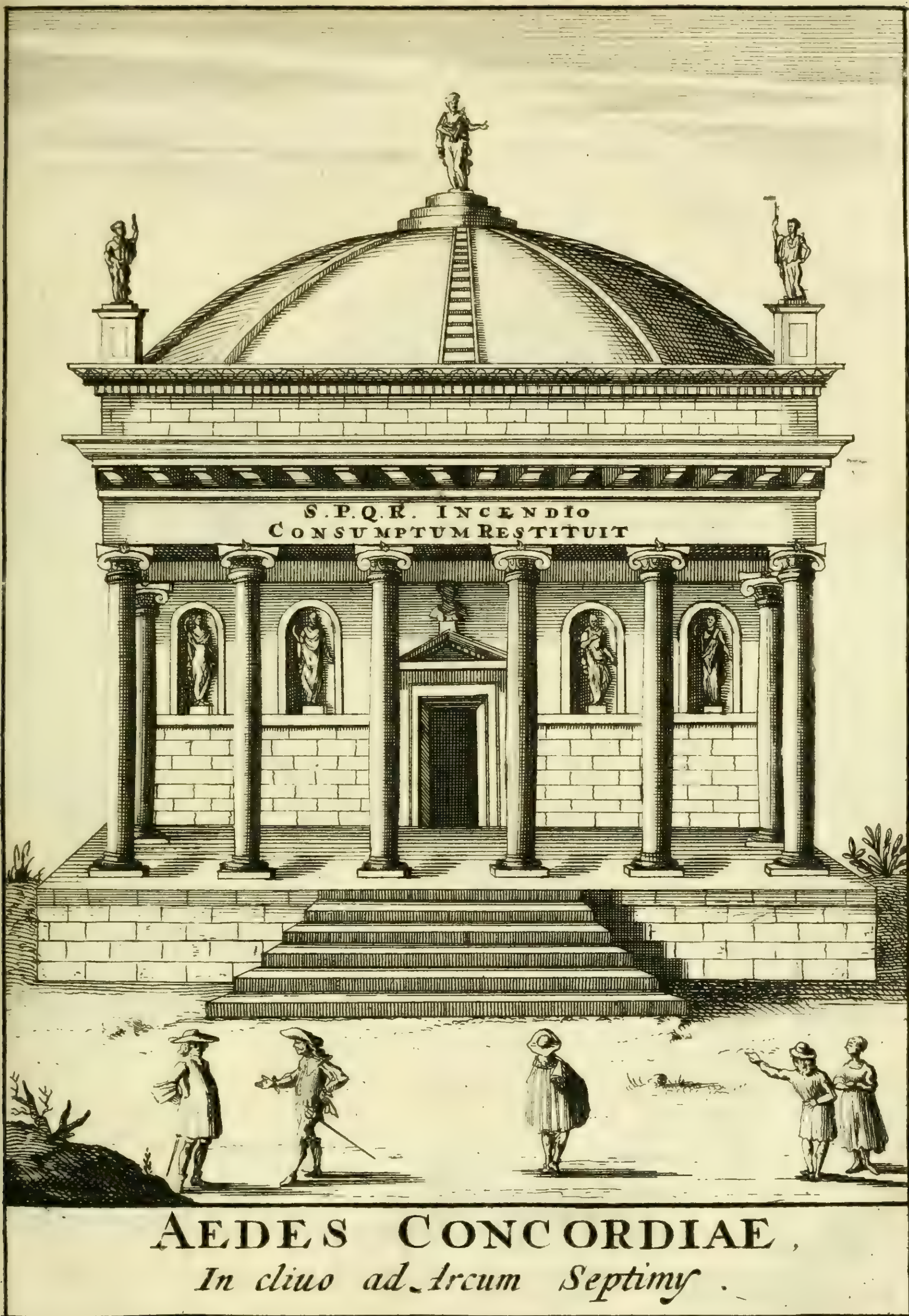
Gradus autem Monetæ sublimes fuere in summa Arce. Deinde inter Ædem Monetæ, & Concordiæ, mediæ erant substructiones quadrati lapidis, quæ sustinebant muros, turres, molesque Capitolii. Quare Monetæ gradus, ut descenderent ad Ædem Concordiæ, debuerunt substructiones illas discindere ac dividere; quod in Arce adeo tuta, & non expugnabili quis factum credat? Cum præsertim Ædes Monetæ XLIV. post annos extructa fuerit, quam munitiones Capitolii: nec causa afferri possit, cur eas tunc Romani demoliri voluerint, ut gradus illos apponerent.

Dices: Gradus centum Tarpejæ rupis nonne dividebant substructiones? Respondeo, gradus illos ab ima valle pertinuisse ad summum substructionum. Ibi autem, in ipsis muris Arcis, fuisse fores, quibus aditus erat ad rupem; quod etiam servatum est in duobus clivis, quorum in capite erant constitutæ fores. Non ita dices de gradibus Monetæ, qui non intermissi, ut in cæteris Templis, in ipso Ædis vestibulo finiebantur, quæ erat in summa Arce. Quod si per hos, abruptis substructionibus, in Arcem licebat evadere, cur Vitelliani milites, hos ab Æde Concordiæ incipientes, propioresque clivo Capitolino, & ascensu faciliores reliquerunt? per augustum alium clivum, & Asyli aditum voluerunt irrumpere? Igitur nulli isti gradus extra substructiones, & frustra ab auctoribus quæsiti, vel inducti. Templum vero ab Ovidio descriptum in summa Arce ad ipsos Monetæ gradus statuendum est, longe sejunctum ab eo, quod Camillus struxerat. Legendi hac super re interpretes. Quæ autem de Camillo memorantur à Poëta, id significant; ut quemadmodum ille Ædem Concordiæ propter populi dissensionem vovit, & struxit: sic Tiberius propter pacatam Germaniam: seu Livia propter concordiam cum Augusto, aliam ædificarit. Sed quis eorum struxit, dedicavitque? Suetonius Tiberio attribuit. *Dedicavit*, inquit, *& Concordiæ Ædem* Tiberius, *item Pollucis & Castoris suo fratrisque nomine.* Dion. *Fanum Concordiæ sibi parari jussit, ut suo id, & Drusi nomine inscriberet, ac deinde triumphavit. Triumpho perfecto Templum Liviæ dedicavit cum matre.* Et: *Anno sequenti Tiberius Ædem Concordiæ sacravit, inscripto suo, & fratris Drusi vita pridem functi nominibus.* Varius Ovidius:

Alia Ædes Concordiæ in Arce prope Monetam.

In vita c. 20.
Dion. l. 55.
Id. lib. 56.

De

AEDES CONCORDIAE,
In cliuo ad Arcum Septimij .

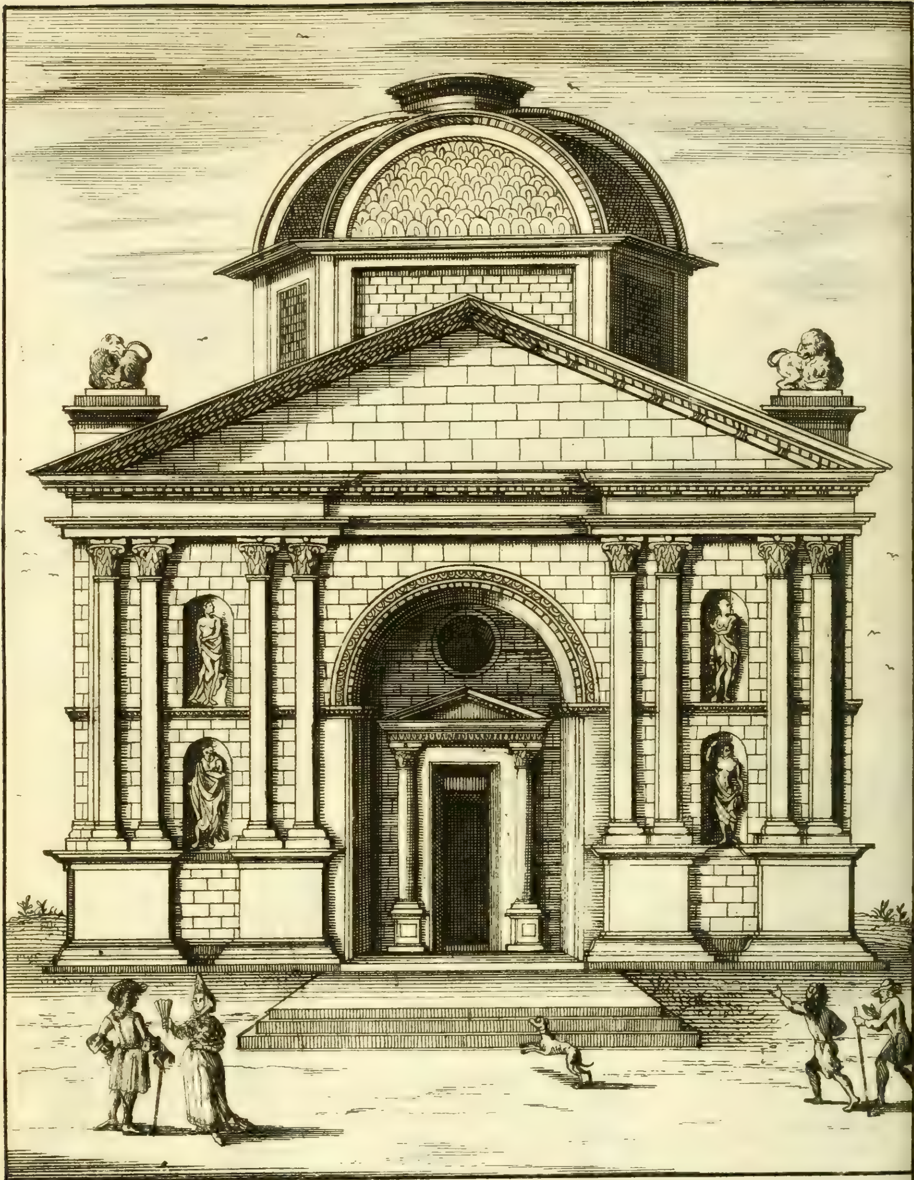

AEDIS CONCORDIAE VESTIGIA

AERARIVM

Ex altero cliuo ad radices rupis Tarpeie -
nunc Aedes S. Saluatoris in Aerario

De Tiberio:

Templáque fecisti, quam colis ipse, Dea. Fast. lib. 1.

De Livia:

Te quoque magnifica Concordia dedicat æde, Fast. lib. 6.
Livia: quam caro præstitit illa viro.

Et:

Hæc tua constituit genitrix, & rebus, & ara.

Sed ex his colligitur, Tiberium fecisse Templum: Liviam ejus matrem instruxisse ara, suppellectili, & rebus omnibus spectantibus ad sacrificia, & ornatum: eademque cum filio dedicasse. Verum ut ad aliam Ædem Concordiæ revertamur longe ab arce positam ad Arcum Severi, cum hæc esset olim ad clivum, ostendit eundem esse, quo nunc ascenditur in Capitolium. Severus enim illum Arcum transgressus in Arcem ascendit: sed qua alia via, nisi quam definimus, ascendere potuit?

Objiciunt contra: fuisse Ædem Concordiæ propinquam Templo Saturni, quod & Servius tradit. Olim vero Ærarium Templo Saturni (causas referente Plutarcho) adjectum est, appensaque eidem statera. Cæterum hac ætate Templum quoddam pervetustum S. Salvatoris cognomento in Statera, sive in Ærario Templo S. Mariæ cognomento in Porticu vicinum est. Ibi ergo olim Saturni Templum, & Concordiæ. Ex quo prætereà sedem ibi Fori constituunt. Sed hi auctores inficiari non posunt, Saturni Templum fuisse ad Arcum Severi. Cum enim ibi esset clivus, quo vectus est in Capitolium Septimius Severus, & ad Clivum Ædes Concordiæ, conficitur, & proxime Saturni Ædem fuisse. Livius: *Porticum ab Æde Saturni in Capitolium* Censores fecerunt. Quæ videlicet porticus in dextra parte clivi Capitolini, ut supra dixi ex Tacito, fuit, & prope Ædes Concordiæ, de qua loquimur.

Plutarch. in qu. Roman. q. 42. Var. lib. 5. de Lingua Latina. Dec. 5. l. 1.

Saturni quidem Ædes Concordiæ proxima, ubi nunc Ædes S. Adriani, ponitur ab Antiquariis. Consentiunt hæc cum veterum dictis. Servius; *Ossa*, inquit, *Orestis ab Aricia Romam translata, & condita ante Templum Saturni, quod est ante clivum Capitolinum.* Festus, qui docet Ædem Concordiæ positam inter Capitolium, & Forum, idem ait; Templum Saturni in imo clivo Capitolino fuisse: ubi & Ærarium fuit, ut tradit Solinus, & Plutarchus. Prætereà ad Ærarium fuisse Forum ostendit Asconius; nam cum Milonis judicium ageretur in Foro: *Præsidia*, inquit, *in Foro, & circa omnes Fori aditus Pompejus disposuit; ipse pro Ærario, ut pridie consedit, septus delecta manu militum; post, tantum silentium toto Foro fuit, quantum esse in aliquo Foro posset.* Quod si ex alia Capitolii parte colitur Ædes S. Salvatoris in Ærario, ut demus cognomentum ab Ærario aliquo veteri derivatum; (quod tamen inficiari quis potest, ut paulo post) idonea responsio est: Quemadmodum non unum in Urbe Saturni Templum fuit: ità nec unum fuisse Ærarium. Testatur Suetonius, *Augustum constituisse Ærarium militare cum vectigalibus novis.* Et Dion. *Augustus*, inquit, *pro se, & Tiberio pecuniam in Ærarium, cui militaris nomen indidit, intulit.* Quod & ante dixerat: *Agrippa abdicatus est ab Augusto; ejus facultates in Ærarium militare relatæ.* Capitolinus de Marco: *Cùm ad hoc bellum omne Ærarium exhausisset suum.* Vulcatius in Avidio Cassio: *Quæ Antoninus in privatum Ærarium congeri noluit.* Quare *Senatu præcipiente in Ærarium publicum sunt relata.* Trebellius in Claudio, recitans Epistolam Valeriani Augusti: *Huic*, inquit, *Salarium de nostro privato Ærario dabis.* Hoc ergo Ærarium, solis stipendiis militaribus constitutum, quis neget ab Ærario veteri Reipublicæ fuisse discretum? & fortasse ab altero secernebatur, quod proprium Augustorum fuit, ut ex Capitolino, & Vulcatio recitavi: Cum autem & hoc sub tutela Saturni statuendum

Saturni Ædes ad Ærarium. Marlian. lib. 3. c. 16. Fulv. de Foris. Cap. 2. Loc. cit. In Arg. Or. pro Milone. In vita c. 49. Lib. 55. Lib. 53. Ærarium militare. De quo Lips. l. 2. c. 4.

tuendum esset; hujus quoque nova Ædes sub Augusto ædificata est à Munatio Planco, cujus meminit Suetonius: *A Munatio*, inquit, *Planco Ædes Saturni extructa est.* Quare hanc Ædem Ærario adjectam, ubi Ærarii cognomentum ajunt superfuisse, jure suo collocent.

In vita Aug. c. 28.

Milliarium aureum. *Lib. 3. c. 5.* *Lib. 1. hist.* *In vita Oth. c. 6.* *Lib. 3. cap. 18.* *Fulv. lib. 3. in For. Rom.*

Opponunt adhuc Milliarium aureum, quod verè illis obstat. Erat autem Milliarium aureum, *Aurea Columna*, ut in Othone scribit Plutarchus, *in quam omnes viæ Italiæ desinebant*: *In capite Romani Fori statutum*, ut Plinius: *sub Ædem Saturni*, ut Tacitus, & Suetonius. Hanc igitur prope antiquam illam Ædem S. Salvatoris in Ærario collocant. Probabilius Marlianus: *Erat autem*, inquit, *Milliarium aureum Columna prope Arcum Septimii.* Hic ergo Umbilicus Urbis, sic enim dicebatur, quod ab eo mensuræ viarum currerent, & in media Urbe, hoc est in loco ejus celeberrimo esset, si prope Theatrum Marcelli, ut volunt, ponatur, ponetur prope Urbis muros; cum in propinquo esset porta Carmentalis ad Forum nunc Montanarium, ut aliàs dixi. Quare Columna Milliaria in capite Fori ante Ædem Saturni, nunc S. Adriani verissime collocabitur. Porrò ne hoc omittam. Ad Ædem Saturni Arcus fuere positi Tiberio Principe. Tacitus: *Fine*, inquit, *anni propter Ædem Saturni ob recepta signa cum Varo amissa, ductu Germanici, auspiciis Tiberii dicantur.*

Lib. 2. Annal.

Dec. 3. l. 7. *In regione viij.*

Præterea ubi hi auctores Ædem Saturni, & Forum collocant, vicus Jugarius fuit, qui secundum radices rupis Tarpejæ, & Capitolii tendebat in Forum. Livius, *A porta Carmentali Jugario vico in Forum venere.* Jugarium autem dixere, quod ibi esset Ara Junonis Jugæ, quam præesse matrimonio putabant, auctore Sex. Pompejo. In eodem vico fuisse Templum Opis, & Saturni testatur P. Victor: eumdemquè Thurarium appellat. Igitur ex Jugario, vel Thurario vulgus fortasse facile finxit Ærarium, Temploque S. Salvatoris ibi condito cognomentum adjecit in Ærario.

Cap. XV.

Velabrum, Boarium Forum.

4. de Ling. Lat.

ULtimo fines Velabri, & Fori Boarii nobis circumscribendi sunt. Fuit autem Velabrum inter Forum Romanum, Palatium, & Aventinum, quia, ut ait Varro, *Olim ex Urbe in Aventinum à reliqua Urbe paludibus disclusum vehebantur ratibus.* Propertius:

Lib. 4. Eleg. 10.

Quà Velabra sua stagnabant flumine, quàque
Nauta per urbanas velificabat Aquas.

Velabrum ubi esset. *Lib. 1.*

Pertingebat autem Velabrum ad radices Palatini Collis, ut idem insinuat Varro, qui ait: *Sacrificium fit in Velabro, quà in Novam viam exitur.* Hæc autem via, ut supra dixi, à Templo Jovis Statoris bipartita, vel desinebat in Forum, vel secundum radices Palatii exibat in Velabrum. Certum verò est tam ibi, quam in proxima Valle Circi Maximi inundantes aquas Tiberis stagnasse. Fuse id Ovidius:

Fast. 6.

Fortè revertebar festis Vestalibus illa;
Quà via Romano nunc Nova juncta Foro est.
Huc pede matronam nudo descendere vidi:
Obstupui tacitus, sustinuique gradum.

Sensit

VESTIGIA AEDIS SATVRNI CVM AERARIO
in cliuo Capitolino ad Arcum Septimy
nunc Aedes S. Adriani

ARCVS SEPTIMIO, ANTONINO ET IVLIAE ERECTVS,

Sensit anus vicina loco, jussumque sedere
Alloquitur, quatiens voce tremente caput.
Hic ubi nunc fora sunt, udæ tenuere paludes;
Amne redundantis fossa madebat aquis.
Curtius ille lacus, siccas qui sustinet aras,
Nunc solida est tellus, sed lacus ante fuit.
Quà Velabra solent in Circum ducere pompas,
Nil præter salices, crassave canna fuit.
Sæpe suburbanas rediens conviva per undas,
Cantat; & ad nautas ebria verba jacit.
Nondum conveniens diversis iste figuris
Nomen ab averso ceperat amne Deus.
Hic quoque lucus erat juncis, & arundine densus, *Vertumnus.*
Et pede velato non adeunda palus.
Stagna recesserunt; & aquas sua ripa coërcet;
Siccaque nunc tellus; mos tamen ille manet.
Hic, ubi nunc Fora sunt, lintres errare videres, *Idem lib. 2. Fast.*
Quaque jacent valles, Maxime Circe tuæ.

Hæc stagna, & paludes quamquam ante Romani emittere, & derivare voluerant, egregio tandem opere substructis cloacis Tarquinius Romanorum quintus Rex exiccavit. Neque, quod ego legerim, aliud averso Tiberi patefactum iter, aut alveus detortus est, quod inculcant Poëtæ; sed solum ex planis imisquè vallibus, quas Tiberis inundabat, evectæ sunt aquæ, simul fortasse repurgato laxatoque alveo, ne fluvius effunderetur. Propertius: *El. 2. lib. 4.*

Hac quondam Tiberinus iter faciebat; & ajunt
Remorum auditos per vada pulsa sonos.
At postquam ille suis tantum concessit alumnis,
Vertumnus verso dicor ab amne Deus.

Ovidius: *Ovidius Fast. 6.*

Nondum conveniens diversis iste figuris
Nomen ab averso ceperat amne Deus.

Hic est Vertumnus, seu Vortumnus, cujus signum erat in vico Tusco, qui pars Velabri fuit. Cicero: *Quis à signo Vertumni in Circum Maximum venit?* Velabrum hodieque indicat Ædes S. Georgii cognomento in Velabro: ibi enim erat; aliterque in Velo aureo corrupto cognomine. *Var. lib. 4. de Lingua Latina. 3. Ver.*

Adjunctum Velabro fuit Boarium Forum; immo aliquam Velabri partem Forum Boarium cepit. De cujus appellatione infrà. Ovidius: *6. Fast.*

Pontibus & magno juncta est celeberrima Circo
Area, quæ posito de Bove nomen habet.

Quæ verba fines Fori circumscribunt. Circus enim Maximus longitudinem vallis inter Palatinum, & Aventinum occupavit. A quo ad Tiberim, quem eo loco pontes Senatorius, Sublicius jungebant, secundùm Aventinum radices area producta, & ad Templum S. Georgii conversa, inde rediens ad Circum, spatium definiet Boarii Fori. Livius: *Incendio à Foro Boario orto diem noctemque ædificia in Tiberim versa arsere.* Quare fluvio jungebatur. Situm præterea Boarii Fori notat Inscriptio in veteri Arcu quadrato marmoreo ad S. Georgium, in quo Severus Augustus, Julia Augusta, & Antoninus Cæsar, aliaque instrumenta sacrificiorum insculpta sunt. *Fines Fori Boarii.* *Lib. 5. Dec. 4.*

Q IMP.

IMP. CAES. L. SEPTIMIO. SEVERO. PIO. PERTINACI. AVG. ARABIC. ADIABENIC. PARTH. MAX. FORTISSIMO. FELICISSIMO

PONTIF. MAX. TRIB. POTEST. XII. IMP. XI. COS. III. PATRI. PATRIAE. ET

IMP. CAES. M. AVRELIO. ANTONINO. PIO. FELICI. AVG. TRIB. POTEST. VII. COS. III. P. P. PROCOS. FORTISSIMO. FELICISSIMOQVE. PRINCIPI. ET

IVLIAE. AVG. MATRI. AVG. N. ET. CASTRORVM. ET. SENATVS. ET. PATRIAE. ET. IMP. CAES. M. AVRELI. ANTONINI. PII. FELICIS. AVG

PARTHICI MAXIMI BRITANNICI MAXIMI

ARGENTARI. ET. NEGOTIANTES. BOARI. HVIVS. LOCI. QVI. INVEHENT. DEVOTI. NVMINI. EORVM

Erat igitur hic eorum locorum situs. A porta Carmentali, nunc Foro Montanario Jugarius vicus secundum radices Capitolii porrectus desinebat in Forum Romanum. Velabrum aliqua sui parte vico Jugario propinquum fuit, interpositis duntaxat domibus, & Basilicis: tum in parte ipsa Velabri Boarium Forum, quod Palatinum, Aventinum, Circum Maximum, & Tiberim attigit. Livius: *A porta Carmentali Jugario vico in Forum venere. In Foro pompa constitit. Inde vico Tusco, Velabroque per Boarium Forum in clivum publicum* qui ducebat in Aventinum, *atque Ædem Junonis Reginæ perrectum.* Et Plautus, cum varia Fori loca numerasset, subdit: Dec. 3. lib. 7.

In Tusco vico, ibi sunt homines, qui ipsi sese venditant. In Curcul. Act. 4.
In Velabro vel pistorem, vel lanium, vel haruspicem. Sc. 1.

Propterea, & pompa Circensis descendens è Capitolio per Velabrum ferebatur in Circum. Propertius:

Quà Velabra solent in Circum ducere pompas.

Et Cicero: *Quis à signo Vertumni in Circum Maximum venit, quin tu viam Thensarum, atque pompæ ejusmodi exegisti.* Quæ & Boario Foro transibat, quod Circo jungebatur. Demum vicus Tuscus partem Velabri, Boariique Fori occupavit, de quo infra. Quamvis Plautus loco citato videatur vicum à Velabro sejungere. Or. 3. in Verr. Vicus Tuscus. Lib. 5. Ant.

CAP. XVI.

Circumscribuntur fines Romani Fori.

His ita circumpositis, Romanum Forum inter Palatinum Collem, & Capitolinum collocandum est. Et quia longius aliquanto quàm latum fuit, à Capitolio ad Palatium latitudo: longitudo à Sacra via, sita olim pro Templo Saturni nunc S. Adriani, usquè ad Ædem Virginis, à Consolatione appellatam, aut amplius excurrit. Id Antiquarii rem tanquam certam, & exploratam hactenus ponebant. Sed quoniam Cardinalis Baronius, tantus auctor, refragatus est, qui statuit Forum ad Ædem S. Nicolai cognomento in Carcere Occasum versus; Pompejus Ugonius, cum Italica lingua scriberet de Stationibus Urbis, nonnullis rationibus comprobavit, quibus ego auctis, & roboratis alias subnectam. Forum Romanum inter Palatinum, & Capitolium.

Primò ergo probant allata Livii verba: *Effusos egit Romanos toto quantum Foro spatium est.* Hanc ergo rationem urgeo repetitis iis, quæ suprà de Templo Jovis Statoris dicta sunt. Conditum est enim Templum ad radices Palatii, ubi steterunt Romani, qui antea Sabinos ex Arce Capitolina decurrentes, toto quantum Foro spatium est, fugarant. Igitur Forum desinebat ad Templum; quod cum esset ad veterem Palatii portam Mugoniam nomine, eo quoque Forum pertinebat. Hæc ut clariora essent cum locorum situ describenda curavi. Lib. 1.

Confirmat Sacra via, è qua, ut ex Dionysio dicebam, Porta Mugonia mittebat in Palatium, ea nempe parte, quæ exurgit è regione Ædis SS. Cosmæ, & Damiani. Ad eum ergo Palatii angulum pertingebat etiam Forum. Demonstrat idem, & via Nova, quæ prope Templum Jovis Statoris desinebat in Forum.

Secundò, Tacitus describens fines Urbis conditæ à Romulo: *Igitur*, inquit, *à Foro Boario sulcus designandi oppidi cœptus. Inde certis spatiis interjecti lapides per ima montis Palatini ad aram Consi: mox ad Curias veteres: tum ad sacellum Larum, Forumquè* Tacit. lib. 3. Annal.

què Romanum. Quæ loca priscis insignita nominibus, ita novis adscitis recensebimus. In area, ante Templum S. Anastasiæ designari cœpta sunt mœnia. Inde dextrorsum secundùm Circensem vallem hortorum, radicesque Palatii ducta: tum flexa versus Arcum Constantini, inde ad Arcum Titi, jacentemque vallem inter Palatinum, & Capitolium, ubi postea Forum fecere. Quare non alio in loco fuisse dicendum est.

Templum, Pacis Foro proximum.

Tertiò, Suetonius in vita Vespasiani: *Fecit*, inquit, *& nova opera: Templum Pacis Foro proximum.* Superstites ejus Templi reliquias videmus, quibus & Fori situm definire possumus. Respondent, Templum Pacis fuisse Foro proximum, nempè regioni octavæ Urbis, quæ Forum Romanum inscribitur. Qua responsione multas dubitationes amoveri posse autumant. Verum hac responsione quamvis forte vim verborum Suetonii possent effugere, quæ non regionem, sed Forum ipsum verè significant: tamen alios scriptorum locos non rectè interpretantur; Nam via Nova, quam supra diximus Foro fuisse junctam, à Sexto Rufo ponitur in regione ipsa Fori Romani; quomodo igitur regioni juncta erit? Deinde quod antea ex Livio afferebam, *Romanos fugisse toto quantum Foro spatium est;* Num intelligent fugisse tota regione Fori? hæc enim, præter tot alia locorum spatia, ipsum Capitolium complectebatur, quo Romani ascendere non potuerunt. Nec opinor proferri possunt verba scriptorum, quæ hujusmodi loquutione, *in Foro, vel in Foro Romano*, regionem significent. Neque enim tueri se quisquam potest P. Victoris, aut Sexti Rufi auctoritate, qui in descriptione regionum Urbis, earum nomina præscribere debuerunt. Quando enim absolutè Forum, vel Forum Romanum scribitur, ipsum Forum est intelligendum, non regio octava Urbis, in qua Forum est. Alioqui benè diceretur, Capitolium est in Foro: Templum Jovis Feretrii est in Foro, quod quis dixit, aut legit? rectè autem dicitur Templum Jovis Feretrii est in regione Fori. Sic etiam, cum legimus aliquid fuisse ædificatum, aut peractum in Circo, intelligimus Circum Maximum, aut Flaminium, non regionem undecimam Circi Maximi, aut nonam Circi Flaminii.

Quarto afferuntur Dionysii verba: *Post mortem vero Bruti Collega ejus Valerius plebi suspectus fit, tanquam sibi regnum comparans, quia domum sibi loco invidioso extruebat, Collem eligens imminentem Foro, valde altum & præruptum, quem Romani Veliam vocant.* Respondent, Veliam fuisse in Capitolio, & Foro, quod collocant ad Theatrum Marcelli, imminentem; *nempe*, inquiunt, *eminentiorem partem Tarpeji Collis*, quæ in Occidentem obversa est. Sed mirum, Veliam poni in Capitolio, cùm P. Victor *Veliam in Palatio, decima regione Palatii numeret:* & Capitolium sit in octava. Varro autem, cum de Palatino dixisset, *Nævius Balantium appellat:* pergit: *huic Germalum, & Velias conjunxerunt.* Idem; *In Velia apud Ædem Deûm Penatium.* Hæc fuit in imo Palatio. Solinus; *Tullius Hostilius, habitavit, in Velia, ubi postea Deûm Penatium Ædes facta est.* Livius; *Ædes Deorum Penatium in Velia de Cœlo tacta erat:* Dionysius; *Templum*, Deorum Penatium, *Romæ non procul Foro ostenditur, secundum viam, quæ ad Carinas fert compendio, situm in loco obscuro propter circumjecta ædificia.* Hæc via, vel est Sacra, ortum ducens à Carinis, ultra Amphitheatrum, vel Sacræ proxima. Et hic Dionysii locus ostendit Forum ibi, ubi nos ponimus fuisse non longe à Carinis, ut & Virgilius;

Velia ubi esset.

Cap. 2.
Dec. 5. l. 5.
Lib. 1.

Lib. 8. Æneid.

. . . . *passimque armenta videbant*
Romanoque Foro, & lautis mugire Carinis.

Tacitus loco supra citato; *Mox ad Curias veteres, tum ad sacellum Larium, Forumque Romanum.* Curiæ veteres ad Arcum Constantini ponuntur ab Antiquariis; inde fines Urbis ducti ad sacellum Larium, seu Penatium, prope ingressum horto-

hortorum Farnesiorum, tum in Forum Romanum. Idem Tacitus loquens de Templis, quæ arserunt Neroniano incendio, ait, *Ædesque Jovis Statoris vota Romulo, Numæque Regia, & delubrum Vestæ cum Penatibus populi Romani exusta.* Erant autem Ædes prope contiguæ ad radices Palatii. Demum Varro Velias dictas ait, *Quod ibi Pastores Palatini ex ovibus ante tonsuram inventam vellere lanam sint soliti, ex quo vellera dicuntur.* Velias dixit, quoniam erat ima, & summa Velia; summa in summo Colle, in imo ima, apud quam Ædes Penatium. Livius: *Et ædificabat,* Valerius, *in summa Velia.* Plutarchus: *In Velia quam vocant, Foro imminentem.* Sed Valerius Consul cùm propter ædificationem in summa Velia, ubi habitabat, regnum affectare diceretur, ut refert Livius, in concione ad Populum: *Ego,* inquit, *si in ipsa Arce Capitolioque habitarem, metui me crederem posse à Civibus meis.* Velia ergo alibi quam in Capitolio quærenda. Lege, qui idem docent, Antiquarios. *Lib. 15. Annal.* *Lib. 2.* *In vita Valer.*

Quinto. Cicero signum Jovis in Capitolio excelsius factum tradit, & jussu Aruspicum conversum ad Orientem: *Ac se,* inquit, *sperare dixerunt, si illud signum, quod videtis, Solis Ortum, & Forum, Curiamque conspiceret, fore ut ea consilia, quæ clam essent inita contra salutem Urbis, atque Imperii illustrarentur.* Capitolium, ut primo libro constitui Forum versus Orientem, aut inter ortum, & meridiem spectat, obversumque Palatinum, ad cujus radices Curia, in qua habebatur Senatus, fuit. At planicies jacens dextrorsum sub Tarpeja rupe ad Ædem S. Nicolai spectat Occasum; nec sibi Tullius constabit. Nec vero hic Forum interpretari possunt regionem Fori. Hæc enim Capitolium, & loca circumjecta comprehendens tam Ortum, quam Meridiem, & Occasum spectavit. *3. Catil.* *Forum Romanum ad Orientem.*

Sexto. Plutarchus in vita Ciceronis commemorans supplicium eorum, qui cum Catilina in patriam conjuraverant. *Primum,* inquit, *à Palatio Consul Lentulum sumit, eumquè per viam Sacram, mediumque Forum adducit. Forum egressus Consul cum ad Carcerem ventum esset, tradit lictori Lentulum, eumquè strangulari jussit.* Sacræ viæ terminos supra definivimus, nempe à Carinis usque ad Templum Statoris contra Ædem nunc SS. Cosmæ, & Damiani; ibi enim mittebat in Forum, & altera sui parte convertebatur ad Ædem Faustinæ. At Forum si collocatur ad Ædem S. Nicolai plus nimio distat Sacra via.

Cap. XVII.

Idem aliis rationibus urgetur.

Hæc Pompejus, aliiquè viderint, à me partim propugnata, partim fusius exposita. Jam idem aliis non levioris momenti rationibus conabor pervincere, quod circumposita Foro ædificia abundè demonstrant. In primis Ædes CASTORIS, quæ olim fuit in Foro. Neque vero hic aliquis inculcet regionem octavam, Fori appellatione nuncupatam. Nam Augustus, teste Suetonio, *Spatium Urbis vicosque divisit in quatuordecim regiones.* Quæ antiquitus quatuor erant, auctore Varrone, *Suburana, Esquilina, Collina, Palatina,* in qua, eodem Suetonio referente, natus est Augustus. Sed Castoris Ædes ante Augustum fuit in Foro, cum octava Urbis regio Fori nomine, nondum erat. *Nonne,* inquit M. Tullius, *ab Aulo Posthumio Ædem Castori & Polluci in Foro dedicatam vides?* Et alibi pluries. Livius: *Castoris Ædes eodem anno, Idibus Quintilibus dedicata est. Vota erat Latino bello, Posthumio Dictatore. Filius Duumvir ad id ipsum creatus dedicavit.* *Ædes Castoris ubi esset.* *In vita Aug. c. 30.* *In vita Aug. c. 5.* *3. de Nat. Deor.* *Lib. 2. Urbis 270.*

Lib. 6. Aliam causam affert Dionysius: Quòd nimirum eo bello duo Juvenes humanis majores redeuntes ex prælio visi fuerint ex equis descendere, seque lavare ad fontem proximum Templo Vestæ, quos populus, cùm paulò post evanuissent Castorem, & Pollucem esse ratus, iisdem Ædem posuit, ubi se videndos præbuerunt, propè Ædem Vestæ, quæ fuit ad Statoris. De fonte idem Dionysius: *Qui*, inquit, *ad Ædem Vestæ profluens parvam, sed profundam facit lacunam.* Juturnæ lacum dixere. Ovidius:

Fast. lib. 1. *Fratribus illa Deis fratres de gente Deorum*
Circa Juturnæ composuere lacus.

Nam illud Tiberius suo, & Drusi fratris nomine restituit. Cæterum Ædes Castorum non modò erat in Foro, sed etiam ad radices Palatini Collis. Pomponius Lætus in Decio; *In Æde*, inquit, *Castoris, & Pollucis in parte Fori Romani versùs Palatium cujus vestigia effodi vidimus.* Et vero cum in eo Colle esset Domus, &
Suet. in Cal. c. 22. Dion. lib. 59. Palatium Cæsarum (Augustus enim ibi habitavit, & alii deinceps Augusti) C. *Caligula partem Palatii ad Forum usque promovit*, ut ait Suetonius, *atque Æde Castoris, & Pollucis in vestibulum transfigurata, consistens sæpe inter fratres Deos, medium se adorandum adeuntibus exhibebat.* Pensitanda sunt verba. *Promovit Palatium*, quod erat in Colle Palatino, *usque ad Forum.* Non ergo tanta loci distantia, utputant, sed subjectum Colli, ubi & Templum. Nec sanè eò pertingere potuit Forum positum ad Ædem S. Nicolai. Nam inter illud, & Palatinum Capitolii pars, Forum
In 3. or. in Ver. or. in orat. pro M. Scauro. Boarium, & Velabrum statuenda necessariò sunt. Porro Ædem Castoris (quod prætereundum hoc loco non est) referente Asconio, de Manubiis L. Metellus instauravit, qui Metellus, subactis Dalmatis, Dalmaticus appellatus est. Hæc eadem à Tiberio postea refecta, & dedicata est. Suetonius in vita Tiberii:
Cap. 20. *Dedicavit*, inquit, *& Concordiæ Ædem: Item Pollucis, & Castoris suo, fratrisque nomine de Manubiis.* Claudius item, postquam à Cajo mutata erat in vestibulum domus,
Lib. 60. iisdem Divis, Dione referente, restituit. Domitianus etiam vel instauravit, vel ornavit. Martialis:

Lib. 9. Epigr. 4. *Quid loquar Alciden, Phebumquè, piosquè Laconas?*
Addita quid Latio Flavia Templa polo?

Ædes Vestæ, & Numæ domus vulgo Regia ubi essent. Eodem in loco Forum statuendum est, propter Ædem VESTÆ, quam Numa Rex condidit ad imam partem Palatii prope suam domum, cognomento Regiam. Regia autem, ut suprà dixi ex Asconio, erat in Sacra via. Utraquè autem propè veterem Palatii portam, Mugoniam nomine ad ima Collis, è regione Templi SS. Cosmæ, & Damiani. Ovidius:

3. de Trist. Eleg. 1. *Hæc est à Sacris, quæ via nomen habet.*
Hic locus est Vestæ; qui Pallada servat, & ignem:
Hæc fuit antiqui regia parva Numæ.
Inde petens dextram, porta est, ait, ista Palati.

Lib. 1. Epigr. 71. Martialis:

Quæris iter? dicam: vicinum Castora canæ
Transibis Vestæ, virgineamque domum.
Inde Sacro veneranda petes Palatia clivo.

1. de Divin. Cui lucus erat adjunctus. Cicero: *A luco Vestæ, qui à Palatii radice, in novam viam devectus est.* Via autem nova, quod supra exposui, ibi exitum habebat in
Lib. 3. in Foro Romano. Forum. Fulvius multis argumentis confirmat Ædem Vestæ fuisse, ubi nunc Ædes S. Mariæ appellatione Liberatricis, & affert Epitaphia Vestalium Virginum in sepulchris ibidem refossis insculpta. De eadem Æde ignem Vestæ perpetuum continente Dionysius: *Νομᾶς δὲ τὴν ἀρχὴν παραλαβὼν τὰς μὲν ἰδίας οὐκ ἐκίνησε*
Lib. 2. *τῶν φρατριῶν ἑστίας; κοινὴν δὲ κατεστήσατο πάντων μίαν ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ καπιτολίου, καὶ τοῦ παλατίου*

λαπὺ χωρίῳ συμπεπολισμένων ἤδη τῶν λόφων ἑνὶ περιβόλῳ, καὶ μέσης ἀμφοῖν οὔσης τῆς ἀγορᾶς, ἐν ᾗ κατεσκεύασαι τὸ ἱερὸν τὴν δὲ φυλακὴν τῶν ἱερῶν. *Numas autem imperium accipiens privatos quidem non movit Curiarum focos: communem autem constituit omnium unum, in media, inter Capitolium, & Palatium ora, jam Collibus uno circuitu in Urbem comprehensis; & medio inter utrumquè existente Foro, in quo posuit Templum, & custodem Sacrorum.* Quid clarius? ut ostendatur Templum Foro adjunctum, & Forum inter Capitolium, & Palatium?

Non dissimili argumento est Templum CÆSARIS Dictatoris, quod Templo Castorum propinquum erat. De eo P. Victor in Regione viij. *Templum Julii Cæsaris in Foro.* Scribit Dion, Cæsaris cadaver à populo fuisse in Foro crematum, eodemquè in loco aram erectam, in qua Cæsari instituit immolari. Sed Consules aram demoliti sacrificia prohibuerunt. Aliter Suetonius, qui narrat Populum Romanum solidam columnam propè viginti pedum, lapidis Numidici Cæsari in Foro statuisse, scripsisseque, *Parenti Patriæ,* & apud eam longo tempore sacrificare perseverasse. Verùm, ut idem Dion postea refert, Triumviri Antonius, Lepidus, & Octavius sacellum Cæsari eo in loco, ubi crematus fuerat, erexerunt. At idem ἡρῷον ἰουλίου ab Augusto factum, & consecratum affirmat. Est autem ἡρῷον fanum, & monimentum heroibus poni solitum; atque adeò ipsum, opinor, Cæsaris Templum, quo nomine sic appellavit Appianus. *Quo in loco,* inquit, *primùm ara erecta est, nunc Templum Cæsaris ipsius residet, quod divinis condignum celebravere honoribus.* Præter hoc, & alia illi Templa, cum viveret, dedicata sunt, aræ, simulacra juxta Deos; quod testatur Suetonius. Cæterùm perperam à Marliano Templum Cæsaris ponitur post Ædem Faustinæ, cum Ædi Castorum vicinum fecerit Ovidius:

Templum Cæsaris in Foro. *Lib.* 44. *In vita Cæs. c.* 85. *Lib.* 47. *Lib.* 2. *de Bello Civili.* *In vita Cæs. c.* 76. *Lib.* 3. *c.* 10. 2. *de Ponto Eleg.* 1. *Lib.* 1. *Syl.*

Fratribus assimilis, quos proxima Templa tenentes,
Divus ab excelsa Julius Æde videt.

Et Statius sub Palatino collocat:

. . . . hinc obvia limina pandit
Qui fessus bellis, assertæ munere prolis
Primus iter nostris ostendit in æthera Divis.

Nam cum statua Equestris Domitiani Palatium spectaret, ut paulò post dicam, Cæsar Augusti munere relatus inter Divos, & obvias sui Templi fores quodammodò venienti equo aperiens, necessario sub Palatino colebatur. Quibus rectè, ac verè positis, alibi Forum quærendum non est, nisi inter Capitolium, & Palatium.

Idem repræsentat FORI descriptio, quam habet Statius, quod etiam innuit Ugonius. Nam statua Equestris Domitiani in medio Foro sita habuit à tergo Templum Concordiæ, & Capitolium: à fronte Palatium, & Templum Vestæ: à latere Basilicam Juliam, & Æmilii Pauli. Patent hæc ex versibus:

In equo Domitiani. *Positus Statuæ Equestris Domitiani.*

Ipse autem puro celsum caput aëre septus
Templa superfulges, & prospectare videris,
An nova contemptis surgant Palatia flammis
Pulchrius? an tacita vigilet face Troicus ignis?
Atque exploratas jam laudet Vesta Ministras?

Spectabat ergò Palatium, & Templum Vestæ, ubi ignis perpetuus: & domum Vestalium Virginum, & Templum Cæsaris. Quod ante dixerat:

. . . . hinc obvia limina pandit
Qui fessus bellis, assertæ munere prolis
Primus iter nostris ostendit in æthera Divis.

Quæ

Quæ autem retrò erant:

Terga Pater, Blandoque videt Concordia vultu.

Erat enim Concordiæ Templum ad clivum Capitolinum: Et Pater, seu Vespasianus ipse etiam Templo cultus: seu Juppiter prospectans ex æde magnificentissima Capitolii; illum enim dici Patrem nemo non novit.

At laterum passus hinc Julia Templa tuentur:
Illinc belligeri sublimis regia Pauli.

Basilica Julia in Foro. *Lib. 3. c. 7. de Magnit. Rom.*

A lateribus hinc BASILICA Julia, hinc Pauli Æmilii. Ideo Lipsius ex suo scripto Codice legendum putat, Julia tecta, ne videatur Statius redire ad Templum Cæsaris. Sed perindè est, si legas Templa. Templum enim, quocumquè auguratò conditum antiquis fuit. Itaque Curiam, & Rostra, Templa dixerunt. Neque dixeris Basilicarum Conditores, cum eas judiciis, actisque publicis ponerent, auguria neglexisse. Quare, & apud Martialem, cum loquitur de hac Basilica, & ejus judiciis, quidam, Templa, legunt:

Lib. 6. Epigr. 36.

Jam clamor, centumque viri, densumque Coronæ
Vulgus, & infanti Julia Templa placent.

Etsi quidam Codices habent tecta.

Basilica Pauli Æmilii in Foro. *In vita Cæs.* *Lib. 2. de Bello Civil.* *Lib. 4. Epist. 16.* *Lib. 35. cap. 5.*

Cæterùm ne, quæ ad has duas Basilicas spectant, hoc loco prætermittam. Alteram L. Æmilius Paulus extruxit, qui fuit Consul cum C. Claudio Marcello Anno ab Urbe condita DCCIV. acceptaque pecunia, ut ait Plutarchus, & Appianus, à Cæsare, qui tum erat in Galliis, nempe mille, & quingentis talentis, *mirabilem*, teste Plinio, *Phrygibus columnis Basilicam* erexit. Cicero ad Atticum: *Paulus in medio Foro Basilicam jam penè texuit iisdem antiquis columnis. Illam autem, quam locavit, facit magnificentissimam. Quid quæris? nil gratius illo monumento, nil gloriosius.* Ubi duarum Basilicarum mentio fit; unius quam Paulus instauravit: Alterius, quam ipse extruxit. Prior illa, vel Porcia, vel Opimia fortasse fuit. Alterius Basilicæ Æmiliæ meminit Plinius: *Post eum*, inquit, *M. Æmilius Collega in Consulatu Q. Luctatii non in Basilica modò Æmilia, verùm & domi suæ posuit suorum imagines in clypeis.*

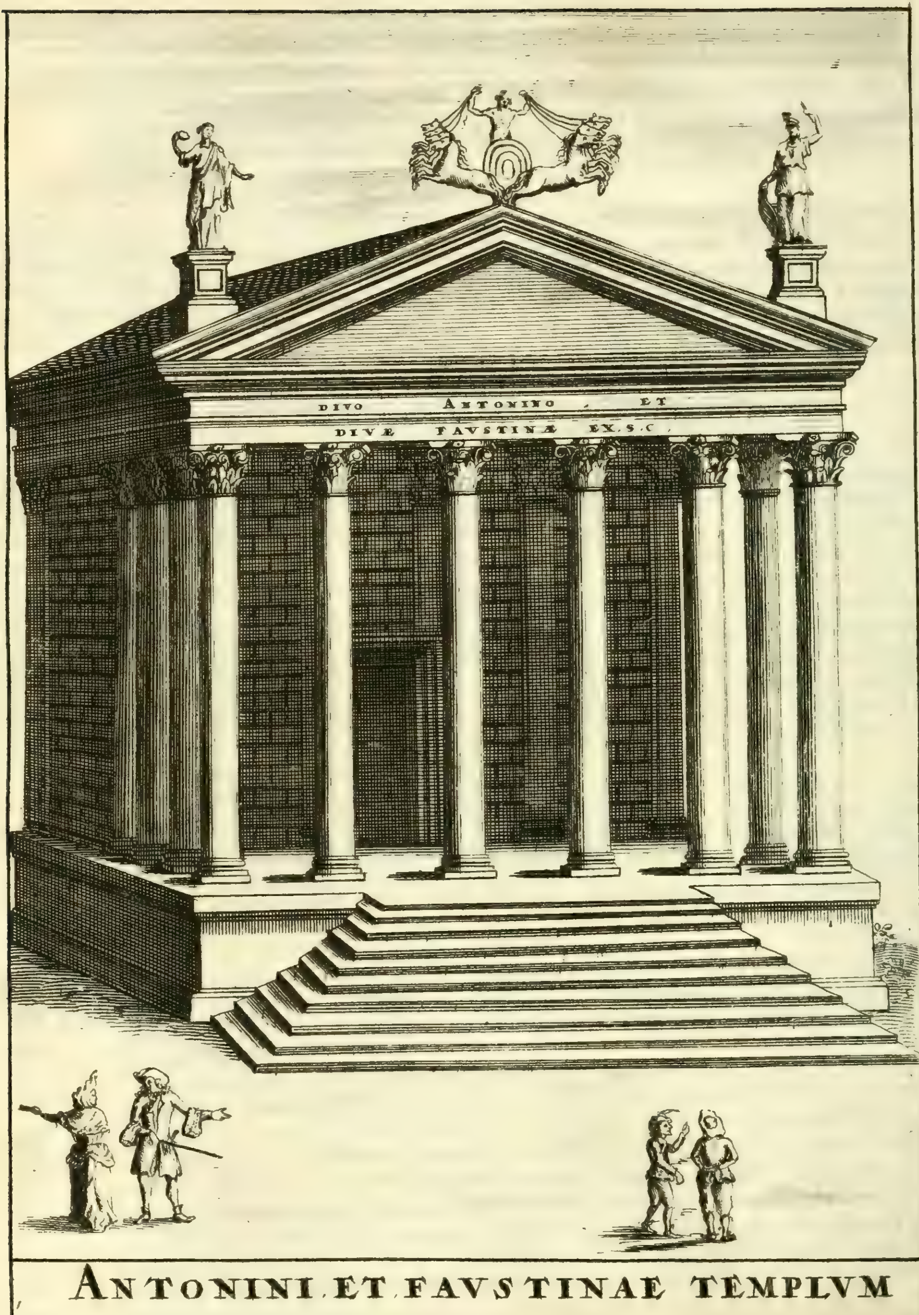
Lib. 51. *Lib. 12. cap. 15.* *Lib. 5. Ep. ep. ult.*

Jam non ità certo Basilicæ Juliæ conditorem adducere possumus. Sed certè non alius, nisi Julii Cæsaris nomine Augustus extruxit, ac dedicavit. Dion meminit Curiæ Juliæ conditæ, & dedicatæ ab Augusto, quam postea συνέδριον nuncupat; quod consessum non modò Senatorum, sed etiam Judicum significat, & videtur accommodari posse ad Basilicam Judiciorum sedem. Βουλευτήριον anteà dixerat quod proprie Curia est; quamquam, & Judices Areopagitas βουλευτὰς appellavit Lucianus. Meminit Basilicæ Juliæ Quintilianus: *Certè*, inquit, *cum in Basilica Julia diceret*, Trachallus Orator, *primo tribunali; quatuor autem judicia, ut moris est cogerentur.* Meminit & Plinius: *Descenderam*, inquit, *in Basilicam Juliam auditurus, quibus proxima comperendinatione respondere debebam: sedebant Judices, Centum viri venerant.*

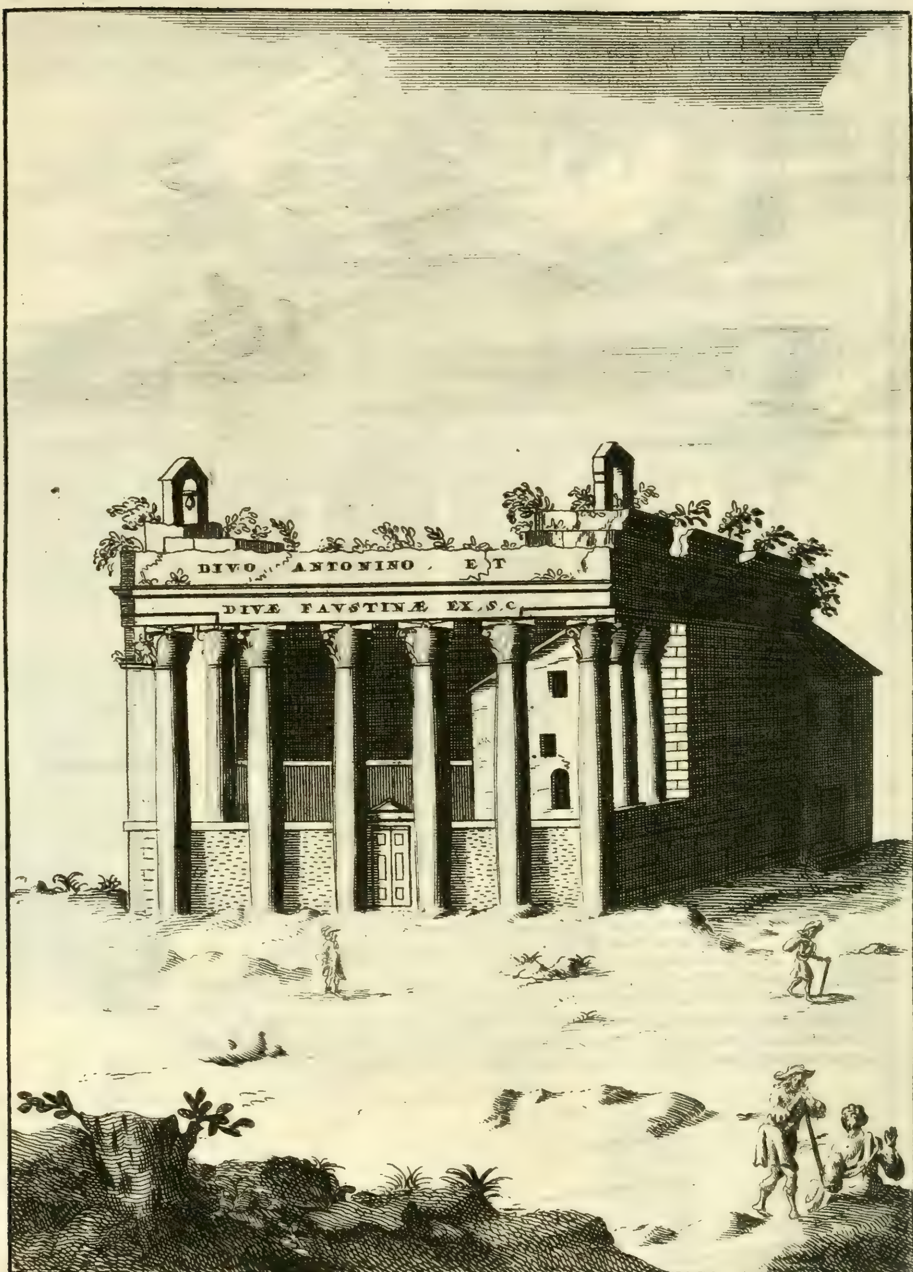
Lib. 3. c. 22.

At quoniam erant hæ duæ Basilicæ Pauli, & Julii à lateribus Statuæ Equestris Domitiani; utra lævum servabat, Julia nè, an altera? Id mihi hactenus clarè compertum non est. Marlianus ait, à sinistra collocari ab Statio Basilicam Pauli eo versu. *Illinc belligeri sublimis regia Pauli.* Sed Statius illis verbis id non expressit. Plutarchus in vita Galbæ narrat: cùm ille venisset in Forum, *Conspecti sunt primo equites, mox pedites à Basilica Pauli advolare.* Hi missi fuerant è Castris ab Othone, nempe ab extremo Viminali, ut Galbam occiderent. Venerunt ergo à sinistra parte, Forum indidem ingressi. Quod si verum est, Pauli Basilica sita erat prope Templum Faustinæ: Basilica verò Julia dextrorsum non longe à Templo Julii Cæsaris, quod sub Palatio collocavimus. Ducitur & conjectura ex Sueto-

ANTONINI ET FAVSTINAE TEMPLVM

VESTIGIA TEMPLI ANTONINI ET FAVSTINÆ

Suetonio ſcribente, Caligulam *nummos non mediocris ſummæ è faſtigio Baſilicæ Juliæ* per aliquot dies ſparſiſſe in plebem: Idemque legitur apud Joſephum. Credibile igitur eſt, Baſilicam Colli Palatino propinquam fuiſſe, ut Cajus è Palatio, ſive è ponte, quo Palatium, & Capitolium junxit, ejus faſtigium adire percommodè, ſeſeque in Ædes illas ſuperiores recipere poſſet. Jam ut ad Forum redeamus: hæc facies ædificiorum, quæ erant in Foro, illi inter Capitolium perſpicuè adjungitur, ibi enim illa fuerunt. *In vita Caligul. cap. 37. Lib. 19. Judaic. Antiquit. cap. 1.*

Adhuc in hujus rei teſtificationem extat Fauſtinæ Templum. Erat enim ut ſuprà dixi in Sacra via, quæ propè, mittebat in Forum. Quid ergò neceſſe eſt tanta loci diſtantia, ut illi faciunt, ſeparare? Porrò hujus Templi porticus ingentibus columnis fulta adhuc miraculo eſt, extantibus etiam extimorum Templi parietum reliquiis, atque Ædem S. Laurentio dicatam continentibus. Antonino Pio poſt ejus mortem majorique Fauſtinæ ejus conjugi extructum fuit. Julius Capitolinus: *Meruit, & Flaminem, & Circenſes, & Templum, & ſodales Antonianos.* Spartianus. *Ante Templum D. Pii.* *In vita Anton. Carac.*

Cap. XVIII.

Alia Romani Fori loca, & ædificia inter Capitolium, & Palatinum.

Lacus Curtius teſtimonio ſit, qui erat in medio Foro. In Foro lacum Curtium à Curtio dictum, ſcribit Varro. Nam cum ibi ſub Romulo ſtagnarent aquæ, illò Metius Curtius repulſus è Palatii porta, abdiderat ſe, atque in ſtagnum tradito nomine immiſerat: ſive quòd eo loco ſubſidente terra profundam voraginem Curtius miles intrarat: ſive quòd locum fulguritum ſepſerat Curtius Coſ. Sed Livius lib. 7. à Curtio, qui ſe cum equo in ſpecum immiſerat, celebre nomen derivat. Ceterum lacus nomine tenus remanſit; nam terræ ſolum clauſum cancellis erat. Ovidius: *Lacus Curtius in medio Foro. Lib. 4.* *6 Faſt.*

Curtius ille lacus, ſiccas qui ſuſtinet aras,
Nunc ſolida eſt tellus: ſed ante fuit lacus.

Dionyſius: *Lacus iſte jam terra congeſta repletus eſt, Romani Fori meditullium fere occupans.* *Ant. lib. 2.*

Hic ergo lacus vel adjunctus Equeſtri Statuæ Domitiani, vel propè fuit inter Palatium, & Capitolium. Statius: *Loc. cit.*

Ipſe loci cuſtos; cujus ſacrata vorago,
Famoſuſque lacus, nomen memorabile ſervat.

Et paulo poſt:

Nunc veneranda Palus, cum te prope noſſe, tuumque
Immortale jubar vicina ſede tueri
Conceſſum: . . . .

Ubi ſermo de ſtatua Domitiani. Cùm ergo germanum ejus Statuæ locum anteà deſignaverim inter Palatinum, & Capitolinum, ſimul & Curtii lacus terminos defixiſſe neceſſe eſt.

Confirmat quæ diximus Galbæ mors, & eorum qui cum illo necati ſunt in Foro. Nam Galba juxta lacum Curtium occiſus eſt. Titus Junius, qui fuerat ejus legatus in Hiſpania, ante Ædem D. Julii jacuit in utrumque latus transverberatus. Piſo à Galba adoptatus in Ædem Veſtæ pervaſit, extractuſque è *Galba occiſus in Foro.*

Lib. 1. Hist. latebra, & in foribus Templi trucidatus eſt. Hæc Tacitus. Nec diſſimilia Plutarchus, & Suetonius in vita Galbæ prodidere.

Lib. 8. Idem ROSTRA proclamant, & in Foro. Livius: *Roſtriſque earum, navium, ſuggeſtum in Foro extructum adornari placuit, Roſtraquè id Templum appellatum.* De 6. Conſ. Honor. Erant autem Roſtra ad radices Palatii. Claudianus loquens de Palatio Cæſarum ait:

Attollens apicem ſubjectis regia Roſtris.

Cum ergo eſſent in medio Foro ad conciones, & ad Palatii radices, non poterit Forum ad Ædem S. Nicolai ſitum ad Roſtra pertingere, interpoſito, ut ſæpe dixi, Velabro, & Boario Foro.

In vita Ner. c. 25. Reditus Neronis in Urbem è Græcia, quem Suetonius narrat, idem confirmat. Alba enim veniens Romam ingreſſus eſt Appia via, & porta Capena, nunc S. Sebaſtiani. *Diruto,* inquit, *Circi Maximi arcu, per Velabrum, Forumque, Palatium & Apollinem petiit.* Liquet igitur Neronem à porta S. Sebaſtiani recta veniſſe uſque ad Templum S. Anaſtaſiæ, ubi erat finis Circi Maximi: tum dextrà converſum in Velabrum, & Forum inter Palatium, & Capitolium: inde iterùm dextrà converſum per Sacram viam in Ædem Appollinis, & Palatium veniſſe. Quare aliud Forum longè ſepoſitum Nero non invenit, neque eo in Palatium venire potuiſſet. Via Triumphantium in Urbe. Certior argumentatio ducitur ex via Triumphantium, quoniam certior, & exploratior eſt. Hi ergo, ut ſupra diximus, venientes à Theatro Marcelli per Velabrum, & Circum Maximum vertentes ad Arcum Conſtantini Sacram viam ingrediebantur: hac exibant in Forum: è Foro, quod circumibant, flectebant in Capitolium. Quod ſi Forum abſtractum è Valle inter Capitolium, & Palatium, ad ipſum Marcelli Theatrum conſtituatur; Triumphantes neque Circum Maximum, neque Sacram viam videre potuerunt, contrà quàm veteres ſcriptores disertè tradant.

Lib. 3. Hiſt. Ex oppugnatione Capitolii ſub Vitellio principe idem conficitur. Nam, cum Sabinus Veſpaſiani frater eò ſe recepiſſet, *Milites,* inquit, Tacitus, *Forum, & imminentia Foro Templa prætervecti erigunt aciem per adverſum Collem.* Hi venerunt è Palatio ut patet ex ſuperioribus. Miſſum enim à Sabino Cornelium Martialem internuncium pacis monuerat Vitellius, ut per ſecretam ædium partem occultè abiret, ne à militibus interficeretur. Et vix dum regreſſo. Martiale furens miles aderat. Quod ſi Forum inter Capitolium, & Palatium non fuit, quod iter tenuerunt, ut in Capitolium aſcenderent? cum præſertim per clivum Capitolinum irrumpere voluerint, propè Ædem Concordiæ, ut dictum ſupra eſt.

Idem habemus ex Comitio: in quo fœdus à Romulo, & Tatio ictum fuit, eratque ad radices Palatii contra Capitolium. Nam Ficus, ſeu Caprificus, ſub qua, in ſpelunca, quæ Lupercal eſt dicta, expoſiti ſunt ad Tiberim Romulus, & Remus, in Comitio fuit. Tacitus, *eodem,* inquit, *anno,* ſeptimo Neronis, In fin. 13. Annal. *Ruminalem arborem in Comitio, quæ ſuper octingentos, & quadraginta annos Remi, Romulique infantiam texerat, mortuis ramalibus, & areſcente trunco diminutam prodigii loco habitum eſt, donec in novos fœtus reviviſceret.* Plinius: Lib. 15. cap. 18. *Ficus arbor in Foro ipſo, & Comitio Romæ nata, ſacra fulguribus ibi conditis.* Eumdem locum indicat Ovidius de iis loquens, qui pueros ad Tiberim exponebant:

Faſt. 2.

Hic, ubi nunc Fora ſunt, lintres errare videres;
Quaque jacent valles maxime Circe tuæ.
Huc ubi venerunt (neque enim procedere poſſunt
Longius) ex illis unus, & alter ait.

8. Æneid. Servius in illud Virgilii:

Et gelido monſtrat ſub rupe Lupercal,

Sub

Sub Palatino monte est quædam spelunca, in qua de Capro luebatur, id est sacrificabatur. Unde & Lupercal dictum. Sed aliam nominis causam afferent Ovidius, aliique: quod nempe

Venit ad expositos Lupa fœta gemellos.

Verùm Lupercal, & antrum Ruminale ætate Dionysii, ut ipse testatur, Romani ædificiis adornarunt, ut vix speluncæ introrsum actæ situs agnosceretur. Cæterùm de Comitio sic Varro: *ante Curiam Rostra. Sub dextra hujus à Comitio locus substructus*; quo videmus Comitium prope Curiam fuisse. Asconius: *Comitium*, inquit, *locus est propter Senatum, quo coire Equitibus, & Populo Romano licet.* Porrò idem Varroni est; *A dextra Curiæ*, quod Asconio, *propter Senatum.* Curia autem circa medium Forum ad radices Palatii fuit. Quod & innuit Propertius: *Lib. 1. Rom. Ant. Lib. 4. In 3. Conf. Ver.* *Comitium & Curia.*

Murus erant Montes, ubi nunc est Curia septa; *Lib. 4. Eleg. 4.*
Bellicus ex illo fonte bibebat equus.

Nam cum Rostra in medio essent Foro; Curia, ante quam Rostra fuerunt, ibidem est ponenda, & ad ejus lævam Comitium. Livius: *Statua Accii capite velato, quo in loco res acta est, in Comitio, in gradibus ipsis ad lævam Curiæ.* Dion. *Curiam*, inquit, *Juliam ab eo*, Cæsare, *dictam ex decreto prius facto ædificaverunt propter Comitium.* Curia igitur, & Comitium, & Lupercal, cum sub imo Palatio essent constituta, nihilominus erant in Foro. Quare Forum Palatino monti adsitum reposcunt, quod illi auctores removent. *Lib. 1. Lib. 47.*

Fuit etiam in Foro AUGUSTI Templum à Tiberio factum, ut est in ejus Nummo, à C. Caligula perfectum, & dedicatum. Suetonius: *Augusti Templum, restitutionemque Pompejani Theatri imperfecta post tot annos* Tiberius *reliquit.* Idem: *Templum Augusti, Theatrumque Pompeji* Cajus *absolvit. Deinde Cajus*, inquit Dion, *habitu triumphali Templum Augusti dedicavit, nobilissimis pueris ætate florentibus, cum virginibus ejusdem ordinis hymnum canentibus.* Marlianus, *Templum*, inquit, *Augusti in Foro Romano positum erat.* Antiquus scriptor, quia non legi, hac in re mihi auctor esse non potuit. Sed argumento est, quòd, ut ait Suetonius, *Cajus super Augusti Templum ponte transmisso Palatium, Capitoliumque conjunxit, ut frequentius iret in Capitolium exoratus, ut ajebat, à Jove, & in contubernium ultrò invitatus.* Perperàm autem Marlianus arbitratur tres columnas cum epistilio, in Foro nunc stantes, reliquias esse ejus pontis. Pons enim pertinebat ad alteram Capitolii partem, ubi erat Templum Capitolini Jovis prope rupem Tarpejam conditum; hoc enim frequenter adire Cajus voluit. Porro Templum Augusti instauravit *Templum Augusti. In vita Tib. c. 47. Sueton. in vita. c. 21. Dion. l. 59. Lib. 3. c. 8. In vita Cal. cap. 22.*

Lib. 34. cap. 7. Antoninus Pius ut constat ex ejus Nummis. Cui adjecta est Bibliotheca. Plinius: *Videmus certè Apollinem in Bibliotheca Templi Augusti Tuscanicum L. pedum à pollice, dubium ære mirabiliorem, an pulchritudine.* Nisi aliquis interpretetur *Templi Augusti*, Templum Apollinis ab Augusto factum in Palatio.

Templum S. Adriani in tribus Foris. Postremò, quòd advertit Pompejus Ugonius, Historiæ Ecclesiasticæ Templum S. Adriani ad Arcum Septimii Severi nuncupant in tribus Foris, dextrorsum enim erat Romanum: retrò, seu levorsùm Forum Cæsaris, & Augusti: hæc enim tria litibus præsertim, caussisque forensibus dedicata erant, ut norunt periti antiquitatis. De Foro Romano id certò constat. De Foro Cæsaris Appianus: *Lib. 2. Bell. Civil.* *Non id quidem rerum venalium, sed ad lites, aut negotia convenientium.* De Foro Augusti Suetonius: *In vita ejusdem c. 39.* *Causa extruendi fuit hominum, & judiciorum multitudo, quæ videbatur non sufficientibus duobus etiam tertio indigere.* De his Martialis:

Lib. 3. Epigr. 38.

Causas, inquis, agam Cicerone disertius ipso,
Atque erit in triplici par mihi nemo Foro.

Lib. 8. Epigr. 44. Et alibi:

Foroque triplici sparsus ante equos omnes.

Lib. 7. Epigr. 64. Et iterum:

Lis te his decimæ numerantem frigora brumæ
Conterit una tribus Gargiliane Foris.

Lib. 4. Sylv. Statius:

Nec saltem tua dicta continentem,
Quæ trino Juvenis Foro tonabas.

Lib. 2. cap. 12. Lib. 2. cap. 12. Sed quoniam quidam locum Martialis interpretatione depravant, Alexander ab Alexandro longam de triplici Foro disputationem ita concludit: *Ex quibus sine controversia liquet, triplex, de quo quærimus Forum, de Romano, deque Cæsaris, & Augusti Foro, in quibus lites actitari, & judicia reddi consuerant, non de aliis intelligi oportere.* Neque erudito viro in alia opinionum diverticula discedendum est. Ex quibus demum conficitur, Forum Romanum, tam propè sacram Ædem D. Adriani, quam inter Palatinum, & Capitolium fuisse. Nec sufficit respondere Forum Capitolio fuisse subjectum. Non enim quacunque parte Capitolii, sed ea solum, quæ vergit ad Palatium, utrique monti, medium ipsum, subjectum erat.

Cap. XIX.

Testimonium Carceris Tulliani adducitur, & objecta refelluntur.

Superest ultima ratio, quæ prodiens ex Carcere Tulliano, suo acumine cùm vulnerare studet, & ipsa vulneratur. Neque immeritò; nam prima rumores, & controversias excitavit. Carcer quidem Tullianus imminebat Foro; quarè ubicunque fuerit, sibi Forum adjunget. Livius de eo loquens: *Lib. 1.* *Carcer*, inquit, *ad terrorem increscentis audaciæ media Urbe imminens Foro ædificatur.* Varro: *In hoc pars, quæ sub terra, Tullianum ideo quod additum à Tullio Rege.* Hanc partem ita Salustius describit; *In Conjur. Catil.* *Est locus in Carcere, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad lævam, circiter viginti pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera lapideis fornicibus juncta, sed inculta tenebris, & odore fœda, atque terribilis ejus facies est.* Cæterum hæ proprietates apprimè conveniunt Carceri, qui hodieque visitur sub Capitolio, superextructa Æde

S. Petri

S. Petri cognomento in Carcere. Dicitur enim fuisse Carcer à Livio *imminens Foro, media Urbe.* Foro, ut patet, imminebat. Nam Forum sub Capitolio, Palatioque fuisse, probatum est. *In media Urbe* habitatis undiquè montibus; nam & Cœlius, & Aventinus additus fuerat: & aliqua pars Quirinalis, quamvis Pomœrio non includeretur, ab Numæ usque temporibus, qui eam incoluerat, ædificiis frequens erat. Loci vero Tulliani subterraneam faciem ita hodieque perdurare, ut Salustius describit, affirmat Ugonius argumentum hoc fusè persequutus, & nos vidèmus. *Carcer Tullianus ad radices Capitolii, Foro imminens.*

At objicitur: Ædes S. Nicolai ex altera Capitolii parte ad Occasum propè vetus Theatrum Marcelli, in Carcere Tulliano, aliquot ab hinc sæculis, appellata est. Ibi ergò Carcer, & Forum fuit. Verùm hæc Templi appellatio orta rudibus sæculis cùm apud imperitum vulgus invaluisset, eam postea scribæ in tabulis publicis, & illorum temporum scriptores suis in voluminibus, qui hæc accuratiùs non excuterent, adhibuerunt; sequuti nempe sermonem populi, penes quem *Jus est, & forma loquendi.* In Romanis quidem antiquitatibus hodiequè multi quàm multa peccant? Reliquias marmorei ædificii, quod in Quirinali, & hortis Ducum Columnensium nuper dirutum Campum Martium spectabat, vulgus Neronis Turrim appellavit; quasi ex ea Romanum incendium Nero aspexerit, non è Turri Mecænatis longe dissita in Esquiliis. Statuam Equestrem M. Antonini vulgus ad hæc usque tempora Constantini esse voluit. Templum Pacis nonne dicunt nascente CHRISTO DOMINO corruisse? Pyramidem ad portam Trigeminam sepulchrum Remi? Et alia passim populus pervertit. Atqui ut apparet, eos non errare, qui Templo S. Nicolai titulum Carceris tantùm apponerent, leguntur antiquæ inscriptiones dempta voce, Tullianus qualis in marmorea tabula prope Templi fores hodieque legitur, ut ait Ugonius: *Ego Romanus Presbyter divinæ dispensationis gratia Sanctissimi Confessoris Christi Nicolai, & Ecclesiæ, quæ in Carcere dicitur, Procurator, & Rector.* *Cur dicatur Ædes S. Nicolai in Carcere Tulliano.*

Instant acrius. Certum est eo loci fuisse Carcerem. Testis Plinius: *Templo Pietatis,* inquit, *extructo in illius Carceris sede, ubi nunc Marcelli Theatrum est.* Eundemque Carcerem indicat idem Plinius: ait enim *à Columna Mœnia ad Carcerem inclinato sydere supremam pronunciabat.* Nec alium potuisse Carcerem intelligi ostendit Juvenalis: *Lib. 7. cap. 36. Eodem lib. c. ult. Sat. 3.*

> *Fœlices proavorum atavos, fœlicia dicas*
> *Sæcula, quæ quondam sub Regibus, atque Tribunis*
> *Viderunt uno contentam Carcere Romam.*

Quamvis enim postea duo Carceres fuerint, unum tamen vidit antiquissima ætas. In eo autem Carcere fuisse locum testatur Festus, *quod Robur dicebant, ex quo præcipitaretur maleficorum genus;* Idemque dictum esse saxum Tarpejum aliorum quoque auctoritate confirmatum est.

Ut hæc omnia diluantur: constet primò oportet, duos olim Romæ fuisse Carceres, quorum unus diversus à Tulliano quando exædificatus fuerit, non constat. Tullianus quidem in Regione viij. Fori Romani; alter in Regione ix. Circi Flaminii à P. Victore, & Sexto Rufo numerantur. Ille imminens Foro ædificatus media Urbe: hic autem Carcer CL. XVIR dicitur à P. Victore. Parum autem refert, utrum hic Cacer dicendus sit *Centum virorum* an *CL. xvir;* id est *Claudii Decemviri,* de quo magna inter auctores agitur controversia; dum constet, quod negari non potest, alterum esse à Tulliano. Neque enim illi conveniunt Tulliani proprietates. Est in regione ix. Tullianus in viij. Non imminet Foro, longe sejunctus: non in media est Urbe, immo fuit extra Urbem. Siquidem, teste Plinio, ibi postea conditum est Templum Pietatis, quod erat in *Olim Romæ duo Carceres.*

Foro Olitorio: nempe extra portam Carmentalem, ipsamque Urbem, ut supra ostendi. Quomodo ergo in media Urbe? Porrò de hoc loquitur Plinius, non autem de Tulliano, cum ait: *ad Carcerem inclinato sydere, supremam horam pronunciari.* Vergit enim illa pars Urbis ad occasum: eumquè sine apposito Carcerem nuncupat, ut ante bis nuncupaverat. Nam quod spectat ad versus Juvenalis, quibus uno Carcere sub Regibus, & Tribunis Romam contentam evehit; non intelligit Satyricus Tribunos Plebis, aut Tribunos Militum, qui pro Consulibus Rempublicam aliquando tenuerunt; sed eos Tribunos Militum, quos Romulus primus creasse fertur, cum tres Equitum Centurias, quorum opera in omni Reipublicæ discrimine uteretur, adscripsit. Dicti autem Tribuni, quòd Terni ex tribubus, Ramnensium scilicet, Tatiensium, Lucerum electi cum exercitu ad expeditiones mitterentur. Sive quòd tres tribus Romanas à Romulo constituti regerent. Dionys. lib. 2. *In tres partes divisa universa multitudine,* Romulus, *singulis præclarum aliquem virum iis præposuit. Illas tribus vocari voluit. Præfectos Græci phylarchos, & trittyarchos dicerent, quos Romani Tribunos.* Sit ergo illis temporibus unus Carcer Tullianus, & nostro imminens Foro.

Lib. 1. c. 4. Lib. 7. c. 60. & ult. Eod. libro cap. 36. Tribuni qui fuerint in Urbe antiquissimi. Vide Interpretem.

Quod dicitur de Robore, & saxo Tarpejo, ne Festi auctoritate firmetur, Festus ipse verbo, *Robum,* docet, *Robum rubro colore, & quasi rufo significari, ut bovem quoque rustici appellant, manifestum est. Unde & materia, quæ plurimas venas ejus coloris habet, dicta est Robur. Hinc & homines valentes, & boni coloris robusti.* Tum subdit: *Robus quoque in Carcere dicitur is locus, quò præcipitatur maleficorum genus, quod ante arcis robusteis includebatur.* Ubi, *quo præcepitatur,* non tam, ut volunt, significat unde, quam in quem locum præcipitatur. Scio equidem apud Valer. Max. legi, *de Robore præcipitati sunt;* sed nihil ibi significatur cum saxo Tarpejo commune. *De robore præcipitari,* sic ait Oliverius Interpres *dicebatur, quod ante robustis arcis includebantur, ibique par aliquos dies servati, atque inde postea deprompti præcipitabantur.* Sed præstat audire Turnebum. Explicans enim quid sit apud Jurisconsultum, *mala mansio,* ait: *Ego eo nomine suspicor, sed suspicor tantum, arcas in quas conjiciebantur servi, de quibus quæstio, erat habenda; sed & alii malefici interdum. Cicero pro Milone: subitò accepti in quæstionem, tamem separantur à cæteris, & in arcas conjiciuntur, ne quis cum his colloqui possit. Arcæ autem illæ olim robusteæ erant, unde & robur prisci appellabant. Festus: Robur,* inquit, *in carcere dicitur locus is, quo præcipitatur maleficorum genus, quod ante Robusteis arcis includebatur. Quem locum etiam robustum Carcerem Plautus in Curculione vocavit. Ex illis etiam arcis sontes interdum præcipitabantur, & interficiebantur. Valer. Max. quin etiam familiares eorum, Ne quis Reipublicæ inimicis amicus esse vellet, de robore præcipitati sunt, nisi quis de alto stipite intelligat.* Hæc Turnebus. Interpres autem loco citato Plauti. *At ego vos ambo in robusto carcere, ut pereatis: dixit,* inquit, *in robusto carcere, vel pro invalido carcere: vel pro, in robore. Erat autem robur, seu robus, ut docet Festus, locus in carcere lignis, seu tabulis robustis septus, in quem malefici præcipites agebantur.* Robur igitur, docentibus his sanè permagnis auctoribus, locum in ipso carcere significat, ex quo vel in quem malefici præcipitabantur. Primaria quidem significatione notatas reor arcas illas, sive angusta è ligno Conclavia, quibus includebantur; deinde profundiorem, depressumque humi locum illis arcis infessum, hiatuque structæ Cameræ patentem, quò damnati, oneratique vinculis, & ferro præcipites agebantur; ut vel iis collum obstringeretur, frangerenturque cervices: vel fame, alioque teterrimo tormenti genere necarentur. Livius: *Q. Pleminius, qui propter multa in Deos, hominesquè scelera Locris admissa in carcerem conjectus fuerat, comparaverat homines, qui pluribus simul locis Urbis nocte incendia facerent, ut in consternata nocturno tumultu Civitate refringi carcer posset. Ea res indicio consciorum palam facta, delataque*

Quid sit Robur in Carcere. Lib. 6. c. 3. Adversar. lib. 28. c. 21. Lib. 6. cap. 13. Dionys. Lambin. Act. 5. Curcul. Dec. 4. l. 4.

lataque ad Senatum est. Pleminius in inferiorem demissus carcerem est, necatusque. Hunc Calphurnius Flaccus robur Tullianum dixit. *In hunc abjecti rei robur Tullianum abjiciunt.* Nec alium Salustius describit. Non ergo, ut robur teneas, necesse est exire è Carcere, & ad saxum Tarpejum impingere. Quod si dicant in ipso saxo, & rupe Tarpeja partem Carceris dictam Robur fuisse, rem non perinde credibilem dicunt, nempe apud Templum Jovis Capitolini locatum aliquid Carceris. Nam ad summum daret aliquis, Saxum, quòd educti è Robore interdum ex eo præcipitarentur, Robur fortè appellatum. Erat enim totus Carcer ad radices Capitolii in ipso Fori flexu, ut hodiequè conspicimus. Ibi & ponte adibatur, ut constat ex Paterculo: *Inliso*, inquit, *capite in pontem lapideum januæ Carceris, effusoque cerebro expiravit.* 7. Verr. Lib. 2.

Porrò idem Carcer, nam hoc quoque objicitur, rectè à Varrone vocatur, *Latomiæ; Carcer*, inquit, *à coërcendo, quod exire prohibet. In hoc par: , sub terra Tullianum, ideo quod additum à Tullio Rege, quod Syracusis, ubi simili de causa custodiuntur, vocantur Latomiæ: & de Latomia translatum, quod hic quoque lapidicinæ fuerunt.* Quo nomine Livius item sæpe appellat; *Triumviri Carceris Latomiarum inferiorem custodiam habere jussi.* Et: *Principes Ætolorum Romam deducti, & in Latomias conjecti sunt.* Et: *Cato Atria duo, Mœnium, & Titium in Latomiis facienda curavit.* Dictæ sunt ergo Latomiæ, quod quemadmodum effossi agri suburbani tophaceos rubri coloris lapides Romanis fabricis perpetuò suppeditant: sic etiam Capitolium suppeditavit. Nec modo antiquitus, sed hac nostra ætate nos vidimus, eo ipso latere Capitolii, cui Tullianus Carcer est affixus, institutis sub monte lapidum fodinis fuisse rubros tophos abundè diuquè causa ædificationis egestos. Quare credendum omnino est, similes lapidicinas Anco Martio Tullioque Regibus occasionem extruendi Carceris in cavis Capitolinis præbuisse, & Robum nomen à defosso rubro lapide fuisse deductum. *Carcer Latomiarum.* Dec. 4. l. 2. Dec. 4. l. 7. Dec. 4. l. 9.

Reliquum est *Mamertini* nomen, quod huic Carceri pro Tulliano Ecclesiastici scriptores imponunt. At potuit id ab insigni aliquo viro fortassis instauratore proximevè incolente superaddi Tulliano. Non semel autem Mamertini referuntur in Fastis, semel Commodo Principe, iterum Constantio Consules. Qui verò in fronte Carceris titulo mutilato inscribuntur literis pedalibus, *Carcer Mamertinus.*

C. VIBIVS. C. F. RVFINVS. M. COCCEIVS. M. F. NERVA. EX. S. C.

Fuere Consules, ut ex Onuphrio refert Riquus, Anno Urbis DCCLXXXIV. suffecti ex Kal. Juliis.

Hæc de germano Fori situ prolixius forte, quam cogebat necessitas disputata sunt. Antiquarii enim omnes hactenus pro certo posuere quod sentimus, neque id in controversiam vocandum putabant. Blondus in Instaur. Rom. Fulvius de Foro Romano. Onuphr. in Urbe Roma, de Capitolio. Marlian. Bernard. Gamucc. L. Faunus. Raphael Volaterranus in Geographia. Pomponius Lætus. Franciscus Albertinus, Ugonius, & alii. Ut Justo Riquo, qui contrasentiens nihil tamen novi ad probandum attulit, videndum jure sit, an rectè inferat: *siquis contra sentiat, nihil sentiat.* Immo si positum Fori ad S. Nicolaum ipse constituit, videat, an id consentiat cum iis quæ scribit cap. 34. & 39. & 42. Ibi enim clivum Capitolinum collocat prope Ædem Concordiæ, *quæ erat*, inquit, *in clivo Forum, & Comitium respiciens ad ipsum Arcis ingressum, ejusque Ædis porticum adhuc stantem prope Arcum Severi* recognoscit; *Et in eodem clivo Ædem Jovis tonantis*; aitque; *superant ex illa Æde, ut suprà diximus, in clivo Capitolino tres speciosissimæ Columnæ striati operis, ad Forum descendentibus vicinæ incuria temporum,* Lib. 2. Lib. 3. Lib. 3. cap. 15. Lib. 1. de Foro. Lib. 2. c. 10. Lib. 6. Cap. 47. de Capitolio.

atque

atque injuria in terram nunc pœne defossæ. Cum igitur hæ Columnæ adhuc extent prope Arcum Septimii: ubi & illas Concordiæ videmus; ex ejus sententia ibi Forum. Quid ergò tanto intervallo dissitum aliò posteà distraxit?

Cap. XX.

Fori Ornamenta.

Fori appellationes. JAm forma, & structura Fori describenda nobis est. Quoniam autem hoc præ cæteris Foris, quæ plurima in Urbe fuerunt, amplitudine, & anti-
Lib. 43. quitate commendatum est, Forum *Romanum*, *Magnum*, *Vetus*, & per antonomasiam *Forum* dicebatur. Dion: *Forum*, inquit, *Cæsar extruxerat, quod ab ipso nomen obtinuit, Romano pulchrius, sed tamen Romani ex eo dignitas aucta est, ut*
Lib. 5. *Forum magnum diceretur.* Strabo: *At idem si in* ἀγορὰν ἀρχαίαν *Forum vetus deinde progressus Basilicas, Porticus, Templaque contueatur, una alteris identidem conjuncta.*
3. *Fast.* Ovidius:

Et tenet in magno Templa dicata Foro.

4. *Fast.* Qui & *Latium* dixit, ut Papinius.

In equo Domitiani. Cæterùm quod spectat ad formam Fori, quamvis de hac nihil certum veteres scripserint, tamen ex iis, quæ tradit Vitruvius, elici perspicuè potest. Nam ibi
Lib. 5. *c.* 1. præceptor ille ædificantium tradit, cum Fora Græci *quadrata* fecerint, *Romanis*
Forma Fori. *longitudine, quam latitudine majora* placuisse; ut *tertia parte longitudo latitudinem su-*
Ludi in Foro. *peraret.* Hoc fecere, quod munera gladiatoria, & alia in Foro spectacula ederent, quibus cum adesset magna Populi multitudo majori, quam Græci spatio
Lib. 1. *de Arte Amandi.* indigebant. De spectaculis in Romano Foro præter cæteros Ovidius:

Hos aditus circusque novo præbebit amori,
Sparsaque sollicito, tristis arena Foro.
Illa sæpè puer Veneris pugnavit, arena,
Et qui spectavit vulnera, vulnus habet.

In vita Grac. Plutarchus: *Ludi Gladiatorii populo in Foro exhibendi erant.* De spectaculis Cæsaris Suetonius: *Munere, in Foro depugnavit Furius Leptinus.* Quo munere, ut ait
In vita cap. 10. & 39. Plinius, *Forum velis obtexit.* Dati tamen primo sunt in Foro Boario. Valerius: *Gladiatorium munus primum Romæ datum est in Foro Boario.* Aream Fori porticus
Lib. 19. *cap.* 1. claudebant, concameratione duplici, nixæ columnis, aut pilis Tiburtini lapidis, quæ epistiliis ex eodem lapide ornabantur; quòd, ut supra dixi, ante
Lib. 2. *c.* 1. annos Urbis conditæ DCLXI. nulla teste Plinio, in publico stetit columna è
Porticus circa Forum. marmore Tarquinius Quintus Rex has fecit porticus, & tabernas adjunxit. Livius: *Circa Forum privatis ædificanda divisa sunt loca: porticus tabernæque factæ.* Quæ fere argentariæ erant. Idem: *Tabernas argentarias, quæ circa Forum Romanum*
Liv. lib. 1. *tunc essent, jusserit venire.* Ibidem *litterarum ludi fuerunt* adeundi à pueris, & puel-
Lib. 6. lis, ut idem auctor est. De iisdem porticibus Plutarchus: *Ibi, inquit, multitudo*
Dec. 3. *discurrit, non fuga se diffundens, sed porticus, & edita Fori, sicut Theatrum occupans.*
Lib. 3. Quo sanè tempore egregia structura fuit; nec mihi constat, an aliquis melio-
Dec. 1. rem in formam post Tarquinium Regem restituerit. Verosimile quidem est,
In Galba. fuisse porticus instauratas, ornatasque. Dion: *Nosque Senatores, uxoresque no-*
Lib. 74. *stræ accessimus in Forum funebri vestitu: illæ in porticibus, nos sub dio sedebamus.* Suetonius de Foro Augusti non absimili forma extructo: *Statuas omnium triumphali specie in utraque Fori sui porticu dedicavit.* Nempè superiore, atque inferiore. Ammia-

ARCVS SEPTIMIO ET ANTONINO A·S·P·Q·R·ERECTVS

Ammianus: *Cum venisset* Constantius *ad Rostra perspectissimum priscæ potentiæ Forum obstupuit: perque omne latus, quo se oculi contulissent, miraculorum densitate perstrictus.* Ex iis porrò porticibus populus ludos spectabat, ut ex Plutarcho, loco supra citato, colligi potest: Extructis prætereà sub dio tabulatis, & subselliis. Inter eas Porticus Basilicæ ad Negotiatorum, & Judicum Conventus: Templa ad Deorum cultum collocata sunt. Livius; *Silentio*, inquit, *facto Foro. Templa Deorum immortalium, quæ Foro imminent.* Tacitus: *Forum, & imminentia Foro Templa prætervecti.* In eodem cancelli in superioribus porticibus positi. Cicero pro Sextio: *Tantus ex omnibus spectaculis usque à Capitolio: tantus ex Fori cancellis plausus excitatus.* Qui locus indicat porticus multitudine refertas, & spectante è mœnianis, & superioribus cancellis. Vitruvius: *Circum spectacula spatiosiora inter columnia distribuantur, circaque ibi porticibus argentariæ tabernæ mœnianaque superioribus coaxationibus collocentur, quæ ad usum, & ad vectigalia publica rectè erunt disposita.* Hæc forma Romani Fori. Eodemque modò reliqua Romæ extructa sunt.

Lib. 16. *Porticus Basilicæ Templa in Foro.* *Dec. 1. l. 7.* *Loc. cit.*

Jam Fori latitudo protensa inter Capitolium, & Palatium. Longitudo autem à Templo Virginis cognomento à Consolatione, aut paulò amplius versùs Ædem D. Adriani. In quo errarunt, qui ab Arcu Septimii Severi usque ad Arcum Titi Forum producunt. Nam, ut dixi, Sacra via adjunctis ædificiis tendebat usque ad angulum Palatii, sive tres columnas stantes, reliquias, ut ajunt, Jovis Statoris. Prætereà Templum Pacis, quod Foro proximum appellat Suetonius, fuisset in Foro: neque alia Templa, quæ ad radices Palatii, è regione Capitolii fuerunt, fuissent in Foro; de quibus suprà.

Fori latitudo, & longitudo.

Quæ postremo ad Forum pertinent, pauca quædam sunt ædificia, de quibus supra dictum non est. Arcus Septimii Severi ad clivi Capitolini radices, & Foro proximus, sed ima sui parte terra obrutus, quæ vallem opplevit. In eo præter cætera sigillis expressa veteris arietis mœnia pulsantis effigies cernitur. Una inscriptione repetita ex utraque parte notatur, litterarum ære sublato.

Arcus Severi.

Templum TITI, & Vespasiani sub Capitolio, contra Palatinum, quod Domitianum dedicasse credibile est. P. Victor *Templum Titi, & Vespasiani.*

GRÆCOSTASIS verò, *ubi nationum subsisterent legati, qui ad Senatum essent missi*, ut ait Varro, *sub dextra Curiæ, à Comitio locus substructus.* Plinius: *Cum à Curia inter Rostra, & Græcostasim prospexisset Solem.* Varro: *Senatulum id est Curia supra Græcostasim, ubi Ædes Concordiæ, & Basilica Opimia*; ab Opimio utraque condita post cædem C. Gracchi: atque in ea inscriptum à quodam est, *Opus Vecordiæ Templum Concordiæ fecit.* Plinius: *Ædiculam æream fecit in Græcostasi, quæ tunc supra Comitium erat.* Sed ex his constat Græcostasim prope Curiam fuisse. Si cui autem placeat fuisse sub Curia, propter verba Varronis, Plinium animadvertat id citatis antea verbis pernegantem. Julius Capitolinus ascribit Antonino Pio *Græcostasium post incendium restitutum.*

Græcostasis in Foro. *Lib. 7. c. 6.* *Lib. 12. cap. 1.*

In eodem Foro Columna Mœnia, cui Mœnius nomen dedit, de quo infra. Altera erecta *C. Duilio, qui primus navalem triumphum egit de Pœnis, quæ est etiam nunc in Foro.* Sic Plinius, ubi & Columnæ C. Mœnii meminit Latinorum Victoris, sed locum non adscripsit. Alia in Foro *Columna ænea pro solario horologio* Statua secundum Rostra, deportata ex Sicilia ut loco citato Plinius.

Columna Mœnia in Foro. Et Duilii *Lib. 34. cap. 5.*

Ante eadem Rostra *Marsiæ Statua*, quò convenirent litigatores. Horatius:

Non solicitus, mihi quod cras
Surgendum sit mane obeundus Marsia.

Plinius: *P. Munatius, cùm demptam Marsiæ coronam è floribus capiti suo imposuisset.* Nam cum haud procul ab ea Statua causæ agerentur, qui dicendo placuerant,

Marsias in Foro. *Lib. 1. Sat. 6.* *Lib. 21. cap. 3.*

IMP. CAES. LVCIO. SEPTIMIO. M. FIL. SEVERO. PIO. PERTINACI. AVG. PATRI. PATRIAE. PARTHICO. ARABICO. ET

PARTHICO. ADIABENICO. PONTIFIC. MAXIMO. TRIBVNIC. POTEST. XI. IMP. XI. COS. III. PROCOS. ET

IMP. CAES. M. AVRELIO. L. FIL. ANTONINO. AVG. PIO. FELICI. TRIBVNIC. POTEST. VI. COS. PROCOS. P. P

OPTIMIS. FORTISSIMISQVE. PRINCIPIBVS

OB. REM. PVBLICAM. RESTITVTAM. IMPERIVMQVE. POPVLI. ROMANI. PROPAGATVM

INSIGNIBVS. VIRTVTIBVS. EORVM. DOMI. FORISQVE. S. P. Q. R

Marsiam coronabant. Seneca: *Forum ipsum ac Rostra, quotidianum ad Marsiam concursum.* Lib. 6. de Benefic. cap. 32.

Minervæ delubrum in Foro collocat Sext. Rufus, cujus sane germanus locus positusque non liquet, nisi fortasse ad radicem Capitolii contra Palatium constituendum sit. In viij. regione Fori.

In medio item Foro *Colossus equestris Domitiani* ex ære inauratus fuit. Sed hic cum cæteris ejus monimentis, ac titulis post ejus mortem jussu Senatus sublatus, atque eversus est. Statua Domitiani in Foro.

Demum & locus *Doliola* dictus in Foro fuit, in quo spuere non licebat, quod invadentibus Urbem Gallis, Sacra quædam ibi doliis inclusa, recondita fuerint. In eodem Foro *Horatia Pila.* Livius: *Spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui nunc Pila Horatia appellatur.* Dionysius; *Angularis columella, à qua altera Fori Basilica incipit, cui affixa fuerant Trigeminorum spolia, sed illa vetustate consumpta sunt, columella tamen priscam appellationem retinens, Pila vocatur Horatia.* Alia Fori ornamenta, præsertim statuas, fusius recensere necesse non est. Illud addam, quod narrat Plinius: *Marcellus Octavia sorore Augusti genitus in Ædilitate sua Kal. Augusti velis Forum inumbravit, ut salubrius litigantes consisterent.* Quantus enim tunc in Urbe Solis ardor? Idem fecerat Cæsar in ludis. Et Doliola. Lib. 1. Lib. 3. Antiquit. Lib. 19. cap. 1.

Cap. XXI.

Forum Cæsaris, ejusque Domus.

HOc Cæsar inchoavit cum in Gallia bellum gereret, area coempta sextertium millies, id est vicies quinquies centenis millibus aureorum. Plinius testatur, & supra id stetisse Suetonius. Appianus: *Atrium quoque Foro circumduxit, quod Romanum Forum esse voluit: non rerum quidem venalium, sed eorum qui ad jura convenirent.* Dion. *Forum Cæsar extruxerat, quod ab ipso nomen obtinuit, Romano pulchrius.* Forma ædificii eadem fuit, ac Fori veteris, cum latitudo duas tertias complecteretur; pulchrioribus tamen porticibus, quas statuæ intercolumniis positæ distinguebant. Inter has etiam, *sibi Cæsar loricatam dicari passus est, cum Romanæ militum, ac Ducum statuæ Thoracas ferrent,* ut ait Plinius. Qui & locum inter Urbis ornamenta perspicuum fuisse affirmat. In medio Foro Templum Veneri Genitrici, nam ab ea genus ducere per Æneam, & Iulum jactabat, extruxit; votum, teste Appiano, ante prælium Pharsalicum, & *Cleopatræ,* subdit idem, *perillustrem Deæ imaginem Templo contulit, quæ à nobis adhuc visitur.* In eodem *Veneri consecravit Cæsar Thoracem ex Britannicis margaritis factum:* Et *sex dactyliothecas,* ut ait Plinius. De Dactyliotheca idem alibi. *Gemmas plures, quod peregrino appellat nomine Dactyliothecam;* quasi Thecam gemmarum. Pro Æde statua Cæsaris ex ære inaurata fuit. Equus autem illi persimilis, *quo insigni fuerat usus pedibus, propè humanis, & in modum digitorum ungulis fissis, eumque non patientem sessoris alterius primus ascendit; cujus etiam instar pro Æde Veneris Genitricis postea dedicavit:* Suetonius, & Plinius. Quo etiam in loco sedens Cæsar Senatum excepit, magna ejusdem Senatus indignatione, ut idem Suetonius. Equi porro effigiem fecerat ante Alexandro Macedoni Lysippus, expressam, ut arbitror, è Bucephalo, quam Cæsar mutatis ungulis suæ Statuæ accommodavit, locavitque contra Templi frontem. Statius:

Lib. 36. cap. 15. In vita Cæs. c. 26. Lib. 2. de Bell. Civil. Lib. 43. Lib. 34. cap. 5. Templum Veneris Genitr. in medio Foro Cæs. Loc. cit. Lib. 9. c. 35. Lib. 37. c. 1. In vita Cæs. c. 61. Lib. 8. cap. 42. In vita Cæs. cap. 78. In Equo Domitiani.

Cedat Eques, latiæ qui contra Templa Diones
Cæsarei stat sede Fori, quem tradere es ausus

 Pellæo

Pellæo Lisippe duci, mox Cæsaris ora
Aurata cervice tulit.

Jam, ut constet ubi esset Cæsaris Forum, primo ad Sacram viam est ponendum. Ovidius:

Lib. 3. de Trist. El. 1.

. . . . *hæc sunt Fora Cæsaris*, inquit,
Hæc est à sacris quæ via nomen habet.

Nec mirum, cum ibi esset domus Cæsaris. Nam post Pontificatum maximum, *habitavit in Sacra via, domo publica*, ut ait Suetonius: & Plinius scribens, à Cæsare Forum Romanum, & Sacram viam ab domo sua carbasinis velis fuisse contectam. Domus ergò Cæsaris in Sacra via prope Forum. Sed ubi tandem est ponenda ut de Foro Cæsaris statuatur? Fulvius, & Marlianus docent fuisse ubi Templum Pacis conditum postea est, ejusque reliquiæ cernuntur. Ajunt enim domum Cæsaris fuisse eversam, ibique conditam porticum Liviam, tum Pacis Templum. Quod & Ovidii interpretes inculcant:

In vita Cæs. c. 46. Lib. 19. cap. 1. Lib. 3. Lib. 3. cap. 23. Fast. lib. 6.

Disce tamen veniens ætas, ubi Livia nunc est
Porticus, immensæ tecta fuere domus.
Hæc æquata solo est nullo sub crimine Regni,
Sed quia luxuria visa nocere sua est.
Sustinuit tantas operum subvertere moles,
Totque suas hæres perdere Cæsar opes.

Ajunt autem, domum Cæsaris, quæ deinde Augusti Pontificis maximi fuit, ab eodem fuisse eversam, quod Livia Uxor, seu Julia Filia, vel Neptis eam profuse exornasset; ibique porticum Liviæ nomine excitatam. Sed neutrum veritati consentaneum est. Legi equidem de Augusto apud Suetonium: *Ampla, & operosa prætoria gravabatur, & neptis quidem suæ Juliæ profuse ab ea extructa etiam diruit ad solum.* At ibi perspicuè sermo est de Villis elegantioribus, earumquè sumptuosis ædificiis, ut sequentia declarant: *Sua vero quamvis modica.* Domus autem Cæsaris post Lepidi obitum, Augusto non hæreditate, ut ait Ovidius, de domo eversa, obvenerat (neque enim haberi sic poterat;) sed quia Lepidi successor in Pontificatu, in domum publicam transiturus erat, post obitum ejusdem Augusti ad alium item Pontificem transituram. Qui tamen ea uti noluit, teste Dione. *Augustus*, inquit, *cum esset creatus summus Pontifex, neque domum publicam accepit: sed cum omnino publicam esse Pontifici maximo habitationem oportet, suarum ædium partem ipse publicam esse jussit; ac regis sacrificuli domum virginibus Vestalibus dedit, quoniam earum ædibus contigua erat.* Hæc domus, quam βασιλέως τῶν ἱερῶν, *Regis sacrorum* Dion appellat, fuerat Cæsaris, & Pontificis maximi, qui eidem ἀρχιερεὺς *Princeps sacrorum*, seu *Pontifex Maximus* dicitur. Quare βασιλεὺς τῶν ἱερῶν idem est hoc loco Dioni, atque ἀρχιερεὺς *Pontifex Maximus*: neque enim hic sermo est de *Rege sacrorum*, seu *Sacrificulo*, ut vertit interpres, qui alius erat à *Pontifice Maximo*, & curabat quædam sacra à Regibus olim fieri solita. Quod patet. Nam Augustus domum dedit Vestalibus, quæ ut Pontifici Maximo illi obvenerat, eamque ipse habitare noluit: ac deinceps Pontificibus in Palatio domum paravit. Quid? quod idem auctor testatur, alterius Ædem fuisse, in cujus area extructa est Livia porticus. Vedius enim Pollio libertinus genere, & Equestris ordinis, nec magis divitiarum copia, quàm crudelitate nobilitatus, quod murænas in piscinis, traditis mancipiis aleret, moriens multis multa legavit: *Augusto autem magnam hæreditatis partem, & Pausilypum villam inter Neapolim, & Puteolos jacentem: jussitque, ut is populo aliquod splendidum opus faceret. Ejus operis causa faciendi verbo, re autem, ne quod Vedii in Urbe restaret monumentum; ædes Pollionis funditus evertit Augustus: Porticuque ibi circum-*

In ejus vita. cap. 72. — *Domus Pont. Max. publica.* — *Lib. 54.* — *Dion. l. 54.*

circumducta, non Pollionis, sed Liviæ nomen inscripsit. Hæc Dion. Quod ergo hujus domum propter eximiam crudelitatem, & luxum Augustus diruere voluerit, scripsit Ovidius:

Hæc æquata solo est, nullo sub crimine regni;

Nam ædes diruebantur eorum, qui Romæ regnare voluissent, ut Sp. Melii, Sp. Cassii, M. Manlii:

Sed quia luxuria visa nocere sua est.

Sed neque hæc domus fuit, ubi postea Templum Pacis. Nam cum Livia porticus in ejus area extructa fuerit; hanc post conditum Templum diu superstitem, & simul extare Roma spectavit. Itaque Plinius qui *Pacis Templum pulcherrimum operum* appellavit, alibi; *Una,* inquit, *vitis Romæ in Liviæ porticibus subdiales inambulationes umbrosis pergulis opacat, eadem duodenis musti amphoris fœcunda.* In eadem Trajanum Civibus aures dedisse aliquot annis post Vespasianum Templi Pacis conditorem testatur Dion. Et Martialis: *Porticus Livia Templum Pacis. Lib. 36. cap. 15. Lib. 14. cap. 1. In vita Trajani.*

Claudia diffusas ubi Porticus explicat umbras.
Ultima pars aulæ deficientis erat.

Quo tempore, cum hæc Poëta scriberet, Vespasianus sua opera perfecerat. Cum igitur simul extarent Livia Porticus, & Templum Pacis, hoc in area ejus domus extructum non est, in qua fuerat ædificata Porticus Livia.

Atque ut rem difficilem quoquomodo concludam. Si domum Cæsaris, seu Pontificis ædibus Vestalium proximam iisdem cessit Augustus, perspicuè elicitur ad radicem Palatini fuisse, ubi Vestæ Templum, & Ædes Vestalium erant: atque adeò Sacram viam, mediam inter hanc domum, & Templum Pacis fuisse productam. Hoc enim venientibus ab Arcu Titi dextrorsùm, levorsùm domus occurrebant. At Forum Cæsaris in eo Urbis spatio productum est, quod patet post Templa Pacis, & Faustinæ; sic enim Sacræ viæ, & Foro veteri, & ipsius domui propinquum, juxta Forum Augusti collocabitur. Demum porticus Livia ultra Forum Cæsaris, Esquiliis vicinior, & clivo, quo ascenditur ad D. Petri cognomento ad Vincula. Quod clarius constabit, cum de domo Neronis infrà dicemus. *Domus Cæsaris ubi esset. Et Forum ejusdem.*

Cap. XXII.

Forum Augusti.

Forum Augusti *inter præcipua ejus opera* numerat Suetonius; cujus *extruendi causa fuit hominum, & judiciorum multitudo, quæ videbatur non sufficientibus duobus etiam tertio indigere. Itaque festinantius, nec dum perfecta Martis æde publicatum est.* Scribit Macrobius: *Cum multi Severo Cassio accusante absolverentur, & Architectus Fori Augusti expectationem operis diu traheret, ità jocatum esse: Vellem, Cassius & meum Forum accusasset.* Sed *in eo sic publicato cautum est, ut separatim publica judicia, & sortiones judicum fierent.* Suetonius. *In vita Augusti, c. 29. Saturnal. lib. 2.*

Cæterùm Augusti Forum prope Forum Cæsaris constituitur, ut ab illo ferè usque ad Capitolium, & Templum nunc S. Martinæ, ultra Ædem S. Adriani pateret, quam, ut supra dixi, scriptores Ecclesiastici *in tribus Foris* nuncupant. Erat enim ibi antiquitus Saturni Ædes cum Ærario, media inter Forum Romanum, & Forum Augusti, cui post Templum Faustinæ jungebatur Forum Cæsaris. Forma Fori eadem cum superioribus; nisi forte propter angustias, quia non ausus est Augustus *extorquere possessoribus proximas domos,* vel longitudini latitudo, vel *Forum Augusti prope Forum Cæsaris. Sueton. in vita. c. 56.*

Templum Martis Ultoris.

vel contra longitudo latitudini non respondebat. In medio *Ædem Marti Ultori votam Philippensi bello*, quod cum Bruto, & Cassio gesserat, posuit: *Et statuas omnium Ducum Romanorum triumphali effigie in utraque Fori sui porticu dedicavit: Professus edicto, commentum id se, ut ad illorum velut exemplar, & ipse dum viveret, & insequentium ætatum Principes exigerentur à Civibus.* Suetonius. Sed Fori, ac Templi ornamenta fusè complexus est Ovidius:

In vita August. c. 31.

5. Fast.

Mars venit, & veniens bellica signa dedit.
Ultor ad ipse suos Cœlo descendit honores,
Templaque in Augusto conspicienda Foro.
Prospicit armipotens operis fastigia summi
Et probat, invictos illa tenere Deos.

Nempe in Templi fastigio statuas Deorum. Et, quæ deinde enumerat, Arma, & Spolia de hostibus capta, affixa postibus: Simulacra Illustrium Regum, & Romanorum longa serie ab Ænea usquè deductorum Romulum de Acrone triumphantem titulos subjectos statuis, & inscriptiones rerum præclarè gestarum. Addit fuisse votum ab Augusto Templum pro victoria, cum in ultionem Cæsaris bellum civile gerendum suscepit:

Cognomen Ultoris unde traxerit Mars.

Templa feres, & me victore vocaberis Ultor.
Voverat, & fuso lætus ab hoste redit.
Nec satis est meruisse sui cognomina Martis,
Persequitur Parthi signa retenta manu.
Parthe refers Aquilas, victos quoque porrigis arcus;
Pignora jam nostri nulla pudoris habes.
Rite Deo, Templumque datum, nomenque Bisultor,
Emeritus voti debita solvit honor.

Signa reddiderunt & obsides.

Ex quibus verbis ambigi potest, an duplici cognomento Mars in eodem Templo sit cultus, an duo essent Templa Ultoris, & Bisultoris. Riquus auctore Ovidio. Duo Martis Templa constituit Ultoris, & Bisultoris, & hujus collocat in Capitolio, quod ante observavit in Suetonium Lævinus Torrentius. Sed & Dion perspicuè id tradidit, Templumque Martis Ultoris, quem Bisultorem appellat Ovidius, statuit in Capitolio. Nam cum recepta ab Augusto de Parthis signa dixisset: *Itaque*, inquit, *& sacrificia ejus rei causa. & Templum Martis Ultoris in Capitolio ad imitationem Jovis Feretrii, quo signa ea militaria suspenderentur, decerni jussit, ac deinde perfecit.* Duo ergò Templa Martis Ultoris: sive Ultoris, & Bisultoris, alterum in Foro Augusti, alterum in Capitolio statuenda sunt. Quod autem erat in Capitolio, quia ad similitudinem Templi Jovis Feretrii factum est, prope illud etiam probabiliter est collocatum. Structi sunt etiam Arcus ob signa recepta, ut apparet in nummis, & post, sub Tiberio, ut ait Tacitus: *Structi & Arcus circum latera Templi Martis Ultoris cum effigie Cæsarum Germanici, & Drusi, lætiore Tiberio, quia pacem sapientia firmaverat.* A Templo autem Forum ipsum Martis aliquando dicitur. Quod sane præter Romanorum Statuas, aliis quoque simulacris, & picturarum insignibus è Græcia advectis decoratum est, *& inter pulcherrima, quæ unquàm operum* adscriptum à Plinio, Adrianus, deinde auctore Spartiano instauravit. Martis ludi in Foro Augusti facti. Dion. lib. 56. Martialis quærendos ibi carminum quosdam recitatores monet:

Duo Templa Martis Ultoris. Cap. 29. Vitæ Aug. Lib. 50.

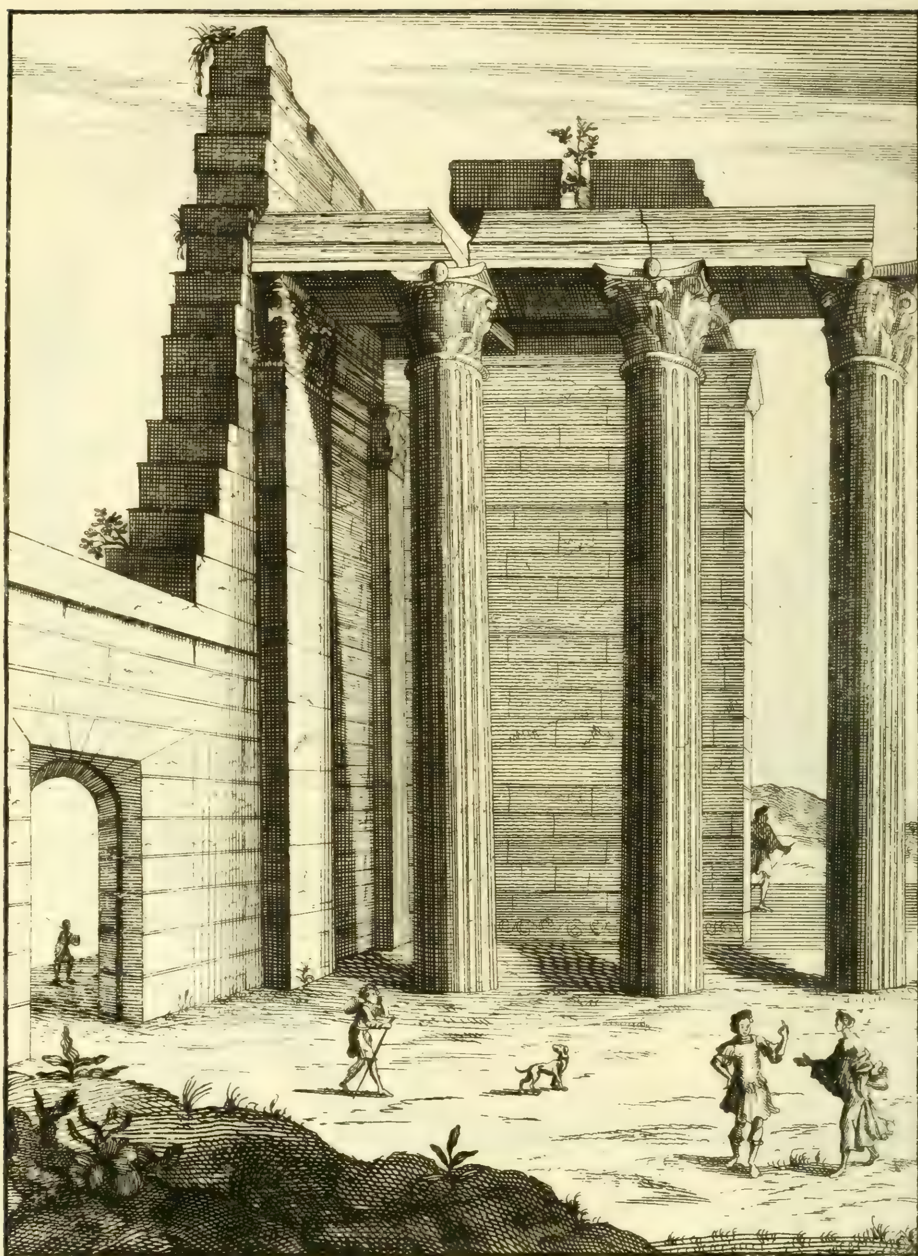
Lib. 2. Annal.

In vita Adriani.

Pompejum quæras, & nosti forsitan, Auctum,
Ultoris prima Martis in Æde sedet.

FORI NERVAE VESTIGIA

FORI VESTIGIA EX ALTERO ASPECTV

Cap. XXIII.

Forum Nervæ.

FOrum Nervæ post Forum Augusti, & remotius à Foro Romano fuit. Quædam adhuc vestigia in via publica ejus Fori superesse probabile est. Hæc duæ sunt columnæ insculpto marmoreo parieti egregii operis adjunctæ; eodemque in loco superioribus annis Columnæ majores imposito epistilio, fastigioquè extabant; adjecto titulo: IMP. NERVA CAESAR. *Forum Nervæ ubi fuerit.*

Quæ deformatæ, ac pœne corrosæ Paulo V. Pont. Max. dejectæ sectæque sunt in tabulas marmoreas ad Janicularem Aquæ Bracchianæ fontem extruendum, & exornandum. Porro Suetonius de Foro Nervæ: *Excitavit*, inquit, *Forum* Domitianus *quod nunc Nervæ vocatur*. Occiso enim eodem, antequam absolveret, Domitiano, Nerva successor perfecit ac dedicavit; dictumquè est Transitorium, non quia per illud in alia Fora viasque opportunè transiretur, ut Marlianus & alii putant; sic enim & Forum Augusti, & Cæsaris, & alia Transitoria dicerentur, nam & ab his transitus erat: sed quia, ut aliàs dixi, Jani Templum haberet, cui quatuor inerant portæ, sive arcus. Jani autem ejusmodi quadrilateri transitiones dicebantur, quod semper transeuntibus paterent. Nam Nerva Janum quadrifrontem ex humiliori delubro suum in Forum transtulit. Martialis: *In vita Domit. c. 5.* *Forum Nervæ cur Transitorium.* *Lib. 10. Epig. 28.*

Publica quem primum vota precesque canunt.
Pervius exiguos habitabas ante Penates,
Plurima qua medium Roma terebat iter.
Nunc tua Cæsareis cinguntur limina donis,
Et Fora tot numeras Jane quot ora geris.
At tu sancte pater tanto pro munere gratus
Ferrea perpetua claustra tuere sera.

Confirmat Servius: *Sacrarium*, inquit, *Jani Numa Pompilius fecerat circa imum Argiletum, juxta Theatrum Marcelli, quod fuit in duobus brevissimis Templis, duobus autem propter Janum Bifrontem. Postea captis Phaleris Civitate Tusciæ inventum est simulacrum Jani cum frontibus quatuor, propter quod in Foro Transitorio constitutum est illi sacrarium aliud, quod novimus quatuor portas habere.* Loquitur Servius de sacrario quadrilatero, quod Jano conditum captis Phaleris idem esse probabile est, quod hodieque conspicitur in veteri Boario Foro, cui propterea *Transitorio* cognomen fuit. Verum ex eo translatum Jani simulacrum ad Forum Nervæ transtulit secum & cognomentum. Illi verò erant exigui Penates, quos, ut ait Martialis, *pervius ante Janus habitabat*, *7. Æneid.* *Janus quadrifrons.* *Ita Fulvius lib. 3. de Foro Boario.*

Plurima qua medium Roma terebat iter.

Atque ex iis pervius ipse asportatus, fecit etiam Forum Nervæ appellatione pervium. Sic enim Aurelius Victor nominavit. In quo tot numeravit Fora, quot ora, nempe quatuor: *Romanum, Cæsaris, Augusti, Nervæ:* nam de Trajano Foro, quod postea factum est, loqui Martialis non poterat. *De Cæsaribus in Nerva.*

Cæterum Nervæ Forum fuisse ornatissimum, tria persuadent: primum, quia ædificavit Domitianus quadam videlicet æmulatione Cæsaris, & Augusti, nec ille opera fecit nisi eximia, & egregia. Deinde præter Templum Jani Ædem Palladis ibi extruxit, quam velut sibi propitiam præcipuè colebat. De Jano Statius:

Janus

Lib. 4. Sylv.

Janus agit, quem tu vicina pace ligatum
Omnia jussisti componere bella, novique
In leges jurare Fori.

De Cæs. in vita Nervæ.

De Templo Palladis Aurelius Victor; *Dedicato*, inquit, *Foro, quod appellatur Pervium; quo Ædes Minervæ eminentior consurgit, & magnificentior.* Dubitat Lipsius an hæc Ædes Palladis, an illa Jani in medio Foro locata fuerit; nam & de hac scripsit Statius:

Lib. 3. de Magn. Roman. c. 7.

Sed qui limina bellicosa Jani
Justis legibus, & Foro coronat.

Foro coronata, id est cincta Fori porticibus. Non dubitarim tamen Ædem illam sublimem Palladis in medio: Janum vero quadrifariam pervium potius in transitu, aditúque fuisse. Id enim videtur huic præsertim Deo tributum, quod extrema conjungeret. De Jano quidem Bifronte Ovidius:

Lib. 1. Fast.

Hic ubi juncta Foris Templa duobus habes.

Quod autem Ædes illa Palladis è medio Foro, ejus duntaxat præsidis extaret, Forum dictum est Palladium. Martialis:

Lib. 1. Epig. 2.

Libertum docti lucensis quære Secundum,
Limina post Pacis, Palladiumque Forum.

Forum Nervæ Palladium.

Observant id præter cæteros Onuphrius, & Lipsius, tanti viri. Sed mihi duo aliquam de ea re suspicionem injiciunt. Primum: quod Martialis illud Epigramma scripsit, cum primo libros suos evulgare cœpit non omnes simul, sed ut quemque absolverat, in lucem editos, circa initia, ut arbitror, Imperii Domitiani. Hic autem, cum quindecim annos imperarit, tunc fortasse nondum Forum inchoaverat, quod imperfectum tanto post moriens reliquit, aut certe minimam ejus partem erexerat. Cur ego nondum extructo jam cognomen inditum? Deinde cur Forum Nervæ, seu Palladium conjungitur cum Templo Pacis, cùm intercederet Forum Cæsaris inter utrumque, aut etiam Augusti? hæc ergò primùm asserri debuerant. Itaque vel Martialis de alio Urbis ædificio scripsit: vel poeticè, quod potius dixerim, adulatorio, & suo more loquutus, nomen inchoato vix Foro dedit; & solum Flavia gentis ædificia, quamvis sejuncta recensuit, ut Domitiano assentaretur. Sed Palladium nomen cum Foro non perennavit; *Transitorio*, vel *Nervæ* post dedicationem appellato. Accessit tertio ejusdem Fori exornandi singularis cura Alexandri Cæsaris. Hic enim teste Lampridio, *Statuas Colossas, vel pedestres nudas, vel Equestres Divis Imperatoribus in Foro D. Nervæ, quod Transitorium dicitur, locavit omnibus, cum titulis, & columnis æreis, quæ gestorum ordinem continerent exemplo Augusti, qui summorum virorum statuas in Foro suo è marmore collocavit, additis gestis.* Ambigit Lipsius an æreæ columnæ statuis essent pro basi; an additas porticus sustinerent; dequè iis, & hoc Foro scripserit Pausanias, quod Fulvius, & Marlianus affirmant. Verba Lipsii sunt: *Quæ autem istæ columnæ? an quibus loco basium insisterent, & acta inscripta essent? an & alias intellexit, quæ seorsim porticus sustinuerunt? Non de nihilo ambigo. Quoniam in Pausania lego de quibusdam ædificiis ex ære solido disserente: lego inquam fuisse talia ut Minervæ Templum Spartæ, quod Chalciœcon ideò dicitur, atque item alibi, sed tum addit in fidem, præsentaneum, & sui ævi exemplum,* καὶ ῥωμαίοις, inquit, ἡ ἀγορὰ μεγέθους ἕνεκα, καὶ κατασκευῆς τῆς ἄλλης θαῦμα οὖσα παρέχεται τ̃ ὄροφον χαλκοῦν. *Romanis Forum, quod & magnitudine, & alio apparatu omni instar miraculi est, exhibet tectum, & camerationem æream. Quod istud Forum tecto æreo? vellem nominasset; nunc suspicari tamen fas est, de isto Nervæ capiendum: nisi de alio ædificio quod Chalcidium appellabant quodque Foris solet adjungi.* Hæc ille. Quod spectat ad columnas ab Alexandro additas putaverim vel bases statuarum fuisse, vel parerga Fori ad exornandum. Cæterum cum de Fori cameratione

In vita Alexand. Lips. Marlianus. Fulvius locis citatis.

Forum Nervæ ornatum ab Alexandro Imperat.

Columnæ pro basibus.

EADEM VESTIGIA

A *Vetus Murus e quadratis magnisq Lapidibus in finibus Fori.*
B *Tres Columnæ Templi D. Nervę.*
C *Campanaria Turris Ecclesię Monialium Sancti Basily.*

ratione ærea ſcribit Pauſanias, non loquitur de Foro Nervæ, ſed de Foro Trajani. Teſtimonio eſt locus alter ejuſdem auctoris ferè cum illo geminus; loquens enim de operibus à Trajano in Urbe factis, inter quæ Thermas, Amphitheatrum, Circum enumerat: deinde ejus Forum ſic deſcribit: καὶ ἡ ῥωμαίων ἀγορὰ κόσμου τε ἕνεκα τοῦ λοιποῦ θέας ἀξία, καὶ μάλιστα ἐς τὸν ὄροφον χαλκοῦ πεποιημένον. *& Forum Romanorum, tum reliqui ornatus cauſa ſpectari dignum, tum maxime propter camerationem ex ære factam.* Hoc ergo Trajani Forum, de quo paulo poſt, eo loco nominavit Pauſanias; neque ejus verba aliò diſtrahenda ſunt. Errat vero ſiquis pro cameratione, & fornice, tectum, & culmen intelligit æreis inſtructum tegulis. De ædificiis enim æreis loquitur Pauſanias; & cum de Minervæ fano ex ære facta, ideoque chalciœco dicto dixiſſet: ex hoc ærei culminis Romanorum Foro infert, non alienum eſſe à veritate Templum Apollini ἀγυιέως χαλκοῦν *factum eſſe æneum.*

Lib. 10.
Lib. 5.
Ædificia cum cameratione ærea.

Denique omittendum non videtur, quod cum alia tria Fora judiciis dedicata eſſent, in Foro Nervæ rei aliquando ſuppliciis mulctati ſunt. De Vetronio Turino, qui acceptis muneribus multa petentibus nomine Imperatoris falſò promiſerat, ſic Lampridius: *In Foro Tranſitorio ad ſtipitem illum ligari præcepit,* Alexander, *& fumo appoſito, quem ex ſtipulis, atque humidis lignis fieri juſſerat, necavit, præcone dicente: fumo punitur, qui vendidit fumum.* Spatium hujus Fori certo definiri non poteſt; ſed & illud exploratum eſt, veterem murum, qui hodieque viſitur, enormem, & anguloſum è quadratis magniſque lapidibus, & arcu ad viæ tranſitum, interciſum in finibus Fori fuiſſe. Tres vero ingentes columnæ, quibus campanaria Turris Eccleſiæ S. Baſilii Monialium impoſita eſt, ad latus marmorei ædificii, reliquiæ dicuntur eſſe Templi Nervæ Cæſaris. De quo Plinius in Panegyrico; *Nervam lacrymis primum, ut Filium decuit, mox Templis honeſtaſti non imitatus illos qui hoc idem, ſed alia mente fecerunt.* Ejus & adjuncti totius operis ichnographiam, atque orthographiam multi egregiè deſcripſerunt. Quamquam ambigendum judico, an illud Templum Nervæ, an potius Minervæ, an alteri tribuendum, quodque ædificium eo nomine cenſendum ſit.

In vita Alexan.
Murus in Urbe finis Fori Nervæ.

CAP. XXIV.

Forum Trajani.

PRoximum Foro Nervæ fuit Ulpium, & Trajanum Forum. Cujus Cochlis Columna in medio olim poſita hodieque index eſt. Hoc Forum Apollodoro inſigni Architecto Trajanus poſt bellum Dacicum ædificavit. Complanata Quirinalis montis parte, & æquata vallibus, ut docet inſcriptio in Columnæ baſi. Fuit autem inter cætera Cæſarum opera Trajani Forum maximè admirandum teſtificatione Caſſiodori: *Trajani,* inquit, *Forum vel ſub aſſiduitate videre miraculum eſt.* Et Ammiani Marcellini: *Cum,* inquit, *ad Trajani Forum veniſſet,* Conſtantius, *ſingularem ſub omni Cœlo ſtructuram ut opinamur etiam numinum aſſenſione mirabilem, hærebat attonitus per gigantæos contextus circumferens mentem, nec relatu effabiles, nec rurſus mortalibus appetendos.* Quid poteſt de ædificio dici ſublimius? Hac ſane de cauſa, cum Fori atrium, quemadmodum cætera, columnis, epiſtiliis, coronis cingeretur, quidam Columnas craſſitudine, ac celſitate Cochlidi fermè æquant. Qui enim alii fuere gigantæi contextus præter has, &

Lib. 1. Var. Epiſt.
Trajani Forum admirandum.

 immen-

Columna Cochlis in Foro Trajano.
Loc. cit.
Lib. 13. cap. 23.
In Trajano.

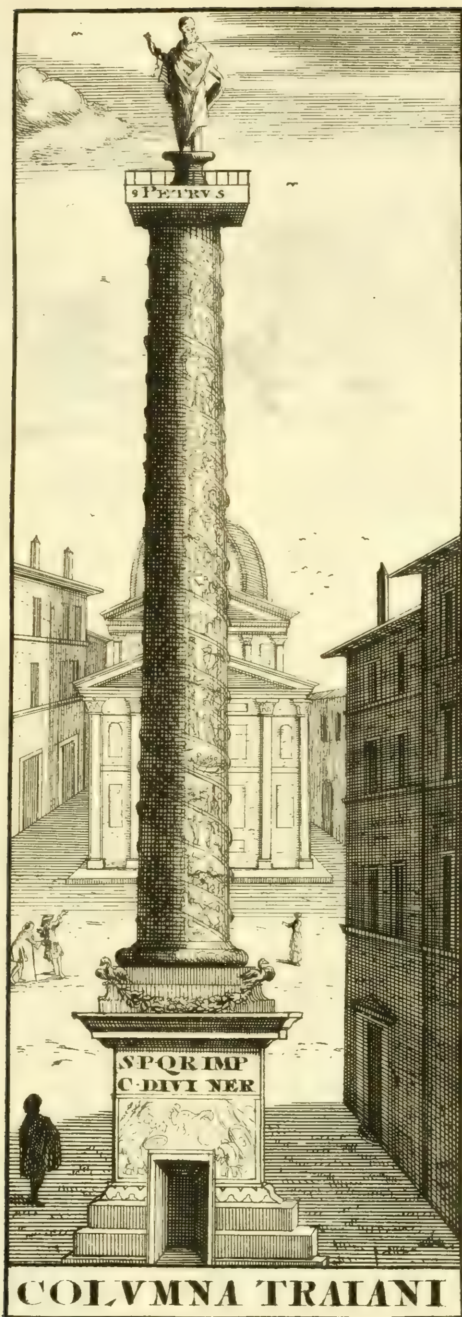
immensæ magnitudinis lapides, æreosque fornices, quos sustinebant? Atqui Columna, ut habet P. Victor, *est alta pedes CXXVIII.* Ait idem, *Forum Trajani cum Templo, & Equo æneo.* Num æneum Templum, sicut Equus? qui in medio atrii, teste Ammiano, ipsum Principem vehebat. Id quidem de Templo non facile dixerim, sicut de camerationibus, & tecto; hoc enim tradit Pausanias. At statuas in fastigio Templi positas, ut ostendit numisma Trajani, æneas inauratas fuisse, sicut in reliquis Fori fastigiis dubium non est. De his Gellius: *In fastigiis,* inquit, *Fori Trajani simulacra sunt sita circum undique inaurata Equorum atque signorum militarium: subscriptumque est, Ex manubiis:* id est, ut idem eo capite declarat, *ex pecunia, quæ ex venditione prædæ manucaptæ percepta sit.* Hæc autem præda ex bello Dacico redacta est, quo perfecto, Trajanus Forum extruxit, & in eo Columnam posuit. Dion, *In Foro suo, ingentem Columnam statuit, sive ut ea pro sepulchro esset, sive in ostentationem ejus operis, quod ille circa Forum egit. Clivus surgebat, quem effossa quoquoversus terra ità complanavit, ut undique Columna conspiceretur: Forumque deinde in areæ modum æquatum mansit. Posthæc Armeniis, atque Parthis bellum inferre statuit:* At Columnæ inscriptio sic habet:

SENATVS. POPVLVSQVE. ROMANVS
IMP. CAESARI. DIVI. NERVAE. F. NERVAE
TRAIANO. AVG. GERM. DACICO. PONTIF
MAXIM. TRIB. POT. XVII. IMP. VI. COS. VI. P. P
AD. DECLARANDVM. QVANTAE. ALTITVDINIS
MONS. ET. LOCVS. TANTIS. EX. COLLIBVS. SIT. EGESTVS

Sculptura anaglyptica.
Colossus Trajani.

In postremo Inscriptionis versiculo aliquæ desunt syllabæ MONS ET LOCVS TAN... BVS SIT EGESTVS supplet Egnatius TANTIS OPIBVS, Marlianus TANTIS OPERIBVS, melius Donatus TANTIS EX COLLIBVS... atque J. Gruterus TANTIS RVDERIBVS SIT EGESTVS; & hæc loquendi formula repetita comprobatur in Inscriptione Arcadii, & Honorii, de qua in 1. lib. OB INSTAVRATOS MVROS ET TVRRES EGESTIS IMMENSIS RVDERIBVS. Porro sculptura anaglyptica in extima facie admirandi operis MMD hominum figuras partim integras, dimidias partim, vel pectore tenus continet, præter equos, arma, & alia insignia, & (quod admirabilius est) una manu, cuncta, unoque scalpro insculpta videntur. Unde triumphalis Columna exhibet profectiones, trajectus, castra ad locutiones, sacrificia, pugnas, Victorias, trophæa, sed in tam varia imagine duo adnotanda sunt: facinus fœminarum Dacicarum, quæ in Romanos ita sæviunt, ut captivos denudatos vivos facibus comburant, & fortitudo virorum, qui servitutis metu, incensa Urbe, unanimiter festinant ad necem; ipsorum uno è vase venenum ministrante, singulis manus porrigentibus ad poculum; cum interim alii exanimes jaceant, & alii jam concidant morituri. Cæterum in Columnæ fastigio Colossus Trajani stetit hastam tenentis, atque auream pilam, in quam ejusdem cineres recondidit Hadrianus. Ex quo inferes, Columnam rebus Dacicis insculptam prope Quirinalem non ipsum

COLVMNA TRAIANI

ipsum sibi, sed populum, ac Senatum Trajano statuisse. Ejus quidem ossa ibi condita fuere ab Adriano. Dion, *Trajani*, inquit, *ossa in illius Columna condidit*: vel, ut ait Cassiodorus, *ossa in urna aurea collocata sub Columna Fori, quæ ejus nomine vocatur, recondita sunt.* *In Adriano.* *In Chronico.*

Auxerunt postea Fori pulchritudinem alii Cæsares. Marcus enim Antoninus, cum multi nobiles bello Germanico interiissent, *omnibus statuas in Foro Ulpio collocavit.* Alexander *statuas summorum virorum in Foro Trajani collocavit undique translatas*, ut in eodem Alexandro Lampridius. Pausanias præter alia Fori ornamenta statuas duas commendat, alteram Augusti Cæsaris ex electro, alteram ex ebore Nicomedis Bithyniæ Regis. *In eodem* *Eusebius.* *Forum Trajanum ornatum à Cæsaribus.* *Loc. cit.*

In eodem Foro obita alia Principum munera. Adrianus, cùm gratiam hominum aucuparetur, & pecuniam, quæ fisco debebatur, debitoribus remitteret, syngraphas *in Foro D. Trajani, quo magis securitas omnibus roboraretur*, incendit. Aurelianus tabulas publicas ad privatorum severitatem exuri in Foro Trajano semel jussit. Marcus verò Antoninus profecturus ad bellum Marcomannicum exhausto ærario cum extra ordinem aliquid provincialibus imperare nollet, *in Foro D. Trajani*, teste Capitolino, *auctionem ornamentorum Imperialium fecit, vendiditque aurea pocula, & chrystallina, & murrhina: vasa etiam regia, & vestem uxoriam sericam, & auratam, gemmasque etiam, quas multas in repositorio sanctiore Adriani repererat, & per duos quidem menses hæc venditio celebrata est.* Commodus, teste Lampridio, *cooptatus inter tres solos principes Juventutis cum togam sumpsit adhuc in prætexta puerili congiarium dedit, atque ipse in Basilica Trajani præsedit.* Ibidem acta fuisse Judicia testatur Gellius: *Phavorinus*, inquit, *cum in area Fori*, Trajani, *ambularet, & amicum suum Consulem opperiretur causas pro Tribunali cognoscentem.* *Spartianus in vita.* *In ejus vita.* *In ejus vita.* *Judicia acta in Foro Trajani.* *Loc. cit.*

Pag: 147

Hæc autem judicia in Basilica Ulpia ejusdem Fori celeberrima præcipuè habebantur. Illud vero solemne, ac statum, quod Kalendis Januarii novi Consules in Foro Trajano servos manumittere solebant. Ammianus: *Mamertino*, inquit, *Consule Kalendis Januariis ludos edente manu mittendis ex more inductis per admissionum proximum.* Claudianus de Honorio Consulatum ineunte: *Lib. 22.* *In Paneg. ejusdem Consulatus.*

. . . . *desuetaque cingit*
Regius auratis Fora fascibus Ulpia lictor.

Idem de Eutropio Consule:

. . . . *libertatemque daturus*
Quem nondum meruit, scandit sublime tribunal.

Sidonius de Antemio Augusto Consule :

Nam modo nos jam festa vocant, & ad Ulpia poscunt
Te Fora, donabis quos libertate Quirites,
Quorum gaudentes exceptant verbera malæ.
Perge Pater Patriæ fœlix, atque omine fausto
Captivos vincture novos, absolve vetustos.

Eidem Foro Arcus additus est in honorem Trajani jam per Orientem victoris. Dion in ejus vita : *Triumphalis*, inquit, *tunc Arcus, præter alia multa, quæ in honorem ejus & decreta, & facta fuerant, in illius Foro substructus est.* At Templum de more positum in Foro, cujus supra mentionem fecimus, cui dicatum est? Num eidem Trajano relato inter Divos? Trajanus certe ibi Templum habuit. Spartianus : *Cum opera ubique infinita fecisset*, Adrianus, *numquam ipse, nisi in Trajani Patris Templo nomem suum scripsit.* Videtur ergo hic esse Templi conditor. Gellius : *Sedentibus forte nobis in Bibliotheca Templi Trajani.* Quæ videlicet non minus Templi, quam Fori alterum insigne fuit ornamentum, sed Dion : *Bibliothecas*, inquit, *Trajanus extruxit.* Igitur plures. *Nam duæ fuerunt in eodem Foro.* Meminit Sidonius, ubi statuam æream promeritus :

In vita Adriani. *Lib. 11. cap. 17.* *In ejus vita.*

Cum meis poni statuam perennem
Nerva Trajanus titulis videret
Inter auctores utriusque fixam
. . . . Bibliothecæ.

Lib. 9. Epig. 19.

Et fortasse Porticu discretæ, ubi simulacra doctorum virorum Græcæ, Latinæque linguæ.

Librorum Bibliothecæ Ulpiæ meminit Vopiscus in vita Valeriani, Taciti, Probi, quos Linteos, & Elephantinos nominat. De Linteis, qui in usu priscis erant, ad Monetæ inventis, antiquior mentio apud Livium. Porro in his Ephemeridas, resque Principum gestas præsertim adnotare solebant & in Bibliotheca Ulpia reponere. *Quæ omnia*, inquit Vopiscus, *ex libris Linteis, in quibus ipse*, Aurelianus, *quotidiana sua scribi præceperat, pro tua sedulitate condisces. Curabo autem ut tibi ex Ulpia Bibliotheca, & libri Lintei proferantur:* quasi reconditiores sanctioresque. Idem : *habet*, inquit, *in Bibliotheca Ulpia in armario sexto librum Elephantinum, in quo hoc Senatus Consultum perscriptum est, cui Tacitus ipse manu sua subscripsit. Nam diu hæc Senatus Consulta, quæ ad Principem pertinebant, in libris Elephantinis scribebantur.* Libri autem Elephantini sunt eborei; quamquam alii minus verè è pellibus ipsius Elephanti confectos velint. Porrò ad ornamentum suarum Thermarum videtur Diocletianus eò transtulisse Trajani Bibliothecam. Indicat Vopiscus, *usus autem*, inquit, *sum præcipuè libris ex Bibliotheca Ulpia, ætate mea in Thermis Diocletianis.* Sed quoniam hic auctor semper unam, nos supra duplicem Bibliothecam fecimus; opinari aliquis posset, unam fuisse ædificio, & structura : duplicem auctoribus utriusque linguæ. In hac, vel in Basilica Fori Trajani Oratores, & Poëtæ solebant etiam recitare. Fortunatus :

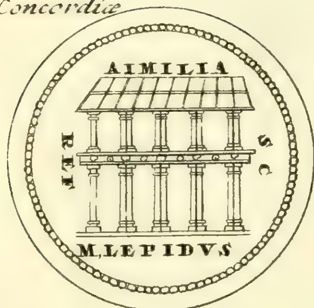
Dec. 1. l. 4. *In Aureliano.* *In Tacito.* *In Probo.* *Ad Bertechramnum Episc. Cinomanensem.*

Vix modo tam nitido pomposa poëmata cultu
Audit Trajano Roma verenda Foro.

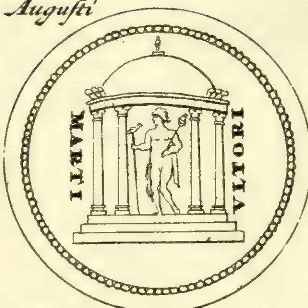
Spectantur in nummis Icones Fori Trajani, Templi, Columnæ, Basilicæ, quas apponimus. Præterea Arcum Septimii Severi, Templum Cæsaris, Templum Augusti. Idemque restitutum duo Templa Martis Ultoris, unum in Foro, alterum in Capitolio cum signis receptis : Basilicam Æmiliam, Templum Faustinæ, ex eodem insigni Musæo Francisci, & Bruti de Gottifredis. Quamquam Templum Trajani, & Augusti restitutum, è Collegii Romani promptuario damus.

CAP.

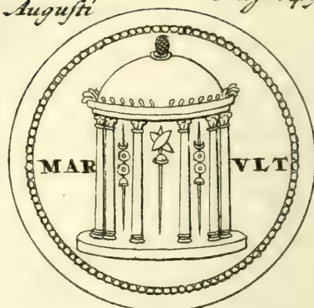
Concordiæ

Augusti

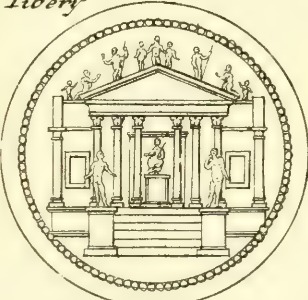
Augusti

Augusti

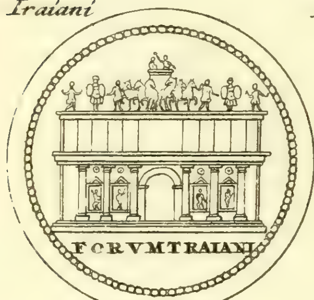
Tibery

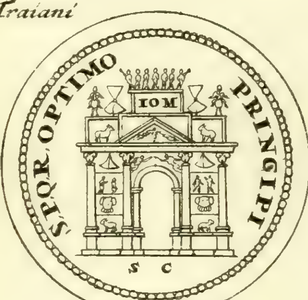
Antonini Py

Traiani

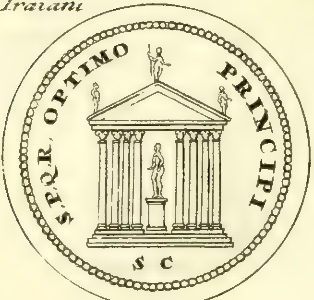
Traiani

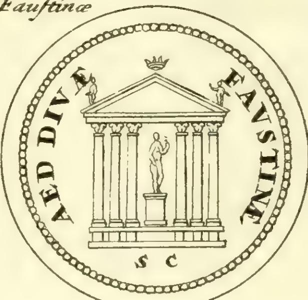
Traiani

Traiani

Faustinæ

Antonini Carac

Cap. XXV.

Fora ad alterum Capitolii latus, inter quæ Boarium.

QUatuor Fora, quæ descripsimus ad Orientem fuere sita. Quæ sequentur, Occasum versus, alterum Capitolii latus cingebant, inter hæc & priora interposito Romano Foro.

Boarium primo inspiciendum se offert, cujus fines ante perscripsimus. Nam à Circo Maximo ad Tiberim longitudo: à Templo S. Georgii ad radices Aventini latitudo producitur. Boarii nomen, vel Bovis ærei in medio positi effigies, ut placet Tacito, & Ovidio: vel boves ibi venditæ, ut placet Festo, & Varroni, fecerunt. Alii tertiam addunt causam, Taurum ab Hercule immolatum: Propertius quartam videtur addere, quod ibi Hercules paverit boves suas: *Unde nomen Boario Foro.* *Lib. 12. Annal.* *6. Fast.* *Lib. 4. Eleg. 10.*

Herculis ite boves, nostræ labor ultime clavæ.
Bis mihi, quæsitæ, bis mea præda boves.
Arvaque mugitu sancite boaria longo;
Nobile erit Romæ pascua vestra Forum.

Certe vetusta, & culta religionibus eo loco Herculis memoria. Nam ab Hispania victo Geryone revertentem, agentemque præ se boves ibi stetisse: tum Cacum, qui duas in Aventini speluncam abegerat, sive octo, ut tradit Virgilius, occidisse; postremo Aram, quæ Maxima dicta est, sibi locasse, ritumquè sacrorum decrevisse Poëtæ pariter, atque Historici prodidere. Virgilius: *Ara Herculis Maxim. in Foro Boario.*

Hanc aram luco statuit, quæ Maxima semper
Dicetur nobis, & erit quæ Maxima semper.

Propter magnitudinem, ut placet Servio: *cultum, & venerationem*, ut Dionysio: *auctorem Herculem*, ut Propertio: *8. Æneid.* *Ovid. 1. Fastorum.*

Ara per has, inquit, Maxima facta manus. *Propert. Lib. 4. Eleg. 10.*

Sed postea sine luco culta est propior Circo, & Palatino, quam Tiberi. Auctor Tacitus, qui tradit, cum Romulus Urbem conderet, *sulcum designandi oppidi cœpisse à Foro Boario, ut magnam Herculis Aram amplecteretur.* Atqui cum sulcus per ima montis Palatini circumductus fuerit: argumento est, non longe à monte Aram fuisse collocatam, adituque Circi. De hac Ara Solinus: *Suo quoque Numini Hercules instituit Aram, quæ Maxima apud Pontifices habetur, cum se ex Nicostrata Euandri Matre, quæ à vaticinio Carmentis dicta est, immortalem comperisset. Ad eam*, teste Dionysio, *Romani jusjurandum, & conventa, quæ vellent esse firma, peragebant, & decimas facultatum ex voto sæpe illic offerebant: religione videlicet, & cultu, quàm apparatu, ornatuque potiorem.* Pergit Solinus: *Sacellum Herculis in Boario Foro est. In illud neque Canibus, neque Muscis ingressus erat. Nam epulum daturus Hercules, Muscarum Deum dicitur imprecatus, & clavam in aditu reliquisse, cujus olfactu fugerent Canes. Id usque nunc durat*, ait Solinus, Plinius: *Romæ, inquit, in Ædem Herculis in Foro Boario, nec Muscæ, nec Canes intrant.* Ædem nuncupat, quam sacellum Solinus. Et adhuc extare quidam volunt, rotundi ambitus inter ripam Tiberis Templumque Virginis cognomento in Cosmedin, titulo S. Stephani decoratam. Sed eam Pomponius Lætus Maturæ attribuit, & ex eo Marlianus, in alia ejusdem Fori parte Herculis Ædem constituens, postea dirutam à Sixto IV. Pont. Max. inibi invento æneo Hercule, qui visitur in Ædibus Capitolinis. Contrà Fulvius ad Aram ejus Maximam inventum id simulacrum affir- *Lib. 12. Annal.* *Cap. 2.* *Lib. 1. Antiq.* *Myagrum.* *Lib. 10. cap. 29.*

Ædes Herculis rotunda in Foro Boario. affirmat, quod ipse in medium relinquo. Constat tamen Ædem Herculis fuisse rotundam. Livius: *In Sacello Pudicitiæ patritiæ, quæ in Foro Boario est ad Ædem rotundam Herculis.* P. Victor in regione octava: *Ædes Herculis Victoris duæ: altera ad portam Trigeminam, altera in Foro Boario cognomine Rotunda, & parva.* Porro alteram illam Ædem ejusdem Herculis fuisse tradunt ab Octavia Herennio consecratam juxta Tiberim, ubi tunc porta Trigemina, olim, ut antea dixi, ad radices Aventini sita prope idem Templum Virginis in Cosmedin, & propinqua Foro Boario.

Ædes Matutæ in Foro Boario. In eodem Foro Matris Matutæ Templum fuit à Servio Tullio factum, refectum à Camillo, & cum arsisset iterum instauratum Q. Fulvio, Appio Claudio Coss. anno Urbis DXLII. cum Æde Fortunæ, illi proxima ab eodem Servio dedicata, quam nunc Ædem S. Mariæ Ægyptiacæ appellant. De Æde Matutæ in Foro Boario Ovidius; *Fast. 6.*

Pontibus & magno juncta est celeberrima Circo
Area, quæ posito de Bove nomen habet.
Hac ibi luce ferunt Matutæ sacra parenti
Sceptriferas Servi Templa dedisse manus.

quidam legunt, Montibus, sed non placet. Tullii Regis.

Idem de Fortunæ Templo paulo post:

Lux eadem Fortuna tua est, auctorque, locusque.
Sed super injectis, quis latet iste togis?

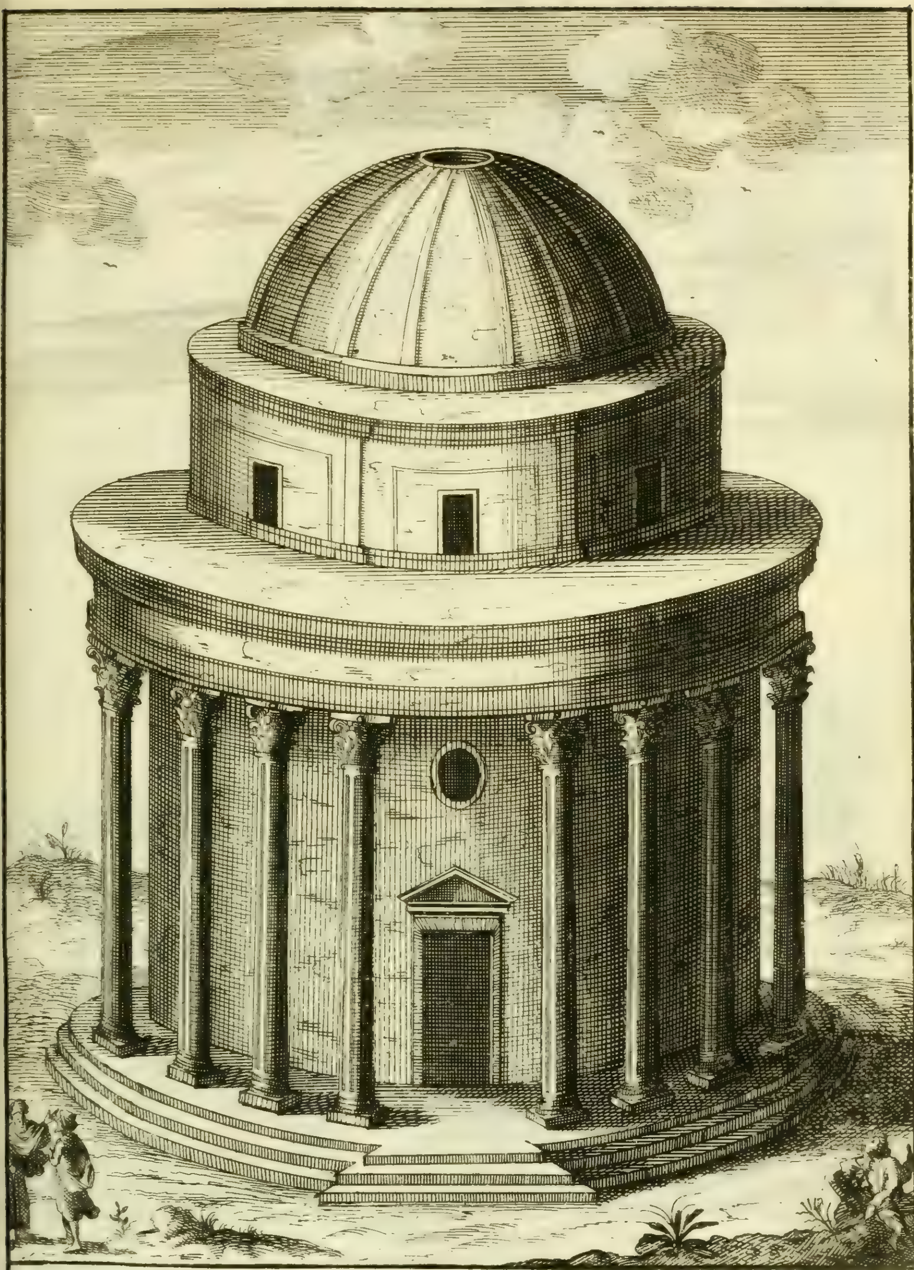
Lib. 5. Dec. 1. Porro Ædem Matutæ, ut ait Livius, *Camillus dictator dictus vovit se refectam dedicaturum, jam ante ab Rege Servio* Tullio dedicatam; eodemque libro de eodem; *Dedicavitque Matutæ matris Templum.* Idem auctor: *Triumviri bini uni sacris conquirendis donisque persignandis, alteri reficiendis Ædibus Fortunæ, & matris Matutæ intra portam Carmentalem: sed & Spei extra portam, quæ priore anno incendio consumptæ fuerant.* *Dec. 3. l. 5.*

Ædes Fortunæ. Hujus Ædis Fortunæ non meminit Plutarchus in libro de Fortuna Romanorum, cum alias recenseret. De utraque plura Ovidius. Livius: *L. Stertinius de Manubiis duos Fornices, in Foro Boario ante Fortunæ Ædem, & Matris Matutæ, & his signa aurata imposuit.* *Dec. 4. l. 3.* Ædem Matutæ perperam quidam locant ad radices Capitolii, nempe extra fines Boarii Fori, & contra Livium, longè semotam à Tiberi.

Sacellum Pudicitiæ. De sacello Pudicitiæ jam dictum est, quod quidam putant fuisse, quod nos Fortunæ dedimus, nunc S. Mariæ Ægyptiacæ nuncupatum. Sed amplior videtur Ædes quam sacelli angustiæ paterentur. Quidam eam Basilicam Cajo, & Lucio Nepotibus Augusti attribuunt ab invento inibi lapide, cujus inscriptio haberet utriusque nomina, quibus sanè non assentior; Nam ædificium humilius est, ac rudius, quam ut Nepotum nomini factum videatur ab Augusto: & lapis, quorum antiquitus erat magna copia, cum inscriptione inventus, quod inculcant, nisi rei aliqua memoria apud auctores sit, ædificium loco non affigit. *Lib. 4. Antiq.*

Plura Fortunæ Templa. Fuerit ergo Fortunæ Templum, dequè eo Dionysius: *Servius*, inquit, *duobus Templis conditis, altero Bonæ Fortunæ ob perpetuum ejus favorem in Foro Boario; altero Fortunæ Virilis, sicut hodiequè cognominatur in ripa Tiberis provectus jam ætate.* In Templo Bonæ Fortunæ simulacrum Servii erat velatum, de quo plura Ovidius loco citato, & nos uno ejus versu supra diximus. *Loc. cit.* *In Templo Fortunæ*, ait Dionysius, *ab ipso*, Servio, *condito, dedicata ejus effigies inaurata lignea sola incendio superfuit integra, absumptis intus reliquis omnibus: & hodieque Templum, & quidquid inest instauratum post incendium apparet esse novi artificii. Statua qualis prius antiqui est operis, durat enim adhuc, & à Romanis colitur.* Alterum Virilis Fortunæ idem fortasse est Templum quod Fortis Fortunæ nuncupat Varro, qui ait: *dies Fortis Fortunæ appellatus est ab Servio Tullio Rege, quod fanum Fortis Fortunæ secundum Tiberim extra Urbem Romam dedicavit.* Non igitur in Foro Boario. Fuit tamen prope illam *Lib. 10. Dec. 1.*

Ædem

HERCVLIS AEDES IVXTA TYBERIM

TEMPLVM FORTVNAE VIRILIS IVXTA TIBERIM

Ædem Bonæ Fortunæ, alia Fortis Fortunæ Ædes. De qua Livius: *Carvilius Cos. de reliquo ære Ædem Fortis Fortunæ de Manubiis faciendam locavit prope Ædem eidem Deæ ab Rege Servio Tullio dicatam.*

Cap. XXVI.

Forum Piscarium, & Olitorium.

A Boario Foro exitus erat in Piscarium; quod, ut ait Varro, secundum Tiberim fuit, ubi præter pisces varia vendebantur. Spatium Fori se ipsum demonstrat. Nam cum Boarium ad pontem nunc S. Mariæ pertingeret: inde secundum Tiberim Piscarium protendebatur usque ad Urbis mœnia, ut alibi dixi, à Capitolio ad Tiberim deducta juxta Templum S. Nicolai in Carcere, quæ ætate Augusti vix apparebant. *Ubi esset Forum Piscarium.*

Id certo probat Forum Olitorium, ubi olerum copia, ut ait Varro, quod Piscario propinquum, nihilominus erat extra Urbem. Id antea ostendi, ac perspicue demonstrat Livius: ait enim, *Ædem Spei, quæ in Foro Olitorio est, fulmine ictam*; quam postea ait fuisse *extra portam Carmentalem: Æquata*, inquit, *omnia inter Salinas, & portam Carmentalem in Templis Fortunæ, ac Matris Matutæ, & Spei extra portam.* Porro hoc Spei Templum *voverat Attilius primo bello Punico: postea Germanicus Cæsar instauratum sacravit*, ut refert Tacitus. *Ædes Spei. Lib. 1. c. 4. Dec. 3. l. 2. Lib. 2.*

Templum Jani Gemini inter Forum Olitorium, & Piscarium fuit. Nec certo exploratum est, quis primo Ædem illam Jano condiderit indicem Pacis, ac Belli. Macrobius ante Sabinum bellum Ædem Jano locatam asserit. Ovidius pulsis Sabinis aram, & sacellum confestim positum; quod Servius confirmat; *Postquam*, inquit, *Romulus, & Titus Tatius in fœdera convenerunt, Jano simulacrum duplicis frontis effectum quasi ad imaginem duorum populorum.* Nec Plutarchus, quamquam hic de simulacro loquitur, Numam Templi fecit auctorem. At Livius de Numa, *Janum* inquit, *ad infimum Argiletum, indicem Pacis bellique fecit; apertus ut in armis esse Civitatem: clausus pacatos circa omnes populos significaret.* Et Servius: *Sacrarium hoc*, inquit, *Numa Pompilius fecerat circa imum Argiletum juxta Theatrum Marcelli, quod fuit in duobus brevissimis Templis.* Porro Jani *statua*, ut ait Plinius, *dicata est digitis figuratis ad recentorum sexaginta quinque dierum notam.* Cæterum cum hoc Templum ad imum Argiletum, prope Theatrum Marcelli, sub radicibus Capitolii Livius collocarit, non dissentit Ovidius, qui, Janum alloquutus, sic ait: *Annal. Quis Ædem Jani struxerit. 12. Æxidem. In vita Numæ. Lib. 1. 7. Æneid. 1. Fast.*

Cum tot sint Jani, cur sic sacratus in uno es,
Hic ubi juncta Foris Templa duobus habes?

At quæ fuerunt hæc duo Fora, inter quæ Janus? Boarium interpretes, & Piscarium intelligunt. Boarium enim à Circo Maximo pertinebat ad Tiberim. Huic adjunctum erat Piscarium *secundum Tiberim*, ut ait Varro, *ad Junonium*: id est *ad Janum.* Janum enim, ut loco citato Macrobius, *Junonium* dicebant, quasi non solum mensis Januarii, sed mensium omnium ingressus tenentem. In ditione autem *Junonis* sunt omnes Kalendæ. Hæc Piscarii, Boariique Fori interpretatio non probatur. Nam Ædes Jani fuit extra portam Carmentalem: extra quam erat Forum Olitorium, ut supra docuimus. Itaque hoc Forum potius intelligendum est, ut Janus esset inter Piscarium, & Olitorium. Ubi aliud quoque Jani Templum fuit à Duillio extructum, instauratum ab Augusto, dedicatum à Tiberio *Templum Jani inter Forum Olitorium, & Piscarium.*

Lib. 2. Annal. Tiberio. Tacitus: *Et Jano*, inquit, *Templum Tiberius dedicavit, quod apud Forum Olitorium C. Duilius struxerat, qui primus rem Romanam prosperè mari gessit, triumphumque navalem de Pœnis meruit.* Sed hoc erat Templum Jani Quadrifrontis, ut habent Augusti nummi apud Gulielmum Choultium; *cùm tamen geminum, ac bifrontem dedicaverit Numa.* *Lib. 7. Æneid.* Servius cum de Jano bifronte sito ad Theatrum Marcelli dixisset; *Captis*, inquit, *Phaleris Civitate Thusciæ, inventum est simulacrum Jani cum frontibus quatuor; propter quod in Foro Transitorio constitutum est illis sacrarium aliud. Quod novimus hodieque quatuor portas habere.* At illud Numæ apud Plutarchum (*In vita Numæ.*) dicitur νεὼς δίθυρος *Templum duarum* portarum: *quod*, inquit, *Belli Januam vocant.* Et Virgilius:

Sunt geminæ belli portæ.

Jani Quadrifrontes. Templo ergo signoque Numæ immutato, extructa sunt alia Templa quadrilatera Jano Quadrifronti. Unum hodieque cernimus apud Ædem S. Georgii in Foro Boario. Quod illa ætate, ut ait Fulvius, Transitorium erat. Idque nomen postea, cum Jano translatum est ad Forum Nervæ; quod deinceps Transitorium dictum.

Quia cum quadrilaterum, & quadrifariam pervium haberet Jani Templum, Transitorium ab ejus transitionibus nominabant; ut supra dixi, & reliqua ejusmodi quadriformia, perviaquè ædificia Jani sunt dicti. Suetonius: *Janos arcusque cum quadrigis, & insignibus Triumphorum per regiones Urbis tantos, ac tot* Domitianus *extruxit.* P. Victor: *Jani per omnes regiones incrustati, & adornati signis; duo præcipui ad Arcum Fabianum, superior, inferiorque.* Neque de hoc est loquutus Procopius (*Lib. 1.*) de bello Gothico, sed de Jano bifronti Numæ. *Foro*, inquit, *in medio, & ex adverso Capitolii sacellum extat paulo supra eum locum, quem nunc Romani tres Parcas appellant.* (*Quod Forum nisi Olitorium?*) *Id vero Jani sacellum totum ex ære constructum fuisse sat constat, & quadrata quadam dimensione locatum, tantæque amplitudinis quanta integri Jani statua capi poterat, quæ utique, & ipsa cum ænea sit, non minor quam quinquepedalis esse apparet: per cætera omnia mortali similis, capite duntaxat bifrons; ita ut facies altera in Orientem Solem divergat, in Occidentem altera. Portæ utrinque æneæ in faciem alterutram versæ, quas ferme in pace, & prosperis rebus occludi Romani veteres quondam instituerunt, contraque aperiri, dum interea bellum his est.*

Hujus Templi vestigium exprimitur in numismatis Neronis. Porro à Templo

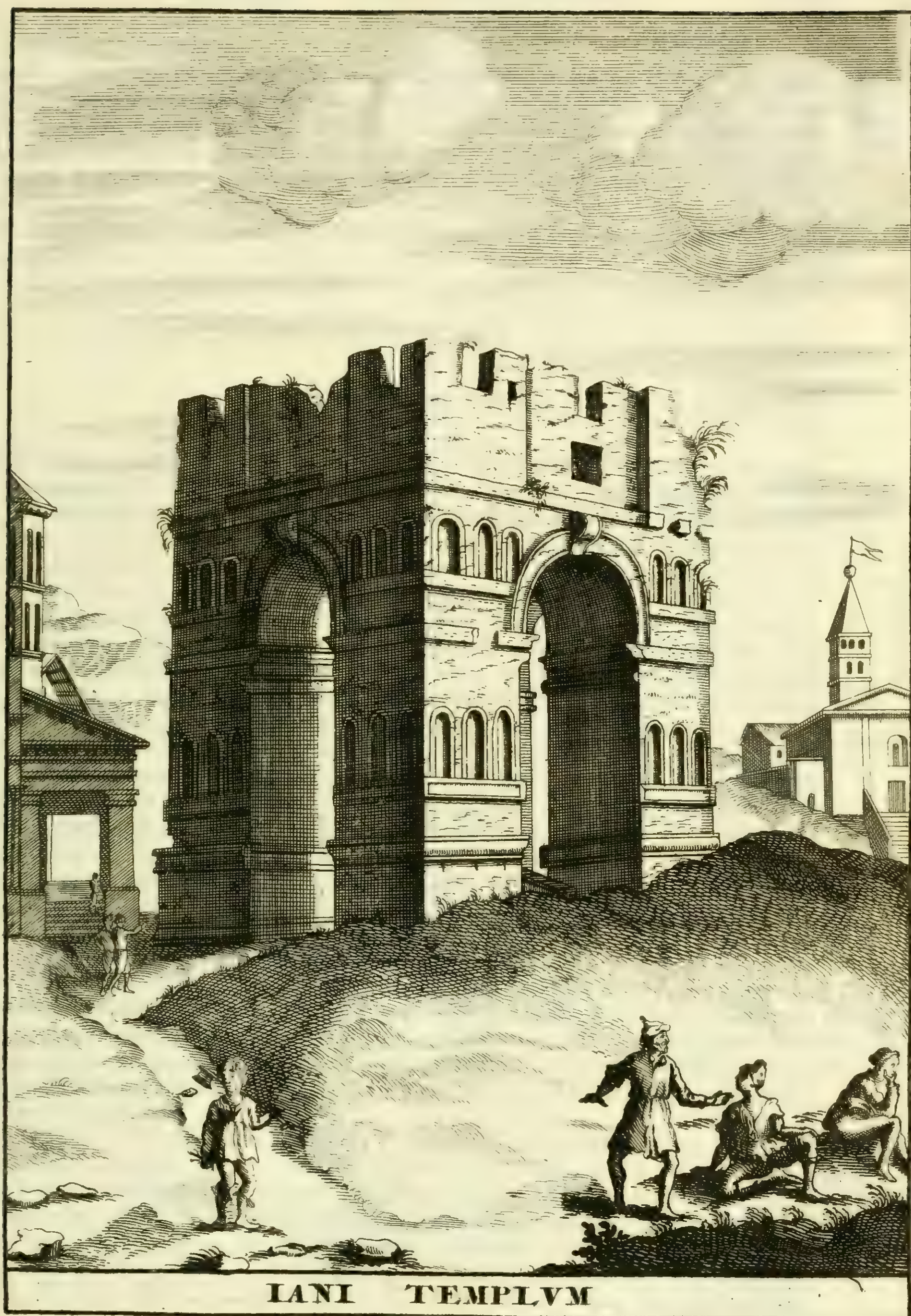
Pag: 152

Jani via quædam adjuncta dicta est Janus, in qua fœneratores, & trapezitæ habitabant, ejusque partes summus, imus, medius Janus dictæ. Horatius:

.... *hæc*

IANI TEMPLVM

. . . . *hæc Janus summus ab imo*
Prædocet . . . . *Lib.* 1. *Ep.* 1.

Cicero: *A quibusdam optimis viris ad medium Janum sedentibus.* Et: *Janus medius in Antonii clientela sit.* Hic locus an esset ad Janum bifrontem, an ad quadrifrontem definire non ausim; potius tamen ad quadrifrontem constituerem. *Lib.* 2. *de Offic.* *Philipp.* 6. In eodem Foro Junonis Matutæ Ædes. Livius: *Ædes Junonis Matutæ in Foro Olitorio vota, locataque quadriennio ante à C. Cornelio Conf. Gallico bello. Censor idem dedicavit.* *Dec.* 4. *l.* 4.

Demum *Columna Lactaria in Foro Olitorio dicta, quod ibi infantes alendos deferebant,* ut scribit Festus.

Cap. XXVII.

Alia circum Capitolium sita.

VElabrum planiciem inter Capitolium, Palatinum, & Aventinum occupabat, in qua & Boarium Forum. Sed Velabrum latius, quantum videlicet aquæ olim Tiberis effusæ inundaverunt stagnantis instar paludis. Quibus exiccatis, & coercitis, nomen nihilominus loco mansit. De eo supra scripsimus, in quo fuisse sepulchrum Accæ Laurentiæ testatur Varro. In eodem Velabro fuit & Vicus Tuscus. *Lib.* 5. Nam Hetrusci, qui Porsena Rege venerant ad Urbem, cum deinde issent oppugnatum Ariciam, fusi cæsique sunt. Pars exigua Romæ excepti, curatique, hospitum, Urbisque charitate retenti sunt. *His locus ad habitandum datus, quem deinde Tuscum vicum appellarunt,* ut tradit Livius. *Lib.* 2. *Dec.* 1. Dionysius: *His*, inquit, *Senatus locum in Urbe ad ædificandum dedit, vallem Palatinum inter, & Capitolinum colles, quatuor ferme stadiis,* hoc est passibus fere quingentis, *Antiq. l.* 5. *protensam, qui usque ad nostram ætatem Tuscus vicus Romana lingua vocatur, qua transitur à Foro in Circum Maximum.* Hæc ille, quibus patet amplitudo loci: & ambitus, opinor, non rectus vici processus describitur inter Forum Romanum, & Circum Maximum. At Varro scribit multo ante Romulum venisse Tuscos auxilio contra Sabinum Regem, & Cœlium montem habitasse: sed mortuo Cœlio Vibenna Duce, qui monti nomen dederat, ne nimis munita loca tenerent in planum deductos, & *ab eis*, inquit, *dictus vicus Tuscus: & ideo ibi Vertumnum stare, quod is Deus Hetruriæ.* *Lib.* 4. *Antiq.* Idem sensit Tacitus. Nam cum de Cœlii, ejusque copiarum adventu non Romulo, sed Tarquinio Prisco regnante, & mora in monte Cœlio dixisset: *Cætera*, inquit, *non ambigua sunt, magnas eas copias per plana etiam, ac Foro propinqua habitavisse. Unde Tuscum vicum è vocabulo advenarum dictum.* Cæterum cum in parte Velabri Tuscus vicus esset, liquet, eumdem locum varias ob causas, varias etiam appellationes sortitum. *Unde vico Tusco nomen.* Nam quia olim lacunosus vehebat naviculas, *Velabrum:* quia, derivatis in fluvium aquis, Tuscis habitationi fuit, *Tuscus vicus est appellatus.*

In fine Vici, ut aliàs dixi, statua VERTUMNI fuit, sive à *conversis aquis inundantis fluminis;* sive, *quod hic esset Hetruriæ Deus,* ut ait Varro; sive *à perceptis fructibus vertentis anni,* quod addit Propertius. *Statua Vertumni.* Aliam addit causam Asconius, *quod esset invertendarum rerum, id est mercaturæ Deus. Signum Vertumni,* inquit, *in ultimo vico Thurario est, sub Basilicæ angulo flectentibus se ad postremam dexteram partem.* *In* 3. *Orat. in Verr.* Vicus Thurarius, sive Jugarius à porta Carmentali mittebat in Forum, & vico Tusco jungebatur in Velabro. Sic, cum Varro, aliique

 auctores

auctores dicant Vertumni signum fuisse in vico Tusco, non dissentiunt ab Asconio, erat enim in fine utrusquè vici, ubi jungebantur. At quæ Basilica, cujus meminit Asconius? Sempronia videlicet, extructa ubi antea Ædes P. Africani. Livius: *Tiberius Sempronius ex ea pecunia, quæ ipsi attributa erat, ponè Veteres ad Vertumni signum, laneasque, & Tabernas conjunctas in publicum emit, Basilicamquè faciendam curavit, quæ Sempronia appellata est.* Ideo multa ibi mercimonia. Nam Basilicæ pro actis Judicum, & antiquitus mercatorum extruebantur. Horatius quidem ad Vertumnum mittebat librum suum, eo scilicet vico vendibilem:

Basilica Sempronia. *Dec. 5. l. 4.* *Lib. 1. Epist. Ep. ult.*

Vertumnum, Janumque liber spectare videris:
Scilicet ut prostes sociorum pumice mundus.

Adjunxit Janum. Erat enim Janus via Templo Jani proxima, ut supra, celebritate vendentium frequens.

Argiletum

Nec longe aberat ARGILETUM sub Capitolio, sive ab Argilla, sive ab Argo Euandri hospite ibi sepulto dictum, ut ait Varro. Sed Virgilio posterior causa videtur probari:

Nec non & sacri monstrat nemus Argileti
Testaturque locum, & lethum docet hospitis Argi.

Argileti ima pars desinebat ad Theatrum Marcelli, ubi nunc Forum vulgò Montanarium: summa circa finem Velabri, & vici Tusci. Servius de Templo Jani: *Sacrarium hoc Numa Pompilius fecit circa imum Argiletum juxta Theatrum Marcelli.* Sed aliter Martialis:

7. Æneid. *Lib. 1. Ep. 118.*

Quod quæris, propius petas licebit:
Argi nempe soles subire letum.
Contra Cæsaris est Forum Taberna;
Illinc me pete . . . .

Lib. 2. Ep. 17.

Et:

Tonstrix Suburræ faucibus sedet primis,
Cruenta pendent qua flagella tortorum,
Argique letum multus obsidet sutor.

Hæc sine dubio pugnant. Nam Forum Cæsaris erat post Templum Pacis, ubi & principium Suburræ, longè à Theatro Marcelli. Aut ergo fuit duplex Argiletum, alterum ad radices Capitolii versus Tiberim, alterum ad initium Suburræ: aut Servius, vel Martialis erravit. Potius inferri potest, duo fuisse; nisi doctiores meliora proferant. Cum autem idem Poeta dixerit, suos versus emi posse prope Forum Cæsaris, in capite Suburræ; ibi quoque videntur collocandæ Tabernæ, de quibus ait, alloqens librum suum:

Duplex Argiletum *Lib. 1. Ep. 4.*

Argiletanas mavis habitare Tabernas,
Cum tibi parve liber scrinia nostra vacent.

Eodemque loco librum supra collocaverat:

Eod. lib. Ep. 2.

Limina post Pacis, Palladiumque Forum.

At vicus Tuscus non modo frequens mercibus, sed etiam turpi quæstu infamis fuit, quare apud Horatium: *Tusci turba impia vici:* & similia apud Plautum.

Lib. 2. Sat. 3. *In Curcul. & Cistel.* *In ejus vita. c. 100.* *In Curcul. Act. 4. Sc. 1.*

Jam vero Livius Ædes P. AFRICANI constituit prope VETERES. Cui sane locutioni non dissimilis alia est, *sub Veteribus, sub Novis.* Suetonius: *Bifariam laudatus est Augustus: Pro Æde D. Julii à Tiberio, & pro Rostris, sub veteribus à Druso Tiberii Filio.* Nec sane laudabiliter id quidam explicant, *Pro Rostris veteribus*, cùm fuerint etiam *nova* referente Asconio; quid enim, *sub*, rejicitur? Plautus: *sub veteribus, ubi sunt qui dant, quiquè accipiunt fœnore.* Subintellige ergo, Tabernis, aut aliis ædificiis pervetustis, in quibus fœneratores, & qui fœnori accipiunt versantur. Varro: Curia *Hostilia, cujus id vocabulum, quod primus ædificavit*

cavit Hostilius Rex sub veteribus. Idem: *Sub novis dicta, pars in Foro ædificiorum: quod vocabulum ejus pervetustum, ut novæ viæ quæ via jam diu vetus.* Cicero: *Demonstravi digito pictum Gallum in Mariano scuto Cimbrico, sub novis distortum ejecta lingua, buccis fluentibus.* Livius: *Eodem tempore septem Tabernæ, quæ postea quinque, & argentariæ, quæ nunc novæ appellantur, arsere.* Sic apud eumdem, *pone veteres*, nempe Tabernas, vel domos veteres. Qui locus erat propinquus Foro versus Circum Maximum, ibi enim Vertumnus. *Lib. 5. de Ling. Lat. Lib. 2. de Orat. Dec. 3. l. 5.*

Quod spectat ad reliqua; Livius, *Omnia*, inquit, *inter salinas, ac portam Carmentalem, cum Æquimelio, Jugarioque vico late vagatus ignis, sacra, profanaque multa absumpsit.* Salinæ salis publici officinæ, ac receptacula fuere prope portam Trigeminam, & Forum Boarium versus Aventinum. *Dec. 3.*

ÆQUIMELIUM, Area domus Spurii Melii Fori item Boario propinqua, & vico Jugario, Capitolium versus. Cicero: *Sp. Melii Regnum appetentis domus est complanata. Ecquid aliud æquum accidisse Melio populus Romanus judicavit? nomine ipso Æquimelii, stultitia pœna comprobata est.* Idem Livius, qui & Melii vici mentionem fecit: *Lupus*, inquit, *Tusco vico, atque inde Melio per portam Capenam prope intactus evaserat.* Quare proximi fuere vici Tuscus Jugarius, Melius. *Pro domo sua. Dec. 1. l. 4. Dec. 4. l. 3.*

De porticibus Octaviæ, & Theatro Marcelli, alibi dicemus.

De ejus Carceris sede, *ubi nunc Marcelli Theatrum est*, quod ait Plinius, jam diximus, & Tullianum esse pernegavimus. Nec omittendum hoc loco est, Ædem S. Nicolai ibi conditam, etiam apud Ecclesiasticos veteres scriptores dici *in Carcere*, non addito, *Tulliano*. Quare in actis Alexandri III. Pontificis apud Cardin. Baronium leges *Oddo Diaconus Card. S. Nicolai in Carcere.* Jam vero erudítiore seculo, utrumque passim usurpatur, *in Carcere Tulliano*, aut solum *in Carcere*: & habent Bullæ Pontificum, quibus subscripti sunt Cardinales. In Bulla Clementis VIII. Canonizationis S. Hiacynthi *Benedictus Pater*, leges: *Ego Petrus S. Nicolai in Carcere Diaconus Card. Aldobrandinus.* In Bulla Canonizationis S. Philippi Nerii edita ab Urbano VIII. *Rationi congruit*, leges; *Ego Carolus S. Nicolai in Carcere Diaconus Card. Pius.* In Bulla Sixti V. de prohibitione ad Arma, *Dum pro communi*, leges; *Ego F. Sfortia Card. Diaconus S. Nicolai in Carcere.* Et alibi compluries. Quare vetus appellatio jam diminuta quam vim habet, ut ibi dicatur fuisse Carcer Tullianus? *Lib. 7. cap. 36. Ann. sal. 1159. Tomo 12. Bullarium Tom. 3. Bullarium Tom. 4. Bullarium Tom. 2.*

Ex privatis ædificiis recenseri potest domus MARII propè Forum Romanum. Plutarchus; *Domum*, inquit, *extruxit propter Forum, vel ut ipse dicebat, ne clientibus suis esset longius ire, grave: vel quod ea re crederet fore, ut plures alii domum suam celebrarent.* Vicinior Capitolio domus Milonis, in Clivo, ut supra. Domus Ovidii juncta fuit Capitolio. Idem memoriæ mandavit: *In vita Marii. Lib. 1. Trist. El. 3.*

> *Hanc ego suspiciens, & adhuc Capitolia cernens,*
> *Quæ nostro frustrà juncta fuere lari:*
> *Numina vicinis habitantia sedibus, inquam,*
> *Jamquè oculis numquam Templa videnda meis.*

Conjuncta autem ædificia ut alibi ex Tacito memoravi, in altum edita solum Capitolii æquabant.

Domus D. BRUTI Foro propinqua. Salustius: *Ille eos in domum D. Bruti perducit quod Foro propinqua erat.* *In Conjur. Catil.*

De Ædibus ATTICI Vestini Consulis, quem, detecta multorum conjuratione, Nero quamvis innoxium occidit, idem Tacitus: *Quia Vestinus imminentes Foro Ædes, decoraque servitia, & pari ætate habet.* Id vero pro crimine habitum. *Lib. 15. Annal.*

Demum placet in Plauto nonnulla aut jam explicata aut explicanda inspicere. *In Curcul. Act. 4. Sc. 1.*

a. *Qui perjurum hominem vult convenire, mitto in Comitium.*
b. *Qui mendacem, & gloriosum apud Cloacinæ sacrum.*
c. *Dites damnosos maritos sub Basilica quærito.*
d. *Symbolarum collatores apud Forum Piscarium.*
e. *In Foro infimo boni homines, atque dites ambulant.*
f. *In medio propter canalem, ibi ostentatores meri,*
g. *Confidentesque, garrulique, & malevoli. Supra lacum*
Qui alteri de nihilo audacter dicunt contumeliam.
h. *Sub Veteribus ubi sunt qui dant, quique accipiunt fœnore.*
i. *Pone ædem Castoris, ibi sunt, quibus credas male,*
l. *In Tusco vico, ibi sunt homines, qui ipsi sese venditant.*
m. *In Velabro vel pistorem, vel lanium, vel haruspicem,*
Vel qui ipsi vortant, vel qui aliis subversandos præbeant;
n. *Dites damnosos maritos apud Leucadiam Oppiam.*

a. Comitium jam diximus fuisse in Foro Romano ad radices Palatii.

b. *Venus Cluacina* prope sacram viam colebatur, ubi factum fœdus inter Tatium Regem, & Romulum. Plinius: *Quippe ita*, inquit, *traditur: myrtea verbena Romanos, Sabinosque, cum propter raptas Virgines dimicare voluißent, depositis armis purgatos in eo loco, qui nunc signa Veneris Cluacinæ habet. Cluere enim antiqui purgare dicebant.* (*Lib.* 15. *cap.* 29.)

c. Quænam Plauto significetur BASILICA, planè ambigo. Tres enim ex antiquioribus Basilicæ fuere, *Porcia, Sempronia, Opimia.* Porciam M. Porcius Cato Censor faciendam curavit; de qua Livius: *Cato atria duo, Mœnium, & Titium in Latomiis, & quatuor tabernas in publicum emit: Basilicamque ibi fecit, quæ Porcia appellata est.* Plutarchus: *Multum etiam ei obstrepuit, cum Basilicam faceret, quam pecunia publica sub Curia Foro adjunxit, & Basilicam Porciam appellavit.* Asconius: *Curia flagravit, & item Porcia Basilica, quæ erat ei juncta, ambusta est.* In ea Tribuni Civibus aures præbere soliti erant. Ex quibus liquet Basilicæ locus: Curia enim erat in Foro sub Palatio. Quod autem dicitur *Mœnii* atrium coëmisse; hic est ille Mœnius, qui, vendito atrio, ac domo, unam sibi columnam fertur reservasse, ut ex ea, tignis supra impositis, & extrorsum projectis, ludos in Foro, ejusque posteri spectarent. Unde Mœniana, & Mœniæ columnæ celebre nomen. Jamvero Plautus floruisse exorto Punico bello secundo, & vita excessisse dicitur Catone Censore. Gellius: *Bellum secundum adversus Pœnos sumptum est. Atque non nimium longe M. Cato Orator in Civitate, & Plautus Poëta in scena floruerunt.* Nono quidem ejus belli anno M. Marcello III. M. Valerio Lævino Coss. Basilicæ in Urbe non erant, ut ait Livius. Quare dubium, an Plautus Porciam Basilicam viderit factam à Catone Censore, anno post circiter XXVI. Quam si vidit, nonnisi extrema ætate, parum idonea pangendis versibus. Non paucis post annis facta est Basilica Sempronia in Vico Tusco; & multo post Opimia in Foro prope Curiam, & Græcostasim. An fuerit aliqua alia antiquior, quàm Porcia, eamquè Plautus intelligat mihi est ignotum. Ab hac subbasilicani negociatores, & deambulantes in Basilica. Idem:

(*Tres antiquæ Basilicæ.* — *Dec.* 4. *l.* 9. — *In Caton. Major.* — *In Orat. pro Milone.* — *Lib.* 17. *cap. ult.* — *Dec.* 3. *l.* 6. — *In Captivis. Act.* 4. *Sc.* 1.)

Quorum odos subbasilicanos omnes abigit in Forum.

d. Jam *symbolarum collatores*, id est collectarum, portionumquè, quas pro se quisque fert, quærendi apud Forum Piscarium, ubi nempe variorum copia cibariorum venditioni exposita.

e. *In Foro infimo:* in ima parte Fori alii degunt. f. Alii verò in media secundùm *canalem.* Canales enim in medio Foro, sicut & in viis silice stratis, positi erant, quibus flueret aqua. Vidi ego aliquot hujusmodi viarum canales, cubitum fermè

(*Canales in Foro, & viis Urbis.*)

mè latos, factosquè ex Tiburtino lapide à fossoribus egeri. Porro hi, qui circa canales Fori consisterent, homines pauperes, dicti *canalicolæ forenses*, ut ait Festus. g. De lacu Curtio. h. Veteribus Tabernis. i. Æde Castoris. l. Tusco vico dictum supra satis est.

m. *In Velabro* sunt, qui vel pistorem, vel lanium fraudant, vel aliis tradunt fraudandos. Ibi enim obsonia vendebantur. Horatius: *Lib. 2. Ser. Sat. 3.*

Cum scurris fartor, cum Velabro omne Macellum.

Nec inde aberant *haruspices*; quippe qui Hetrusci vel in vico Tusco parte Velabri, vel prope vicum habitabant.

n. *Leucadia Oppia* quid, aut ubi fuerit, egregii Interpretes eruditis videndum relinquunt, & versum ut minime Plautinum, quamvis alii aliter legant, & sentiant, amovendum putant. Ut me quoque, illis nescientibus, nescire non pudeat.

Fuerunt præterea in Urbe alia quædam, præter ea, quæ descripsimus, Fora. *Suarium* in quo sues vendebantur ad radices Quirinalis. *Archemorium*, sive Archimonium ad Ædem S. Nicolai de Archimoniis. Hæc duo recenset P. Victor in regione septima Viæ latæ. Forum *Cupedinis*, *à Cupedio*, ut ait Varro, *quod multis Forum Cupidinis à cupiditate*: nam hoc in Suburra, in qua cibaria venum exponebantur. Forum *Flaminium*, & *Julium* pro locis negotiationis apud Festum, *ab eorum*, inquit, *nominibus, qui ea loca constituenda curarunt*; quæ duo Fora an Romæ fuerint, dubitari potest. Forum *Salustii*, Ædi S. Susannæ propinquum, *Pistorium* etiam *Diocletiani*, *Gallorum*, *Rusticorum* recenset P. Victor.

DE URBE ROMA LIBER TERTIUS.

Cap. I.

Situs, & nomen Palatini Collis.

Ost Forum erigitur mons Palatinus, prima sedes Urbis, & postea Imperii. Varias nominis origines adducunt Varro, & Festus. *Quartæ regionis*, inquit Varro, *Palatium, quod Pallantes cum Euandro venerunt: aut quod Palatini, qui & Aborigines ex agro Reatino, qui appellatur Palatium, ibi consederunt. Sed hoc alii à Palatia uxore Latini putarunt. Eumdem hunc locum à pecore dictum quidam putant. Itaque Nævius Balantium appellat.* Festus: *Quod ibi pascens pecus balare consueverit: vel quod palare, id est errare ibi pecudes soleant.* Alii quod *ibi Hyperborei Filia Pallanto habitaverit*, quæ ex Hercule Latinum pepererit. Alii eumdem quod *Pallas ibi sepultus sit* existimant appellari. Demum Virgilius, quod Arcades cum eò venissent Euandro Duce:

Lib. 4. de Ling. Lat.

Unde Palatini nomen.

8. Æneid.

Delegere locum, & posuere in montibus Urbem,
Pallantis proavi de nomine Pallanteum.

Mamertinus in Genethliaco Maximiani: *Primam in ea sedem Numinis vestri, sanctum illud, venerandumquè Palatium Regem advenam condidisse. Principem illum tui generis, ac nominis Herculem Pallantea mœnia adiisse victorem, & parva licet tunc Regia, summa tamen Religione susceptum futuræ Majestatis dedisse primordia, ut esse possit domus Cæsarum, quæ Herculis fuisset hospitium.* Fines Palatini Collis exurgentis è vallibus ipsi se se produnt. A Septemtrione clauditur Foro Romano, & antiquo Velabro, seu valle ipsum interjacente, & Capitolium. Ab Occasu valle inter Palatium, & Aventinum sita, ubi olim Circus Maximus. A meridie valle inter eumdem Palatinum, & Cœlium intermedia, in qua olim Septizonium Severi, viæquè Appiæ fines. Ab ortu via olim Sacra, & planicie, quæ Palatio adjacet, Cœlio, Esquilino, & Quirinali. Forma paulo longior quadrata: olim fortasse rotundo propior. In eo primum spectandæ Ædes Augustales.

Situs, & fines Palatini.

Cap.

CAP. II.

Palatium Cæsarum.

ÆDibus Cæsarum dedit nomen Palatinus. Dion: *Imperatoris*, inquit, *Ædes Palatium nominatur, non quòd ita aliquando decretum sit, sed quod in Palatino Augustus Cæsar habitabat, ibique prætorium ejus erat, ac domus ejus ab eo monte, propterea quod ibi quondam Romulus habitabat, multum splendoris accepit; ideoquè etiamsi alibi Imperator domicilium suum habeat, tamen id quoque Palatii nomen obtinet.* Domus autem Romuli, ut alias dixi ex Plutarcho, fuit ad pulchri littoris gradus, qui locus imminebat, devexusque erat in vallem, in qua conditus postea est Circus Maximus contra Aventinum. At Cæsarum Ædes modicæ primò sub Augusto, postea in eximiam amplitudinem à successoribus auctæ sunt. Ille cùm habitasset *primò juxta Romanum Forum in domo, quæ Calvi Oratoris fuerat, postea in Palatio; sed nihilominus Ædibus modicis Hortensianis, & neque laxitate, neque cultu conspicuis; ut in quibus porticus breves essent Albanarum columnarum, & sine marmore ullo, aut insigni pavimento conclavia: ac per annos amplius quadraginta eodem cubiculo hyeme, & æstate mansit.* Lib. 53. Sueton. in vita. c. 72.

In hujus parte domus *Templum APOLLINIS* Palatini *excitavit, quam fulmine ictam desiderari à Deo Aruspices pronunciarunt: editam, & gradibus sublatam.* Ovidius: Templum Apollinis Palatini. Sueton. in vita. c. 29.

Inde timore pari gradibus sublimia celsis
Ducor ad intonsi candida Templa Dei.

Additæ porticus cum Bibliotheca *Latina*, *Græcaquè*. Idemquè Augustus libros Sibyllinos *delectu habito condidit duobus forulis auratis sub Palatini Apollinis basi.* Hujus statuæ auctorem facit Scopam Plinius. Meminit & Dion ejus Templi: *Apollinis*, inquit, *in Palatio Templum, & Bibliothecas perfecit* Augustus, *& dedicavit.* De iisdem Ovidius: Lib. 3. Trist. El. 1. Sueton. in vita. c. 31. Lib. 36. cap. 5. Bibliotheca Augusti.

Quæque viri docto veteres fecere, novique
Pectore, lecturis inspicienda patent.

Propertius de Porticu: Lib. 3. Trist. El. 1. Lib. 2. El. 31.

Quæris cur veniam tibi tardior? aurea Phœbi
Porticus à magno Cæsare aperta fuit.
Tantam erat in speciem pœnis digesta columnis,
Inter quas Danai fœmina turba senis.

Quod explicat Ovidius: Ibid.

Signa peregrinis ubi sunt alterna columnis
Belides, & stricto stat ferus ense pater.

Ibidem Apollinis statua: Ibid.

Hic equidem Phœbo visus mihi pulchrior ipso
Marmoreus tacita carmen hiare lyra.
Atque aram circum steterant armenta Myronis
Quatuor artificis vivida signa boves.

Dein Templum interius:

Dum medium claro surgebat marmore Templum,
Et patria Phœbo carius Ortygia.
Auro solis erat supra fastigia currus,

Et

Et valvæ lybici nobile dentis opus.
Altera dejectos Parnassi vertice Gallos:
Altera mœrebat funera Tantalidos.
Deinde inter matrem Deus ipse, interque sororem
Pythius in longa carmina veste sonat.

Hæc fuere Templi ornamenta, quorum non postremum *Dactyliotheca fuit, quam* Lib. 37. cap. 1. *Marcellus Octavia genitus in Palatina Apollinis Æde consecravit*, ut ait Plinius. Et aureæ Cortinæ, de quibus Suetonius: In Aug. cap. 52. *Argenteas statuas olim sibi positas conflavit omnes, ex quibus aureas Cortinas Apollini Palatino dicavit.* Et Lychnus, de quo Plinius: Lib. 34. cap. 3. *Placuere, & Lychnuchi pensiles in delubris, aut arborum modo mala ferentium lucentes. Quale est in Templo Apollinis Palatini. Quod Alexander Magnus Thebarum expugnatione captum in Cime dicaverat eidem Deo.* Denique ut Templum Martis Ultoris votum, & postea Lib. 4. El. El. 6. factum est propter Philippense bellum: sic Ædes Apollinis Palatini, Propertio referente, occasione Actiaci belli destinata est, atque condita. De Bello Jud. lib. 2. cap. 4. *Ædificium*, ut ait Josephus, *admirandis opibus exornatum, cum ante apud Actium vetus Apollinis Templum Augustus ampliasset.* In hac Æde referente Horatio etiam Poetæ sua carmina recitabant.

Lib. 1. Sat. Sat. 10.

Quæ nec in Æde sonent certantia Judice Tarpa.

Et:

Lib. 1. Ep. Ep. 2.

Spectamus vacuam Romanis vatibus Ædem.

In eodem Augusti Palatio Ædes VESTÆ dedicata est ex decreto & auctoritate Senatus. Testis Ovidius:

Lib. 4. Fast.

Aufert Vesta diem, cognati Vesta recepta est
Limine: sic justi constituere Patres.
Phœbus habet partem, Vestæ pars altera cessit,
Quod superest, illis tertius ipse tenet.
State Palatinæ laurus, prætextaque quercus,
Stet domus, æternos tres habet una Deos.

Nec solum Ovidius eo loco, aliisquè, meminit quercus, & laurus affixæ augustis Lib. 16. cap. 4. postibus, sed Plinius, Valerius, Dion, aliique meminerunt. Nam *Laurus*, teste Plinio, *gratissima domibus janitrix Cæsarum, Pontificumque, quæ sola domos ex-* Lib. 2. c. 3. *ornat, & ante limina excubat.* Lauro autem superposita est, teste Dione, Lib. 53. *Quercea Corona*, data clementiæ Augusti, ac deinceps aliorum Imperatorum. Hæc au- Lib. 15. cap. 30. tem cum daretur ob servatos Cives, Augusto, ac cæteris data est, perinde quasi non solum Cives, sed genus humanum servassent universum. Quas coronas, Id. loc. cit. & titulos multa veterum augustorum numismata testantur.

Palatium incensum, & refectum. Cæterùm, cum arsisset Palatium, ab Augusto refectum est. Suetonius: *Ex qua summa pretiosissima Deorum simulacra mercatus vicatim dedicabat, aliaque in restitutionem Palatinæ domus incendio absumptæ.* Dion: *Cum forte Palatium incendio periisset, refectam domum Augustus totam publicam esse jussit: sive quod ad eam ædificandam populus* Lib. 55. *pecuniam contulisset, sive quod Pontifex Maximus esset, ut simul in propriis, ac publicis ædibus habitaret.* Adjecit ibi Arcum in honorem patris. Plinius: Lib. 36. cap. 4. *Ex honore apparet in magna auctoritate habitum Lysiæ opus, quod in Palatio super Arcum Divus Augustus honori Octavii Patris sui dicavit, in Ædicula columnis adornata: id est quadriga, currusquè, & Apollo, ac Diana ex uno lapide.*

Domus Tiberiana. Post Augustum, auctum est Palatium DOMO TIBERIANA, quam In vita c. 47. Tiberius habitavit, aut etiam struxit, quamvis id silentio suppresserit Suetonius, cum opera Tiberii referret. Hanc autem Circum Maximum, & Aventinum spectasse conjicitur ex Tacito, Suetonio, Plutarcho. Nam, ut refert Lib. 1. Hist. Tacitus, Galba sacrificante pro Æde Apollinis, Otho, qui in eum conjuraverat,

verat, digressus *per Tiberianam domum in Velabrum, inde ad Milliarium aureum sub Ædem Saturni* perrexit. Plutarchus: *Per Tiberii*, inquit, *domum, quam vocant, descendit in Forum.* At Suetonius: *Quasi venalem domum inspecturus abscessit, proripuitque se postica parte Palatii ad constitutum.* Posticam Palatii partem nuncupat, quam alii domum Tiberianam; An eamdem intelligit, cum de Claudio scribit? *ægre, nec nisi postico evadere in Palatium valuerit.* Nec mirum, ex ea Othonem venisse in Velabrum, quod Circo Maximo jungebatur, ideoque recte infertur, anticam Palatii partem, ejusque gradus, atque vestibulum fuisse conversa ad Sacram viam, & Templum Pacis. In Tiberiana domo, ut refert Julius Capitolinus, habitavit Antoninus Pius, *Cum Apollonium*, inquit, *quem Chalcide acciverat ad Tiberianam domum, in qua habitabat, vocasset.* Idem Pius Marcum Consulem designatum eodem auctore *in Tiberianam domum transgredi jussit, & aulico fastigio renuentem ornavit.* Marci Frater *L. Verus educatus est in domo Tiberiana*, ut idem scriptor affirmat. Et postea: *quem sagis fuco tinctis coopertum in Tiberianam ad se adduci jubebat.* Videtur & ibi fuisse Bibliotheca Principum, & libri præsertim ad Imperium pertinentes. Nam Vopiscus in vita Probi testatur, *usum se præcipue libris ex Bibliotheca Ulpia: Item ex domo Tiberiana.* Dion: *conscendit Palatium, ignis, ubi adeo multa exusta sunt, ut* γράμματα τὰ τῇ ἀρχῇ προσήκοντα *libri scripturæque ad Imperium pertinentes, omnes ferè interierint.* Quamvis autem vergeret ad Circum, & Aventinum, prospectum nihilominus habebat in Forum, & Capitolium. Suetonius de Vitellio, cùm ab ejus militibus Capitolini Jovis Templum incenderetur. *Cum*, inquit, *& prælium, & incendium è Tiberiana prospiceret domo.* Sed cum pars esset Palatii, fere ejus nomine comprehenditur, ut apud Dionem vidimus. Julius Capitolinus, cum dixisset Appollonium Marci magistrum vocatum à Pio in domum Tiberianam, in qua habitabat, venire noluisse, subdit; *Risit eum Pius dicens: facilius fuit Apollonio à Chalcide Romam venire, quàm à domo sua in Palatium.*

In ejus vita. cap. 18.

In ejus vita.

In ejus vita.

Lib. 73. in Comm.

In vita. cap. 15.

Post Tiberium Caligula Palatium maximè amplificavit. Suetonius: *Partem*, inquit, *Palatii ad Forum usque promovit, atque Æde Castoris, & Pollucis in vestibulum transfigurata.* Igitur, dicet aliquis, frons Palatii spectabat Forum, quò pertinebat vestibulum, non autem Sacram viam, & Templum Pacis, ut diximus. Verum id ex verbis Suetonii non rectè infertur. Hoc enim Caligulæ vestibulum inusitatum fuit, eoque mortuo, Templo Castorum sua forma restituta est, conservato Palatii additamento. *Restituit*, ait Dion, *Templum suum Geminis* Claudius Caji successor. Et fortasse de alio Palatii vestibulo idem Suetonius loquitur, de eodem Cajo scribens: *Stetitque in vestibulo ædium Kalend. Januariis ad captandas stipes.* Cæterum quod ad incrementum Palatinæ domus sub Cajo spectat; Plinius eam comparat cum domo Neronis, quæ tota stabat in Urbe. *Bis*, inquit, *vidimus Urbem totam cingi DOMIBUS Caji, & Neronis.* Suetonius longissimas porticus illi attribuit: *Ideoque*, inquit, *Cajus magna parte noctis, vigiliæ cubandique tædio nunc thoro residens, nunc per longissimas porticus vagus invocare identidem, atque expectare lucem consuerat.* Idem Cajus, scribente Dione, *in Palatio sibi properato Templum posuit, in quo cum statuisset Jovis Olympii simulacrum suam in effigiem commutatum collocare, id perficere non potuit.* De eodem Templo Suetonius: *Templum nomini suo proprium, & Sacerdotes, & excogitatissimas hostias instituit. In Templo simulacrum stabat aureum iconium: amiciebaturque quotidie, veste quali ipse uteretur.* At *Templorum Græcanicorum*, ut Josephus ait, *nullum inspoliatum reliquit, & omnes insignis artificii tabulas atque statuas edicto ad se comportari imperavit, quidquid ubiquè terrarum pulchri esset in pulcherrimo loco, hoc est Romana sede spectari debere dictitans. His spoliis Palatium suum, & hor-*

Cajus auget Palatium.

Lib. 60.

In vita cap. 41.

Lib. 36. cap. 15.

In vita cap. 50.

Lib. 60.

In vita Cal. cap. 22.

Lib. 19. Antiquit. Judaic. c. 1.

& hortos exornavit, alioſque ſeceſſus per Italiam. Idem Joſephus ibidem ſic ait: *Contulerunt ſe ad ædes Germanici, cujus filium Cajum tum necaverant: Hæ fuerunt contiguæ Palatio: quod ita unum erat, ut tamen excultum eſſet ædificiis per partes à ſingulis Imperatoribus, quorum appellationem retinebat.*

Lib. 15. Annal. Lib. 62. in Nero. Lib. 12. cap. 19. Nero Palatium incenſum reficit. Lib. 15. Annal. Lib. 1. Hiſt.

Arſit Palatium ſub Nerone Claudii, qui Cajo ſucceſſerat, ſucceſſore. Tacitus: *Neque tamen,* inquit, *ignis ſiſti potuit, quin & Palatium, & domus, & cuncta Circum haurirentur.* Idemque teſtatur Dion. Arſit hoc incendio Templum Auguſti ibi à Livia ædificatum. Plinius: *In Palatii Templo, quod fecerat D. Auguſto conjux Auguſta.* Paulo poſt, *donec id delubrum incendio conſumptum eſt.* Tum Nero, qui domum auream & multa in Urbe ſua pecunia extruxit, Palatium quoque magnificentiſſime reficiendum curavit. Non habeo hac ſuper re verba ſcriptoris. Sed qui id neget, neget Solem in meridie. Indicat Tacitus, qui poſtea ſic de Nerone: *Tigillinum, & Nervam ita extollens, ut ſuper triumphales in Foro imagines, apud Palatium eorum effigies quoque ſiſteret.* Igitur jam refectum. Idem, Galba jam Principe; *circumſteterat,* inquit, *interim Palatium publica expectatio magni ſecreti impatiens.* Ibidem: *Otho in Palatium vectus.* An Veſpaſianus, qui deformem Urbem incendiis ac ruinis inſtauravit: Et Titus Filius, ſub quo Romæ fœdum incendium per triduum fuit, Palatium vel refecerint, vel auxerint, atque exornaverint, mihi non liquet.

Domitiani domus, ut Tiberiana domus addita Palatio. In vita Domitian. cap. 15. Lib. 8. Ep. 39.

Domitianus in immenſum amplificavit, exornavitque. Plutarchus; In vita Poplicolæ. *Qui,* inquit, *Capitolii magnificentiam admiratur.* εἰ μίαν εἶδεν ἐν οἰκίαις Δομιτιανοῦ στοάν, ἢ βασιλικήν, ἢ βαλανεῖον, ἢ παλλακίδων δίαιταν· *ſi unam videat in DOMITIANI DOMO Porticum, vel Baſilicam, vel Balneum, vel Pellicum diætam* (gynæceum, & domicilium fœminarum, an cœnationem?) quaſi æqua videns Capitolia, admirationem deponet. Et hæc feciſſe Domitianum, conſtat ex ſequentibus; *gaudes cum in ædificia omnia profundas, qui ut Midas ille, omnia tibi aurea fieri, & gemmea cupis.* Suetonius: *ſolicitor in dies, porticuum, in quibus ſpatiari conſueverat, parietes Phengite lapide diſtinxit; è cujus ſplendore per imagines quidquid à tergo fieret, provideret.* Majora Poëtæ proloquuntur. Martialis negat ante fuiſſe commodam convivarum ſedem.

Qui Palatinæ caperet convivia menſæ,
Ambroſiaſque dapes, non erat ante locus.

Idem externis, & laudatis ædificiis ſublimius, & pulchrius, & Cœlo par oſtendit.

Lib. 8. Ep. 36.

Regia Pyramidum, Cæſar, miracula ride;
Jam tacet Eoum barbara Memphis opus.
Pars quota Parrhaſiæ labor eſt Mareoticus aulæ;
Clarius in toto nil videt Orbe dies.
Septenos pariter credas aſſurgere montes,
Theſſalicum brevior Pelion Oſſa tulit.
Æthera ſic intrat, nitidis ut conditus aſtris
Inferiore tonet nube ſerenus apex.
Et prius arcano ſatietur lumine Phœbi,
Naſcentis Circe quam videt ora patris.
Hoc Auguſte tamen, quæ vertice ſydera pulſat,
Par domus eſt Cœlo, ſed minor eſt domino.

Sylvar. l. 4. in epulo Domitiani.

Statius:

Tectum auguſtum, ingens, non centum inſigne columnis
Sed quantæ ſuperos, Cœlumque Atlante remiſſo
Suſtentare queant ſtupet hoc vicina Tonantis

Regia,

Regia, teque pari lætantur sede locatum
Numina, ne magnum properes ascendere Cœlum.
Tanta patet moles, effusæque impetus aulæ,
Liberior campi multumque amplexus aperti,
Æthereo & tantum Domino minor. ille penates
Implet, & ingenti genio juvat, æmulus illic
Mons Lybis, Iliacusque nitent, & multi Syene,
Et Chios, & glauca certantia Doride saxa,
Lunaque portandis tantum suffecta columnis.
Longa super species; fessis, vix culmina prendas
Visibus, auratique putes laquearia Cœli.

Nec solum tam variis marmorum seu glebis, seu crustis omnia distinguebantur, sed argento, auro, ac gemmis. Argenti, aurique mentionem supra fecit Plutarchus: aurum item ac gemmas conjicias ex Tacito: *In qua*, inquit, Domo Neronis, *haud perinde gemmæ, & aurum miraculo essent, solita pridem, & luxu vulgata.* Si hæc usitata in ædibus Civium, multo magis in Palatio Principis. Multas ejusmodi gemmas, sed præsertim in pocula conflata conformatas Trajano Principe in Capitolium translatas testatur Martialis: *Palatii ornamenta.* *Lib. 15. Annal.*

Quidquid Parrhasia nitebat aula,
Donatum est oculis, Deisque nostris.
Miratur Scythicas virentis auri
Flammas Juppiter, & stupet superbus
Regis delicias, gravesque luxus.

Lib. 12. Ep. 15.

Plinius delubrum statuit in Palatio, quod videlicet, ut placet Servio, sub uno tecto plurima complexum est Numina. *Romæ*, inquit, *ejus opera sunt, Latona in Palatii delubro.* LARARIUM, aut ego fallor, intelligit. Hoc autem duplex fuit, Lampridius in Alexandro: *Virgilii imaginem cum Ciceronis simulacra in secundo Larario habuit: ubi & Achillis, & magnorum virorum. Alexandrum vero magnum inter Divos, & optimos in Larario majore consecravit.* Unius meminit Capitolinus in Marco. *Ut imagines magistrorum aureas in Lario haberet.* *Lib. 36. cap. 5.*

Jam vero, quia nondum de gradibus devexis in Sacram viam, versus Arcum Titi dictum est, pro certo habendum, GRADUS, & FRONTEM Palatii ex ea parte fuisse, quòd inde in Palatinum Collem, ipsasquè Cæsarum Ædes ascendebatur. Tacitus: *Interclusum alterum iter; idque solum quod in sacra via pergeret, patebat. Tum consilii inops in Palatium rediit.* Martialis: *Frons, & gradus Palatii.* *3. Histor.*

Quæris iter? dicam: vicinum Castora canæ
Transibis Vestæ, Virgineamque domum.
Inde sacro veneranda petes Palatia clivo,
Plurima qua summi fulget imago ducis.

Ep. 71. l. 1.

Paria scripsit Ovidius:

Hæc est à Sacris quæ via nomen habet.
Hic locus est Vestæ, qui Pallada servat & ignem,
Hæc fuit antiqui Regia parva Numæ.
Inde petens dextram, Porta est, ait ista Palati,
Hic stator, hoc primum condita Roma loco est.

Loc. cit.

Dion: *Ducunt via Sacra, ut perducant in Palatium.* Idem de Vitellio: *Cæsarem è Palatio, ubi magnas voluptates ceperat, deducunt, trahuntque via Sacra.* Herodianus: *Raptum Palladium Vestales Virgines media Sacra via in aulam Imperatoris transtulerunt.* Gradus Palatii memorantur à Suetonio in Nerone: *Proque Palatii gradibus Imperator consalutatus.* Ab eodem in Vitellio: *Statimquè pro gradibus Palatii apud frequen-* *Lib. 77. in Antonin. Carac.* *Lib. 65. in Vitellio.* *Lib. 1. c. 8.*

Cap. 15. *frequentes milites.* A Dione in Trajano: *Plotina uxor Palatium ascendens ex gradibus ad Populum conversa.* De AREA ante Palatium, Theatri capace, & porticu inibi extructa: Josephus: *Extructa*, inquit, *ante Regiam scena, conveniunt eò spectatum Romanorum nobiles.* Deinde vero: *consedit*, Cajus, *inter amicos in theatro, quod compactile instaurabatur per singulos annos hoc modo. Duas habet Januas: alteram versus subdivalem aream, alteram versus porticum, per quam actores ingrediebantur, & egrediebantur.* VESTIBULI Palatini meminit Gellius: *In vestibulo*, inquit, *Ædium Palatinarum omnis ferè ordinum multitudo opperientes salutationem Cæsaris constiterant.* Ex quo deprehenditur laxitas loci. De eodem Suetonius: *Dicitur etiam vidisse quondam per quietem stateram in media parte vestibuli Palatinæ domus positam examine æquo.* De PORTICIBUS Julius Capitolinus in Pertinace: *Ingressique porticus Palatii usque ad locum, qui appellatur Sicilia:* sed apud P. Victorem, impressione Aldi, Suelia: fortasse *Subvelia.* Velia enim celsa pars Palatini Collis. An Porticus Sicilia dicitur, sicut de Augusto scribit Suetonius? *Erat illi locus in edito singularis, quem Syracusas, & τεχνόφυον vocabat.*

Lib. 18. Jud. Antiquit. c. 1.

Area, Vestibulum, Porticus Palatinæ.

In Vespas. cap. 25.

In vita cap. 72.

Ibidem COENATIO JOVIS, ut apud Plutarchum Lucullus, *Cœnabimus in Apolline*, id est in *Triclinio, & Cœnatione Apollinis.* Quibus nempe apposita eorum Deorum præcipua simulacra atque imagines nomen fecerant. Sic in eodem Palatio Diætæ MAMMEÆ, id est Cœnationes ab Alexandro Severo nomine matris insignitæ. Lampridius in ejus vita: *In matrem Mammeam unice pius fuit, ita ut Romæ in Palatio faceret diætas nominis Mammeæ, quas imperitum vulgus hodie ad Mammam vocat.* Ibidem Cœnatio Domitiani MICA nomine, de qua Martialis:

Lib. 1. Ep. 59.

Mica vocor; quid sim cernis? Cœnatio parva.
Ex me Cæsareum prospicis ecce tholum.
Frange thoros; pete vina, rosas cape: tingere nardo
Ipse jubet mortis te meminisse Deus.

HERMÆUM, aliam Palatii diætam, seu Cœnationem Mercurii, vocat Suetonius in Claudio: *In diætam, cui nomen est Hermæum, recesserat.* Ibidem TRICLINIA versatilia, è quibus unguenta, & flores effunderentur. Lampridius in Heliogabalo: *Oppressit Tricliniis versatilibus parasitos suos violis, & floribus sic, ut animam aliqui efflaverint, cum erepere ad summum non possent.* Idem, eodem auctore, *stravit & Triclinia de rosa, & lectos, & porticus, & sic per ea ambulavit, idque omni florum genere, liliis, violis, hyacinthis, & narcissis.* Maximum numerum Aularum, Conclavium, Cubiculorum indicant illa Plinii junioris ad Trajanum: *Nullæ obices, nulli contumeliarum gradus, superatisque jam mille liminibus, ultra semper aliqua dura & obstantia.* De VIRIDARIO Lampridius: *Montem Nivium in viridario domus æstate fecit* Heliogabalus advectis nivibus. De BALNEIS Palatinis Josephus: *Mox, ubi regiam ingressi sunt, deflexit ad infrequentem quandam cryptam ducentem ad Balneas.* Has deinde admirabilius Domitianus extruxit, ac deinde Heliogabalus. Lampridius in ejus vita: *Lavacrum publicum in ædibus aulicis fecit, simul & palam populo exhibuit.* De Plateis marmore stratis idem in eodem: *Stravit & saxis Lacedæmoniis, ac porphyreticis plateas in Palatio, quas Antonianas vocavit, quæ saxa usque ad nostram memoriam manserunt, sed nuper eruta, & erecta sunt.* De excelsa turri ab Heliogabalo exædificata idem: *Fecerat & altissimam Turrem substratis aureis, gemmatisque ante se tabulis, ex qua se præcipitaret, dicens etiam mortem suam pretiosam esse debere.* Sed hæc in Palatio an alibi ponenda est? probabilius in Palatio, in quo habitans supervenientibus conjuratis se præcipitando eriperet. De Atrio, quod Severus transferre voluit contra Cœlium Montem, & Templum nunc S. Gregorii, Spartianus in Severo:

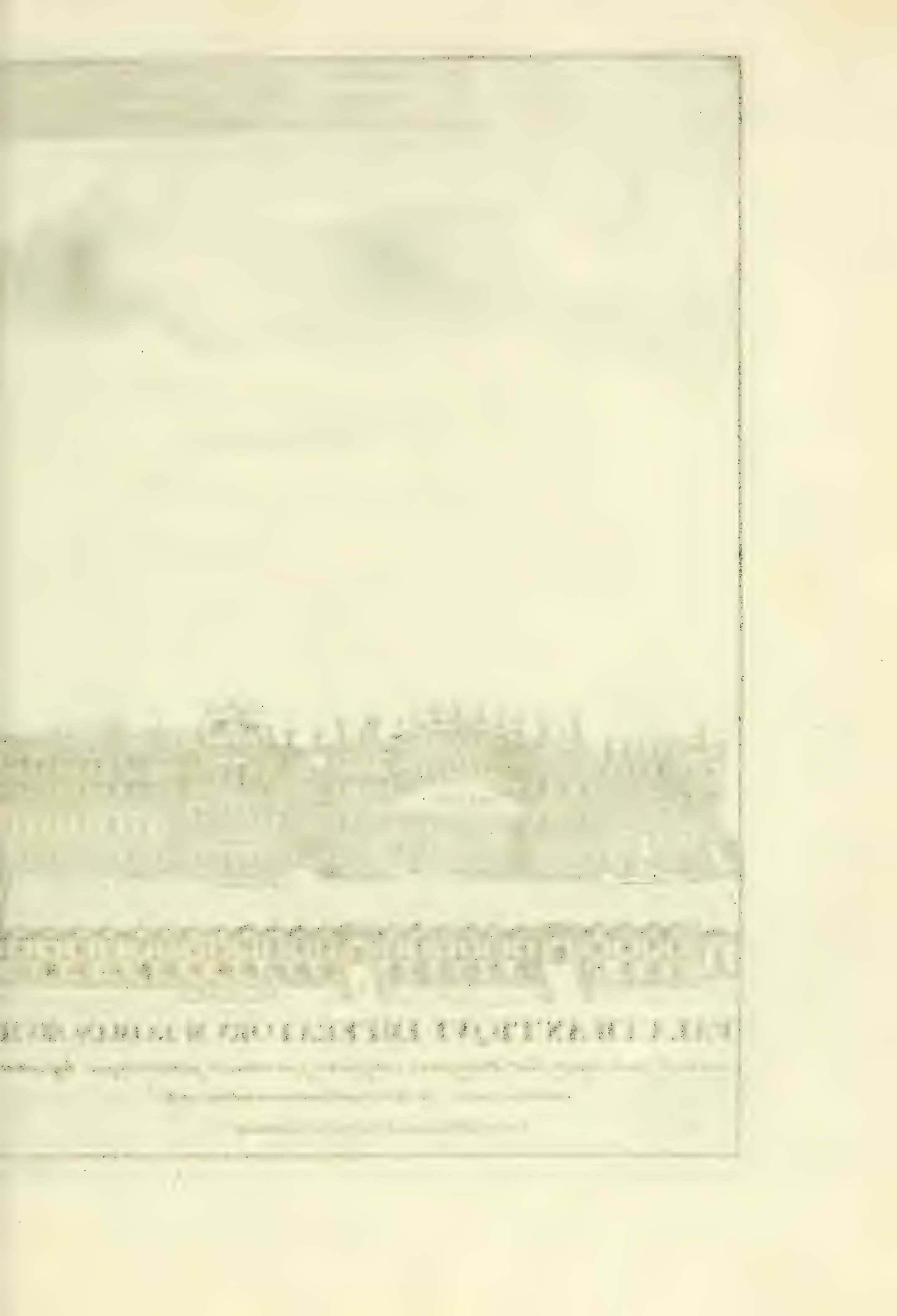
Cap. 10.

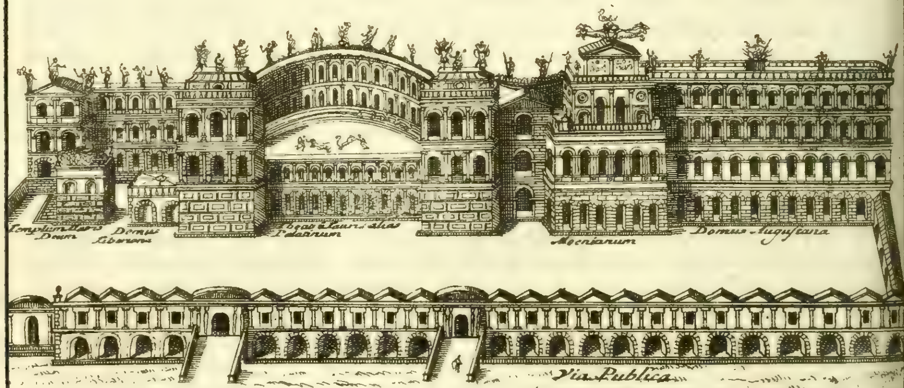
Lib. 19. Jud. Antiquit. c. 1.

Plateæ Palatii.

Turris.

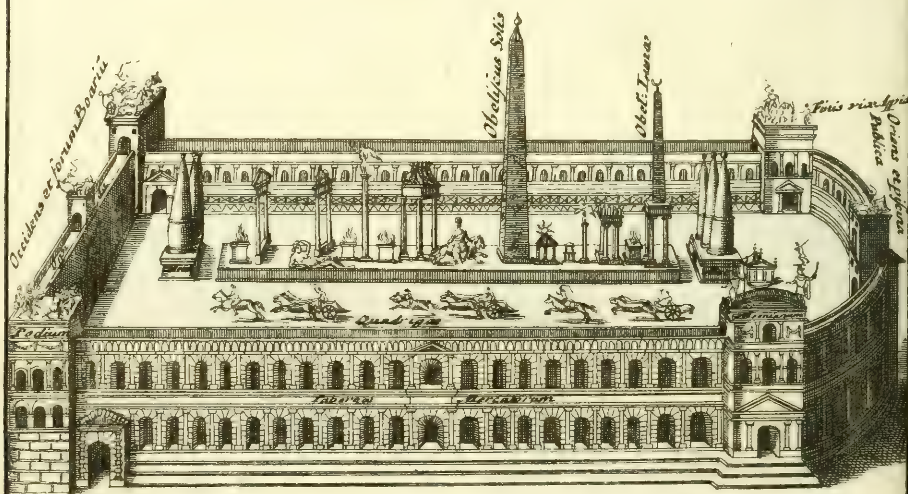
Atrium.

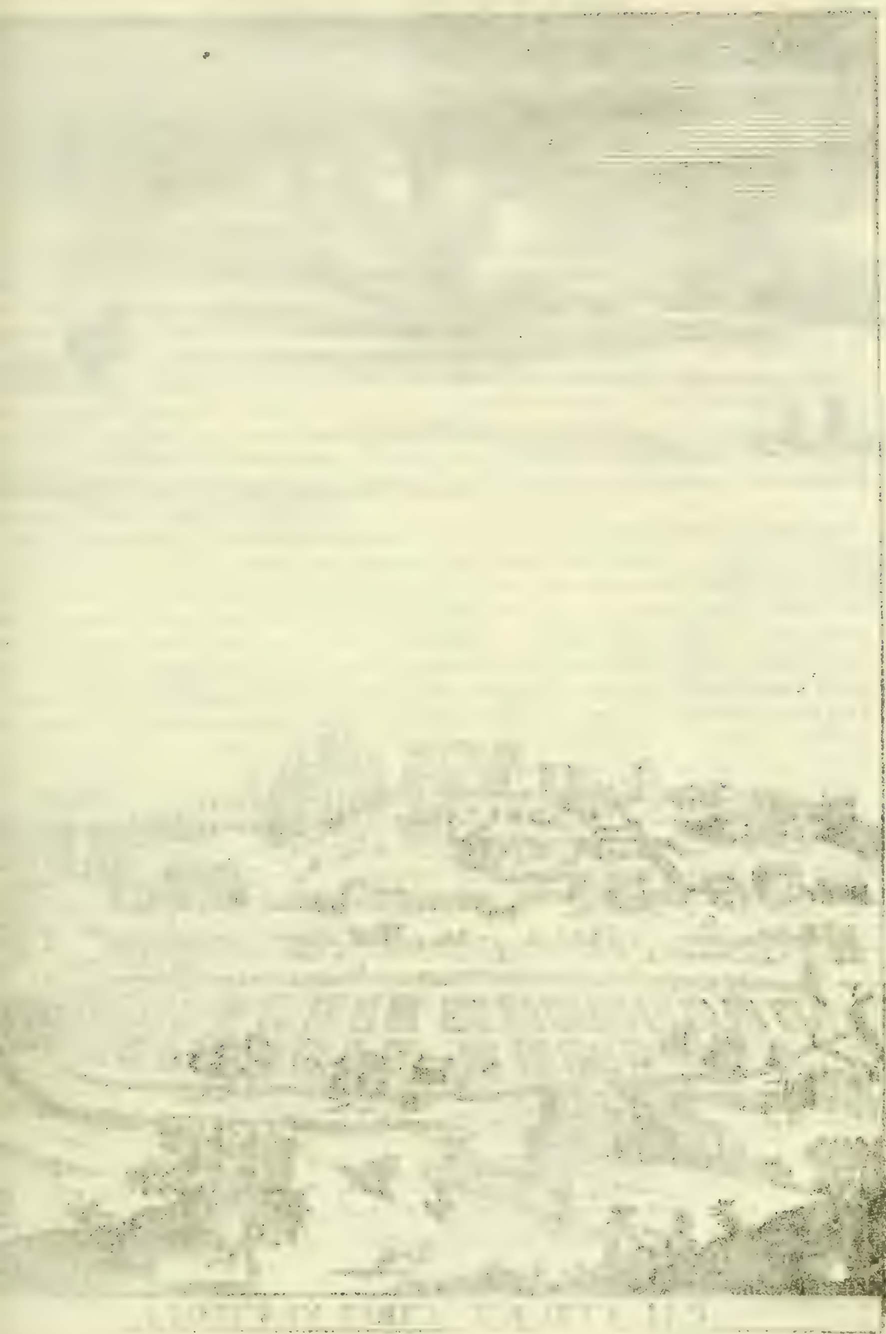

PALATII ANTIQVI IMPERATORVM ROMANORVM

ex heis quae supersunt Vestigieis, reliquieis, parietineis, uetusteisque lapidum nummorum et librorum monumenteis, certis-sima delineatio Onuphrij Panuinij.

CIRCVS *Meridies et Auentinus* **MAXIMVS**

PALATII ET CIRCI VESTIGIA

Severo: *Nisi absente eo per Præfectum Urbis medium simulacrum ejus esset locatum, aditum Palatinis ædibus, id est Regium atrium ab ea parte facere voluisset.* Non fecit, structo in subjecta valle Septizonio. De Porticu stabuli Vopiscus in Carino: *Quos in Palatio circa Porticum stabuli pictos vidimus.* De marmoreis crustis, & ornamentis Lampridius in Alexandro: *Alexandrinum opus marmoris de duobus marmoribus, hoc est porphyretico, & Lacedæmonio primus instituit in Palatio exornatis.* Auctor Panegyrici ad Constantinum: *Ne commemnerent qui viderent deambulare, & tantum in illo Palatio marmoratis parietibus incedere.* De Domus amplitudine, innumerisque conclavibus Plinius in Panegyr. *Nullæ obices, nulli contumeliarum gradus, superatisque jam mille liminibus ultra semper aliqua dura, & obstantia.* Videtur & titulus Palatio à Nerva inscriptus, ARX PVBLICARVM ÆDIVM. Idem ibidem: *Magno quidem animo parens tuus hanc ante hos Principes Arcem publicarum Ædium nomine inscripserat; Frustra tamen, nisi adoptasset, qui habitare ut in publicis posset. Quam bene cum titulo isto moribus tuis convenit? quamquam omnia sic facis, tamquam non alius inscripserit.* Itaque post Domitianum amplioribus semper ornamentis Palatium instructum est. An Trajanus quidquam adjecerit, cum dubitem, affirmare non ausim. Plinius in Panegyrico: *At quam magnificus in publicum es? Hinc Porticus, inde delubra occulta celeritate properantur.* Sed aliquis Porticus Fori Trajani intelliget.

Porticus. *Amplitudo.* *Titulus Palatii.*

Sed Commodo, tertio conflagravit. Dion: *Incendium noctu excitatum è quibusdam Ædibus ad Templum Pacis pervenit: consumptisque Tabernis, in quibus merces Ægyptiorum, & Arabum erant, conscendit Palatium; ubi adeo multa exusta sunt, ut libelli, qui ad Principatum pertinebant, omnes ferè interierint.* Et paulo post: *Incendium nisi consumptis rebus omnibus, quibus adhæserat, restingui non potuit.* Idem tradit Eusebius in Chronico. Eutropius: *Deinde aliud incendium Romæ exortum est, Ædem Vestæ, & Palatium plurimamque Urbis partem solo æquavit.* Herodianus item plurima, & pulcherrima Urbis absumpta esse testatur. At quis instauravit? Idem Commodus, qui & suum illi nomen, ut plerisque aliis, immo & ipsi Romæ commodavit, quam Coloniam Commodianam dixit. Lampridius: *Datus in perpetuum ab exercitu, & Senatu in Domo Palatina Commodiana conservandus.* Refecisse etiam multa Severus credendus est, qui teste Spartiano, *Romæ omnes Ædes publicas, quæ vitio temporum labebantur, instauravit, nunquam prope suo nomine ascripto, servatis ubique titulis conditorum.* Denique ab aliis Augustis sic auctæ sunt Ædes Palatinæ, ut totum fere montem insiderent: sic exornatæ, ut terrarum Dominis pares haberentur. Claudianus:

Palatium iterum incensum, & refectum. *Lib. 10. in Commodo.* *In Commodo.* *In Paneg. de 6. Cons. Honor.*

Non alium certe decuit rectoribus Orbis
Esse Larem, nulloque magis se Colle potestas
Æstimat, & summi sentit fastigia juris,
Attollens apicem subjectis Regia Rostris.

Theodorico Rege Italiæ jam Palatii fabricæ timebatur. Itaque scribente Cassiodoro ipse testatur: *Quando pulchritudo illa mirabilis si subinde non reficitur, senectute obrepente vitiatur.* Et refici imperavit. *Hinc est, quod sublimitatem tuam ab illa indictione curam Palatii nostri suscipere debere censemus; ut & antiqua in nitorem pristinum contineas, & nova simili antiquitate producas. Quia sicut decorum corpus uno convenit colore vestiri: ita nitor Palatii similis debet per universa membra diffundi.*

Lib. 7. Var. Ep. 5.

Nunc tanta moles vel suis obruta ruinis est: vel lateritiis parietibus, ac porticibus informis; vel transiit in amœnitatem Farnesiorum Hortorum.

Cap. III.

Alia Palatini Collis Ædificia.

T*Ot circùm delubra videt, tantisque Deorum*
Cingitur excubiis: &c.

Sic pergit Claudianus. Ubi non modo intelligit Capitolina Templa, sed multo æquius Palatina viciniora. Heliogabali, id est SOLIS, Templum juxta Palatium ædificavit Heliogabalus. Lampridius in ejus vita: *Heliogabalum in Palatino monte juxta Ædes Imperatorias consecravit, eique Templum fecit studens, & Matris typum, & Vestæ ignem, & Palladium, & Ancylia, & omnia Romanis veneranda in illud transferre Templum, & id agens, nequis Romæ Deus, nisi Heliogabalus coleretur.* Ibi Templum Orci fuerat; ut idem affirmat.

Solis Templum in Palatino.

Templum Divorum CÆSARUM Tacitus Imperator fieri jussit, *in quo essent statuæ Principum bonorum, ita ut iisdem natalibus suis, & parilibus, & Kalendis Januariis, & votis libamina ponerentur.* Ita Vopiscus in ejus vita. At hoc Templum est ne in Palatino collocandum, utpote propinquum Ædibus Augustorum? Ibi fortasse fuit. Martialis aliquot Palatii ædificia nobis carmine depingit librum alloquens:

Templum Cæsarum.

Lib. 1. Ep. 71.

Inde sacro veneranda petes Palatia clivo,
Plurima quà summi fulget imago Ducis.
Nec te detineat miri radiata Colossi,
Quæ Rhodium moles vincere gaudet opus.
Flecte vias hàc, quà madidi sunt tecta Lyæi,
Et Cybeles picto stat Corybante tholus.
Protinus à læva clari sub fronte Penates,
Atriaque excelsæ sunt adeunda domus.

Hæc domus Proculi, de quo scribit, erat. Colossus ad radices montis prope Sacram viam, ut dicemus infra. De Lyæi, id est BACCHI Æde, ejusque fundatore, & forma plura, quæ dicam, non habeo. Ædes Matris Deum, seu CYBELES in Palatio fuit, ubi & Ædes VICTORIÆ. Livius: *In Ædem Victoriæ, quæ est in Palatio, pertulere Deam,* Cybelem, *Pridis Idus Aprilis, isque dies festus fuit. Populus frequens dona Deæ in Palatium tulit.* Hæc fortasse est Ædes Victoriæ de qua Livius: *Posthumius Consul Ædem Victoriæ, quam Ædilis Curulis ex mulctatitia pecunia faciendam curaverat, dedicavit.* Prope hanc altera fuit Ædicula Victoriæ. Livius: *Ædiculam VICTORIÆ VIRGINIS prope Ædem Victoriæ M. Porcius Cato dedicavit biennio postquam vovit.* Juxta quam collocant Ædem SOSPITE JUNONIS. Porro de Templo Cybeles Livius: *Ædem Matris Magnæ in Palatio faciendam locaverunt Censores.* Structum est Templum collocata stipe. Ovidius:

Ædes Bacchi, Cybeles, Victoriæ.

Dec. 3. l. 9.

Lib. 10.

Dec. 4. l. 5.

Eod. libro.

4. Fast.

Nasica accepit: Templi non perstitit auctor,
Augustus nunc est: antè Metellus erat.
Contudit æs populus, de quo delubra Metellus
Fecit, ait, dandæ mos stipis inde manet.

Tredecim annis postquam locata erat, dedicavit eam M. Junius Brutus, ludique ob dedicationem ejus facti, quos primos scenicos fuisse Valerius Antias est auctor, Megalesia appellati. Livius. Cicero de Aruspic. Respon. *Nam quid ego de illis ludis loquar, quos in*

Dec. 4. l. 6.

Palatio

Palatio nostri majores ante Templum in ipso Matris Magnæ conspectu Megalesiis fieri, celebranique voluerunt.

Ædes Deorum PENATIUM in ea montis parte fuit, quæ respicit Ædem SS. Cosmæ, & Damiani. Tacitus prope Templum Vestæ videtur posuisse; cùm incendio Neroniano, *Ædes*, inquit, *Statoris Jovis vota Romulo, Numæque Regia, & delubrum Vestæ cum Penatibus Populi Romani exusta.* Livius: *Ædes Deorum Penatium in Velia de Cœlo tacta erat.* Sed cum esset summa, & ima Velia, Ædes circa imam erat. Summa enim Velia in summo jugo, ut supra dixi. Penates autem fuere Dii, quos credebatur Æneas advexisse Troja. Hector Æneam alloquens apud Virgilium: *Ædes Penatium. Lib. 15. Annal. Dec. 5. l. 5. Lib. 2. Æneid.*

Sacra suosque tibi commendat Troja Penates.

Et postea: *Lib. 3. Æneid.*

. . . . feror exul in altum,
Cum sociis, natoque, Penatibus, & magnis Diis.

Dionysius sic Templum, locique formam describit: *Templum Romæ non procul Foro ostenditur, situm in loco obscuro propter circumjecta ædificia, qui Romanis vulgò sub Olivis dicitur. In eo positæ sunt Trojanorum Deorum imagines, quas cuivis fas est inspicere, cum inscriptione, Denates, quæ Penates significat. Videntur enim mihi illi prisci ante inventum P usurpasse pro eo D litteram. Sunt autem hastati duo Juvenes habitu sedentium admodum antiqui operis. Alia quoque in antiquis Templis horum Deorum idola conspeximus, & in omnibus duo Juvenes militari habitu.* Hæc ille. *Lib. 1. Antiquit.*

CURIA Saliorum in eodem colle, de quibus postea.

Templum FIDEI in Palatio constituit P. Victor: auctor non facile proditur. Quidam vetustissimam Templi originem à Trojanis temporibus astruunt. Sed hoc probabiliter Templum est, quod fecit Numa. Dionysius: *Primus publicæ Templum sacravit Fidei assignatis ex ærario victimis, quemadmodum Diis cæteris. Recepta enim semel in Civitatem firmitudo Fidei apud singulos etiam cives erat valitura plurimum.* Livius: *Soli Fidei solemne instituit. Ad id sacrarium Flammes bigis curru arcuato vehi jussit, manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere, significantes, Fidem tutandam, sedemque ejus etiam in dextris sacratam esse.* Fuit etiam Ædes Fidei in Capitolio. Plinius: *Spectata est in Æde Fidei in Capitolio imago senis.* Cicero: *Qui jusjurandum violat, is Fidem violat: quam in Capitolio vicinam Jovis Opt. Max. ut in Catonis Oratione est, majores nostri esse voluerunt.* Publius Victor eodem loco statuit Deæ VIRIPLACÆ Ædem. De ea Valerius, seu sacello: *In sacellum Deæ Viriplacæ, quod est in Palatio veniebant, cum in eo conjuges simultates deponerent.* In eodem *Palatio Febris fanum, & Aram* Cicero constituit, & Valerius, qui ejusdem duo Templa aliis in locis dicata commemorat. Ibidem Templum JOVI VICTORI collocatur, quod bello Samnitico, in quo P. Decius filius se pro legionibus Romanis devovit, votum est ab ejus collega Q. Fabio. Livius: *Ipse Ædem Jovi Victori, spoliaquè hostium cum vovisset ad Castra Samnitium perrexit.* Postea dicatum Idibus Aprilis canit Ovidius: *Lib. 2. Lib. 1. Lib. 35. cap. 10. Lib. 3. de Offic. Val. lib. 2. cap. 1. 3. de Nat. Deor. 1. de Leg. Val. lib. 2. cap. 1. Liv. lib. 10. Dec. 1.*

Occupat Aprilis Idus cognomine Victor
Juppiter; hac illi sunt data Templa die. *Fast. lib. 4.*

Hoc Templum sponte patefactum prodigio fuit ante mortem Claudii Cæsaris, ut refert Dion. *Lib. 60.*

In eodem Palatio PORTICUS Q. Catuli, quam ille post Cimbricam Victoriam erigendam curavit in area eversæ domus Fulvii Flacci, qui cum C. Gracco occisus est. Quam postea prolapsam Consules ex Senatus consulto, restituendam locarunt. Et quamquam ad tectum pœne perducta, dejecta iterum à Clodio, refecta tamen, & perfecta aliquando est. In proximo DOMUS

ejusdem

Domus Catuli, & aliorum. — *Plin. l. 17. c. 1.* — *Ascon. in Orat. pro Scauro.* — *Plutarch. in vita utriusque.* — *Liv. Dec. 1. lib. 8.* — *Dion. l. 54.*

ejusdem Catuli; nec altera longe aberat L. Crassi Oratoris. Plinius: *Domus ei Crasso magnifica sed aliquanto præstantior in eodem Palatio Q. Catuli, qui Cimbros cum C. Mario fudit.* De domo Catilinæ Suetonius: *Docuitque Verrius Flaccus in atrio Catilinæ domus, quæ pars Palatii tunc erat*, id est domus Augustæ. De domo M. Scauri, qui Syllam vitricum habuit, Asconius: *Demonstrasse vobis memini me, hanc domum in ea parte fuisse Palatii, quæ, cum ab Sacra via descenderis, & per proximum vicum, qui est à sinistra parte, prodieris, posita est.* De domo Tiberii, & Caji Gracchorum Plutarchus; *Reversus primum Cajus ex Palatio demigravit sub Forum, velut locum magis popularem, ubi frequentissimi abjecti, & pauperes domicilia habebant.* De Vitruvii Vacci fundani domo Livius: *Vitruvius Vaccus vir non domi solùm, sed etiam Romæ clarus. Ædes fuere in Palatio ejus quæ Vacci prata diruto ædificio, publicatoque solo, appellata.* De eodem Cicero pro domo sua. In eodem colle domus Flaminis Dialis fuit. Dion: *Ignisque ab ea ad Vestæ usque grassatus, ita ut Sacra à Vestalibus in Palatium sint translata, & in domo Flaminis Dialis posita.*

Domus Ciceronis in Palatio. — *Fulv. lib. 2.* — *Marl. l. 3. cap. 5.* — *Plin. l. 17. c. 1.*

In eodem DOMUS CICERONIS, quod ipse testatur in Pisonem: *An tu eras Consul, cum in Palatio mea domus ardebat?* Et: *erat non solum domus mea, sed totum Palatium Senatu, Equitibus Romanis, Civitate omni, Italia cuncta refertum.* Pro Sextio: *Domus ardebat in Palatio.* Pro domo sua: *In conspectu præterea totius Urbis domus est mea.* Et de porticu, quam incensa domo inibi erexerat Clodius: *Hanc vero in Palatio atque in pulcherrimo Urbis loco porticum esse patiemini?* Cum igitur id unum toties, constanterque Tullius prædicet, miror à Fulvio, & Marliano collocari ad radices Palatii juxta Templum Jovis Statoris. Fuit enim in edito, & summo Colle; *in conspectu totius Urbis, & pulcherrimo ejus loco;* non autem in valle infima, ut videri vix posset. Quod si objiciant Plutarchum scribentem in vita Ciceronis *habitavit juxta Palatium:* Græcè habet περὶ τὸ παλάτιον. Quæ præpositio cum accusandi causa etiam, *in*, significat: & verius interpres vertisset, *in Palatio*, ut ait Cicero. Iidem non recte emptam volunt de L. Crasso, hic enim orator fuit, qui ante decesserat. Empta autem est de P. Crasso. Salustius in Ciceronem: *Cum in ea domo habitares homo flagitiosissime, quæ P. Crassi viri Consularis fuit;* deinde in domo L. Crassi sex loti arbores fuerunt, *quæ*, teste Plinio *duraverunt ad Neronis principis incendia*, quibus cremavit Urbem annis post CLXXX. *cultu virides, juvenesque, ni princeps ille accelerasset etiam arborum mortem.* At domus Ciceronis Clodiano incendio penitus corrupta, omniaque in eo consumpta, & solo æquata sunt, superstructa porticu Libertatis.

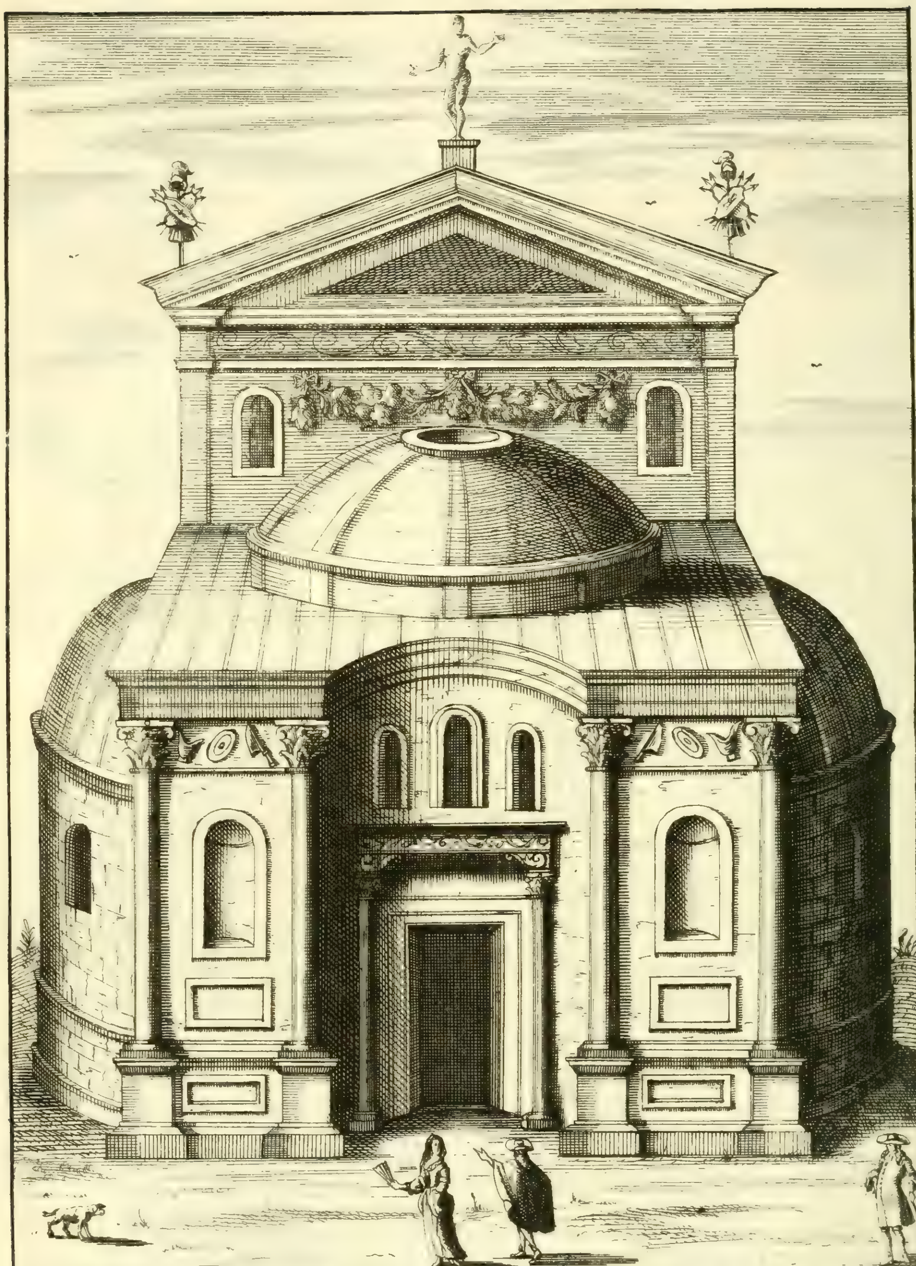
Lib. 5. Ep. Fam. Ep. 6. — *Lxxxvii. millib. & D. aureor.* — *Gell. l. 12. cap. 12.* — *Vell. lib. 2.*

Porro de ejus emptione ipse scribit ad Sextium: *Scripseras velle te bene evenire, quod de Crasso domum emissem. Emi eam ipsam domum millibus nummum XXXV. aliquanto post tuam gratulationem.* Et Gellius: *Cum emere vellet Cicero in Palatio domum, & pecuniam in præsens non haberet, à P. Sylla, qui tum reus erat, mutua H. S. vicies tacite accepit.* Quæ sunt L. millia aureorum. Fuerant ante M. Livii Drusi, qui Tribunus cum de danda Italicis populis Civitate leges ferret, occisus est. Vellejus: *Cum ædificaret, Drusus, Domum in Palatio in eo loco, ubi est, quæ quondam Ciceronis* (Crassum omisit, qui ante Ciceronem possedit) *mox Censorini fuit, nunc Statilii Sisennæ est; promitteretque ei architectus, ita se eam ædificaturum, ut libera à conspectu, immunis ab omnibus hominibus esset, neque quisquam in eam despicere posset; Tu vero, inquit, si quid in te artis est, ita compone domum meam, ut quidquid agam ab omnibus perspici possit.*

Proximè habitabat P. Clodius Ciceronis inimicus. Idem Cicero de Arusp. Respon. *Itaque, ne quis meorum imprudens introspicere possit tuam domum, ac te sacra illa tua facientem videre, tollam altius tectum, non ut ego te despiciam; sed tu ne aspicias Urbem eam, quam delere voluisti.* De his Ædibus Clodii Plinius: *P. Clodius, quem Milo occidit,*

Sester-

ROMVLI ET REMI TEMPLVM

ROMVLI ET REMI TEMPLVM

Prout extabat antiquitus ante Vrbani VIII. Pont. Max. instauratione

sestertium centies, & quadragies octies domo habitaverit: quod equidem non secus ac Regum insaniam miror. Ibidem Q. Fratris domum fuisse ex iis, quæ Cicero scribit ad Atticum, perspicuè infertur. Ibidem & M. Antonius habitavit. Dion: *Cumquè domus in Palatino monte, quæ prius Antonii, deinde Agrippæ, & Messalæ concessa fuerat, incendio esset absumpta, argento Messalam donavit, Agrippam in suam domum ad se recepit.* At domus Tarquinii Romanorum Regis V. prope Jovis Statoris Templum, juxta Palatium fuit. Livius: *Ex superiore parte Ædium per fenestras in novam viam versas (habitabat enim Rex ad Jovis Statoris.)* Demum observandum est, Ædes Civium postea cessisse Palatio Principis, ut totum ferme Collem insederit.

Lib. 36. *cap.* 15. *Trecentis septuaginta millibus aureorum.* *Lib.* 4. *Ep.* 2. *Dion. l.* 53. *Lib.* 1.

Cap. IV.

Romuli, & Pacis Templa, & Arcus Titi.

SPhæricam Ædem, & quadratam adjunctam Sanctorum Cosmæ, & Damiani, quadratisque magnis lapidibus olim extructam alii REMO, cujus Ædem P. Victor locat prope Templum Pacis: alii ROMULO, seu QUIRINO attribuunt. Hic quidem videtur fuisse Ædes Quirini, quam Livius in fine Libri decimi prope Forum collocat: *Ædem Quirini, quam in ipsa dimicatione votam apud neminem veterem auctorem invenio, ab Dictatore patre votam filius Consul* Papyrius *dedicavit, exornavitque hostium spoliis: quorum tanta multitudo fuit, ut non Templum tantum, Forumque his ornaretur, sed sociis etiam colonisque finitimis ad Templorum, locorumque publicorum ornatum dividerentur.* Novissimè quidam Castori, Pollucique ascripserunt. Verum, ut antea probavi, Ædes Castorum non exiguo intervallo distabat, ad radices Palatii in ipso Foro sita. Cum vero hic duæ fuerint Ædes: altera rotunda, altera quadrata; suspicari aliquis posset, utrumque fratrem Romulum, ac Remum gemina Æde cultum fuisse. Jam rotunda quasi vestibulum alterius est. Quod sane Templum situm in Sacra via, & à Fœlice Papa IV. SS. COSMÆ, & DAMIANO fuisse dicatum, cùm alii auctores, tum Anastasius in vita ejusdem Fœlicis, & Hermannus Contractus docet in Chronico. Idem ab Urbano VIII. nuper exornatum est: ut alibi referam.

Templum Romuli. *Pagliarius lib.* 1. *in Tacit.*

Pag: 169

Templum Pacis. Templum PACIS, cujus insignes adhuc extant ruinæ, post multa bella Civilia ædificavit, teste Suetonio, Vespasianus Augustus, *pulcherrimum operum* *Suet. in vita. c. 9.* *quæ unquam*, ut Plinius: ut Herodianus, *opus cunctorum tota Urbe maximum, atque pulcherrimum.* Idem: *Templorum omnium opulentissimum, egregiequè munitum, multo-* *Plin. l. 36. cap. 15.* *què ornatum auro & argento, quippe universi ferme suas illic divitias quasi in thesaurum congerebant.* Nec pauciora ingesserat Vespasianus. Josephus: *omnia in illud fanum* *Her. lib. 1.* *collecta, ac deposita sunt, quorum visendorum studio per totum Orbem, qui ante nos fue-* *Joseph. l. 7. cap. 24.* *runt, vagabantur.* Plinius: *Coronas ex cinnamomo in terrasili auro inclusas primus omnium in Templis Capitolii, atque Pacis dicavit Imperator Vespasianus Augustus.* Idem, *Plin. l. 12. cap. 19.* *statuam Nili ex basalte ferrei coloris, atque duritiæ,* ibi dicatam scribit, *sexdecim liberis circa ludentibus, per quos totidem cubiti summi incrementi augentis se amnis ejus in-* *Plin. l. 35. cap. 8.* *telliguntur.* Hoc Templum, in quo candelabrum, cæteraquè Templi Hierosolymitani vasa, & ornamemta, teste eodem Josepho, reposita sunt, centum circiter post annos, quam fuerat ædificatum, seu fortuito, seu oblato incendio, *Lib. 1.* arsit, Principe Commodo, ut Herodianus, & Dion (qui ait, erupisse vici- *Lib. 73. in Comm.* nis ædibus) tradiderunt; cùm Ædes quoque Vestæ, plurima ædificia, Urbisquè partes conflagrarunt, plurimosque dies pervagatum incendium non prius sedatum est, quàm repentinis imbribus extingueretur. Infausto sane prodigio, ut idem ait, quod Pace sublata gravissima deinde in Orbe Romano bella non sine Civium innumerabilium sanguine gesta sunt. Unam Hujus Templi, quæ superfuerat è marmore, immanem, striatamque Columnam olim sustinendo fornici impositam Paulus V. Pont. Max. transtulit ad Ædem B. Virginis cognomento Majorem, & in area ante vestibulum Basilicæ ex ære inauratum simulacrum ejusdem Virginis sustinentem collocavit.

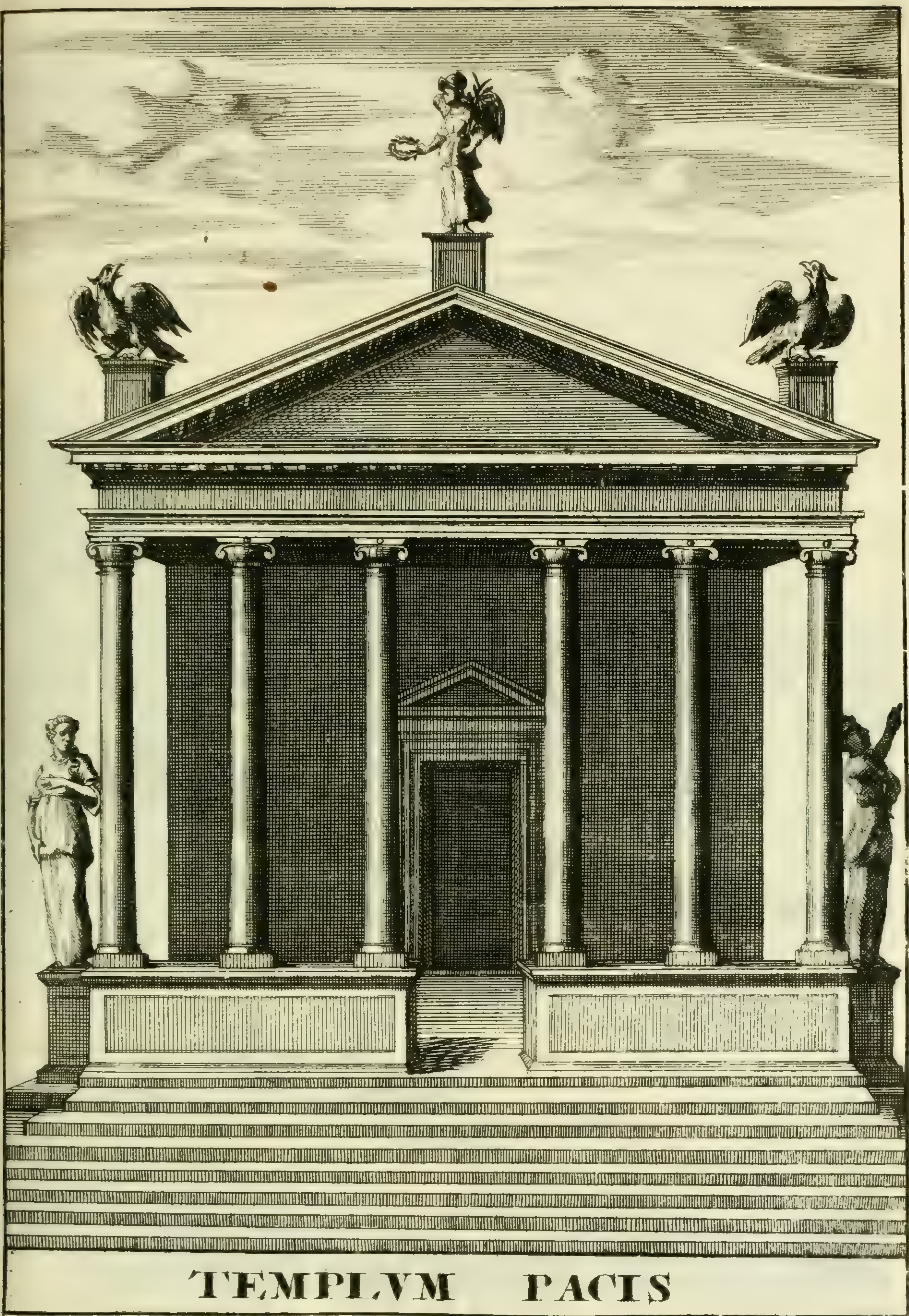
Lib. 16. cap. 8. Habuit Templum Pacis adjunctam Bibliothecam, cujus meminit Gellius: *Commentarium*, inquit, *de Proloquiis Lælii docti hominis, qui magister Varronis fuit, studiose quæsivimus; cumque in Pacis Bibliotheca repertum legimus.* Hæc, opinor, cum Templo arsit.

Arcus Titi. ARCUS TITI non longe abest; omnium, qui cum titulo extant, antiquissimus, & quod plerique putant, sic triumphalis, ut triumphantibus Vespasiano, ac Tito fuerit erectus. Sed hanc opinionem Arcus infringit Inscriptio. Sic enim habet:

SENATVS
POPVLVSQVE. ROMANVS
DIVO. TITO. DIVI. VESPASIANI. F
VESPASIANO. AVGVSTO

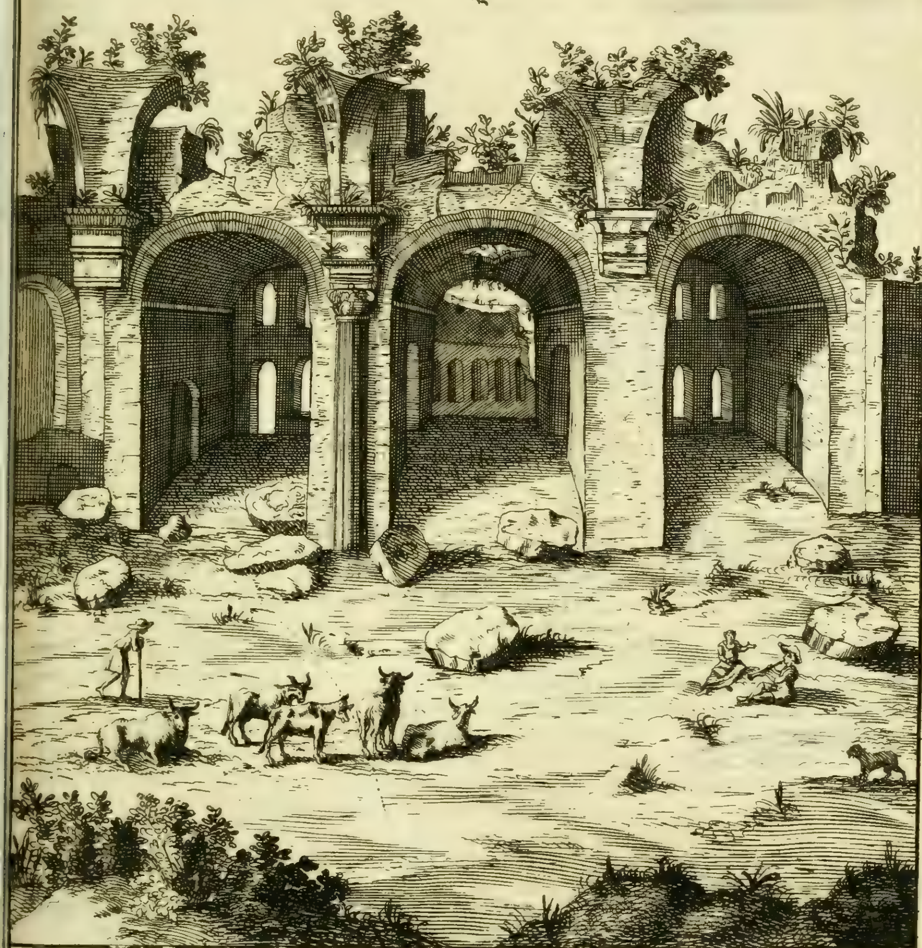
Alterum vero in altera fronte titulum vetustas submovit. Ejus porro Inscriptionis quædam verba paulo fusius explicabo, ut eliciam, Arcum illum non triumphanti, sed mortuo Tito decretum, & dicatum fuisse.

Tria ergo, quæ habet Inscriptio: Quod Arcus TITO fuerit erectus, quod ille cum Patre Vespasiano vocetur DIVUS, quod idem dicatur AUGUSTUS, ostendunt, Arcum post ejus obitum fuisse extructum. Confecto quidem bello Judaico, cùm ambo, & primus quidem, teste Josepho, Vespasianus curru vectus fuerit in triumpho, mirum est, Arcum Tito Filio, non autem

TEMPLVM PACIS

VESTIGIA TEMPLI PACIS.

tem Patri Vespasiano Augusto dicatum. Nisi fortè dicant, Vespasiano alterum dicatum fuisse, cum ejus neque in terræ solo, neque in annalium monumentis ullum extet vestigium. Aut afferant, Arcum hunc utrique in uno triumpho fuisse communem, & Vespasiani titulum in adversa, & exesa parte consumptum desiderari. Sed mirum item est, anteriorem potioremque partem, quam primo triumphantes inibant, titulo Filii, posteriorem vero Patris nomine fuisse inscriptam.

Difficilius solvitur, quod in eo triumpho Titus fuerit Augustus. Non enim *Qui Augusti, qui*
Augusti nomen ab Octavio Augusto deductum assumebant nisi Imperatores, *Cæsares vo-*
quorum esset absoluta potestas in universam Rempublicam. Qui vero successores *carentur.*
sive cognatione sanguinis, sive adoptione futuri erant, Cæsares dicti, *Nam Cæ-* *Dion. l. 53.*
saris, inquit Dion, *& Augusti vocabula nihil eis quidem ea potentiæ adjiciunt peculiaris; sed alterum successionem stirpis, alterum splendorem dignitatis significat.* Spartianus in Ælio Vero: *Illos vero, qui vel Cæsarum nomine appellati sunt, nec Principes, aut Augusti fuerunt.* Et postea: *Ælius Verus nihil habet in sua vita memorabile, nisi quod tantum Cæsar est appellatus, non testamento ut antea solebat, neque eo modo, quo Trajanus est adoptatus, sed eo prope genere, quo nostris temporibus à vestra clementia, Maximianus, atque Constantius Cæsares dicti sunt, quasi quidam Principum filii viri & de-*
signati Augustæ Majestatis hæredes. Ante Vespasianum quidem, Tiberius Augusti *Suet. in vi-*
successor, ut refert Suetonius, ne *Augusti quidem nomen*, quamquam hæredita- *ta Tiber.*
rium *ullis, nisi ad Reges ac dynastas epistolis addidit.* Id ipsum de Tiberio, & aliis *cap. 26.*
quos recenset; adnotavit Julius Bulengerius. *Caligula*, inquit, *Cæsar dictus non* *Buleng. l. 1.*
Augustus, eodem Suetonio teste. Immo, referente Dione, Caligula aliquan- *de Imper.*
do cum populus exclamasset; *Juvenis Auguste, ratus sibi injuriam factam, multos occi-* *Rom. c. 17.*
dit. Claudius ne Imperator quidem dici voluit Cæsar dictus est, ut etiam Nero, *Suet. in vi-*
& Galba apud Suetonium. Vitellius *cognomen Germanici delatum ab universis cupide* *ta Caligul.*
recepit, Augusti distulit, Cæsaris in perpetuum repudiavit, narrante eodem Suetonio. *cap. 22.* *Suet. c. 8.*
His addatur Otho, qui eodem auctore, non Cæsar, sed *ab infima plebe appellatus* *Id. in vita*
Nero, nullum indicium recusantis dedit, primisque epistolis suis Neronis cognomen adjecit. *Oth. c. 7.*
Acceperit ne Vespasianus Augusti cognomentum, idem non memorat, sed credibile est accepisse. Tribunitiam quidem Potestatem, & Patris Patriæ appellationem non nisi sero recepit.

At vivente Patre Titum Augustum fuisse appellatum nemo persuaserit, nisi verba ex veteri auctore promat. Contra Xiphilinus αὐτοκράτωρ Οὐεσπασιανὸς, καὶ καίσαρες ὅ τε Τίτος, καὶ ὁ Δομιτιανὸς ἀπεδείχθησαν. *Imperator Vespasianus, & Cæsares Titus, & Domitianus declarati sunt.* De Tito quidem reverso in Urbem Suetonius: *Suet. c. 6.*
Neque ex eo destitit participem, atque etiam tutorem Imperii agere. Censor idem unâ *in vita.*
cum Patre, Tribunus, & Consul; non tamen Augustus, cum ille viveret; hoc enim solum Patri datum. Plinius in Præfatione ad Titum: *Triumphalis, & Censorius tu, sextumque Consul, ac Tribunitiæ Potestatis particeps: & quod his nobilius fecisti, dum illud patri pariter, & Equestri Ordini præstas, Præfectus Prætorio ejus, omniaque hæc Reipublicæ.* Quæ consentiunt Suetonii loco citato. Quomodo autem Augustus, si Prætorii Præfectus? Quod si Titus ibi à Plinio appellatur Imperator: sic ille veteri more, ut alii duces, re bene gesta, fuerat proclamatus ab exercitu. Cæterùm octuaginta circiter post annos cœpere simul esse duo Augusti. Julius Capitolinus in vita Marci: *Fratrem*, inquit, *sibi participem in Imperio* Marcus *designavit, quem L. Aurelium Verum Commodum appellavit, Cæsaremque atque Augustum dixit, atque ex eo pariter cœperunt Rempublicam regere. Tuncque primùm Romanum Imperium duos Augustos habere cœpit.* Aliud autem esse participem Imperii, & Augustum, Bassianum, tradit Spartianus in Severo: *Ob hoc etiam*, inquit,

inquit, *filium ejus Antoninum, qui Cæsar appellatus jam fuerat, annum xiij. agentem participem Imperii dixerunt milites. Getam quoque minorem filium Cæsarem dixerunt: eumdem Antoninum, ut plerique in litteras tradunt, appellantes.* Hæc acta in Oriente, nondum absoluto bello Parthico. Postea vero reversus triumphans in Urbem Severus cùm bellum intulisset Britanniæ, eodemque auctore; pedibus æger bellum moraretur, idque milites anxiè ferrent, ejusquè filium *Bassianum, qui unà erant, Augustum fecissent; tolli se, atque in tribunal ferri jussit. Adesse deinde omnes Tribunos, centuriones, duces, & cohortes, quibus auctoribus id acciderat: sisti deinde filium, qui Augusti nomen acceperat; cumquè animadverti in omnes auctores facti, præter filium, juberet, rogareturque omnibus ante tribunal prostratis, caput manu contingens ait: Tandem sentitis caput imperare, non pedes.* Peccarunt igitur in Principem merito irascentem, qui Augustum fecerant: cum tamen ante participem Imperii faciendo, donativum largissimum meruissent. Quare quod Bulengerius scribit, à Severo vivente Caracallam, & Getam Augustos appellatos, non legi apud Spartianum, sed solum dictos Antoninos; idquè solum de Caracalla scripsit Herodianus: eum Antoninum vocatum, Marci insuper cognomen ex patris voluntate sumpsisse. Immo ipse Bulengerius; *Prius,* inquit, *omnium Valentinianus Valentem, & Gratianum Augustos non Cæsares fecit, præter Marcum, qui Verum socium Imperii adscivit,* ut Ammianus. Lampridius in Diadumeno refert, hunc cum Macrino Patre Imperatorem dictum ab exercitu: ejusque epistolæ initium recitat, *Patri Augusto Filius Augustus,* quam videlicet ejus nomine magister Celianus Afer scripserat. At ibidem refert, Herodianum scripsisse *Diadumenum tantum Cæsarem à militibus appellatum.* Sed non solus Herodianus: Julius quoque Capitolinus id scripsit in Macrino: *sciendum,* inquit, *præterea, quod Cæsar fuisse dicitur, non Augustus Diadumenus puer, quem plerique pari fuisse cum Patre Imperio tradiderunt.* Itaque cum res in incerto sit, tantundem fidei, quantum veritatis, habeat necesse est.

Caracalla non rite factus Augustus vivo Patre.

In vita Sev. Antonin. Caracallæ, & Getæ. Herod. l. 3. Bul. c. 9. Ammian. lib. 27.

Postea fuere duo simul Augusti, aut etiam plures, ut ante Marcus, & Verus. Sed ad Vespasiani tempora ea consuetudo referri non potest. Quare Titus vivente patre nec dictus est, nec fuit Augustus.

Duo simul Augusti post Marcum sero fuerunt.

In eodem titulo Titus cum Vespasiano dicitur DIVUS. Atqui uterque post mortem *Divus* factus est; nempe per Apotheosim, & consecrationem, quæ mortuis contingebat. Herodianus: *Mos est enim Romanis consecrare Imperatores, qui superstitibus filiis, vel successoribus moriuntur; quique eo sunt honore affecti, relati dicuntur inter Divos.* Quod sane nemini tribuebatur nisi corpore jam affecto sepultura: perfectisque ceremoniis, & pyra incensa. *Ex illo,* ait Herodianus, *una cum cæteris numinibus Imperator colitur.* Solebant quidem etiam Proconsulibus decerni Divum honores, poni Aræ, ac Templa in Provinciis; adeo superstitio valebat, & vanitas. Tito Flaminio, teste Plutarcho, Græci sacrificabant inter libandum, & Pæana canebant *Diis, & MARIO,* ut idem ait; *populus Romanus in cœna libavit.* Suetonius in Augusto: *Templa quamvis sciret etiam Proconsulibus decerni solere: in nulla tamen Provincia, nisi communi suo, Romæque nomine recepit. Nam in Urbe quidem pertinacissime abstinuit.* Nummi passim occurrent inscripti, *Romæ, & Augusto.* Tiberius apud Tacitum. Volente Hispania illi, ac Liviæ delubrum condere: *Cum Divus,* inquit, *Augustus sibi atque Urbi Romæ Templum apud Pergamum sisti non prohibuisset.* Idem Tacitus: *Decrevere eidem Tiberio Asiæ Urbes Templum, Matriquè ejus, ac Senatui, & promissum statuere.* Dion: *Ad statuas etiam Sejani, tanquam Tiberii solebant,* Romani *sacrificarunt.* Idem: *Edixisset etiam* Tiberius, *ne cui homini sacrificaretur; atqui res sacra Sejano fieri solebat.* Suetonius de Julio Cæsare: *Templa, Aras, simulacra juxta Deos, pulvinar, Flami-*

Herod. l. 4. In ejus vita. In ejus vita. In vita c. 52. Lib. 4. Annal. Lib. 4. Annal. Dion. l. 58.

Flaminem lupercos, ac nonnullos honores ad libidinem cepit, ac dedit. Id ipsum de
Augusto Tacitus: *Nihil Deorum honoribus relictum, cum se Templis, & effigie Nu-* *Annal. l.* 1
minum per Flamines, & sacerdotes coli vellet. Facta sunt aliis sacra, & oblatæ vi-
ctimæ ac dona; ut Tiberio, & Cajo Gracchis, de quibus Plutarchus: *Loca,* *In eorum*
in quibus interempti fuerant, consecrantes, primitias ibi omnium, quæ temporum articuli *vita.*
ferunt, libabant. Multi etiam ibi sacra faciebant, & adorabant, eò sicut ad Deorum
Templa commeantes. Ut C. Caligulæ: Qui, teste Josepho, se Deum putabat, *Lib.* 2. *de*
& volebat vocari: seque pro Deo gerebat, non contentus humanis honoribus coli *Bell. Jud.*
à subditis, Jovemque appellatione fratris salutabat. *Idemque,* referente Sueto- *cap.* 9. *&*
nio, *consistens sæpe inter Fratres Deos,* Castorem, & Pollucem, *medium se adoran-* *Ant. Jud.*
dum adeuntibus exhibebat. Templum etiam nomini suo proprium, & Sacerdotes, & ex- *Lib.* 19.
cogitatissimas hostias instituit: cum ceteræ gentes, auctore Josepho, *eidem sacrificia ul-* *cap.* 1.
tro facerent dicatis Aris ac Templis. Ut Neroni, cui eodem Suetonio referente, *In vita Ca-*
incedenti passim victimæ cæsæ, sparso per vias identidem croco, ingestæquè aves, ac lemnisci, *lig. c.* 22.
& bellaria. Ut Claudio, cui *Templum, & Aras Britanni posuerunt.* Ut Vespasiano, *Josep. Jud.*
& Adriano, qui sibi Templa, Bulengerio teste, erexerunt. Ut Domitiano, de *Ant. l.*18.
quo Plinius: *Cum sævissimi domini atrocissima effigies tanto victimarum cruore coleretur,* *cap.* 18.
quantum ipse humani sanguinis profundebat. *Euseb. l.* 2.

Hist. Eccl.
Quamvis ergo hisce superstitionibus Romani Imperatores colerentur, non *c.* 5. *&* 6.
tamen assequuti sunt, ut vivi dicerentur Divi. Immo plerique eorum, quos *Lib.* 1. *c.*4.
recensui, ne post mortem quidem Divi sunt facti: & quidam vitiis detestabi- *aut* 9. *de*
les in communi odio mortalium omnibus execrationibus, & conviciis merito *Imp. Rom.*
lacerati sunt. Qui vero meritis, ac virtute habebantur insignes, ii post mor- *In Paneg.*
tem ac sepulturam in Divorum numerum relati. Quamvis & improbis inter-
dum id tribuerit vanitas successorum, ut Commodo Severus. Sic enim conci-
liata populi benevolentia firmabat Imperium. Tacitus de Augusto: *Sepultura* *Tac. lib.* 1.
more perfecta, Templum, & cælestes religiones decernuntur. Vellejus: *Sacravit paren-* *Annal.*
tem suum Cæsar, Tiberius, *non imperio, sed religione, non appellavit eum, sed fecit* *Vell. lib.* 2.
Deum. Julius Capitolinus in Marco: *Denique priusquam funus conderetur, ut pleri-*
que dicunt, quod nunquam antea factum fuerat, neque postea, Senatus, Populusque non
divisis locis, sed in una sede propitium Deum dixit. Tacitus: *Reperio in commentariis* *Tacit. l.*15.
Senatus, Cerialem Anicium Consulem designatum pro sententia dixisse, ut Templum Divo *Annal.*
Neroni, qui tum vivebat, *quam maturrime publica pecunia poneretur. Quod qui-*
dem ille decernebat tamquam mortale fastigium egresso, & venerationem hominum meri-
to: quod ad omina olim sui exitus verteretur. Nam Deûm honor Principi non ante habetur
quam agere inter homines desierit. Symmachus: *Divi recepti Cælo Imperatores mortui.* *Sym. lib.*4.
Tertullianus: *Maledictum est, ante* ἀποθέωσιν *Deum Cæsarem nuncupare.* Plinius ad *cap.* 5.
Trajanum: *Quem tu,* Nervam, *lacrymis primùm, ita ut filium decuit, mox Templis* *In Apol.*
honestasti, non imitatus illos, qui hoc idem, sed alia mente fecerunt. Dicavit Cælo Tiberius *cap.* 34.
Augustum, sed ut Majestatis numen induceret: Claudium Nero, sed ut irrideret: Vespasia- *In Paneg.*
num Titus: Domitianus Titum, sed ille, ut Dei filius, hic ut frater videretur. Ex quo
sane constat Vespasianum, & Titum non ante obitum; sed à successoribus Di-
vos appellatos & factos. Vespasianus quidem, narrante Suetonio, *prima morbi,* *In vita*
quo mortuus est, *accessione, ut, inquit, puto, Deus fio.* Huc pertinet quod Adria- *cap.* 23.
nus adoptato Ælio Vero languido ac perituro, dixit, auctore Spartiano: *Ego*
mihi Divum adoptavi, non filium. Quod item Antoninus Caracalla apud eumdem *In vita*
Spartianum, occiso fratre Geta, cum vereretur Tyrannicam ex parricidio no- *Antonini.*
tam, audiretque posse mitigari facinus, si Divum fratrem appellaret, dixisse *Getæ.*
fertur; *sit Divus, dum non sit vivus.* Scio Augustum, & Domitianum Deos, dum
viverent appellatos. Propertius de Augusto:

Arma Deus Cæsar dites meditatur ad Indos.

Prop. lib. 3. Eleg. 4. Martialis de Domitiano:

Mart. l. 5. Epigr. 8. *Edictum Domini, Deique nostri.*

Idemque alii de utroque. Sed Augustum Poëtarum vanitas, & populorum adulatio. Domitianum ejusdem arrogantia, tumorquè ita nominavit. Se enim ipse Deum, ac Dominum dixit in Epistola; quod reliqui deinceps prosequuti sunt. Hic tamem post mortem Divus non fuit. Illa enim veneratio privato studio, metuquè à populo exhibita est, non publico decreto: nec Divi cognomentum solemni sanctione ac more majorum tribuebat; quod scilicet consecratio post mortem attulit, & decreta cum publicis cæremoniis Apotheosis. Concludam cum Tertulliano: *Qui Pater Patriæ est, quomodo Dominus est? Sed & gratius est nomen Pietatis, quam Potestatis. Etiam familiæ magis Patres, quàm Domini vocantur, tanto abest, ut Imperator Deus debeat dici, quod non potest credi, non modo turpissima, sed & perniciosa adulatione. Desine alium Deum credere, atque ita & hunc Deum dicere, cui Deo opus est.*

Sueton. in vita. c. 13.

Divi cognomen ex S.C. non dabatur vivis.

Tertull. loc. cit.

Non desunt Romæ eruditi viri veterum numismatum diligentes investigatores, qui putant multos inveniri nummos cusos vivente Augusto cum inscriptione *Divi*. Quos enim, ut ajunt, post ejus obitum successores excudi Augusto curarunt, suam quoque ipsorum imaginem inscriptionemque nummis indiderunt; quæ desunt nonnullis Divi Augusti nummis. Ex quo inferunt, *Divi* appellationem Augustum ante mortem consequutum.

Non semper cusoris nomen est in nummis.

Sed verum non est, id semper successores fecisse, ut nummis, quos defunctorum honori cudebant, suam effigiem, nomenque apponerent. Nam sive ob majorem eorum cultum, sive alias ob causas, ejusmodi nummis suam ipsorum imaginem ac nomen non raro detrahebant. Quod ipsa indicant Augusti effigie signata numismata, ut alia prætercam. Unum enim altera parte expresso Augusti capite sic inscribitur, *Divus Augustus Pater*; altera vero designatam Templi frontem cum inscriptione ostendit, *Providentia. S. C.* Quis autem dubitet, quin hoc à Tiberio cusum fuerit, cujus nomen supprimitur? Alterum præter caput Augusti, & Inscriptionem, *Divus Augustus*, Aquilam versa facie semipassis alis globo insidentem, aut potius attollentem, & S. C. ostendit. Id sane post Apotheosim se cusum demonstrat, in qua Aquila è pyra evolans in altum ferebatur: eademque frequenter in nummis antiquis, ut signum consecrationis visitur. Neque vero ex Senatus Consulto dictus unquam, vel tamquam Divus cultus est vivens Augustus, qui, ut supra dicebam, ab hisce honoribus pertinacissime abstinuit. Iidem cultores antiquitatis Tito viventi nummum *Divi* appellatione fuisse cusum volunt. Nam & *Consulatus* in eodem ascribuntur qui *Divis* post mortem ascribi non solent. Sed neque hoc urget. Nam etiam post mortem in nummis *Divi*, & *Augusti* non omnes quidem, at complures nominantur, cum simul honores divinos atque humanos illis componerent. Sic dicitur *Divus Claudius Aug. Pat. Divus Trajanus Aug. Pat. Diva Faustina Augusta.* Et in Arcu Titus *Divus* & *Augustus*, qui ab obitu Augustus non erat. Ibidem curru vectus, & triumphans, & spolia de Judæis capta visuntur. At sub Arcu ejusdem effigies volanti Aquilæ insidens insculpta est. Quod certum est argumentum consecrationis factæ post mortem. Quare honores viventis, vitaque functi in eo monimento sane quam pulcherrimo expressi sunt. Quod autem ajunt, eodem nummo æreo mediæque magnitudinis *Tito Divo Consulatus* ascribi; alii periti veterum nummorum, & antiquitatis eum rejiciunt, tanquam suppositum, & à falsariis nuper cusum: Quia nec hactenus quisquam in numismatis vidisse dixit, neque in codicibus hac de re impressis legisse simul *Divi* nomen, & *Consulatus*, ac *Tribunitias potestates*.

In nummis Augusti non sunt dicti Divi ante mortem.

His

SENATVS
POPVLVSQVE·ROMANVS
DIVO·TITO·DIVO·VESPA
VESPASIANO·AVGVSTO

TITI ARCVS

His conficitur, Divorum cognomenta non convenire Tito, ac Vespasiano triumphantibus. Et Arcum illum post obitum utriusque erectum fuisse à Senatu, Populoque Romano, vel sub Principe Domitiano, qui Titum Divum fecerat: vel Trajano imperante, quem certe in honorem Titi nonnulla ædificasse constat: & vetus docet Inscriptio, quam cœlabat epistilium columnarum Basilicæ veteris S. Petri in Vaticano; quem lapidem ex altero ædificio translatum religio Constantini in usum Ædis sacræ converterat. Hæc porro Inscriptio, cum vetus Basilica Paulo V. Pont. Max. ad novæ ædificationem dirueretur, ita se nobis aperuit: *Arcus Titi post ejus obitum erectus.*

D. TITO
D. VESPASIANI. F. AVGVSTO
IMP. CAESAR. D. NERVAE. F. NERVA. TRAIANVS
GERMANICVS. DACICVS. PONT. MAX. TRIB. POT. COS.
PP. FECIT

Ubi Titus jam mortuus & Divus, & Augustus dicitur.

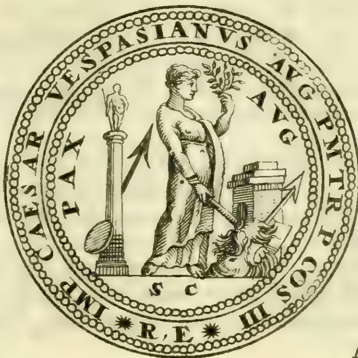
Adde Inscriptionem, quà, vivente adhuc patre, Titum, & Domitianum, Cæsares tantum, non Augustos constat fuisse appellatos: *Gruterus pag. 244.*

T. Cæsari	*Imp. Cæsari*	*Cæsari. Aug. F*
Vespasiano	*Vespasiano Aug*	*Domitiano*
Pontif. Tr.	*Pont. Max. Tr. Pot*	*Cos. Desig. II*
Pot. II. Imp. III	*IV. Imp. IX. Cos. IV*	*Principi. Iuventutis*
Cos. II	*P P*	

C. Papirius. Aequos. 7. Leg. III. Aug. Testamento. Poni. Iussit
Ex. Auri. P. X

Nec obstant nummi I. & II. Consulatus Titi, in quibus habetur **VICTORIA AVGVSTI. PAX AVGVSTI**: hæc enim, in obsequium patris, sunt potius intelligenda, qui solus erat Augustus; ut ex titulis utriusque patet nummi, absque Augusti nomine, Tito inscriptis: *Pag. 175* *Occo in Tito.*

Atque

Atque eadem Pacis, Victoriæque monumenta, in Vespasiani quoque nummis, recensentur. Animadvertendum insuper est, in aliis nummis I V. & VI. Consulatus ejusdem Titi, per Occonem editis, non integras legi Inscriptiones; ita ut Titum Augustum dictum iisdem Consulatibus, possit videri. IMP. T. CAES. VESP. AVG. P. M. TR. P. P. P. COS. IV. & VI. supple IMP. T. CAES. VESP. AVG. F. P. M. TR. P. P. P. COS. IV. hoc est *Imperator Titus Cæsar Vespasiani Augusti Filius Pontifex Maximus, Tribunitia Potestate Pater Patriæ Consul Quartum.*

Gruterus pag. 103.

VICTORIAE AVG. SACRVM
PRO REDITV
IMP. CAES. T. FLAVI
VESPASIANI AVG. F
PONT. MAXIM.
TRIB. POT. COS. II. P. P
STATVAM EX AERE
ORDO SPOL. CONLOC

Alterum verò Divi nomen, non nisi post mortem, consecuti sunt Romani Imperatores, atque inde colligit Donatus Arcum, Tito jam vita functo fuisse erectum annuente Domitiano; ut is non tantum Filius, sed etiam Dei Frater videretur. Typum verò Consecrationis Titi Aquilæ insidentis, sub Arcus fornice, insculptus exhibet lapis.

Plin. in Panegyr.

Adde Apotheoseos, sive consecrationis pompam, quæ sub Inscriptione, per totum epistilium orientalis frontis, paucis quidem figuris, victimarios, flamines, arasque designat; lectum item, cum imagine Imperatoris accumbentis. Tabulæ verò utrimque, sub fornice, hæ sunt, Titus in triumphali quadriga: à tergo Victoria Idumeam palmam altera gerit manu; alteraque super ejus caput lureani sustinet. Roma ipsa, hasta galeaque insignis equorum regit habenas. Incedunt Magistratus laureati, ramos ferentes, lictoresque XII. Testimonio scriptorum constat, Titum, cum patre triumphasse, at solus hic aspicitur in curru, quod Arcus erectus fuit, post ejus mortem à S. P. Q. R. In opposita tabula cernitur triumphi pompa, atque inter laureatos Arcum ingredientes duo præcipue fercula cum mensa aurea, & septilustre Candelabro.

CAP. V.

Domus Neronis Aurea.

HÆc Domus cum Domino stetit; bis à Nerone ædificata, bis conflagravit. Semel communi totius Urbis incendio, quod ipse parricida furiarum tædis agitatus excitavit. Iterum ab ejus obitu, cum aliis ædificiis locum dedit. De finibus, & situ ædificii ambigi jure potest, quem nos investigamus in præsentia, tum formam ædificii, & opes demonstrabimus.

Lib. 15. *Annal.*

Tres potissimum auctores ad AUREÆ DOMUS terminos investigandos nos quasi manu ducere possunt, Tacitus, Suetonius, Martialis. Tacitus: *Non*

Non ante, inquit, *Urbem ingressus est, quam domui ejus, qua Palatium, & Mœcenatis Hortos continuaverat, ignis propinquaret.* Suetonius: *Domum à Palatio Esquilias usque fecit, quam primo Transitoriam, mox incendio absumptam, restitutamque Auream nominavit.* Ex quibus locis patet domum inter Palatium fuisse, & Hortos Mœcenatis Esquilinos. At Martialis fines eosdem describendo, ejusdem Domus partes designat:

In vita Ner. c. 31. & 38.

Lib. 1. Epig. 2. de Spectac.

Fines domus Neronis.

Hic, ubi sydereus propius videt astra Colossus,
Et crescunt media pægmata celsa via;
Invidiosa feri radiabant atria Regis,
Unaque jam tota stabat in Urbe Domus.
Hic, ubi conspicui venerabilis Amphitheatri
Erigitur moles, stagna Neronis erant.
Hic, ubi miramur velocia munera Thermas,
Abstulerat miseris tecta superbus ager.
Claudia diffusas ubi porticus explicat umbras,
Ultima pars aulæ deficientis erat.

Ut igitur secernamus certa ab incertis; ubi est Amphitheatrum Flavium nunc Colossæum, *STAGNA Neronis erant*, hoc est, ut loquitur Suetonius in ejus vita, *stagnum maris instar circumseptum ædificiis ad Urbium speciem.* Ab Amphitheatro Orientem versus ascenditur in Esquilias, ubi Templum Sancti Petri cognomento ad Vincula, & dextrorsum inter vineta spectantur Titi Cæsaris THERMÆ, vulgari vocabulo, septem Aulæ. De his Suetonius: *Amphitheatro dedicato, Thermisque juxta celeriter extructis*, Titus *munus edidit apparatissimum, largissimumque.* Hæc etiam pars Urbis septis Neronianæ Domus inclusa est: Nam teste Martiale:

Stagnum domus aureæ ubi est Colossæum.

In vita Titi c. 7.

Hic ubi miramur velocia munera Thermas,
Abstulerat miseris tecta superbus ager.

Celeriter à Tito extructas.

Hic enim erant rura hortensia, & sylvæ septis domus inclusæ. Igitur hac ex parte Domus cum HORTIS Esquilinum Collem insederat usque ad Templum S. Martini cognomento in Montibus, nisi ampliori adhuc spatio producebatur. Et quia, teste Tacito, *Hortos suos, & Domum* Nero *MOECENATIS HORTIS continuaverat*, hinc illi sumebant initium ad Orientem extensi in parte Collis, ubi Esquilinæ Virginis vulgò Majoris, Diviquè Antonii Templa: desinebantquè in hortis Perettinis. Porò cum Hortos Mœcenatis Nero possideret, quod Mæcenas Augustum hæredem dixerat, & ab illo ad Cæsares successores bona devenerant, eosdem Domui suæ Nero adjecit; ut à Colle Palatino, Palatioque Principum totas fermè Esquilias occuparent, & non immerito Urbem domum factam dictum sit. Hæc vero explorata sunt, & veritati consentanea. Non ita certe locum designare possum, ubi vastissimum atrium, & frons ipsa Domus Neronis fuit; tamen, ut arbitror, scire cupientibus fiet satis. Redeundum ergo est ad Amphitheatrum, ubi Stagnum erat. Propè, ATRIUM cum porticibus, cœnationibus, & aulis visebatur. Sed statim ambigitur, an Atrium vergeret ad Arcum Titi; ibique cum Palatio conjungeretur domus: an vero ultra Constantini Arcum vallem inter Cœlium, & Palatinum occuparet. Blondus, & Marlianus hic putant fuisse. A quibus ut dissentiam, aliæ me rationes graviores monent. Nam de atrio, seu vestibulo sic Suetonius: *Vestibulum ejus fuit, in quo Colossus CXX. pedum staret ipsius effigie; tanta laxitas, ut porticus miliarias haberet.* At Martialis:

Horti Mæcenatis ad Templum S. Mariæ Majoris.

Amplitudo Domus & Hortorum Neronis.

Ubi esset frons, & atrium domus.

Sueton. in vita c. 32.

Vestibulum domus, & Colossus.

Hic ubi sydereus propius videt astra Colossus,
Et crescunt media pægmata celsa via.
Invidiosa feri radiabant atria Regis.

Porro utriusque auctoris locum componendo; Martialis propriè atrium intelligit, seu vestibulum domus, non totam domum poëticè, ut quidam interpretantur. Vestibulum autem interdum accipi pro atrio docet Gellius. At Suetonius id intelligit vestibuli nomine, quod verè, germanequè significat. Est enim, ut idem Gellius, *Vestibulum non in ipsis ædibus, neque pars ædium, sed locus ante januam domus vacuus, per quem à via aditus, accessusque ad ædes est. Qui domos igitur peramplas antiquitus faciebant, locum ante januam relinquebant, qui inter fores domus, & viam medius esset. In eo loco qui dominum ejus domus salutatum venerant, priusquam admitterentur, consistebant: & neque in via stabant, neque intra ædes erant.* Hæc ille. Vestibulum quidem dicet aliquis, ut ex his deducitur, erat tecto coopertum. Quare Colossum capere non poterat, qui ob excelsam sublimitatem locum sub dio apertum exigebat; nempe atrium, seu cavædium, è quo sese supra tecta extolleret. Verum hic repetendum est, quod supra dicebam ex Tacito, Palatium Cæsarum fuisse domo continuatum. Cum ergo domus Neronis, & Augusta conjungerentur, verisimile est admirandis columnationibus, aliqua saltem parte fuisse conjunctas, ut spatium inter utramque instar atrii relinqueretur, in quo staret Colossus. Ab eo additum in domum, ideoque vestibulum, idem tamen dici atrium à Martiale. Quod etiam indicat, ubi situm esset domus vestibulum, nempe in Sacra via, & parte clivi Palatini complanati. Idemque collatis explicatisque Suetonio, Martiale, Gellio, Dione, Spartiano, Prudentio, clare, nisi fallor, deprehendi. In quo necesse habeo digredi paulisper ad Colossum; ut Aureæ Domus germanam sedem decernam.

Gell. lib. 16. c. 5.

COLOSSVS AVREAE DOMVS.

Positum, figuram, & magnitudinem consideranda præbet: cum quibus quando loco fuerit motus, exponendum.

Positus ergo est à Nerone, stetitque olim Colossus prope Sacram viam, qua clivo ascensus erat in Palatinum Collem: Et prope Amphitheatrum, ut Colossæum ab illo dictum sit. Stetisse ad Sacram viam docet Martialis:

Hic ubi sidereus propius videt astra Colossus.
Et crescunt media pægmata celsa via.

Hic enim via Sacra est juxta interpretes, per quam ligneæ compactilesque machinæ immittebantur in Amphitheatrum, cum agerentur ludi. Aut potius machinas, & pægmata intelligit onusta spoliis, & præda, quæ eadem via in triumphis vehebantur. Dion: *Colossus Vespasiano Principe Sacra via collocatus;* & idem Martialis:

Inde sacro veneranda petes Palatia Clivo.

At in Palatium ascendentem quid in Sacra via morari poterat?

Nec te detineat miri radiata Colossi,
Quæ Rhodium moles vincere gaudet opus.

Nempe tam immanis ut esset altitudine centum viginti pedum, placet enim magis Suetonium audire, quam Plinium, tanta artificii elegantia, quantam ostendere potuit figurando marmore Zenodorus ævi Neroniani nobilissimus Statuarius. *Et statua*, inquit Plinius, *indicavit interisse fundendi æris scientiam; cum & Nero largiri aurum, argentumque paratus esset, & Zenodorus scientia fingendi cælandique nulli veterum postponeretur.* E marmore igitur, at radiatus; nam postea Martiale, Plinioque spectante, Vespasianus detracto Neronis capite radiatum Solis caput reposuit, & Colossus dicatus *Solis venerationi est, damnatis sceleribus illius Principis:*

Joseph. loco supra citat. Dion. l. 66. sive in Vesp. Xiph. Lib. 1. Ep. 71. Palmer. rostratium Roman. 160. Lib. 34. cap. 7. ubi scribit fuisse pedum centum decem.

cipis: Radii *septem* fuere, & singuli *longitudine pedum viginti duorum*, *& semis* ut ait P. Victor in Regione quarta. Nec solum à Vespasiano Solis facie, ac radiis illustratus, sed etiam refectus est. Suetonius; *Colossi*, inquit, *refectorem insigni congiario, magnaque mercede donavit.* Eusebius in Chronico: *Colossus*, inquit, *erectus habens altitudinis pedes* 107. Verum Eusebius ut numerando pedes aberravit, sic fortasse lapsus est Colossum erigendo. Nisi velit, ibi fuisse repositum, ubi ante fuerat erectus; neque enim loco est motus ante Adrianum. Sed cum domus conflagraverit aut eversa fuerit, aliqua sui parte mutilatus: tum sublato capite refici debuit, aut si forte collapsus, quod non scripsit Suetonius, erigi. Et vero loco motum non fuisse, constat ex Martialis sæpe citato Epigrammate:

Plin. loco citato.
In Vespas. cap. 18.

Hic ubi sydereus propius videt astra Colossus,
Et crescunt media pegmata celsa via.
Invidiosa feri radiabant atria Regis.

Significat enim, ut ajebam, Colossum fuisse in vestibulo domus Neronis, ubi ab eodem collocatus est. Et scribebat Martialis post Vespasianum, & statuam refectam. Quod si Dion scribit, *Vespasiano VI. & Tito IV. Coss. Templum Pacis dedicatum est; & Colossus Sacra via collocatus: quem ferunt fuisse altum pedes centum. Imago Neronis erat, vel Titi, ut ab aliis traditum est*, explicandus est, ut Eusebius. Nempe, Colossum, vel in eodem loco ubi ante fuerat, fuisse repositum, vel solum refectum, ac restitutum. Quod si aliud Dioni placet, audiendus non est. Tam enim id consonat veritati, ut alia duo, videlicet Colossum fuisse altum centum pedes: & effigiem Neronis, vel Titi, hunc expressisse, contra Suetonium, & Plinium.

Dion. l. 66.

Annos triginta septem post Vespasianum regnare cœpit Adrianus, qui Colossum loco motum aliò transtulit. Testis Spartianus. *Fecit*, inquit, *& sui nominis Pontem, & Sepulchrum juxta Tiberim, & Ædem Bonæ Deæ; transtulit & Colossum stantem, atque suspensum per Decianum Architectum de eo loco, in quo nunc Templum Urbis est, ingenti molimine, ita ut operi etiam elephantes viginti quatuor exhiberet.* Est autem advertendum, quod de Adriano subdit Spartianus, *Et cum hoc simulacrum post Neronis vultum, cui antea dicatum fuerat, Soli consecrasset:* de Commodo idem affirmare Lampridium: & quod ante vidimus, Plinium de Vespasiano. *Colossi caput dempsit*, ait Lampridius, *quod Neronis esset, ac suum imposuit, & titulum more solito subscripsit.* Dubium an idem afferat Xiphilinus in Commodo, *Abscisso capite Colossi, sui capitis imaginem reposuit.* Quare aut abscissum Colosso caput tanquam Hydræ multiplicatum succrescebat, aut aliquis horum actorum fabulam comminiscitur. Equidem, ut Spartiano assentior, quo auctore Colossum ab Adriano translatum accepimus, sic censeo Plinium audiendum, cujus narratione idem Colossus refectus habetur, & Soli dedicatus. Hic enim, quod viderat, scripsit; alii quod legerant, & audierant, multo post tradiderunt ævo Diocletiani. Xiphilinus Solis ne, an Neronis caput Commodus absciderit, ut suum reponeret, non refert. Aliis autem aures dare non possim, qui ajunt Neronis caput sæpius ablatum, atque repositum. Verum ex his abundè opinor confirmatum est, Colossum propè Sacram viam fuisse positum à Nerone, neque loco motum usque ad Adrianum, ideoquè Aureæ domus frontem ibi spectandam.

Colossus loco motus.

TEMPLUM ROMÆ.

Id ipsum ostendit; ad illud enim secundo digredior, quod translato Colosso, in ea sede, ubi ante steterat, ædificavit Adrianus. Ait enim Spartianus: *transtulit*, Adrianus, *Colossum stantem, atque suspensum de eo loco, in quo nunc Templum Urbis est.* Fuit enim & Romæ Templum, quæ tanquam Dea impiè colebatur ab Romanis. Alabandæ pridem in Civitate Cariæ, quæ regio est Minoris Asiæ, factum fuerat, de quo Livius: *Alabandenses Templum Urbis Romæ se fecisse commemoraverunt* in Senatu, *ludosque anniversarios ei Divæ instituisse.* Ante hos fecerant, & Smyrnæi, quos Tacitus in eodem Senatu loquentes inducit, *se primos Templum Urbis Romæ statuisse M. Porcio Consule.* At Romæ fecit Adrianus, eique Templum VENERIS adjunxit. Dion in Adriano αὐτὸς μὲν γὰρ τὴν τῆς ἀφροδίτης τε καὶ ῥώμης ναοῦ διάγραμμα αὐτῷ πέμψας: quod male vertit Interpres, *descriptionem, & formam Templi Veneris, quod Romæ fabricaverat, ad eum misit*; vertendum enim fuerat: *Ipse quidem* Adrianus, *descriptionem Templi Veneris, & Romæ ad eum mittens,* Apollodorum insignem architectum: *quippe significans,* pergit Dion, *sine illius opera, & ministerio etiam ingentia ædificia extrui posse, quærebat, an ædificium illud recte, & commode se haberet. Rescripsit de Templo, sublime illud, & concavum fieri oportere, ut ex loco superiori in Sacram usque viam insignior prospectus esset, & magis conspicuus. Concavum ad excipiendas ludorum machinas, quæ in eo latenter compingi, & item ex occulto in Theatrum duci possent.* Cassiodorus in Chronico: *His,* inquit, *Consulibus Templum Romæ, & Veneris factum est, quod nunc Urbis appedatur.* Eusebius in Chronico Veneris tantum appellat: *Templum,* inquit, *Veneris ab Adriano Romæ factum.* P. Victor, *Templum Veneris* in Regione quarta. Notitia Imperii, *Templum Veneris, & Romæ. Templum Urbis* Spartianus. Et Ammianus: *Urbis,* inquit, *Templum, Forumque Pacis.* Sed quod est Forum Pacis? An fanum, potius legendum? Prudentius:

Lanigerosque Deum Templis astare ministros,
Ac sacram resonare viam mugitibus ante
Delubrum Romæ; colitur nam sanguine & ipsa
More Deæ, nomenque loci, ceu Numen habetur:
Atque Urbis Venerisque pari se culmine tollunt
Templa, simul geminis adolentur thura Deabus.

Dec. 5. l. 3. Id retulerunt anno Urb. 584.
Anno Urbis 559.
Tac. lib. 4. Annal.
Anno Urbis 887.
Templum Veneris, & Romæ.
Pompejano, & Attiliano sub Adriano.
Loc. cit.
Am. l. 16.
Prud. lib. 1. Contra Symm.

Clau-

Claudianus:

Elusæ dominæ pergunt ad limina Romæ — *Lib. 2. in Stilic.*

Et:

Conveniunt ad tecta Deæ, quæ candida lucent
Monte Palatino.

Ex quibus locis Templi sedes, & pulchritudo deprehenditur. Erat enim in Colle Palatino, quà devexus est in Sacram viam prope Arcum Titi. Anastasius alibi collocat; ait enim in Felice IV. *Hic fecit Basilicam SS. Cosmæ, & Damiani in Urbe Roma, in loco, qui appellatur via Sacra, juxta Templum Urbis Romæ,* cui quidem assentiri non possum. Nam si ibi fuit Urbis Templum, unde transferri eximiæ magnitudinis, & politura Tiburtinos lapides nuper vidimus; in depresso, & humili loco situm, non in edito, & Monte Palatino fuit. Idem ergo sit Anastasio juxta Templum Urbis, ac non longe à Templo Urbis. Ubi autem Ædes est SS. Cosmæ, & Damiani, fuisse Templum Quirini, vel Romuli simul & Remi, non improbabilis opinio fert, ut supra dictum est. Porro frons Templi Romæ, ut indicat Dion, & Prudentius, Sacram viam è superiori loco spectabat; ut area ante Templum ex eadem via cœpisse videatur, & inde sublata gradibus eminentiorem fecisse prospectum Templi. Magnificentiam ostendit Claudianus. Quod enim Ædes candida luceret, vim Parii, aliorumquè marmorum ostendit, quibus convestita commendaretur inter Cæsarum moles. Et Ammianus post Capitolium, & Pantheon memoratu dignam duxit. Et quia quærebatur ab Adriano simul Veneris, & Romæ, quasi parentis ac sobolis cultus; ideo Ædes magnificentior ac pulchrior ab illo est facta. Tectum sane tegulis æreis instructum fuit, quas ad Templum S. Petri translatas ab Honorio I. Pontifice testis est in ejus vita Anastasius. *Cooperuit*, inquit, *Ecclesiam omnem B. Petri ex tegulis æreis, quas levavit de Templo quod appellatur Romæ.* At Prudentius dum canit:

Templum Romæ ubi esset. — *Frons Templi conversa ad Sacram viam.* — *Tectum Templi Romæ cum tegulis æreis.*

Atque Urbis, Venerisquè pari se culmine tollunt.

Videtur Templa duo simul juncta constituere. Cur enim ait? *pari,* nec potius, *uno se culmine tollunt?* An licentia poetica loquutus rei veritatem involvit, historiæ luce evolvendam? An fortè significat, ut quemadmodum in Templo Capitolino tria sacella sunt posita Jovi, Junoni, Minervæ: ita hoc Templum communi ambitu, tectoque pares duas ædiculas Veneris, ac Romæ comprehenderet? Inter nummos æreos Antonini Pii unus est cum effigie Templi pulcherrima inscriptus: *Æternæ Romæ.* Credibile est, Templum ab Adriano patre extructum, ab Antonino in imperium ascito fuisse aliqua parte refectum, aut perfectum. Hæc de Urbis Templo.

Jam ut redeam ad Domum Neronis; cum Colossum Adrianus loco moverit, in quo deinde Urbis Ædem ædificavit paulum supra Sacram viam, quam è superiore area despiciebat: Colossus autem steterit in vestibulo, adituque domus: ibi quoque hanc incepisse, frontemquè explicasse necesse est. Ibi juxta Tacitum Palatio jungebatur. Ex quò causa afferri potest, cur TRANSITORIA, ante quam Aurea, dicta sit à Nerone. Suetonius: *Domum à Palatio Esquilias usque fecit, quam primo Transitoriam: mox incendio absumptam, restitutamque Auream nominavit.* Cum enim Ædibus Augustalibus juncta, ad quas è Sacra via ascendebatur, inde domus versus Esquilias laxaretur in planicie, ubi Arcus Titi, & S. Mariæ cognomento Novæ Templum est, Sacram ipsam viam cum aliis vicis sibi subjectam inclusit, atrioque recepit, sic ut omnes illac transire, & libere commeare possent. ATRIUM porro à Palatio Esquilias usque protensum & Suburram, ibi desinebat, quà nunc mollis clivus exurgit

Domus Aurea cur Transitoria.

versus frontem Ædis Sancti Petri ad Vincula. Hæc Atrii longitudo. Nam latitudo spatium à Templo Pacis usque ad Amphitheatrum, eoque amplius patens complectebatur. STAGNUM autem, quod, referente Martiale fuerat, ubi postea Amphitheatrum, etiam ultra ejus molis terminos Orientem versus, extensum, credo, est; ut deinde aliquam ejus partem Amphitheatri structura solum occuparit. Quod sufficit explicando Martiali, ampliorque fit, & magnificentior atrii latitudo. In atrio fuere PORTICUS triplices, & milliariæ. Porticus triplices capiunt triplicem ordinem columnarum, quod rarum, & omnino magnificum fuit. Milliariæ vero non tophaceæ, ut imperitè quidam apud Beroaldum, sed vel mille passus, vel mille columnas complexæ, ut alii alitèr explicant. Meminit Cicero faciendæ porticus mille passuum: *eaque cingemus excelsa porticu, ut mille passuum conficiatur.* Ut hanc quoque passuum mensuram in fabricis Romanis admittat Levinus Torrentius; qui, quod velit eas metiri pedibus, atrium quoque Neronianum redegit ad mille pedes; quamquam non magnopere contra sentientibus repugnaturus. Certe nimium detraxit, qui pro passibus pedes subjecit: passus enim quinque pedes sunt. Nec video, cur Romani, qui decempeda, seu decempedali calamo ædificia metiebantur: eadem calamo quinquepedali, qui est passus, metiri non potuerint. Cæterum dicere aliquis posset, porticum utrumque habuisse mille columnas, & passus; tanto enim intervallo triplici ordine columnæ potuere disponi, ut mille passuum circuitus undique efficeretur. Julius Capitolinus *Basilicas centenarias* appellavit in Gordiano juniore, centum forte columnis fultas, & passibus dimensas. Aliam hujusmodi porticum milliariensem memorat Vopiscus in Aureliano: *Milliariensem*, inquit, *denique porticum in Hortis Salustii ornavit.* De altitudine ædificii nihil accepimus: sed cum tanta esset longitudo, credibile est optimos Architectos Severum, & Celerem, sic enim Tacitus nominat, superiores porticus, aulas, conclavia, & cœnationes ita extulisse, ut longitudini ad symmetriam, & aspectum responderent.

Stagnum in domo Neronis.

Quæ porticus milliariæ fuerint.

Lib. 4. ep. ad Attic. Ep. 15.

Basilicæ centenariæ.

Quod ad reliquum ornatum spectat; *Cuncta*, inquit, Suetonius, *auro lita, distincta gemmis unionumquè conchis erant. Cœnationes laqueatæ tabulis eburneis, versatilibus, ut flores: fistulatis, ut unguenta desuper spargerentur. Præcipua Cœnationum rotunda, quæ perpetuo diebus, ac noctibus vice Mundi circumageretur. Balineæ marinis, & albulis fluentes aquis.* Illæ porro Cœnationes, & Aulæ fuisse videntur prope porticum Liviam, quæ, ut dicebam, ultra Templum Pacis, & Forum Cæsaris propinqua fuit Esquiliis. Martialis:

Sueton. loco citato.

Epigr. cit.

Claudia diffusas ubi porticus explicat umbras,
Ultima pars aulæ deficientis erat.

Aut cèrte Domum ipsam Poëta significat extremo ibi angulo conversam. Sed quomodo Livia porticus dicta est Claudia? Quidam duas faciunt: unam ab Augusto extructam, alteram à Claudio: alii unam, sed binominem, quibus assentior. Eam quidem porticum probabile est arsisse Neroniano incendio, quod & Domus Neronis proxima, & reliqua circum ædificia conflagrarint. *Delubra Deum*, inquit Tacitus, *& porticus amœnitati dicatæ latius procidere*; restitutam deinde ab ipso Claudio Nerone: & priori Liviæ nomini additum Claudiæ. Quare à Martiale Claudia: à Plinio, P. Victore, & Ovidio dicta est Livia. Dion aliorum nomini etiam ascribit: *Porticus*, inquit, *Liviæ in honorem C. & L. Cæsarum ædificata, tum dedicata fuit.*

Porticus Livia eadem quæ Claudia.

Dion. l. 56.

Jam quæ de Cœnationibus, conclavibus, parietibus Domus Aureæ dicta sunt, quamquam admirationis modum excedunt; tamen, ut refert Tacitus, *gemmæ, & aurum haud perinde miraculo fuerunt, solita pridem, & luxu vulgata, quàm arva, & stagna,*

Tacit. lib. 15. Ann.

ſtagna, & in modum ſolitudinum hinc ſylvæ, inde aperta ſpatia, & proſpectus. Et Suetonius: *Rura arvis, atque vineis, & paſcuis ſylviſque varia, cum multitudine omnis generis pecudum, ac ferarum*; omnia una domo contenta, quæ magnis Urbibus contineri vix poſſunt. Accedunt ornamenta picturæ. Meminit Plinius Amulii *Plin. li. 35.* gravis, ſeveri, floridi pictoris, qui ibi tantum fere artem exercuit: *Carcer*, in- *cap. 10.* quit, *ejus artis Domus Aurea fuit, & ideò non extant Templa alia magnoperè.* Idem de ſignis: *Ex omnibus*, inquit, *quæ retuli, clariſſima quæque in Urbe jam ſunt dicata* *Plin. li. 34.* *à Veſpaſiano Principe in Templo Pacis, aliiſque ejus operibus violentia Neronis in Urbem* *cap. 8.* *convecta, & in ſellariis Domus Aureæ diſpoſita.* Quare *in illa inviſa*, ut ait Tacitus, *Tacit. loc.* *& ſpoliis Civium extructa domo rarus egreſſu, atque in Hortis* Nero morabatur. Eam *citato.* tamen *cum abſolutam dedicaret*, referente Suetonio, *hactenus comprobavit, ut ſe diceret quaſi hominem tandem habitare cœpiſſe.* Pejora Vitellius, qui, teſte Dione, dice- *Dion. l. 57.* bat, *Neronem male habitaſſe, uſumque fuiſſe parvo, & humili apparatu.* Atqui ſplendidior illo eſſe quis poterat? ſummam quidem erogatæ pecuniæ computare non poſſum, quod de ea mirum apud auctores ſilentium. Suetonius de Othone: *Nec* *Sueton. in* *quidquam*, inquit, *prius pro poteſtate ſubſcripſit, quàm quingenties ſextertium ad pera-* *vita c. 7.* *gendam Auream Domum*; id eſt duodecies centena quinquaginta millia aureorum. Hic vero quid illi addere tandem potuit, quàm ante, eodem Suetonio auctore, Nero abſolutam dedicaverat? Quare ex tantulo Othonis additamento conjici poteſt, quid Nero inſumpſerit. *Conferendis pecuniis*, ait Tacitus, *pervaſtata Ita-* *Tacit. lib.* *lia, Provinciæ everſæ, ſociique populi, & quæ Civitatum liberæ vocantur: Inquè eam* *15. Annal.* *prædam etiam Dii ceſſere ſpoliatis in Urbe Templis, egeſtoque auro, quod Triumphis, quod Votis omnis populi Romani ætas proſpere, aut in metu ſacraverat. Enimvero per Aſiam, atque Achajam non dona tantum, ſed ſimulacra Numinum abripiebantur.* Etſi tantam vim auri, non modo in ſuæ Domus, ſed aliorum etiam ædificiorum ſtructuram Nero effudit. Sed quamvis tantus fuerit impendii furor, ac ſplendor ædificii, tamen *Tom. 2. in* Joannes Baptiſta Villalpandus neque impenſis, neque opere Domum hanc Au- *Ezech. l. 5.* ream celeberrimo Salomonis Templo contendit eſſe conferendam; quod ve- *cap. 64.* riſſimum reor.

Illud poſtremo adjiciam, quomodo intelligi queat, *præcipuam Cœnationum ro-* *Cœnatio* *tundam* perpetuo motu circumactam. Nam quia Cœnatio erat, Cæſarem in ea *rotunda.* non raro cœnaſſe credibile eſt; cum præſertim eboreis, ac verſatilibus è tabulis ſupernè unguenta, & odores per fiſtulas effunderentur. At quomodo pavimentum ſtabile, ſi omnes circum parietes movebantur? quomodo ad illam patebat ingreſſus, januis continuo lapſu vel ſublatis, vel depreſſis? quomodo ſphæricum hoc Cœlum compactum? quibus machinis movebatur? Haud ſane dubito, quin alii hæc ingenioſiùs vel cogitatione comprehendant, vel ſermonibus evulgent; ego tamen ſic mente complector. Primo concipiendi animo ſunt quatuor *Quomodo* recti, quadratique parietes ad perpendiculum, & normam erecti, quibus Cœ- *compacta* natio ſphærica ſuſpendebatur. Hæc in medio ſtabilem, ac magnum maſſæ ferreæ *fuerit.* axem habeat, duobus parietibus dextra, lævaque affixum in plano æqualitèr collocatum, atque immobilem. Jam cum axe valida tigna, & aſſeres committi poſſunt, arctiſſima invicem commiſſura compacti, clavis, & cuneis inter ſe ad ſuſtinendum pavimentum colligati; quod certe immotum nulla lababit ex parte. Globus vero axi utraque parte circulis ferreis inſertus, nec pavimento adhærens *Quomodo* denticulatis rotis ab axe remotiſſimis facile potuit moveri extrinſecus januæ pro- *moveri po-* pe axem conſtitutæ ſint, ubi minimus eſt motus: ſeu potius patentes in rectis *tuerit.* parietibus januas globus ibi vacuus, & ſupra incipiens attingat. Machinæ ad movendum vel ferreæ fuerunt rotæ, deorſum aqua ſubeunte in girum actæ, quibus aliæ longis teretibuſque ſudibus ferreis illigatæ, ſurſum dentatis globi circulis

culis immittebantur, ut illum versæ converterent; quo pacto, continuus fit, & ordinatus motus; vel certe gravia pondera continuo lapsu descendentia, quod spectamus in Horologio, movere Cœnationem potuerunt. Sed prior movendi ratio magis probatur. Versatiles hujusmodi aulas fuisse etiam in Palatio Cæsarum supra diximus.

Domus Neronis cito corruit.

Demum quod mireris in tanta Domo, est festinata ruina. Nam tam immensas opes, ut gemmæ, aurumquè omnibus placent, quà violentæ manus, quà flammæ non totis septem vertentibus annis rapuerunt: ac diruta Amphitheatro extruendo, aliisque Circum ædificiis locum dedit. Eusebius scribit Romæ Auream Domum incendio conflagrasse sexto Trajani anno, ut stetisse triginta sex annos velit. Huic consona scribit Eutropius lib. 10. in vita Trajani: *Romæ*, inquit, *Aurea Domus à Nerone totis privatis publicisque rebus impensis condita, repentino conflagravit incendio.* Sed certiora, & veriora nos cum aliis auctoribus protulimus.

Cap. VI.

Aureæ Domui, & Amphitheatro propinqua Ædificia.

Templum Fortunæ. Lib. 36. cap. 22.

INtra ambitum Domus Aureæ Templum Fortunæ, quam à Segetibus SEJAM dixere, fuit. Plinius: *Nerone Principe in Cappadocia repertus est lapis duritie marmoris, candidus, atque transluceus.* Hoc *construxerat Ædem Fortunæ Aurea Domo complexus. Quare etiam foribus clausis interdum claritas ibi diurna erat, haud alio quam specularium modo tanquam inclusa luce, non transmissa.* Quæ verba indicant cum Domo, Templum periisse.

Templa Isidis, ac Serapidis.

In Hortis Cœnobii S. Mariæ Novæ duarum simul conjunctarum, & parium ædium reliquiæ sunt, quas alii *Solis, & Lunæ:* alii *Concordiæ, & Æsculapii:* ISIDIS alii, ac SERAPIDIS volunt esse. Quæ opinio non displicet. Cum enim tertia Urbis Regio, in qua modo versamur, ab his nomen conjunctim assumat apud P. Victorem, & Sextum Rufum; credibile est, eos conjuncta etiam Templa habuisse; quos alibi uno Templo cultos simul, supra diximus. Idem ex eo Fulvius autumat, quod præcipit Vitruvius Templa Diis sic distribuenda. *Mercurio in Foro; Isidi, & Serapidi in Emporio.* Varro autem ibi ad Sacram viam Emporium statuit illis verbis: *Hujusce inquam pomarii summa Sacra via.* Confirmat Ovidius:

Fulv. lib. 5. — *Ovid. de Arte.*

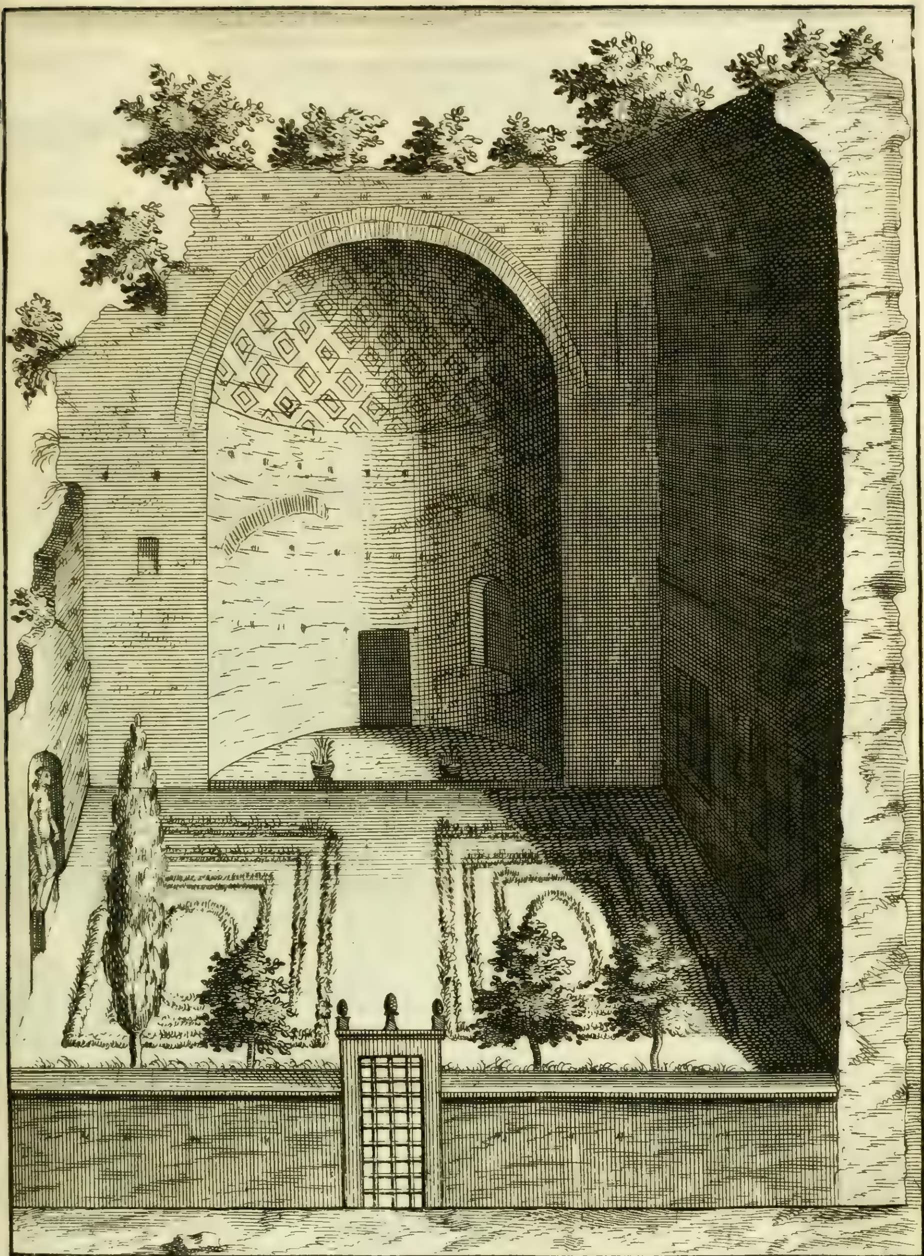
Rure suburbano poteris tibi dicere missa,
Illa vel in Sacra sint licet empta via.

Mart. l. 10. Epigr. 93. Joseph. antiq. Judaic. Li. 18. c. 7. Lib. 50. Templa Isidis diruta, & iterum structa. In Apolog. cap. 6.

Et prope aderat Suburra, in qua nasci sibi poma, nempe venalia canit Martialis. Neque objiciat aliquis Templum Isidis dirutum fuisse à Tiberio, statuamque mersam in Tiberim, aliquot sacerdotibus actis in Crucem, quod turpe flagitium in ejus Templo patrari curassent, ut tradit Josephus. Non enim semel horum Templa diruta, & restituta sunt: atque in cultu Isidis, & Serapidis Romæ variatum est. Dion: *Decretum, quod prioris anni exitu de Serapi Isideque factum erat, inter prodigia non extremum videtur locum obtinuisse. Eorum divorum fana, quæ privatim nonnulli extruxerant, Senatus demoliri jussit, quod eos non magnopere inter numina numerabat. Ubi ea sententia obtinuit, ut publice jam coli inciperent, extra Pomœrium eos Deos collocaverunt.* Quo loco affirmat id Senatus Consultum factum anno Urbis DCC. cum Tertullianus, ut supra dixi, id factum asserat Pisone, & Gabinio

SOLIS SIVE SERAPIDIS TEMPLVM

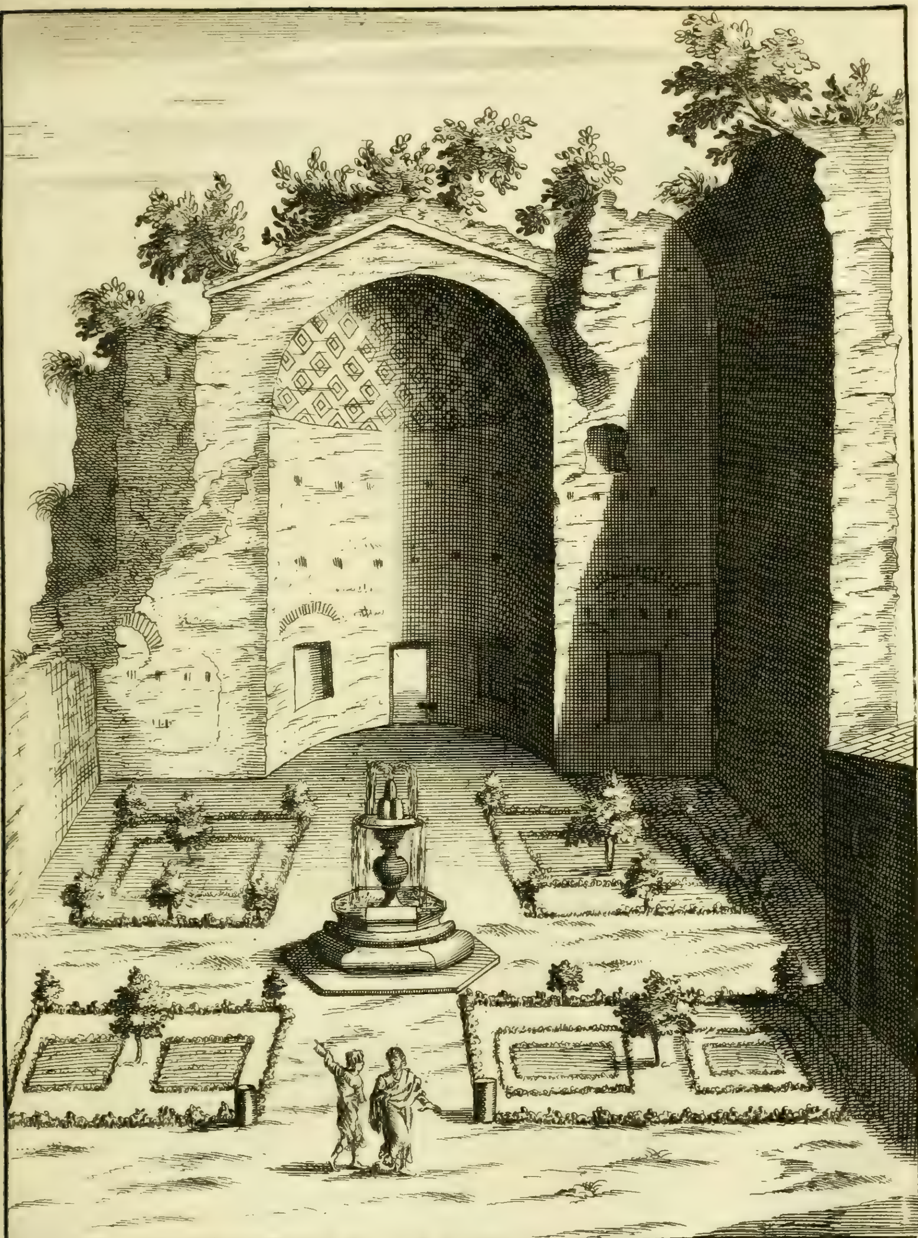
VESTIGIA TEMPLI SOLIS
In Hortis Sanctę Marię Nouę in Foro Boario.

LVNAE SIVE ISIDIS TEMPLVM

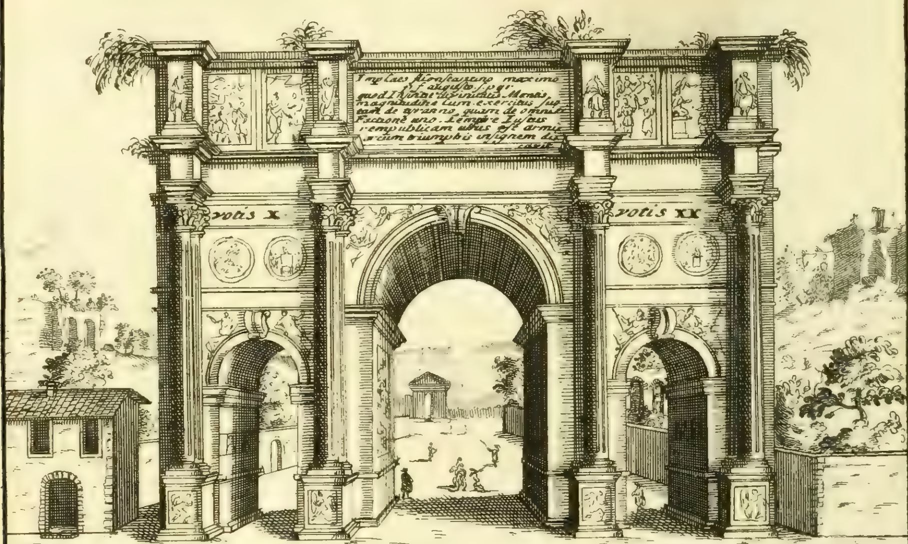

VESTIGIA TEMPLI LVNAE
In Hortis Sanctę Marię Nouę in Foro Boario

ARCVS CONSTANTINI PROPE AMPHITHEATRVM

Gabinio Coss. nempe anno Urbis DCXCVI. Idem Dion de Augusto loquens ait: *Ægyptiis Diis sacra fieri intra Pomœrium non est passus.* Idem de Agrippa: *Sacra Ægyptia, quæ iterum in Urbem jam insinuabant, repressit edicto, ne quis in suburbano intra D. passus ageret.* At Tertullianus: *His vos restitutis summam majestatem contulistis. Licet Serapidi jam Romano Aras restruxeritis.* Quæ verba ostendunt intra Urbem postea receptos. Sic Domitianus, referente Suetonio, e Capitolio fugit *mane Isiaci celatus habitu interque sacrificulos vanæ superstitionis.* Qui scilicet illic sacra curabant. Othonem autem scripserat, *Sacra etiam Isidis sæpe in lintea religiosaque veste propalam celebrasse.* Spartianus de Antonino Caracalla: *Sacra Isidis Romam deportavit, & Templa ubique magnifice eidem Deæ fecit. In quo quidem mihi mirum videtur, quemadmodum Sacra Isidis primum per hunc Romam venisse dicantur; cum Antoninus Commodus ita ea celebraverit.* Quare non mirum si Regioni III. intra Urbem nomen dederunt, cùm intra, & extra Pomœrium colerentur.

Tertull. lib. 1. c. 21. Dion. l. 53. Dion. l. 54. Loc. cit. Sueton. in vita Domit. c. 1. In vita cap. 12.

Non longè ab his, quà flectebatur ab Appia in Sacram viam inter Palatinum, & Cœlium erigitur Triumphalis ARCUS Constantini propior tamen Palatio. Positum debellato Maxentio indicat titulus.

Arcus Constantini.

IMP. CAES. FL. CONSTANTINO. MAXIMO
P. F. AVGVSTO. S. P. Q. R
QVOD. INSTINCTV. DIVINITATIS. MENTIS
MAGNITVDINE. CVM. EXERCITV. SVO
TAM. DE. TYRANNO. QVAM. DE. OMNI. EIVS
FACTIONE. VNO. TEMPORE. IVSTIS
REMPVBLICAM. VLTVS. EST. ARMIS
ARCVM. TRIVMPHIS. INSIGNEM. DICAVIT

Sub Arcu medio ex utroque latere cernitur effigies Constantini expressa marmore inter signa, & militares cuneos, quà insidentis equo, & accedentium hostium catervas incurrentis, quà stantis, imperantisque victis gentibus, lauream supra verticem sustinente Victoria, adjectisque titulis: LIBERATORI. VRBIS FVNDATORI. QVIETIS Quod autem extrinsecus ab utraque fronte legitur VOTIS X. VOTIS XX. vota decennalia, & vicennalia indicantur, ejus saluti, Imperioque totidem annis à populo nuncupata. Qui mos ab Augusto derivatus ad illam usque vigebat ætatem. Dion: *Cæsar*, inquit, Augustus, *quo longius Romanos à suspicione Regiæ potestatis sibi propositæ abduceret, Imperium in suos decennale suscepit. Ei cum primum decennium exivisset, aliud quinquennium, atque eo circumacto rursum aliud quinquennium: post decennium, ac eo finito aliud iterum decretum est, ita ut continuatis decenniis per totam vitam summam Imperii obtinuerit. Quam ob causam posteriores quoque Imperatores, etsi non ad certum tempus, sed per omne vitæ spatium iis Imperium deferatur, tamen singulis decenniis festum pro ejus renovatione agunt, quod hodie etiam fit.* Frequens in antiquis numismatis mentio Votorum X. XX. XXX. XXXX.

Quid essent Vota decennalia. Lib. 53.

A a Cæte-

Pag: 186

Cæterum Arcum illum Triumphalem inæqualis artificii marmoribus compactum multi observant: eximiis quibusdam: aliis vero rudioris sculpturæ operibus. Et præclara quidem ex aliquo Augusti, vel Trajani monumento detracta arbitrantur. Verum quoniam hi Arcus triumphaturis festinato erigebantur, & complures sculpendi magistros necesse erat adhibere; non male sentiat, qui putet eadem ætate insignes alios, alios minus laudatos iis lapidibus figurandis suam operam impendisse.

☞ Non congruè sentiunt, qui insculpta hujus Arcus opera, ejusdem ætatis Constantini, artificibus laudatis aliis, aliisque minus laudatis tribuunt: affabrè namque, ac miro studio quædam sunt, quædam inculto stylo, ac ruditer elaborata. Quæ porrò, sub Arcu medio, ex utroque latere, cernitur, Trajani effigies est, non Constantini expressa; atque hæ duæ cum superioribus tabulis, numismatis, ac simulacris captivorum Dacum, ex Trajani Arcu fuere detractæ, vel ab ejus ædificiis in Foro: Arcus enim structura est congestitia, ex aliorum ruinis. Tanta quidem fuit temporum infœlicitas; tamque citus, ac dirus bonarum artium ictus, ut Roma Sculpturæ modò officina, modò penuria artificum, ad unius triumphum exornandum, præclarissima Trajani monumenta demoliri, atque ad interitum perducere sit coacta. Verum ut immortalia optimi Principis, atque laudatissima artis exempla memoriæ elucescant brevi describenda proposui. Tabulæ insculptæ duæ utrimque sub fornice medio, simulatque duæ extantes aliæ in summitatibus Orientalium, atque Occidentalium laterum, unam tantum olim conficiebant tabulam, quæ nunc in quatuor partes divisa conspicitur. Hinc vectus equo Trajanus hasta fulminat in Dacos, eosdem profligat, calcat; hinc Romani milites hostes insequuntur, fodiunt, sternunt, vinculis irretitos trahunt, aulsaque ipsorum capita ostentant: hinc demum ipsemet Trajanus adstat, militari amictu, ante legionum signa lauream super ejus verticem sustinente Victoria: adstat simul Roma parazonio; galea, hastaque insignis, ad quam respicit, manumque protendit Imperator.

Ab Septentrionali verò fronte, aliæ visuntur tabulæ quatuor, in fastigio, circa Inscriptionem.

I. Eminet Trajanus in sella curuli, inter signa: Satrapas ad ejus pedes, juvenem Parthamasirim absque diademate, & supplicem admovet; atque Imperatorem humiliter precatur, ut Armeniæ Regnum Pacoro patri ablatum filio restituat.

II. Sedet

II. Sedet publicus parens, cum toga, & pallio, circum Senatoribus ſtantibus, ſupra ſuggeſtum; ſubſiſtuntque cum liberis, viri atque uxores, per univerſam Italiam, puerorum alimentis conſtitutis, populoque Romano congiariis acuto.

III. Mulier ſeminuda humi, rotæ currus incumbens, imago viæ eſt, quà Appiam Benevento, Brunduſium Trajanus perduxit, cum Arcu triumphali à S. P. Q. R. Beneventi erecto. In numiſmate verò ipſiusmet Imperatoris, conſpicitur mulier cruri adnitens rotam, atque arundinem tenens, cum litteris VIA TRAIANA. De qua Dio; & hæc videtur eſſe viæ ſimulacrum, per pontina paluſtria (quæ arundine deſignantur) communitæ. *Dion ex Theodoſ.* *Plin. in Panegyr.*

Pag: 187

IV. Ultra Euphratem, ac Tygrim, ad Oceanum uſque propagata ditione, Roma tenet Orbem Imperii, quem ipſi adſignat Imperator; ſuperadvolante Victoria, laurigerum ſertum, hinc, inde, utraque extendens manu, comitantibus Pietate, atque Salute, cum angue, & Amaltheæ cornu.

Subſequuntur totidem numiſmata quatuor, infra columnarum ſpacia, cum venationibus, & ſacrificiis, de quibus Plinius: *Inſtar refectionis exiſtimat mutationem laboris, luſtrare ſaltus, excutere cubilibus feras, pia mente adire lucos, & occurſare numinibus.* I. Venatio Apri. II. Apollini ſacrum. III. Imperator inter Venatores, atque ejus ſubjacet pedibus Leo ſtratus. IV. Marti ſacrum. Sequitur adverſa Arcus meridionalis frons, in cujus ſuperioribus tabulis hæc ſunt inſculpta.

I. Cteſiphonta profectus Trajanus ex ſuggeſtu multa præfatus Parthenaſpatem Regem Parthorum deſignat. Adſtat Parthenaſpates, in pellita chlamide, atque bracatus, ante ſuggeſtum ſub Imperatore: adſtant Romani, ac milites prope caſtra cum ſignis velatis, ac ferculis victoriarum. *Dio.*

II. Ex transfugis unus ad occidendum Trajanum in Myſiam profectus, ante Imperatorem ſiſtitur, cui Decebali patefacit inſidias.

III. Allocutio. Militum Præfectus, Signiferos, more in caſtris conſueto, Trajanus alloquitur. *Dio ex Xiph.*

IV. Trajanus Pont. Max. habitu, capite detecto pateram tenens, ante accenſam tripodem, celebrat Sueovetaurilia, in victimas cæſurus Taurum Jovi, ſuem Marti, ovem Jano Quirino; quorum auſpiciis auctum eſt Imperium. Numiſmata I. Herculi ſacrum. II. Venatores, canis, & equi cuſtodes. III. Dianæ ſacrum. IV. Venatio Urſi.

Hæc triumphalia Trajani ſunt ornamenta; quæ inconſultò in Conſtantini Arcu vides diſtributa. Cæterum Victorias, Flumina, ſupra fornices, captivoſque, ac Signiferos in baſibus columnarum, cum parvis tabellis, ſub numiſmatis, ad Conſtantini ætatem, atque res geſtas pertinent. Dat Conſtantinus Congiarium populo, alloquitur in Senatu, aggreditur muros, pugnat, triumphat.

Curiæ veteres.

Ad Arcum Conſtantini ſub imo Palatio CURIAS veteres olim fuiſſe, probabilis opinio eſt. Sunt autem, docente Varrone, *Curiæ duorum generum, nam & ubi curarent Sacerdotes res divinas, ut Curiæ veteres: & ubi Senatus humanas, ut Curia Hoſtilia.* Romulus ergo cum in triginta Curias populum diſcreviſſet, quibus poſtea additæ ſunt quinque, & unicuique ſuos dediſſet colendos Deos, etiam *Curiones*, id eſt Curatores ſacrorum, & Curias, ubi tractarentur res ſacræ, decrevit; ut in *ſua quiſque Curia*, quod ait Feſtus, *ſacra, publica faceret, feriaſque obſervaret.* Hæc ſacra *Curionia* dicta, & *Curionium æs*, quod dabatur Curioni ob

Ann. l. 12.

ſacerdotium Curionatus. Curias autem eo loci fuiſſe indicat Tacitus, converſiones flexumque deſcribens Urbis fundatæ à Romulo. Inchoat enim, ut aliàs dixi, ad Aram Herculis in Foro Boario, prope Ædem nunc S. Anaſtaſiæ: tum deducit ad Aram Conſi, quæ erat in Circo Maximo fere contra Templum S. Gregorii: *mox*, inquit, *ad Curias veteres*, nempe ad Arcum Conſtantini; *tum ad ſacellum Larium Forumque Romanum*, in angulo Hortorum Farneſiorum contra Ædem SS. Coſmæ, & Damiani. Blondus poſuit ſub Eſquiliis, & prope Ædem S. Petri ad Vincula, ſed Curiarum ſedem mutavit.

Curiæ veteres ad Arcum Conſtantini.

Meta ſudans.

Ante Arcum Conſtantini, & Amphitheatrum *METAM ſudantem* Fontem videlicet eorum, qui ludos frequentabant, extinguendæ ſiti percommodum eminente Jovis ſimulacro, extante adhuc veſtigio conſtituunt; quam in nummis expreſſam habemus.

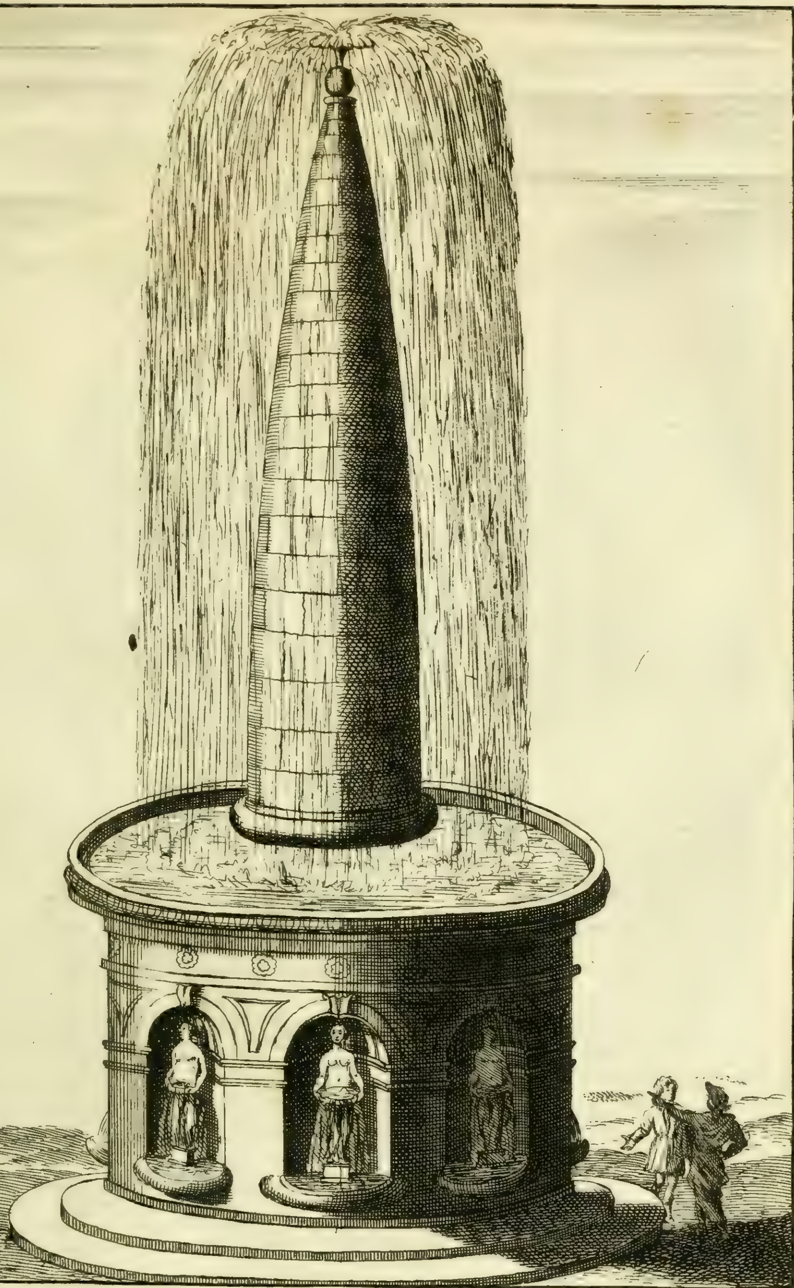

Templum Telluris.

Templum TELLURIS, cujus Cicero ſæpe meminit, inter Eſquilias, & Palatium, incerta tamen ſede collocant. Prope Sacram viam contra Conſtantini Arcum, præterque Coloſſæum, quà modico clivo verſus Templum D. Petri ad Vincula aſcenditur, fuiſſe credibile eſt, in ipſa fortè nunc ſtrata via; nam & olim in via erat. P. Victor recenſet in Regione quarta Palatii. Servius perobſcurè loquitur lib. 8. Æneid. *Carinæ*, inquit, *ſunt ædificia facta in Carinarum modum, quæ erant intra Templum Telluris.* Virgilius quidem loquitur de Carinis; qui

Carinæ ubi erant.

poſtea locus in Urbe ab iis ædificiis dictus, & Cœlio junctus ultra Coloſſæum, verſus Templum Sancti Clementis, producebatur. Ibi domus Pompeji, de qua

META SVDANS IVXTA AMPHITHEATRVM

qua postea dicam. Hanc cum possideret Antonius Consul, occiso Cæsare Senatum vocavit in Ædem Telluris, suis ædibus scilicet propinquam.

Verum quid sit apud Servium, ædificia facta in modum Carinarum esse intra Templum Telluris, non plane intelligo. Hujusmodi enim ædificia Urbi conditæ à Romulo instar suburbii fuerunt in valle media inter Palatinum, Cœlium, & Esquilias: & quod eò se pauperes reciperent, rudis & impolitæ structuræ. Hæc ergo, Roma jam Mundi Domina, magnisque molibus nobilitata, tanto temporum intervallo intra Telluris Templum compulsa, & contenta sunt? An ut priscæ paupertatis exemplum extaret, aliquod ejusmodi ædium vestigium in Æde Telluris reconditum servabatur? an potius pictura expressum colores spectantibus referebant? Quod sane frequens in Templis fuit. Hoc probabilius videtur. Nam ibi alia picta cernebantur, ut constat ex Varrone. *In Ædem Telluris*, inquit, *veneram: offendi ibi spectantes in pariete pictam Italiam.* De solo, in quo Templum est conditum, dissentiunt auctores. *Invenio*, inquit Livius, *damnatum Spurium Cassium populi judicio: dirutasque publicè Ædes. Ea est Area ante Telluris Ædem.* Damnatus vero est Cassius Consul, quod primus legem Agrariam promulgasset, venissetque ea largitione in suspicionem affectati Regni. At Cicero, *Sp. Cassii*, inquit, *domus ob eandem causam eversa, atque in eodem loco Ædes posita Telluris*; idemque Valerius tradit. Dionysius vero, *Ædes*, inquit, *dirutæ sunt, ubi nunc quoque ante Telluris patet Area, in cujus parte postea Deam hanc consecravit populus in via, quæ ad Carinas fert.* Fortasse locus eversæ domus, areæ ante Templum, & Templi capax fuit. Causam vero extruendi afferunt, quòd P. Sempronius Sophus bellum gerens cum Picentibus, teste Floro, *tremente inter prælium campo, Tellurem Deam promissa Æde placavit.* De eodem terræ motu Orosius, & Frontinus, qui Tiberium Sempronium Gracchum appellat. Sed mendosè legi autumat Sigonius. Ad Telluris, fuit Armamentarium, de quo M. Tullius in Orat. de Arusp. Responsis.

Quomodo Carinæ in Templo Telluris.

Var. l. 1. de re rust.
Decad. 1. lib. 3.
Lib. 6. c. 3.
Ant. Ro. lib. 8.
Li. 1. c. 19.
Lib. 4. c. 4.
Front. l. 1.
In Fast. de Coss. An. 485.

Basilicam CONSTANTINI, & Porticum ABSIDATAM, nempe sinuatam, & una abside, vel pluribus terminatam in eadem Regione quarta numerat P. Victor. Locus certò designari non potest. Manutii codex habet *Asidatam*, quod explicari vellem. Dion alterius Porticus meminit in hac vicinia prope Forum Romanum constitutæ. *PAULI*, inquit, *PORTICUS incendio absumpta est: ignisque ab ea, ad Vestæ usque grassatus, ita ut sacra à Vestalibus in Palatium sint translata. Hæc postea Porticus verbo quidem ab Æmilio, qui ab eo, qui primus hanc fecerat, genus suum trahebat, re autem ab Augusto, & Pauli amicis refecta est.* Forte aliquis pro Porticu intelliget Basilicam Æmilii Pauli, quamvis Græce sit στοὰ ἡ παύλιος.

Dion. l. 54.

Castra Misenatium Porticui Liviæ idem in Regione tertia subscribit. Hi Classiarii erant, interdum ad Urbem venientes. Augustus enim, referente Suetonio, *Classem Miseni, & alteram Ravennæ ad tutelam Superi, & Inferi maris collocavit.* His classis militibus seu vocatis, seu alia de causa venientibus ad Urbem attributa hospitia. Neque his solum, sed aliis in classe degentibus. De his Suetonius in Galba: *Nam cum Classiarios, quos Nero ex remigibus justos milites fecerat, redire ad pristinum statum, Galba cogeret.*

In ejus vita cap. 49.
Cap. 12.

Cap. VII.

Amphitheatrum Flavium, & alia Amphitheatra.

Quid sit Theatrum. OFfert jam se nobis AMPHITHEATRUM FLAVIUM, cujus occasione de aliis Amphitheatris, postea de Theatris dicendum. Θέατρον Græce spectaculum est, & locus ipse, in quo eduntur spectacula. Hoc ædificium in hemicycli, aut circuli formam extruebatur. Illud cum scena ad ludos dramaticos Theatrum dictum: hoc duobus quasi Theatris compactum ad

Pag: 190

Lib. 5. Variar. ep. 42. ludos Gladiatorios, Amphitheatrum. Cassiodorus: *Cum Theatrum, quod est hemisphærium, græce dicatur: Amphitheatrum quasi in unum juncta duo visoria, recte constat esse nominatum.* In utroque dispositi gradus, ac sedilia, ut commodè civibus liceret ludos intueri. Romæ quidem usque ad Pompejum temporaria fuere Theatra, & Amphitheatra; quòd hujusmodi fabricæ putarentur nocere bonis Lib. 48. in epitoma. moribus. Livius: *Cum locatum à Censoribus Theatrum extrueretur, P. Cornelio Nasica auctore, tamquam inutile, & nociturum publicis moribus ex Senatus Consulto destructum est:*

est: populusque aliquandiu stans ludos spectavit. Appianus: *Theatrum quod L. Cassius*
cœperat, ac ferè absolverat, Consul Scipio evertit. Vellejus: *Cassius Censor à Lupercali* *App.lib.1.*
in Palatium versus, Theatrum facere instituit cui in demoliendo eximia Civitatis severitas, *Vell. lib. 1.*
& Consul Scipio restitere. Quod ego inter clarissima publicæ voluntatis monumenta nume-
raverim. Id actum anno Urbis DXCIX. Tacitus: *Quippe erant, qui Cn. quoque* *Tacit. lib.*
Pompejum incusatum à senioribus ferrent, quod mansuram Theatri sedem posuisset. Nam *14. Ann.*
antea subitariis gradibus, & scena in tempus structa ludos edi solitos: vel si vetustiora re-
petas, stantem populum spectavisse. Quod confirmat apud Ciceronem de Amicitia
Lælius: *Stantes autem plaudebant in re ficta.* Ubi de fabula data à Pacuvio sermo
est. Ludi tum fermè fiebant in Foro, cùm extructis gradatim ligneis subselliis
circumsedebant, aut ex area, & porticibus spectabant. Plutarchus in vita
Gracchorum: *Ludi Gladiatorii in Foro exhibendi erant, & plerique eorum, qui Ma-* *Antiquitus*
gistratibus fungebantur, cuneos in Orbem ad spectandum instruxerant, quos locabant. Eos *stantes Ro-*
Cajus imperavit illis, ut tollerent, quò inopes ex cavea spectare gratis valerent. Nemine *mani ludos*
auscultante, præstolatus noctem, cui spectaculum illucescebat, evertit per opifices, quos ha- *spectabant.*
bebat penes se conductos, cuneos illos, populoque postridie locum vacuum exhibuit. Sueto-
nius de Augusto: *Athletas,* inquit, *edidit extructis in Campo Martio sedilibus ligneis.*
Quo sane more majorum non modo cum Theatra nulla erant, sed etiam post-
quam è lapide posita sunt, nihilominus lignea locabantur, sive quod certis in
locis à Theatro vacuis ludi essent edendi: sive quod major eorum, qui ede-
bant, videretur munificentia splendido ludorum, & ipsius loci apparatu. De
primo genere ludorum Josephus loco supra citato. *Dum ludi,* inquit, *aguntur in* *Joseph.*
Palatio: hi celebrantur in honorem Cæsaris, qui primus dominationem à populo in se tran- *lib.19.c.1.*
stulit, & extructa ante Regiam scena. Deinde: *Peracto sacro consedit,* Cajus, *inter*
amicos in Theatro, quod compactile instaurabatur per singulos annos. Tacitus: *Cœpto* *Tac. lib. 4.*
apud Fidenam Amphitheatro Attilius quidam libertini generis quo spectaculum Gladiatorum *Annal.*
celebraret, neque fundamenta per solidum subdidit, neque firmis nexibus ligneam compagem
superstruxit. Cujus deinde molis convulsæ ruina *quinquaginta hominum millia, vel*
debilitata, vel obtrita fuere. Posteriores ludos dedit Cæsar facta è ligno theatrali
mole, ut testatur Dion: deinde Nero in Campo Martio extructo ab se ligneo *Dion. l.43.*
Amphitheatro, ubi jam lapideum erat. Tacitus: *nisi cui libeat laudandis funda-* *Tacit. lib.*
mentis, & trabibus, quis molem Amphitheatri apud Campum Martis Cæsar extruxerat, *13. Annal.*
volumina implere. Suetonius: *Munere, quod in Amphitheatro ligneo in Regione Martii* *In vita Ner.*
Campi intra anni spatium fabricato dedit, neminem occidit. Hæ moles interdum ver- *c. 12.*
satiles erant. Quod de duobus Curionis Theatris, & aversis scripsit Plinius, *Plin. l. 36.*
quæ postea sedente populo conversa efficerent Amphitheatrum. Et quamvis *cap. 15.*
temporaria mora, tamen non solum è ligno, sed è lapide, ac marmore, ex-
quisitissimo luxu extruebantur: quod auctor idem tradit de Scauri admirabili
Theatro, in quo, & aliis ædilitatis muneribus Scaurus *opes suas absumpsit, ma-*
gnumquè æs alienum contraxit, ut ait Asconius. Ideo plerique putabant *à Pompejo*
Consultum, ut ait Tacitus, *parsimoniæ, quod perpetua sedes Theatro locata sit potius,* *14. Ann.*
quam immenso sumptu singulos per annos consurgeret, ac strueretur.

Primum AMPHITHEATRUM in Urbe stabile, ac lapideum posuit *In vita*
STATILIUS TAURUS; alterum VESPASIANUS, cujus pars *Aug. c.*
adhuc extat. Suetonius: *Et multa à multis extructa sunt hortante Augusto: à Cornelio* *29.*
Balbo Theatrum, à Statilio Tauro Amphitheatrum. Dion: *Statilius Taurus Amphithea-* *Lib. 51.*
trum in Campo Martio suis sumptibus absolvit, inquè ejus dedicatione munus Gladiatorium
exhibuit. Idem recenset P. Victor in Regione nona Circi Flaminii. Ne coga- *Amphith.*
mur novis Antiquariis assentiri, qui id collocant in ultimis Esquiliis prope *Tauri in*
Templum S. Crucis in Hierusalem. Extat quidem eo loci, stantibus adhuc *Campo*
pilis, *Martio.*

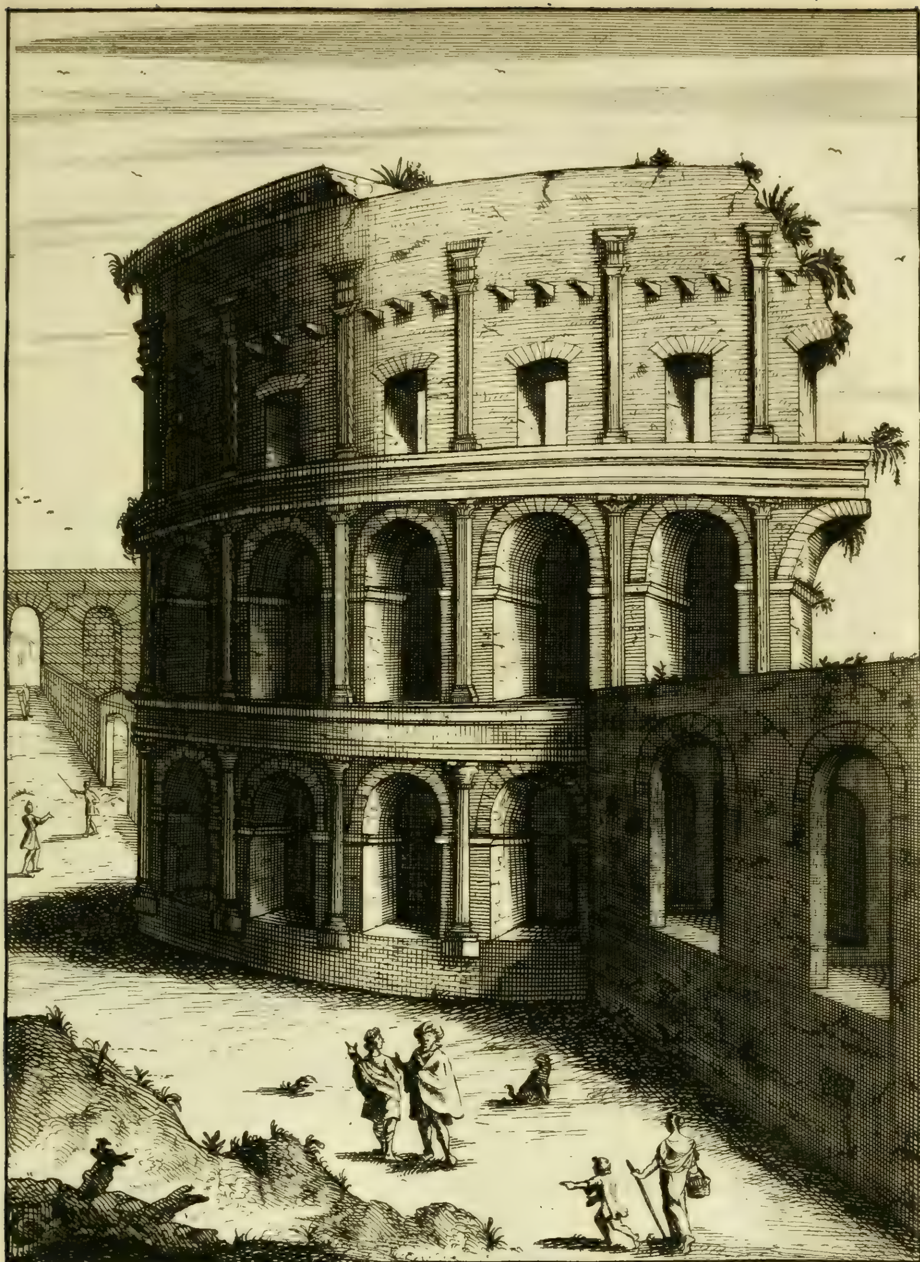
pilis, & parietibus lateritium Amphitheatrum. Sed illud est quod in Regione quinta Esquilina P. Victor nuncupat Amphitheatrum CASTRENSE. Nunc in ipsis mœnibus, aut pro mœnium monimento, quamvis non magno circuitu, est.

Sed ut ad Ampitheatrum Statilii redeam, causa ejus ædificandi fuit, quod Augustus Principes viros sæpe hortabatur, ut pro facultate quisque monumentis, vel novis, vel refectis, & excultis Urbem adornarent: & victo cæsoque Antonio, ac subacta Ægypto post Cæsaris reditum, spectacula in Urbe magnificentissima edenda forent. In eo postea, & alii Cæsares ludos dederunt. Suetonius: *Munera*, inquit, *Gladiatoria partim in Amphitheatro Tauri, partim in Septis, aliquot*
Lib. 59. Caligula *edidit*. At de eodem Dion: *Exhibuit autem spectacula ista primum in Septis, effosso omni loco, & aqua repleto, ut unam navem intro ducere posset. Post alibi etiam maxima ædificia demolitus, tabulata fixit, contempto Tauri Amphitheatro.* Ibidem: *Sicubi esset vehementior* Solis ardor *Diribitorio pro Theatro usi sunt.* Diribitorium autem erat ædificium tecto coopertum, de quo postea.

Statilius quidem Taurus homo novus in Urbe fuit, sed industrius, ac fortis, eoque maximè post Agrippam usus est Augustus in administratione Reipublicæ,
Vell. lib. 2. ut testatur Paterculus. Dion de Augusto. *Dein Urbis & Italiæ gubernatione Tauro*
Dion. l. 54. *injuncta ab Urbe profectus est.* Ab eodem missus in Africam, Provinciam recepit.
Dion. l. 49. Contra Dalmatas teste Dione bellum gessit. Bello Actiaco contra Antonium, referente Paterculo, Dux terrestrium legionum, equitatum Antonii fudit.
Vell. lib. 2. Domuit Cantabros, Astures, Vaccæos in Hispania: Consul factus cum Augusto VIII. Consule, cum quatuor ante annis Amphiteatrum dedicasset, exhibitoquè munere id ei populus indulsisset, ut quotannis unum Prætorem eligendi po-
Dion. l. 51. testatem haberet. Hæc ex Dione; apud quem legimus, Neronianis facibus ar-
& 53. sisse montem Palatinum, & Tauri Theatrum, & cæteras Urbis duas partes.
Lib. 15. Annal. Sed dubium, an hic pugnet cum Tacito, qui hæc ipsa spectaverat; scripsitquè. *Solatium Populo exturbato, & profugo, Campum Martis, ac monumenta Agrippæ: Hortos quin etiam suos Neronem patefecisse.* Intactus ergo ab igne Campus Martis, in quo Tauri Amphitheatrum.

Amphitheatrum FLAVIUM, vulgo COLOSSÆUM, ut pul-
In vita Vesp. c. 9. chrius & amplius, ita potentiori manu extructum est. Suetonius: *Fecit*, inquit, *Amphitheatrum* Vespasianus *Urbe media, ut destinasse compererat Augustum*; quod
Sueton. in vita Tit. cap. 7. postea Titus edito munere apparatissimo largissimoque dedicavit. Hoc enim dedicare est, aliquid publicè splendidum, ac magnificum primo fabricæ usu exhibere ex iis, quorum gratia perfecta est; ut, in Theatro dramata, paria Gla-
Sueton. in vita c. 32. diatorum, ferarumque venationes in Amphitheatro, cursus in Circo, navales pugnas in Naumachia. Sic Nero dedicasse Domum dicitur, quà variis conviviis, quà publicis ludis, sparsisque in populum muneribus.

Quomodo Colossæum in media Urbe. Jam quia quosdam dubitatio solet incessere, quomodo Amphitheatrum media Urbe ab Augusto destinatum ædificarit Vespasianus, cum adeo distet à porta Viminali, Esquilina, Nævia minus à Capitolio, ubi illa tempestate pomœrium, facilis responsio est. Locus enim ille in medio septem Urbis Collium situs est, à quibus cingitur in modum coronæ; quamvis alius alio sit propinquior. Habet Capitolium, & partem Quirinalis à Septentrionibus; Aventinum, & Palatinum ab Occasu; Cœlium, & Esquilini partem à Meridie; reliquum Esquiliarum cum Viminali, & parte Quirinalis ab Ortu. Deinde quamvis Urbs Pomœrio secundum Capitolium, & Tiberim terminaretur; tamen extrà erat tam publicis, quàm privatis ædificiis frequens; ut horum respectu, verè in Urbis medio diceretur esse. Cæterum ea celsitate, & amplitudine factum est Amphi-

AMPHITHEATRI CASTRENSIS VESTIGIA
Prope Templum Sancte Crucis in Hierusalem

AMPHITHEATRI VESTIGIA

Amphitheatrum ut dixerit Ammianus: *Amphitheatri molem solidatam lapidis Tiburtini compage ad cujus summitatem ægre visio humana conscendit.* Cassiodorus in Chronico opus Tito attribuit: *Titus*, inquit, *Amphitheatrum Romæ ædificavit, & in dedicatione ejus quinque millia ferarum occidit.* Et in Epistolis: *Hoc Titi potentia principalis divitiarum profuso flumine cogitavit ædificium fieri, unde caput Urbium potuisset.* Rectius Aurelius Victor, *Amphitheatri perfecto opere.* Præventus enim morte Vespasianus ut dedicare non potuit, ita nec omninò absolvere; quem videlicet auctorem tam nummi veteres, quàm cæteri auctores proclamant. Capiebat autem loca ex P. Victore LXXXVII. millia. Sed quamvis Amphitheatri *tanta vis esset*; ut ait Aurelius Victor; nihilominus sæpe vel incendiis, vel tempestatibus, aliisque de causis labefactatum, & aliqua parte dirutum refici debuit. Itaque Capitolinus refert, ab Antonino Pio *instauratum Amphitheatrum*: & Lampridius inter opera Heliogabali memorat *instaurationem Amphitheatri post exustionem.* Idemquè scribit de Alexandro; *Lenonum vectigal*, &c. *sumptibus publicis ad instaurationem Theatri, Circi, Amphitheatri, & Ærarii deputavit.* Quæ sane de hoc Principe Amphitheatro accipienda sunt, uti apud Eusebium in Chronico. Decio Principe *Romæ Amphitheatrum incensum*, & antè, sub Macrino Circensibus Vulcanaliorum Romæ *Amphitheatrum incensum.*

Lib. 5. Ep. 41.

In ejus vita.

In ejus vita.

Anno salutis 254.

De Amph. c. 12.

Spectatur ejus forma apud Lipsium, & Italicos Architectos, qui Romanas fabricas accuratè descripserunt. Tota moles constructa Tiburtino lapide nixos arcus immanibus pilis, triplicique ordine porticus in circulum erigit. Affixæ pilis columnæ plurium segmentorum scapo. Doricæ imæ; Ionicæ mediæ; summæ Corinthiæ. Tum continuatus paries patentibus identidem fenestris, interque locatis opere composito quadratis columnis distinguitur. His epistilia, atque è zophoro prominentibus crassis mutulis, corona circum attollitur. Cujus quia supremi lapides æqualibus spatiis perforati sunt, trajectæ quondam, immissæque antennæ demittebantur ad inferiores mutulos sub foraminibus ad lineam è muro prostantes. Ita sane firmatis trabibus, iisdemque supra fabricæ coronam elatis, funes ad sustinenda vela, & inumbrandum circumsedentem populum alligabantur. Interior cavea ovata est; in quam declives fornices, & impositi olim sedentium gradus, areolis certa per intervalla intercurrentibus ex tertia, altioreque Porticu descendebant. Quamvis omnia jam vetustas, vel labefactarit, vel exederit, vel everterit. Inferiores pilæ, & arcus extima facie crebris foraminibus deformati sunt. Id docti, indoctique referunt in feritatem barbarorum, qui capta in Urbe, quod delere non potuerunt, vi, ferroque mutilatum fœdarunt. Equidem probabilius semper duxi, idque de Bernardino Stephonio, nato illo quidem ad eximiam poesim, sed unà summæ eruditionis, & eloquentiæ viro audivi: Hoc peractum opera artificum, institorum. Illi enim cùm ibi nundinas agere, venumquè mercimonia exponere consuessent; adactis solo surculis, ex adverso perruptos Amphitheatri lapides fodiebant, ut perticas immitterent sustinendis tabernaculis, merciumque tegminibus, & cadurcis. Eam quippe Urbis partem vicis splendidisque tectis spectabilem Cives cum ipso Romano Pontifice in Lateranis ædibus de gente incolebant; donec Robertus Guiscardus ut Gregorium VII. in Adriani Mole conclusum ab obsidione Henrici III. liberaret, ex consilio Cincii Romanorum Consulis ignem Urbi injecit, ut ex Leone Ostiensi refert Card. Baronius, & majorem Urbis partem, præsertim Cœlium inter, & Capitolium sitam evertit, anno salutis MLXXXIV. Quare superfuerunt hæc potius signa nundinantis industriæ, quàm barbariæ sævientis. Cencius Camerarius, qui floruit anno MCLXXXXII. inter

Descriptio Amphitheatri Flavii.

Bertold. & Leo Ostiensis apud Baronium ann. 1084.

Platina in Vita Gregorii VII.

varios opifices refert *Bandonarios Colossei*; ibi scilicet exercentes opificium, quos nunc Banderarios vocant, & serica vela consuentes.

Illud postremo referendum, in medio Amphitheatro Aram fuisse positam,
Ant. Jud. in qua Deo sacrificaretur, in cujus honorem fierent ludi. Josephus: *Progressus*,
lib. 19. c. 1. inquit, *deinde Imperator*, Cajus, *rem divinam facit Augusto Cæsari, ad cujus tum honorem ludi celebrabantur.* Clarius paulo post. *Tandem irrumpentibus militibus clamor toto Theatro tollitur; & circumlata cæsorum cum Asprenate capita, & in Ara deposita.* Ubi quamvis de Theatri Ara sermo sit, par tamen, immo potior Amphitheatri ra-
In Vita tio est, cum munus Gladiatorum instar sacrificii esset. Julius Capitolinus: *Multi*,
Max. & inquit, *dicunt apud veteres hanc devotionem contra hostes factam, ut Civium sanguine li-*
Balb. *tato, specie pugnarum se Nemesis, id est vis quædam Fortunæ satiaret.* Ara autem erat
De Amph. Jovis Latiarii, aut Stygii, ut Lipsio placet. Nec solum in Amphitheatro pu-
cap. 4. gnæ, sed etiam Navalia prælia dabantur. Dion: *Aliquando* Nero, *belluis inter-*
Dion. l. 62. *fectis, ac subito aqua in Theatrum deducta bellum navale confecit. Et aqua secundum hæc*
Lib. 66. *emissa, præbuit certamen Gladiatorium. Tandem aqua rursum introducta, publice sumptuosa cœna epulatus est.* Idem: *cum Titus*, inquit, *dedicaret, Amphitheatro repente aqua impleto in ipso equos, taurosque, aliaque mansueta animalia introduxit, quæ facere didicerant ea, quæ in terra consueverant. Introduxit & homines in navibus.*

Præter hæc tria Amphitheatra, unum in Urbe inchoatum, postea omissum est.
In ejus vita Suetonius: *Inchoavit*, Cajus Caligula, *Amphitheatrum juxta Septa, quod à Claudio*
cap. 21. *omissum est.* Alterum à Trajano perfectum demolitus est Adrianus. Spartianus:
In vita *Theatrum, quod ille*, Trajanus, *in Campo Martio posuerat, contra omnium vota de-*
Adriani. *struxit.* Theatrum dixit, pro Amphitheatro, ut alii frequenter. De eo Pausa-
Lib. 5. nias θέατρον μέγα κυκλοτερὲς πανταχόθεν. *Theatrum magnum undique circulare.* Hæc vero in Campo Martio propter loci amplitudinem extra Urbem extruebantur.

Cap. VIII.

Theatra.

UT duo in Urbe Amphitheatra, sic & tria THEATRA perennarunt.
In August. Suetonius: *Ut Stephanionem togatarium per trina Theatra virgis cæsum relega-*
cap. 45. *verit.* Seneca: *In qua Civitate tribus eodem tempore Theatris viæ postulantur.*
De Clem. Ea fuere POMPEJI, MARCELLI, BALBI. Theatrum Pompeji
lib. 1. c. 6. in Campo Floræ, ubi nunc Ædes Ducum Ursinorum, fuit. Marcelli in Foro Montanario, ubi Ædes Principum Sabellorum: Balbi incertior sedes. Omnium primum Pompejanum fuit, de quo postremò dicam.

THEATRUM MARCELLI Augustus condidit, ubi ante Julius
In vita Cæsar destinaverat. Suetonius: *Destinabat*, Julius Cæsar, *extruere Theatrum summæ*
cap. 44. *magnitudinis Capitolino Monti accubans:* dictum est autem Marcelli, quoniam Au-
Sueton. in gustus quædam opera fecit sub nomine alieno: inter quæ porticum *Octaviæ Thea-*
Aug. c. 29. *trumque Marcelli.* Octaviæ porticus, quæ soror Augusti, Marcelli mater fuit,
Plutarch. Theatro contigua erat. Ipsum porro egregium structura capit teste P. Victore
in Marcel. loca XXX. millia, & Jani aliud Templum. Ejus architectum plerique Vi-
Dion. l. 53. truvium faciunt. Negat Philander ejus interpres, quod peccasse videatur in
Lib. 1. c. 2. Doricæ coronæ partibus concinnandis. Doricam tamen symmetriam inde præsertim eliciunt architecti.

Dion. l. 54. Idem Augustus cum dedicaret ludis, ut ait Dion, ejus gratia factis, *Trojam*

inter

THEATRVM MARCELLI

THEATRI MARCELLI VESTIGIA

inter alios Patricios pueros nepos Augusti Cajus lusit: feræ Africanæ sexcentæ occisæ. Quibus ludis evenit, ut, quod scribit Suetonius, *laxatis sellæ curulis compagibus, Augustus caderet supinus.* Idemquè, ut ait Pilinius. *Tigrin primus omnium*, tum, *Romæ ostendit in cavea mansuefactam;* Jussitque, teste Dione, *ut ludis Romanis effigies Marcelli aurea, aureaquè corona, & sella curulis in Theatrum inferretur, mediaque inter præfectos iis ludis Magistratus collocaretur.* Hujus scenam Vespasianus restituit. Suetonius: *Ludis, per quos scena Marcelliani Theatri restituta dedicabatur, vetera quoque acroamata dedicaverat.* Voluit & Alexander Severus, teste Lampridio, *Theatrum Marcelli reficere*, nec tamen fecisse dicitur. Id tamen facti jam incendii, ruinæque indicium est. Obiit Marcellus, referente Dione, ante dedicationem Theatri. Itaque cum ejus mortem defleret Propertius, de hoc Theatro loqui non potuit, cum caneret: *In Vita Aug. c. 43. Li. 8. c. 18. Lib. 53. Dion. l. 53.*

Aut modo tam pleno fluitantia vela Theatro;

Intelligit autem ejus munera ædilitia, cùm videlicet non modo Theatrum Pompeji, aliud enim stabile non erat in Urbe, velis obtexit; sed, quod supra dixi, *& sine ludis velis Forum inumbravit, ut salubrius litigantes consisterent.* Idemque sub Caligula factum scribit Dion l. 59. Ovidius de Theatro Marcelli scribit, cum ejus liber jussus abire Palatio ait: *Li. 19. c. 1. Trist. lib. 3. El. 1.*

Altera Templa peto, vicino juncta Theatro.

Quod Templum sive *Pietatis* est, factum *in ejus carceris sede, ubi nunc Marcelli Theatrum est*, ut scribit Plinius: atque adeo fabricato etiam Theatro, nec tota carceris occupata sede, Templum conservari potuit: sive *Junonis Ædes*, quæ Plinio auctore, *in Octaviæ Porticu fuit.* Addendum ex Tacito, statuam Augusti à Livia ad Theatrum Marcelli positam. *Neque enim*, inquit, *multo ante cùm haud procul Theatro Marcelli effigiem Divo Augusto Julia dicaret, Tiberii nomen suo postscripserat. Idque ille credebatur, ut inferius majestate Principis, gravi, & dissimulata offensione abdidisse.* *Li. 7. c. 30. Li. 3. Ann.*

THEATRUM BALBI juxta Circum Flaminium fuisse autumant, & ejus quædam vestigia apud Cæsarinas Ædes extare, nec tamen rationem video, quæ id probat; nisi pro ratione sit affirmantium auctoritas. L. Cornelius Balbus vir triumphalis magnis in Africa rebus gestis, *Garamantes*, ut ait Solinus, *subegit, & primus ex hac victoria triumphavit: primus sane de externis, utpote qui Gadibus genitus accessit ad gloriam nominis triumphalis.* Plinius vero: *omnia*, Garamantum, *armis Romanis, superata, & à Cornelio Balbo triumphata unius omnium externo curru, & Quiritium jure dotato; quippe Gadibus nato Civitas Romana cum Balbo majore patruo data est.* Major hic fuit L. Cornelius Balbus Pompeji amicus, & ab illo Civitate donatus, cujus crebra mentio in Epistolis M. Tullii, à quo & luculenta Oratione, quæ extat, defensus est. Postea Civili bello inter Cæsarem, & Pompejum, *excedente*, ut ait Paterculus, *humanam fidem temeritate ingressus castra hostium, sæpiusque cum Lentulo colloquutus Consule, dubitante quanti se venderet: illis incrementis fecit viam quibus non Hispaniæ suæ natus, sed Hispanus in triumphum, & Pontificatum assurgeret; fieretque ex privato Consularis.* Factus est Consul cum P. Canidio Crasso anno Urbis DCCXIII. in aliorum qui se magistratu abdicaverunt, locum cum collega suffectus. Porro minor Cornelius Balbus suasu, hortatuquè Augusti *Theatrum extruxit*, ut Suetonius, dedicavitquè datis ludis teste Dione, Tiberio primum, & Quintilio Varo Coss. anno DCCXXXXI. quo tempore Tiberis inundavit, ut non nisi navi in Theatrum veniri posset: reversusque est Augustus è Germania: Tiberius autem Consul in honorem Theatri Cornelium Balbum sententiam primum omnium rogavit in Senatu. Eodem anno dicatum ab Augusto Marcelli Theatrum, idem est auctor. *Cap. 31. Ann. Urb. 734. Lib. 5. c. 5. Vell. lib. 2. Sigonius in Fastis. In vita Aug c. 29. Lib. 54. Eod. libro.*

Lib. 39. In vita Pompeji. Loc. cit.

THEATRUM POMPEJI primum omnium dedicatum est anno Urbis DCXCIX. Pompejo, & Crasso II. Coss. ut est apud Dionem. Id Pompejus reversus è bello Mitridatico *expressum è Mitylenæo*, ut ait Plutarchus; grandius *tamen*, *& pulchrius* faciendum curavit. Quod *etiam nunc insigne habetur*, scribit Dion trecentis ferè post annis, Alexandro Severo Imperatore. Idemque auctor est, id Theatrum non à Pompejo extructum esse, sed *Demetrium libertum ejus id ex pecuniis, quas dum miles sub eo esset, paraverat, condidisse. Isque rectissime nomen ejus facti ad Pompejum retulit ne male audiret, quod libertus tantum pecuniæ collegisset, unde tantos sumptus facere posset.* Certè quam supra dignitatem libertus

In Pomp. In lib. de Spect.

ille polleret, exposuit Plutarchus in Catone minore. Qui tamen, aliique scriptores Pompejo; ejusque sumptibus Theatrum ascribunt. Tertullianus: *Pompejus*, inquit, *Magnus solo Theatro suo minor cum illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriæ suæ Censoriam animadversionem, VENERIS ÆDEM superposuit, & ad dedicationem edicto populum vocans non Theatrum, sed Veneris Templum nuncupavit, cui subjecimus*, inquit, *gradus spectaculorum.* Gel-

Li. 10. c. 1. In vita Pomp.

lius ex Tirone Ciceronis liberto Ædem VICTORIÆ, non Veneris Theatro attribuit. *Cum Pompejus*, inquit, *Ædem Victoriæ dedicaturus foret, cujus gradus vice Theatri essent.* At Plutarchus VENERIS VICTRICIS appellat: *Visum est*, inquit, *Pompejo in somnis Theatrum ingresso sibi populum plaudere, Templumque se Veneris Victricis multis spoliis ornare*, Græcè ἱερὰ ἀφροδίτης νικηφόρου, *Templa Veneris Victricis:* Num unum quasi bipartitum, & duo conjuncta? videtur hæc

In Claudio c. 21.

saltem indicare Suetonius: *Ludos dedicationis Pompejani Theatri, quod ambustum restituerat, è tribunali posito in Orchestra commisit*, Claudius; *cum priùs apud superiores Ædes supplicasset.* Erant enim positæ supra scenam, ut populus conveniens in Theatrum videretur in Deæ honorem convenire. Unius Ædis meminit

Lib. 8. c. 7. Lib. 36. cap. 15.

Plinius: *Pompeji quoque altero Consulatu, dedicatione Templi Veneris Victricis pugnavere in Circo viginti.* Loqui enim de Æde Veneris in Theatro ostendunt ludi in ejus dedicatione facti. Sufficiebat large hoc Theatrum, teste eodem, quadraginta millibus, habebatque exiguo distitas intervallo Pompeji PORTICUM, REGIAM, seu BASILICAM, & CURIAM. Porticus fuit à tergo scenæ Theatri, cujus curva pars Campum Floræ attingebat, ut adhuc indicat flexura Ædium Ursinarum. Quare Porticus, quæ fuit ad rectam Theatri partem, ubi & scena, vicinior quoque Circo Flaminio, &

Lib. 5. c. 9.

Capitolio erat, versus Ædem nunc S. Caroli. Vitruvius: *Post scenam Porticus sunt constituendæ, uti cum imbres repentini ludos interpellaverint, habeat populus quo se recipiat ex Theatro, Choragiaque laxamentum habeant ad Chorum parandum, uti sunt*

Lib. 2. de Bell. civil.

Porticus Pompejanæ. Appianus: *Spectacula tunc quidem in Pompeji Theatro agitabantur: Senatus in proximis Ædibus convocabatur. Brutus interim in Porticu, quæ ante Theatrum sita erat, exigentibus ab eo veluti Prætor jus administrabat.* Hæc Porticus ab antiquis magnopere commendata, à nobis alibi describetur. Curia etiam,

Lib. 44.

quæ Pompeji dicta est, proxima Theatro fuit. Dion: *Habituros se auxilium Gladiatorum, quos multos in Pompeji Theatro, à quo non procul Curia aberat, tanquam ad spectaculum exhibendum adornaverant.* Hæc occiso in ea Cæsare occlusa est.

In Aug. cap. 31.

Ibidem Basilica ejusdem. Suetonius: *Pompeji quoque statuam contra Theatri ejus Regiam marmoreo Jano supposuit translatam è Curia, in qua C. Cæsar fuerat occisus.*

Lib. 7. c. 3. Li. 3. Ann.

Alia, egregiaque fuere ejus Theatri ornamenta. Plinius: *Pompejus*, inquit, *magnus in ornamentis Theatri mirabiles fama posuit effigies, ob id diligentiùs magnorum artificum ingeniis elaboratus.* Tacitus: *Lepida Theatrum cum claris fœminis ingressa, lamentatione flebili majores suos ciens, ipsumquè Pompejum, cujus ea monimenta, & adstantes imagines visebantur.* Inter cæteras fuere GENTIUM effigies. Sueto-

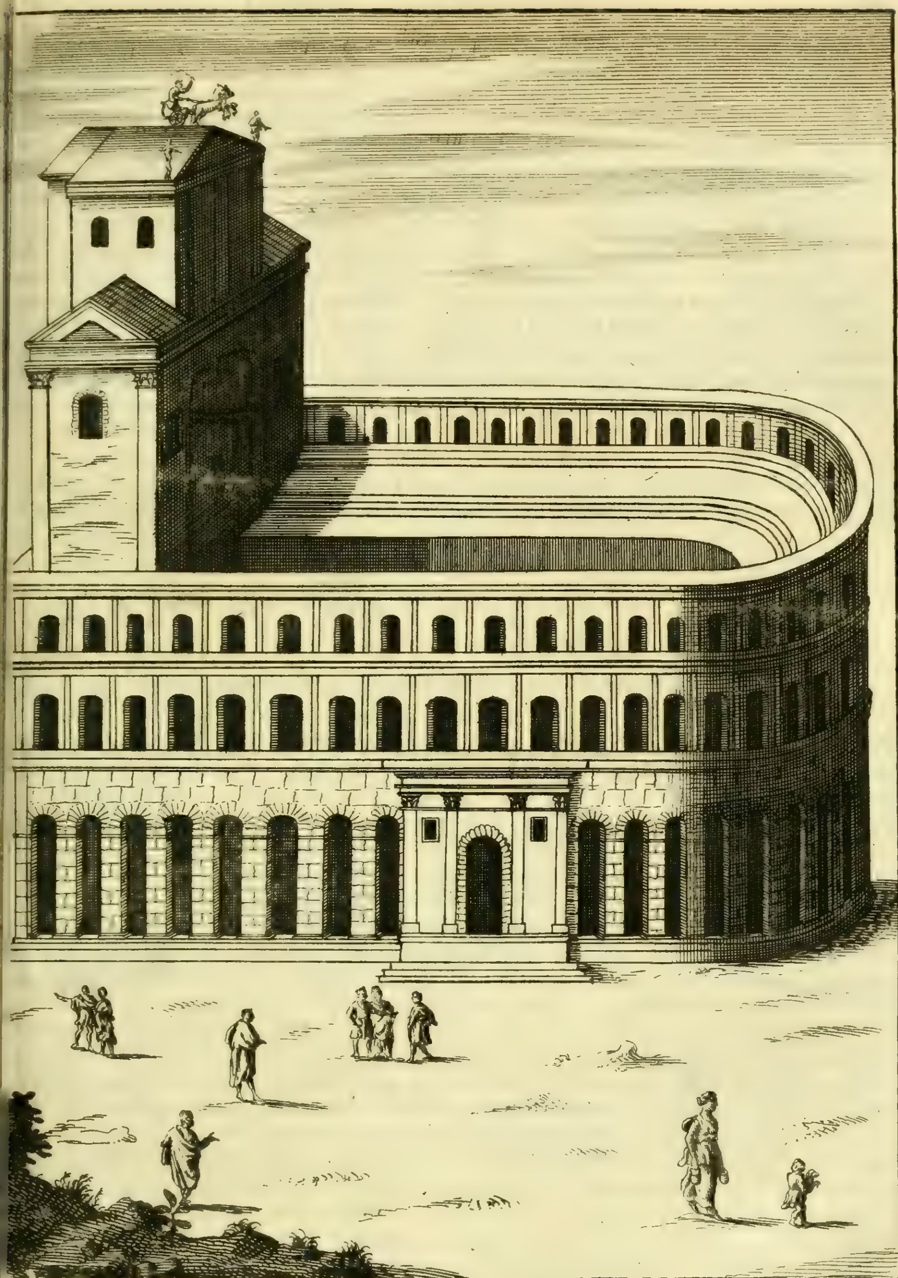
Suetonius: *Modo à simulacris gentium ad Pompeji Theatrum dedicatarum circuiri, arcerique progressu.* Plinius: *Idem, Varro, & à Coponio XIV. nationes; quæ sunt circa Pompeji Theatrum factas, auctor est.* Ibidem Tiberii Arcus. Suetonius: *Tiberio marmoreum Arcum juxta Pompeji Theatrum, decretum quidem olim à Senatu, verum omissum,* Claudius, *peregit.* Ibidem COLOSSUS JOVIS. Plinius: *Moles excogitatas videmus statuarum, quas Colossos vocant, turribus pares. Talis in Campo Martio Juppiter à Claudio Cæsare dicatus, qui vocatur Pompejanus à vicinitate Theatri.* In eodem inaurato ludos dedit Nero. Plinius: *Nero Pompeji Theatrum operuit auro in unum diem, quòd Tiridati Regi Armeniæ ostenderat. Et quota pars ea apparatus fuit Aureæ domus ambientis Urbem?* *Totum,* inquit Dion, *Theatrum intus cum scena inauravit* Nero, *auro etiam ornatis quæ intromittebantur extensis supra velis, quæ stellis aureis distinguebantur. Quare ille ludorum dies aureus nominatus est.* Quibus sane ludis *Regem juxta se latere dextero collocavit, & Imperator consalutatus,* Nero, *laurea in Capitolium lata,* ut ait Suetonius.

In Nerone c. 26. Li. 36. c. 5. In Claudio c. 11. Li. 33. c. 3. Lib. 63. sive ex ipso Xiphilinus. In vita Ner. c. 13.

Cæterum Theatrum sæpe ignium, aut temporum injuria detrimenta cepit: sæpe etiam refectum est. Primum sub Tiberio; cùm referente Tacito, *igne fortuito haustum Tiberius extructurum pollicitus est, eo quod nemo è familia restaurando sufficeret, manente tamen nomine Pompeji.* Seneca: *Decernebatur illi* (Sejano) *statua in Pompeji Theatro ponenda, quod exustum Cæsar reficiebat.* Sed non absolvit. Suetonius: *Augusti Templum, restitutionemque Pompejani Theatri imperfecta post tot annos reliquit.* Caligula perfecit, ut idem auctor est. Mox iterum ambustum Claudius restituit. *Ludos,* refert Suetonius, *dedicationis Pompejani Theatri, quod ambustum restituerat è Tribunali posito in Orchestra commisit.* Dion: *Memoriam Theatri Pompeji scenæ addita inscriptione nominis Tiberii, qui eam incendio haustam refecerat, ac suum non instaurationis, sed dedicationis causa nomen adjecit.* Qui tamen, nisi velit Theatrum à Claudio instauratum, corrigendus est. Scena rursus arsit sub Tito. Dion: *Multa Romæ conflagraverunt, Theatrum Balbi, scena Pompeji.* Titus instauravit *Urbis incendio,* ut ait Suetonius, *nihil, nisi sibi publicè periisse testatus, cuncta Prætoriorum suorum ornamenta operibus ac Templis destinavit, præposuitque quamplures ex equestri ordine, quo quæque maturius peragerentur.* Post hæc arsit sub Philippo ludis secularibus millesimo Urbis anno. Eusebius in Chronico: *Theatrum Pompeji incensum, & Hecatonstylon.* Ex eo Pomponius Lætus: *Quæ omnia in Circo Maximo exhibita, & scenicos ludos in Pompeji Theatro tribus diebus, totidemque noctibus, mirum dictu, pervigil populus spectavit, funalibus, atque lychnis tenebras vincentibus: & cum multitudo solemnibus ludis intenta esset, incendium aut ex luminaribus, aut ex ignibus coalitum in Curia divagatum est. Theatrum Pompeji arsit, & ei propinquum Hecatonstylon, centum columnarum in Campo Martio opus. Centenariam Porticum appellabant.* Quis deinde instauraverit incertum. Sed nisi ipse Philippus, vel Gallienum, vel Aurelianum instauraſſe, qui & alia moliti sunt, probabile est. Incertum item, an de scena hujus Theatri loquatur Vopiscus in Carino: *Pegma præterea exhibuit, cujus flammis scena conflagravit, quam Diocletianus postea magnificentiorem reddidit.* Refecit postremo Theodoricus Rex, cum jam vel novis incendiis, vel vetustate collaberetur. Scribens enim ad Symmachum ait: *Et ideo Theatri fabricam magna se mole solventem consilio vestro credimus esse roborandam. Quid non solvas ô senectus quæ tam robusta quassasti? Montes faciliùs cedere putarentur, quam soliditas illa quateretur, quando & moles ipsa sic tota de cautibus fuit, ut præter artem additam, & ipsa quoque naturalis esse crederetur.* Et deinde: *Unde non immeritò creditur Pompejus hinc potius Magnus fuiſſe vocitatus. Et ideo sive masculis pilis contineri, sive talis fabrica refectionis studio potuerit renovari, expensas vobis de nostro cubiculo curavimus destinare, ut & vobis acquiratur tam boni operis fama, & nostris temporibus videatur antiquitas decentiùs innovata.*

Li. 3. Ann. De Consol. ad Marciam. c. 23. In Tiberio c. 47. In vita Cal. c. 21. In vita Claud. c. 21. Lib. 60. Lib. 66. In Tito cap. 5. De ejus inscrip. Gell. l. 10. c. 1. Anno salut. 249. De Imper. Philipp. Caſſiod. lib. 5. var. cap. 51. & ult.

Domus Theatro Pompeji ejus DOMUS tamquam appendix subjicienda est; nam
Pompeji. & hanc illum fecisse notavit Plutarchus. *Prope Theatrum*, inquit Marlianus,
In vita *Atrium sive Curiam*, *& Domum*, *& ante ipsam*, *Porticum Pompejus habuisse dicitur*,
Pompeji. Sequutus Fulvium, qui: *Habebat*, inquit, *olim Theatrum ipsum longas appendices*,
Lib. 6. c. 5. *ubi ejus Domus*, *& Curia*, *& Porticus*. A quibus & alii acceperunt. Verum hi au-
Lib. 4. ctores, si id affirmant, Pompejum ædificationi Theatri, Domus suæ, quam auxit, ornavitque, ædificationem subjecisse, nihil à veritate alienum dicunt: si vero Domum Pompeji Theatro proximam volunt, cum veritate pugnant.
Pompejus Plutarchus quidem, quo maximè nituntur, hæc habet: *Atque Pompejus ipse usque*
post Thea- *ad tertium Triumphum mediocriter*, *& simpliciter habitavit* ὕστερον δὲ ῥωμαίοις τοῦτο δὴ τὸ
trum, Do- καλὸν, καὶ περιβόητον ἀνιστὰς θέατρον, ὥσπερ ἐφόλκιόν τι παρετεκτήνατο λαμπροτέραν οἰκίαν
mum ædifi- ἐκείνης. Quod Interpres sic vertit: *Post populo Romano eximium illud*, *& celebratum*
cat. *Theatrum extruxit*, *& juxtà velut appendicem ædificavit Domum priore splendidiorem.* Sed vox, juxtà, omnino redundat, abhorrentemque à Plutarchi mente sensum effecit; quam tamen Interpres eruit à verbo παρετεκτίνατο, quasi παρατεκταίνομαι significet solum juxtà, & prope ædificare; cum & idem quod simplex τεκταίνομαι sit. Dicendum ergo: *Post autem cùm Romanis splendidum illud*, *& celebre Theatrum erexisset*, *veluti appendicem quamdam ædificavit Domum priorem splendidiorem.* Itaque
Ubi domum appendix in ædificationem, non in locum cadit; Pompejus enim, post Thea-
Pompejus trum, ædificavit Domum, sed non Theatro proximam; verum illam eamdem,
ædificavit. quam ante habebat, amplificavit. Erat autem illi Domus in Carinis paulùm ultra Amphitheatrum in quarta Regione, ut ait P. Victor, & sequentia Plutarchi verba demonstrant. Cum enim dixisset: *Pompejus splendidiorem Domum ædificavit*, subdit, *sed ne hanc quidem invidiosam: ut ille*, *qui dominus ejus post Pompejum*
Plutarch. *fuit*, *eam ingressus obstupesceret*, *& quæreret ubi nam Pompejus Magnus cœnasset.* Hic
in Ant. sane fuit Antonius, qui, eodem Plutarcho, & Cicerone referente, domum
Cic. 2. Pompeji à Cæsare sub hasta venditam emit. Atque hæc ubi fuerit, refert Ap-
Phil. pianus: *Decretum*, inquit, *perlectum est*, *Antonium sequenti die in Telluris Templo*
Lib. 2. de *haud longe ab ipsius Domo*, *Senatum habiturum.* Supra vero probatum est, Telluris
Bell. civil. Ædem contra Arcum Constantini prope Carinas fuisse. Idem habetur ex Sue-
Cap. 15. tonio in Tiberio: *Statim è Carinis ac Pompejana Domo Esquilias in Hortos Mœcenatianos transmigravit.* Idem perspicuè demonstrat Sexti Pompeji scitissima vox, qui Pompeji Magni filius inita pace cum Octavio Cæsare, & Antonio. *Haud absur-*
Lib. 2. *dè*, quod scribit Vellejus, *cum in navi Cæsarem*, *& Antonium cœna exciperet*, *dixit:*
Lib. 48. *In CARINIS suis se cœnam dare*, *referens hoc dictum ad loci nomen*, *in quo paterna domus ab Antonio possidebatur.* Et Dion: *Carinæ*, inquit, *loci nomen est Romæ*, *quo in loco Pompejus Magnus Ædes habuerat*; *quam tum temporis Antonius possidebat*; *porro autem navis aliqua pars Carina dicitur*; *& ambiguitate ludens Sextus convivium ajebat se ipsis in Carinis suis præbere.* Quod si dicant hanc Pompeji Domum, & alteram ad Theatrum venisse in manus Antonii, nihil planè dicunt. Illam enim Antonius incolebat, quàm, teste Plutarcho, splendidiorem à Pompejo factam coëmerat, eamque primùm ingressus, quæsivit ubi nam cœnasset Pompejus Magnus; eamdemque fuisse in Carinis auctores citati demonstrant. Quare miror Casau-
In vita bonum eo Suetonii loco: *Pompeji statuam contra Theatri ejus Regiam marmoreo Jano*
Aug. c. 31. *supposuit*: Regiam, interpretari Pompeji Domum Theatro additam, & in eam
Lib. 2. rem Vellejum adducere, cujus verba sunt; *Perfectis muneribus Theatri*, *& aliorum operum*, *quæ ei circumdedit.* Nam Regia Basilica est Romanis, Judicum, & Negotiatorum ædificium. Quæ interpretatio placet Beroaldo. Nec alia opera,
Supra Plu- præter hanc, Curiam, & Porticum Theatro circumdata Vellejus vel dixit, vel
tarchus. dicere potuit, cùm Domum Pompeji constituat in Carinis. Neque dicas ἐφόλκιον signifi-

POMPEII THEATRVM.

significare *lembum*, *ac tenue navigium*, quod majorem navim propè adhærens consequi solet; ideo & domum majori Theatri fabricæ adjunctam. Esto enim, vox illa Græcè cymbam onerariæ additam significet; eo tamen loco rectiùs appendicem, & additamentum notat; quod utique non eodem loco, ut dixi, sed alibi factum est; Cæterum hanc Domum ROSTRIS navium, sed marmoreis, ut opinor, in memoriam devictorum piratarum ornatam multo post Gordianorum familia, tum Cæsares possederunt. Testis Julius Capitolinus in Gordiano Majore: *Ipse*, inquit, *Cos. ditissimus, ac potentissimus Romæ Pompejanam Domum possidens, in Provinciis tantum terrarum habuit, quantum nemo privatus.* Et paulo post: *Extat sylva ejus memorabilis, quæ picta est in Domo rostrata Cn. Pompeji, quæ ipsius, & patris ejus, & proavi fuit, quam Philippi temporibus vester fiscus invasit.* *Domus Pompeji Rostrata.*

In hac forte Domo fuit insignis BIBLIOTHECA Gordiani Junioris primi, de qua Julius Capitolinus: *Serenus Sammonicus libros patris sui, qui censebantur ad LX. & duo millia, Gordiano Minori moriens reliquit*, quod *eum ad Cœlum tulit. Siquidem tantæ Bibliothecæ copia, & splendore donatus in famam hominum litteratorum decore pervenit.* *Bibliotheca Gordiana.*

Prope hanc in iisdem Carinis DOMUS Balbini Cæsaris fuit, qui cæso in Africa Gordiano, cum Maximo Imperii collega suffectus est à Senatu. Idem Capitolinus: *Domus*, inquit, *Balbini etiam nunc Romæ ostenditur in Carinis magna, & potens, & ab ejus familia huc usque possessa.* *In vita Maximi, & Balbini.*

Cap. IX.

Mons Esquilinus, ejusque ambitus, & adjacentes Viæ.

PArs Esquiliarum imminet Carinis meridiem versus, ubi Thermarum Titi vestigia sunt. In hunc ergo montem ambitu cæteris ampliorem brevi ascensu subeundum est. ESQUILIAS, ut docet Varro, *alii scripserunt ab excubiis Regis dictas: alii ob eo quod excultæ à Rege Tullio sint. Huic origini magis concinunt luci vicini.* Videtur Ovidius priorem complecti: *Esquiliarum nomen.*

Adde quod excubias, ubi Rex Romanus agebat;
Qui nunc Esquilius nomina Collis habet. Ovid. 3. *Fast.*

Excubias item Cato in originibus amplectitur à Tullio Rege institutas, sed à Lucumone Hetrusco Romulo traditas. Subdit Varro: *Esquiliæ duo montes habiti.* Eorum nomina Cispius, & Oppius fuere. Festus ex Varrone: *Oppius*, inquit, *appellatus est ab Opita Oppio Tusculano, qui cum præsidio Tusculanorum missus ad Romam tuendam, dum Tullus Hostilius Vejos oppugnaret, consederat in Carinis, & ibi castra habuerat. Similiter Cispius à Lævo Cispio Anagnino, qui ejusdem rei causa eam partem Esquiliarum, quæ jacet ad Vicum Patritium versus, in qua Regione est Ædes Mephitis, tuitus est.* Ex quo apparet, Oppium verticem Esquiliarum illum esse, in quo Templum Sancti Petri ad Vincula; alterum clivo Suburrano discretum Cispium dici, ubi Templum Sanctæ Mariæ cognomento Majoris. Porro hi sunt fines Esquilini Montis. Ab Amphitheatro secundum Carinas Orientem versus valle profunda primùm, deinde modica dividitur à Cœlio, complexus & aliud exigui Collis veluti additamentum, qui Templo Sanctæ Crucis cognomento in Hierusalem nobilitatus est. Quamquam hic æque ad Cœlium atque Esquilinum, in finibus utriusque situs putatur pertinere. Inde perpetuo tractu mœnibus cingitur, & ultra portam Sancti Laurentii, quà patet in planiciem, propter Aggerem olim *Esquilinus Collis bivertex.* *Fines Esquilini Collis.*

Tarqui-

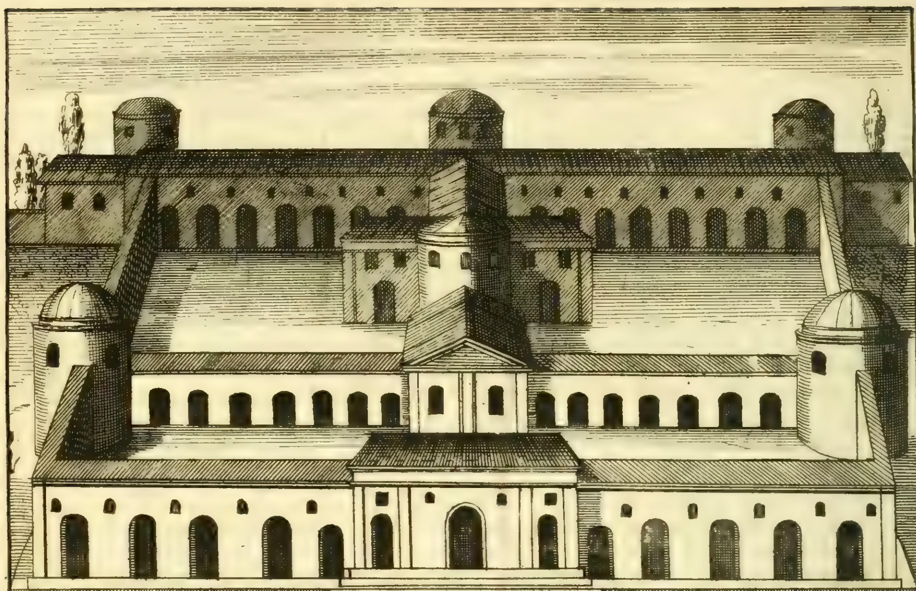
Tarquinii conversus ad Septemtriones jungitur Viminali: mox ab eodem secernitur tenui vallicula in ipsis hortis Perettinis: quæ profundior in Vico olim Patricio, & Suburra, mox redit ad Amphitheatrum.

Vicus Cyprius, & Sceleratus. Jam in ascensu Esquiliarum occurrunt CYPRIUS, & SCELERATUS Vicus. Ille à Cypro dictus; quod teste Varrone, *ibi Sabini Cives additi consederunt, qui à bono omine id appellarunt. Nam Cyprum sabinè bonum.* Prope hunc Vicus *Sceleratus* dictus à Tullia Tarquinii Superbi uxore; quòd ibi cum jaceret pater occisus, supra eum ut mitteret carpentum mulio, jussit. Livius: *cùm se domum Tullia reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium Vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectente carpentum dextra in Urbium clivum, ut in Collem Esquiliarum eveheretur; restitit pavidus is, qui jumenta agebat, jacentemquè dominæ Servium trucidatum ostendit; fœdum inhumanumquè inde traditur scelus, monumentoquè locus est. Sceleratum Vicum vocant: quò amens agitantibus furiis sororis ac viri Tullia per patris cor-*
Lib. 1. *pus carpentum egisse fertur.* Livius quidem subobscurè Vicum eumdem Cyprium,
Lib. 4. ant. & Sceleratum videtur facere. Aperte unum clamat Dionysius: *Is, inquit, Vicus Cyprius tum dictus, ex eo diro casu Sceleratus est vocatus mutato nomine.* Varro utrumque sejungit; quem placet sequi. Nam & Livius, si in hanc sententiam perducimus, fortasse non repugnat. Porrò DOMUS SERVII Regis erat
Lib. 1. in Esquiliis. Livius: *Deinceps,* Servius Tullius, *auget Esquilias, ibiquè ipse ut loco dignitas fieret habitat.* Habitavit autem supra clivum Virbium, ut ait Solinus, junctum Scelerato Vico; quamquam alii Urbicum habent. Sed Livio Virbius
Cap. 2. dicitur. Tullia ergo rediens è Foro in domum patris, primùm venit in Sacram viam: ab hac in Cyprium Vicum Sacræ viæ adjunctum, contra Arcum Constantini; in illo enim consederunt Sabini; cùm Romulus, & Tatitus in Sacra via fœdus fecissent. Cum ad caput Cyprii Vici venisset, alter occurrebat Vicus, cui postea Scelerato nomen, unde & clivi incipiebat ascensus in Esquilias, ubi & patrem trucidatum offendit. Ex quibus tria deprehenduntur. Vicum Cyprium è Sacra via in ipsa planicie Suburram versus fuisse protensum; Vicum autem Sceleratum secundum radices Esquiliarum. Urbium clivum, aut eumdem esse, quo nunc ascenditur ad Divi Petri ad Vincula, aut exiguo in-
Domus Servii Regis ubi esset. tervallo ab eo distantem. Cum autem Domus Servii Regis supra clivum esset; infertur etiam non procul ab eodem Templo S. Petri sitam, ubi nunc Minimorum Cœnobitarum domus, & horti sunt. Hæc paulo accuratius evolvi, ut de
Marl. l. 3. cap. 24. & l. 5. c. 18. Marliano aliisquè auctoribus judicium feratur, qui eam servii Domum in altero Esquiliarum vertice imminentem Vico Patricio prope S. Mariæ Majoris Ædem constituunt. Esto enim, quod inculcat, in eum Vicum compegerit Patricios Servius Rex, ut siquid novi molirentur, è superiori loco opprimi possent; Nunquid tamen ibi Rex habitavit, qui supra Virbium clivum, quod fatentur, Domum habuit? quod si clivus ille tanto spatio sejunctus erat; tam Domus ab hoc vertice distabat, quàm illi distant à veritate.

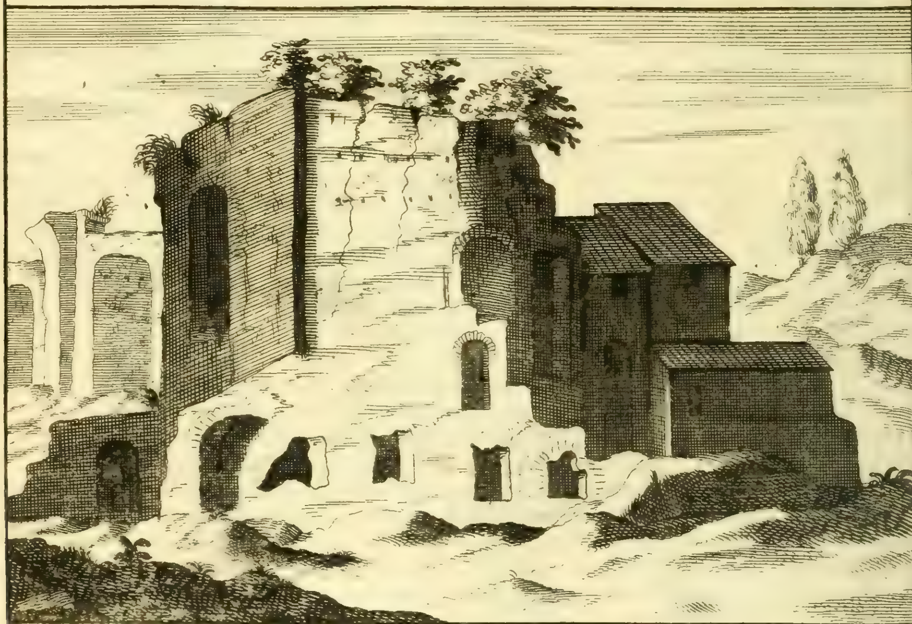
Veteris item facti monimentum prope vicum Cyprium erat, sororium sigillum; lignum nempe transversum, & viæ imminens, positum olim in expiationem Horatii, ejus, qui occisis Curiatiis reversus victor sororem quoque neca-
Dion. lib. 3. ant. Rom. vit. Dionysius: *Est autem, inquit, in angiportu, qui à Carinis ducit ad Vicum Cyprium,* via nunc secundum Amphitheatrum, & Esquilias, *ubi & Aræ manent tunc positæ, & lignum super eas transversum, infixum duobus inter se adversis parieti-*
Liv. lib. 1. *bus, quod capiti exeuntium imminet.* Livius: *transmisso per viam tigillo, capite adoperto velut sub jugum misit juvenem. Id hodie publicè quoque semper refectum manet; Sororium Sigillum vocant.* Ad eumdem Cyprium Vicum locus ad Busta Gallica, quod *Roma recuperata, Gallorum ossa, qui possederunt Urbem, ibi coacervata ac condita;* ut ait Varro.

Ajunt

TITI IMPERATORIS THERMAE

VESTIGIA THERMARVM

Ajunt ibi nunc positam Ædem S. Andreæ cognomento in Portogallo, corrupta nempe appellatione ad Busta Gallica.

Cap. X.

Ædificia Esquiliarum.

Contra Amphitheatrum THERMÆ TITI sunt, ut supra dicebam in ipso colle sitæ, quarum supersunt reliquiæ, non longe à Templo S. Petri ad Vincula. Suetonius: *Amphitheatro dedicato, Thermisque juxta celeriter extructis munus edidit apparatissimum.* In vineis loci statuam Laocoontis laudatam à Plinio conservatamque in hortis Vaticani Pontificiis inventam viderunt tempora vix inchoata prioris seculi. Plinius eam statuit in *Titi Imperatoris Domo:* Itaque præter Thermas hæc quoque hanc partem Esquiliarum insederat. Post hæc Titi Balnea, TRAJANI THERMAS statuit P. Victor, tamquam non longe distantes à Titianis. Sitas volunt prope Templum S. Martini cognomento in Montibus: & illi multo viciniores, quàm Templo S. Petri ad Vincula, ubi fuerat Domus Servii Tullii Regis. De his etiam infra: quarum vestigia, cum pro novis fabricis repurgaretur locus superioribus annis, deprehensa sunt. Anastasius Bibliothecarius in vita Symmachi: *Intra Civitatem,* inquit, *Romanam, Basilicam Sanctorum Sylvestri, & Martini à fundamentis construxit,* Symmachus, *juxta Thermas Trajanas.* De Trajanis Thermis scripsit Pausanias, appellatque λουτρὰ ἐπώνυμα αὐτοῦ, *Thermas ipsi cognomines. Operibus præterea,* inquit, *quam plurimis Urbem exornavit, quorum cæteris magnificentia præstant Thermæ, quæ ab ipso nomen acceperunt.* Marlianus eo loci THERMAS ADRIANI collocat. Atqui hæ si fuerunt, in Regione nona Circi Flaminii locatæ sunt: ibique numerantur à P. Victore. Nisi forte Adrianus Thermas Trajani patris exornavit, additisque signis, & picturis, paratuquè pulchriore instruxit. Eusebius in Chronico: *Forum Trajani, Thermas Trajanas, & Titianas, & Pantheon haud vere ascribit Domitiano.* Nec tamen vacat suspicione, Domitianum & Titi Thermas & Pantheon vel instaurasse, vel additis ornamentis excoluisse. THERMÆ PHILIPPI Titianis à P. Victore subscriptæ, iisque proximæ in editiore solo fuisse dicuntur. Nec quidquam præterea de his accepimus.

Plin. l. 36. cap. 5. *Sueton. in vita Titi cap. 7.* *Statua Laocoontis ubi inventa.* *Thermæ Trajani.* *Pausan. lib. 5.* *Marl. li. 5. cap. 11.* *Thermæ Adriani.* *Thermæ Philippi.*

Jam plures fuere LUCI in Esquiliis, partim in Colle, partim ad radices. Varro: *Lucus Fagutalis, & lucus Mephitis, & lucus Junonis Lucinæ: quorum angusti fines. Item lucus Larum, & Querquetulanum sacellum.* Lucus FAGUTALIS, id est fagis consitus fuisse fertur, qua parte Esquilinus spectat extremum Viminalem, imminetque Suburræ, olim Oppius dictus. Varro: *Oppius Mons princeps lucum Esquilinum, lucum Fagutalem habet.* Dicatus erat Jovi. Plinius: *Sylvarum certe, Roma, distinguebatur insignibus. Fagutali Jovi etiam nunc, ubi lucus Fageus fuit.* Festus: *Fagutal sacellum Jovis, in quo fuit Fagus arbor, quæ Jovi sacra habebatur.* Varro: *Fagutal à Fago, inde etiam quod ibi sacellum Jovis Fagutalis.* At prope Vicum Patricium ad radices Esquiliarum fuit Lucus MEPHITIS. Festus: *Qui,* inquit, *ejusdem rei causa eam partem Esquiliarum, quæ jacet ad vicum Patricium versus, in qua Regione est Ædes Mephitis, tutatus est.* Lucus autem Ædi adsitus venerationi erat. Porrò Mephitis Dea fuit gravissimi odoris, ut est apud Servium. Ideoque quidam, *Mephitin,* inquit, *Junonem volunt, quam aërem esse constat, novimus autem putorem nonnisi ex corruptione aëris nasci.* Colebatur

Luci in Esquiliis. *Lib. 16. cap. 10.* *Mephitis quæ, & cur à priscis culta.* *7. Æneid.*

hæc tamquam Dea, ut Febris, ut alia, quæ nocumentum afferunt, ne afferrent. Et tetri quidem odoris, afflatusque pestilentis causa erat in propinquo; nempe Campus Esquilinus, commune plebis sepulchrum, & Puticolæ, quo innumerabilis ferè populi cadavera projiciebantur. In ipso autem Vico Templum DIANÆ erat, quò viri non intrabant, ut ait Plutarchus. Lucus JUNONIS LUCINÆ sub eodem colle fuit in ipso clivo, cui imminet Majoris Virginis Augustæ sedes; quem sane multo magis præcipitem, quàm oppleta, & in oculis nostris finitimo Viminali exæquata prope valle, videamus, vidit antiquitas. De eo Luco Ovidius:

In quæst. Rom. q. 3.

Ovid. 2. Fast.

Monte sub Esquilio multis inciduus annis
Junonis magnæ nomine Lucus erat.
Huc ubi venerunt pariter nuptæque, virique;
Suppliciter posito procubuere genu.
Cum subito motæ tremuere cacumina sylvæ;
Est Dea per Lucos mira locuta suos.

Et paulo post:

Gratia Lucinæ dedit hæc tibi nomina Lucus,
Aut quia principium tu Dea lucis habes.

Plin. l. 17. cap. 44.

Junonis Lucinæ Templum.

Lucus Larum, & Sacellum.

Plinius priori ethymo à Luco Lucinam derivat: *esse*, inquit, *vetustiorem non est dubium, cum ab eo Luco Lucina nominetur.* At *Junonis Lucinæ* Templum putatur fuisse, ubi B. Virginis Major Basilica colitur, in tantam religionem conversa superstitione. Alter hic Esquiliarum vertex Cispius, ut dixi, dicebatur. Varro: *Cispius Mons septicepsos apud Ædem Junonis Lucinæ.* Lucum vero LARUM, & Querquetulanum Sacellum arbitror ad Cœlium, & Palatinum pertinere, quamvis Varro videatur ponere in Esquiliis. Nam cum dixisset de Luco Fagutali, Mephitis, & Lucinæ, subdit: *quorum angusti fines, non mirum. Jam diu enim late avaritia est. Item Lucus Larum, & Querquetulanum Sacellum.* Nempè Lucus Larum: & Sacellum in Colle Cœlio quercubus cinctum easdem, propter avaritiam ad se cuncta trahentem, angustias habent. Varro: *Et unde ascendebant ad imam novam viam Lucus est, & Sacellum Larum.*

Vicus Patricius.

Lib. 7. ep. 72.

Jam VICUS PATRICIUS inter Esquilias, & Viminalem ubi nunc Ædes Sancti Laurentii in Fonte, D. Pudentianæ, & ima pars hortorum Perettinorum; quod ibi ut dixi jussu Servii Regis Patritii habitarent, ne quidpiam in humili molirentur, conjungitur Suburræ, & clivo Suburrano. Martialis:

Esquiliis domus est, domus est tibi colle Dianæ
Et tua Patricius culmina vicus habet.

Suburra.

Carinæ, & earum fines.

Suburræ fines.

SUBURRA celebris in Urbe locus: unde olim Regio SUBURRANA certis jam finibus terminanda est. Tres ergo Romani Colles, Esquilinus, Viminalis, Quirinalis, cum prope Forum Romanum desinant, vallem inter se relinquunt, quæ est Suburræ attribuenda. Hæc primo quidem plana, postea acclivis in Esquilinum assurgit. Ut autem certius ejus constet fines; repetendum est, CARINAS, qui olim Locus veluti Suburbium, ut dixi, Urbis fuit, ex eo appellatum, quia domos inversas quasi navium Carinas haberet, incœpisse ab Urbis muro, quem posuerat Romulus ad Curias veteres, juxta Arcum Constantini, inter Palatium, & Cœlium. Porro hinc Carinæ (quamquam alii aliter statuant) secundum Esquilias, & Cœlium, ultra Amphitheatrum protendebantur. Propterea Varro: *Cum Cœlio*, inquit, *conjunctæ Carinæ.* At contra Arcum Constantini, sub initium Hortorum Cardinalis Pii, fuit Pagus Succusanus, inde dictus, ut ait Varro, *Quod succurrit Carinis.* Huic Pago finitima erat Suburra. Immo & ab illo nomen accepit. *Ego*, inquit Varro, *à Pago potius*

potius Succusano dictam puto Succusam. Quæ postea mutatis literis Suburra hinc producta vallem, quæ extremos angulos Quirinalis, Viminalis, & Esquilii Collis interjacet, complectebatur. Idem auctor aliunde nomen derivans ait, *Suburra, quod sub muro terreo Carinarum.* Et paulo post: *Suburra, Junius scribit, ab eo quòd fuerit sub antiqua Urbe, cui testimonio potest esse, quod subest ei loco, qui terreus murus vocatur.* Hic murus quod Carinas attingeret, à Varrone *Carinarum* dictus, ad antiquam etiam Urbem pertinebat, quam scilicet Romulus & Tatius ampliarunt. Tunc enim recepta intra Pœmerium Sacra via, toto spatio Templi Pacis, & Faustinæ murus Capitolium versus ferebatur. Itaque Suburra quæ suberat terreo muro, hinc incipiens per vallem primùm, deinde per clivum extendebatur, quo nunc ascenditur ad Ædem S. Luciæ in Silice; cum Carinæ ex altera parte, minore spatio, ambituque producerentur. Sic Martialis fauces, id est initium Suburræ constituit ad Argiletum & Forum Cæsaris, ut dixi lib. 2. cap. ultimo. Quare Marlianus: *Suburra quæ inter Esquilias, & Viminalem jacet, principium habuit à Foro Romano sive à Foro Nervæ, finem vero ad clivum Suburranum.* Et prima editione: *Viminalis collis ab Occasu partem Quirinalis oppositam habet: & valli interjacenti planæ Suburræ fuit nomen.* Hac de causa Templum S. Agathæ, quod in fine Quirinalis, versus hanc vallem est situm, à S. Gregorio (ne aliquis dubitando ingenium ostentet) & nostro ævo, jure ponitur in Suburra. Nam ille sic scribit: *Arianorum Ecclesia, in regione Urbis illa, quæ Suburra dicitur, cum clausa usque ante biennium remansisset, placuit ut in Fide Catholica dedicari debuisset; quod factum est.* Idem alibi: *Quia ergo Ecclesia S. Agathæ sita in Suburra, quæ spelunca fuit aliquando pravitatis hæreticæ, ad Catholicæ Fidei culturam Deo propitiante reducta est.* Suburram autem Regionem, id est Urbis partem appellavit; nisi forte ejus ætate pro Regione habebatur. Certe antiquitus habita est: cum, teste Varrone, in quatuor Regiones Urbs distributa, Suburranam, Esquilinam, Collinam, Palatinam. Suburrana Cœlium montem, Carinas cum capite Sacræ viæ, & Suburram continebat. Quare Suburra, quæ nomen dabat antiquæ Regioni, præcipua, & ampla pars illius erat, descriptis terminis patens.

Marl. l. 4. cap. 20. *Li. 5. c. 18.* *Templum S. Agathæ in Suburra.* *Dial. lib. 3. cap. 30.* *Li. 3. Epist. epist. 19.*

Jam ut ædificia attingam; CÆSAR *habitavit primo in Suburra modicis ædibus*, referente Suetonio. Ibidem canente Martiale STELLA CONSUL ædes habuit: *Sueton. in vita Cæs. cap. 46.*

Vel si malueris prima gradiere Suburra; *Lib. 12.*
Atria sunt illic Consulis alta mei. *Ep. 3.*

Eodemque libro clamosam nuncupat, ferventem Juvenali, propter populi frequentiam; quòd ibi rebus venum expositis mercatus esset. Idem libro septimo, cum alia enumerasset, subdit:

Quidquid villicus Umber, aut colonus,
Aut Tusci tibi, Tusculivè mittunt,
Aut rus marmore tertio notatum,
Id tota mihi nascitur Suburra.

Et alibi: *Lib. 10.*

Hæc igitur media quæ sunt mihi nata Suburra. *Ep. 92.*
Mittimus Autumni cerea poma mei.

Eadem infamis meretriciis nundinis, nec aliæ Horatio Suburranæ canes, quàm lupæ.

Subibat deinde Suburramus CLIVUS. Hic est, quò ad Templa Sanctarum Virginum Luciæ, & Praxedis hodie ascenditur. Martialis de antiquo clivo: *Lib. 10.*

Illic Orphea protinus videbis *Ep. 19.*
Altum vincere tramitem Suburræ,

Vidi vertice lubricum Theatri.

Fulv. li. 4. At quod THEATRUM prope Suburram? Fulvius: *Circi*, inquit, *forma, ac sedilium vestigia adhuc apparent inter Viminalem, & Esquilias juxta Suburram, ubi* Li. 5. c. 13. *nunc Ædes S. Laurentii in Fontana, & S. Euphemiæ.* Negat Marlianus, quod Circensis moles Vicum Patricium, aut magnam Suburræ partem clausisset. Verum ibi si aliqua fuit pro ludis fabrica, non alia profecto fuit, quam Theatralis, ut habetur ex Martiale, nisi per Cathachresim Theatrum, pro Circo posuit. Sed fortasse non Theatrum ad ludos ibi describitur, sed fons aliquis in summo clivo Suburrano structus ad formam Theatri, nempe testudinatus, & fornice cameraque suspensus juxta Plinii domum, quò librum Poëta mittit, aut etiam in ipsa domo. In quo sane recurvo, & humidæ rotunditatis fonte, assiduo aquarum lapsu stillicidioque lubrica Orphei statua feras, avesquè cantu perducere videbatur. Tria quidem stabilia Theatra in Urbe fuisse novimus. Quartum hoc statuere in terræ pondus non ausim, nisi alius, clariorquè antiqui auctoris proferatur locus: aut pro Theatro Circus fuisse demonstretur. Porro illos versus in epistola ad Priscum Plinius adducens suæmet DOMUS ipse meminit Li. 3. epist. ultima. positæ in Esquiliis, *Alloquitur*, inquit, *Musam: mandat ut domum meam in Esquiliis quærat, adeatquè reverenter.* Erat igitur in Collis vertice supra Ædem S. Luciæ cognomento in Silice, quam Ecclesiastici scriptores, & antiquarii in Orphea nuncupant, deducto fortasse nomine à veteri Orphei simulacro. Habent etiam Orthea, & id Templum nominant in Septisolio, à vicino scilicet Apud Ciaconium. Cap. 2. SEPTIZONIO quod multo ante Severianum structum est. Sic in vita Gregorii IX. legimus: *Pontifex creatus prope Septizonium in Diaconia Sanctæ Luciæ in Septisolio:* aliàs: *Orthea*, & in *silice*, ut dicitur in vita Honorii III. Hujus Septizonii meminit Suetonius in Tito: *Natus est prope Septizonium sordidis ædibus.* Quas fortasse postea in domum & suas Augustas Ædes mutavit, haud longe adjunctis Thermis. Jam Plinianæ domui minorem alteram *Pedonis* Poëtæ nobilis, an Causidici subjicit Martialis:

Illic parva domus tui Pedonis
Cælata est Aquilæ minore penna.

Arcus Gallieni. A Clivo Suburrano rectà eunti occurrit ARCUS GALLIENI è Tiburtino lapide, cujus hæc Inscriptio est:

GALLIENO. CLEMENTISSIMO. PRINCIPI
CVIVS. INVICTA. VIRTVS
SOLA. PIETATE. SVPERATA. EST
ET. SALONINAE. SANCTISSIMAE. AVG.
M. AVRELIVS. VICTOR
DEDICATISSIMVS
NVMINI. MAIESTATIQVE. EORVM

In eodem Colle domum, & hortos Gallieni fuisse probabilis conjectura est, ut dicam postea. Ibidem S. Viti Ædes, quam in MACELLO nuncupant. P. Victor Macellum Liviani, seu Livianum in Esquiliis: in Regione II. Cœlii Fulv. lib. 1. Montis Macellum magnum constituit. De Macello alii rectè scripserunt; ta-Marl. li. 5. men hic prætereundum non est. *Est enim Macellum*, ut ait Varro, *ubi olerum co-*cap. 14. *pia;* Sed paulo post non de his tantum, sed aliis, quæ vitæ usui sunt, loquitur.

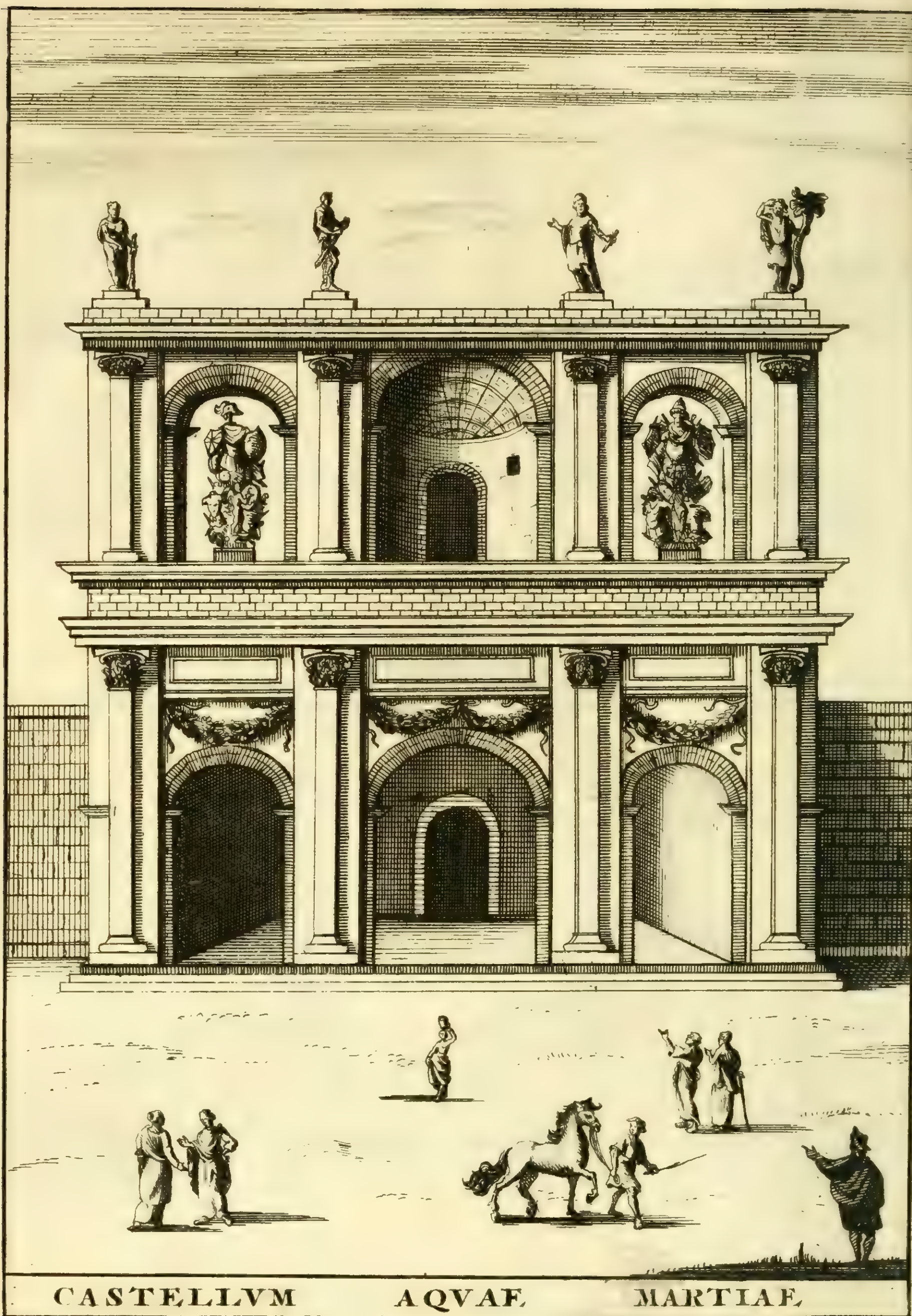
Hæc,

ARCVS GALLIENI NVNC S.VITI

CASTELLVM AQVAE MARTIAE

Hæc, inquit, *omnia postquam contracta in unum locum, quæ ad victum pertinebant, & ædificatus locus, appellatum Macellum, ut quidam scribunt, quod ibi fuerit hortus: alii quod ibi domus ejus fuerit, cui cognomen Macellus, quæ ibi publice diruta, à qua ædificatum hoc, quod vocatur ab eo Macellus.* Hoc postremum sensit Festus. At Plutarchus tantum carnibus publicè vendendis Macellum parat. *Ferunt*, inquit, *Romæ latronem truculentum fuisse, nomine Macellum, qui multis deverberatis vix tandem captus, suppliciòque affectus; ut ex pecunia ejus locus carnibus publicè vendendis ædificatus fuerit, nomen ab ipso habens.* Sed in Macello præter carnes, cætera obsonia vendebantur. Plautus in Aulularia:

Macellum unde dictum.

In quæst. Rom. q. 54.

Act. 2. Sc. 5.

Venio ad Macellum, rogito pisces, indicant
Caros, agninam caram, bubulam,
Vitulinam, cetum, porcinam, cara omnia:

Pag:205

Varro aliud Macellum prope Sacram viam constituit. *Exædificatus*, inquit, *Vicus, & inter Sacram viam, & Macellum editus.* Hoc forsitan *ad Corneta* dictum *à Cornis*, quæ abscisse loco reliquerunt nomen. Idem enim ante scripserat: *ubi variæ res venduntur*, dicitur, *ad Corneta.* Et supra, in Sacra via, & propinqua Suburræ emi venalia diximus.

Ab Æde S. Viti parum distant veteris ædificii parietinæ, Castellum Aquæ, ut quidam ajunt: ut alii Trophœa Marii de Cimbris à Cæsare restituta, ideoque locum *Cimbrum* dici autumant. Equidem ut ibi fuisse Trophœa Marii nullo modo dicerem: ita fuisse Castellum Aquæ tuto affirmarem. Nam ut constat ex Frontino, Aqua tam Claudia, quam Martia post hortos Pallantianos, qui fuerunt in Esquiliis, effundebatur. Duo quidem illa Trophœa insculpta è marmore, quæ visuntur in Capitolio, ex hoc loco transtulit Populus Romanus: cur tamen potius Marii, quam alterius fuisse dicantur, non video, præsertim in Urbe olim ejusmodi ornamentis refertissima. Moles vero ipsa indicat Aquæ receptaculum, unde in fistulas divideretur: ab illo videlicet, qui extruxit, aut instauravit, Trophœis ornatum. Quod quidem Aquæ Castellum, quia plerique eruditorum Martiæ attribuunt, & inscriptio basis Capitolinæ docet, repugnandum non judico. Porrò ut quidam putant ab iis monimentis Marii nomen loco relictum est. Marlianus, quod ante Fulvius dixerat: *Hinc ea tota Esquiliarum pars, quæ est plana, Esquilias inter, & Cœlium Montem Basilicamque Lateranensem vergit, hodie dicitur Merulana, pro Mariana.* Atqui aliunde nomen Merulanæ fuisse desumptum, conjicitur ex lib. 2. Epistolarum S. Gregorii, *Quia igitur*, inquit, *Ecclesiam*

Castellum Aquæ.

Front. l. 1. de Aquæduct.

a De his capite ultimo.

Li. 5. c. 15. 2. edit.

Fulv. lib. 2.

Epist. 58.

Ecclesiam positam juxta domum Merulanam, Regione tertia, quam superstitio diu Ariana detinuit in honorem S. Severini cupimus consecrare. Hic locus à Templo S. Matthæi contra Cœlium fere planus excurrit, olim Tabernola dictus, cujus meminit Varro: *Dexterior via in Tabernola est.*

☞ Cum Trajanus, ampliori opere, Martiam reddidisset Aquam; atque in suas induxisset proximas Thermas; non potest ambigi, quin Trophœa illa ejusdem Trajani sint, ad Castelli ornamentum. Argumento quoque sunt pellitæ Dacorum chlamides, & arma, egregiumque sculpturæ opus, quale prorsus in Trajani Columnam. A monumentis verò Aquæ Martiæ, Martianam potius, quam Marianam Regionem dictam crederem.

Cæterum ab eo aquæ Castello ad Ædem vetustam S. Bibianæ, nova via nuper patefacta est. Nec longe ab eo Templo, locus olim in Urbe celebris cognomento *Ad Ursum Pileatum*, quod ab Ursi pileum habentis sive marmore, sive coloribus expressa effigie suscepit. Ibi Palatium Licinianum, Licinii Imperatoris, ut ajunt: an potius Licinii Suræ, qui, ut Dion testatur, Trajani familiaris, & opulentissimus Gymnasium populo Romano suis sumptibus ædificavit?

Palatium Licinianum *Dion. in vita Trajani.* *Marl. l. 5. cap. 15.* *In vita Gordiani Junioris.* *In Gord. Majore.*

Sed non placet, lævorsum ubi Ædes S. Eusebii, quod placuit Marliano, fuisse domum Gordianorum; & frustra adducitur Julii Capitolini mutilatus locus. Ille enim sic habet: *Domus Gordianorum etiam nunc extat, quam iste Gordianus pulcherrime exornavit.* Hanc ante dixerat fuisse Cn. Pompei, nempe in Carinis, & Philippo Principe ad Fiscum Cæsareum devenisse. At quæ sequuntur, Villam, non Domum in Urbe describunt. *Et Villa*, inquit, *eorum via Prænestina, ducentas columnas uno peristylo habens, quarum L. Christeæ, Claudianæ L. Siennitides L. Numidicæ pari mensura sunt. In qua Basilicæ centenariæ tres. Cætera huic operi convenientia, & Thermæ, quales præter Urbem, ut tunc, nusquam in Orbe terrarum;* quæ postrema verba Villam semovent Urbe. De aliis Esquilinis fabricis, nempe hortis, & Basilica Lucii, & Caji Aquæductibus, Hortis Mœcenatis alibi dicam. Hi sane Mœcenatiani contigui Hortis Domus Neronianæ, & in potestate Principum magnam Collis partem occuparunt.

Prope Mœcenatis Hortos VIRGILII DOMUM fuisse testatur Ælius Donatus in ejus vita. *Habuit*, inquit, *domum Romæ in Esquiliis, juxta Hortos* Mœcenatianos. In iisdem Esquiliis Propertius, ac Persius Poëtæ habitarunt. Æliorum quoque Domus ibi constituitur ab iis, qui Marii Trophœa inibi recognoscunt. Demum Campus Esquilinus ab Urbe divisus pro sepulchris peramplus in plano Colle fuit. Livius: *Consules Numidas transire Esquilias jusserunt: nullos aptiores inter convalles, tectaque hortorum, & sepulchra, & cavas undique vias ad pugnandum futuros rati.* Sed auctis mœnibus, Campus ultra submotus est, versus Templum S. Laurentii extra muros.

Liv. dec. 3. lib. 6.

Cap. XI.

Collis Viminalis.

COLLIS VIMINALIS à Jove Vimineo olim dictus est. Varrro: *Tertiæ Regionis Colles ab quinque Deorum fanis appellati. E queis nobiles duo Colles Viminalis à Jove Vimineo, quod ibi Aræ sunt ejus, aut quod ibi vimina nata fuerunt.* Plinius: *Colle, in quem vimina petebantur.* Situs Collis oblongus, & angustus est. Exurgit è valle, in qua Templum colitur Virginis cognomento à Montibus secundum viam, quæ inde ad Palatium Quirinale Pontificis rectà deducit.

Plin. l. 16. cap. 10. *Situs Viminalis Collis.*

CASTELLI VESTIGIA

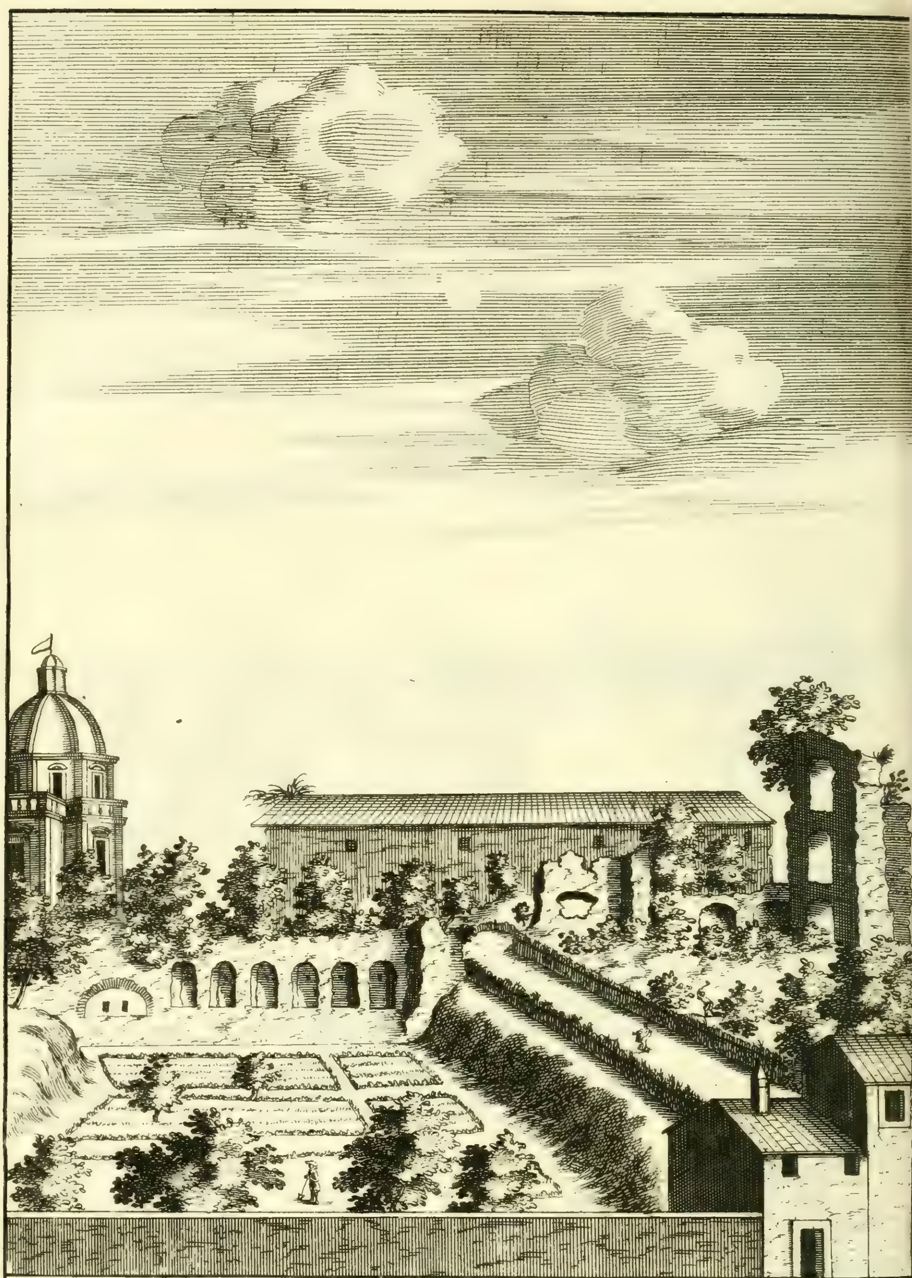
THERMARVM OLYMPIADVM RELIQVIAE

THERMAE NOVATIANAE

THERMARVM NOVATII RELIQVIAE

ducit. Dextrorſum Suburram, & clivum Suburranum, Vicum Patricium, & Eſquilias habet: lævorſum illi adjacet vallis olim Quirini Æde in clivo, nunc S. Vitalis Templo inſignior: quæ deinde paulum edita inter hortos, & vineta ad Thermas uſque Diocletianas ferè perducitur. Ipſe autem Viminalis molli *Thermæ* clivo aſcendens uſque ad Ædem S. Laurentii cognomento in Paliſperna, inde *Diocletianæ* perpetuo jugo porrectus viam interſecat ab alta olim ſemita, nunc quatuor fon- *in Viminali.* tium, tendentem ad Liberianam Ædem Magnæ Virginis; tum occupat villæ Perettinæ partem, aliorumque hortorum, & villarum; tum exæquatus, complanatuſque ad Thermas Diocletianas, inde ad mœnia decurrens indiſcretis finibus, Eſquiliis dextrorſum, ſiniſtrorſum Quirinali commiſcetur. Habet ergo à Septemtrione Quirinalem: ab Ortu muros Urbis: à meridie Eſquilias: ab Occaſu Suburram, & vallem, quæ Eſquilias, Viminalem, & Quirinalem interjacet. Porrò hic Collis antiqui nominis jacturam fecit, nec vulgare alterum quaſi naufragus apprehendit. Ideò & vulgo vix notus, præterquam ad Ædem S. Laurentii in Paliſperna mutuatus ab illa cognomen.

Cauſa vero, cur hi tres Colles, Viminalis, Eſquilinus, Quirinalis circa *Tres colles* Thermas Diocletianas uſque ad muros Urbis indiſcriminatim jungantur, Tar- *ſimul juncti.* quinii vetus eſt Agger, ut primo libro dictum eſt. Naturalis enim locorum ſitus, eos colles tenui valle diſcretos depreſſis in planiciem verticibus pœne exæquarat: atque Urbem hac ex parte intutam, & hoſtium incurſibus obnoxiam fecerat. Itaque ſeptem ſtadia, nempe paſſus octingentos ſeptuaginta quinque munitione producta, & ad mœnium altitudinem edita, interiora trium Collium latiſſime Romani complanarunt, ut indeprenſis terminis jungerentur. Quamvis autem tanta non eſſet ejus munitionis latitudo, quanta Thermas, & *Plin. lib. 3.* mœnia interjacet, *cùm*, referente Dionyſio, *lata eſſet quinquaginta pedes*; tamen *c. 5. Dio-* ut commodus ad eam eſſet acceſſus, omnia circum complanari, treſquè mon- *nyſ. lib. 9.* tium vertices quamquam modicis vallibus diſcretos omnino exæquari placuit. *Str. lib. 5.* Propriè autem munitio erat ad mœnia, ubi deficientibus collibus, ingeſta humo locus eſt oppletus: terreuſque Agger, quem perductus murus ſuſtinebat, ejus altitudini fere æquatus. Hæc de ſitu Collis.

Quod ad ædificia pertinet, lavacrum AGRIPPINÆ, ac Thermas OLYM- *Thermæ* PIADIS in Viminali P. Victor, & alii deinceps ſtatuerunt. Sed lavacrum bal- *Agrippi-* nea ſunt, ne quiſpiam fortaſſe fontem deſignet. Lampridius in Commodo: *næ, &* *Opera ejus*, inquit, *præter lavacrum*, *quod Cleander nomine* ipſius fecerat, nulla ex- *Olympia-* tant. Ubi de balneis loquitur. Porrò hæc balnea Agrippinæ matris Neronis *dis.* ſub Templo B. Martyris Laurentii, qua collis declivis eſt in vallem Quirinalem, fuiſſe, cùm defoſſi lapides, tum antiquariorum probat auctoritas. Thermas autem Olympiadis in ipſo Templo, ac Cœnobio Monialium ſtatuunt acta ejuſdem Martyris. Siquidem in iis legimus Beatiſſimum Juvenem Chriſti cauſa crematum, aſſatumque ad lentum ignem crate ferrea in Thermis Olympiadis expiraſſe. Ad quem locum victoris laurea conſecratum ſubſtructo ſubterraneo Templi ſacello habetur populi Romani religioſa celebritas. Quæ autem fuerit hæc Olympias ab aliis libenter audiam. At NOVATUS balneas Novatianas inter Templa B. Laurentii, & Pudentianæ Virginis, ejuſdem germanus ſimul cum Timotheo frater feciſſe fertur; ut à ſcriptoribus Eccleſiaſticis non modo Novatianæ, ſed & Timotinæ nuncupentur. Anaſtaſius in vita S. Pii I. Papæ: *Rogatu*, inquit, *B. Praxedis dedicavit Eccleſiam Thermis Novati in Vico Patricio in honorem ſororis ſuæ S. Pudentianæ.* Fuit etiam Novatus, ad quem ſcripſit Seneca de Ira: ejuſque frater fuiſſe creditur; nec puto ejus nomen quis traduxerit ad Thermas. Sed præter clariores Cæſarum Thermas, plurimas privatorum Civium,

aut

aut ad quæstum paratas, quæ populum quotidie lavantem exciperent, certum est fuisse. P. enim Victor, ut etiam notavit Philander, supra octingentas agnovit. At Plinius: *Adjicit* Agrippa *gratuita præbita balinea CLXX. quæ nunc Romæ ad infinitum auxere numerum.*

In Vitru. lib.5.c.10. Plin. l. 36. cap. 15.

Censentur in hoc eodem Colle à P. Victore, & ab Antiquariis DOMUS Aquilii Jure Consulti, Q. Catuli, & M. Crassi. Sed cur M. Crassi. Nam Plinius, quem supra citavi, scripsit: *Crassus Orator* (& loquitur de L. Crasso) *fuit in primis nominis Romani. Domus ei magnifica; sed aliquanto præstantior in eodem Palatio Q. Catuli, qui Cimbros cum C. Mario fudit. Multo verò pulcherrima consensu omnium ætate ea, in Colle Viminali C. Aquilii Equitis Romani, clarioris illa etiam quam Juris Civilis scientia.* Hæc sola igitur in Viminali: aliæ duæ in Palatino, in quo, Regione decima numerat etiam P. Victor domum Q. Catuli. At de M. Crasso, qui occisus est à Parthis (si de hoc sermo est) scribit Plutarchus: nihil ipse ædificavit, nisi propriam domum. Sed ubi fuerit, non tradit.

Lib. 17. cap. 1.

Eodem P. Victore, & Sexto Rufo referentibus, Regio quinta Esquilina, in qua Collis Viminalis, habuit, incertum qua sede, NYMPHÆAM Alexandri Imperatoris. Gulielmus Philander docet Nymphæa ædificia fuisse, in quæ *gratiæ, & voluptatis causa aqua deducebatur. Zonaras tamen,* inquit, *in Leonis Primi Vita putat esse Palatia publica, in quibus, qui angustius habitarent, Nuptias celebrarent à Nympharum statuis dicta.* Id etiam scripsit Jurisconsultus ad leg. V. Cod. Justin. de Aquæduct. Nempe, *Nymphæa patuisse Nuptias celebrantibus, & ædes non habentibus.* At Interpres in Julium Capitolinum, ubi de Gordiano Juniore scribit, *opera Gordiani nulla extant, præter quædam Nymphæa, & Balnea,* ait, *errare, qui vel domos Nuptiales, vel Balneas intelligunt Nymphæorum nomine.* Subditque, Nymphæa esse *salientes, vel manu structos fontes aquam in publica ejaculantes, distinctos à lacubus, quibus aqua accipitur, non salit.* Anastasius hac significatione videtur usurpasse in vita Hilari Papæ. *Nymphæum,* inquit, *& triporticum fecit ante Oratorium Sanctæ Crucis, ubi sunt Columnæ miræ magnitudinis, quæ dicuntur hecaton penta.* Hoc enim loco Nymphæum aliud non est nisi fons in media illa porticu centum quinque columnarum, de quo fonte plura idem subjicit, neque alium puto describit. Idem in Vita Silverii PP. ait: *Intra Civitatem autem grandis fames erat, ita ut aqua venundaretur pretio, nisi Nympharum remedium subvenisset;* ubi Nymphas pro fontibus videtur usurpasse. Nec tamen displicet opinio Zonaræ, & Jurisconsulti. Cur enim Nymphæa inter pulchra ædificia laudantur magno sumptu Cæsarum facta, si tantum in usum exilientis aquæ facta sunt? Probabile est etiam Nympharum statuis, & quod ajebat Philander, Nymphæa aquarum copia, quibus Nymphæa delectari credebantur, abundasse, ad loci pulchritudinem. Ideo aliis *lymphæa* sunt, & *Balnea mulierum.* Præter hæc Alexandri, & Gordiani, Jovis à P. Vict. Marci Nymphæum, ab Ammiano refertur; cujus sedes non ignoratur inter Cœlium, & Palatinum, ubi erat Severi Septizonium. *Ad Septizonium,* inquit, *operis ambitiosi Nymphæum Marcus condidit.* Cætera hujus Collis ædificia, præter Thermas Diocletianas, de quibus postea, ignorantur. Nam qui Decii Augustales Ædes ibi componunt, nescio an voluntate magis quam ratione id faciant. Ultra Thermas Diocletianas Campus Viminalis latissime producitur, & Castrorum sedes, de quibus alibi est dictum.

Loc. cit.

Nymphæa fuerunt Palatia.

Seu fontes ut aliis placet.

Nymphæa pulchra ædificia, Nympharum statuis, & fontibus ornata.

Ammian. lib. 15.

Cap. XII.

Mons Cœlius.

PLurimum longitudinis, latitudinis haud sane multum habet Mons COELIUS, & per se magnus adhuc minore altero, quem COELIOLUM dixerunt, augetur. Cujus hi sunt fines. Ab Esquiliis interjacente sejunctus valle, ubi Amphitheatrum, Carinæ, & Regio olim Tabernolæ, supra Ædem S. Clementis, præcelso primum jugo ad Ædem quatuor Coronatorum: tum molli clivo prope Basilicam Lateranensem, Orientem versus usque ad mœnia procurrit. Flexis porrò mœnibus ad Templum S. Crucis (hic enim Colliculus in fine Esquilini, & Cœlii utriusque, ut dicebam, putatur appendix) largoque intervallo quasi in rectum productis, clauditur à Meridie. Hinc secretus modica planicie à Cœliolo, eoque auctus, extenditur ad vallem Occasum versus, in qua Thermæ Antoninianæ, & Piscina olim publica; via Latina, & Appia. Ea valle dividitur ab Aventino. Hinc rursus contra Palatinum convertitur, à quo item valle discretus redit ad Amphitheatrum.

Fines, & situs Cœlii montis.

Unde sit dictus Cœlius.

Tacit. l. 4. Annal.

Quod spectat ad nomen, *Cœlius, à Cœlio Vibenno Tusco Duce nobili est dictus, qui cum sua manu dicitur Romulo venisse auxilio contra Sabinum Regem,* ut ait Varro. At Tacitus hoc refert ad posteriora tempora: ut tunc diceretur Querquetulanus à quercubus consitis. *Haud fuerit,* inquit, *absurdum tradere montem eum,* Cœlium, *antiquitus Querquetulanum cognomento fuisse, quod talis sylvæ frequens, fœcundusque erat: mox Cœlium appellitatum à Cœlio Vibenna, qui Dux gentis Hetruscæ cum auxilium appellatum ductavisset, sedem eam acceperat à Tarquinio Prisco, seu quis alius Regum dedit; nam scriptores in eo dissentiunt.* Idem eodem loco scribit, actum in Senatu, *ut mons Cœlius deinceps Augustus appellaretur, quando deusto monte, & cunctis circumflagrantibus sola Tiberii effigies sita in domo Junii Senatoris inviolata mansisset.* Cum etiam Cæsar *obviam iverat tribuendo pecunias ex modo detrimenti.* An vero *Augusti* nomine mons cœperit appellari non constat. Constat certè appellationem non mansisse. Dictus postea LATERANUS, à Lateranorum nobilissimorum Civium, quorum aliquot Consules censentur in fastis, magnificentissimis ÆDIBUS: quæ ubi Basilica Lateranensis, & Palatium Pontificium est, fuere: atque egregiæ dicuntur à Juvenale, obsessæque à Nerone propter cædem Plautii Laterani Consulis designati. S. Hieronymus in Epitaphio Fabiolæ: *In Basilica quondam Laterani qui Cæsariano truncatus est gladio.* Aurelius Victor: *Lateranum, Cilonem, Anulinum, Bassum, cæterosquè alios ditavit,* Severus, *Ædibus quoque memoratu dignis; quarum præcipuas videmus, Parthorum quæ dicuntur, ac Laterani.* Eadem Eutropius. Domum Lateranorum successu temporis possedit Constantinus: idemque B. Sylvestro habitandam dedit: aut Miltiadi, qui B. Sylvestrum præcesserat, ut putat Card. Baronius. Nicephorus. *Quod sane Palatium* Lateranense *ipse quoque* Constantinus *ingentibus impensis magnifice construxit, & Christo sacravit.* Nam & Basilicam Lateranensem in eo extruxit, & Pontifici Christi Vicario donavit. Deinceps verò in eo Romani Pontifices habitarunt, donec commigrarunt in Vaticanum, amplissimis ædibus inibi ædificatis.

Laterani cives dant nomen Laterano.

In Severo.

Eutropius lib. 10.

Niceph. lib. 7. c. 49.

Ejusdem Domus Lateranorum meminit Julius Capitolinus in Marco Antonino. *Natus est,* inquit, *Marcus Romæ in Monte Cœlio, in hortis; educatus est in eo loco,*

 in

in quo natus est, & in domo Avi sui Veri juxta Ædes Laterani. Jam pauca sunt quæ de Cœlio ejusquè ædificiis dici possunt.

Lib. 36. cap. 6.

In eo prima DOMUS crustata marmore sub Cæsare Dictatore fuit. Plinius: *Primum Romæ parietes crusta marmoris operuisse totius domus suæ in Cœlio Monte Cornelius Nepos tradidit Mamurram Formiis natum Equitem Romanum, Præfectum Fabrorum C. Cæsaris in Gallia.* Præterea Domus TETRICORUM, qui inter XXX. Tyrannos sub Gallieno XXII. & XXIII. numerantur, posteaque ducti sunt in triumphum ab Aureliano. Trebellius in Tetrico juniore: *Domus*, inquit, *Tetricorum hodieque extat in Monte Cœlio inter duos lucos, contra Itium Metellinum pulcherrima, in qua Aurelianus pictus est, utrique prætextam tribuens, & Senatoriam dignitatem accipiens. Quam cum dedicasset, Aurelianum ipsum dicuntur duo Tetrici adhibuisse convivio.* Domus, sive INSULÆ non bona fide venditæ meminit Cicero: *Cum in Arce Augurium Augures acturi essent, jussissentque Titum Claudium Centimalum, qui ædes in Cœlio monte habebat, demoliri eas, quarum altitudo officeret auspiciis. Claudius proscripsit, Insulam vendidit.* Ex quo intelligitur, domum in parte Cœlii fuisse quæ procurrit versus Palatium Capitolio propinquior; & magnam altitudinem sublatam, quæ captantibus auguria è Capitolii arce editissima officeret. Quod indicat sublimitatem tectorum Romanorum.

Cic. lib. 3. de Offic.

Campus in eodem MARTIALIS nomine ad Ludos, & Equiria, id est cursus equestres, qui pridie idus Martias ibi fiebant in honorem Martis, si forte Tiberis plana Urbis inundasset. Ovidius:

3. Fast.

Altera gramineo spectabis Equiria Campo;
Quem Tiberis curvis in latus urget aquis.
Qui tamen ejecta si forte tenebitur unda;
Cælius accipiet pulverulentus Equos.

Id rarum, cùm raró inundet Tiberis, præsertim adulto jam Martio. Etsi campus decursionis gratia vacuus ab ædificiis, in dorso Montis non longe à Basilica Lateranensi esse debuit. Porro clivus, quo secundum Ædem Sanctorum Joannis, & Pauli ascenditur, VICUS SCAURI olim dictus, dextrorsum habuit paternas Ædes B. Gregorii, & in Cœnobium, ac S. Andreæ Templum à sanctissimo illo Pontifice conversas.

Domus, & Curia Hostilii Regis.

Liv. lib. 1.

Id est Senatui, adlectis Patribus, qui dicti minor. gentium.

Verum ad Ædem beatorum Joannis, & Pauli, Tullii Hostilii DOMUS Tertii Romanorum Regis, & CURIA de ejusdem nomine HOSTILIA fuit. Hic enim Rex diruta Alba Romam Albanos traduxit. *Cœlius*, inquit Livius, *additur Urbi Mons, & quò frequentius habitaretur, eam sedem Tullus Regiæ capit, ibique deinde habitavit. Templumque ordini à se aucto Curiam fecit, quæ Hostilia usque ad patrum nostrorum ætatem appellata est.*

Onuphrius in Urbe.

Amm. lib. 16.

Ferunt Albanos habitasse, ubi Templum Virginis cognomento in Dominica. Alii contra, ibi collocant CASTRA PEREGRINA, id est domicilia, & hospitia peregrinorum ab Augusto, ut ajunt, instituta: quibus lapides ibidem inventi suffragantur; cùm primi auctores hæc eadem Castra ponant in montis crepidine, ubi Ædes sanctorum Quatuor Coronatorum; quæ sedes quidem aptior videtur, ac tutior, de quibus Castris Sextus Rufus, & P. Victor in II. Regione Urbis. Ammianus *Missus exinde Romam*, Rex Chodamarius Germanorum, *in Castris Peregrinis, quæ in Monte sunt Cœlio, morbo veterni consumptus est.* Porro cum Albanis novis Civibus traditus fuerit Mons Cœlius ad habitandum, eorumque principes dicantur à Livio Tullii, Servilii, Quintii, Geganii, Curiatii, Chlelii: probabilissimum est, nobiles horum familias domos in eodem colle deinceps habuisse.

Loc. cit.

Mansiones

Quod autem à P. Victore dicuntur in Cœlio fuisse MANSIONES ALBANÆ,

CVRIA HOSTILIA IN MONTE COELIO

TEMPLVM D. CLAVDII IN MONTE COELIO

MONIMENTA TEMPLI D. CLAVDII NVNC S. STEPHANI

BANÆ, suspicor non tam id referri ad veteres illos Albanos, quam alios milites, quibus Cæsarum principatu cùm in Albano Castra, & familiæ essent, necesseque haberent sæpe, accitu Imperatorum, aliisque de causis Romam ventitare, mansiones quoque in eodem, domosque paratas habere debuerunt. Meminit illorum Herodianus: *Visum est*, inquit, *militibus iis, quorum ad Urbem Romam sub Monte Albano Castra erant, atque in his liberi eorum, conjungesque relictæ neci dedere Maximinum.* Julius Capitolinus in vita Maximini: *Timentes milites, quorum affectus in Albano Monte erant;* affectus autem sunt fortunæ, conjuges, liberi. Refert etiam Appianus, Antonio post mortem Cæsaris turbante Rempublicam, ibidem stationes militum fuisse. *Ad portam*, inquit, *recta properavit* Antonius, *& inde porro Albam, verbis ut putabat milites reducturus ad officium; sed cum peteretur tellis è mœnibus retrocessit*; duæ enim legiones ab illo ad Octavium Cæsarem defecerant. Qui, ut idem auctor paulo post: *omnibus Albam convenire jussis, rem significavit Senatui*, Dion, sive Xiphilinus in Heliogabalo: *Quasi milites quosdam ex iis coëgisset, qui stipendia faciebant in Albano*, Spartian. in Anton. Carac. *Pars militum apud Albam, Getam occisum acerrimè accepit: clausisque portis diu Imperator non admissus, nisi delinitis animis, non solum querelis de Geta, & criminationibus editis, sed enormitate stipendii militibus, ut solet, placatis, atque inde Romam rediit.* Extat adhuc, ut ajunt, apud recentem Albam veterum forma Castrorum quadratis muris, quæ adhuc stativa militum indicet.

Militum Albanæ. *Lib. 8.* *Appian. de Bello civil. lib. 3.* *Dion l. 79.* *Militum Castra in Albano.*

Jam, ubi Ædes S. Stephani cognomento Rotunda, statuunt Cæsaris CLAUDII TEMPLUM, de quo Suetonius in Vespasiano: *Fecit Templum D. Claudii in Cœlio Monte cœptum quidem ab Agrippina, sed à Nerone prope funditus destructum.* Fuisse eo loci docet Frontinus scribens, *arcus Neronianos*, qui adhuc visuntur, *desiisse ad Templum D. Claudii.* Porro B. Protomartyris Templum ipsum Claudii fuisse probabilius est quam Fauni Capripedis, ut multi, quod scripsit Ugonius, affirmant, nemo probat. Id vero Simplicius I. Pontifex consecravit. De eo Anastasius: *Dedicavit Basilicam S. Stephani in Cœlio Monte.*

Templum ClaudiiCæsaris.

In eodem Deæ CARNÆ Ædes condita à Bruto primo Consule, quæ credebatur conservare humana viscera, & præesse cardinibus, ut ait Ovidius:

Prima dies tibi Carna datur, Dea cardinis hæc est; *6. Fast.*
Numine clausa aperit, claudit aperta suo.

Pluribusquè fabulam prosequitur, quomodo puerorum viscera defendat à strigibus. Ibidem ARMAMENTARIUM. De eo, aliisque Herodianus: *quippe jussis effringi publicis Armamentariis in quibus pompæ magis instrumenta, quam belli asservabantur.* Ædes insignes VECTILIANÆ in eodem censentur, ubi occisus est Commodus. Quæ *Vestiliani* dicuntur à Cassiodoro. De iis Lampridius in Commodo: *Ipse ad Cœlium montem in Vectilianas ædes migravit, negans se in Palatio posse dormire.* In eodem DOMUS Philippi ponitur à P. Victore, qui videlicet post Gordianum imperavit. In infimo clivo ejusdem Cœlii MINERVÆ cognomento captæ Delubrum, fortasse non longe ab æde B. Gregorii: ubi quinquatria fiebant XIX. die Martii. Ovidius:

Lib. 7. *In Chronico.* *Jul. Capitol. in Pertinace.*

Una dies media est; & fiunt sacra Minervæ; *Ovid. 3. Fast.*
Nomina quæ à junctis quinque diebus habent,
Cælius ex alto, qua mons descendit in æquum;
Hic ubi non plana est, sed prope plana via.
Parva licet videas captæ delubra Minervæ.
Quæ Dea natali cœpit habere suo.

Die primo quinquatrium, quo propterea sacra fiebant sine Gladiatoribus, ut idem paulo ante cecinerat.

COELIOLI qui Cœlio additus modicè acclivis pertingit ad viam Latinam, meminit Varro: eoque traductos ait *Principes de Cœlianis, qui à suspicione liberi erant.* M. Tullius: *L. Pisonem quis nescit his ipsis temporibus maximum, & sanctissimum Dianæ Sacellum in Cœliculo sustulisse?* Hoc, non ut Marliano placet, ubi Ædicula Sancti Joannis cognomento ante portam Latinam, statuendam est, hanc enim in via ipsa Latina positam videmus; cum Sacellum DIANÆ maximum in ipso tumulo qui viæ imminet Cicero posuerit. An ibi L. Cornificius aliquid struxerit, qui sub Augusto Ædem Dianæ ædificavit, incertum est. De utroque Cœlio Martialis:

De Arusp. respons. *Lib. 4. c. 18.* *Sueton. in Aug. c. 29.* *Lib. 12. Epig. 18.*

Dum per limina te potentiorum
Sudatrix toga ventilat, vagumque
Major Cœlius, & minor fatigant.

Cap. XIII.

Mons Aventinus.

Situs, & fines Aventini Collis.

PERamplus latissime patet, longior tamen, quam latior AVENTINUS. Cujus hi sunt fines. A Tiberi, quo, interjecta angusta via, ferme alluitur, secundùm Velabrum, Circi olim Maximi sedem, & Appiam viam, ad portam usque Capenam excurrit. Ab ea conversus, semperque Pomœrio terminatus, secundum Urbis mœnia pertinet ad portam Hostiensem, nunc S. Pauli. Inde inter Septemtrionem, & Occasum è lata planicie exurgit, ubi Testaceus mons. Tum redit ad Tiberim. Eundem angusta valle divisum via intersecat, quæ à porta Hostiensi recta tendit ad Amphitheatrum. Inde biceps Aventinus, duosque vertices vetustis Sanctorum Templis nobiles late extollit. Vinetis, & hortis hoc ævo consitus: olim nemorosus, plurimisque lucis inumbratus. Ovidius:

Aventinus biceps, & nemorosus. *1. Fast.*

Cacus Aventinæ timor, atque infamia sylvæ.

Dionys. lib. 3. *Plin. l. 15. cap. 30.*

Et alibi. Dionysius: *Sylvis obsitus varii generis, præcipuè lauro, unde LAURETUM pars ejus dicitur.* Plinius: *LORETUM in Aventino vocatur, ubi sylva lauri fuit.* P. Victor: *Vicum Loreti minoris: alterum Loreti majoris, ubi erat Vertumnus.* Ea de causa, quod extra Pomœrium usque ad Claudium Cæsarem, & antiquitus infrequens ædibus Civium esset: illò secedenti velut in campos plebi capacem sedem præbuit. Nomen autem sortitum ferunt *ab avibus, quod eo se ab Tiberi ferrent aves: alii à Rege Aventino Albano, quod ibi sit sepultus: alii ab adventu hominum, quod commune Latinorum ibi Dianæ Templum sit constitutum: ego maxime puto ab advectu: nam olim paludibus mons erat ab reliquis disclusus.* Hæc Varro. Idem MURCUS dictus, à *Murciæ Deæ Sacello,* ut ait Festus. Hoc Myrteæ Veneris fuit in Valle Circi Maximi. Sed & locus in summo Aventino REMURIA, eodem auctore, *dicitur ubi Remus de Urbe condenda fuerat auspicatus.*

Liv. lib. 1. *Dionys. lib. 4. antiq.* *In q. Ro. quæst. 4.*

Porrò illud celebre DIANÆ Templum impellente Servio Tullio Rege populi Latini cum populo Romano fecere: *Quemadmodum,* ut ait Livius, *inclytum Dianæ Ephesiæ fanum communiter à Civitatibus Asiæ factum fama ferebat.* Addit Dionysius, à Servio fœderis leges conscriptas Civitatibus, ritusque celebrandi festi, ejusque participes Civitates in area, Columna incisas ad suam usque ætatem permansisse. Affixa erant huic Templo, quod solum Dianæ agnoscit in Aventino Plutarchus, boum cornua; cùm reliquis Dianæ fanis, ut idem ait, cervo-

cervorum cornua Romani affigerent. Causa fuit, quam ipse, & Livius narrant; *Liv. lib. 1.* quod bovem ingenti specie, ac magnitudine, quæ populo, cujus Civis eam Dianæ immolasset, portendere credebatur Imperium. Romanus decepto, missoque ad Tiberim viro Sabino, ut se flumine perfunderet, bovem mactavit. *Fixa,* inquit Livius, *per multas ætates cornua in vestibulo Templi Dianæ monimentum ei fuere miraculo.* Sed & alia, præter ea mactatæ bovis, adjecta cornua indicat Plutarchi locus. Neque hujus Templi sedes, ubi nunc S. Sabinæ colitur, statuenda est, ut quibusdam placet; sic enim legimus apud Martialem: *Dianæ Templum ubi esset.*

Quique videt propius magni certamina Circi, *Lib. 6.*
Laudat Aventinæ vicinus Sura Dianæ. *Epig. 64.*

Palphurius enim Sura nobilis Orator è domo propinqua Dianæ Templo in Circum Maximum despiciebat. Circus autem sub altero Aventini latere, quoad ortum spectat & Palatium, jacebat; cum Ædes B. Sabinæ martyris imminens Tiberi cum suo Collis jugo Septemtrionem prospiciat. Itaque Dianæ Templum potius statuendum est in summo clivo sinistrorsum, versus Ædem B. Priscæ. Hæc enim est aptior sedes, facilemque prospectum habet in Palatinum, Capitolium, Cœlium, aliaque veteris Urbis loca celeberrima. Ab ejus fani nobilitate Aventinus Dianæ Collis dictus est. Martialis: *Lib. 7.*

Esquiliis domus est, domus est tibi Colle Dianæ: *Epig. 72.*

Idem:

Aut Collem dominæ teris Dianæ.

Hic Dianam adversus Annibalem consedisse cecinit Silius: *Sil. lib. 13.*

At qua vicinis tollit se collibus altæ
Molis Aventinus, viden ut Latonia virgo
Accensas quatiat Phlegetontis gurgite tædas?

Eò confugit C. Gracchus vim fugiens Opimii Consulis, indeque trans Tiberim *Plutarch. in vita Gracc.* elapsus est, quod frustra adducit Marlianus ut Templum ad D. Sabinæ statuat; nam eodem modo elabi potuit ex eo, quem designavi, loco. Appianus id quasi *Lib. 2. de Bell. civ.* propugnaculum Gracchanos occupasse memorat, ut ostendatur firmitas, & magnitudo ædificii. *Cum his,* inquit, *qui eos circumsteterant, Dianæ Templum invadentes per vim retinere conabantur.* In eodem Colle aliud Templum eadem Diana diverso habuit nomine, LUNÆ enim Templum dictum est. De eo P. Victor. Colebatur in fine Martii mensis. Ovidius: *Lib. 3. Fast.*

Luna regit menses; hujus quoque tempora mensis
Finit Aventino Luna colenda jugo.

Hæc fortasse illa est ædes, quam ornavit L. Mummius, Vitruvius: *Auctorem habemus L. Mummium, qui diruto Theatro Corinthiorum ejus ænea Romam deportavit, ea de Manubiis ad ædem Lunæ dedicavit.* *Vitruvius lib. 5. c. 5.*

Ibidem JUNONIS REGINÆ fanum celebre, quod captis Vejis, & asportato Junonis simulacro ex præda Vejentana Camillus condidit. Livius: *Integramque in Aventinum, æternam sedem suam, quò vota Romani Dictatoris voverant, perlatam.* *Liv. dec. 1. lib. 5.* Ubi Templum ei postea idem, qui voverat Camillus, dedicavit. De alio signo idem: *Signum æneum matronæ Junoni in Aventino ædificaverunt.* Idem alibi: *Tacta de Cœlo Ædes in Aventino Junonis Reginæ.* *Dec. 3. l. 2.* Et paulo post: *per Boarium Forum in clivum publicum, atque Ædem Junonis Reginæ perventum.* *Dec. 3. l. 7.* Clivo publico ascendebatur in Aventinum è valle Circi, ut hodie ad latus Ædis S. Anastasiæ videmus. Prope summum clivum dextrorsum sita Ædes S. Sabinæ. Itaque hic potius Junonis Reginæ, non autem commune illud Dianæ Templum collocandum est. *Ubi Templum Junonis Reginæ.* Videmus in veterum Augustarum numismatis frequentem Junonis Reginæ effigiem.

 Tem-

Pag: 214

Templi Minervæ in eodem colle incerta ſedes. Celebrabatur à Populo die decima ſeptima Junii. Ita Ovidius: 6 *Faſt.*

Jam ſex, & totidem luces de menſe ſuperſunt;
Huic unum numero tu tamen adde diem.
Sol abit è Geminis, & Cancri ſigna rubeſcunt;
Cœpit Aventina Pallas in arce coli.

In eodem ſummo Colle, quæ pars REMURIA dicta eſt, Ædes BONÆ DEÆ condita, quæcunque illa fuerit; cui tantum fœminæ ſacra faciebant. Ovidius: *Lib. 5. Faſt.*

Interea diva canenda Bona eſt.
Eſt moles nativa loco; res nomina fecit:
Appellant ſaxum; pars bona montis ea eſt.
Huic Remus inſtiterat fruſtrà, quo tempore fratri
Regna palatinæ prima dediſtis aves.
Templa patres illic oculos exoſa viriles
Leniter acclivi conſtituere jugo.

Claudia Virgo Veſtalis dedicavit; poſtea verò,

Livia reſtituit; ne non imitata maritum
Eſſet; & ex omni parte ſequuta virum.

Remuria, & Ædes Bonæ Deæ ubi eſſent. Interpretes Ovidii molem illam ſeu locum natura editum, qui ſaxum dicebatur, captatis Remi auſpiciis inſignem, Tiberi imminentem faciunt: & Antiquarii antiquam Ædem, ubi Templum S. Mariæ cognomento Aventinæ colitur, ibi conſtituunt. Videant tamen oportet, an leniter acclivum dici poſſit jugum, edita tamen pars Aventini, ubi Ædes Magnæ Virginis; quod de ſede Templi Bonæ Deæ dictum eſt. Spartianus de Adriano: Fecit *& Ædem Bonæ Deæ.* An hoc ipſum, an alibi poſitum, non conſtat.

Caci ſpelunca. In ea quidem parte, quæ vergit ad Tiberim CACI olim ſpelunca fluvio imminebat; moles enim ſaxea teſte Virgilio, *Speluncæ dorſo inſurgens . . . . lævum ad amnem incumbebat.* Propterea Herculis Victoris Templum in eadem crepidine collocant, ubi Cacum latronem magna incolarum lætitia occiderat. Ubi & ſcalæ GEMONIÆ declives in Tiberim apponuntur; quò trahebantur, abjiciebanturque ſupplicio damnati. Harum crebra mentio apud auctores. P. Victor in xiij. Regione Aventini poſuit. *Dicti Gemonii gradus, quod locus eſſet gemitus, & calamitatum. Nam quod aliqui augurantur de Gemonio auctore, &, vel qui primus ſit exturbatus, parum comperi. Gradus vel Scalæ dicebantur, quod ſurrectus foret locus,* *Fulv. lib. 2. Marl. lib. 4. cap. 4.*

locus, & gradibus quibusdam conscenderetur. Cœlius Rhodiginus. Quasi in summum scalarum damnati abjicerentur. [*Cœl. Rhodig. lib. 10. cap. 5.*] Mihi verisimilius est in aliis etiam gradibus fuisse depositos, ideoque paulo latioribus. Quod indicant numerosæ sub aliquot Principibus cædes. Dion : [*Dion. l. 59.*] *Hoc modo multi viri morte affecti, multæ mulieres aliæ in carcere, aliæ ad tribunal protractæ captivarum instar: & earum quoque in Gemonias projecta corpora.* At Dion ipse Gemoniarum sedem incertam facit. Nam de Sejano sic ait : [*Dion. l. 58.*] *Cumque in Capitolio sacrificasset, ac inde in Forum descenderet, servi ejus stipatores cum propter turbam eum sequi non possent, in viam, quæ ad carcerem ducit, diverterunt ac per Scalas Gemonias lapsi deciderunt.* Hæ igitur non in præcipiti clivo Aventini ad Tiberim; sed in crepidine Capitolii, aut prope carcerem fuerunt. Neque dicas, in codice Græco Gemonias non legi; qui habet: καὶ κατὰ τῶν ἀναβασμῶν, καθ' ὧν οἱ δικαιούμενοι ἐρρίπτοντο, κατιόντες ὤλισθον, καὶ κατέπεσον. *Et per gradus, in quos damnati projiciebantur, descendentes lapsi sunt, & deciderunt.* Quid enim aliud hi gradus, nisi Gemoniæ sunt? De quibus eodem modo ipse auctor alibi loquitur. [*Plin. lib. 8. cap. 40.*] Paulo ante de Sabino : σῶμα αὐτοῦ κατὰ τῶν ἀναβασμῶν ἐρρίφη. Et postea de Sejano : κατὰ πε τῶν ἀναβασμῶν ἐρρίφη, *in gradus abjectus est;* quos duos in Gemonias abjectos fuisse constat ex Plinio, Tacito, Suetonio. [*Tac. Ann. lib. 5.*] Equidem quid Dion loco illo sibi velit, nisi Gemonias velit Capitolio adhærentes, non intelligo. [*Sueton. in vita Tib. cap. 61.*] Contra tamen P. Victor, & alii, præter eos, quos dixi, Antiquarii, & Alexander sentiunt. Qui utrumque tueri velit, auctores habet, quibus id tueatur.

Jam P. Victor HERCULIS, & SILVANI communem facit Ædem in Aventino. [*Alex. ab Alex. lib. 3. Gen. dier. cap. 5.*] Aliamquè Silvano propriam attribuit, & fontem: Hæc forte Ædes in altero montis vertice, ubi Templum S. Balbinæ, dicata est, in quo effossus est lapis Principe olim Trajano positus, inventusquè à pastinatoribus in vinea ad Thermas Antonianas. [*Ædes Herculis, & Silvani.*] Porrò ejus Tabulæ marmoreæ tres in partes diffractæ pars media cum litteris tituli periit, cujus verba diverso charactere notata supplevimus. Sic autem se habet integra inscriptio. Sic legitur, Concameratione, & Vipstano. [*Vinea Coll. Romani.*]

Numini domus Augustæ & Sancti Silvani *salutaris sacrum*

Imp. Cæs. Nervæ Traiani optimi Princ. Germ. Da*cici imagines argenteas*

Parastaticas cum suis ornamentis, & regulis, & basibus, *& concameratione ferrea*

C. Iulius Nymphius dec. annalis sua pecunia ponendas curavit *donumque dedit*

In Templo S. Silvani salutaris quod est in hortis Aventinis, & *prædio suo dedicavitque*

Idibus Ianuaris L. Vipstano Messala Q. Pedone *Coss.*

Sancti autem cognomentum Silvano attributum veteres lapides apud Gruterum, & alii demonstrant.

Porro ELICII JOVIS Ara ad radices Aventini non longe à Tiberio fortasse fuit; ubi fons in antro, & circumposita sylva. [*Ara Jovis Elicii.*] Fons EGERIÆ Nymphæ credebatur esse; cum qua sermones nocturnos, ut rudi, ac bellico populo religionem injiceret, simulavit Numa. De eo fonte Ovidius :

Defluit incerto lapidosus murmure rivus; [*3. Fast.*]
Sæpè, sed exiguis haustibus inde bibi.
Egeria est, quæ præbet aquas Dea grata Camœnis,
Illa Numæ conjux, consiliumque fuit.

Tum

Tum de sylva, & fonte simul canit:

Lucus Aventino suberat niger ilicis umbra,
Quo possis viso dicere, numen inest.
In medio gramen, muscoque adoperta virenti
Manabat saxo vena perennis aquæ.

Deinde vero:

Eliciunt Cœlo te Juppiter, unde minores
Nunc quoque te celebrant, Eliciumque vocant.
Constat Aventinæ tremuisse cacumina sylvæ,
Terraque subsedit pondere pressa Jovis.

Ovid. 6. Fast. Vicinior Tiberi locus HILERNA nomine, item cum luco. Ovidius:

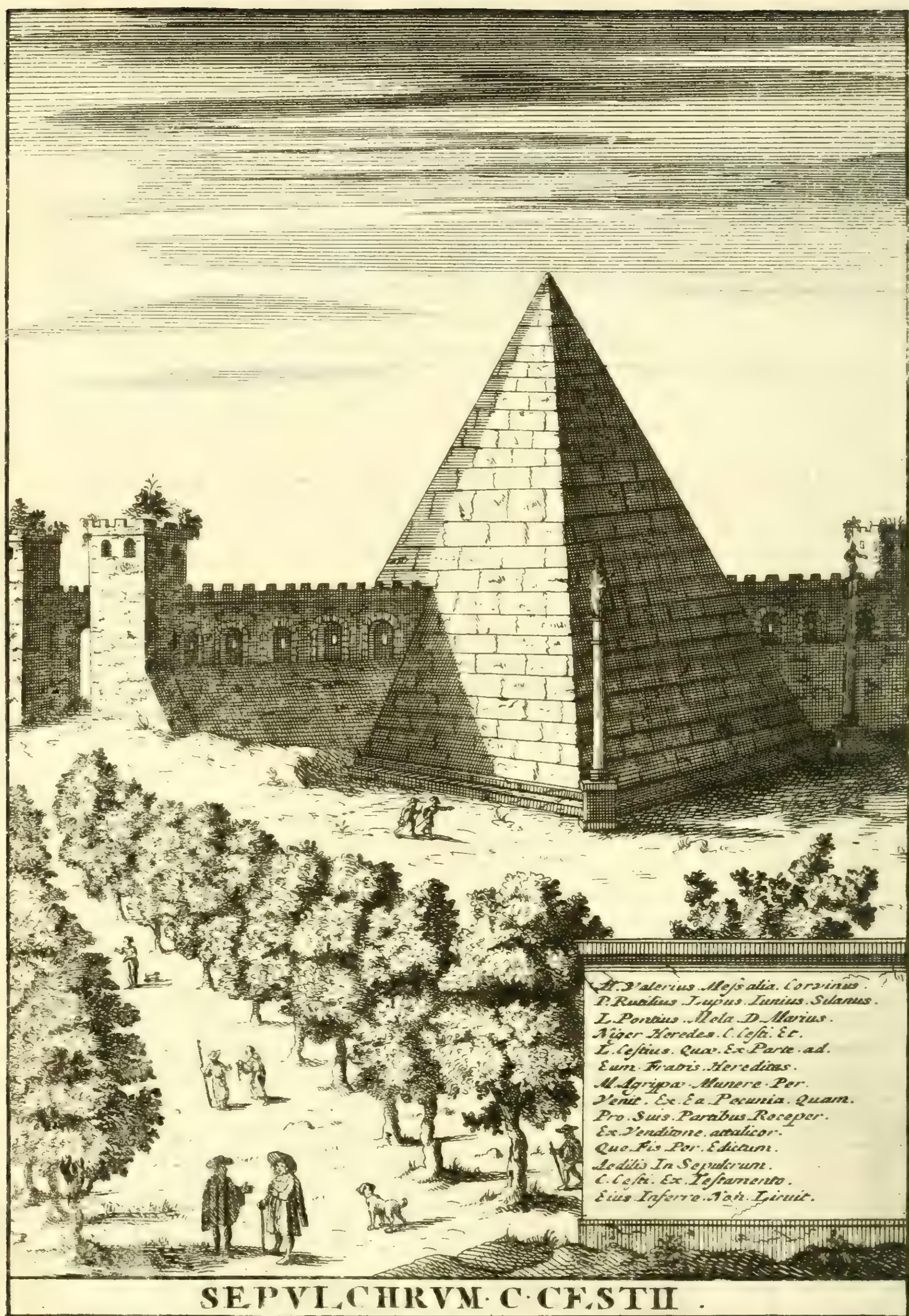
Adjacet antiquus Tiberino lucus Hilernæ:
Pontifices illuc, nunc quoque dona ferunt.

In eodem Aventino privata DOMUS Vitellii Cæsaris, sive ejus uxoris fuit, *Tac. lib. 3. Histor.* cum ejus frater prope Forum habitaret. Tacitus: *Cur enim è rostris, fratris domum imminentem Foro, & irritandis hominum oculis, quam Aventinum, & penates uxoris petisset?*

Ibidem TEMPLUM, & ATRIUM LIBERTATIS P. Victor *Dec. 3. l. 4.* constituit. De Templo Livius: *Digna res visa, ut simulacrum celebrati ejus diei, quo contra Hannonem Annibalis ducem pugnavit ad Beneventum, Gracchus, postquam Romam rediit, pingi juberet in Æde Libertatis, quam Pater ejus in Aventino ex multaticia pecunia faciendam curavit, dedicavitque.* Atrium ajunt ab Ælio Pæto, & Corne- *Dec. 3. l. 5.* lio Cethego Censoribus refectum, & ampliatum. De eo Livius: *Custodiebantur* *Dec. 5. l. 3.* *obsides Tarentini in Atrio Libertatis minore cura.* Idem TABULARII Atrio adjuncti alibi meminit: *Censores ex templo in Atrium Libertatis ascenderunt, & ibi signatis tabellis publicis, clausoque Tabulario, & dimissis servis publicis, negarunt se prius* *Dec. 4. l. 4.* *quicquam publici negotii gesturos, quàm judicium populi de se factum esset.* De eodem: *Tac. lib. 1. Histor.* *Atrium Libertatis, & Villa publica ab eisdem Censoribus refecta amplificataque.* Tacitus: *Præceptum, ut Germanicos milites è Libertatis Atrio accerserent.* Cæterum, præter hoc *Lib. 4. Ep. ad Attic. Ep. 15.* in Aventino, aliud alibi ATRIUM LIBERTATIS ponit locus Marci Tullii, nisi corruptus est: *Paulus, inquit, in medio Foro Basilicam jam pœne texuit iisdem antiquis columnis; illam autem, quam locavit, facit magnificentissimam. Quid quæris? nihil gratius illo monumento, nihil gloriosius. Itaque Cæsaris amici (medico, & Oppium) disrumparis licet, monimentum illud, quod tu tollere laudibus solebas, ut Forum laxaremus, & usquè ad Atrium Libertatis explicaremus, contempsimus sexcenties sextertium; cum privatis non poterat transigi minore pecunia.* Video cum magnis viris locum esse suspectum. Sed sive Tullius loquatur de Foro Cæsaris explicando usque ad Atrium Libertatis, ut placet Manutio, mihiquè magis probatur: sive dispuncta voce, *Forum*, ut placet Lambino (nam & alii alitèr legunt) loquatur de Pauli Basilica pertingente ad Atrium Libertatis; utrumque ædificium longe distabat ab Aventino. Pauli enim Basilica, ut alibi diximus, in Foro Romano prope Templum Faustinæ: paulo remotius Forum Cæsaris à tergo Templi Pacis fuit. Itaque hoc Libertatis Atrium non longe à clivo mittente in Esquilias prope Turrim Comitum fuisse crediderim. Addam hoc loco de Basilica Pauli, quod *Tac. lib. 3. Annal.* supra omisi, à Lepido ejusdem gentis ornatam fuisse sub Tiberio. Tacitus: *Lepidus à Senatu petivit, ut Basilicam Pauli, Æmilia monimenta propria pecunia firmaret ornaretque.* Et paulo post: *Lepidus quamquam pecuniæ modicus avitum decus recoluit.*

Armilustrium. Demum quoniam in eodem Aventino ponitur *ARMILUSTRIUM*: *Armilustrium*, ait Varro, *ab eo quod in Armilustro armati sacra faciunt, nisi locus potius dictus*

SEPVLCHRVM·C·CESTII.

TESTACEVS MONS

ab his; sed quod de his prius, id ab ludendo, aut lustro est, quod circumibant ludentes ancilibus armati. Quod ergo Salii, qui galeam, clypeum, & ensem ferebant, illud in sacris circumirent, non quod ibi recenserentur arma, & milites, ut placuit Volaterrano, dictum est Armilustrium. Positum hoc erat in ipso Colle. Nam Plutarchus de Romulo sic scribit: *Corpus Tatii magno honore Romam delatum tumulavit in Aventino ad Armilustrium.* Censum autem militum, aliaquè bellica munia Campus Martius sibi ab initio vendicavit.

Subjecta est ab utroque latere Colli Aventino planicies amplior illa, quæ sinistrorsum alluitur Tiberi, ubi in ipsis mœnibus PYRAMIS sepulchralis C. Cæstii. Hæc ex quadratis constat marmoribus, decrescente paulatim, & in acumen desinente structura. C. Cæstio condita est, ex eorum Collegio, qui quod epulare sacrificium in ludis facerent, Epulones dicti. Duplex in ea titulus. Alter, quæ Occidentem spectat, sic inscripta bipedalibus litteris:

C. CESTIVS. L. F. POB. EPVLO. PR. TR. PL
VII. VIR. EPVLONVM

Altera verò parte, quà Orientem spectat, sic; sed multo minoribus litteris:

OPVS. ABSOLVTVM. EX. TESTAMENTO. DIEBVS. CCCXXX
ARBITRATV
PONTI. P. F. CLAMELAE. HEREDIS. ET. PONTHI. L

Non longe visitur TESTACEUS mons. Hunc verò colliculum è valle undique exurgentem testarum, vasorumque fragmentis extitisse ajunt. Mirum unde tanta copia figlinorum operum: nec satis causæ affertur, cur in eum locum comportata, & in cumulum coacervata fuerint. Fictilium quidem ibi reliquiæ congestæ conspiciuntur: sed cur in collem creverint alii probabiliter, si licet, exponant. Nam de eo perpetuum apud antiquos silentium. Quidam Romæ opinantur factum è fragmentis urnarum, quæ olim fiebant ad excipiendos cineres crematorum corporum, & magna copia, diversaque figura quotidie non solum è vineis, sed tota Romana planicie effodiuntur. Sed an vere in unum coacervatæ locum, cur, quandoque fuerint, dicere non possunt. *Mons Testaceus.*

Jam vero prope fluvium olim SALINÆ, salis conditoria. Ibidem NAVALIA. Livius: *Porticum extra portam Trigeminam, & aliam post Navalia.* Erant enim conjuncta loca. E Regione Navalium trans Tiberim PRATA QUINTIA, à Quintio Cincinnato dicta. Livius: *L. Quintius trans Tiberim contra eum ipsum locum, ubi nunc Navalia sunt, quatuor jugerum colebat agrum, quæ prata Quintia vocantur.* Itaque vetera Navalia, Dionysio auctore, prope pontem Sublicium statuenda sunt. Prata autem Quintia, non ea dicenda, quæ hodie vulgari appellatione, PRATA, jacent inter Molem Adriani, & Pontem Milvium tantoque intervallo à ponte olim Sublicio, & Navalibus distant. Nuncupat hæc Procopius NERONIANA prata: Quintia certe non sunt. Neque enim Navalia fuerunt in campo Martio, qui campis illis est objectus; etsi non omnibus, & ultrà, ad pontem usque Milvium protensis. Quomodo enim, si ibi fuissent, intersepto pontibus fluvio, onerariæ magnæque naves *Dec. 4. lib. 10.* *Dec. 1. l. 3.* *Prata Neroniana.*

 præaltis

Liv. Dec. 5. lib. 5. præaltis malis, velisquè diffusæ eò deduci potuissent? Livius: *Senatus sacrificari jussit. Naves, quæ in Tiberi paratæ instructæque stabant, ut si Rex posset resistere, in Macedoniam mitterentur, subduci, & in Navalibus collocari.* *Plutar. in ejus vita.* Plutarchus de Catone minore, qui è Cypro rediens classi adversum Tiberim erat invectus: *Insolens*, inquit, *visum, quòd ad Consules, & Prætores effusos obviam non descenderit, neque cursum inhibuerit; sed incitata hexeri Regia ripam prætervectus,* *Navi sex remorum.* οὐκ ἀνῆκε πρότερον, ἢ καθορμίσαι τὸν στόλον εἰς τὸ νεώριον, *non impetum remiserit prius, quam appulerit classem ad Navale.* Erat ergo ad Aventinum, & prima Urbis mœnia Navale, quò commodus esset trajectus à mari; ut hodieque Tiberinus ille tractus navibus opportunam stationem præbet. Porrò ager ille quatuor jugerum, seu prata Quintia, ubi horti sunt ad Ædem D. Francisci, trans Tiberim fuere. Neque negotium facessit Plinius scribens: *Plin. l. 18. cap. 3.* *Cincinnato aranti quatuor sua jugera in Vaticano.* Ut enim Vaticani montes à ponte Milvio ad Janiculum pertinent: ita & campi. Qui enim trans Tiberim intra illos montes jacent, Vaticani sunt.

Emporium. Navali additum erat EMPORIUM pro rebus venalibus, quæ in Urbem importabantur. *Dec. 5. l. 5. Dec. 4. lib. 10.* Livius: *Censores extra portam Trigeminam Emporium lapide straverunt, stipitibusque sepserunt: & porticum Æmiliam reficiendam curarunt: gradibusque ascensum ab Tiberi in Emporium fecerunt: & extra eamdem portam in Aventinum porticum silice straverunt:* *Ædificia ad Aventinum.* Et: *Censor faciendum curavit Forum, & Porticum extra portam Trigeminam, & aliam post Navalia, & ad fanum Herculis.* Alibi autem diximus, hanc portam fuisse, ubi nunc Templum S. Mariæ cognomento in Cosmedin, prope quam erat Ædes Herculis. Quare hujusmodi fuit locorum, & ædificiorum situs. A fano Herculis ad portam Trigeminam Porticus fuit. Extra portam alia Porticus, donec angustiæ inter Aventinum, & Tiberim laxantur in planiciem. Ibi Forum: Post hoc Navalia; ubi alia Porticus. Navalibus adjunctum Emporium. Extra eamdem portam alia Porticus. *Dec. 4. l. 5.* Livius: *Ædiles Porticum extra portam Trigeminam inter lignarios fecerunt.* Hanc dextrorsum versus Tiberim fuisse reor, antequam fluvio objectus Aventinus tenue spatium interjectum relinquat. Æmilia autem porticus hic sita, & refecta à Censoribus diversa est ab illa, quam supra prope Forum statuimus.

Plura, & celebriora ædificia dexterum Aventini latus in subjecta valle despexit. Ibi enim porta Capena non minus Appiæ viæ, cui imminebat celebritate, quippe quæ primæ Urbis Regioni nomen dederit. Extra hanc portam nobile fuit Templum Martis. *Liv. Dec. 1. Lib. 6.* De eo Livius: *Eo anno ÆDES MARTIS Gallico bello vota dedicata est à Tito Quintio Duumviro sacris faciendis.* Idem: *Semitamque saxo quadrato à porta Capena ad Templum Martis straverunt.* Idem: *viam silice sternendam à porta Capena ad Martis Ædem locaverunt.* *Fast. lib. 6.* Ovidius:

Lux eadem Marti festa est, quem prospicit extra.
Appositum tectæ porta Capena viæ.

Tectam viam appellat, cui esset imposita Porticus. Fuerunt enim crebri fornices extra Romanas portas. Interpres, *Ab Oppido*, inquit, *tecto denominata, quæ in Flaminiam quoque ducebat.* Nec est audiendus. Utraque enim via quid magis dissitum? Cum Appia extra Capenam, quæ etiam ibi *tecta* ob Porticum impositam dicebatur, in Campanos: Flaminia ad Gallos mitteret. Neque Martialis hanc, ut idem autumat, illo versu intelligere potuit:

Sic legendum non tecta.

Lingonus à recta, Flaminiaque recens.

Tres enim viæ præcipuè fuerunt in Campo Martio: *Fornicata* propior Colli Hortulorum: *Media*: quæ etiam Flaminia. *Recta* propior Tiberi, quæ minorem in Campum è Martio mittebat. *In ludo de* Seneca: *Inter Tiberim & viam Rectam descendit ad inferos*

inferos. Hanc Martialis, non *tectam* inculcat. Quod si *tectam* legas, *fornicatam* intelliges. Sed ut redeam ad Martis Templum, prope portam id fuit. Monet Servius: *In Urbe duo Martis Templa sunt: unum Quirini intra Urbem, quasi custodis, & tranquilli: aliud in Appia via extra Urbem prope portam, quasi Bellatoris, vel Gradivi.* Nam, ut alias dixi ex Vitruvio, Martis, Bellonæ, Vulcani, & alia hujusmodi Deorum Templa extra Urbem prisci amandarunt: sero intra eamdem recepta. Quod autem ajunt hoc Templum in Ædilitate à Sylla consecratum positumque super centum columnas; vellem cum auctore dictum clarius explicassent. Quid enim est poni supra centum columnas, quæ solent non Templum, sed tectum sustinere? Legi equidem apud Lampridium de Alexandro Severo: *Basilicam Alexandrinam instituerat inter Campum Martium, & septa Agrippiana in latitudinem pedum centum, in longitudinem pedum mille, ita ut tota columnis penderet; quam efficere non potuit morte præventus.* An simile opus intelligant, & pares illi extruendo Ædili Syllæ opes attribuant, ipsi exponant. Illud exploratius; insignem pompam ab eo Templo ad Castoris, in Forum, quotannis fuisse deductam Idibus Quintilibus. Dionysius: *Per tribus, & Centurias,* inquit, *distincti qui equos habent ex publico, ordine in equis vehuntur omnes, quasi è pugna redeant, coronati fronde oleagina, & togis palmatis amicti, quas vocant trabeas, initio pompæ facto ab Æde Martis, quæ extra Urbem sita est, & pertranseuntes cum cæteras Urbis partes tum Forum, ædemque Castorum, nonnunquam quinque virorum millia, gerentes quidquid donorum militarium acceperunt à Ducibus; egregium sane spectaculum dignumque Imperii magnitudine.* Id institutum à Q. Fabio Censore, qui primus Maximi cognomen accepit. Livius: *Ab eodem institutum dicitur, ut Equites Idibus Quintilibus transveherentur.* Alterius spectaculi meminit Dion, scribens: *Equestria certamina, quæ Kalendis Augusti exhibentur, instituta sunt propterea quod ea die Martis ædes consecrata est.* Sed loquitur de Æde Martis in Foro Augusti. Idem alterum Templum Martis statuit in Campo Martio: *Templum, inquit, Martis in Campo Martio fulmine ictum erat.*

morte Claudii. *In lib. 1. Æneid.* *Fulv. lib. 1.* *Interpres Ovid. loc. citato.* *Lib. 6. Ro. Ant.* *Dec. 1. l. 9.* *Dion. l. 59.*

Extra eamdem portam MANALIS LAPIS, de quo Festus: *Manalem Lapidem vocabant petram quandam quæ erat extra portam Capenam juxta ædem Martis, quam cum propter nimiam siccitatem in Urbem protraherent, insequebatur pluvia statim, eumque quod aqua manaret, Manalem Lapidem dixere.* Ibidem crebri, uberes, & madidæ Capenæ fontes: & TEMPESTATIS Ædes, quam Metellus, tempestatem Sardoo mari passus, vovit, posuitque: an Claudius, ut alii, vanissimo numini vaniora capita. Ovidius:

Te quoque Tempestas meritam delubra fatemur
Cum pæne est Corsis obruta Classis Aquis. *6. Fast.*

Plura intra portam fuere Templa. Cicero ad Atticum. *Cum venissem ad portam Capenam gradus Templorum ab infima plebe completi erant, à qua plausu maximo cum esset mihi gratulatio significata.* Inter hæc Templa numerantur Ædes *Minervæ, Spei, Isidis, Fortunæ, Camœnarum.* Hanc Fulvius Nobilior extruxit ad eamdem portam, & luco instruxit; cum antea lucum alterum perenni amœnum fonte Camœnis Numa dicaverit, & in eo Fidei sacrarium constituerit, ut refert Livius. Ædis Camœnarum meminit Plinius: *Notatum ab auctoribus, & L. Actium poëtam in Camœnarum Æde maxima forma statuam sibi posuisse, cum brevis admodum fuisset.* De ea Martialis:

Lib. 4. Epig. 1. *Dec. 1. l. 1.* *Plin. l. 34. cap. 5.*

Et cum currere debeas Bovillas,
Iter jungere quæris ad Camœnas. *Lib. 2. Epig. 6.*

Bovillæ enim in via Appia. Ibidem Templum HONORIS, & VIRTUTIS. Hoc voverat bello Gallico Marcellus, sed duo fecit. Causam affert Livius:

Pag: 220

Æ C

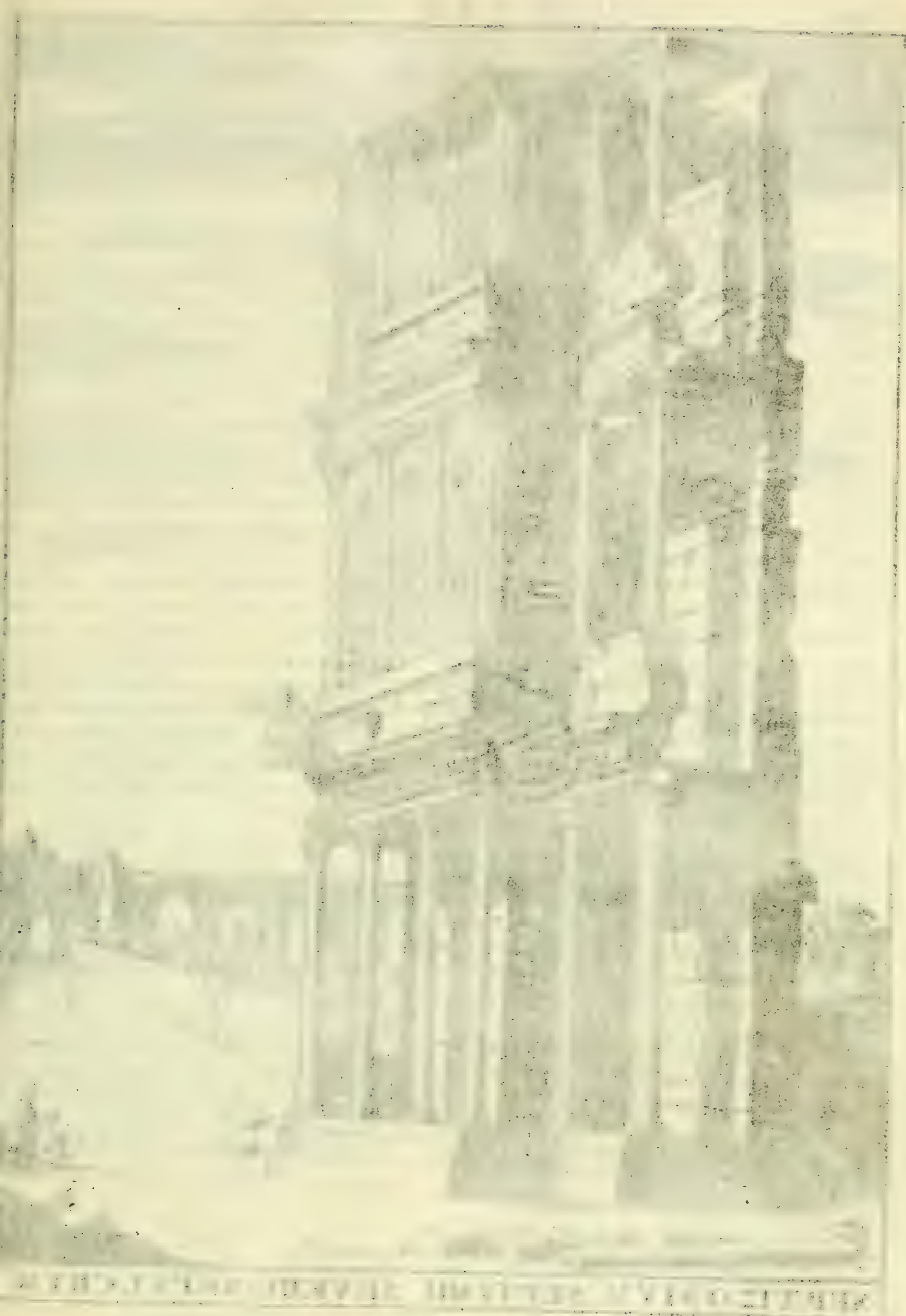
Marcellum aliæ atque aliæ objectæ animo religiones tenebant. In quibus quod cum bello Gallico ad Clastidium Oppidum Ligurum *Ædem Honori, & Virtuti vovisset, dedicatio ejus à Pontificibus impediebatur: quod negabant unam cellam amplius quam uni Deo recte dedicari; quia si de Cœlo tacta, aut prodigii aliquid in ea factum esset, difficilis procuratio foret; quod utri Deo divina res fieret, sciri non posset. Neque enim duobus, nisi certis Deis ritè una hostia fieri. Ita addita Virtutis Ædes approperato opere.* Et alibi: *Ædem Virtutis eo anno ad portam Capenam M. Marcellus dedicavit, septimo decimo anno postquam à patre ejus primo Consulatu vota in Gallia ad Clastidium fuerat.* Restituit has Ædes Vespasianus auctore Plinio: *Fuere, inquit, in auctoritate Cornelius Pinus, & Actius Priscus qui Honoris, & Virtutis Ædes Imperatori Vespasiano Augusto restituenti pinxerunt.* Tres ARCUS triumphales à P. Victore in Regione viæ Capenæ collocantur. *Arcus D. VERI Parthici: Arcus* D. *TRAJANI; Arcus DRUSI.* De hoc Suetonius: *Druso Senatus marmoreum Arcum cum trophæis via Appia decrevit.* Decrevit & Germanico Drusi filio. Tacitus: *Arcus additi Romæ, & apud ripam Rheni, & in Monte Syriæ Amano.* Ædes item Honoris, & Virtutis à Mario positæ memorantur, de loco non constat.

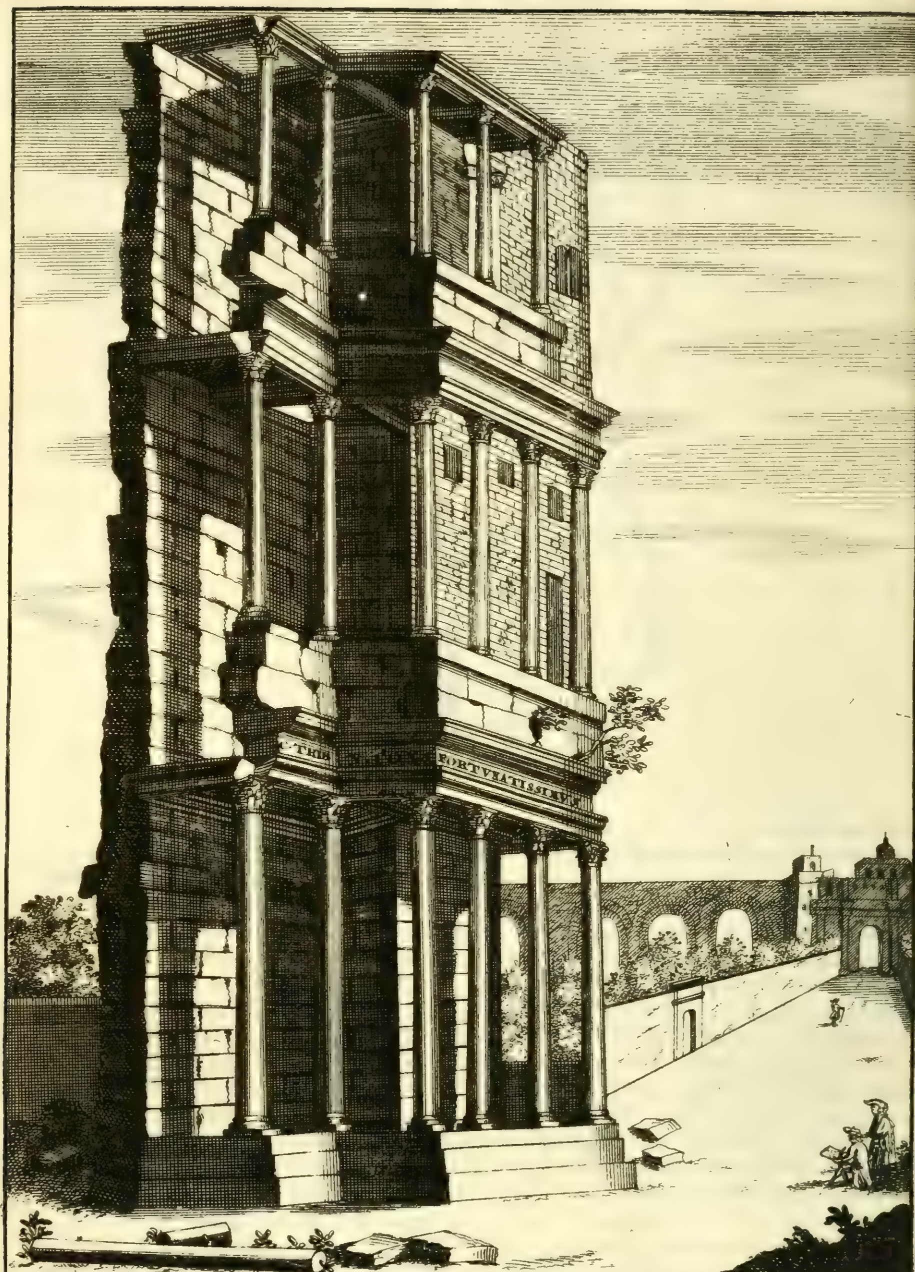
Lib. 9. / *ejusd. Dec.* / *Plin. lib. 35. cap. 10.* / *In Claud. cap. 1.* / *Tac. lib. 2. Ann.*

In eadem via, alia tamen Regione, eaque duodecima Piscinam publicam locant, ad Templum nunc S. Sixti. Hæc quamvis dederit nomen Regioni, non tamen mansit, servato duntaxat loci nomine. Festus: *Piscinæ, publicæ hodieque nomen manet, ipsa non extat; ad quam & natatum, & exercitationis alioqui causa veniebat populus.* Cicero: *Romæ, & maxime Appiæ ad Martis, mira proluvies.*

Lib. 3. Ep. ad q. frat. epist. 7.

Crassipedis

SEPTIZONIVM SEPTIMII SEVERI SEPVLCRVM

Crassipedis ambulatio ablata: horti, tabernæ plurimæ: magna vis aquæ usque ad Piscinam publicam. Ammianus: *Obeliscus per Ostiensem portam, Piscinamque publicam Circo illatus est maximo.*

Sed qua via Appia flexus est ad Arcum Constantini inter Cœlium, & Palatinum, occurrebat olim contra Templum S. Gregorii Septizonium Septimii Severi. Sepulchrum illi positum, & posteris Antoninis; de eo Spartianus: *Auream urnulam tantum fuisse dicunt Severi reliquias continentem, Antoninorum sepulchro illatam. Cum Septizonium faceret, nihil aliud cogitavit; quam ut ex Africa venientibus suum opus occurreret, & nisi absente eo per Præfectum Urbis medium simulacrum esset locatum, aditum Palatinis ædibus id est Regium atrium ab ea parte facere voluisse perhibetur.* Et ante scripserat: *Opera publica præcipuè ejus extant Septizonium, & Thermæ Severianæ.* Idem in Antonino Geta: *Illatus est majorum sepulchro, hoc est Severi, quod est in Appia via euntibus ad portam dexteram specie Septizonii extructum quod sibi ille vivus ornaverat.* Erat porro Septizonium permagna moles, quæ septem veluti zonis, & præcinctionibus ambiretur. Zonæ autem sunt columnarum ordines, quæ, quo altiores, eo minores essent. Et alia fuisse in Urbe hujusmodi ædificia supra diximus: natumque Titum Cæsarem prope Septizonium; unde cognomentum Templo S. Luciæ ad Septisolia. Septizonii autem Severiani tres tantum supererant ordines columnarum ævo Marliani, nam hodie nihil apparet, *& tanta,* inquit, *est trium horum altitudo, ut majorem habuisse non fiat verisimile.* Idem sentit Philander: *Ultra quartam,* inquit, *columnationem sursum versus non puto antiquos esse progressos. Neque Septizonium via Appia inter Palatinum, & Cœlium montes à Severo Imperatore extructum à septeno columnarum ordine vocatum est. Arguunt, qui supersunt tres altitudine spectabiles: arguunt interioris ædificii ex quadrato lapide inter septa quædam, & veluti solaria, ut loquuntur, sive tabulata, unde à nonnullis Septisolium nominatur. Quod cæteri parum viderunt, qui alios quatuor columnarum ordines super impositos fuisse existimarunt. Nec credibilis reliqua altitudo fastigium ad cacumen æstimantibus.* Hæc ille. Verum hos auctores primo aliorum vulnerat auctoritas, quibus septenus ille ordo asseritur. Deinde quia Septizonium sepulchrum erat, in medio, nempe summo loco, statuam Severi positam sustinens, ut ex Spartiano dictum est, tuto inferri potest, instar Mausolei, atque ejus tabernaculi, pyræve forma extructum, quam in consecratione Divorum cremabant, in Campo. Illa autem ultra quartum suggestum, & gradum attollebat alios inferioribus contractiores, donec ad extremum perveniretur; ut constat ex Herodiano, qui hujus rei luculentus auctor, comparat turribus gradatim decrescentibus, quæ in portu nocte prælucentes Phari dicuntur. Idem plurima ex antiquis numismata demonstrant, quamquam non omnes gradus brevi schemate comprehenderint. Illa ergo Severi statua in medio, summoquè, & perexiguo suggestu locabatur. Quod sane imago Septizonii, ab iis proposita non repræsentat, neque desinit in turritum, atque extenuatum cacumen. Quare ultra tertiam columnationem ad septimam, diminuto ordine, & coarctata turris altitudine erectum Septizonium libens affirmo. Porro Schema, quod figurant, non mutilatum solum, sed dimidiatum est; quod tamen additis ordinibus perfici potest. Eadem recta via, & fine Piscinæ publicæ occurrebat Circus Maximus, de quo nunc, aliisque Circis dicendum est.

In Severo.

In Comm. Vitr. lib. 5. cap. 9.

Cap. XIV.

De Circis.

CIrcus à circuitu nomen accepit, *quod circum spectaculis ædificatis ibi ludi fiunt, & quod ibi circum metas fertur pompa, & equi currunt*, ut ait Varro. Ideo & ἱππόδρομος Hippodromus græcè dictus, equis in illo cursu agitatis; στάδιον etiam Stadium, latinè curriculum; ad ejus similitudinem quod Pisis in Græcia Hercules eodem decurso constituisse dicitur, quamquam stadium Romæ aliud, præter Circum, ædificium fuit. Suetonius: *Athletæ Stadio ad tempus extructo, in Regione Martii Campi certaverunt per triduum.* Idem in Domitiano: *Extruxit Flaviæ Templum gentis, & Stadium, & Odæum, & Naumachiam.* Quoniam autem varii in honorem Deorum ludi decreti Romæ sunt multi etiam Circi variis in locis positi. Decem numerantur. Nunc de eo, qui antiquitate, & magnitudine præcellens, Maximus appellatus est.

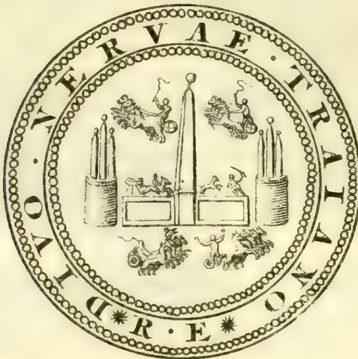
In Cæsare cap. 39.
cap. 5.

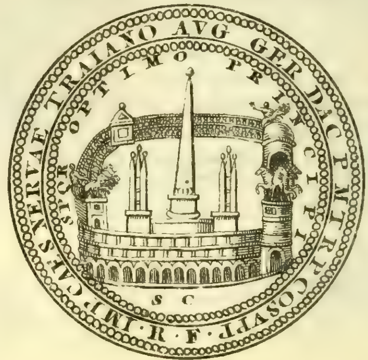
Circo unde nomen.

Dictus est CIRCUS MAXIMUS, vel quòd magni ludi, qui & Romani, solemniter ibi celebrarentur: *Magniquè appellati*, ut ait Asconius, *quòd magnis impensis dati sunt:* vel quod Conso, id est Nepetuno, & Diis magnis, id est Laribus Urbis Romæ: vel, ut ex Cicerone, & Livio discitur, Quod Jovi, Junoni, Minervæ in eo fierent: quodque omnium Circorum esset Maximus, & amplissimus. Designatus est hic primum Circus Tarquinio Prisco Quinto Romanorum Rege, inter Aventinum, & Palatium, in Valle Murtia, à Myrteto, & Veneris Murtiæ, seu Myrteæ sacello, ut supra diximus. Livius: *Tunc primum Circo, qui nunc Maximus dicitur, designatus locus est. Loca divisa Patribus, Equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent: Fori appellati; spectavere furcis duodenos ab terra spectacula alta sustinentibus pedes.* Quod opus, referente Dionysio, procedente tempore annumerandum erat inter totius Urbis pulcherrima. *Longitudo ejus*, idem inquit, *est trium stadiorum cum dimidio; latitudo quatuor jugerum.* Plinius: *Circum*, inquit, *Maximum à Cæsare Dictatore extructum longitudine stadiorum trium, latitudine unius, sed cum ædificiis jugerum quaternum ad sedem CCLX. millium.* At P. Victor in regione secunda ait, Circus Maximus, qui capit loca *CCCLXXXV. millia.* Certe Trajanus V. millia locorum adjecit.

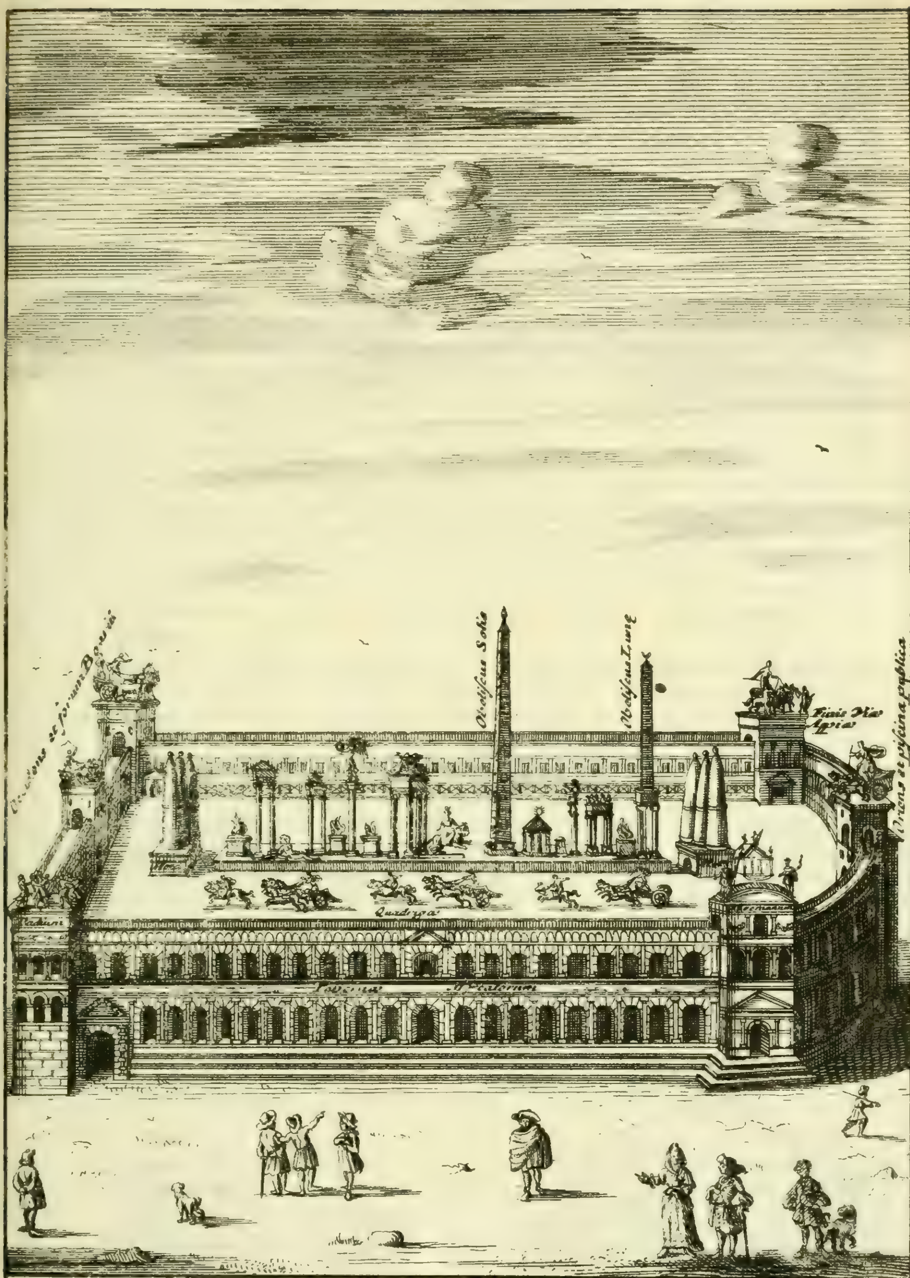
Ubi esset Circus Maximus.
Liv. dec. 1. lib. 1.
Dion. lib. 3. Ant. Ro.
Lib. 36. cap. 15.

Pag: 222

Tria

CIRCVS *Meridies et Auentinus* MAXIMVS

Tria autem ſtadia Plinius poſuit (dimidium reliquit) id eſt paſſus trecentos ſe-
ptuaginta quinque. Nam ut idem Plinius: *ſtadium centum viginti quinque noſtros effi-* Lib. 2.
cit paſſus; hoc eſt pedes ſexcentos viginti quinque; cum pedes quinque paſſum cap. 23.
efficiant. Tria igitur ſtadia ſunt paſſus CCCLXXV. pedes MDCCCLXXV.
Romani noſtrates palmi MMD. jugerum autem eodem auctore pedes continet
ducentos quadraginta, id eſt noſtrates palmos trecentos viginti. Quatuor ergo
jugera pedes efficiunt DCCCCLX. recentes autem Romanos palmos
MCCLXXX. Hoc latitudinis ſpatio includuntur ædificia, quæ Circi ca-
veam cingebant. *A duobus,* ait Dionyſius, *majoribus lateribus, & uno minore,* ſum-
mo videlicet Circo, ubi non erant Carceres, *extructæ ſunt triporticus. Imæ habent
lapidea paulum ſcandentia, ſicut in Theatris, ſedilia. Super duplici contignatione ſunt li-
gnea. Duas majores porticus tertia minor conjungit tranverſim, lunata ſpecie appoſita.*
(Hæc eſt, quæ ſummum Circum Theatri ſpecie concludebat) *Externe ambit Cir-
cum ſimplex contecta porticus habens officinas & ſuperne cellas, per quas ſpectatores intrant,
& aſcendunt per officinas ſingulas, ut nulla confuſio oriatur.* Verum in ima parte minus
alterum latus, eodem Dionyſio auctore, *ſubdivale* erat, habens fornicatos Car-
ceres, unde equi emitterentur. *Carceres dicti,* ait Varro, *quod coercentur equi, ne* Lib. 4. de
inde exeant, ante quàm Magiſtratus ſignum miſit. Hi & Oppidum olim dicti ſunt; ling. Lat.
quòd, ut idem ait, *à muri parte pinnis, turribuſque Carceres olim fuerunt.* His arcu-
atis fornicatiſque duodecim oſtia inerant, quæ omnia ſimul una machinatione Dion. loc.
aperiebantur, uno videlicet tranſverſo ligno, & objice clauſa; qui tollebatur, cit. Caſſio-
cum dato ſigno mittebantur equi. Longitudo Circi diſtinguebatur interſtructa dor. lib. 3.
Spina: Cujus extrema metas, ubi flectebantur currus: media Obeliſcos, & var. ep. 51.
alia continebant.

Sed nequaquam in hanc amplitudinem, partiumque numerum, & ornatum
extructus eſt à Tarquinio, ſucceſſu temporis auctus, & ornatus. Livius, *L.* Dec. 4. l. 3.
Stertinius de Manubiis fornicem in Maximo Circo fecit, & ſigna aurata impoſuit. Idem: Dec. 4. l. 9.
ludis Romanis MALUS in Circo inſtabilis in ſignum Pollentiæ (Dea hæc erat Po- Pollentia
tentiæ) *procidit, atque id dejecit. Ea Religione moti Patres, & diem unum adiiciendum* Dea.
*ludorum celebritati cenſuerunt, & ſigna duo pro uno reponenda, & novum auratum facien-
dum.* Loco ejus mali poſtea poſitus eſt primo unus, tum duplex OBELISCUS.
Idem: *Tempeſtas,* inquit, *SIGNA in Circo maximo cum COLUMNIS, quibus* Dec. 4. lib.
ſuperſtabant, evertit. Idem: *Cenſores, Carceres in Circo, & Ova ad notas curriculis* 10.
*numerandis & * dam & metas trans * & caveas ferreas, pe * intromitterentur, faciendas* Dec. 5. l. 2.
locarunt. OVA Caſtori, & Polluci conſecrata erant; nam eos ovo prognatos * mutilato
ex fabulis arbitrabantur: eaquè prope metas poſita ſunt, quod illis currentium loco.
ſpatia notarentur. Caſſiodorus: *Metarum circuitus ovorum erectionibus exprimitur.* Carceres,
Porrò ſeptena ſpatia, & circuitus curruum fiebant in Circo. Quamquam in lu- & ova in
dis ſecularibus Domitianus *quo facilius ſeptem miſſus peragerentur, ſingulos à ſeptenis* Circo.
ſpatiis ad quina revocavit. METÆ rotundæ, ac turbinatæ fuerunt, & in for- Metæ tur-
mam coni, & cupreſſi. Ovidius; *Metaſque imitata cupreſſus.* binatæ.

Hæ primæ, & ultimæ in pariete intermedio, qui arenam dividebat, SPINA Metam.
appellatus. Primæ ad CARCERES, unde equi, & currus emittebantur, in lib. 10.
Circo Maximo dictæ Murciæ, ubi & Conſi ARA fuit, ſed defoſſa, ejuſque Lib. de
Ædicula ſubterranea. Tertullianus: *Ara Conſo in Circo adfoſſa eſt ad primas metas* Spect.
ſub terra. Hæc Ara in Circo Maximo aliàs operta ludis Circenſibus aperitur, ait Plutar- Ara, &
chus. Conſus autem Conſilii Deus ſive Neptunus equeſtris fuit, ut idem in Ro- Delphines
mulo: Inde ludi *Conſualia* dicti. Et DELPHINES columnis ſuperpoſiti in Circo.
ſunt in Spina Circi, tanquam Neptuno debiti. Hos poſuit, ſeu potius reſtitutos
repoſuit Agrippa in Ædilitate ſua. Dion: *In Circo cum videret errare homines* Dion. l. 49.
propter

propter multitudinem metarum, Delphinas, & ovata opera posuit, quibus cursuum circuitiones, & conversiones ostenduntur. In eodem EURIPUM fecit Cæsar, quà porticus, & sedilia in margine caveæ desinebant, ut aquas reciperet, decempedali profunditate simul, & latitudine, auctore Dionysio. Suetonius: *Circensibus spatio Circi ab utraque parte producto, & in gyrum Euripo addito.* Porro in Euripo non modo navales factæ pugnæ, sed etiam cæsæ aquatiles animantes, Crocodili, & aliæ. Et Heliogabalus vino implevit. Lampridius: *Fertur in Euripis vino pleni: navales Circenses exhibuisse.* Scribunt, eumdem columnas addidisse auro insignes, & pavimenta scobe auri, & argenti stravisse. Etsi nihil tale apud Lampridium legerim, quod inter Circi Maximi ornamenta referendum videatur.

Euripus ad navales pugnas.

Loc. cit.

In vita Cæs. c. 39.

Columnæ.

Jam Circo à Cæsare ædificato deerat Obeliscus dicatus Soli. Hunc Augustus Ægypto advehendum curavit. Ammianus: *Augustus*, inquit, *Obeliscos duos ab Hieropolitana Civitate transtulit Ægyptia. Quorum unus in Circo Maximo, alter in Campo locatus est Martio.* Plinius: *Is*, inquit, *Obeliscus quem D. Augustus in Circo magno statuit, excisus est à Rege Semneserteo, quo regnante Pythagoras in Ægypto fuit, centum viginti quanquè pedum, & dodrantis præter basim ejusdem lapidis.* Alter illo major, in eodem Circo positus est à Constantio Augusto. Ægypto enim item advectus per ostiensem portam, ut ait Ammianus, *piscinamque publicam, Circo illatus est Maximo.* Hic est ille OBELISCUS, quem prolapsione fractum Sixtus V. Pont. Max. reficiendum, & ante Basilicam Lateranensem statuendum curavit. Alterum vero, quem erexerat Augustus, in aditu portæ Flaminiæ, idem Pontifex collocavit. Post Augustum Claudius, auctore Suetonio, Circo Maximo marmoreis Carceribus, auratisque metis, quæ utraque & lignea ante fuerant, exculto, propria Senatoribus constituit loca promiscue spectare solitis.

Lib. 17.

Lib. 35. cap. 9.

Obelisci duo in Circo Maximo.

In vita Claudii cap. 21.

Marmorei carceres.

Lib. 15.

Arsit Circus Neronis incendio: Immo incendii initium, auctore Tacito, *in ea parte Circi ortum, quæ Palatino, Cœlioque montibus contigua est.* Ibi summa pars Circi, & in hemicyclum flexa. *Ubi per Tabernas, quibus id mercimonium inerat, quo flamma alitur, simul cœptus ignis, & statim validus, ac vento citus longitudinem Circi corripuit.* Quem deinde ante Trajanum nemo restituit; quamquam magnorum operum molitores fuerint Vespasianus, Titus, & Domitianus. Suetonius è lapidibus Naumachiæ instauratum affirmat: *Fecit & Naumachiam* Domitianus, *è cujus postea lapide maximus Circus deustis utrinque lateribus extructus est.* Plinius in Trajano; *Hinc immensum latus Circi Templorum pulchritudinem provocat. Digna populo victore gentium sedes, nec minus ipsa visenda, quam quæ ex illa spectabuntur, cui locorum quinque millia adjecisti.* Dion in Trajano: *Circum collapsum ampliorem, atque elegantiorem restituit, quod ideo se fecisse inscripsit ut populum Romanum capere posset.* Post Trajanum STATUAS Illustrium virorum in Circo positas à Severo testatur Xiphilinus. Sed ante, illum iterum collapsum refecerat fortasse Antoninus Pius. De ejus ruina: Julius Capitolinus in vita. *Adversa ejus temporibus hæc provenerunt: Fames, de qua diximus, Circi ruina.* Alia de Circo narrantur. Stratum *minio* à Cajo: ab eodem, & Nerone aurigaturo, *Chrysocolla:* alias sterni solitum *ramentis lapidis candidi.* In eodem aliquando Neronem cœnasse. Denique pompa, quæ ante ludos exhibebatur, nihil solemnius, aut spectabilius fuisse; quæ describitur à Dionysio lib. 7.

In Panegyrico.

Sueton. in Calig. c. 18.

Plin. lib. 33. cap. 5.

Quædam præterea juxta Circum Templa fuere, Tacitus: *Deum Ædes vetustate aut igni abolitas, cœptasque ab Augusto Tiberius dedicavit, LIBERO LIBERÆQUE, ET CERERI juxta Circum Maximum, quas Aulus Posthumius Dictator voverat: eodemque in loco Ædem FLORÆ ab Lucio, & Marco publiciis Ædilibus constitutam.* Templi Solis idem Tacitus: *Propriusque*, inquit, *honos Soli, cui est vetus Ædes apud Circum.* Ædis CERERIS meminit Livius: *Forem ex Æde Lunæ,*

Tac. lib. 2. Annal.

Templa in Circo Maximo.

Tac. lib. 15. Annal.

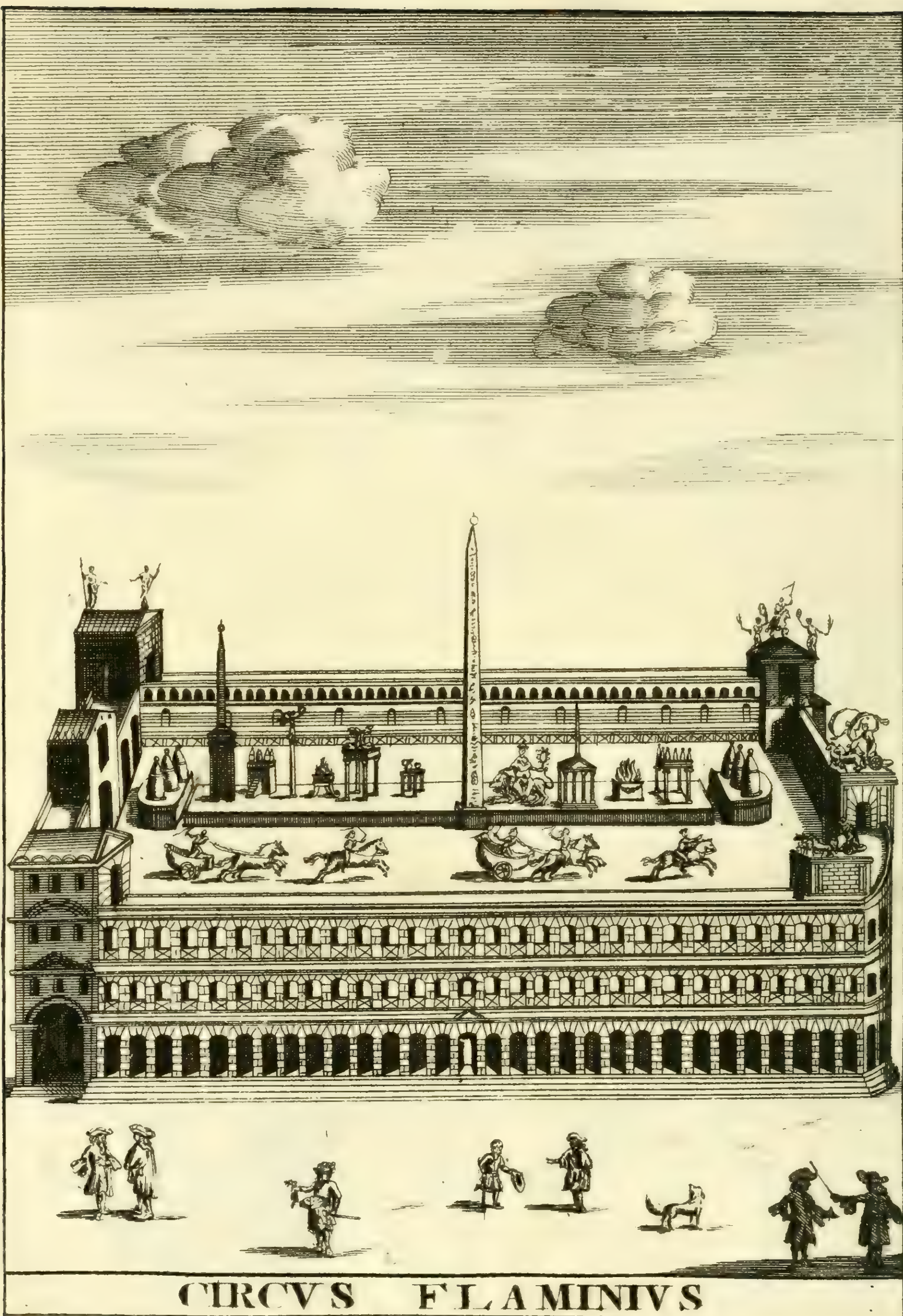
quæ

PALATII ET CIRCI VESTIGIA

CIRCVS FLAMINIVS

quæ in Aventino est, coorta tempestas raptam tulit, & in posticis partibus Cereris Templi affixit. Idem: *ex Mulctaticia pecuariorum pecunia pateræ aureæ ad Cereris positæ.* Et: *Ædes Cereris de Cœlo tacta.* De eadem Vitruvius; *Tuscanico more, uti est ad Circum Maximum Cereris, & Herculis Pompejani, item Capitolii.* Præter Murtiæ Veneris, aliud ejusdem Templum ibi positum est. Livius: *Q. Fabius Gurges ex matronarum mulctaticio ære VENERIS Ædem, quæ prope Circum est, faciendam curavit.* Idem: *Viam è Foro Boario ad Veneris faciendam locaverunt.* De Templo MERCURII scripsit P. Victor, quod illud fortassis est, de quo Livius: *Ædes Mercurii dedicata est Idibus Majis.* Quam paulo post ad Consulum ignominiam jussu populi dedicatam scribit à M. Lectorio primi pili Centurione. De eadem Ovidius, & ejusdem Mercurii fonte ad portam Capenam, quo expiationis gratia venirent Mercatores:

Dec. 4. lib. 10. Liv. lib. 10. Liv. dec. 3. lib. 8. Vitr. lib. 3. cap. 3. Liv. Dec. 1. lib. 10. Dec. 3. l. 9. Liv. lib. 2. Lib. 5. Fast.

Templa tibi posuere Patres spectantia Circum
Idibus, ex illo est hæc tibi festa dies.
Est aqua Mercurii portæ vicina Capenæ,
Si juvat expertis credere, Numen habet,
Huc venit incinctus tunica Mercator, &c.

Circo Maximo proximus antiquitate usuque CIRCUS FLAMINIUS fuit, de cujus auctore situque dictum est alibi. Nunc de Templis quæ in eo fuerunt. P. Victor in Regione nona: *Ædes,* inquit, *HERCULI magno custodi Circi Flaminii.* Id Sylla condidit ob Sibyllæ oraculum. Ovidius:

Circus Flaminius & ejus Templa. Fast. 6.

Altera pars Circi custode sub Hercule tuta est,
Quod Deus Euboico carmine munus habet.
Muneris est tempus, qui nonas Lucifer ante est;
Si titulos quæris; Sylla probabit opus.

Loquutus ante fuerat de summo Circo.

Prospicit à tergo summum brevis area Circum.

Hæc pars, ut aliàs dixi, desinebat ad Templum nunc S. Angeli in Foro Piscario. Itaque altera pars, ubi Templum Custodis Herculis erat ad Carceres, nunc Fornacem calcis, & Templum S. Nicolai. In eodem Circo ARA NEPTUNI cui fabuloso Equorum inventori non deerat honor in Circo equis currentibus. Livius; *Ara Neptuni multo sudore manasse in Circo Flaminio dicebatur cum Æde ejusdem.* De hac Plinius; *In maxima dignatione Cn. Demetii delubro in Circo Flaminio ipse, & Thetis, & Achilles.* Marlianus ex vetusto lapide, ubi legitur: *Abascantio Aug. lib. Æedituo Ædis Neptuni, quæ est in Circo Flaminio,* jure conjicit Ædem illi dicatam. In eodem VULCANI Ædem statuit P. Victor, in qua referunt, canes fuisse pro æedituis, & tantum sacrilegis allatrasse. Item JUNONIS REGINÆ, & DIANÆ Templa. De his Livius; *Alter ex censoribus M. Æmilius petiit ab Senatu, ut sibi dedicationis Templorum Reginæ Junonis, & Dianæ, quæ bello Ligustino antè annis octo vovisset, pecunia ad ludos decerneretur. Viginti millia æris decreverunt. Dedicavit eas Ædes, utramque in Circo Flaminio, ludosque scenicos triduum post dedicationem Templi Junonis, biduum post Dianæ, & singulos dies fecit in Circo.* Quidam Porticum ante Templum S. Angeli in Foro Piscario Junonis fuisse autumant à Severo olim refectam, ut declarat Inscriptio.

Dec. 3. l. 8. Lib. 36. c. 5. Lib. 5. c. 10. post edit. Fulv. lib. 4. Marl. ibid. Dec. 4. lib. 10.

IMP. CAES. L. SEPTIMIVS. SEVERVS
PIVS. PERTINAX. AVG
ARABIC. ADIABENIC. PARTHIC. MAXIMVS
TRIB. POTEST. XI. IMP. XI. COS. III. P. P. ET
IMP. CAES. M. AVRELIVS. ANTONINVS
PIVS. FELIX. AVG
TRIB. POTEST. VI. COS. PROCOS
INCENDIO. CORRVPTAM. RESTITVERVNT

Lib. 4. c. 7. De Æde CASTORIS Vitruvius: *item generibus aliis constituuntur Ædes, ut est Castoris in Circo Flaminio.* Ibidem Templum Bruti Callaici, quod in Regione nona numerat P. Victor. De eo Plinius: *MARS etiam nunc sedens COLOSSEUS ejusdem, Scopæ in Templo Bruti Gallaici apud Circum eumdem. Hoc Templum jure sibi vendicavit Mars tanto Colosso ibi simulatus.* At mendum sequentibus Plinii verbis subesse suspicor, *ad Lavicanam portam eunti.* Quid enim hic cum porta Lavicana tanto intervallo sejuncta? In eodem Circo Templum HERCULIS MUSARUM. De eo Suetonius: *Multaque à multis extructa sunt, sicut à Martio Philippo Ædes Herculis Musarum.* Vitricus hic erat Augusti, habens in matrimonio Acciam ejus matrem. Neque fecit, sed olim factam Ædem restituit. Ita intelligendus Ovidius:

Plin. l. 36. cap. 5. — Sueton. in Oct. c. 29. — Fast. 6. — * In Ædem Herculis.

*Dicite Pierides, quis vos adduxerit * illuc?*
Cui dedit invictas victa Noverca manus?
Sic ego; sic Clio. Clari monimenta Philippi
Aspicis: &c.

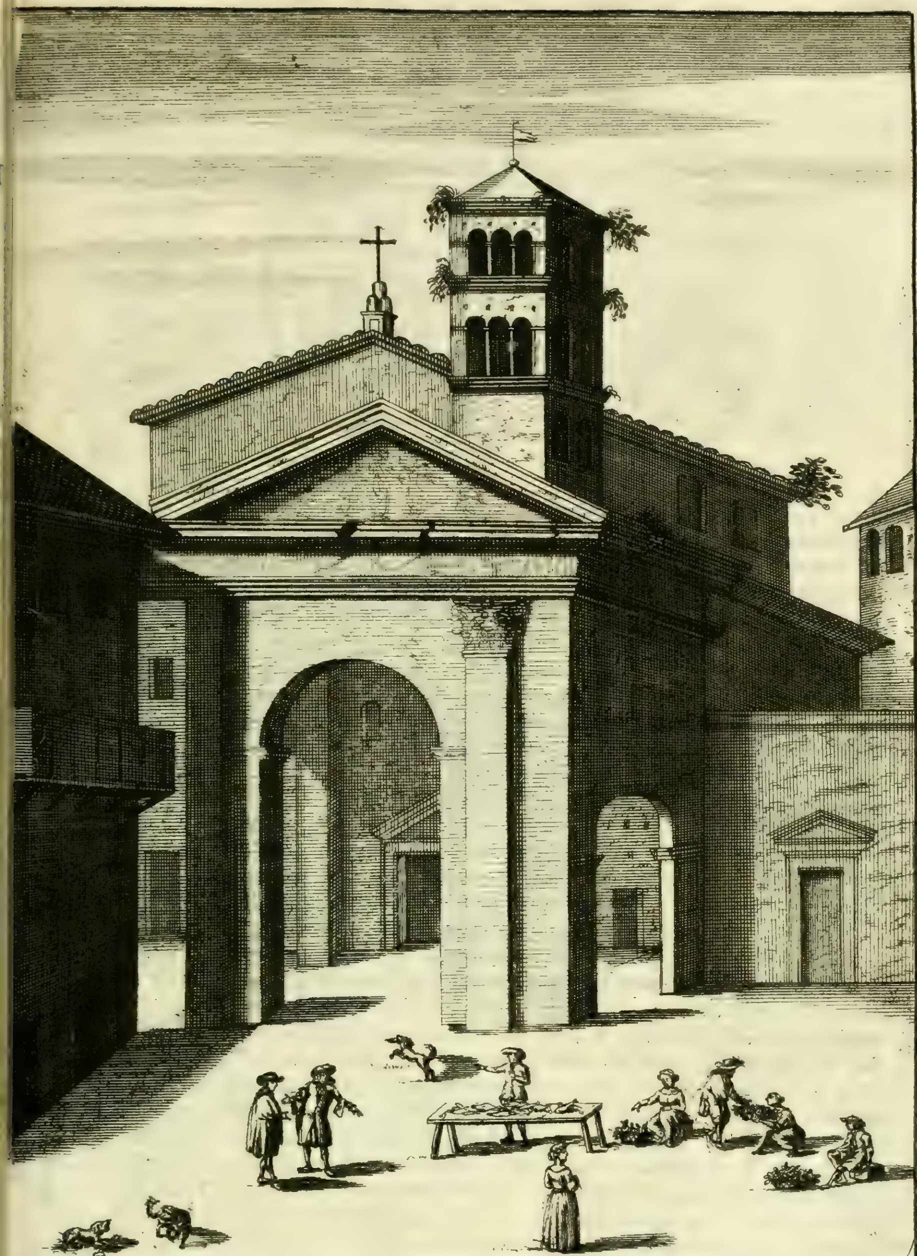
Constat autem Fulvium nobiliorem fecisse, *qui cum Ætolis Ennio comite bellavit,* ut ait Tullius, *nec dubitavit Martis manubias Musis consecrare.* Hic ex Urbe Ambracia, teste Plinio, Musarum signa Romam deportavit: & in Herculis Æde ab se structa posuit, ut ait Eumenius: *Ædem,* inquit, *Herculis Musarum in Circo Flaminio Fulvius ille Nobilior ex pecunia Censoria fecit; non id modo sequutus, quod ipse litteris, & summa Poëtæ amicitia duceretur; sed quod in Græcia, cum esset Imperator, acceperat Herculem Musagetem esse, id est Comitem, Ducemque Musarum. Idemque primus signa novem, hoc est omnium Camœnarum ex Ambraciensi oppido translata sub tutela fortissimi Numinis consecravit; quia mutuis operis, & præmiis juvari ornarique deberent, Musarum quies defensione Herculis: virtus Herculis voce Musarum.* Plutarchus, quærens cur communis fuit ara Herculis, & Musarum, respondet: *An quia Euandrum litteras docuit Hercules? ut Juba narrat.* Sed potior Eumenii causa est. Levinus Torrentius ex veteri nummo promit imaginem Herculis Musarum, nempe spolium Leonis, & Lyram ferentis, quò videtur respexisse Ovidius ultimo carmine:

Pro Arch. Poëta. — Lib. 35. cap. 10. — In Or. pro rep. Scho. — In q. Ro. q. 59. — Fast. 6.

Annuit Alcides, increpuitque Lyra.

Hæc Templa vel intra Circi Flaminii ambitum posita, vel illi adjuncta, certo tamen Circi loco, ut fecimus de Syllano Herculis, designare non possumus. Vendebantur, an etiam fiebant in Circo Flaminio vitrei, sed viles calices. Martialis:

Lib. 12.

PORTICVS ET VESTIGIA TEMPLI IVNONIS REGINAE

Cùm tibi Niliacus portet Cryſtalla cataplus,
Accipe de Circo pocula Flaminio. Ep. 75.

Pag. 227

Circus AGONALIS, ſive AGONIS, vulgo Navonius creditur vel extructus, vel inſtauratus ab Alexandro Imperatore. P. Victor in Regione nona ſtatuit *Circum Alexandri, & Thermas Alexandrinas*; & Sextus Rufus in eadem: *Domus*, inquit, *& Circus Alexandri Pii Imperatoris*. Thermarum extant veſtigia prope Templum S. Ludovici nationis Gallicæ. Quare & Circo proximæ, ut domus ejuſdem Cæſaris. Eumdem Circum exprimunt nummi Alexandri. Sed cur Agonalis eſt dictus, & locus ipſe Agon? ἀγὼν quidem ludum, & certamen ſignificat Græcis. Latini autem *Agonium ob hoc ludum dixere*, ait Feſtus, *quia locus, in quo ludi primo facti ſunt, fuerit ſine angulo, cujus feſta Agonalia dicebantur*. Atque hæc potiſſimum è multis cauſa probatur Ovidio, cur feſta Agonalia quinto Idus Januarii eo nomine appellata fuerint. Nam ſive dicerentur à Miniſtro, qui cæſurus hoſtiam, ageret ne, rogabat: ſive quod pecudes agantur non veniant, ideoquè hoſtiam antiqui agoniam vocabant: vel agonalia, quaſi agnalia; vel à pecudum metu, nam ἀγωνιάω idem quod metuo, & periclitor, ſubdit: *Faſt.* 1.

Circus Agonalis. — *Unde Agonalia dicta ſunt.*

Fas etiam, fieri ſolitis ætate priorum
Nomina de ludis græca tuliſſe diem.
Et prius antiquus dicebat agonia ſermo,
Veraque judicio eſt ultima cauſa meo.

At Varro: *dies Agonales, per quos Rex ſacrorum in Regia arietem immolat, dicti ab Agone, eo quod interrogatur Princeps Civitatis, & Princeps gregis immolatur.* Demum Feſtus, *Agonium putabant Deum præſidentem rebus agendis: Agonalia ejus feſtivitatem.* Huic Deo factos fuiſſe ludos in Circo Agonali putat Fulvius. Verum non hæc tantum ſpectacula illi tribuenda. Sed forte antequam extrueretur Circus, Jano Agonio Deo agonalia ibi herbido in loco facta, ex inſtituto Numæ: ideoquè Circus deinde ædificatus, aliis celebratus ludis Agonalis dictus. Quam ob cauſam putaverim Circum magnifice potius inſtauratum, quam factum ab Alexandro.

Agonius Deus quis. — *Fulv. lib. 4.*

Quartus CIRCUS extra portam Næviam fuiſſe nonnullis adhuc veſtigiis deprehenditur. Fulvius juxtà viam Labicanam, & formas Aquæ Claudiæ à tergo Cœnobii S. Crucis teſtatur extare veteres parietinas, & in medio jacere duas in partes confractum Obeliſcum. Hujus Circi conditorem quidam faciunt Aurelianum Imperatorem. Apud veteres auctores de eo nihil invenimus.

Circus extra portam Næviam.

Quintus, & ſtantibus muris CIRCUS Lateritius via Appia non longe ab

Æde S. Sebastiani hodieque visitur, quem Antiquarii ascribunt Antonio Caracallæ, quod in ejus numismatis ea sit figura expressus. Spectatur eo in loco ingentis magnitudinis jacens Obeliscus: spina in medio secundum Circi longitudi-

Pag: 228

nem producta, & metarum signa, & post caveam acclivis parietum structura pro spectatorum sedilibus.

Alii quatuor Circi. Quatuor Circi supersunt: FLORÆ inter Quirinalem, & Pincium, de quo dixi: NERONIS in Vaticano ad S. Petri: ADRIANI in Hortis post Molem ipsius: Et qui in HORTIS SALUSTIANIS ad Portam Collinam aliquot sui vestigia reliquit; de quibus suis locis dicendum est. Illud postremo observandum, ludos etiam in Circis ad tempus extructis, ut in Theatris, & Amphitheatris, fieri solitos. Suetonius in Caligula: *Aurigabat extructo plurifariam Circo.* *Suet. in vita cap. 54.*

Cap. XV.

Mons Quirinalis.

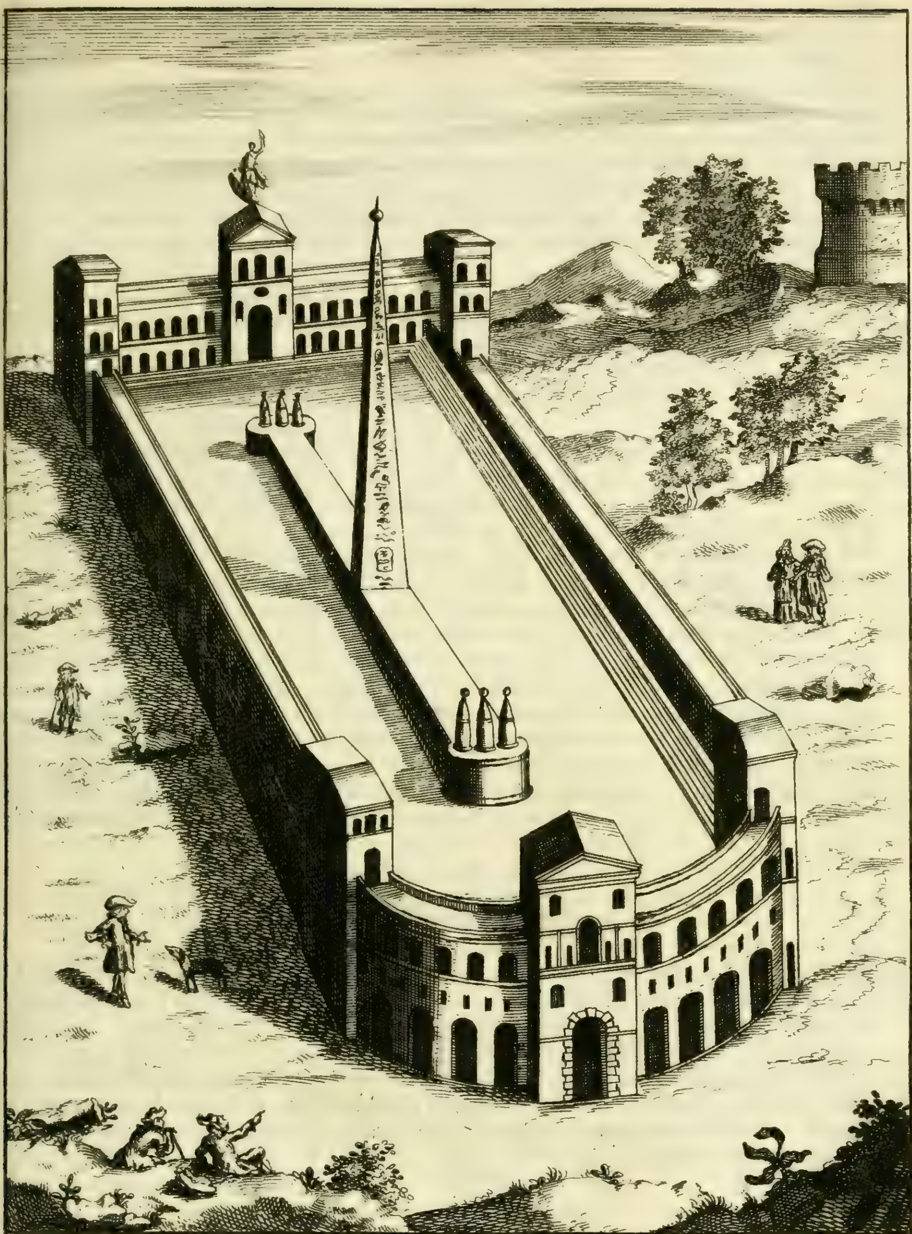
Situs, & fines Quirinalis. QUirinalis incipiens à Turri Comitum prope Forum Nervæ oblongo dorso ad portam usque Viminalem, & Collinam excurrit. Sed ad portam Collinam subsidente introrsus terra, veluti quodam cubiti flexu curvatur, & quo magis à porta recedit, latiorem infra se vallem relinquit; quæ duobus Circis olim sedem percommodam præbuit. Alter Collinæ propinquior, nobiliorquè in Hortis Salustianis fuit: Alter à porta remotior Floræ dicatus, rudi, & impolita structura cujus superioribus annis vestigia extabant ad *caput domorum;* sic enim vulgari vocabulo nuncupant. Hos Circos duo Colles hinc inde claudebant: Qui Circis dilapsis nunc vallem claudunt. Alter ad Urbis mœnia complanato procurri solo, ubi Horti Ludovisiani sunt, & declivis idem, ab illis se demittit in Vallem. Alter ab eo, quem dixi Salariæ flexu, recta quasi crepidine tendit ad Hortos Barberinos, dein Pontificios, tum Columnenses, ac Cœnobium Theatinorum. Ambigitur inter Antiquarios, an alter vertex ad Hortos Ludovisianos sit pars Quirinalis, an Pincii Collis, & Hortulorum. Qui partem Quirinalis esse volunt, observant, hunc Collem ad Salariam inflexum *Quirinalis num bivertex.*

nunquam

SEPVLCHRVM METELLORVM VVLGO *Capo di Boue*

CIRCVS LATERITIVS ANTONINI CARACALLAE
Cuius reliquię extant in uia Appia prope Sepulcrum Metellę .

nunquam intermitti, sed ad portam Collatinam, seu Pincianam altiore Pincio terminari, bicipitem duntaxat, & biverticem. Equidem potius dixerim Quirinalem citra portam Collinam, sive Salariam versus Hortos Ludovisianos extendi, quamvis antiquitus Romana mœnia non excederent crepidinem montis, in qua Ædes Principum Barberinorum, tum Sanctæ Susannæ, ac Templum Virginis à Victoria, tum Horti Valli imminentes. Quod spectat ad situm montis, habet Quirinalis ab ortu æstivo mœnia, & portam Viminalem, nunc Piam: à meridie Esquilias, & collem Viminalem, cui ad Thermas Diocletianas indiscretis finibus conjungitur: ab Occasu Nervæ Forum: à Septentrione plana Urbis, & Pincium Collem.

Nomen QUIRINALIS sibi adscivit, vel *à Curibus, seu Quiritibus*, qui Urbem Tatio Duce obsidentes ibi castra posuerunt, quod placet Varroni: sive à Quirino, id est Romulo, cujus in eo Colle nobile fanum extructum erat, quod Plutarcho, & Ovidio placet: *Nomen Quirinalis.* *Plut. in vita Romuli.*

Templa Deo fiunt, Collis quoque dictus ab illo est.
Et referunt certi sacra paterna dies. *Ovid. Fast. lib. 2.*

Quamquam & Mars aut Marti alius similis Quirinus Romanis fuerit, ut refert Dionysius: *Hunc*, inquit, *sicut hos sequuti Romani Quirinum nominant, nondum satis certi, Mars ne is, an quis alius honore Marti similis.* *Dion. lib. 2. Antiquit.*

Dictus est etiam *COLLINUS, AGONALIS, sive AGONUS, & SALUTARIS.* Dionysius *Collinum* nuncupat, & per antonomasiam Livius: *Collem in Æde*, inquit, *Primigeniæ Fortunæ, quæ in Colle est.* Id fortasse non modo propter præruptam, productamque altitudinem, qua Campo Martio imminebat; sed etiam quia plura in Quirinali fuere olim juga, ut patet ex Varrone, à quo etiam *sexticeps* appellatur. Sed & alii Romani Colles bicipites, aut tricipites fuere: quod nunc exæquatis superciliis alicubi non apparet. *Agonalis* idem: *quia Agones dicebant Montes*, ait Festus: *Agonia sacrificia, quæ fiebant in Monte; hinc Romæ mons Quirinalis Agonus, & Collina porta Agonensis: quæ & Salutaris à Salutis vicino Templo, & Quirinalis quod ea iretur in Collem*, ut idem ait, *Quirinalem: sive quod proxime eam esset Quirini sacellum.* Hoc intelligit Martialis cui extra mœnia propinquum Templo QUIRINI suburbanum erat: *Dion. lib. 2. Antiq.* *Liv. Dec. 5. lib. 3.* *Lib. 10. Epig. 58.*

Hic mihi quando dies meus est, jactamur in alto
Urbis, & in sterili vita labore perit.
Dura suburbani dum jugera pascimus agri,
Vicinosque tibi Sancte Quirine lares.
Sed non solus amat, &c.

Numam Dionysius hujus Templi conditorem facit. *Romulum*, inquit, *ut augustiorem homine Templo honoravit, & sacrificio quod alternis annis in Quirinali Colle instauratur.* Verum præter hanc ædem Quirini ad portam, aliud QUIRINI Templum nobile fuit, imminens valli, in qua nunc Templum S. Vitalis, quæ ideo Vallis Quirinalis, & Quirini olim dicta. Causa ædificandi fuit, quod Julius Proculus Senator ex iis, qui cum Romulo ex Alba venerant, post mortem Romuli juravit in concione, visum ab se humana specie augustiorem. Dionysius, Livius, Plutarchus, & Ovidius, illi in Historia, hic Poëtica, æque mendaces tamquam rem veram tradiderunt. Ovidius: *Templum Quirini.* *Liv. lib. 1. Dionys. l. 2. Antiq. Plut. in vit. Ovid. locis cit.*

Pulcher & humano major, trabeaque decorus
Romulus in media visus adesse via.
Et dixisse simul: prohibe lugere Quirites,
Ne violent lacrimis numina nostra suis.
Templa ferant, placentque novum pia turba Quirinum.

Causa ædificandæ Ædis Quirini. Et ibi fortasse locus ædificando Templo delectus est, ubi visum ab se Proculus narravit: sive illud spectrum dæmonis illudentis; sive deliramentum mentientis fuit. *Ædes illi in colle consecrata*, inquit Plutarchus, *quem ab illo nominant Quirinalem.* Dubium an de hac, an de priore loquatur. Livius: L. Papyrium *Liv. Dec. 1. lib. 10.* Cos. L. Papirii Cursoris filium Ædem Quirino dedicasse scribit: *Ædem Quirini ab Dictatore patre votam filius Consul dedicavit, exornavitquè hostium spoliis*, Samnitium, quos vicerat. Condita est hæc Ædes anno Urbis CCCCLX. Horologium So- *Plin. lib. 7. cap. ult.* larium ibi erat: cujus, ac Templi meminit Plinius: *Princeps*, inquit, *Romanis Solarium Horologium statuisse ante duodecim annos, quam cum Pyrrho bellatum est, ad Ædem Quirini, L. Papyrius Cursor, cum eamdem dedicaret, à patre suo votam, à Fabio Vestali proditur.* Addita est insignis PORTICUS, quo homines vel otiandi, *Mart. l. 11. Epigr. 1.* vel negotiandi causa convenirent. De otio Martialis:

> *Vicini pete Porticum Quirini*
> *Turbam non habet otiosiorem*
> *Pompejus, vel Agenoris puella.*

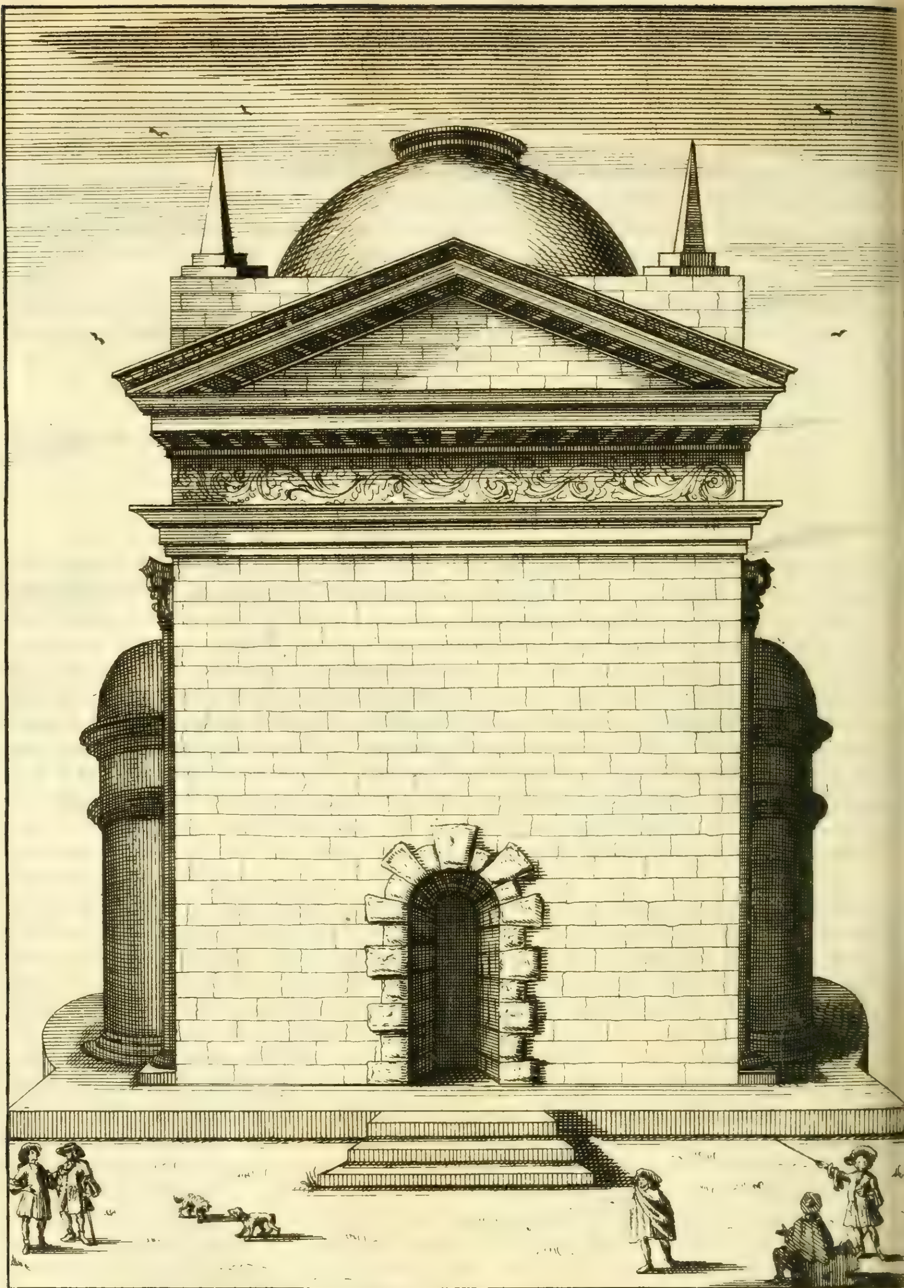
Juv. Sat. 2. De negotio Juvenalis:

> . . . . *officium cras,*
> *Primo sole mihi peragendum in valle Quirini.*
> *Quæ causa officii? quid quæris? nubit amicus,*
> *Nec multos adhibet &c.*

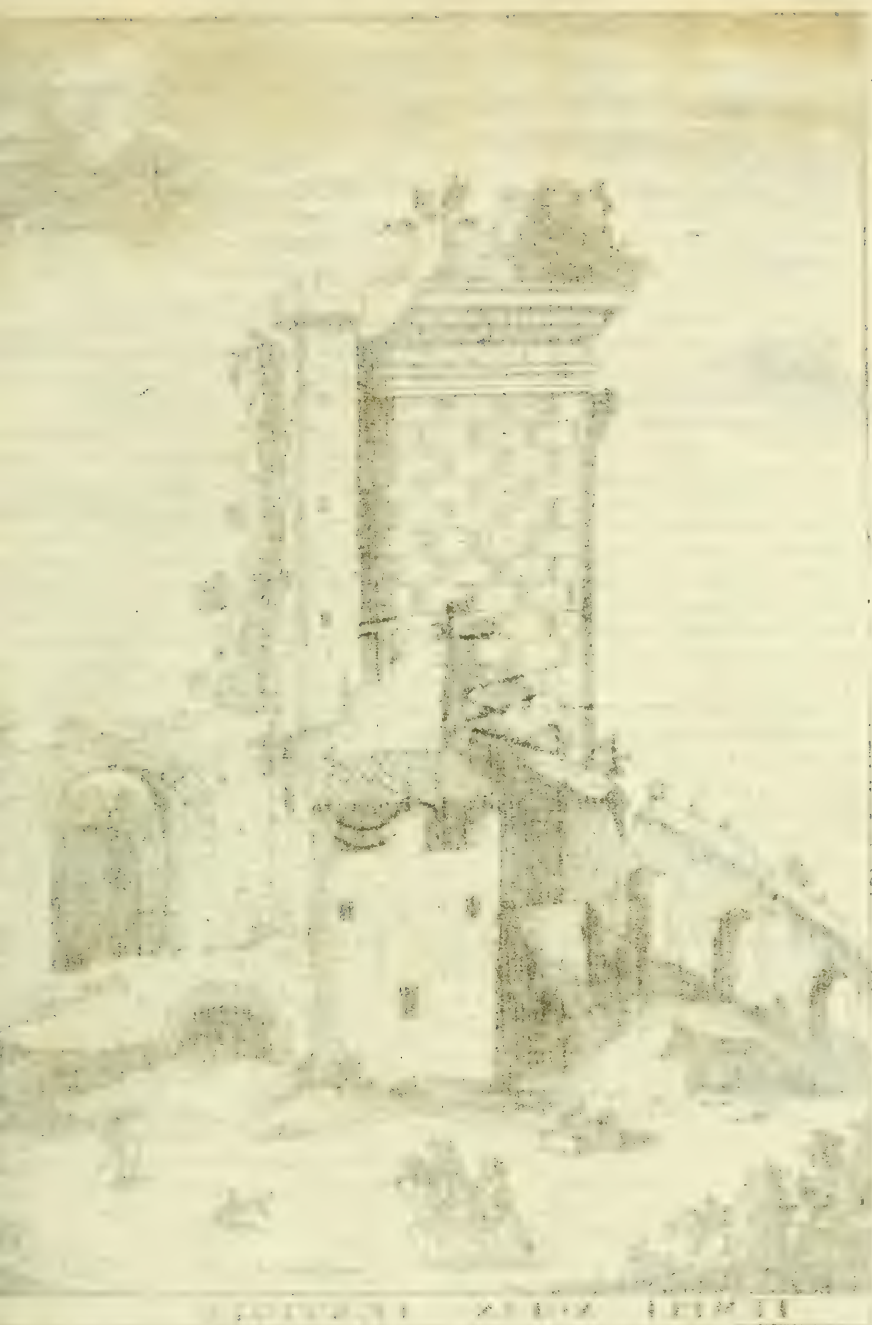
Plin. lib. 15. cap. 29. De duabus antea Ædem Myrtis. *Inter antiquissima delubra habetur Quirini hoc est ipsius Romuli. In eo sacræ fuere Myrti duæ ante Ædem ipsam per longum tempus, altera Patricia appellata, altera Plebeja. Patricia multis annis prævaluit, flavescente Plebeja, exuberans ac læta: quamdiù Senatus quoque floruit illa vigens, Plebeja retorrida ac squalida. Quæ postea quam evaluit flavescente Patricia, Marsico bello languida auctoritas Patrum* *Fulv. lib. 2.* *facta est, ac paulatim in sterilitatem emarcuit Majestas.* Fulvius; Quirini Templum semper fuisse clausum scribit, quòd aperiri non liceret, perinde arcanum foret, an Romulus humo tectus, an inter Deos relatus fuisset. Alterius Templi *Dion. l. 54.* QUIRINO dicati meminit. Dion: *Ante*, inquit, *suum obitum Augustus Templum Quirini de novo ædificatum dedicavit, ideo commemorandum duxi, quod id Templum cum sex, ac septuaginta columnis decorasset, totidemque omnino annos ipse vixit, occasionem nonnullis dedit ea res, ut dicerent, non fortè fortuna, sed consulto ipsum hoc columnarum numero usum fuisse.*

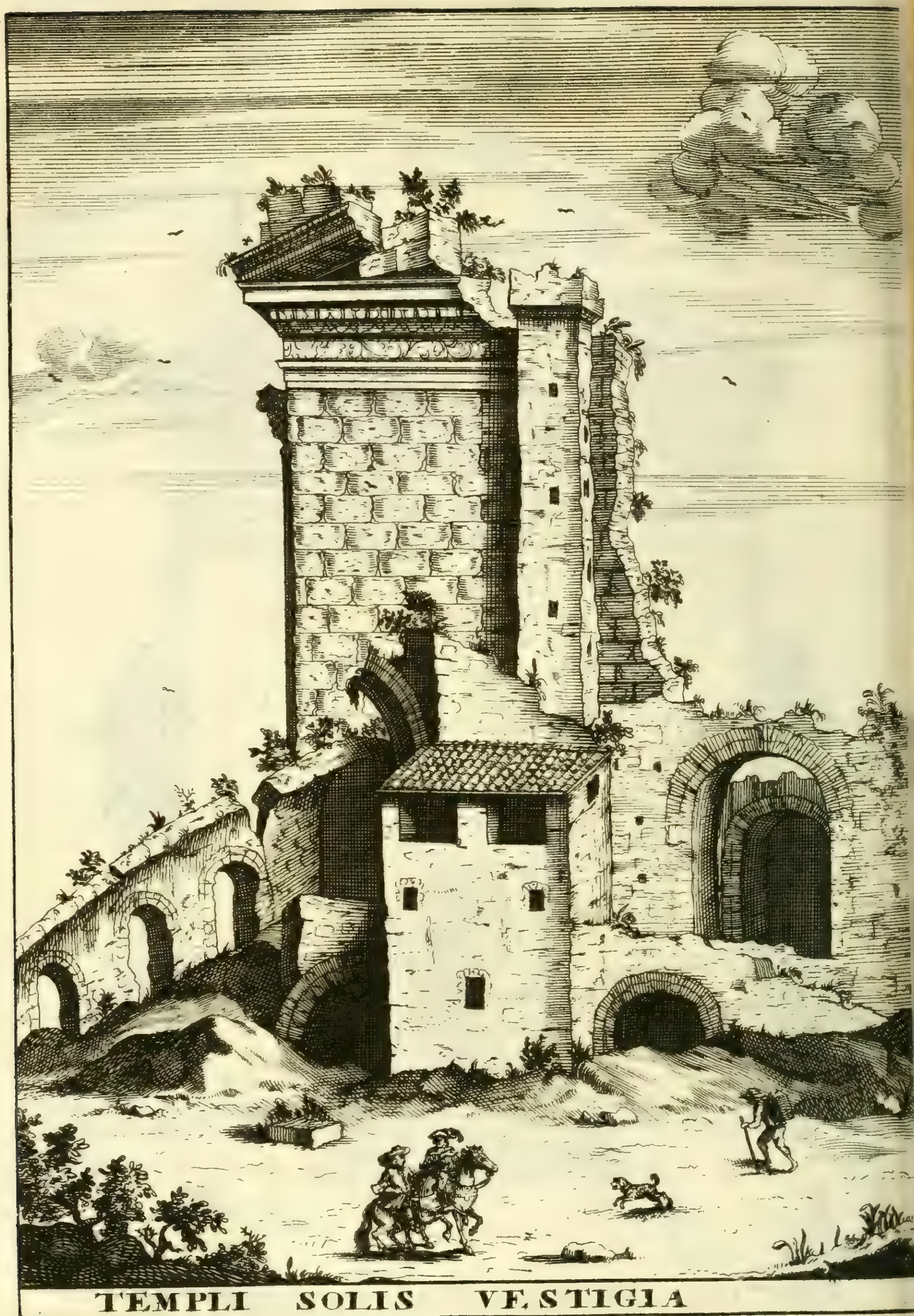
Thermæ Constantini. Jam ascendendo in Collem, superioribus annis cernebantur ingentes reliquiæ Thermarum Constantini, quæ dirutæ nullum jam sui vestigium relinquunt: Nam partim in amplas Ædes Cardinalis Bentivolii mutatæ sunt, partim in ejusdem hortos subsederunt. In ipso vero Collis clivo propè Ædes Comitum, ubi *Balnea Pauli.* Cœnobium Monialium, BALNEA PAULI constituunt. At cujus Pauli? vel ejus Æmilii Pauli, qui Basilicam in Foro condidit: vel alterius, à quo, *Dion. l. 49.* teste Dione, Roma porticu insignita est. *Porticum*, inquit, *quæ Pauli dicitur, Æmilius Lepidus Paulus propriis impensis perfecit, & in Consulatu suo, dedicavit*; de qua supra. Sed qui viderit curvatis in hemicyclum, & lateritiis pilis arcuatum ædificium, deinde continuatis parietibus erectum, de Balneis ambiget: ut jure dubitandum censet, qui vicinam domum nobili Musæo instruxit studiosus in primis rei antiquariæ Franciscus Gualdus Ariminensis Eques S. Stephani. In Hortis Columnensibus marmorei ædificii pars exurgebat vulgo MÆSA jam diruta. Blondus *Turrim Mæcenatis* falso nuncupat. Ubi enim hic Esquiliæ, & Neronianis tædis ardens in conspectu Roma? Alii partem Templi Solis pronunciant, *In ejus vita.* quod ab Aureliano auctore Flavio Vopisco extructum est ad eam formam, quam viderat in Oriente: quod vestibus, & opibus in triumpho vectis instruxit. Quid

SOLIS TEMPLVM AB AVRELIANO FACTVM

TEMPLI SOLIS VESTIGIA

Quid si ædificium illud partem SENACULI, seu CURIÆ fuisse dicerem, quam Heliogabalus in Quirinali mulieribus extruxit ad conventus habendos, quibus avia ipsius Mæsa nomine, & mater Soæmis præsiderent? Quod duplici conjectura elicitur. Alteram præbet nomen. Mæsa enim dicebatur, ut avia Heliogabali. Alteram ipsius ædificii forma. Serlius enim Architectus sic eam nobis lineavit, ut domicilii plane figuram descripserit frequentibus scalis (quod postulabat ædificii situs in clivo) aulis, peristylis, ac porticibus. Lampridius: *Fecit & in Colle Quirinali Senaculum, id est mulierum Senatum, in quo ante fuerat conventus matronalis solemnibus duntaxat diebus.* Palladius autem nobilis item Architectus præter alias ædificii partes in Templi quoque formam descripsit amplissimi, magnisque columnationibus insignis. Quare eodem fortasse in loco fuit etiam SOLIS TEMPLUM: cujus quæ particula supererat, magnis lapidibus compactus paries nuperrime dirutus est, & ingentes columnarum spiræ sub terra inventæ. Curia autem Heliogabali non sine cultu Solis, & ipsa probabiliter extructa fuit: cujus ille semivir Sacerdos erat. At Templum ab Aureliano factum, nisi eodem in loco ponatur, statuet aliquis, ubi Ædes sunt Pontificiæ, ut ibi quoque Sol gentium Pontifex Maximus sedem multo justius haberet. De eo Templo Eusebius, & Cassiodorus in Chronicis: *Aurelianus*, inquiunt, *Templum Soli ædificat, & Romam firmioribus muris vallat*, Vopiscus: *Templum Solis magnificentissimum constituit.* Et antea: *Romæ Soli Templum posuit majore honorificentia consecratum, quod Orientis victor hostili præda ditavit, ornavitque.* Idem: *Tunc illæ vestes, quas in Templo Solis videmus, consertæ gemmis: tum Persici dracones, & tiaræ: tum genus purpuræ, quod postea nec ulla gens detulit, nec Romanus Orbis vidit.* Adjunctæ sunt Templo ingentes porticus. Idem: *In porticibus Templi Solis fiscalia vina ponuntur non gratuita populo eroganda, sed pretio.* Magna ergo porticuum laxitas, quæ tantam vini vim caperet. Superstitiosissimus quidem Aurelianus in cultu Solis fuit; quod cum ejus mater Solis Sacerdos imperaturum filium aliquando prædixisset, illi acceptum imperium impiè referebat. Illum ut cultum ostenderet, coram Valeriano Augusto, qui illum in conspectu exercitus militaribus coronis muneribusque donaverat, & Consulem renunciarat: *Dii faciant*, inquit, *Aurelianus, & Deus Sol certus sit, ut & Senatus de me sic judicet.* Idem ad suum Præfectum ita scripsit. *Templum sanè Solis quod apud Palmyram milites diripuerunt, ad eam formam volo, quæ fuit, reddi; habes trecentas auri libras, habes argenti mille octingenta pondo, habes gemmas regias. Ex his omnibus fac cohonestari Templum: mihi, & Diis immortalibus gratissimum feceris. Ego ad Senatum scribam ut mittat Pontificem, qui dedicet Templum.* Deniquè suis nummis inscripsit: *Soli Invicto*, ut notat Fulvius.

Senaculum Mulierum.
In Heliog.
Ubi esset Templum Solis.
In ejus vita.
Porticus Templi Solis.
Aurelianus Solis cultor.
Fulv. lib. 2.

Idem docet, EQUOS MARMOREOS contra Palatium Pontificis collocatos advexisse in Urbem Tiridatem Armeniorum Regem. Atqui legitur apud Sex. Rufum, & P. Victorem Equos Tiridatis fuisse æneos. Hi verò sunt marmorei. Quare alius transtulit è Græcia; illi ænei jam sublati, ac deleti sunt. Honuphrius de monte Quirinali scribens sic ait: *Nunc dicitur Mons Caballus à duabus statuis marmoreis Alexandri Magni Regis Macedonum Bucephalum domantis; quas Alexandria Constantinus Imperator Romam transtulit, atque in medio Thermarum à se in Quirinali extructarum collocavit. Quarum altera Phidiæ, altera Praxitelis manu sunt, ut titulus indicat.* Idemque leges in adnotationibus ad Marlianum. Sed quod affirmant de Phidia, expressum ab illo fuisse Alexandrum Bucephali domitorem, pernegandum jure est. De Praxitele ambigi potest, sed de hoc etiam negandum. Nam Plinius ait: floruit Phidias *Olympiade LXXXIII. circiter trecentesimo nostræ Urbis anno.* Quem Eusebius in Chronico tradit floruisse Olympiade LXXXV. Alexander autem, eodem Eusebio referente, natus est Olympiade CVI. octuaginta

Mons Quirinalis unde Caballus.
Plin. lib. 34. cap. 8.

In vita Periclis. ginta quatuor post annos: juxta Plinium nonagintos duos. Idem patet ex Plutarcho, qui ait Periclem ædificando usum præsertim fuisse opera Phidiæ tamquam Architecti, & magistri. Pericles autem obiit Olympiade LXXXVII. ut ait Eusebius, septuagesimo sexto ante natum Alexandrum. Non igitur Phidias Alexandri res gestas exprimere potuit. Jam Praxiteles, referente eodem *Loc. cit.* Plinio, floruit Olympiade CIV. octo annos ante natum Alexandrum. Is vero, ut colligitur ex Plutarcho aliisque, saltem quindecim annorum erat cum Bucephalum domuit. Anni ergo viginti tres additi homini præstanti jam, & claro in arte, cum in ætate jam affecta constituunt. Neque vero causa quidem in promptu erat, cur domito statim equo, Alexandro nondum Regi, & vivente patre, colosseæ statuæ ponerentur, præsertim ab opifice, qui alibi artem exercebat. Quid? si Plinius cum florere Praxitelem dixit, non ejus media vitæ spatia, sed postrema signavit? Eodem certe loco scripsit; *Centesima quarta* *Quando mortuus Alexander.* *decima*, Olympiade, *Lysippus fuit, & cum eo Alexander Magnus.* Qua videlicet Alexander obiit. Sic etiam Olympias CIV. si ultima Praxiteli fuit, conficitur, Praxitelem ante ortum Alexandri mortuum fuisse. Harum igitur statuarum sculptores Phidias, & Praxiteles fuere, sed Alexandrum non figurarunt. Eos autem auctores fuisse constat ex titulis, qui erant inscripti antiquitus unica in basi *Equi marmorei unde translati.* ante Thermas Constantini. Deinde ex eo loco translatæ sunt à Sixto V. Pont. Max. ad aream contra Pontificii Palatii vestibulum, sua utrique subjecta, basi, priscisque titulis restitutis, *Opus Phidiæ, Opus Praxitelis.* Porro quando, aut unde hæ statuæ advectæ fuerint in Urbem, ante Constantinum, an illo jubente, dici probabiliter non potest. Credibile est tamen ejus ætate, ut novis operibus Urbem excoleret, & suas Thermas ornaret.

Juvenum hæc equos frenantium colossea signa, Castoris certè, ac Pollucis sunt, pro typo æternitatis posita, ut videre est, in antiquis nummis, & præcipuè Maxentii, quem exhibemus.

Fabulantur immortalem Pollucem, Castori mortali fratri, dimidium suæ immortalitatis impertitum: unde alternis diebus immortales singuli vivere dicuntur. Falsò ergo Alexandro Bucephali domitori ascribunt; adeoque de sculptorum ætatibus non est differendum, quod porrò affirmant alterum à Praxitele expressum, verisimile non est; centum enim circiter annis, inter se artifices distant: utraque verò signa eadem officina prodiisse sculpturæ periti observant: nec debuerat Castor Olympiade LXXXIII. à Phidia

Phidia effingi, & Pollux à Praxitele Olympiade CIV. Non immeritò tamen præstantissima opera, quæ miraculo habentur eximiis sculptoribus adjudicata fuere, Constantini sæculo: tituli namque in veteri basi, OPUS PHIDIÆ, OPUS PRAXITELIS, recentiores sunt, ac latino, non græco idiomate inscripti, ut erat in more positum sculptoribus Græcis, per omnia, quæ adhuc extant simulachra.

Quod vero Marlianus DOMUM ATTICI constituit in ea parte Quirinalis, quæ Templo S. Vitalis incumbit minus exploratum existimo. Nam Cornelius Nepos in ejus vita, *Domum*, inquit, *habuit in Colle Quirinali Pamphilianam ab avunculo hæreditate relictam, cujus amœnitas non ædificio, sed sylva constabat.* P. Victor numerat inter Quirini Templum, & Malum Punicum, qui locus fuit non longe ab æde nunc S. Susannæ. Itaque cum esset amœna domus, & cincta nemore; remotiorem à Foro, & Urbis frequentia probabile est, prope quatuor nunc fontes sitam fuisse. *Domus Attici.*

In eodem Colle DOMUM NUMÆ fuisse testis est Plutarchus. Nam cum Regiam haberet prope Ædem Vestæ: *Alteram*, inquit; *habuit domum in Colle Quirinali, cujus adhuc locum ostendunt.* Crediderim, hanc prope eosdem quatuor fontes fuisse, proximam Capitolio Veteri, quod idem dedicavit. Sicut enim Rex ille, ut rebus suis Religionem obtenderet, ædificato Vestæ Templo domum illi, quæ *Regia* vulgò dicta est, attexuit: ita probabile est, alteram in Quirinali prope delubrum à se conditum ædificasse. Nec tamen aliàs Dionysio subscribere volui scribenti: *Numa Quirinalem Collem complexus est ampliatis mœnibus.* In eadem parte Collis Templum fuit CLATRÆ Clatrorum, & Cancellorum Deæ, & APOLLINIS: ubi, ut ait Fulvius, Quirinalis imminet Regioni, ac fontibus Trivii. Quia vero, ut ante dicebam, aliquot jugis collibusque constabat Quirinalis; hac olim vallicula subsidebat, quà quatuor fontium vicus è monte Pincio deducit in Esquilias. *Plutarch. in vita Numæ. Dionys. lib. 2. Ant. Ro. Lib. 2.*

Inde modicum supercilium, insigne CAPITOLIO VETERI. *Erant*, teste Valerio, *Veteris Capitolii humilia tecta*, sive Ædes à Numa Rege, ut creditur, erecta Jovi, Junoni, Minervæ. Nam Eusebius, & Cassiodorus in Chronicis scribunt *Capitolium quoque à fundamentis ædificavit.* Atqui in Tarpejo Monte alii Reges condiderunt. Hoc igitur Numa construxit, quod deinde à Tarpejo, & minus antiquo Capitolio, propter eosdem præsides Deos accepto nomine, majorem adhuc ex conditoris memoria Religionem recondidit. Varro: *Capitolium*, inquit, *Vetus, quod ibi sacellum Jovis, Junonis, Minervæ, & id antiquius, quam Ædes quæ in Capitolio facta.* Hoc sane Templum in ea parte Quirinalis novi Antiquarii omnes, & ratio manifesta collocat. Celebrata est enim olim ea vicinia quibusdam locis, & ædificiis, quæ nemo eruditus separare audeat. Nam & DOMUS MARTIALIS, & PILA TIBURTINA, & CIRCUS FLORÆ, & VETUS CAPITOLIUM ibi fuisse leguntur, & alia quæ à me simul explicanda sunt. Varro: *Clivus proximus ad Florales usus versus Capitolium Vetus.* De domo sua Martialis sic ait: *Valer. l. 4. cap. 4. Capitolium Vetus. Lib. 4. de ling. Lat. Domus Martialis, & alia ædificia. Lib. 5. Ep. 23.*

Nam Tiburtinæ sum proximus accola pilæ,
Quà videt antiquum rustica Flora Jovem.

Et alibi: *Lib. 6. Ep. 27.*

Bis vicine Nepos; nam tu quoque proxima Floræ
Incolis, & veteres tu quoque Ficelias.

Et: *Lib. 1. Ep. 109.*

At mea Vipsanas spectant Cœnacula lauros,
Factus in hac ego sum jam regione senex.

Pila Tiburtina ubi esset. Pila ergo Tiburtina, vel à Lapide Tiburtino, quo constabat, vel à Tiburtinis ibi poma, mercesque vendentibus dicta est. In Urbe enim pilæ, columnæquè passim erectæ visebantur, quibus vendibilia mercimonia appendi, venumque exponi solebant. Negat Horatius libros suos, ut aliorum Poetarum ituros ad pilam, à bibliopolis, & librariis pretio distrahendos :

Lib. 1. Sat. Sat. 4.

Nulla taberna meos habeat nec pila libellos.

Et in Arte Poëtica :

. . . . mediocribus esse Poëtis,
Non Dii, non homines, non concessere columnæ.

Lib. 7. Ep. 6. Deque his à Domitiano sublatis ad decorem Urbis, Martialis :

Nulla catenatis pila est præcincta lacœnis.

Jam, *Tiburtina pila* loco nomen fecit, cui proxima domus Martialis. Et *Ficeliæ*, in quibus vicinus Poetæ habitabat nepos, à Ficu vel sculpta, vel sata, vel picta, nuncupatæ; ut propinquum *Malum punicum* ab ejusmodi arbore : sicut & *Pyrus* à Pyro, quo nomine domum suam quoque designat Martialis :

Lib. 1. Ep. 118.

Longum est si velit ad Pyrum venire;
Et scalis habito tribus, sed altis.

E suo idem cœnaculo prospiciebat lauretum VIPSANIÆ PORTICUS, quæ adjuncta erat Septis propinquis fonti aquæ Virginis, nunc Trivii, ut postea dicam.

Circus Floræ ubi esset. Cæterum Tiburtinæ pilæ, in Regione septima Viæ latæ, finitimus erat CIRCUS FLORÆ in Regione sexta Altæ semitæ. Erat hic Circus in Valle media inter Quirinalem, & Pincium, ejusquè caveam, & vestigia sedilium subjecta Ædibus Barberinis vidimus aliquot ante annis, antequam ea vallis novis ædificiis impleretur. Immo veteres substructionum reliquiæ, quibus fulta ejus Palatii moles Septentrionem versus frontem erigit, crypto porticus, murique arcuati erant, aut ergo fallor, ad gradus exterioresque Circi porticus sustinendas. In circo Templum ejusdem Floræ; quam ideò *rusticam* Martialis nuncupat, vel quia præerat floribus & florentibus frumentis, quæ opera rusticorum succrescunt : vel quia, idque magis placet, Circus rudi structura constabat. Domus porro Martialis in eadem vicinia, quam hodie vulgus, nuncupat, ad Caput Domorum.

Ubi esset Capitolium Vetus. Ad Capitolium vetus, quod è Floræ Circo spectabatur, in Colle erat, ubi Barberinarum Ædium horti, & floreum Capitolium est. Argumento sit aliud ejusdem Poëtæ Epigramma in hominem pluribus locis habitantem :

Lib. 7. Ep. 72.

Esquiliis domus est, domus est tibi colle Dianæ,
Et tua Patricius culmina vicus habet :
Hinc viduæ Cybeles : illinc sacraria Vestæ :
Inde Novum, Veterem prospicis inde Jovem.

Lib. 3. de Admir. c. 5. Lipsius : *Cerni ab eo*, inquit, *utrumque Capitolium vult : Vetus è Colle Aventino, sive Dianæ : Novum ex Exquiliis, & Vico Patricio. Etsi fortasse novum Jovem Domitianum suum vocat, ejusque Palatium intelligit.* Magni viri interpretatio, & ingeniosa clausula. Verum aliter interpretabitur, qui situs locorum oculis subjecerit. Nam ex Aventino nullus est, interjecto monte Capitolino, prospectus in eam Quirinalis partem Capitolio Veteri dedicatam, longequè dissitam : facilis verò, & propinquus ab Esquiliis. Contrà, Novum Capitolium, & Juppiter Tarpejus in conspectu erat Aventini, Velabri solum valle interposita. Quare ille Maximus, in quem scribit Martialis, ex domo Aventina Novum Capitolium : ab Esquilina Numæ sacella prospectabat. Hæc, etsi humilia & angusta, nihilominus videbantur ab Esquiliis, aut etiam è culmine domus in Vico Patricio Esquiliis

subjecto

subjecto sitæ; ideoque necesse est in summo Quirinali fuisse, in hortis, ut dixi, prope Altam semitam, nunc Piam cognomento. Illud addam pro interpretatione ejus Epigrammatis: mihi non videri, oportere versus posteriores referri ad priores, ita ut ille dives solum ex Aventino, Esquiliis, & Vico Patricio prospiceret Templa Cybeles, Vestæ, & utrumque Capitolium: sed significari, Maximum, præter domos positas in Aventino, Esquiliis, & Vico Patricio, qui est in radicibus Viminalis, quartam habuisse in Palatino, unde Templum Cybeles: quintam prope Forum Romanum, unde Templum Vestæ: sextam in Capitolio, aut illi adjunctam, unde Jovis Capitolini Templum: septimam demum in Quirinali, & Regione Altæ Semitæ, unde Vetus Capitolium spectaret. Si enim illi tres tantum priores domus fuissent, nescio an ex iis Templum Vestæ videre potuerit in ima valle, & Foro situm, tot circum extantibus præaltis ædificiis. Deinde qui tribus tantum in locis habitasset, quomodo in clausula Epigrammatis ubique habitare diceretur? quæ tanta in eo requirendo difficultas:

Dic ubi conveniam, dic qua te parte requiram?
Quisquis ubique habitat, Maxime nusquam habitat.

Rectè autem ubique, & tota in Urbe dicitur habitare, qui præter Cœlium omnes cum forensi valle Romanos Colles suis domibus insederat.

Jam VICUS MAMURII, ubi statua ejus plumbea fuit ad Ædem S. Susannæ: Constat ex Actis ejus sanctæ Virginis apud Cardinalem Baronium, in quibus hæc habentur, ut alias diximus. *Erat conjuncta Caji domus cum Ædibus sanctæ Susannæ, & Gabinii Patris ejus. Facta sunt hæc in sexta Regione apud Vicum Mamurii ante Forum Salustii.* Et supra ex iisdem Actis dixerat, domum Gabinii fuisse ad Arcus portæ Salariæ juxta Ædes Salustii. Tum subdit, *Perseverat hactenus nobilis memoria S. Susannæ eodem in loco.* *Vicus Mamurii.*

Prope Vicum Mamurii fuit & MALUM PUNICUM, Vicus, scilicet, in quo natus est Domitianus, *Regione Urbis sexta, DOMO, quam postea in TEMPLUM FLAVIÆ GENTIS convertit*, ut ait Suetonius. Is locus citra Ædem S. Susannæ, aut in Septis Monialium, aut in Hortis Barberinis erat. P. Victor: *Malum Punicum ad quod Domitianus dedicavit Templum Flaviæ gentis, & erat domus ejus.* Hoc Templum inter pulcherrima Urbis opera censebatur. Constat ex Martiale pluribus in locis: *Malum Punicum.*

Hæc quæ tota patet, tegiturque & marmore, & auro, *Lib. 9. Ep. 21.*
Infantis domini conscia terra fuit.
Hic steterat veneranda domus, quæ præstitit Orbi
Quod Rhodos, astrifero quod pia Creta polo.

Et: *Eod. lib. Ep. 35.*

Juppiter Idæi risit mendacia busti
Dum videt Augusti Flavia Templa poli.
Gnossia vos, inquit, nobis monimenta dedistis;
Cernite quam plus sit Cæsaris esse patrem.

Ubi Vespasianum præcipuo honore memoriaque cultum apparet; cum quo Titus, & Julia Titi filia: sed præterea gentis Flaviæ unum veluti Numen colebatur. De eodem: *Eod. lib. Ep. 3.*

Addita quid Latio Flavia Templa polo?

Et: *Eod. lib. Ep. 2.*

Manebit altum Flaviæ decus gentis
Cum sole, & astris, cumque luce Romana;
Invicta quidquid condidit manus, Cœlum est.

Jam in eodem colle constat ÆDEM FIDII fuisse. Cujus fabulam habes apud *Ædes Fidii.*

apud Dionysium lib. 2. Hunc seu Fidei præsidem, sive Herculem Jovis filium, Sanctum, & Sangum, & Sabum dixere, unde Sabinis est nomen: Quem illi cum Tatio venientes ad Urbem asportarunt. Ovidius:

Fast. 6. *Hunc igitur veteres donarunt Æde Sabini,*
Inque Quirinali constituere jugo.

Dedicatis eidem Nonis Junii. Idem eodem loco:

Quærebam Nonas Sancto, Fidione referrem,
An tibi Semo pater: tunc mihi Sanctus ait.
Cuicumque ex istis dederis: ego munus habebo,
Nomina terna fero: sic voluere Cures.

Quare postea Numam ab Sabinis profectum, cum vetus Capitolium, sibiquè domum erigeret, putaverim, locum Sabo haud longe distantem delegisse. Erat autem Ædes Sangi propinqua Templo Quirini, quod ad portam statuimus. *Liv. Dec. 1. lib. 8.* Colligitur ex Livio: *Bona*, inquit, *Semoni Sango censuerunt consecranda: quodque æris ex eo redactum est, ex eo ænei orbes facti positi in sacello Sangi versus Ædem Quirini.* *Plin. lib. 8. cap. 48.* Porro in ea *Sangi Æde lanam cum colo, & fuso Tanaquilis, quæ eadem Caja Cæcilia vocata est, durasse, prodente se, auctor est Varro, factamque ab ea togam Regiam undulatam in Æde Fortunæ, qua Servius Tullius fuerat usus. Inde ortum, ut nubentes Virgines comitaretur colus compta, & fusus cum stamine;* Plinius.

Eodem in loco fuit & SALIORUM SACRARIUM. Atqui sciendum est duplicis generis fuisse Salios Martis Sacerdotes: alios PALATINOS, alios COLLINOS. Ita Dionysius. *Dionys. lib. 2.* Palatini, ὧν τῷ παλατίῳ κεῖται τὰ ἱερὰ: vertit Interpres: *Qui sacra in Palatio celebrant;* an rectius? *quorum in Palatio res sacræ reponuntur;* ut eorum Ancilia significentur. Hos, qui duodecim erant, Numa instituit. Ἀγωναλεῖς, καὶ κολλῖνοι, ὧν τὸ ἱεροφυλάκιον ἐστὶν ἐπὶ τοῦ κολλίνου λόφου. *Agonales, & Collini, quorum sacrarium est in Collino, seu Quirinali Colle.* Hos successor Numæ Tullius Hostilius instituit bello Fidenatium, vel Sabino, ut *Dec. 1. l. 1. Antiquit. lib. 2. & 3.* Livius, & Dionysius tradunt: *Vovit etiam Rex in pugna, se Saliorum numerum duplicaturum.* Hi Martiales item Sacerdotes fuere, non Pavorii, aut Pallorii, ut quidam opinantur, quod in Livii, & Dionysii citatis locis animadvertere poterant. Porro sacra scuta quæ ANCILIA, & arma Cœlestia dicebantur, cum tripudiis, solemnique cantu saltuquè ferentes postea unde acceperant, reponebant in Sacrario Martis, ut loquitur Servius. Quidam in Templo Martis *Æneid. lib. 7. & 8.* recondita fuisse docent. Verum quod nam fuerit in Urbe Templum Martis, in Palatio præsertim ab antiquissima ætate Numæ, ignoro. Nisi Templum latiori significatione quodcunque inauguratò conditum velint. Quod autem Camillus apud Livium in concione dixit: *Quid de Ancilibus vestris Mars Gradive, tuque Quirine:* Id nemo, arbitror, referet ad Templa Martis, & Quirini, in quibus conderentur Ancilia; sed potius ad eos tamquam Anciliorum præsides, & *quorum sub tutela erant Salii, & Jove,* ut ait Servius. Hæc igitur non Templo cre- *ff. de rer. divis. tit. 8. l. sacra. Eod. tit. l. in tantum.* dita sunt, sed ἱεροφυλακίῳ, seu *Sacrario* Martis. Est autem Sacrarium, ut leges monent, *locus, in quo sacra reponuntur, quod etiam in ædificio privato esse potest.* Rursus: *sacræ res sunt, quæ publicè consecratæ sunt. Siquis ergo privatim sibi sacrum constituerit, sacrum non est, sed profanum.* Hæc ibi. Cum ergo Ancilia sacra essent, locum, in quo recondebantur, Sacrarium fecere. Saliis autem tam Palatinis, quam Collinis sua fuere Ancilia, & Sacraria. Palatinis antiquioribus à Numa institutis Sacrarium fuit in Palatio, ut ex allatis supra Dionysii verbis licet conjicere. Illo Rege Quirinalis extra Urbem fuit, centum circiter post annos intra mœnia receptus à Servio, quæ sub Numa solum Palatium, & Capitolium cinxere. Neque dixerim prudentissimum Regem, arma Cœlestia, quibus fore prædicaverat,

ut

ut Urbs perpetuò defenderetur, ac ſtaret, credidiſſe immunito Colli, hoſtiumque direptionibus expoſito. Onuphrius deſignavit in Palatio Curiam Saliorum, & Sacrarium. Mihi probabile eſt eamdem Curiam fuiſſe Sacrarium. At Saliis Collinis in Quirinali Sacrarium fuit, & Ancilia Hoſtilii juſſu fabricata. In antiquis marmoribus hæc ſcuta cum Saliis inſculpta ſunt, figurata etiam in nummis, non ſolum undique inciſa, ut docet Plutarchus in Numa, & ovi inſtar incurva: ſed geminis cum lunulis introrſus in duplici latere conformata. Priora illa Numæ videntur fuiſſe: aliqua è poſterioribus fortaſſe Hoſtilio placuerunt.

Cur autem Sacrarium Martis pro Ancilibus Saliorum Collinorum in hac parte Quirinalis ſtatuendum ſit, hæc potiſſimum cauſa ſe offert. Numa de Cœlo, ut vulgarat, delapſum, an clam fabricatum Ancile, quo ſtare jactabat ſalutem Urbis, ne quiſquam auferret, multa ejuſmodi ſcuta à Mamurio inſigni illius ætatis fabro facienda curavit. Hujus Mamurii, qui identidem à Saliis inter canendum vocabatur, Vicus cum ſtatua plumbea fuit ad Ædem S. Suſannæ, ut ejus Virginis Acta demonſtrant. Hoſtilius autem cum Salios, & Ancilia duplicaret, Sacrarium ſtatuiſſe prope Mamurium credendus eſt; ſic enim & venerationem ſuis quærebat Ancilibus, quaſi ab eodem artifice elaboratis; nec, quamvis extra Urbem poneret, Urbi, ſi aliquando auferrentur, periculum creabat; cum ibi non eſſet Numæ ſcutum Cœleſte: Et Mamurius non incongrue Ancilia, eorumque Sacrarium ſpectabat è propinquo. Erat etiam prope Capitolium Vetus à Numa factum, qui & Ancilia prior fecerat. Scribit Servius, eum, qui ſuſciperet curam belli gerendi, Sacrarium Martis ingreſſum Ancilia commovere ſolitum, tum haſtam ipſius, & dixiſſe, *Mars vigila.* Quod Lipſius à Turnebo relatum non probat. In antiquiore ne Sacrario id fieret, an in utroque non conſtat: probabile eſt in utroque.

Sacrarium Saliorum prope vicum Mamurii.

7. & 8. *Æneid.*

Antiq. lection. lib. 5. *cap.* 16.

In eodem Quirinali ſuiſque fanis olim Fortuna culta eſt. Plura autem dicuntur fuiſſe Templa FORTUNÆ in Regione ſexta Altæ ſemitæ, quæ fere ſpatium occupat Quirinalis, *Primigeniæ, Publicæ,* REDUCIS. De Primigenia Livius: *Ædem*, inquit, *Fortunæ Primigeniæ in Colle Quirinali dedicavit Q. Martius Hala Triumvir ad id ipſum creatus. Voverat eam decem annis ante Punico bello P. Sempronius Sophus, locaverat idem Cenſor.* De voto idem: *Conſul principio pugnæ Ædem Fortunæ Primigeniæ vovit, ſi eo die hoſtes fudiſſet.* Idem alibi tradit *in Æde Primigeniæ Fortunæ, quæ in Colle, duo diverſa prodigia contigiſſe. Palmam in Area enatam, & ſanguine interdiu pluiſſe.* De Fortuna Publica Ovidius:

Liv. Dec. 4. *lib.* 4.

Dec. 3. *l.* 9.

Dec. 5. *l.* 3.

Lib. 4. *Faſt.*

Pag: 237

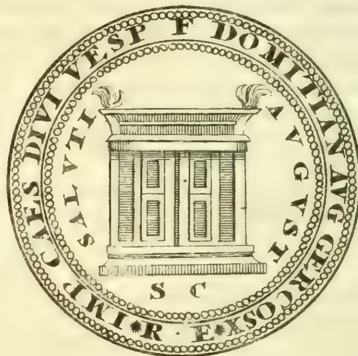
Qui dicet, Quondam sacrata est Colle Quirini
Hac Fortuna die, Publica, verus erit.

Lib. 5. Fast. Et:

Nec te prætereo populi Fortuna potentis
Publica; cui Templum luce sequente datum est.

Hoc secundum Fortunæ Publicæ Templum ubi nam esset mihi non liquet. Primum, ut dixi, erat in Colle Quirinali. Ovidii Interpres eamdem facit Publicam, & Primigeniam. Nec placet. Magnæ enim Religioni Romanis erat, quo sub nomine Diis Templa nuncuparentur, neque licebat alterum pro altero supponere. Publica quidem dicta est propter assertam Publicam libertatem pulsis Regibus. Etsi aliis de causis dici publica potuit, sicuti non unum ejus Templum fuit. *Plutarch. de Fort. Rom.* Primigenia vero, cui ante Servius Rex Ædem dicaverat in Capitolio, dicta est, vel quod ille Rex ad Fortunam prima initia, & originem sui Regni: vel quod Roma Imperii sui principia ad eam referenda censuerit. *Idem in q. Rom. q. 16.* Ædem Fortunæ Reducis statuit Sex. Rufus in Regione sexta Altæ semitæ, quæ tamen, ut postea dicam, altera est ab illa, quam causa reditus Domitiani posuit Populus Romanus. *Dion. l. 54.* Dion de Augusto: *Ob reditum. Fortunæ Reduci Aram consecrari, diemque sui reditus inter ferias referri, & Augustalia dici passus est.* Nondum fortasse Templum erat. *Pag: 238*

In eodem Colle fuit Templum SALUTIS, quod erat prope muros Urbis. Porta enim Collina dicta est in Urbe *Salutaris, quod esset ad Ædem Salutis,* ut ait Festus: *locavit ædificandam.* *Dec. 1. l. 9.* Junius Bubulcus Censor, quam, teste Livio, *Consul bello Samnitium voverat.* *Dec. 1. lib. 10.* Et alibi: *Ædem Salutis, quam Consul voverat, Censor locaverat, Dictator dedicavit.* Extremo Martii illi sacrificabant, & aliis Diis. Ovidius: *3. Fast.*

Janus adorandus, cumque hoc Concordia mitis,
Et Romana Salus, araque Pacis erit.

Lib. 35. c. 4. Ædem Salutis Fabium, qui ex eo dictus est Pictor, pinxisse testatur Plinius, principatu Claudii exustam: Pacuvium vero Poetam Ædem Herculis in Foro Boario. At extra portam Templum ERYCINÆ VENERIS celebratum est. *Fast. 4.* P. Victor in Regione quinta. *Templum Veneris Erycinæ ad portam Collinam.* *Dec. 3. lib. 10.* Livius: *Ludi Apollinares Circo inundato extra Portam Collinam ad Ædem Erycinæ Veneris parati sunt.* Ovidius: *Fast. 4.*

Templa frequentari Collinæ proxima portæ
Nunc decet, à Siculo nomina colle tenet.

Nempe

Nempe ab Eryce Siciliæ colle, à quo, translato inde monitu Sibyllini carminis signo, dicta est Venus Erycina; erat adjuncta insignis Porticus. Strabo: *Est & Romæ ante portam Collinam Deæ hujus ædificium, quod Veneris Erycinæ Templum dictitant; cui cùm Æde Sacra insignis adjacet Porticus.* Appianus: *Collinæ portæ iam propinquus Sylla ad Ædem Veneris castra posuit.* Extra eamdem portam TEMPLUM HONORIS. De quo M. Tullius: *Nostis extra portam Collinam Ædem Honoris: & Aram in eo loco fuisse memoriæ proditum est. Ad eam cùm lamina esset inventa, & in ea scriptum, Domina Honoris, ea causa fuit Ædis hujus dedicandæ. Sed cum multa in eo loco sepulchra fuissent, exarata sunt; statuit enim Collegium, locum publicum non potuisse privata religione obligari.* Eodem in loco TEMPLUM HERCULIS. Livius: *Ipse* Annibal, *ad portam Collinam, usque ad Herculis, Templum est progressus: atque unde proxime poterat, mœnia situmque Urbis obequitans contemplabatur.* Et: *intra muros solus hostium emisit hastam,* ut ait Plinius. *Strabo libro 6.* *App.lib.1. De Bell.civ.* *Dec.3.l.6.* *Lib. 34. cap. 6.*

Prope eamdem portam extra muros SCELERATUS CAMPUS, ubi inceste Vestales vivæ sepeliebantur. Id argumenti satis est, ne quisquam jure ponat intra mœnia; si enim intra Urbem neminem licebat sepelire, quanto minus scelerata capita? Livius: *Minucia Vestalis, facto judicio, viva sub terram ad portam Collinam, dextra viam stratam defossa, scelerato Campo credo ab incesto id eo loco nomen factum.* *Dec.1.l.8.*

Cap. XVI.

Ædificia Campi Martii, & Flaminii.

E Collibus ad æqua Urbis descendendum est: & primùm in Campum Martium. De finibus, amœnitate, & viriditate Campi Martii diximus. Nunc ejus ædificia in conspectum damus, quæ aliquam ejus partem cætero-qui herbidi, & graminei occuparunt. *Lib.1.c.8.*

STATUÆ primò se offerunt virorum illustrium ab Augusto ex Capitolina area propter angustias in Campum collatæ. Et quamvis à Caligula dejectæ, mox tamen *restitutæ, etsi non salvis titulis,* ut ait Suetonius. Has Statuas in crepidine viarum, ego putaverim, interjectis forte arbusculis collocatas. Tres autem viæ, quod antea dicebam, uti hac tempestate, secundum ejus longitudinem fuerunt in Campo: Via FORNICATA, FLAMINIA, RECTA. *Statuæ in Campo Martio.* *In Calig. cap. 34.*

De via Fornicata, id est tecta Fornicibus, & porticu Livius: *Et in via Fornicata, quæ ad Campum erat aliquot homines, de cœlo tacti, exanimatique fuerunt.* Ad Fontem hodie Trivii colitur Templum S. Mariæ cognomento in Fornica: deducto fortassis à prisca via Fornicata; ibi enim erat, propior Collibus. Via Flaminia propior Tiberi, medio fere Campo strata. Tacitus de exercitu Flaviano, qui pontem Milvium superaverat. *Pars,* inquit, *ut asliterat, Flaminia via.* Suetonius de Mausoleo Augusti. *Id opus inter Flaminiam, ripamque Tiberis.* Fuit & viæ Flaminiæ superstructa porticus, de qua Julius Capitolinus in Gallieno: *Porticum,* inquit, *Flaminiam, usque ad pontem Milvium ipse paraverat ducere, ita ut tetrastice fieret: ut autem alii dicunt, pentastice, ita ut primus ordo pilas haberet, & ante se columnas cum statuis, secundus, & tertius, & deinceps διὰ τοσίχων* columnas. Via Recta propior Tiberi strata est, in quem desinebat priusquam ad Mausoleum Augusti perveniretur. Seneca: *Inter Tiberim, & viam Rectam descendit ad inferos.* *Liv.Dec.3. lib. 2.* *Hist. lib.3.* *In Aug. cap. 100.* *In ludo de mort Claudii.*

Ipsum porro MAUSOLEUM, mirum quam umbrarum opacitatem, ac pulchri- *Mausoleum*

Augusti. Loc. cit. Strabo l. 5.

pulchritudinem extremo Campo afferret? Suetonius: *Id opus inter Flaminiam viam, ripamque Tiberis sexto suo Consulatu extruxerat: circumjectasque sylvas, & ambulationes in usum populi tunc jam publicarat.* Strabo: *Quorum, sepulchrorum, omnium praeclarissimum est Mausoleum: agger ad amnem, supra sublimem albi lapidis fornicem congestus, & ad verticem usque semper virentibus arboribus coopertus. In fastigio statua Augusti Caesaris. Sub aggere loculi ejus, & cognatorum, ac familiarium. A tergo lucus magnus ambulationes habens admirabiles. In medio autem campo busti ejus ambitus ex albo saxo in orbem cinctus ferrea sepe, intus αἰγείροις populis consitus.* Hujus molis (Augustam nunc appellant) vestigia adhuc extant intra materiarii mercimonii officinam ad Ædem S. Rocchi, & Ripam, ut vocant, minorem Tiberis. Meminit illius Tacitus: *Dies, quo reliquiae tumulo Augusti inferebantur, modo per silentium vastus, modò ploratibus inquies: plena Urbis itinera: conlucentes per Campum Martis faces.* Habuit hæc moles in parte anteriori duos OBELISCOS, quorum unum ad Ædem Liberianam Maximæ Virginis, in Esquiliis positum videmus. Pars autem anterior Mausolei illa fuit, quæ spectabat Urbem. Itaque cum sylvæ, & opacæ ambulationes essent à tergo molis, versus portam, nunc Flaminiam secundum ripam Tiberis producebantur. Mausolei autem forma est notissima. Hanc enim suggestus, & tabernaculum quasi per gradus decrescens, quod in Apotheosi pro rogo Cæsarum incendebant, imitabatur. Quia vero locus, ubi crematus fuerat Augustus, albo distinctus saxo, ferreisque cancellis, & umbrosa arborum corona cinctus in medio erat Campo: ibi quoque exusta deinceps fuisse cadavera Augustorum, vel cadaverum effigies credibile est. Herodianus: *Lectum extra Urbem perferunt in Martium Campum, ubi, quà latissime Campus patet, suggestus consurgit.*

Tac. lib. 3. Ann.

Sylvæ Mausolei versus portam Flaminiam.

Septa ubi essent.

In eodem Campo fuere SEPTA. Hic locus est, quo populus conveniebat ad ferenda suffragia in Comitiis, qui primo ligneis cancellis, postea marmoreis septus est. Ideoque propter similitudinem caularum gregis, OVILE dictum. Nam vocatus ad Comitia populus, & distributus in Tribus, vel Centurias, manebat in Campo; postea ut quæque centuria latura erat suffragium introvocabatur in Septa per angustum pontem: neque tunc aliis licebat esse in Septis. Quamobrem Marius in petitione præturæ ambitus suspicionem dedit, quia ejus servus intra Septa, vel Ovile est deprehensus. Livius: *Citatis Centuriae senioribus, datum secretum in Ovili cum his colloquendi tempus.* Lucanus:

Dec. 3. l. 6. Liv. lib. 2.

Concidit, & miserae maculavit ovilia Romae.

Juv. Sat. 6. Juvenalis:

Isidis, antiquo quae proxima surgit ovili.

Ad Attic l. 4. Ep. 5.

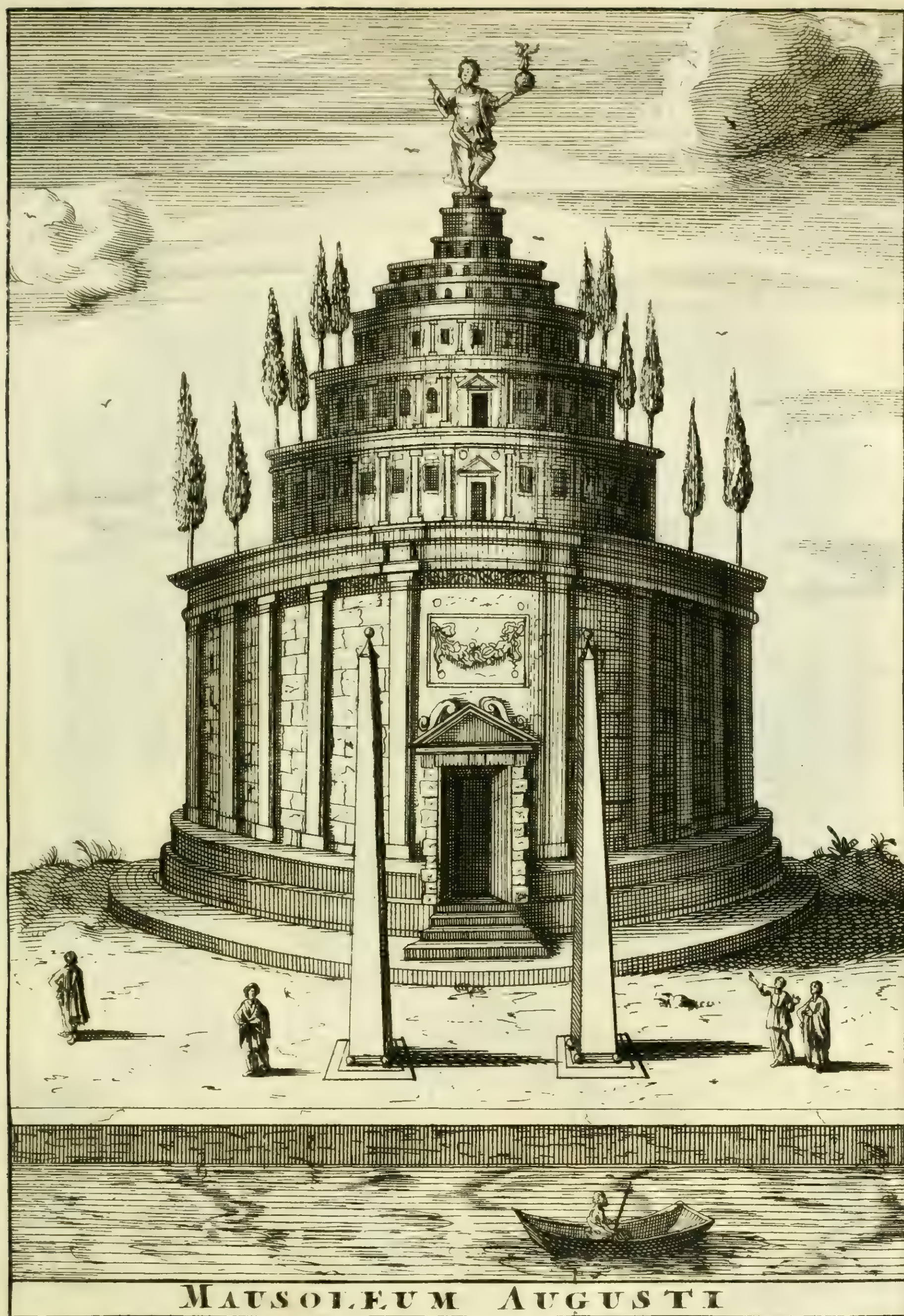
Septa voluit Cæsar primum extruere curante Marco Tullio, ut alibi ex Cicerone dictum est: *In Campo Martio Septa Tribuniciis,* Manutio Tributis, *Comitiis marmorea sumus, & tecta facturi, eaque cingemus excelsa porticu, ut mille passuum efficiatur.* Sed opus variis de causis, & postremo, exortu belli civilis omissum est. Ea deinde Lepidus ædificavit, perfecit, ornavitquè Agrippa. Dion: *Augusto VIII. Statilio Tauro Consulibus, Agrippa, quia nullam viam sternendam susceperat, Septa dedicavit. Septa locus est in Campo Martio. Eum ad habenda Tributa Comitia Lepidus undequaque porticibus circumductis aedificaverat, tabulis lapideis, & picturis à se exornatum: Agrippa Septa Juliae ab Augusto cognominavit.* Plinius: *Fuit memoria nostra & in porticibus Septorum à M. Agrippa relicta trabs aeque miraculi causa, quae Diribitorio superfuerat, viginti pedibus brevior,* priore CXX. pedum, *sesquipedali crassitudine.* Quoniam autem hæ Porticus amplissimæ fuere, spectacula ibi ab Augustis non raro data, ut de Augusto, & Cajo memoriæ proditum est. Et quotidiana ibi mercium præsertim pretiosarum venditio, ut colligitur ex Martiale.

Dion. l. 53.

Plin. l. 16. cap. 40.

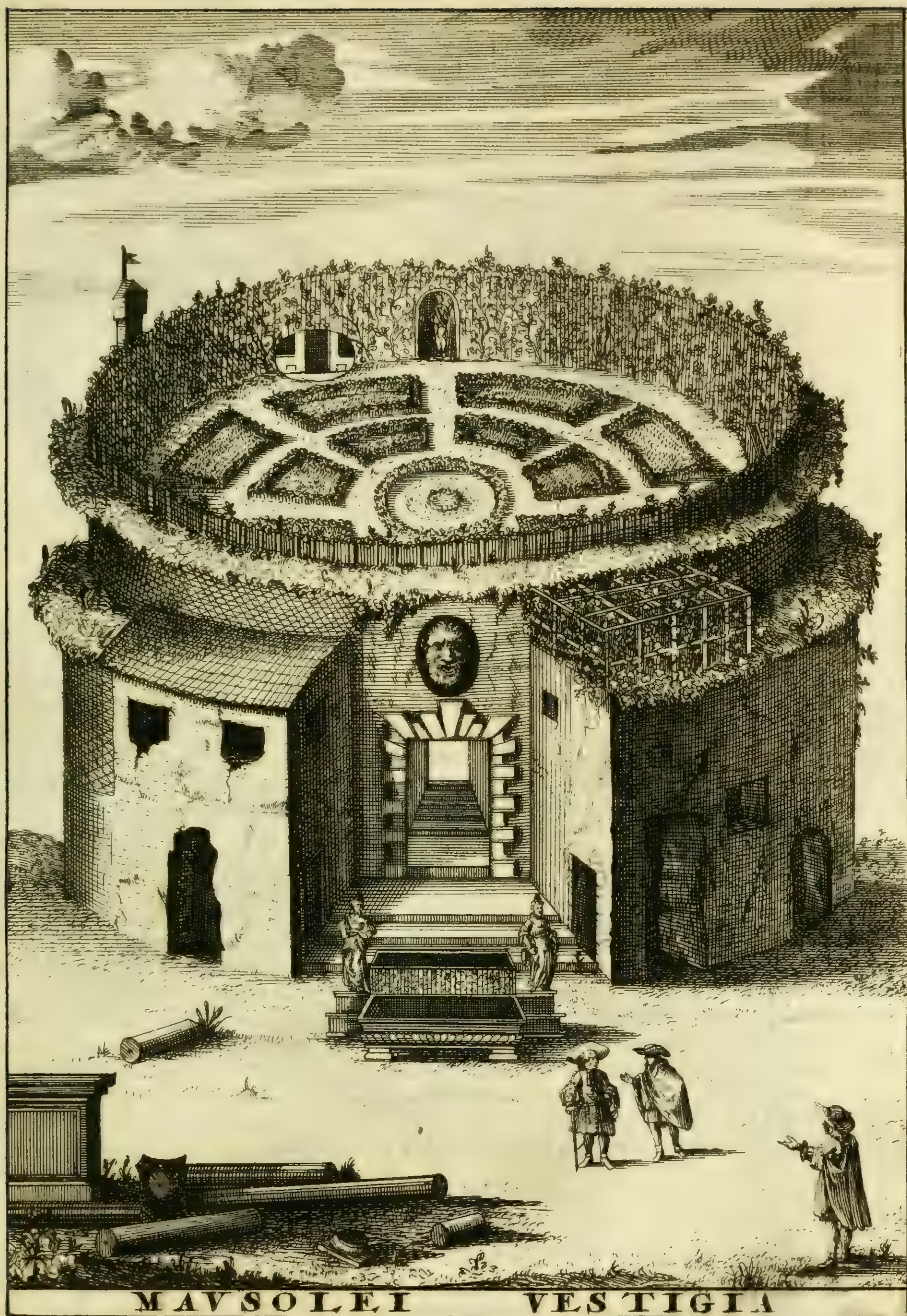
Lib. 9. Ep. 60.

In

MAUSOLEUM AUGUSTI

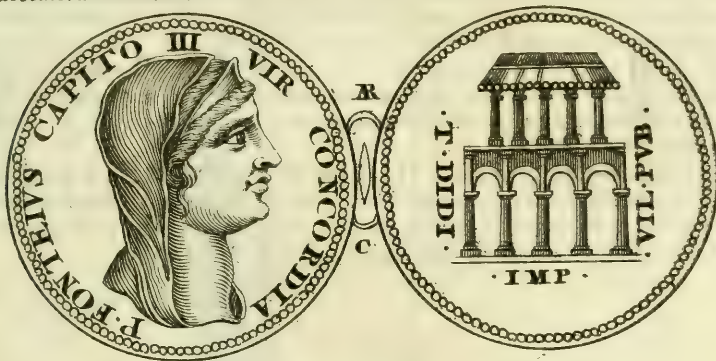

MAVSOLEI VESTIGIA

In Septis Mamurra diu multumque vagatus
Hic ubi Roma suas aurea vexat opes.

Jam ubi Septa collocanda sunt? Communi opinione collocantur inter Forum Columnæ, fontemque Trevensis Aquæ: sive inter viam olim Fornicatam, atque Flaminiam. Erigitur Colliculus prope Flaminiam, & Forum Columnæ vulgari appellatione Citorius; hunc à citandis Centuriis, ac Tribubus in Comitiis dictum autumant.

Septis proxima fuit VILLA PUBLICA, publica scilicet extra Urbem domus pro legatis hostium, quos intra mœnia admitti nolebant. Livius, *Macedones deducti extra Urbem in Villam Publicam, ibique iis locus & lautia præbita.* Cicero, cum de Septis ædificandis dixisset, subdit: *simul adjungetur huic operi Villa etiam Publica.* P. Victor in Regione nona; *Villa Publica, ubi primum populi Census est actus in Campo Martio.* Valerius Maximus: *Quatuor legiones contrariæ partis fidem suam sequutas in Villa Publica, quæ in Martio Campo erat,* Sylla *obtruncari jussit.* At Livius de eadem cæde: *Octo millia deditorum in via publica trucidavit.* Florus: *Quatuor millia deditorum inermium Civium in via publica interfici jussit.* Plutarchus: *Superstites ad sex millia in Circo Maximo;* perperam hoc Interpres. Græce enim, περὶ τὸ ἱππόδρομον *juxta Circum, Maximum* de suo adjecit. Flaminium autem Plutarchus intelligit, qui tunc erat extra Urbem; prope quem in Æde Bellonæ Sylla Senatum item extra Urbem vocaverat. Seneca: *Septem millia Civium Romanorum contrucidari jussit. Et cum in vicino ad Ædem Bellonæ sedens exaudisset* Sylla, *conclamationem.* Adjicit Plutarchus cædem fuisse factam ἐν χωρίῳ μικρῷ *in loco parvo, & angusto.* Non igitur in via publica; sed in Villa, domoque Publica, quæ prope Circum Flaminium erat. Ex quo corrigendi Livii, & Flori Codices. Quia autem Circi Flaminii fines alibi investigati sunt; existimo Villam Publicam eo loco sitam, qui à Foro Columnæ, cui olim vicina Septa, versus Pantheon, haud longe abesset. Quod si Lucanus militum illam cædem deploravit in Septis potius editam, quam in Villa Publica illis verbis.

Villa Publica. *Dec. 4. l. 3.* *Loc. cit. ad Attic.* *Val. lib. 9. cap. 2.* *In epitome lib. 88.* *Lib. 3. in Bell. Mar. in Sylla.* *Lib. 1. de Clementia cap. 12.* *Luc. lib. 2.*

Tunc flos Hesperiæ, Latii jam sola Juventus
Concidit, & miseræ maculavit ovilia Romæ

Id cecinit, vel propter locorum propinquitatem, ut unus pro altero supponeretur: vel per Catachresim, ovilis nomine abusus, ut à Septis ad Villam domumque Publicam traduceret; nam & Poëtis inusitatum non est, usurpare, Septa

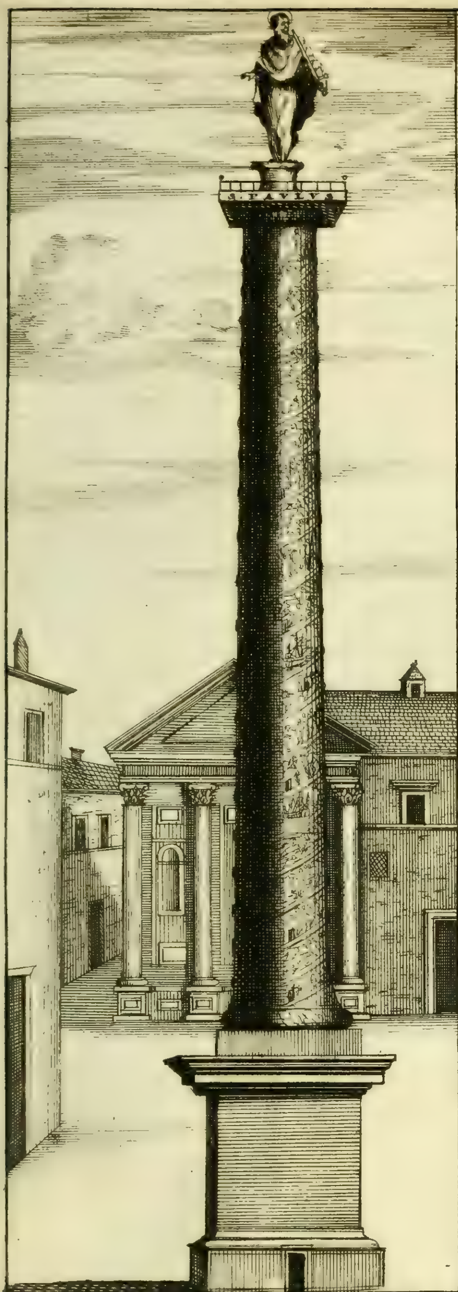
domo-

domorum: vel quia etiam in Septis milites tendebant, & pars cædis ibi peracta est.

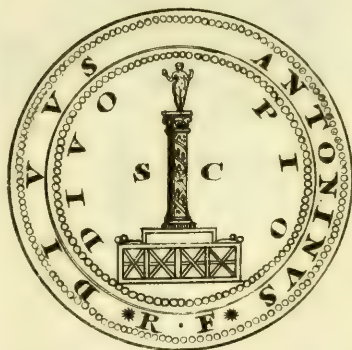
Diribitorium. In eodem Campo **DIRIBITORIUM** fuisse certum est: *Domum omnium earum quæ unquam uno culmine fuissent, maximam,* ut Dion loquitur. (*Nunc omni* *Dion. l.55.* *ejus tecto diruto, quia rursus committi inter se non potuit, aperto fastigio conspicitur) Agrippa imperfectum reliquerat. Tunc verò ad finem perductum erat opus.* Et ante scripserat: *Campum autem Agrippæ porticu excepta, ac Diribitorium ipse Augustus dedicavit.* Pli- *Plin. l. 16. cap. 40.* nius: *Trabs æque miraculi causa, quæ Diribitorio superfuerat:* In eo censebantur milites, & illis solvebantur stipendia, inde exortum nomen; *Diribere* enim distribuere est. Ludi interdum propter loci laxitatem in eo facti. Dion: *Tunc primum Senatoribus pulvinaria subdita, usiusque pileorum Thessalicorum concessus in Theatris, ne Solis ardore laborarent; qui sicubi esset vehementior, Diribitorio Foris, & tabulatis instructo usi sunt.*

Columna Antonini. **FORUM**, in quo Antonini **COLUMNA COCHLIS** erecta est, instar Fori Trajani ornatum fuit porticibus, quæ immanibus columnis nitebantur. Cochlidem in medio decrevit erexitque Antonino Pio Senatus post ejus mortem. Extat nummus cum Columna, inscriptus, **DIVO PIO.**

P. Victor: *Templum D. Antonini cum Cochlide Columna, quæ est alta pedes CLXXV. habet intus gradus CCVI. & Fenestellas LVI.* quam sane ruinosam, & incendiis, ac vetustate undique exesam Sixtus V. Pont. Max. refectis, sigillis, & basi, atque in summo ex ære inaurata D. Pauli statua posita, restituendam curavit. Sed quia Templum P. Victor statuit prope Columnam: Erat hoc in fine olim ejus Fori, ubi grandes adhuc marmoreæ Columnæ visuntur cum epistilio, in platea Petræ, ut dicunt. Quod alii Basilicam, alii Porticum malunt dicere. Rectius dixeris Templum, ut ostendunt solidi parietes, parsquè fornicis, quæ in Ædes Romani Seminarii obversa est. Apud Cencium Camerarium sic legimus *Templum D Antonini juxta S. Salvatorem ante S. Mariam in Aquiro.* Præter hoc, aliud ejusdem cum uxore Faustina commune Templum adhuc cernimus in Foro nunc Boario. Cæterum Marco Antonini successori, decreta fuisse paria honoris monimenta notant scriptores. Aurelius Victor: *Ejus morte nuncio Romam pervecto, omnes pari sensu præsumpserunt Marcum Cœlo receptum esse; ob cujus honorem Templa, Columnæ, multaque alia decreta sunt.* Et: *Qui sejuncti in aliis Patres, ac vulgus, soli omnia decrevere, Templa, Columnas, Sacerdotes.* De Templo Julius Capitolinus: *Templum ei constructum, dati Sacerdotes Antoniniani: & Sodales, & Flamines, & omnia,*

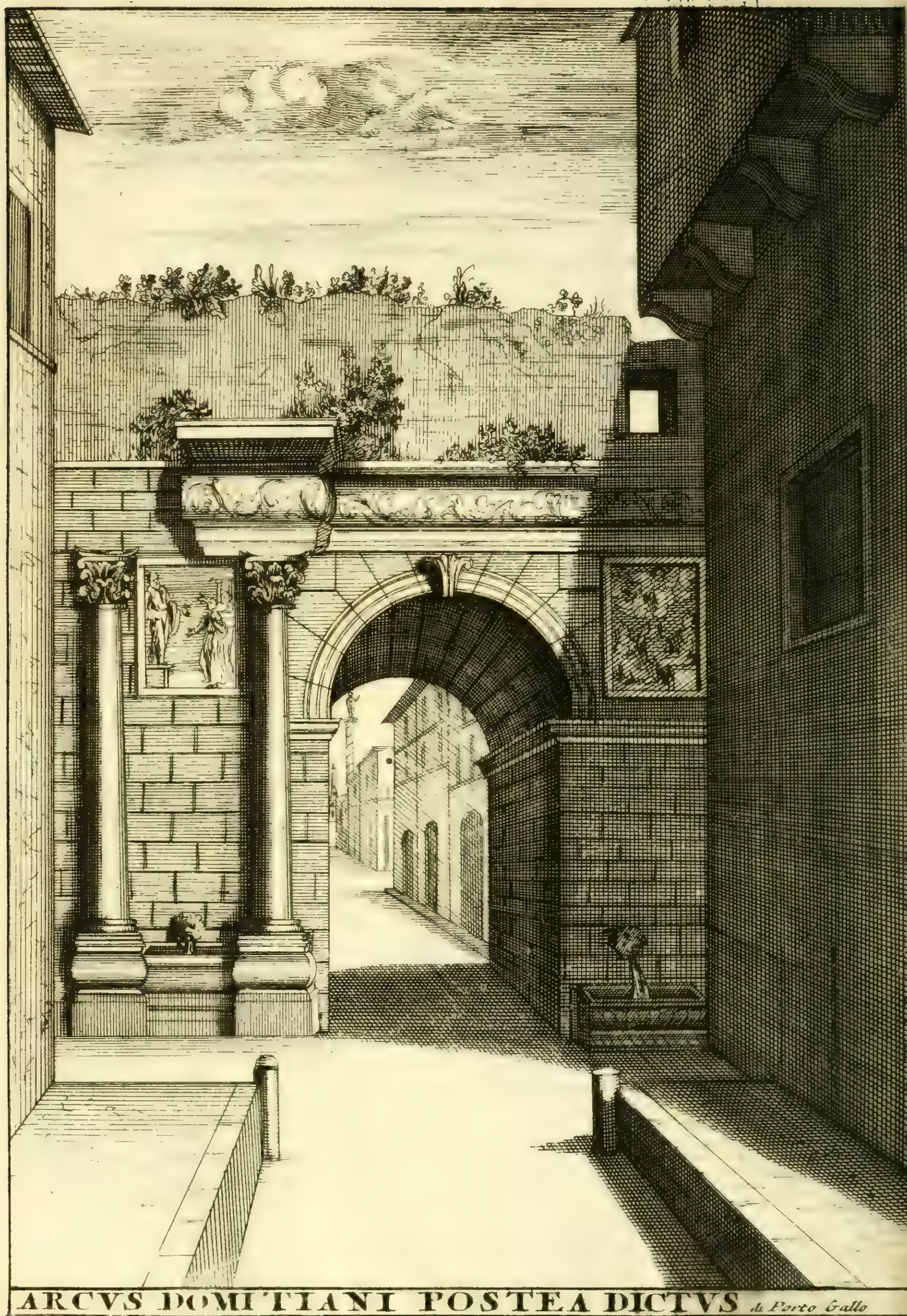

Dese Medaille gehoort op de nevenstaande oopen Plaats

ARCVS DOMITIANI POSTEA DICTVS *di Porto Gallo*

omnia, quæ de Sacratis decrevit antiquitas. In ipsa vero Pii Columna insculptæ imagines, Marcomannici belli, quod Marcus gessit, acta repræsentant. Argumento est inter cætera Jovis Pluvii fulminantis imago; quam ideo in Columna figurarunt, quod obsessum exercitum Legio Christianorum, quæ postea Fulminatrix est dicta, precibus impetrata, immissaque in hostem divinitus tempestate liberaverit. Hoc quidem Ethnici inanibus Diis adscripserunt. Julius Capitolinus: *fulmen de Cœlo precibus suis contra hostium machinamentum Marcus extorsit, suis pluvia impetrata, cum siti laborarent.* Atqui non ille impius, vexatorque Christianæ Fidei, sed piorum militum sanctæ preces à Deo impetrarunt; quod fusè Baronius exposuit. Cum autem nondum peracto bello in Germania Marcus auctore Herodiano, & Julio Capitolino decesserit: infertur, Columnam, quamquam Pio dicatam, Commodo Principe post mortem patris factam esse.

Legio Christianorum Fulminatrix.

In vita Marci.

Tom. 2. An. An. sal. 176.

Templum sancti Laurentii in Lucina ipso nomine indicat ejusdem LUCINÆ Templum cum luco. Ibi & TERENTUS, locus ejus nominis, quod ibi Curvatus Tiberis sinisteriorem ripam attereret: sive quod ara Ditis patris sub terra ibi occultaretur, ad quam fiebant sacrificia anno, ludisque secularibus. Ovidius:

Fluminis illa latus, cui sunt vada juncta Terenti
Aspicit, & sparsas per loca sola casas. — *Fast.* 1.

Martial.

Hic colat ingenti redeuntia secula lustro,
Et quæ Romuleus Sacra Terentus habet. — *Lib.* 4. *Ep.* 1.

In eodem Campo HOROLOGIUM olim fuit strato lapide æreisque regulis descriptum ad deprehendendas Solis umbras, & dierum, noctiumque magnitudines. Huic pro gnomone OBELISCUS ingens fuit advectus ab Ægypto, pila aurata apici superposita. Hunc Plinius ait fuisse pedum CXVI. qui modo multas in partes confractus, ac terra obrutus jacet ad radices Montis Citatorii versus Tiberim, sub privatis Civium domibus. Fulvius in basi hanc legisse inscriptionem testatur:

Horologium in Campo Martio.

Plin. l. 36. *cap.* 4. & *cap.* 10. *De eo Fulv. lib.* 4. *Marl. l.* 5. *cap.* 6. & *prioris ed. lib.*6.*c.*16.

IMP. CAESAR. DIVI. FIL. AVG
PONTIFEX. MAXIMVS
IMP. XII. COS. XI. TRIB. POT. XIV
AEGYPTO. IN. POTESTATEM
POPVLI
ROMANI. REDACT
SOLI. DONVM. DEDIT

ARCUM, quem in via Flaminia vulgari appellatione Portugalliæ nominant, Domitiano passim attribuunt. At omnia ejus monimenta decreto Senatus diruta fuerunt. Suetonius: *Senatus imagines ejus coram detrahi, & ibidem solo affigi jussit, novissime eradendos ubique titulos, abolendamque omnem memoriam decrevit.* Dion: *Fuere quoque,* inquit, *Arcus triumphales, quos ei plurimos fecerant, disturbati.* Idemque dixerat de Statuis ejus aureis, & argenteis. Perlevis etiam est ejus rei conjectu-

Arcus in via Flaminia.

*Lib.*68 *sive Xiphilin. in Nerva.*

conjectura: *Argumento*, inquit Fulvius, *ſumpto ex verbis Suetonii, qui ſcribit Domitianum ſomniaſſe ſe à Minerva deſtitutum, & illam excedere Sacrario, ut ſimulacra ejus rei ibi marmorea extant.* Atqui ſomnium illud paulo ante Domitiani mortem contigit: nec quiſquam perſuadeat, illum in Arcu inſigni victoriis, & trophæis referri ſibi voluiſſe infauſta prodigia. Deinde non eſt, cur velint, hunc illum
Martial. lib. 8. Epig. 65. eſſe Arcum, de quo Martialis:

Stat ſacer, edomitis gentibus Arcus ovans.

Pag: 244

Cum ille multo ante in reditu è Germania, & triumpho Domitiani fuerit erectus. Quo tempore nondum quidquam ſomniaverat Domitianus; ut nemo per ſomnium videret, quod in ejus Arcu triumphali nunquam fuerat inſculptum. Eſt in noſtra Bibliotheca Collegii Romani Codex manuſcriptus, in eam ex Bibliotheca Mureti tranſlatus, Joannis Marchanovæ ad Malateſtam
An.1465. Principem Cæſareum, in quo docet, ARCUM illum eſſe DRUSI Ger-
Arcus manici privigni Auguſti. Hic auctor, nonnulla de Antiquitatibus Urbis rudi
Druſi. ſtylo eſt complexus, multoque copioſius inſcriptiones, quæ non modo in Ur-
In Claudio be, ſed etiam extra ſunt. Suam ille tueri ſententiam poteſt, quod Druſum,
Cæſ. cap.1. teſte Suetonio, in Germania bellum gerentem, ſpecies barbaræ mulieris humana amplior victorem tendere ultra ſermone Latino prohibuit. Id verò virtutis, victoriæquè monimentum in Arcu, poſt ejus mortem erecto, inſculptum
Eodem capite. eſt, non illud infauſtum ſomnium Domitiani. Quod ſi, eodem Suetonio auctore, Senatus inter alia plura, Druſo marmoreum Arcum cum trophæis via Appia decrevit: eumquè P. Victor numerat in Regione prima portæ Capenæ: ex quo infertur, hunc in via Flaminia Druſi Arcum non eſſe dicendum; reſpondere poteſt, hunc eſſe Arcum, quem Claudius Druſi filius poſt Cajum Imperator patris memoriæ poſuit, non quem Senatus ſtatim vita functo decrevit. Illum autem in numiſmatis Claudii expreſſum videmus formæ ejus, qui mutilus ſupereſt, reſpondentem.

Structus

Pag. 245

Structus est autem in campo, quia & in campo Martio Drusus sepultus est. At nummi veteres Arcum Domitiani huic similem referunt. Respondebit iterum, alium quempiam referri ex iis, qui post ejus mortem dejecti sunt; non hunc, qui quoniam non est dejectus, Domitiani non est. Cæterum Arcus ille triumphalis Domitiani certam, puto, sedem non habet. Fuisse versus portam triumphalem colligi forsan potest ex epigrammate Martialis; nam ubi reducem & triumphaturum Domitianum Senatus Populusquè salutaverat: (ait postea) *Arcus Domitiani ubi esset.* *Epigr. 65. lib. 8.*

Stat sacer edomitis gentibus Arcus ovans.
Hic gemini currus numerant elephanta frequenter:
Sufficit immensis aureus ipse jugis.
Hæc est digna tuis Germanice porta triumphis,
Hos aditus Urbem Martis habere decet.

Quamvis enim hæc postrema verba de Arcu ipso Interpretes exponant, indicant tamen portam Urbis propinquam; neque enim Arcu posito in media Urbe recte videretur dici:

Hos aditus Urbem Martis habere decet.

Sed illo ad portam structo, & porta, & aditus Urbis illustratur. Præterea credibile est, salutantem plaudentemquè Senatum obviam factum Domitiano triumphaturo non longe à porta; ut aliquot ante annis Vespasiano, & Tito, quod de his affirmat Josephus, & alibi est dictum.

Validissimis perstringit Donatus rationibus, hunc in via Flaminia Arcum Domitiani non esse: Druso tamen Germanico, Augusti privigno fuisse erectum ab Imperatore Claudio, Drusi filio non assentior. Argumento sunt figuræ insculptæ protensa barba, quem morem certum est emanasse ab Hadriano, qui (teste Dione) barbam nutrire primus Romanorum Imperatorum cœpit. Ignotam verò antiquitatis latebrasse aperit, in Arcus fronte, marmor insculptum, quod ut oculis perlegi, rarum quiddam mihi intelligere contigit, nondum ab aliis animadversum. Præfert marmor Junioris Faustinæ Marci uxoris imaginem, atque ejus Apotheoseos monumentum: ipsa quippe in Cœlum asportatur à Diana Lucifera alata, utraque manu facem gerente; estque ejus caput velatum, ut moris fuit Imperatricibus jam Divis; quemadmodum in ejus consecrationis nummo à nobis deprompto ex rarissimo quem in suo adservat Thesauro Illustriss. D. Camillus Maximus Patriarcha Hierosolymitanus. Flammans quo-

Pag. 240

que pyra visitur in marmore, insidensque figura palliata, & seminudus humi procumbens Genius. Hinc error patet Fulvii asserentis expressum esse Domitiani somnium à Minerva destituti, aliorumque opinantium monumentum esse Victoriæ Drusi, de quibus satis Donatus: mulier enim illa, nec minerva est, nec specie barbara, sed Faustina jam Divasque sic ad astra fertur à Diana. In altero item marmore expressus est Imperator stans (opinor) Marcus, quamvis exesa nimis imago sit vetustate, atque è suggestu alloquitur populum, adstante palliato puero, qui sive alimento, sive tutelam Italiæ designat, ut in nummis. Hic ergo Arcus D. Marco, & D. Faustinæ extructus fuit à Commodo ipsorum filio ad Antonini Forum; ubi ille, & Columnam patris rebus gestis, in Marcomannico bello, dicaverat insignem. Hic oportunus erit recensendi locus cum anno MDCXLI. ab Illustrissimo, atque Excellentissimo Carboniani Principe, ex præclarissima Columnensium familia, instaurarentur Ædes, in platea quæ vulgò Sciarræ nuncupatur, non longè ab hoc Arcu in Flaminia, inter jaciendum Portæ fundamenta, quædam in ruderibus, lateritia lapideaque vestigia eruta fuisse: unde Leonardo Augustino Eminentissimi, ac Reverendissimi Principis Francisci Barberini Cardinalis Antiquario, aliquas inibi præclaras subesse antiquitatis reliquias, non temerè arbitrante, ad xxiij. palmos, in eadem Flaminia, terra circum egesta, antiquum pavimentum taxillatum detectum est, effossumque ingens marmoris frustum, cum triumphalibus titulis Imperatoris Claudii. Effossæ insuper ex Africano marmore striatæ, sed dirutæ columnæ simulque captivi truncus, quæ omnia Arcum Imperatoris Claudii fuisse abundè testantur. Sed ut nihil remaneret dubii, aureus quoque nummus ipsius Claudii est adinventus, qui exhibet ab uno latere Imperatoris caput cum litteris TI. CLAVD. CAESAR AVG. P. M. TR. P. VIII. IMP. XVI. ab altero verò Arcum ipsum, cum equestri Claudii Statua, inter trophæa, & literis DE BRITANNIS. Inscriptionis porrò fragmentum sic genuinæ restituimus antiquitati.

TI. CLAVDIO. DRVSI. F. CAESARI
AVGVSTO. GERMANICO
PONTIFICI. MAXIMO. TRIB. POT. IX.
COS. V. IMPERATORI. XVI. P. P.
SENATVS. POPVLVSQVE. ROMANVS. QVOD
REGES. BRITANNIAE. PERDVELES. SINE
VLLA. IACTVRA. CELERITER. CAEPERIT
GENTESQVE. EXTREMARVM. ORCHADVM
PRIMVS. INDICIO. FACTO. R. IMPERIO. ADIECERIT

Fragmentum ipsum ad Barberinas Ædes in Quirinali asportatum adservatur cum eodem Claudii nummo, in antiquitatum larario: Britanni verò captivi exesus truncus, extat in ædibus supra laudati Illustrissimi D. Camilli Maximi prope locum ejusdem Claudii Arcus, in Flaminiam.

In eodem loco TEMPLUM FORTUNÆ REDUCIS extructum est. Quanta pulchritudine idem eodem Epigrammate declarat: *Templum Fortunæ Reducis.*

Hic ubi Fortunæ Reducis fulgentia latè
Templa nitent, fœlix area nuper erat.
Hic stetit Arctoi formosus pulvere belli
Purpureum fundens Cæsar ab ore jubar.
Hic lauro redimita comas, & candida cultu
Roma salutavit voce, manuque ducem.

Claudian. *De VI. Consul. Honorii.*

Aurea Fortunæ Reduci si Templa priores
Ob reditum vovere Ducum: non digniùs unquam
Hæc Dea pro meritis amplas sibi posceret ædes.

Frequens in numismatis Cæsarum, Imago Fortunæ Reducis.

Pag: 247

Templum vero etsi ubi fuerit, affirmari certo non queat, aliqua tamen ejus vestigia præbet Martialis in Epigrammate, & quæ de proximo Arcu diximus confirmant. Fuit enim extructum, ubi erat area, id est solum vacans, & antea carens

carens structura; quod præsertim in Campum Martium quadrat. Deinde ibi à Senatu, & populo laureato salutatus est triumphum initurus Domitianus, quod videlicet Principi non longe à porta Triumphali solemniter præstari solebat. Templum igitur vel in finibus Campi Martii, aut in altero Campo Urbi propinquiore (neque enim inclusus adhuc intra mœnia fuerat) statuendum videtur. Quod si apud Sextum Rufum in Regione sexta Altæ semitæ legimus, *Templum Fortunæ Reducis;* primo id apud P. Victorem non habemus, deinde putandum est in Urbe plura ejus fuisse Templa, idque posteriori tempore ædificatum. Errant autem, qui constituto Arcu Domitiani in via Flaminia, ibi & Templum Flaviæ gentis constituunt, cum ut diximus ad Malum Punicum fuerit in Quirinali, ubi natus Domitianus, & postea humatus est.

Ejusdem Domitiani, nec auctori futuram superstitem NAUMACHIAM quod erat ædificium pro navalibus pugnis, collocant in Campo Martio ad Cœnobium Monialium Sancti Sylvestri. Suetonius: Fecit *& Stadium, & Odæum, & Naumachiam: è cujus postea lapide Maximus Circus deustis utrinque lateribus extructus est.* De hac, an potius de Naumachia Augusti in Transtiberina Regione loquutus est Statius:

In vita cap. 5. *Lib. 4. sylv. ad Marc.*

Continuò dextras flavi pete Tibridis oras,
Lydia qua penitus stagnum navale coërcet
Ripa suburbanisque vadum prætexitur hortis.

Martial.

Hanc norint unam secula Naumachiam.

Nisi de Titi spectaculo in aquis edito sermo sit.

Prope autem STADIUM fortasse idem extruxit, in quo præter cursum certamine gymnico, exercebantur pugiles. Suetonius: *In Stadio, cursu etiam Virginis certamini præsedit.* ODÆUM vero, ædificium ad Musicos concentus, ubi posuerit, non constat. De eo idem Suetonius. Cæterum in eodem Campo prope Tiberim egesta terra, factoque lacu dati sunt Navales ludi. Dion de Cæsare: *Prælium Navale exhibuit effosso ad id loco in Campo Martio, eoquè aqua repleto, inductisque navibus.* De Augusto Suetonius: Dedit, *Navale prælium circa Tiberim cavato solo, in quo nunc Cæsarum nemus est;* quod adjunctum erat Mausoleo Augusti. De Domitiano idem: *edidit Navales pugnas pœne justarum classium effosso, & circumducto juxta Tiberim lacu.* Quod etiam, inducta in Amphiteatrum, & Circum aqua factum est. Demum in eodem Campo Martio TEMPLUM, & ARA MARTIS fuit, quod supra diximus.

In vita Domit. cap. 4. *Dion. l. 43.* *Cap. 43. in vita.* *In vita cap. 4.*

At in Flaminio ædificia etiam plurima fuerunt: quædam prope Urbis mœnia, alia remotiora; ut judicari vix queat, utrum ad hunc, an Martium Campum pertinerent. Prope Urbem, & portam Carmentalem Templa Bellonæ, & Apollinis: tum Circum Flaminium, & alia illi adjuncta delubra, fuisse dictum est.

Templum Minervæ. *Plin. lib. 7. cap. 26.* *Fulv. lib. 4.*

Paulo longius distabat à mœnibus TEMPLUM MINERVÆ, quod Pompejus constraxit, & in eo rerum ab se gestarum insigne monumentum posuit. Plinius: *Hos ergo honores Urbi tribuit in delubro Minervæ, quod ex Manubiis dicabat Cn. Pompejus Magnus Imp. bello XXX. annorum confecto † terris à Mæotis lacu ad rubrum mare subactis votum merito Minervæ.* Hoc juxta Ædem Virgini cognomento supra Minervam fuit in ipso Patrum Dominicanorum Cœnobio, ubi à Clemente, Pont. Septimo hujus nominis, cubicula illis, ut ait Fulvius, extructa sunt. Et vero hanc potissimum Templi sedem Pompejo placuisse credibile est, quod non longe abesset ab ejus Curia, & Porticu, & Theatro, quæ quasi Minerva præses custodiret. Prope hanc ædem intra ambitum Romani Collegii alia MINERVÆ ÆDICULA, nuper detecta est, altè sub terra defossa,

Alia Ædes Minervæ.

& in

& in ejus abside Statua Minervæ è basi delapsa, & capite pedibusque diminuta. Ea dextero cubito nitebatur in truncum angue ingentibus spiris circumvoluto. Vestem tenuissimam anguiculi pro ligulis humero alligabant; sub collum ante pectus inserta bulla, Medusæ vultu, & crinalibus notata serpentibus. Quæ nunc refecta, & restituta in Hortis Ludovisianis aspicitur.

Alterum MINERVÆ Templum ædificavit Augustus. De quo sic Dion: *Dein de Minervæ Templum quod Chalcidicum vocatur, ἀθηναῖον καὶ τὸ χαλκιδικὸν ὀνομασμένον perfecit,* (de quo supra) *& Curiam Juliam in honorem patris sui factam dedicavit.* *Alia ejusdem.* *Dion. l. 61.*

PANTHEON tertio Consulatu extructum *Jovi Ultori ab Agrippa factum*, ut ait Plinius, hodiequè miraculo est. De eo sic Dion: *Pantheum quoque perfecit Agrippa; id sic dicitur fortassis quod in simulacris Martis, & Veneris, multas Deum imagines acciperet. Ut vero mihi videtur, inde id nominis habet, quod forma convexa fastigiatum Cœli similitudinem ostenderet. Voluit Agrippa in eo Augusti quoque statuam collocare. Neutrum autem eo accipiente in Pantheo ipso Cæsaris superioris statuam: suam, & Augusti in vestibulo posuit.* Ammianus: *Pantheon velut regionem teretem speciosa celsitudine fornicatam.* Hoc Templum quia in summo patens Solem ac pluviam excipit imperiti quidam tholo superstructo tectum & opertum fuisse arbitrantur. Cæterum id non alia ratione factum perfectumque est à conditore. Hoc enim videtur esse ex eo Templorum genere, quæ hypæthra, id est subdivalia dicuntur à Vitruvio: *Quæ,* inquit, *habent interiore parte columnas in altitudine duplices remotas à parietibus ad circuitionem, ut Porticus peristyliorum: Medium autem sub divo est, sine tecto: aditusque valvarum ex utraque parte in pronao, & postico. Hujus autem exemplar Romæ non est, sed Athenis Octastylos in Templo Jovis Olympii.* Hæc Vitruvius. At Philander in Commentariis: *Pantheon vero,* inquit, *Templum hodie D. Mariæ olim Jovi Ultori, sive, ut alii volunt, Matri Deum, & tandem Marti, ac Veneri quamvis solo foramine superne lumen admittat, Vitruvius hypætrum non dixerit.* Ego tamen à Vitruvio numerari etiam inter hypæthra dicerem. Quamvis enim interiore parte non habeat instar Porticus, quadratum & subdivale peristylum, & in postico valvas (qua forma negat Pantheon esse hypætrum) tamen, quia supernè non tegitur, & verè sub dio est, non video cur Agryppa Jovis Olimpici Ædem imitatus, quamvis diversa forma, noluerit etiam Romæ ædem hypetram Jovi constituere. Alia Templa, de quibus ibi Philander, nudo ne, an tecto foramine lumen acciperent, non constat. Aliqua certe religio antiquis fuit, ne aliqua parte, Templorum tecta continuarent. Quemadmodum cernere erat intermissum Templi Capitolini tectum, ut sub dio esset Terminus, & immobile saxum sub Cœlo. Sæpe instauratum est: ab Adriano, qui *Pantheum*, ut ait Spartianus: ab Antonino Pio, qui *Templum Agrippæ*, ut Capitolinus: à Severo, ut monet inscriptio. Olim non modo tectum porticus, sed tota Templi testudo tegulis ac tabulis æneis tegebatur. Eas à Constantino Græcorum Imperatore direptas, & in Siciliam cum aliis Urbis ornamentis translatas auctor est Anastasius in vita S. Vitaliani Pontificis. Idem auctor est, Gregorium III. laminis æreis tectum, sive testudinem operuisse, quæque per circuitum dissipata fuerant, instaurasse. In ejus porticu æreæ tabulæ fuerunt crassitudine quadrantis, ita commissæ, ut in fastigium ab epistiliis elatæ, unam verò supernè expansam duæ in extrema ora utrinque suppositæ, alterique transversim conjunctæ fixæque trabalibus clavis, tigillorum, tectique oneri recipiendo firmarent. Hæ jam novo muneri subierunt. Urbanus enim VIII. cum singularis operis æneam molem conderet, Petri, & Pauli Ecclesiæ Principum Sepulcro impositam in Vaticana Basilica, vetusto metallo nobilitari voluit.

Plin. lib. 36. cap. 15. *Dion. l. 53.* *Lib. 16.* *Vitr. lib. 3. cap. 1.* *Eodem capite.* *Pantheon Templum hypætrum.* *Pantheon instauratum.* *In porticu Panthei areæ tabulæ tectum sustinebat.*

Bombardæ præterea, & bellica tormenta complura ex eo fusa sunt ac delata in Æliam Molem. Eorum unum factum è clavis, qui tabulas æreas nectebant, id duobus in tubo machinæ expressis, ac titulo præfert:

EX CLAVIS TRABALIBVS PORTICVS AGRIPPÆ.

Reliqua, Templi portæ apposito titulo declarantur:

VRBANVS. VIII. PONT. MAX.
VETVSTAS. AHENEI. LACVNARIS
RELIQVIAS
IN. VATICANAS. COLVMNAS. ET
BELLICA. TORMENTA. CONFLAVIT
VT. DECORA. INVTILIA
ET. IPSI. PROPE. FAMAE. IGNOTA
FIERENT
IN. VATICANO. TEMPLO
APOSTOLICI. SEPVLCHRI. ORNAMENTA
IN. HADRIANA. ARCE
INSTRVMENTA. PVBLICAE. SECVRITATIS
ANNO. DOMINI. MDCXXXII. PONTIF. IX.

Tectum Panthei refectum.

Refecit idem tectum, crassisque trabibus compegit. In angulo porticus columnæ capitulum, quod vetustas exederat restituit, imposito cum parte fastigii marmoreo epistilio. Geminas turres ad statos æreis Campani sonitus edendos super tecti culmen erexit, atque extimum vetusto Templo decorem adjecit. Hæc in altero portæ titulo sic leguntur:

PANTHEON
AEDIFICIVM. TOTO. TERRARVM. ORBE
CELEBERRIMVM
AB. AGRIPPA. AVGVSTI. GENERO
IMPIE. IOVI. CETERISQ. MENDACIBVS. DIIS
A. BONIFACIO IIII. PONTIFICE
DEIPARAE. ET. SS. CHRISTI. MARTYRIBVS. PIE
DICATVM

VRBANVS VIII. PONT. MAX.
BINIS. AD. CAMPANI. AERIS. VSVM
TVRRIBVS. EXORNAVIT
ET. NOVA. CONTIGNATIONE. MVNIVIT
ANNO. DOMINI. MDCXXXII. PONT. IX.

Ædem

PANTHEON AGRIPPE

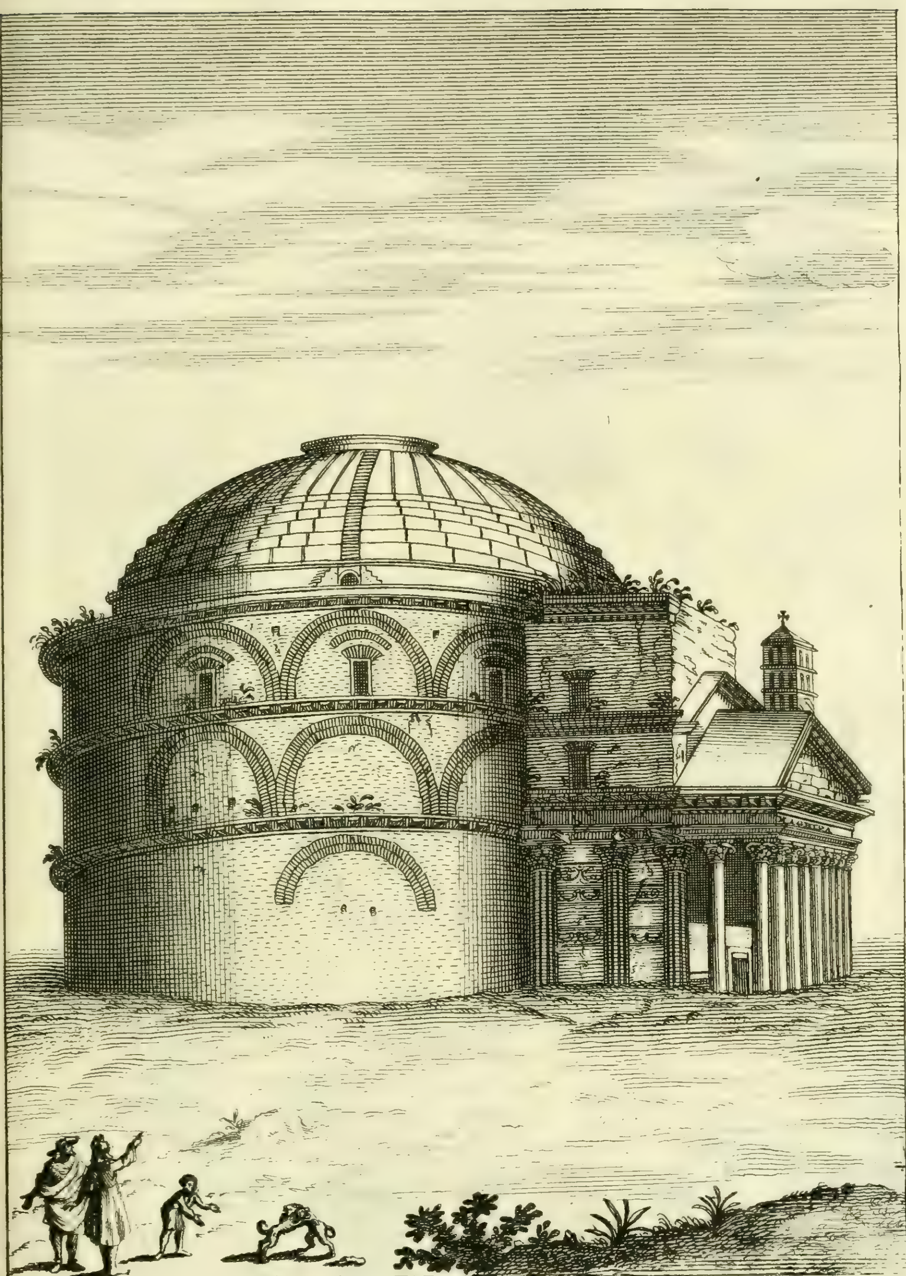
in fronte ſequentes duo leguntur Tituli: Prior literis pedalibus

M.AGRIPPA.L.F. COS.TERTIVM FECIT,

Alter paulò inferius, literis digitalibus

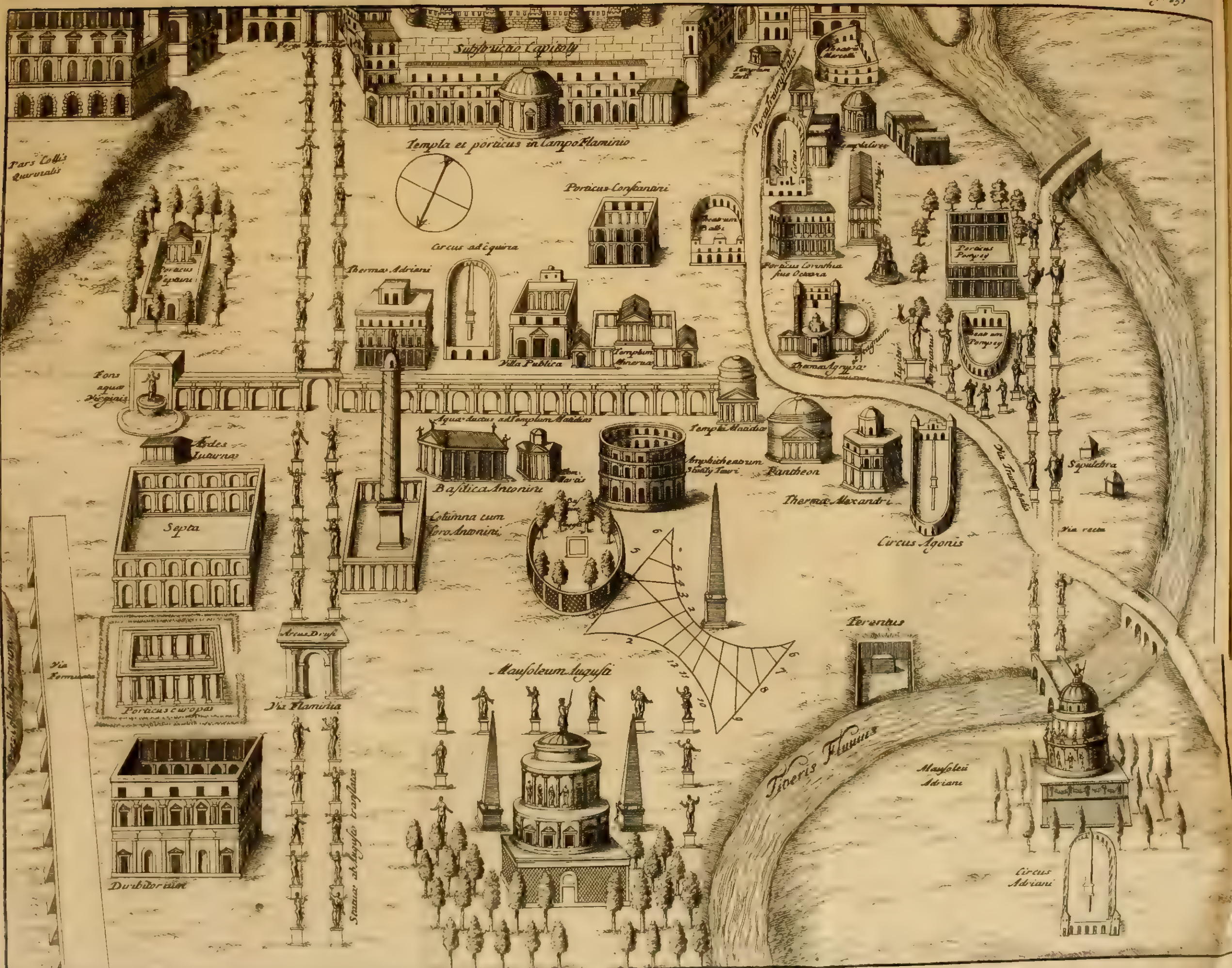
IMP.CAES.L.SEPTIMIVS.SEVERVS.PIVS.PERTINAX.ARABIC.ADIABENIC.PARTHIC.MAX.PONT.MAX
TRIB.POT.XI.COS.III.P.P.PROCOS.ET.IMP.CAES.M.AVRELIVS.ANTONINVS.PIVS.FELIX.AVG.TRIB
POTEST.V.COS.PROCOS.PANTHEVM.VETVSTATE.CORRVPTVM.CVM.OMNI.CVLTV.RESTITVERVNT

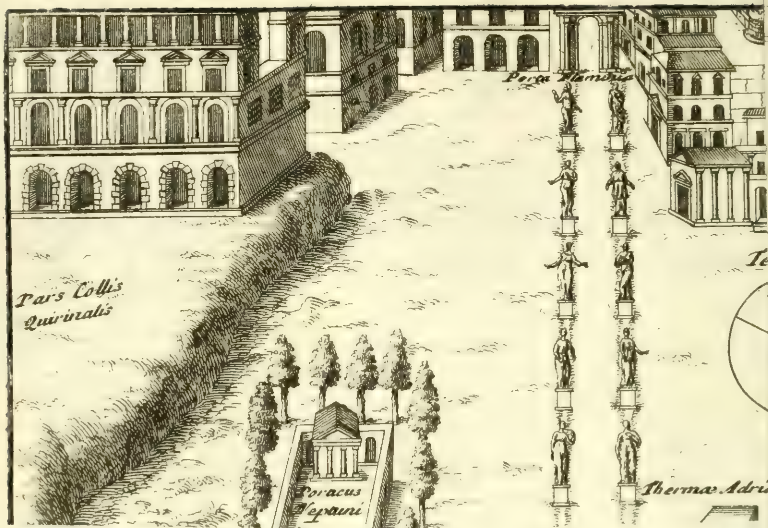
PANTHEI VESTIGIA

PERVETVSTI CAMPI MARTII MONIMENTVM

Quod spatium totis noua ROMA *frequentibus urget,*
MARTIVS *antiquo tempore* CAMPVS *erat.*

Porta Flaminia
Pars Collis Quirinalis
Thermæ Adria

Ædem Boni Eventus de qua P. Victor in Regione nona à tergo Panthei statuunt, ubi veteres è rubro laterculo parietes cernuntur. Simulacrum Boni Eventus ita conformarunt, quod scribit Plinius: *dextera pateram, sinistra spicam, ac papaver tenens.* Cæterum non clare constat, an hæc Templa, ut alia privata ac publica, essent in Campo Flaminio, an Martio, an in finibus utriusque: sicut aliqua ex his, quæ referentur ædificia. *Ædes Boni Eventus.* *Lib. 34. c. 8.*

Cap. XVII.

Utriusque Campi aliæ Porticus.

PLurimæ, ut ex Strabone dictum est, fuere Porticus in minore Campo, quædam etiam in Campo Martio. Hic autem sermo non est de iis, quæ pro vestibulo, & pronao Templorum extruebantur. De Porticu Septorum jam diximus. Erat illi adjuncta PORTICUS NEPTUNI. Nec longe aberat Porticus EUROPÆ. Prope Pompeji Theatrum clarissima ejusdem Porticus. Sed de his præstat audire Martialem de Selio scribentem, qui variis in locis aucupabatur cœnam: *Porticus ad amœnitatem.* *Lib. 2. Epigr. 14.*

Currit ad Europen, & te Pauline, tuosque
Laudat Achilleos, sed sine fine pedes.
Si nihil Europe fecit, tum Septa petuntur,
Si quid Phyllirides præstet, & Æsonides,
Hinc quoque deceptus Memphytica Templa frequentat,
Assidet & cathedris mœsta juvenca tuis.
Inde petit centum pendentia tecta columnis,
Illinc Pompeji dona nemusque duplex.

Ibat igitur Selius ad Europam, seu PORTICUM EUROPÆ, in qua si neminem cœnæ datorem invenisset, pergebat ad Septa, Septorum videlicet Porticum, porticui Europæ propinquam, quare non longe aberat à fonte Aquæ Virginis, nunc Trivii. Martialis: *Porticus Europæ.* *Lib. 7. Ep. 31.*

Sed curris niveas tantum prope Virginis undas,
Aut ubi Sidonio Taurus amore calet.

Juppiter enim in Taurum conversus, uti pictura referebat, videbatur ibi Europam ferre. Ex quo dicta est Porticus Europæ; indicant illa verba Martialis:

Currit ad Europen, & te Pauline, tuosque
Laudat Achilleos, sed sine fine pedes.

In Campo enim, ut dixi, cursu, equo, armis, palæstra Juvenes exercebantur. Ejus auctorem Augustum quidam referunt, ab eoque lithostroto, aliisque ornamentis instructam docent ex Vellejo Paterculo. Sed ego nihil horum apud Vellejum legi; tamen vel ad Augustum auctorem referenda est: vel fortasse ad sororem Agrippæ Polam. De qua Dion: *Porticus in Campo, quam ejus soror Pola, quæ etiam cursus ordinavit, parabat, absoluta nondum erat.* Nisi hæc propria illius ab omnibus aliis secernenda est. Fuit Europæ Porticus amœnissima, Septa undique virente buxo. Martialis: *Quis auctor porticus.* *Citat. Epig. lib. 2.*

Lotus ad Europes tepidæ buxeta recurrit,
Siquis ibi serum carpat amicus iter.

Et celebratam fuisse frequentia inambulantium Civium idem ostendit;

Turbam non habet otiosiorem *Lib. 11. Ep. 1.*

Pompejus, vel Agenoris puella.

Lib. 3. Ep. 20. Et alibi :

In delicatæ sole rursus Europæ
Inter tepentes post meridiem buxos
Sedet, ambulatve liber acribus curis?

Ex quo conjicitur, hanc porticum ad Occidentem Solem spectasse. Et quia inter eam, & fontem Aquæ Virginis intercedebat Septorum Porticus, credibile est hanc fuisse sub ipso Monte Pincio, nunc Trinitatis; hæc enim pars Urbis vergit ad Occasum.

Porticus Argonautarum. Septis propinquior fuit alia Porticus nomine ARGONAUTARUM. Hanc, propter propinquitatem, videtur Martialis Septis ipsis includere :

Epigr. cit. lib. 2.

Si nihil Europæ fecit, tum Septa petuntur;
Si quid Phyllirides præstet & Æsonides.

Chiron, & Jason: ille filius Phyllirae, hic Æsonis, Argonautæ pictura referebantur in Porticu, ex qua desumptum nomen. *Lib. 53.* Dion; *Agrippa*, inquit, *eodem tempore propriis sumptibus Urbem exornavit, & Porticum Neptuni propter victorias navales extruxit, Argonautarum pictura decoravit.* Habuit Porticus adjunctum NEPTUNI TEMPLUM, quem summopere propter bellum mari feliciter gestum colebat Agrippa; & suis nummis cusis ex S. C. Neptunum apposuit. Pag: 252

Meritò autem Neptuni Ædes cum Argonautarum Porticu jungebatur; hi enim primò Maria, quibus ille præsidet, transmiserunt. Ad amœnitatem Porticus adsitum est illi Lauretum. Hinc opacæ, amœnæ, jucundæquè in ea Civium inambulationes. Martialis:

Lib. 3. Ep. 20.

An spatia carpit lentus Argonautarum?

Lib. 11. Ep. 1. Et alibi :

Turbam non habet otiosiorem
Pompejus, vel Agenoris puella,
Vel primæ Dominus levis Carinæ.

Lib. 1. Ep. 109. Eas lauros spectasse è sua domo testatur Martialis :

At mea Vipsanas spectant cœnacula lauros.

Vipsanæ enim laurus, ut & Vipsania Porticus à Vipsanio, postea Marco Agrippa conditore. *Tac. lib. 1. Histor.* Tacitus: *Missus & Celsus Marius ad electos Illyrici exercitus Vipsania in porticu tendentes.* Martialis:

Lib. 4.

Qua

Qua vicina fluit Vipſanis porta columnis, Ep. 16.
Et madet aſſiduo lubricus imbre lapis.

Quibus verſibus puto indicari vicinum fontem Aquæ Virginis, quæ è ductu arcuato, tum patenti tanquam porta è marmore ſtructa effundebatur. Nam Interpretes aut mira, aut nihil dicunt; ut aliquis neſcio quo ſaltu refugiat ad portam Capenam, duobus circiter milliaribus diſtantem, aſſiduus quidem imber, & ſereno cœlo fieri non poterat, niſi ex aqua ductili, hæc autem cum pleno è fontis ore non tota efflueret, etiam ex alto ſiphonibus diviſa, defluebat, depluebatque multiplici ſtillicidio. Quod cum hiberno frigore congelaſſet, pendens ſtiria decidit

In jugulum pueri, qui proxima Templa ſubibat: Mart. eod. Epig.

An Ædem Neptuni intelligit, aquarum præſidis: ideoque propinquam fontis aquis pluvialibus? Hæc à me probabiliter prolata ſunt: Cæterum conſtantiùs refragari audeo auctoribus, qui ajunt Lauretum, quo ex cœnaculo domus ſpectabat Martialis, non Porticui Vipſaniæ Argonautarum, ſed Panthei Agrippæ adſitam fuiſſe. Domus enim Martialis Hortorum inter Collem, & Quirinalem poſita (qui locus ut dixi ad caput domorum dicitur) proſpectum habuit in vicinam Porticum Argonautarum, ad fontem Aquæ Virginis, & Porticus Lauretum: in Porticum autem Panthei non item, tanto intervallo ſejunctam, & interpoſitis ædificiis ab aſpectu ſubmotam. Neque ibi fuiſſe lauros quiſquam veterum ſcripſit. Quæ ſitum domus Martialis, uti ſupra diximus, confirmant. Cap. 15.

Templum ISIDIS percelebre propinquum Porticui Vipſaniæ fuit: Et Juvenalis prope Septa conſtituit, ut alibi diximus, *In Æde* Juv. Sat. 6.

Iſidis, antiquo quæ proxima ſurgit Ovili.

Porticus Pompeji.

Ab hoc Templo ad HECATONSTYLON, ut Selius ille, tranſimus, quæ Porticus, ut nomen ſonat, centum columnarum erat:

Inde petit centum pendentia tecta columnis. Epigr. cit. lib. 2.

Hæc eſt POMPEJA PORTICUS magnis antiquorum laudibus celebrata: atque ut buxo Porticus Europæ, lauro Vipſania, vite Livia, ut ſupra diximus: hæc platanis cingebatur. Propertius: Prop. lib. 2. Eleg. 32.

Scilicet umbroſis ſordet Pompeja columnis
Porticus aulæis nobilis Attalicis.
Et creber pariter platanis ſurgentibus ordo,
Flumina ſopito quæque Marone cadunt.

At Mart. Lib. 3. Ep. 19.

Proxima centenis oſtenditur Urſa columnis,
Exornant fictæ quà Platanona feræ.

Et vero platanus procera arbor, & foliis, ramiſquè diffuſa opacare poterat non modo ſpatia Porticuum, ſed ipſarum etiam præcelſas columnas, ut loquitur Propertius. Centenaria igitur Porticus eſt Pompejana. Idque confirmat propinquitas Theatri Pompejani. Quare, cum arſiſſet Theatrum ſub Philippo, Porticus quoque igne correpta, & conſumpta eſt. Euſebius in Chronico: *Theatrum Pompeji incenſum, & Hecatonſtylon.* Scio quid alii ſcripſerint de Hecatonſtylo; ſed ille perſuadeat, qui ſolidius probat. Cæterum propter platanetum mira in Porticu opacitas, & inumbratio; tum Civium inibi ſpatiantium multitudo. Ovidius: Lib. 1. de Arte.

Tu modo Pompeja lentus ſpatiare ſub umbra,
Cum Sol Herculei terga Leonis adit.

Et alibi:

At licet, & prodeſt Pompejas ire per umbras,

Virginis æthereis cum caput ardet equis.

Lib. 5. Ep. 10.

Martial.

Sic veterem ingrati Pompeji quærimus umbram.

Lib. 4. Eleg. 9.

Propert.

Tu neque Pompeja spatiabere cultus in umbra.

Augebat in æstate frigus, & loci pulchritudinem fontis structura, & aquarum copia, de qua Propertius:

Flumina sopito quæque Marone cadunt.
Et leviter lymphis tota crepitantibus Urbe,
Cum subito Triton ore recondit aquam.

Turn. lib. 7. cap 26.
a Qui dedit vinum Ulyssi.
Lib. 1.

Opinor, inquit, *Turnebus in Aquæ ductu, quà saliebat aqua, fuisse statuam Maronis, sive ille Poëta fuerit, sive* [a] *Maro Homericus, eo habitu positam, ut susurro ejus aquæ, sopitus videretur. Credibilius omnino tamen est, in Aquæ ductu statuam fuisse prisci illius Maronis Optimi Vinitoris, Comitis expeditionem Osiridis: quem ætate provectum, ut Diodorus scribit, in Thracia reliquerit, Marone æque conditorem monumenta antiqua produnt: atque argumentum non inelegans inscitumque fuerit, vitigeni potus optimum cultorem, pœnæque inventorem pro vino hominibus aquas ministrasse. Cum autem quadam in Urbis parte Triton magnam aquæ copiam ore profundens epistomiis versis aquam recondiderat, & fundere desiterat; illa mutato, flexoque cursu magno impetu crepitans ad Porticum Pompeji tendebat per tubos, quà sopiti erat statua Maronis, & tanta cadebat mole ut cum leviter in reliqua Urbe aqua susurraret, illic flumen videretur justum esse.* Hæc Turnebus. Et

Statuæ ibidem.

quia hæc opera perfecta sunt à Pompejo, Virgilii Maronis statua in fonte esse non potuit, sed Maro alteruter è sequentibus: uterque enim cum vinum præbuerit, significabat recentem aquam veteri vino, salubritate, jucundoque haustu præferendam. De Tritone, etsi non displicet expositio, contraria tamen interpretatione dicerem: cum non alibi, sed in ipso fonte Pompejæ Porticus fuisse, magnam vim aquæ, fluminis instar effundentem: quæ recondita, & intercepta, ad alios in Urbe salientes fontes occultas per fistulas commearet.

Lucus cum simulacris ferarum.
Lib. 3. Ep. 19.
Plin. lib. 35. c. 10.
Lib. 35. cap. 9.
Lib. 35. cap. 11.
Picturæ in eadem porticu, & aulæa.
Lib. 2. de bell. civil.

Decorem addebant in luco posita ferarum marmorea simulacra, de quibus Martialis citato Epigrammate. Parietes Porticus ornabantur picturis, & auro intextis peristromatis. Tabulam Antiphili, quæ Cadmum, & Europam referret in Pompeja Porticu statuit Plinius. Idem: *Polignoti,* inquit, *est tabula in Porticu Pompeji, in qua dubitatur, ascendentem cum clypeo pinxerit, an descendentem.* Idem: *Pausias autem fecit, & grandes tabulas, sicut spectatam in Pompeji Porticibus boum immolationem.* Idem: *Alexander quoque in Pompeji Porticibus præcellens, & Calipso sedens* Niceæ Atheniensis. De vestibus aureis Propertius:

Porticus aulæis nobilis Attalicis.

Ipsa denique ut à vicina mole Pompejani Theatri ornabantur: ita vicissim illi, ante frontem structa ornamento erat. Appianus; *Brutus,* inquit, *summo mane in Porticu, quæ ante Theatrum sita erat, exigentibus ab eo veluti Prætorius administrabat.* Quæ hactenus dicta sunt de Hecatonstylo Pompeji, infringi videntur auctoritate Martialis, qui cum dixisset de Selio:

Inde petit centumpendentia tecta columnis.

Subdit:

Illinc Pompeji dona, nemusque duplex.

Sejungit à priore fabricas Pompeji. Sed hoc quemadmodum non removit à nostra sententia claros Interpretes, ita nobis negotium non facessit; loquitur enim ibi Martialis de aliis Pompeji fabricis, nempe Basilica ejusdem, & Theatro. Nemore autem duplici, duplices ejus hortos significari, de quibus alibi, non dubitem, quod Levino Torrentio item placet.

PORTI-

PORTICUS PHILIPPI Circo Flaminio, & Capitolio propinquior fuit. Martius enim Philippus Augusti vitricus, ut supra dixi, Ædem Herculis Musarum instauravit, & prope ingentem nobilemque Porticum extruxit: non illam quidem tamquam Templi pronaum, sed Civium commoditati, decorique Urbis erectam. Sextus Victor Philippi Porticum posuit in Regione IX. ut porticum Corinthiam Cn. Octavii. Quod certo argumento est, Philippi porticum à Templo Herculis fuisse omnino sejunctam: contrà quàm aliqui sentiant. Si enim Templi pronaum esset, non censeretur tanquam ædificium à Templo secretum, & proprio Philippi nomine; ut videre est in cæteris, Templis, quæ scilicet nulla mentione facta porticus solum, ipsa numerantur. Martialis: *Lib. 5. Ep. 50.*

Vites censeo porticum Philippi;
Si te viderit Hercules, peristi.

Quo innuit statuam Herculis in porticu collocatam. Hæc fortasse est illa porticus, quam eo loci sitam lineavit Sebastianus Serlius: productæque peramplo spatio à Foro nunc Judæorum, usque ad novam Ædem S. Caroli inchnographiam, & ortographiam descripsit. Vulgus enim locum illum Caccabarium nuncupat, ut videatur ab Hercule Musarum, qui prope aderat, deduci posse. Plinius: *Liberum Patrem Alexandrum puerum, Hippolytum tauro emisso expavescentem pictos ab Antiphilo fuisse in Philippi porticu* scribit. Idem: *pinxit Theodorus bellum Iliacum pluribus tabulis, quod est Romæ in Philippi porticibus.* Idem: *Zeusidis manu Romæ Helena est in Philippi porticibus.* De Porticu Cn. Octavii Corinthia diximus. Hæc cum multo amœnissima dicatur à Vellejo, quem tamen locum adsitum haberet, non legi. *Lib. 3. qui est de Roman. antiquit. Plin. lib. 35. cap. 10.*

PORTICUS OCTAVIA Theatro Marcelli adjuncta est non minus molitione, quam ornamentis insignis non longè aberat à Campo Flaminio. Ab hac Ædem Magnæ Virginis cognomento in Porticu dictam autumant; ibi certè olim erat. Fuere autem ibi ante Augustum, (hic enim nomine Octaviæ sororis porticum condidit, ut Suetonius refert) aliæ nobiles Porticus, quas Q. Metellus, qui Pseudophilippum, & Achæos superavit, extruxerat. Vellejus: *Hic est Metellus Macedonicus, qui porticus, quæ fuere circumdatæ duabus ædibus sine inscriptione positis, quæ nunc Octaviæ porticibus ambiuntur, fecerat: quique hanc turmam statuarum Equestrium, quæ frontem ædium spectant; hodieque maximum ornamentum ejus loci, ex Macedonia detulit; cujus turmæ hanc causam referunt. Magnum Alexandrum impetrasse à Lisippo singulari talium auctore operum, ut eorum Equitum, qui ex ipsius turma apud Granicum flumen ceciderant, expressa similitudine figurarum, faceret statuas, & ipsius quoque iis interponeret.* Plinius: *Lysippus, Alexandrum, amicorumque ejus imagines summa omnium similitudine expressit. Has Metellus Macedonia subacta transtulit Romam.* Continebant hæ porticus alia ædificia, Templa *Junonis*, & *Appollinis*, *Curiam*, *Scholas*, *Bibliothecam.* Plinius: *Nec Sauron, atque Bathracum obliterari convenit, qui fecere Templa Octaviæ porticibus inclusa, natione & ipsi Lacones. Quidam & opibus præpotentes fuisse eos putant, ac sua impensa construxisse, inscriptionem sperantes; qua negata, hoc tamen alio loco, & modo usurpasse. Sunt certe etiamnum in Columnarum spiris insculpta nominum eorum argumenta, rana, atque lacerta.* Marmorea ornamenta Octaviæ porticus expressit Ovidius his versibus: *Porticus Octavia. Sueton. in vita Aug. cap. 29. Hist. lib. 1. Junonis fortasse, & Apollinis. Plin. lib. 34. cap. 8. Alia ædificia in porticibus Octaviæ.* *Lib. 1. de art. am.*

Aut ubi muneribus nati sua munera mater
Addidit externo marmore dives opus.

Erat enim prope Theatrum Marcelli filii Octaviæ. Plinius: *Corneliæ Gracchorum matri, quæ fuit Africani prioris filia, sedens statua posita est soleisque sine amento insignis in Metelli publica porticu, quæ statua nunc est in Octaviæ operibus.* Idem: *Venerem quæ Phidiæ esse Romæ in Octaviæ porticibus.* Idem: *Intra Octaviæ porticum, in Junonis Æde Esculapius, ac Diana.* Idem, *Cupido objectus à Cicerone Verri ille, propter quem Thespiæ visebantur* *Plin. lib. 34. cap. 6. Lib. 36. cap. 5.*

visebantur, nunc in Octaviæ Scholis positus. Idem: *In Curia Octaviæ quæritur de Cupidine fulmen tenente, cujus munus sit.* Idem ibidem: *Ad Octaviæ vero porticum Apollo Philisci Rhodii in delubro suo. Item Latona, & Diana, & Musæ novem, & alter Apollo nudus. Eum, qui citharam in eodem Templo tenet, Timarchides fecit. Intra Octaviæ vero porticus in Æde Junonis ipsam Deam Dionysius, & Polycles, aliam Venerem eodem loco Philippus. Cætera signa Praxiteles. Item Polycles, & Dionysius Timarchidis filii Jovem, qui est in proxima Æde, fecerunt. Pana, & Olympum luctantes eodem loco Heliodorus, quod est alterum in tergis symplegma nobile, Venerem lavantem se se, Dædalum stantem Polycharmus.*

Plin. l. 35. cap. 10. & 11. Non minoris pretii picturæ fuerunt. Plinius: *Antiphilus Hesionam nobilem pinxit, & Alexandrum, ac Philippum cum Minerva, qui sunt in Schola in Octaviæ porticibus.* Et: *Nobilissimas autem, quæ sunt in porticibus, Octaviæ operibus.*

Plutar. in vita Marcelli. Bibliothecæ inter cæteros meminit Plutarchus: *In marcelli honorem, & memoriam Mater Octavia Bibliothecam dedicavit, Cæsar Theatrum, quod nomine Marcelli inscripsit.* Dion autem: *Arserunt,* inquit, *sub Tito Octaviana ædificia, una cum Libris.*
Dion. l. 66. Quæ postea, cum aliis, quæ arserant, restituenda idem Imperator, eodem, ac Suetonio teste, curavit.

Porticus Minucia. Vell. lib. 2. Aliæ porticus numerantur, quarum incerta sedes. Minucia; de ea Vellejus: *Per eadem tempora clarus ejus Minucii, qui porticus, quæ hodiequè celebres sunt, molitus est, ex Scordiscis triumphus fuit.*

Porticus Severi. In Severo. In Antonino Caracalla. PORTICUS, quæ SEVERI dicebatur, ubi fuerit, incertum est. De ea Spartianus: *Extat sane Romæ Severi Porticus, gesta ejus exprimens, à filio, quantum plurimi docent, structa.* Idem: *Reliquit & Porticum patris nomine, quæ gesta illius contineret, & triumphos, & bella.*

Porticus Gordiani. In Gord. Juniore. De Porticu inchoata GORDIANI Julius Capitolinus: *Instituerat Porticum in Campo Martio sub Colle, pedum mille, ita ut ab altera parte, qua mille pedum porticus fieret; atque inter eas pariter, & spatium pedum quingentorum, cujus spatii hinc, atque inde viridaria essent lauro, myrto, & buxo frequentata: medium vero lithostratum, brevibus columnis altrinsecus positis, & sigillis per pedes mille, quod esset deambulatorium; ita ut in capite Basilica esset pedum quingentorum.* Hæc ille. Præterea numerantur Porticus Trajani in Campo Martio: Constantini in Regione Viæ latæ, & aliæ, de quibus P. Victor, & Sextus Rufus.

Cap. XVIII.

Aqua Virgo, & aliæ Aquæ, & Aquæductus.

PRope porticum Septorum, & Argonautarum fons Aquæ Virginis fuit. Veteres quidem Romani, auctore Frontino per annos CCCXLI. contenti fuere usu Aquarum, quas aut ex Tiberi, aut è fontibus hauriebant. Postea subterraneis cuniculis, aut opere arcuato magnam vim Aquarum induxere, non ad fontes modo, & publicos lacus, sed etiam ad usum Balnearum, & Navalium ludorum. Influebant autem ferè in Urbem juxta Portam Næviam, Viminalem, Latinam, Janiculensem. Quanta verò esset horum operum, &
Dionys. lib. 3. molium magnitudo ostendit Dionysius: *Mihi sanè,* inquit, *magnificentissima videntur, ex quibus maxime apparet amplitudo Romani Imperii, Aquæductus, Viæ stratæ,*
Strabo l. 5. *Cloacæ.* Eadem tria miratur Strabo. Cassiodorus: *In formis autem Romanis utrum-*
Cass. lib. 7. var. Ep. 6. *que præcipuum est, ut fabrica sit mirabilis, & Aquarum salubritas singularis. Quod enim*

illuc

illuc flumina quasi constructis montibus, perducuntur, naturales credas alveos, soliditates saxorum; quando tantus impetus fluminis tot seculis firmiter potuit sustineri. Aquæductuum quidem admirabilitatem augebat numerus, quod plurimi: longitudo, quod quidam sexaginta amplius passuum millia producerentur: laxitas, cùm flumina (quod passim auctores) reciperent, ac redderent: substructio sub terra, magnis effossis montibus: supra terram in imis vallibus arcuationes immanibus pilis fultæ elatæquè, ut alicubi altissimè C I X. pedes auctore Frontino, nempe nostrates palmos C X L V. & trientem sublevarentur. Supersunt adhuc ingentia arcuatorum operum vestigia tum extra Urbem, tum intra mœnia: Claudiæ per dorsum Cœlii Montis à Nerone in Palatium derivatæ, & Martiæ. Vere de his, graviterquè Plinius: *Nihil magis mirandum fuisse in toto Orbe terrarum.*

At magnitudinem operum sequebatur difficultas conservandi. *Nam aut vetustate*, ait Frontinus, *corrumpuntur, aut impotentia possessorum, aut vi tempestatum, aut culpa malefacti operis, quod sæpius accidit in recentibus. Minus injuriæ subjacent subterranea, nec gelicidiis, nec coloribus exposita. Pilæ quoque ipsæ topho extructæ sub tam magno onere labuntur.* Quæ hodie supersunt coctili latere extrinsecus munitas cernimus. Idem ait, *Proximos ductus, id est, qui à sexto milliario lapide quadrato consistunt, maxime custodiendos, quoniam & amplissimi operis sunt, & plures aquas singuli sustinent.* Tutela ductuum antiquitus penes Censores, & Ædiles erat. Primus M. Agrippa post Ædilitatem quam gessit consularis, operum suorum, & munerum veluti perpetuus curator fuit. Inde instituti Curatores Aquarum: & illis duæ ad instaurandum datæ familiæ, altera publica, quam Agrippa: altera Cæsaris, quam Claudius Cæsar constituerat. Hæc erat hominum C C C C L X. illa C C X L. His ex Fisco, atque Ærario commoda dabantur, divisis in Villicos, Castellarios, Curatores, Silicarios, Tectores, aliosque opifices, & missis quo vocabat necessitas. *Ministeria ita instituimus*, ait Frontinus, *ut pridie quid esset factura utraque familia, dictaremus; & quid quaque die egisset, actis comprehenderetur.* Cura illa vetus admonet, quid recens ætas ejusmodi operibus tribuere debeat. Plura [a] Cassiodorus, [b] Marlianus, [c] Blondus, [d] Lipsius legenti proment.

Front. l. 2.

Idem loc. cit.

Curatores Aquarum.

a l. 7. Ep. 6.
b Lib. 4. c. 10. 2 edit.
c Lib. 2.
d Lib. 3. c. 11. magn. Rom.

Duo nuperrima præterire non possum. Unum est, in subterraneo ductu Aquæ Claudiæ novas lapidum fodinas fuisse repertas. Intermisso enim aquarum cursu sub altissimis montibus Æquicolarum; sed nihilominus bibulæ terræ, quæ fornicis camera sustinetur, collecto supernè humore in specus desudante, eoque arenæ admisso, locique opacati frigoribus concreto, novus lapis alabastrites ingenti massa formatus est, qui longitudinem formarum cum temporis diuturnitate compleverit. Institutis lapidicinis egeri jam, vectusque in Urbem, ac perpolitus collucere in aris cœpit; quamquam lapidarii advertunt, scabrum lapidem levissimam polituram non admittere, eam tamen, quæ Romanis in Templis tanto marmorum splendore fulgentibus, laudetur.

Alterum, sub Collegii nostri Romani solo veterem arcuatum Aquæductum ruinis obrutum sepultumque, nuper fuisse inventum, cùm frontis Templi Ignatiani fundamenta egererentur in finibus Campi olim Flaminii, & Martii; sed multo cultiorem, pulchrioremquè quam cæteri ex coctili latere conspiciantur. Exteriori enim facie tabulis marmoreis vestiebantur pilæ, antis ad latera Corinthiarum columnarum extantibus: sed paulum reductis, itemque crustatis marmore parastatis. Exinde epistilia, Zophori, & Coronæ marmoreæ, structumque supra parietem marmora contegebant, & columnis è marmore striatis statuæ, ut reor, fuerant impositæ. Interiori parte, easdem pilas Tiburtini lapidis structura solidabat, prostantibus antis opere Dorico, & Epistilium

Vetus Aquæductus.

Coronamque sustinentibus. Supra, opus lateritium, qua condebatur Aquæductus altus circiter sex: trespalmos latus. Arcus inter pilas marmorato obducti, & certis subinde spatiis quædam ampliora, minoribus interstincta intercolumnia. Secundum eos arcus, cum inventas cloacas fossores repurgarent, partem ingentis fistulæ plumbeæ non longe à Pantheo Agrippæ repererunt, eratque fusilibus litteris in ea inscriptum, TEMPLO MATIDIÆ. P. Victor in Regione nona habet, *Basilica Macidii*, & Onuphrius idem repetens, addit, aliàs Matidii, aliàs Matidiæ. Sed, Matidiæ legendum est. Vel enim Basilica idem est cum Templo nempe inauguratò condita: vel quod verius reor, & Basilica Matidiæ nomine condita, & Templum illi dicatum fuit, postquam ab Adriano adscripta est inter Divas. Erat enim Matidia Marcianæ Trajani sororis filia, Juliæ Sabinæ, quæ nupsit Adriano, soror: cujus meminit Spartianus in Adriano: *Trajani*, inquit, *reliquias Attianus, Plotina, & Matidia referebant.* Extant, & numismata cusa Matidiæ nomine. In argenteo legimus *Matidia Augusta D. Marcianæ F.* Porro Templum Matidiæ non longe à Pantheo in Regione nona fuisse necesse est: illo enim mittebant Aquæductus.

Plumbeus canalis.

In regionibus Urbis.

Pag 258

In ejusdem Templi fundamentis, quæ secundum latus Templi ducebantur; non exiguæ balnearum privatarum reliquiæ inventæ sunt. Convexæ ibi fornaculæ, unde per fictiles canaliculos invicem consertos igneus vapor in varia etiam diversæ contignationis hypocausta expirabat; modicæ ibidem cellulæ, ad staturam hominis paulo amplius dimensæ: crustis tectæ marmoreis maculosis, & pariis: vermiculata ibidem, tessellisque versicoloribus in folia floresque picturata pavimenta; qualia vidimus etiam in Aventino, & memorantur à Plinio: *Lithostrota cœptavere jam sub Sylla parvulis certè crustis, extatque hodie quod in fortunæ delubro Præneste fecit.* Fistulæ quoque ibi plumbeæ in coni figuram fusæ; in quarum una, fusili item opere legebatur Inscriptio: NARCISSI AVG. LIB. AB EPISTVL. Nempe hic habitaverat Narcissus ille Claudii Cæsaris libertus, de quo Suetonius: *Sed ante omnes suspexit* Claudius *Narcissum ab Epistolis, & Pallantem à rationibus.* Plinius inter ditissimos numerat: *Multos postea cognovimus servitute liberatos opulentiores,* Crasso, *pariterque tres Claudii principatu, Pallantem, Callistum, & Narcissum.* Juvenalis:

Lib. 36. cap. 25.

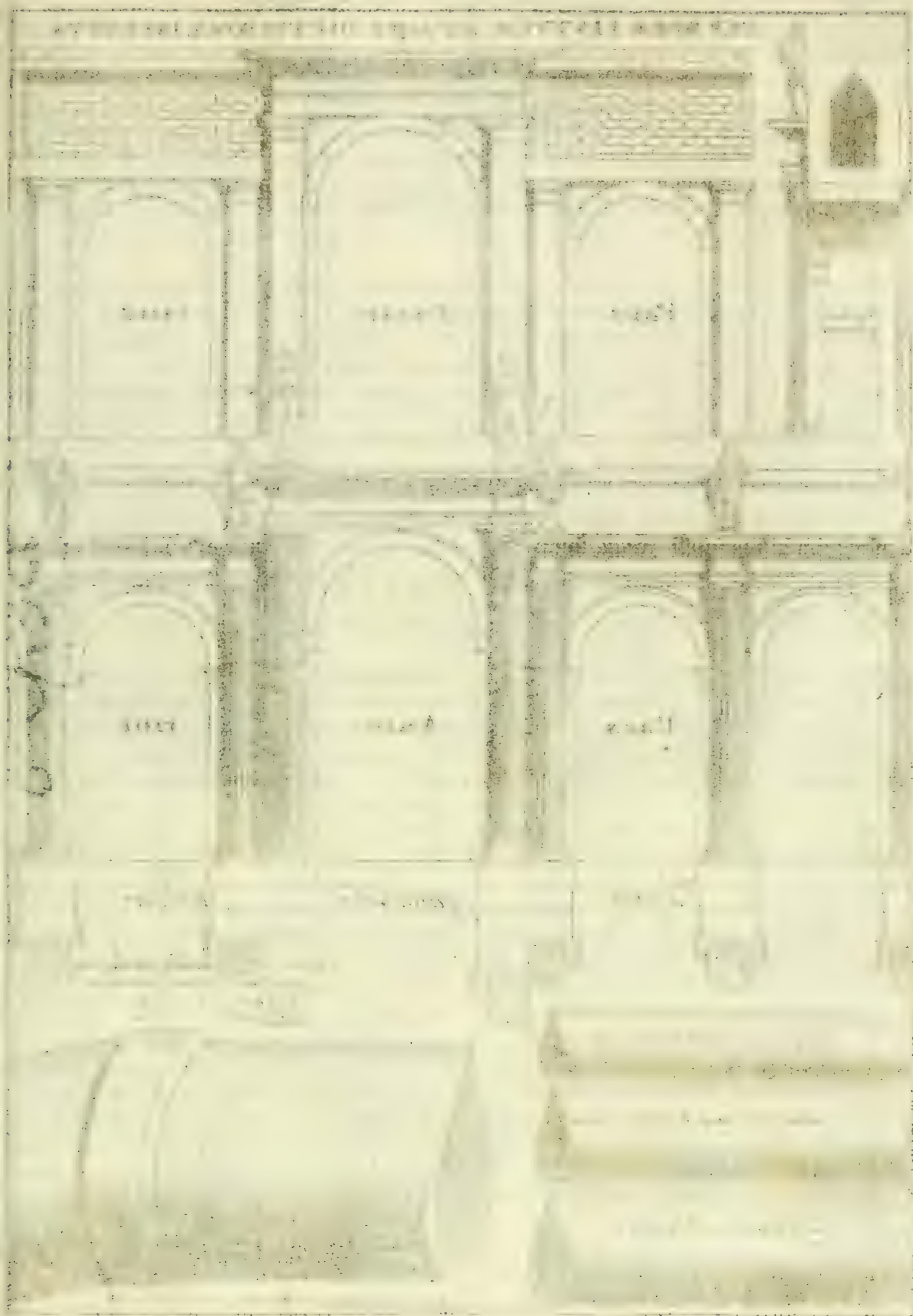
In vita Claudii cap. 28.

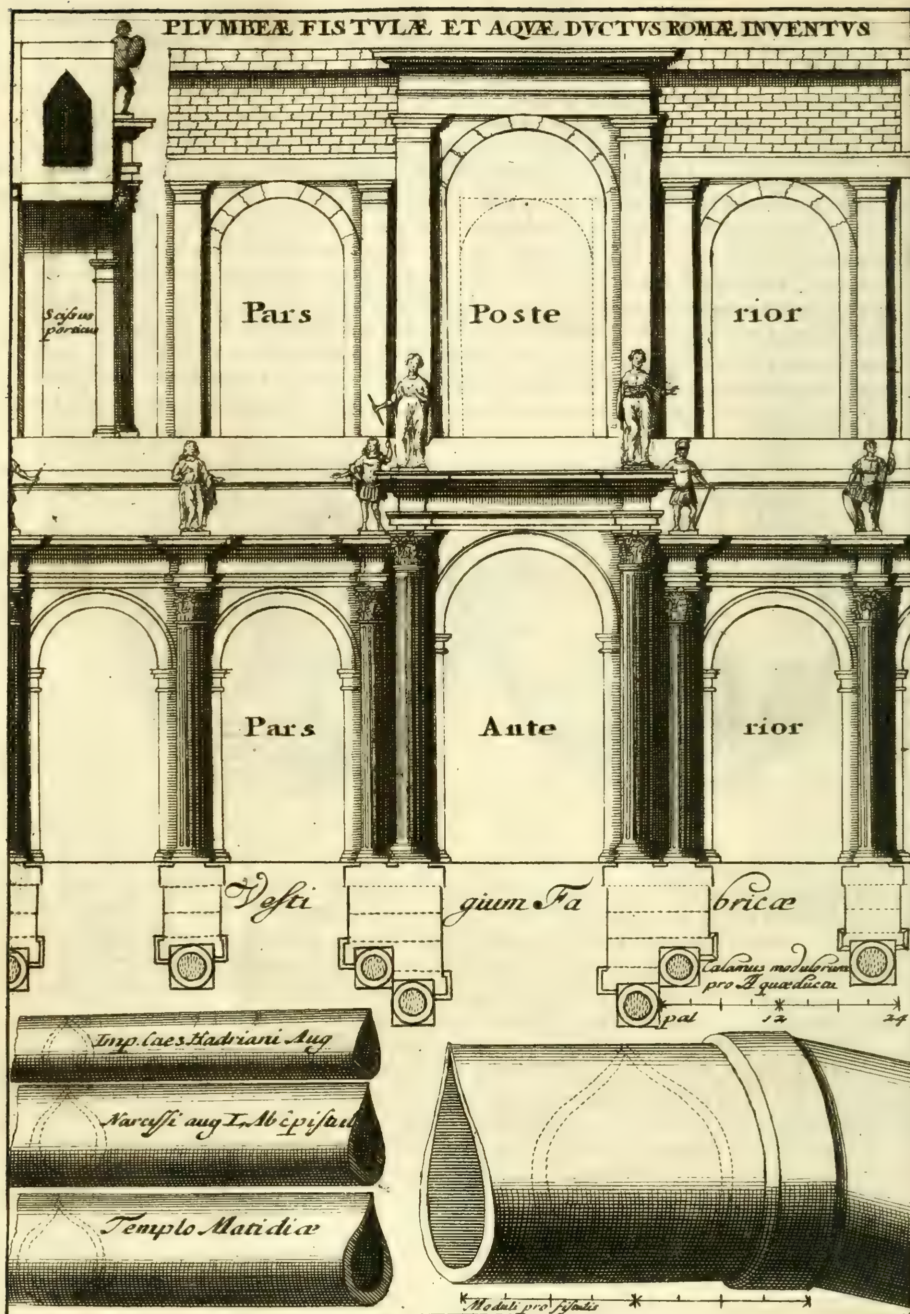
Lib. 33. cap. 10.

Juv. Sat. 5.

Nec divitiæ Narcissi.
Indulsit Cæsar cui Claudius omnia, cujus
Paruit Imperiis, uxorem occidere jussus.

Sueto-

PLVMBEÆ FISTVLÆ ET AQVÆ DVCTVS ROMÆ INVENTVS
Pars Poste rior
Pars Ante rior
Vesti gium Fa bricæ
Calamus modulorum pro Aquæducat
pal 12 24
Imp. Caes Hadriani Aug
Narcissi aug L Ab epistul
Templo Matidiæ
Moduli pro fistulis

Suetonius: *Quærente Claudio de Fisci exiguitate non absurde est dictum: abundaturum si à duobus libertis in consortium reciperetur.* Dion: *Narcissus hominum ea tempestate potentissimus, & qui amplius quatuor millies sestertium possederit:* id est, plusquam centies centena millia, sive decem milliones aureorum. Idem consulenti Claudio nuptias Agrippinæ neptis palam dissuaserat, eidem infensus, & cum Augusta postea jurgatus. Quare irata fœmina cum primum licuit per Imperium filii Neronis, hominem sustulit, Tacitus: *Nec minus præparato Narcissus Claudii libertus, de cujus jurgiis adversus Agrippinam retuli, aspera custodia, & necessitate extrema ad mortem agitur, invito principe, cujus abditis adhuc vitiis per avaritiam, & prodigentiam mire congruebat.*

Sueton. in Claud. cap. 38.

Tac. l. 13. Annal.

Quoniam autem canalis ille plumbeus in latere finisteriore Templi repertus est: in dextero immanis alia è plumbo fistula est inventa, quinquaginta palmos sub terra defossa, lato hiantique, qualis majorum bombardarum extrinsecus solet esse, tubo: nec omni ex parte tereti, ac rotundo: sed paulum acuminato, ut latius qua fluebat in imo aqua spatium esset. Hujus fistulæ, quia longissime excurrebat, inventus non est exitus: & quia nullius auctoris nomine notabatur, earundem Narcissi Balnearum fortasse fuit; aquarum videlicet omnium receptaculum, quæ, è superioribus tubis confluentes, humiliori latiorique alveo ducebantur ad Tiberim.

Fistulæ plumbeæ Aquæductuum.

Alia quoque fistula hac posteriori minor, illa Narcissi latior est refossa in ipsis fabricæ Collegii fundamentis, cum hac Inscriptione:

IMP. CAES. HADRIANI. ANTONINI. AVG. PII
SVB. CVR. PORCI. POTITI. PROC. ANN. SYMPO. F.

Hæc omnia in ære incidenda curavimus. Sed quoniam altior arcus fultus majoribus columnis minores hinc inde arcus distinguebat (incertum quam ob causam, & an certa per intervalla alios æquales haberet) ibi aqua ductu inferiore fluens paulum ascendebat: vel si eodem procedebat æquilibrio, arcui majori aliquid aliud molitores substruxerant, ut fornicem aquæ inter parietes sustineret. Utrumque in postica parte ædificii punctis notatum est.

Jam quæ spectant ad corrivatas aquas, AQUAM VIRGINEM, de hac enim dicere cœperam, Agrippa deduxit. *Virgo ideo appellata,* ait Frontinus, *quod quærentibus aquam militibus puella virguncula quasdam venas monstravit, quas secuti qui foderant, ingentem Aquæ modum invenerunt. Ædicula fonti apposita hanc Virginem pictura ostendit.* Plinius aliam causam refert: *Idem,* inquit, *Agrippa, & Virginem adduxit ab octavi lapidis diverticulo xj. millia passuum Prænestina via. Juxta est Herculaneus rivus, quem refugiens, Virginis nomen obtinuit.* Aliam Cassiodorus lib. 7. Epist. 6. *Currit aqua Virgo sub delectatione purissima: quæ ideo sic appellata creditur, quòd nullis sordibus polluatur.* Dion: *Aquam, quæ Virgo vocabatur, propriis sumptibus Agrippa adduxit, Augustamque nominavit; quod ita gratum fuit Augusto, ut inopia aliquando vini existente cum queritaretur populus, satis provisum diceret esse ab Agrippa, nequis eorum siti, periret.* Frontinus post tertium Consulatum Agrippæ id factum scribit C. Sentio Sp. Lucretio Coss. Anno Urbis DCCXXXV. cum quo consentit Dion: Plinius: *Agrippa,* inquit, *in Ædilitate sua* (& fuisse Ædilem post Consulatum idem eodem capite testatur) *adjecta Virgine Aqua, cæteris corrivatis, atque emendatis, lacus DCC. fecit, præterea salientes CV. Castella CXXX. complura etiam cultu magnifica: operibus iis signa CCC. ærea, aut marmorea imposuit, columnas ex marmore CCCC. eaque omnia annuo spatio.* Numerum fontium innumerabilem, quos alii faciendos curarunt, quisque potest conjicere. *Pars unius Juliæ,* inquit

Plin. lib. 32. cap. 3.

Lib. 54.

Front. l. 2.

Dion. l. 54.

Plin. l. 36. cap. 15.

Fronti-

Front. l. 1. Frontinus, *Castellis CCLII. Montis Esquilini usibus effunditur.* Porro fons Aquæ Virginis, eodem fere, ubi nunc est, loco fuit, juxta Septa, sive eorum Porticus, non longe à Colle Hortorum adjuncta Æde Juturnæ. Ovidius:

Te quoque lux eadem Turni soror æde recepit,
Hic ubi virginea campus obitur Aqua.

Arcus Virginis, ait Frontinus, *initium habent sub Hortis Lucullianis*, hi erant in Colle Hortorum, *finiuntur in Campo Martio secundum frontem Septorum.* Ibi vero emergebant aquæ, ubi desinebant arcus. Hos arcus disturbavit C. Cæsar, quia nimirum Amphitheatrum juxta Septa inchoaverat, Claudius restituit.

Deinde aliquot seculis intercœptam, & dilapsam Nicolaus V. tum Sixtus IV. deinde Pius IV. acquisitis etiam novis fontibus restituerunt. Tactu præstitisse olim Virginem, haustu Martiam tradit Plinius. Nunc Virgo, Trevia nomine, Martia pridem intercœpta, tactu pariter haustuque præcellit: non solum publicis, sed privatis etiam Civium usibus totam per Urbem distributa. *Plin. lib. 31. cap. 3.*

Aqua Julia. JULIAM idem Agrippa deduxit. Sed XIII. annis ante Virginem anno Urbis DCCXXI. ad milliarium ab Urbe XII. via Latina: acquisitæque ab inventore nomen Juliæ est datum; hæc ductu quindecim millium passuum prope portam Næviam parte sui effundebatur. Frontinus: *Prius tamen pars Juliæ ad Spem Veterem* (hujus Ædes ad eam portam fuit) *excepta Castellis CCLII. montis usibus diffunditur;* altera pars effundebatur in Viminalem. Dion: *Eodem*, inquit, *tempore* (sub Triumviratu) *Aquæ, quas Julias nominarunt, IN URBEM CANALIBUS DUCTÆ SUNT.* *Front. lib. 1.* *Dion. l. 48.*

Lib. 1. Huic *TEPULA ab eodem Agrippa mixta est*, ut ait Frontinus; Quæ ante ex agro Tusculano collecta, & in Urbem perducta fuerat. Aliam exclusit, quæ dicebatur Crabra; *seu quia usum improbaverat; seu quia Tusculanis possessoribus relinquendam credebat*, ut idem Frontinus. In Viminalem Tepula exibat cum Julia, quamquam paulo inferiore libra. Censores autem Cn. Servilius Cepio, L. Cassius Longinus, qui eam in Urbem perduxerant, in Capitolium ante adducendam curaverunt. *Eodem anno Agrippa ductus Appiæ, Anienis, Martiæ pene dilapsos restituit, & singulari cura cum compluribus salientibus aquis instruxit Urbem:* Frontinus. Ejusdem *Appiæ*, ut ait Plinius, *Anienis, Tepulæ ductus reficere. Q. Marcius jussus à Senatu, novam à nomine suo appellatam cuniculis per montes actis intra Præturæ suæ tempus adduxit.* *Lib. 1.* *Plin. lib. 36. cap. 15.*

Aqua Martia. Hæc est Aqua MARTIA, eodem auctore, *inter reliqua Deum munere Urbi tributa clarissima aquarum omnium in toto Orbe, frigoris salubritatisque palma: præconio Urbis: stagnino colore præviridi, splendore & rigore gratissima.* Quod postremum illi attribuit Frontinus. Statius: *Plin. lib. 31. cap. 3.* *Sylvar. l. 1.*

Marsasque nives, & frigora ducens
Martia.

Et alibi eodem libro:

Teque per obliquum penitus quæ laberis amnem
Martia! & audaci transcurris flumina plumbo.

Nam & flumina Aquæductus trajiciebant, teste Frontino. Hæc ad milliarium XXXIII. concepta in Pelignis nomine quondam Aufeja, ductu passuum LX. millium DCCX. & semis corrivata est. *Transit*, inquit Plinius, *Marsos, & Fucinum lacum Romam non dubie petens. Mox specu mersa in Tiburtina se aperit IX. m. p. fornicibus structis perducta.* Paulo aliter Frontinus: *Opere*, inquit, *supra terram passuum vij. millium CCCCXLIII.* Neque ille Anci Marcii mentionem fecit, qui, teste Plinio, primus eam auspicatus est in Urbem ducere; quod tamen vix persuaserit, cum eo Rege longè à ditione Romanorum tam ipsa, quàm regio, in qua oriebatur, Romanis esset ignota. *Martia unde deducta quo effunderetur.*

Emer-

Pag. 261

Emergebat autem cum Julia, & Tepula ad Viminalem portam, quæ nunc, ut aliàs dixi, clausa est. Et parte sui post Hortos Pallantinos in Esquiliis, teste Frontino, mixta rivo Herculano dejiciebat se per Cœlium. Perducta est etiam in Capitolium, & Aventinum, sed postquam in Cœlium, & Aventinum deducta est à Nerone Claudia, exclusa ab his & Martia, & Julia est. *Quo fiebat*, inquit Frontinus, *ut quoties defectio aliqua intervenisset Aquæ Claudiæ, celeberrimi colles sitirent.* Quare Trajanus ampliore opere his collibus Martiam reddidit, & suas in Thermas induxit. Ideo & Trajanam appellatam, non dubitant Fulvius, & Marlianus. Eodem Frontino auctore *omni parte Urbis lacus tam novi, quam veteres plerique binos salientes diversarum aquarum acceperunt; ut si casus alterutram impedisset, altera sufficiente non destitueretur usus.* Ex quo apparet tam Cæsarum, & Curatorum providentia, quam geminatis ubique fontibus aquarum ubertas. Denique cum aliæ aliis usibus assignarentur. *Martia tota potui*, ut idem ait, *propter salubritatem serviebat.* Ejus ductus cum Augustus, sive Agrippa ejus nomine, & Titus refecissent (Dion enim Agrippam: Inscriptio portæ Esquilinæ Augustum pronunciat) M. Antoninus iterum restituit, & novum illi fontem Antonianum nomine adjecit. Aliam aquam ejusdem bonitatis, ante adjecerat Augustus, quæ ab inventore Augusta dicta est.

Front. l. 2.

Martia serviebat potui.

Lib. 49.

CLAUDIA bonitate MARTIÆ proxima, & illa altior, à Cajo Caligula inchoatis binis ductibus, à Claudio perfectis per millia passuum XLVI. auctore Frontino, subterraneo, & arcuato opere cum Aniene Novo perducta est. *A lapide*, inquit Plinius, *quadragesimo* (XXXVIII. juxta Frontinum) *ad eam excelsitatem, ut in omnes Urbis montes levarentur, influxere Curtius, atque Cæruleus fontes.* Suetonius: *Claudiæ aquæ gelidos, & uberes fontes eorum alteri Cæruleo, alteri Curtio, & Albudino nomen est: simulque rivum Anienis novo lapideo opere in Urbem perduxit, divisitque in plurimos, & ornatissimos lacus.* Ductus Anienis efficiebat passuum LVIII. millia DCC. opere omnium altissimo, qua arcuatum attollebatur. Hic Romæ cum Claudia mixtus eam frequenter abactis secum ripis limo turbidus vitiabat: nec minus cæteras, in quarum specus, quod altissime flueret, ab aquariis inducebatur: donec Nerva Principe tam Anio, quam reliquæ inter se discretæ fluxerunt.

Aqua Claudia.

In vita Claudii cap. 20.

Dictus hic ANIO NOVUS ad VETERIS discrimen, quem M. Curius L. Papyrius Cursor Censores in Urbem deducendum curarunt. Ann. Urb. CCCCLXXXIC. Effluebat ANIO VETUS in salinas, qui locus erat

Anio novus & vetus.

ad portam Trigeminam; alia sui parte intra portam Esquilinam per altiores Urbis tractus distribuebantur. Postea verò, quòd turbulentus, & minus salubris esset, in hortorum rigationem, atque in ipsius Urbis sordidiora ministeria destinatus est. Hi duo rivi Anienis ex Aniene flumine in Urbem corrivati. Sed vetus humilior, quia propiùs Urbem, supra Tibur XX. milliario concipiebatur. At Claudia, quæ post Anienem, secundum tenebat altitudinis locum, post Hortos Palantianos (Hi erant ad S. Eusebium in Colle Esquilino) finitis arcubus, cum Aniene novo fistulis per Urbem distribuebatur. Sed ante, partem sui ad portam nunc Majorem transferebat in Cœlium. Nero enim extructis arcubus deduci voluit in Palatium. *Ii directi*, inquit Frontinus, *per Cœlium Montem juxta Templum D. Claudii terminantur.* Et: *Nero Imperator Claudiam opere arcuato aßumpsit, exceptam usque ad Templum D. Claudii perduxit, ut inde distribueretur.* Erant ibi Castella, per quæ partim lævorsum in Aventinum, partim in Palatinum dextrorsum distribuebatur. Porro Arcuum Neronianum magna pars adhuc visitur, longo tractu intersecantium Cœlium Montem. Incipientes enim ab ea, quam dixi, porta, secundum Hortos Card. Federici Cornelii per dorsum Cœlii procurrunt ad Basilicam Lateranensem: inde ad Ædem S. Stephani cognomento Rotundam, ubi dicitur olim fuisse Templum Claudii. *His modum*, Aquæ, *quem acceperunt*, ait Frontinus, *aut circa ipsum Montem Cœlium, aut in Palatium, Aventinumque, & in Transtyberinam Regionem demittunt.* Quare Arcus, qui inde conversi ad Templum SS. Joannis, & Pauli descendunt in Vallem inter Cœlium, & Palatinum sitam, in quem postremò Aquam deferebant, Neronianum nomen non habuerunt; vel antiquiores illo, vel recentiores. Arcus autem Neronianos L. Septimius Severus, & Antoninus filius reficiendos curarunt, quod notat vetus lapis, ut ait Marlianus, repertus ad Portam Næviam; cum ante Aquæductus omnes Vespasianus, ac Titus reddita aqua restituissent. De Claudia in Aventinum perducta scripsit etiam Cassiodorus lib. 7. ep. 6. *Claudiam per tantam fastigii molem sic ad Aventini caput esse perductam, ut, cum ibi ex alto lapsu ceciderit, cacumen illud quasi imam vallem irrigare videatur.*

Ubi Claudia effunderetur.

Front. lib. I.

Idem lib. I.

Arcus Neroniani ad excipiendam aquam Claudiam.

ALSIETINAM providit Augustus, ideo & Augusta dicta est. Hæc *omnibus humilior erat*, ut ait Frontinus, parum salubris: Naumachiæ, quam Augustus trans Tiberim fecit, Hortis subjacentibus, & usibus privatorum inserviens.

Herculaneus rivus

Front. lib. I.

HERCULANEUS RIVUS supra Anienem novum conceptus ei postea jungebatur, gratiam splendoris amittens, cum esset natura purissimus. In Urbe etiam Martiæ adjunctus Cœlium irrigabat.

Aqua Appia.

APPIA à nobis ultimo dicitur, quæ primo est ab Appio Claudio, cui postea Cæco cognomen fuit, deducta, M. Valerio Maximo, P. Decio Murena Coss. Anno Urbis CCCCXLII. Cassiodorus: *His Consulibus per Appium Claudium Censorem via facta, & aqua inducta est, quæ ipsius nomine nuncupatur.* Inter milliarium VI. & VIII. concepta, passuum amplius undecim millibus derivata effundebatur prope portam Capenam, & Trigeminam, ad Salinas, fluens usque ad Campum Martium. Hæc post Alsietinam maxime humilis, & subterraneo labens rivo, quod teste Frontino; *humiliore directura antiquiores perducerent, nondum explorata arte librandi, vel quia sponte aquas celarent, ne hostis interciperet.* Sed tamen illis magnæ fuit laudi cæpisse, quod deinde tantam aquarum copiam, & commoda in Civitatem invexit.

Numerus Aquarum Romanarum.

Hæ porro aquæ, quæ variis temporibus fluxerunt Romanam in Urbem, sunt: Appia: Anio Vetus, & Novus: Martia, cui addita est Augusta ab Augusto usque ad caput Martiæ deducta, & fons Antonianus: Alsietina: Tepula, cui

postea

postea mixta est Julia, Crabra, quæ primum pro voluntate aquariorum, deinde tota jussu Imperatoris exclusa est: Aqua Virgo: Claudia, quæ triplex, Albudina, Curtia, & Cærulea: Demum Herculanea, sive Herculaneus rivus una cum Claudia fluens. Aliæ multæ numerantur. Sed quis post M. Aurelium Imperatorem deduxerit, plane non liquet. Varii quidem Cæsares ductus vetustate collabentes usque ad Theodoricum Regem instaurarunt, & aquas dilapsas, vel interceptas restituerunt: in colles, quos antea non irrigabant, deduxerunt, & ad suas Thermas, Balnea, Nymphæa, Prætoria; unde illis novum nomen quæsitum est. Ut Aquæ Trajanæ, quæ, ut ajebam, Martia erat. Quid? si idem accidit Anieni Novo? Nam Trajanus, ne ille flueret lutulentus, ac turbidus excipi ex lacu jussit, ubi aqua purissima erat, non ex flumine: *Cæsarem*, inquit Frontinus, *Nervam, Trajanum præscribente titulo.* Sed tamen cùm aquis, quas enumeravi, aliæ ab aliis, & post Frontinum perductæ adjiciantur, prætereundæ non sunt: etsi quædam non fontes, sed nomina multiplicant. *Sabatina*, quæ in lacu Sabate, ut ait Festus, excipiebatur. *Alexandrina*, de qua Lampridius: *Thermas sui nominis fecit* Alexander *juxta eas, quæ Neronianæ fuerunt aqua inducta, quæ nunc Alexandrina dicitur.* Nisi hæc, ut Trajana, vetus erat, *Septimiana:* nisi hæc quoque ex antiquis fuit. *Severiana:* sed cur hæc Septimiana non est? *Ciminia:* quam Sabatinam dicit Onuphrius. Annia, Algentiana: mihi sanè ignotæ. *Cærulea, Albudina:* malè additæ, nam sunt partes Claudiæ. *Damnata:* hæc, reor, Crabra est, quam exclusit emisitque Agrippa. Aurelia, Antoniana: sed ad quem Cæsarem referendæ? nam plures Aurelii Antonini. Quorum unus ductus Martiæ instauravit, & aquam dilabentem reduxit, ut in Arcu portæ nunc S. Laurentii legitur.

Aquæductus instaurati.

Nomina non semper aquas multiplicant.

IMP. CAES. M. AVRELIVS. ANTONINVS. PIVS. FELIX. AVG. PARTH. MAXIM
BRIT. MAXIMVS. PONTIFEX. MAXIMVS
AQVAM. MARCIAM. VARIIS. KASIBVS. IMPEDITAM. PVRGATO. FONTE. EXCISIS. ET. PERFORATIS
MONTIBVS. RESTITVTA. FORMA. ADQVISITO. ETIAM. FONTE. NOVO. ANTONINIANO
IN. SACRAM. VRBEM. SVAM. PERDVCENDAM. CVRAVIT

Ab hoc Cæsare Aureliam fortasse adjecto ad Martiam nomine, & Antonianam cum illa permixtam habemus. Quis autem è Marcis Aureliis Antoninis præter Caracallam, Parthicum se, & Britannicum Max. dixisset?

Jam Aquæductus teste Frontino prope Urbem, nempe à *sexto milliario plures aquas singuli sustinebant;* Romæ autem fuisse quatuordecim testatur Procopius. *Romæ*, inquit, *Aquæductus decem, & quatuor numero sunt, cocto ex lapide per priscos homines ædificati, ea latitudine, ac simul profunditate, ut equester vir aliquis ipso cum equo per eos superne evadere liberius queat.* Ideoquè Bellisarius, ne per eos Gothi transirent, ædificio complexus munivit, ac sepsit. Quo tempore cum iidem Gothi in Urbis obsidione Aquas omnes sustulissent, quæ præter reliqua commoda versatiles molas ad conterenda frumenta volvebant; molas frumentarias, quas hodiequè in medio Tiberi ædificari videmus, excogitavit Bellisarius. Hæ multiplici laxoque ferreo vinculo ripis alligantur: tum ligneis machinis, quæ denticulatis rotis committuntur, expansas tabulas flumini objicientibus, & undarum verticoso impetu circumactis, insertos supra immanis ponderis molares lapides celerrime versant. Cæterum paulo ante Gothicum bellum Theodoricus Rex Italiæ curaverat ductus reficiendos. Jubet enim apud Cassiodorum: *Si quid autem conficiente senio fuerit demolitum, pervigili celeritate reparetur; ut & constructio*

Romæ XIV. aquæductus.

Molæ ad conterenda frumenta inventæ.

fabricæ

fabricæ illibata permaneat, & aquæ distributio nulla se custodum venalitate subducat. Tanta vero non modo publicè, sed etiam privatim per Urbem vis aquæ distributa erat; ut vix animo queat comprehendi. Strabo: *Flumina per Urbem, & Cloacas videri fluere, atque unamquamque domum propemodum habere fistulas, & canales, quibus aquam inducat.* Frontinus: *Irriguos agros, tabernas, cœnacula, & conceptelas, denique omnes perpetuis salientibus instructas invenimus.* Plinius: *Si quis diligentius æstimaverit aquarum abundantiam in publico, balneis, piscinis, domibus, euripis, hortis suburbanis, villis spatioque advenientes, extructos arcus, montes perfossos, convalles æquatas, fatebitur nihil magis mirandum fuisse in toto Orbe terrarum.* Frontinus: *Sentit hanc curam Regina, & Domina Orbis in dies, quæ terrarum Dea consistit, cui par nihil, & nihil secundum: & magis sentiet salubritas ejusdem æternæ Urbis; aucto castellorum, operum, munerum, & lacuum numero nec minus ad privatos commodum, quod ex incremento beneficiorum ejus diffunditur.* Quorum similia usurpare hac tempestate possumus influentibus in Urbem uberrima copia Aquis, Virgine, Fœlice, Paulina, & in omnes Urbis angulos distributis. Sed ex his sola Virgo potui idonea. Et forte accidet aliquando; ut etiam Martia, illa aquarum Regina, Dominæ Urbi restituatur.

Strabo l. 5. *Front. l. 2.* *Plin. lib. 36. cap. 15.* *Front. l. 2.*

Cap. XIX.

Thermæ.

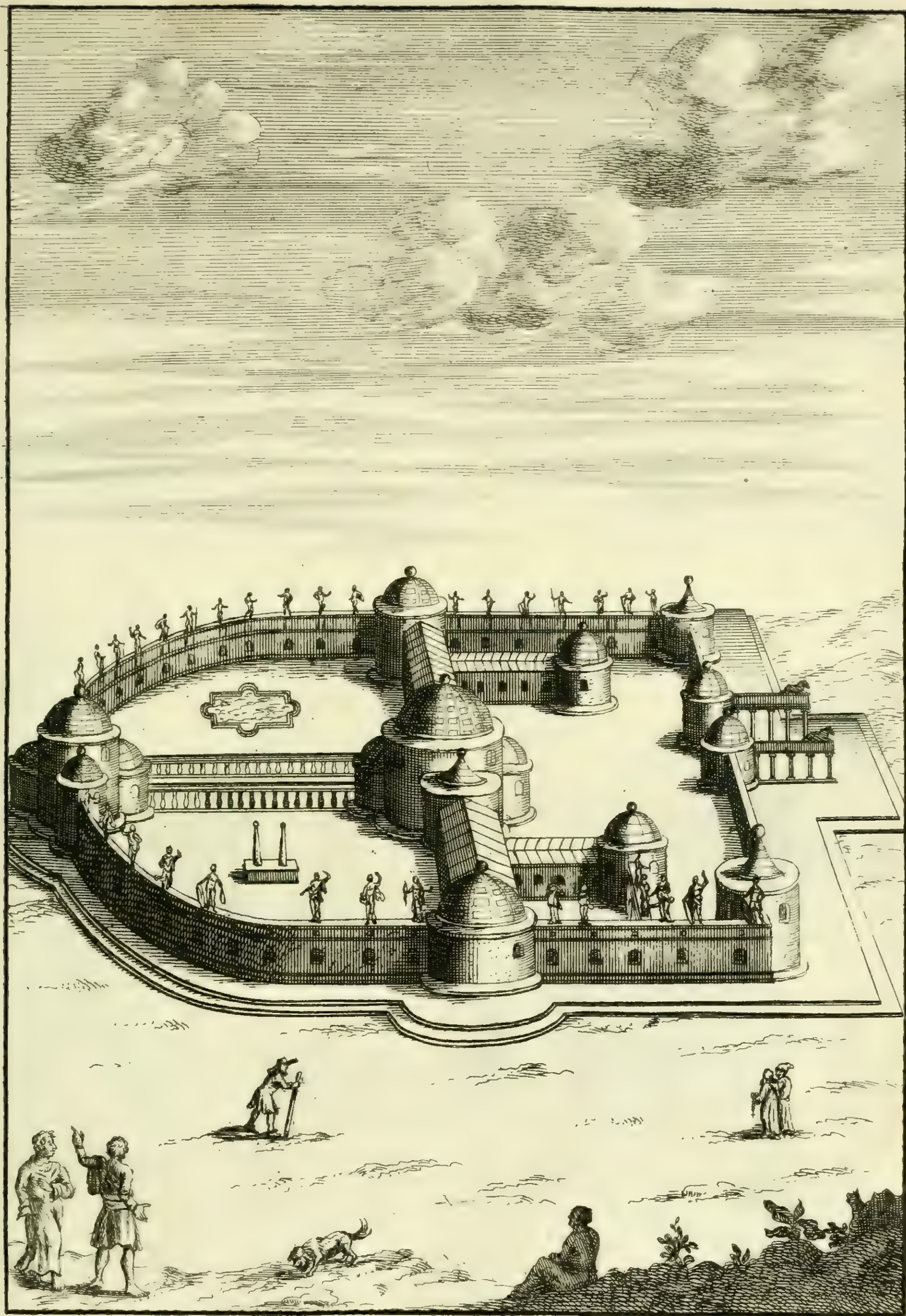
THermæ Agrippæ, & nonnullorum Cæsarum, Martio minorique Campo assignantur. De iis, aliisque nunc institutus sermo est. Porrò THERMÆ calida dicuntur loca, in quibus non solum Aqua, sed etiam vapore, halituque corpora incalescunt. θερμὴ enim calor est. Livius cum saltum Thermopylarum in Græcia inter duo altissima juga describeret: *ideò*, inquit, *Pylæ, & ab aliis, quia calidæ aquæ in ipsis faucibus sunt, Thermopylæ locus appellatus: nobilis Lacedæmoniorum adversus Persas morte magis memorabili, quam pugna.* THERMÆ igitur Romanis BALNEA fuere calidarum aquarum, unde ædificiis adhæsit nomen; quamquam in iis etiam frigida perfunderentur. Admiranda autem est earum amplitudo, & numerus; nam de luxu alibi est dictum. De amplitudine Ammianus: *Lavacra* enim dixit *in modum provinciarum extructa;* & quæ supersunt ex Antonianis, ac Diocletianis reliquiæ abunde confirmant: quæque ab his vestigia Romani Architecti linearunt. At numerus fere sine numero; supra octingentas, P. Victor agnovit. Plinius: *Quæ nunc Romæ ad infinitum auxere numerum.* Quotidie enim lavabant ante cœnam hora, ut ait Martialis, octava; quæ undevigesimæ Italicæ æstate: hyeme vigesimæ primæ circiter respondet. Nam Romani horas inæquales duodecim de die numerarunt. Itaque præter lavacra Principum, quæ gratuita populo præbebant, & alia quæ conducebantur; suas quisque balineas domi fere habebat, præsertim nobiles Cives ad privatos usus. De modo ædificandi Vitruvius, & apud illum Interpretes. Hic de Thermis Principum sermo est.

Thermæ quid sint. *Dec. 4. l. 6.* *Thermæ Romanis Balnea.* *Et fere innumera.* *Lib. 36. c. 15.* *Lib. 4. Ep. 8.* *Vitruv. lib. 5. cap. 10.*

Fuere in Campo, aut finibus campi utriusque, THERMÆ AGRIPPÆ, quas excitavit Agrippa prope Pantheon. Dion: *Agrippa Vaporarium Laconicum fecit. Laconicum autem vocatur id genus Balnei, quoniam hic tum nudari corpora, tum inungi oleo præcipuè videbantur.* Idem: *Moriens Agrippa populo hortos, & balneum à se denominatum legavit, ut gratis lavarentur.* Ad earum ornatum pertinent statuæ

Thermæ Agrippæ. *Dion. l. 53.*

ibi

THERMAE M. AGRIPPAE

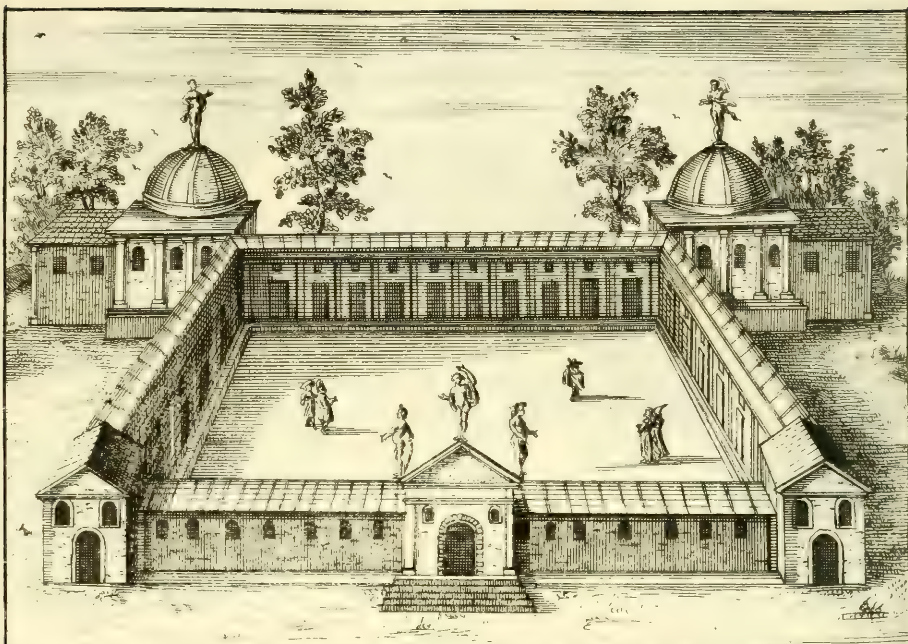

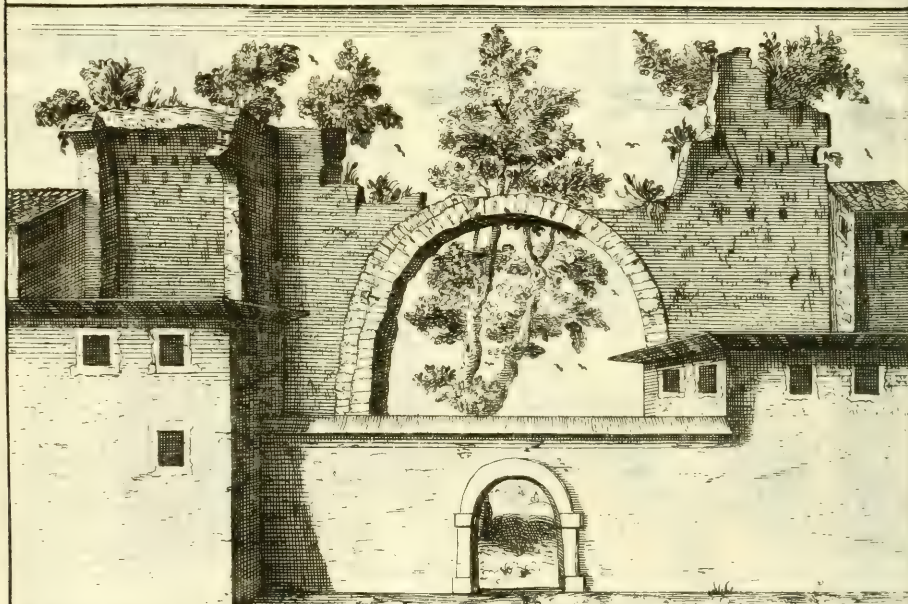

VESTIGIA THERMARVM AGRIPPÆ

THERMAE·NERONIANAE·POSTEA·ALEXANDRINAE·DICTAE

VESTIGIA THERMARVM·NERONIS IN AEDIBVS MEDICAEIS

ibi ab Agrippa positæ. *Inter quas distringentem se à Lysippo factum ante Thermas dicavit mire gratum Tiberio Principi. Qui non quivit temperare sibi in eo, quamquam imperiosus sui, inter initia principatus: transtulitque in cubiculum ibi signo substituto: Eumque clamoribus populi reposcentis reposuit;* ut Plinius. Et picturæ, de quibus idem: *In Thermarum, quoque calidissima parte marmoribus incluserat Agrippa parvas tabellas paulo ante cum reficerentur sublatas.* Idem: *Agrippa in Thermis, quas Romæ fecit figlinum opus encausto pinxit, in reliquis albaria adornavit: non dubie vitreas facturus cameras, si prius inventum id fuisset, aut à parietibus scene, ut diximus Scauri, pervenisset in cameras.* Ambigi potest, an ad easdem Thermas, & Pantheon Campus Agrippæ fuerit, an potius ad Porticum Vipsaniam, & Aquæ Virginis fontem. *Campum autem Agrippæ, Porticu excepta, ac Diribitorium ipse Augustus dedicavit, sive publici juris fecit.* Hæc porro sunt Agrippæ monimenta; quæ memorat Tacitus: *Sed solatium populo exturbato, & profugo Campum Martis, ac monumenta Agrippæ; Hortos, quin etiam suos* Nero, *patefecit.*

Lib. 35. cap. 4. *Lib. 36. cap. 35.* *Dion. l. 55.* *Tac. lib. 15. Annal.*

Idem NERO SUAS etiam in Campo THERMAS extruxit, eximii operis. Testatur Martialis:

Thermæ Neronis. *Lib. 7. Ep. 33.*

> . . . . *quid Nerone pejus?*
> *Quid Thermis melius Neronianis?*

De iis & Statius laudans balneum Etrusci:

Stat. lib. 1. Sylvar.

> . . . . *fas sit componere magnis*
> *Parva, Neronea nec qui modo lotus in unda*
> *Hic iterum sudare neget &c.*

Hæ nono Imperii anno ædificatæ à Nerone sunt, ut ait Eusebius in Chronico, *quas Neronianas appellavit.* Sed *Thermæ* NERONIANÆ, ut ait P. Victor, *postea* ALEXANDRINÆ *dictæ.* Et Cassiod. in Chronico: *Thermæ à Nerone ædificatæ, quas Neronianas appellavit; cujus odio, mutato vocabulo nunc Alexandrinæ nominantur.* At Eusebius in eodem Chronico refert *novas ab Alexandro excitatas anno ejus Imperii quinto.* Et Lampridius: *Opera, inquit, veterum Principum instauravit, ipse nova multa instituit. In his Thermas nominis sui juxta eas, quæ Neronianæ fuerunt, aqua inducta, quæ Alexandrina nunc dicitur. Nemus Thermis suis de privatis ædibus suis, quas emerat, diruptis ædificiis fecit.* Dicendus est ergo Alexander veterum operum instaurator restituisse, atque ornasse, Neronis Thermas, & novas ipse ædificasse. Aliquis etiam timide dixerit: quòd hæ illis essent proximæ, fortasse utrasque dictas esse Alexandrinas. Semper enim in novos Principes prona adulatio est. Cum præsertim ille Neronianis, circumcirca, lucos, & sylvas addiderit: neque his tantum, sed etiam aliis lumina adjecerit, ut de nocte etiam usui essent. Quod notat idem Lampridius: *Artium vectigal pulcherrimum instituit. Ex eoque jussit Thermas, & quas ipse fundaverat, & superiores populi usibus exhiberi: sylvas etiam in Thermis publicis deputavit. Addidit & oleum luminibus Thermarum, cum antea non ante Auroram paterent, & ante Solis Occasum clauderentur.* Sed postea Tacitus Cæsar, auctore Vopisco, *denuo Thermas omnes ante lucernam claudi jussit, ne quid per noctem seditionis oriretur.* Apparent harum vestigia prope Templum S. Ludovici nationis Gallicæ in ædibus Mediceis ad Circum ejusdem Alexandri, hodie Navonium. Neronianæ in propinquo fuisse dicuntur.

Thermæ Alexandrina. *In vita Alexandri.* *Aqua Alexandrina.* *Luci circum Thermas.* *Ubi essent Thermæ Alexandri, & Neronis.*

Thermarum ADRIANI meminit P. Victor, & Sextus Rufus in Regione nona: alius veterum, quem ego viderim, non meminit. Spartianus ita scribit de Adriano: *Romæ instauravit lavacrum Agrippæ, eaque omnia propriis, & veterum nominibus consecravit.* His verbis adduci quispiam potest, ut putet, Thermas Agrippæ Adriani fuisse nuncupatas, & utrumque nomen sortitas, quare alias Adriani Thermas in Campo non esse vestigandas. Sed tamen auctoribus Sexto

Thermæ Adriani. *Thermæ Agrippæ.*

 Rufo,

Rufo, & P. Victore propriæ Adriani Thermæ in Campo statuendæ sunt. Eas autem prope Forum Antonini, nunc Columnæ, fuisse haud absimle veri est. Idem Adrianus lavacra pro sexibus separavit: vetuitque ne mulieres cum viris lavarent, ut [a] Spartianus, & [b] Dion testantur, quod postea iterum sanxit Alexander referente Lampridio.

a In vita Adriani.
b Dion. l. 69.

Thermæ Domitiani.
InChronico.
InChronico.
Plutar. in Poplic.
Tom. 1. Conc. & Anast. in vita.
Domitianus Thermas non fecit.

Ponuntur & THERMÆ DOMITIANI prope ejus Naumachiam in Campo ad Cœnobium Monialium Sancti Sylvestri, de qua supra. Eusebius perobscure de his: *Sub Domitiano multa opera Romæ facta, in quibus Thermæ Trajani, & Titianæ.* Idemque Cassiodorus: *Sub Domitiano insignissima Romæ facta sunt opera, Forum Trajani, Thermæ Trajanæ, & Titianæ.* Plutarchus Balneum quidem factum à Domitiano tradit, sed in Palatio, ut alias dixi, *si in Domitiani domo videant Porticum, vel Basilicam, vel Balneum, vel Pellicum diætam.* Verùm Ecclesiasticæ Historiæ de S. Sylvestro tradunt: *eum Ecclesiam fecisse, & constituisse titulum juxta Thermas Trajanas (alias,* ajunt, *Domitianas.)* Rursus de eodem: *Titulum suum constituisse juxta Thermas Domitianas, quæ cognominantur Trajanæ.* Rursus: *Consilium celebrasse intra Thermas Domitianas.* Titulus autem ille Equitii dictus est, quo Ædes S. Martini in Montibus hodieque insignitur: certisque vestigiis S. Pontificis memoriam designat: & id Templum conditum juxta Thermas Trajanas, supra retuli ex Anastasio. In hac dubitatione ponendum est, Domitianum etsi Balneum fecerit in Palatio, eo tamen loco Esquiliarum Thermas non fecisse, nihil enim de his legimus apud Ethnicos scriptores. Quod si dicas: Thermas Domitianus fecit, nec perfecit perfectas postea à Trajano: Ideoque nomen utriusque adeptæ non memorantur à Suetonio; contra est, quia etiam opera imperfecta Domitiano Suetonius ascripsit, ut Forum Nervæ, quod Forum Trajani dixit Cassiodorus. Cur igitur non idem scripsit de Thermis, si illum noverat earum conditorem? Deinde si inchoatas perfecisset Trajanus, Domitiani nomen, ut Forum Nervæ penitus amisissent. Sed cum Domitianus Thermas non fecerit, Thermæ tamen Titi ejus fratris in eo tractu vel auctæ à Domitiano, & ornatæ, vel propter incendium, quod sub Tito Romæ ingens fuit, non improbabiliter refectæ sunt. Quamobrem dictæ etiam Domitianæ. *Plurima,* inquit Suetonius, *& amplissima opera incendio absumpta restituit: sed omnia sub titulo tantum suo, ac sine ulla pristini auctoris memoria.* Jam Thermis à Trajano factis è Titi Cæsaris Thermæ proximæ erant & prope contiguæ. Quæ cum Domitianæ dicerentur; multos post annos ætate scriptorum vitæ S. Sylvestri, credibile est, propter ædificiorum propinquitatem, promiscue à vulgo fuisse usurpata nomina: & quia unum quodammodo esse videbantur, Trajanas Domitianas, Domitianas Trajanas esse dictas. Quod si non placet solutio, dicent alii meliora, quæ placeant. Nec sane ab his dicuntur, qui vel Domitianum fecisse Thermas nullo veteri auctore, affirmant: vel contra [a] eosdem negant Trajanum struxisse.

De quibus supra c. 10.

a P. Vict. & Pausaniam, & lapides
Thermæ Philippi.

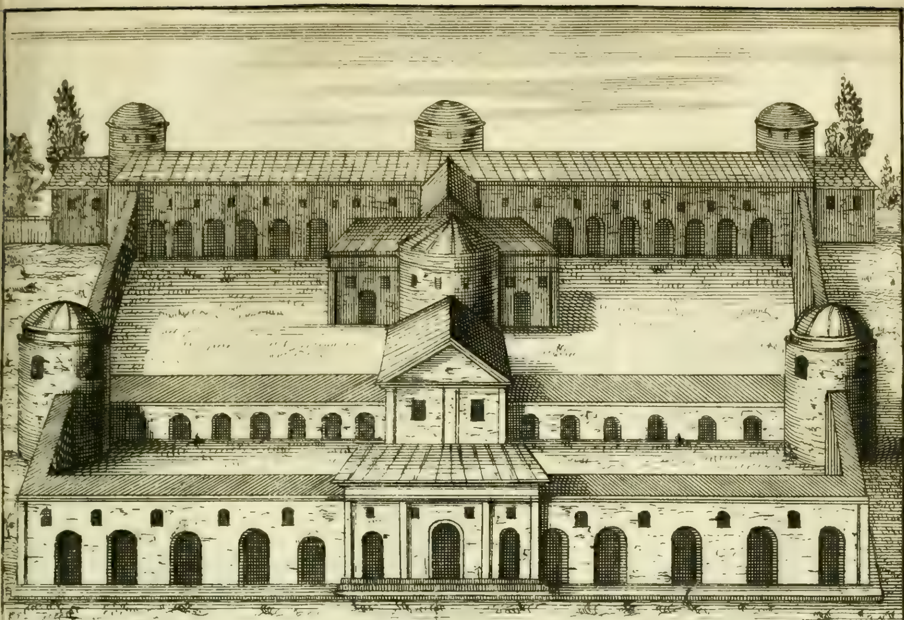
Thermas PHILIPPI cum Titianis, Trajanisque in tertia Regione, & parte Esquilini collis inter se propinquas jam statuimus. Alii Balnea Trajani statuunt in Aventino, Adriani vero in Esquiliis. Sed eruditiores cum P. Victore PRIVATA Trajani BALNEA in Aventino collocant, fortasse extructa ante adeptum Imperium. Adriani verò verius ponuntur in campo, ut diximus. Aurelius Victor in epitome: *Trajanus,* inquit, *ob honorem Suræ, cujus studio Imperium arripuerat, lavacra condidit.* De Thermis item Trajani Eutropius.

Eutr. l. 10.

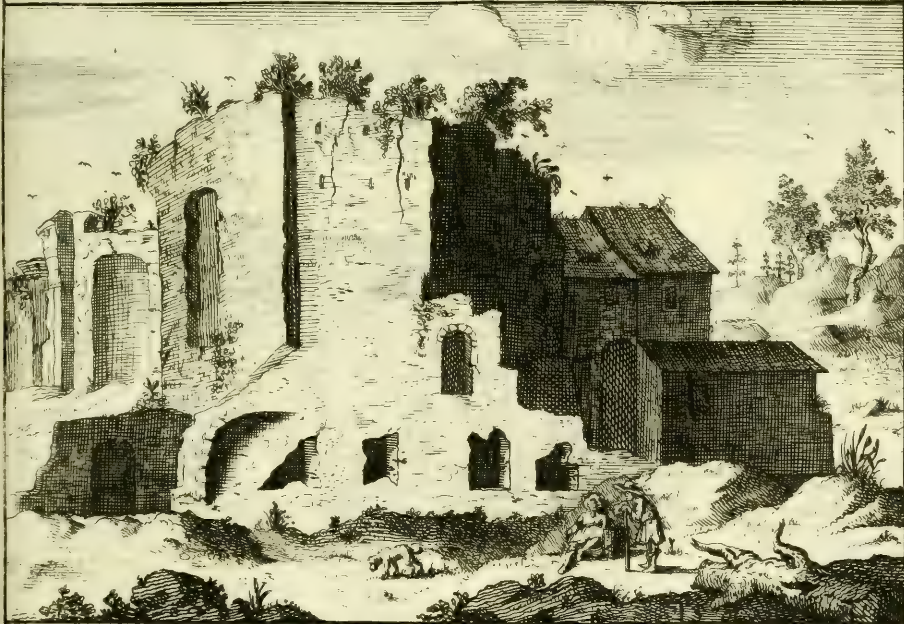
Thermæ Heliogab.

In Aventino quidem Thermæ Varianæ fuerunt, id est Heliogabili, qui & Varius est dictus. Eas P. Victor statuit in Regione xiij. Idemque ostendit plumbeus canalis in Aventino inventus versus portam Ostiensem S. Pauli in quo vetus erat Inscriptio:

AQVA.

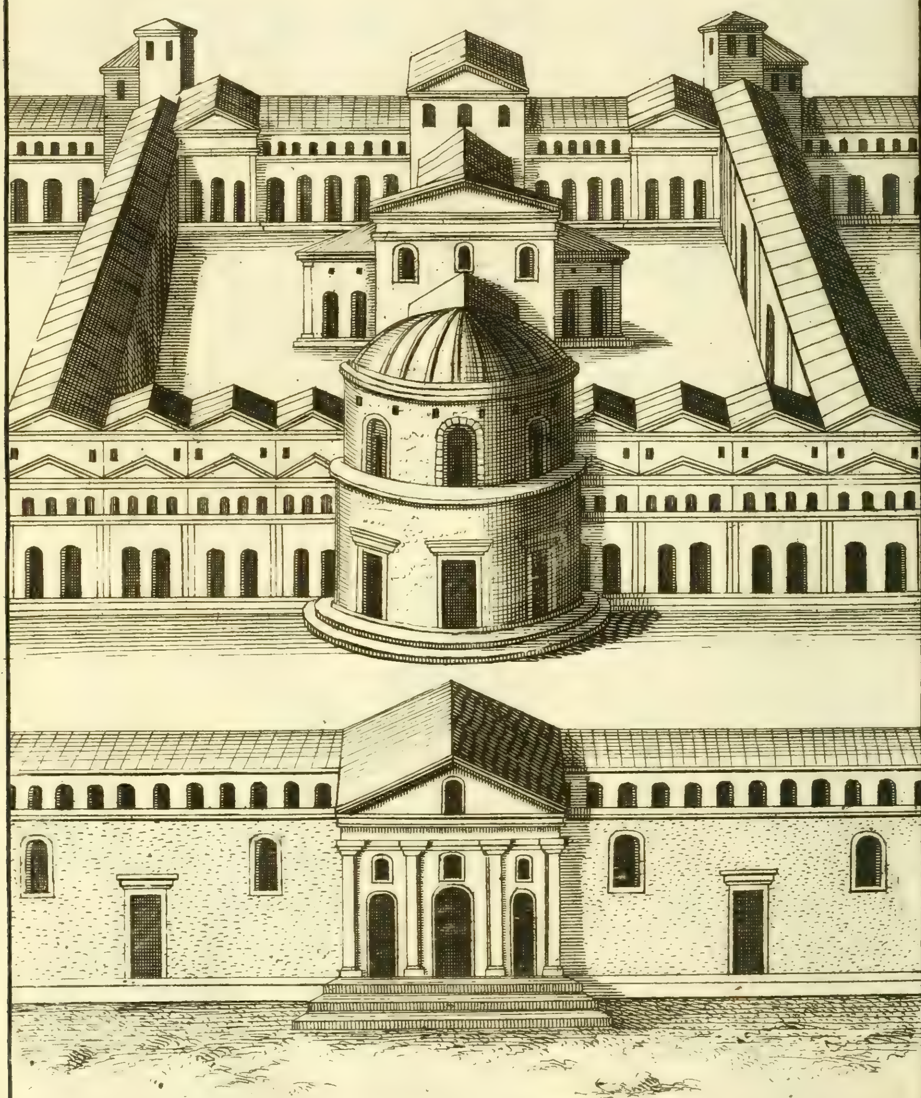

TITI IMPERATORIS THERMAE

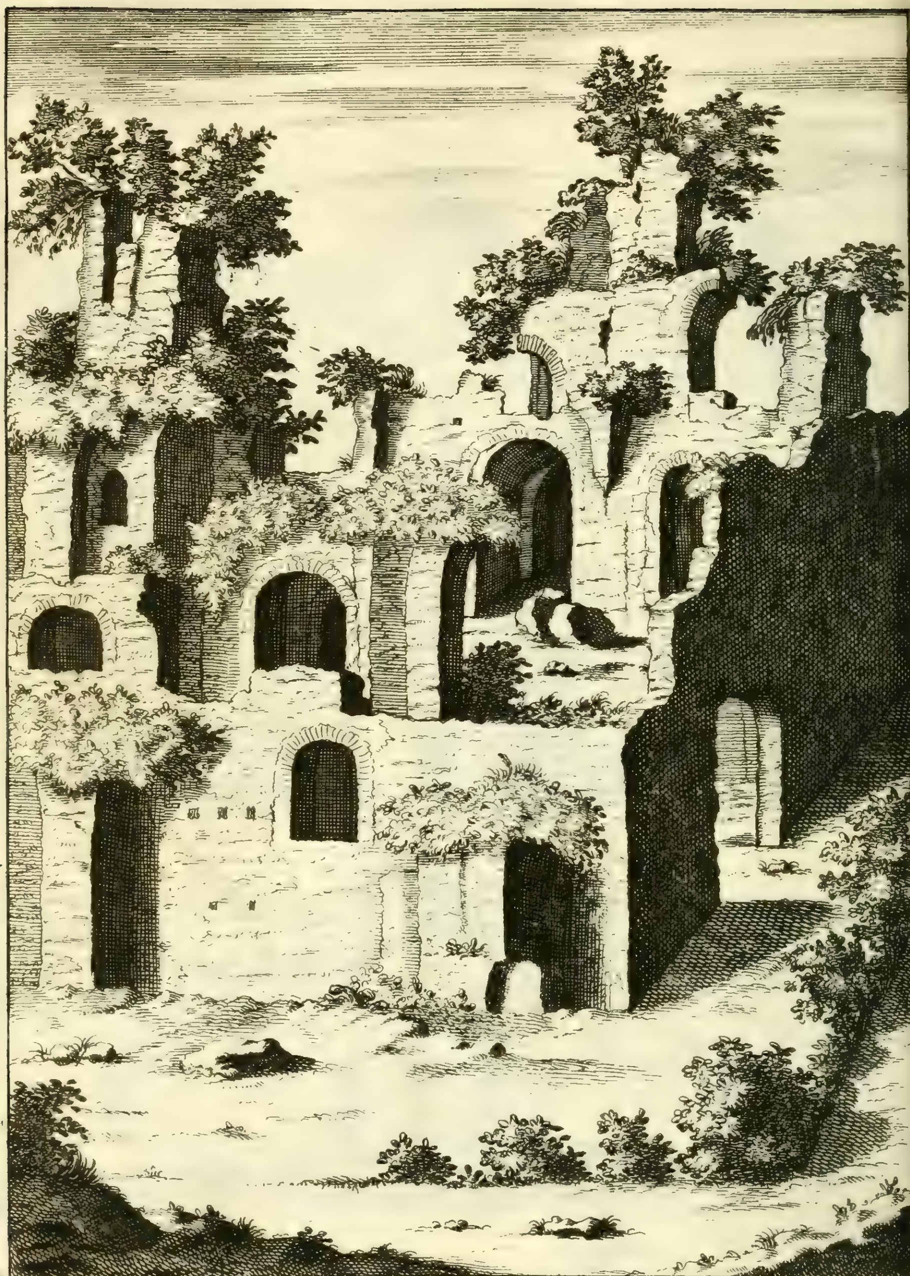
VESTIGIA THERMARVM

THERMAE ANTONINIANAE

THERMARVM ANTONINI VESTIGIA

AQVA. TRAIAN. Q. ANICIVS. Q. F. ANTONIAN CVR. THERMARVM. VARIANARVM

Dubium vero, an de his Lampridius loquatur. *Opera publica præter Ædem Heliogabali. Et Amphitheatri instauratio post exustionem, & lavacrum in vico Sulpitio, quod Antoninus Severi filius cœperat, nulla extant.* Hic fortasse est Antoninus Geta: Nam de altero Antonino Severi item filio videtur illa subjicere: *Et lavacrum quod Antoninus Caracalla dedicaverat & lavando, & populum admittendo. Sed Porticus defuerant, quæ postea ob hoc sub Decio Antonino extructæ sunt, & ab Alexandro perfectæ.* In vita Heliogab.

Hæ THERMÆ ANTONINIANÆ sunt omnium, quæ Romæ essent, nobilissimæ in Regione decima Piscinæ Publicæ, inter Aventinum, & Cœlium. Spartianus in Severo: *Vixit,* inquit, *diu in odio populi Antoninus, quamvis & vestimenta populo dederit, unde Caracallus est dictus, & Thermas magnificentissimas fecerit.* Idem: *opera Romæ reliquit,* Antoninus, *Thermas nominis sui eximias, quarum cellam solearem Architecti negant posse ulla imitatione, qua facta est, fieri. Nam & ex ære vel cupro Cancelli superpositi esse dicuntur, quibus cameratio tota concredita est, & tantum est spatii, ut id ipsum fieri negent potuisse docti Mechanici. Idem viam novam munivit, quæ est sub ejus Thermis, Antoninianis scilicet, qua pulchrius inter Romanas plateas non facile quidquam invenias.* Quam asserit inter Romanas plateas pulcherrimam, eam ut cætera fora Columnationibus, & Porticibus cinctam fuisse necesse est. Aurelius Victor: Per eum (Antoninum) *aucta Urbs magno accessu viæ novæ, & ad lavandum absoluta opera pulchri cultus. Habebant,* inquit Olympiodorus, *in usum lavantium sellas mille sexcentas, è polito marmore factas.* Fecisse Antoninum anno Imperii quarto scripsere Eusebius, & Cassiodorus in Chronicis. Has postea ornatas, ut dixi ab Heliogabalo, etiam Alexander, quod refert Lampridius, perfecit; & ornavit. Earum Ichnographiam, ex iis, quæ supersunt parietinis pervestigatam Serlius Architectus descripsit; asseruitque, symmetria partiumque dimensionibus, esse omnium, quæ extant pulcherrimas. Ubi sane multo major inspicitur ambitus, quam stantes reliquiæ demonstrent. Thermæ Antoninianæ. In vita Antonini Carac. In vita Alexandri. Lib. 3. Ant. Rom.

Quoniam autem præcelsi è laterculo parietes magnam intus locorum amplitudinem includunt; Paulus V. Pont. Max. qui in Cardinalatus purpura Seminarii Romani patrocinium sapientissimè gesserat, postea evectus ad Pontificatum collectæ ex tota Italia nobilissimæ Seminarianæ juventuti liberaliter indulsit, ut ex Thermis Antoninianis, tanquam è suburbano opportune commodum caperet. Itaque repurgato, & complanato solo; concisis sublatisque ruderibus, cum à contentione studiorum, & scholis vacant, ad Thermas animi gratia conveniunt, & ibi majoribus pilis, follibusque colludentes se se jucunda exercitatione reficiunt. Ut ex miserabili ruina Antonini moles jam refecta videatur; quod quæ membra abluerat, animos mœrore detergat: nec minus corporum, quàm bonam mentis valetudinem ad vitam, sapientiamque propagandam tueatur. Thermæ Antonini ad exercitationem Seminar. juventutis.

In proxima Regione portæ Capenæ Thermæ SEVERIANÆ, & COMMODIANÆ numerantur. De Severianis Spartianus: *Opera ejus,* Severi, *præcipuè extant Septizonium, & Thermæ Severianæ.* Meminit etiam Cassiodorus in Chronico. De Commodianis idem, & Eusebius scripserunt. Et Lampridius; *Opera ejus præter lavacrum quod Cleander nomine ipsius fecerat, nulla extant.* Herodianus: *Idem Cleander, Gymnasium quoque maximum exædificaverat, publicatis etiam balneis, ut eo modo populum inescaret.* Quidam Thermas Severi Septimianas nominant, easque trans Tiberim locant. At Spartianus Severianas appellat, quas P. Victor Thermæ Severi & Commodi. In Severo. In Commodo. Herod. l. 1.

ſtatuit in prima Regione portæ Capenæ. Quis autem alius hujus nominis has condere potuit? Spartianus de eodem Severo; *Ejus denique etiam Januæ in Transtyberina regione ad portam nominis ſui, quarum forma interciden: ſtatim uſum publicum invidit.* Hos alii Janos eſſe volunt, id eſt Arcus quadrifariam pervios; alii idem ſignificari putantes, Janæ, pro Jani legunt; quod non placet. Et aliquid aliud fortaſſe Spartianus ibi præter Janum ſignificare voluit. *Jani Septimiani* meminit P. Victor.

Thermæ Decii. Thermæ Decianæ à Decio ædificatæ ſunt. Caſſiodorus: *Decius*, inquit, *lavacra publica ædificavit, quæ ſuo nomine appellari juſſit.* Pomponius Lætus; *Senatus*, inquit, *Decii nomine, Decianas Thermas in Aventino ædificavit;* qua Collis parte incertum. De Thermis Conſtantini in Quirinali pauca ſupra dicta ſunt.

Thermæ Diocletianæ. *Tom.2. anno Christi 298. Diocl. 15.* At in Viminali Thermas Diocletianas omnium maxime integras religio ſervavit, ut verterentur in Templum; quod præter cæteros piè eruditeque obſervavit Card. Cæſar Baronius. Nam Diocletianus hoſtis Chriſtiani nominis infeſtiſſimus aliquot militum Chriſtianorum millia, quos cum ignominia exauctoraverat, mancipiorum inſtar ædificationi deſtinavit: perfectoque ædificio trucidari juſſit; quorum corpora in Templo ad Aquas Salvias condita ſunt. Superfuit ergo poſt tot ſæcula illa moles, ut demum Pio IV. Pont. Max. Virgini Angelorum Dominæ conſecraretur: jam ante tanto Sanctorum ſudore, ac ſanguine conſecrata. Verum illa, quamvis magna, quantula pars Thermarum fuit? Fuerunt ibi in uſum lavantium ſolia, ſellæquè pluſquam tria millia, altiſſimi fornices, camerationes, hemiſphæria, teſtudines, porticus, latiſſimæ areæ ſubdiales: aliaque admirabilia, quæ in earum ichnographia proponuntur: & nunc hortos, horrea publica, duo Cœnobia, vineta, plateas ampliſſimas capiunt. Plures de his apud Gruterum leges inſcriptos lapides.

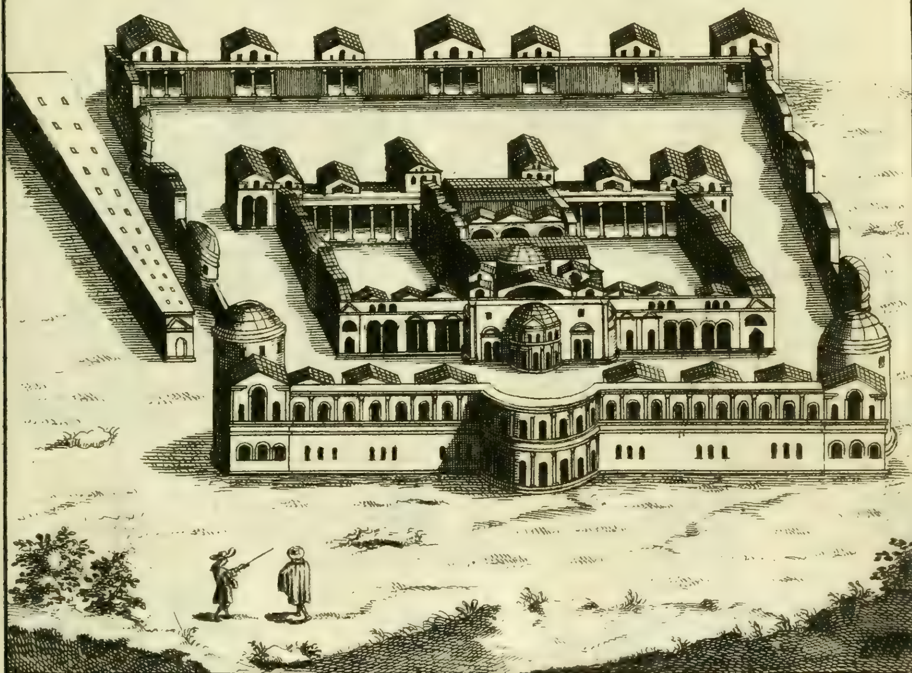
Thermæ Aurelianæ. Dicuntur ab Aureliano THERMÆ factæ trans Tiberim. Vopiſcus in ejus vita: *Thermas Transtyberina Regione Aurelianus facere paravit hyemales, quod aquæ frigidi aëris copia illic deeſſet.* Ex quibus verbis non conſtat feciſſe, niſi aliunde deducatur. *Thermæ Gordiani.* Referuntur & Thermæ GORDIANÆ. De his Julius Capitolinus in Gordiano Juniore: *Opera Gordiani Romæ nulla extant præter quædam Nymphæa, & Balneas. Sed balneæ privatis hominibus fuerunt, & ab eo in uſum privatum exornatæ ſunt.* Et ſupra de Villa Gordianorum via Prænestina: *Cætera huic operi convenientia, & Thermæ, quales præter Urbem, ut tunc nuſquam in Orbe terrarum.*

Thermæ Taciti. Taciti etiam fuere Auguſti Thermæ. Vopiſcus in ejus vita: *Domum ſuam deſtrui præcepit, atque in eo loco Thermas publicas fieri privato ſumptu juſſit.* Ubi fuerint incertum. Præter balneas publicas, & privatas, Piſcinæ publicæ ad natandum, privatæque in domibus fuerunt. Quarum una dedit nomen Regioni.

CAP. XX.

Cloacæ.

TAnta vis Aquarum, quæ per Aquæductus in uſum Civitatis effluxit, receptacula, quo illaberetur, repoſcebat, atque evolveretur in flumen. Ea porro convenientia fuere: quamquam ante facta; & aliis uſibus deſtinata. Exundans enim aqua Tiberis è planioribus Urbis locis evehi non poterat. *Liv. lib. 1.* Quare Tarquinius Romanorum Rex Quintus *infima*, ut ait Livius, *Urbis loca*

THERMAE DIOCLETIANAE IN VIMINALI

THERMARVM DIOCLETIARVM RVINAE

Romæ, in Thermis Diocletiani.

D.D. N. N. C. AVREL. VALER. DIOCLETIANVS. ET. M. AVREL. VALER. MAXIMIANVS
INVICTI. SENIORES. AVGG. PATRES. IMPP. ET. CAES. P. P . . . .
. . . .

D. D. N. N. FL. VALER. CONSTANTIVS. ET. GALER. VALER. MAXIMINVS
NOBILISSIMI. CAESARES. F. F . . . . . .

THERMAS. FELICES. DIOCLETIANO. COEPTAS. AEDIFICIIS. PRO. TANTI. OPERIS
MAGNITVDINE. OMNI. CVLTV. IAM. PERFECTAS. NVMINI. EIVS. CONSECRARVNT
. . . .

Romæ, Thermarum Constantinianarum inscriptio in ædicula deserta S. Helenæ, retro ipsas Thermas. litera longa & inæquali.

PETRONIVS PERPENNA MAGNVS QVADRATIANVS VC ET INL PRAEF VRB
CONSTANTINIANAS THERMAS LONGA INCVRIA ET ABOLENDAE CIVILIS VEL
POTIVS FERALIS CLADIS VASTATIONE VEHEMENTER ADFLICTAS IT AVT AGNI
TIONEM SVI EX OMNI PARTE PERDITA DESPERATIONEM CVNCTIS REPA
RATIONIS ADFERRENT DEPVTATO AB AMPLISSIMO ORDINE PARVO
SVMPTV QVANTVM PVBLICAE PATIEBANTVR ANGVSTIAE AB EXTREMO
VINDICAVIT OCCASV ET PROVISIONE LARGISSIMA IN PRISTINAM
FACIEM SPLENDOREMQVE RESTITVIT

loca circa Forum aliasque interjectas Collibus convalles, quia ex planis locis haud facile eve-
Dionys. lib. 3. Roman. Ant. *hebant aquas,* CLOACIS *è fastigio in Tiberim ductis siccat.* Dionysius: *cœpit & Cloacas, Tarquinius fodere, quibus in Tiberim corrivatur quidquid aquarum est per vias; dici vix potest quam admiranda opera. Mihi sane tria magnificentissima videntur, ex quibus maxime apparet amplitudo Romani Imperii, Aquæductus, Viæ stratæ, & hæ Cloacæ reputanti non solum utilitatem operum, verum etiam impensarum magnitudinem; quam vel hinc licet conjicere, quod ut affirmat C. Aquilius, neglectas aliquando Cloacas, & non transmittentes aquas, Censores mille talentis purgandas locaverint:* hoc est, sexcentis
Strabo l. 5. millibus aureorum. Strabo cum eadem tria, ut supra dicebam, admiretur: *Cloacæ,* inquit, *quibus Civitatis sordes in Tiberim eluerentur, duro camerata lapide per-*
Lib. 36. cap. 15. *vias carris stramentorum semitas reliquerunt.* Sed has omnium maxime Plinius admiratur, *operum,* inquit, *omnium dictu maximum suffossis montibus Urbe pensili, subterquè navigata. AM. Agrippa in Ædilitate post Consulatum per meatus corrivati septem amnes, cursuque præcipiti torrentium modo rapere, atque auferre omnia coacti, insuper mole imbrium concitati vada ac latera quatiunt: aliquando Tiberis retro infusi recipiunt fluctus, pugnantquè diversi aquarum impetus intus, & tamen obnixa firmitas resistit. Trahuntur moles internæ tantæ non succumbentibus causis operis: pulsant ruinæ sponte præcipites, aut impactæ incendiis, quatitur solum terræmotibus; durant tamen à Tarquinio Prisco annis DCCC. prope inexpugnabiles. Amplitudinem cavis eam fecisse proditur, ut vehem fœni large* onustam transmitteret. Augetur adhuc soliditatis admiratio, quod Cloacarum fornicibus firmo tamquam solo altissimæ domorum niterentur mo-
Liv. Dec. 1. lib. 5. les. Livius: *Festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum omisso sui, alienique discrimine in vacuo ædificant. Ea est causa, ut veteres Cloacæ primò per publicum ductæ, nunc privata passim subeant tecta formaquè Urbis sit occupatæ magis, quam divisæ similis.* Habetur his firmitas operis, & causa struendi, ut scilicet Urbis purgamenta, & aquæ veherentur. Major deinde cura servandi Cloacas mansit, postquam inducta tot flumina in eas corrivata sunt. At quoniam tantum Urbem subibant, non omnes struxit Tarquinius, sed inchoatas ab illo alii perfecerunt. Nam Prisco regnante, quatuor montes Romani incolebant, Capitolinum, Palatinum, Aventinum, Cœlium. Tres ab ejus successore Servio Tullio sunt additi, Quirinalis, Viminalis, & Esquilinus; Sub his Cloacas Tarquinius, uti sub Aven-
Liv. 1. Dec. 3. lib. 9. tino non fecit, sed postea Censoribus Flacco, & Catone sunt factæ. Livius: *Opera deinde facienda ex pecunia in eam rem decreta, lacus sternendos lapide, detergendasquè qua opus esset Cloacas: In Aventino, & in aliis partibus, qua nondum erant, Censores faciendas locaverunt.* In campum deinde extra montes deductæ, quorum aliquæ nunc repurgatæ Romanis in usu sunt, præsertim aliis conjunctæ recentiore memoria structis. Inter quas maximam nuper utilitatem, & commodum Civibus præbuit, quæ à Gregorio XV. paucis ante annis à Tiberi inchoata, Urbano Pontifice ad Pantheum usque, inde ad viam Flaminiam, & ultra, Collem Pincium versus, & Quirinalem est deducta. Hæc magno Civium commodo Urbis planiciem subeuntes aquas magna ex parte exhausit: subsederuntque in puteis; exiccatisque cellis vinariis, terræque solo, humor qui subter stagnabat in fluvium evectus est. Incidere fossores in veterem, ab Agrippa ut creditur factam, quæ secundum fundamenta Panthei producto specu, inde flexo Quirinalem versus perampla decurrebat, latitudine palmorum sexdecim, altitudine tredecim. Ea cum tecta Civium subiret, deinde alterius operis stabili, durissimoque fundamento, præcludebatur, quod dolabris, rutrisque vix aliquis foderet. Sed circumcirca aliæ minores Cloacæ deprehensæ altiores, humilioresque, & earum nonullæ aquis, quà dabatur exitus, abundantes. Altitudo earum sex, septemve palmos, tres ferme, ad summum quatuor habuit latitudo. Cæterum in

vita

vita Gregorii IX. ſcribitur, eum veteres Cloacas expurgatas reſtituiſſe, novas extruxiſſe.

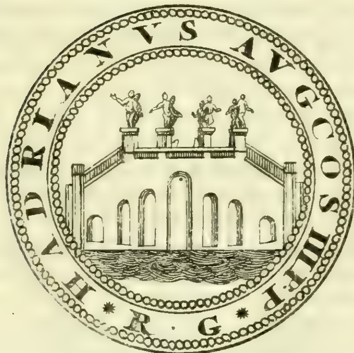
Cap. XXI.

Tiberis, & Tranſtiberina Regio.

Tiberis, cujus appellatio, & appoſita apud alios, præſertim Cluverum videri poſſunt, ex Apennino profluens, *tenuis primò, tum infra Clanim duobus, & quadraginta fluviis auctus, & ideo quamlibet magnarum navium ex Italo mari capax*, *Etruriamquè ab Umbris, Sabinis*, & Latio dividens in mare Tyrrhenum evolvitur: *ſubitis incrementis, & nuſquam magis aquis, quam in ipſa Urbe*, teſte Plinio, *ſtagnantibus*. Cujus rei multiplex cauſa, ſed ea non minor habenda eſt, quod intra mœnia receptus anguſtiori alveo, ut olim coercetur. *Lib. 2. Ital. ant. c. 10.* *Plin. lib. 3. cap. 5.*

Nunc enim ad pontem Milvium latitudo fluvii eſt palmorum plus quingentorum ſexaginta. Poſtea intra Urbem coarctatus, idem antiquitus accidiſſe ex Ælio ponte demonſtrat. *Latitudo Tiberis.*

Hic enim ab Adriano Imperatore extructus longus eſt palmos CCCCXXX. Quare utraque Tiberis ripa, quæ illo jungebatur, tantundem eodem Principe diſta-

distabat. Deinde laxatur sub exitum Urbis. Itaque pons S. Mariæ olim Senatorius producitur in longitudinem palmorum circiter quingentorum. At Dionysius de Tiberis latitudine: Tiberis fluvii inquit, εὖρος ἐστὶ τεττάρων πλέθρων μάλιστα *latitudo est quatuor ferme jugerum: profunditas navibus etiam magnis meabilis: fluxus concitatus, & verticosus, siquis alius.* Cætera iis, quæ hodieque durant, apprime respondent. Nam & præaltis coercitus ripis, magnarumque navium patiens profundo fertur alveo: idemque arenosus, atque in se ipso, sive ad prolapsorum ædificiorum jacentia in imo rudera frequenter allisus, crebros contorquet silentesque vortices. Tantum latitudo videtur angustior, quam tradat Dionysius. Sed advertendum est, Dionysium scripsisse, τεττάρων πλέθρων. Plethrum autem non est ejusdem mensuræ cum Jugero: hoc enim in longitudine pedes continet CCXL. Plethrum autem C. ut docet [a] Lucas Pætus, & [b] Matth. Rader. Quatuor autem Plethrorum quadringenti pedes efficiunt palmos nostrates quingentos triginta tres, & trientem. Quam latitudinem hodie in Tiberi habemus. Ejus alveum, referente Suetonio, Augustus repurgavit, laxavitque. Aurelianus deinde à Vopisco SPONDAS ripis addidisse dicitur; quarum nullum superest vestigium. Earum terminos subinde constitutos variæ apud Gruterum, lapidum inscriptiones testantur.

Dionys. lib. 8.

Tiberis alveis profundus.

a Lib. 1. de Mens. & Pond. cap. ult.

b In 1. Ep. Martial.

In vita cap. 30.

Spondæ olim in Tiberi.

Jam verò riparum, totiusque alvei altitudo octuaginta palmorum est; nullique ut ait Plinius, *Fluviorum minus licet, inclusis utrinquè lateribus.* Aquæ labentis profunditas etiam æstatis siccis fervoribus, quà summa est, palmos XXV. qua minima, palmos XV. descendit. Illud vero, seu veteris magnificentiæ potentiæquè, sive aëris in deteriora vertentis, seu rerum vicissitudinis non leve indicium, quod de eodem idem refert Plinius: *Pluribus propè solus, quàm cæteri in omnibus terris amnes, accolitur, aspiciturque villis;* Cum hodie nullam Prætoriis, & amœnitatibus instructam habeat. Causa rejicienda est in aëris intemperiem insalubrem, & gravem. Nam quod Alexander Petronius Medicus insignis typis evulgavit, omnium assensu, & experientia comprobatur; insalubres esse Civibus circum Urbem æstivas in vineis stationes, nec procul à periculo valetudinis abesse. Itaque non modò secundum Tiberim, sed etiam in agro suburbano, in tanta Principum, & divitiarum copia, paucissimæ numerantur Villæ, quæ paulo remotiora Tiburis, Tusculi, & Albæ juga insederunt.

Altitudo Tiberis.

Loc. cit.

Tiberis olim villis frequens.

At extructorum in Tiberi Pontium antiquissimus est SUBLICIUS: ab Anco quarto Rege, qui Janiculum adjecit, factus è trabibus, tabulisque iliceis, unde nomen accepit. *Roboreus* Ovidio; nam vel unum in eo clavum figere religioni erat, & ab eodem ponte, quod ejus curam gererent, Pontifices dictos autumant. Idem clarus Horatii Coclitis pugna cum ægre disruptus, ne clavis unquam ferreis committeretur, sancitum est. Hunc P. Victor ÆMILIUM nominat. *Æmilius,* inquit, *Pons, qui Sublicius.* Nam ab Æmilio Lepido Prætore lapideum factum volunt; at quis Æmilius, & quo tempore fecerit, tacent. Nam ætate Ovidii adhuc erat roboreus; & fortasse Sublicii nomen mansit, cum lapideus esset, & simul Æmilius diceretur. Sic Tacitus: Othone Principe *Tiberis immenso auctu prorupto ponte Sublicio refusus.* Et Julius Capitolinus de Antonino Pio, cujus opera cum recenseret, *Pons,* inquit, *Sublicius, Phari restitutio.* Lampridius *Æmilium* nuncupavit: *Cadaver,* inquit, *Heliogabali per pontem Æmilium, annexo pondere ne fluitaret, in Tiberim abjectum est, ne unquam sepeliri posset.* Situs erat pons Sublicius ferè ad radices Aventini ultra pontem nunc S. Mariæ appellatum. Plutarchus de C. Graccho descendente ex Aventino: *In Cajum fugam capessentem inferentibus se hostibus, & assequutis eum ad pontem Sublicium.* Valerius de Pomponio, & Lectorio amicis Gracchi fugientis: *Pomponius, quò facilius*

Pons Sublicius.

Pons Sublicius factus lapideus.

In vita Gracch.

Lib. 4. c. 7.

Cajus evaderet, concitatum sequentium agmen in porta Trigemina (erat ut alias dixi ad radices Aventini) *inhibuit: Lectorius in ponte Sublicio constitit.* Idem ostendit Ovidius qui Forum Boarium Aventino proximum asseruit pontibus terminari:

Pontibus, & magno juncta est celeberrima Circo
Area, quæ posito de bove nomen habet.

Hi pontes fuere Sublicius, & qui nunc S. MARIÆ dicitur, olim SENATORIUS, & PALATINUS. De hoc Livium loquutum existimant: *M. Fulvius plura, & majoris locavit usus: portum, & pilas pontis in Tiberim, quibus pilis fornices post aliquot annos P. Scipio Africanus, & L. Mummius Censores locaverunt imponendos.* Restituerat hunc pontem Julius III. tum magna ex parte Gregorius XIII. sub initium anni secularis MDLXXV. durantibus antiquis fornicibus ad utramque ripam. Sed anno MDXCVIII. inundante, ut nunquam, Tiberi, versus Palatinam ripam iterum proruptus, necdum instauratus in usu non est. *A vicino Templo S. Mariæ Ægyptiacæ. Dec. 4. lib. 10. Pons Senatorius.*

Duo deinde pontes pervetusti operis Insulam Tiberis jungunt. FABRICIUS, & CÆSTIUS. Frabricium nunc quatuor capitum à quadrifronte Jani statua ibi posita in citeriore ripa *L. Fabritius C. F. Cur. viar. faciundum curavit*, ut in utroque fornicis arcu inscriptum est. De eo Dion: *Pons quoque lapideus ad Insulam, quæ in Tiberi extat, pertingens extructus Fabriciusque dictus est.* Id peractum Anno Urbis DCXCII. Alterum olim Cæstium, nunc S. Bartholomæi Janiculum versus, Valentianus, Valens, Gratianus Imperatores, ut monet duplex inscriptio, faciendum curarunt. Ipsa porro INSULA præter Templum Jovis, Æsculapii, Fauni, de quibus alibi, lapidibus olim instructa in modum puppis, insignem fertur habuisse statuam Julii Cæsaris, ac semel quod scribit Tacitus, *in Insula Tiberini amnis sereno, & immoto die ab Occidente in Orientem conversam.* Eodem loco Simoni Mago statuam Ethnici posuerunt, ut narrat Eusebius. *Pontes Fabricius, Cæstius. Dion. l. 37. Insula Tiberis. Tac. lib. 1. Histor. Eccl. Hist. lib. 2. c. 12.*

Prope Insulam alterum Pontem nomine Janiculensem statuunt, ubi nunc SIXTUM Sixtus IV. Pont. Max. magnificè posuit.

Pontis VATICANI in via Triumphali ad Nosocomium S. Spiritus nonnulla in flumine cernimus extare vestigia. Sed falluntur, qui illi adnectunt portam Triumphalem, ut alibi copiosè exposuimus.

MILVIUS extra Urbem derivato vocabulo ab Æmilio Scauro conditore dictus est, eumque Nicolaum V. Pont. Max. perhibent instaurasse.

ÆLIUS ad Molem Adriani adhuc extat. De eo Spartianus: *Fecit Adrianus, & sui nominis Pontem, & Sepulchrum juxta Tiberim.*

Jam in Transtiberino solo MOLES, & Sepulchrum Adriani ponti Ælio adjunctum, alterum in Urbe Mausoleum, ex pario marmore in imo quadratum, exinde rotundum exurgebat. Habet in prospectu ad lævam in citeriore ripa Mausoleum Augusti: cujus imitatione conditum, decrescentem per gradus figuram neglexit. De eo sic Dion: *Sepultus est Adrianus in ripa fluvii, juxta pontem Ælium. Ilic enim sepulchrum conditum. Jam enim Augusti monimentum repletum erat; nec quisquam amplius in eo sepeliebatur.* In eo deinceps Antonini conditi: describiturque à Procopio Equestribus statuis, & quadrigis ornatum. *Moles Adriani. In vita Adriani.*

A porta Aurelia usque Templum D. Petri, ut à porta Ostiensi usque ad D. Pauli, continuas PORTICUS olim fuisse notat Procopius. Reliquum spatium ædificiis, ac domibus impeditum. Cæterum ante conditum à Constantino illud Templum terris omnibus venerabile, ibi fuerant Horti Neronis de quibus paulo post. Quædam alia de Vaticano memorantur, haud sane firmis auctorita- *Porticus ad Templi SS. Petri & Pauli.*

tibus nixa, præter frequentia in eo campo sepulchra, & insalubre Cœlum, quod nostra ætas propter Civium, tectorumquè frequentiam salubrius experitur. De Sepulchris ab Heliogabalo disjectis meminit Lampridius: *Fertur*, inquit, *Elephantorum quatuor quadrigas in Vaticano agitasse dirutis sepulchris, quæ obsistebant.*

Tac. lib. 2. Histor. De loci natura Tacitus: *Postremo ne salutis quidem cura infamibus Vaticani locis magna pars tetendit, unde crebræ in vulgus mortes, & adjacentia Tiberi Germanorum Gallorumque obnoxia morbis corpora fluminis aviditas, & æstus impatientia labefecit.* Quo loco, etiam Janiculo subjecta loca comprehendi arbitror à Tacito. Omnis enim ille tractus sub Vaticanis montibus situs est.

Castra Ravennatium. *Sueton. in Aug. c. 49.* Accedit, quod sub ipso Janiculo, non horum tantum Vitellianorum temporariæ stationes, sed perennes militum erant institutæ ab Augusto. CASTRA RAVENNATIUM dicta; nempe militum qui Classem Ravennæ collocatam tuebantur ad defensionem superi Maris. Hi Classiarii venientes ad Urbem ibi stativa habebant, & ad hos, sive alios TABERNA MERITORIA, ubi nunc Ædes S. Mariæ trans Tiberim, pertinebat: unde Oleum abunde ad fluvium usque fluxisse Ecclesiastica monumenta prodidere: & constans fama designatusque in Templo maximam sub Aram locus, veterique hoc titulo notatus, *Fons Olei.* *Fons Olei*, abundè testantur. Quoniam vero principatu Cæsarum rarissimæ expeditiones maritimæ, Ravennates Classiarii frequentes erant in Urbe, ludisque vela ducebant in Theatro. Lampridius in Commodo: *Irritum*, inquit, *id credens*, Commodus, *à Populo Romano, à militibus Classiariis qui vela ducebant, in Amphitheatro interimi præceperat.* Præter milites Transtiberinam Regionem, extra Urbem positam, incolendam iis Romani dederunt, quibus ipsi infensi essent.

Dec. 3. lib. 6. Quare victis Campanis *Locus ubi habitarent*, ut ait Livius, *trans Tiberim, qui non contingeret Tiberim, datus est.* Et Veliternis: *in quos*, ut idem ait, *graviter sævitum, & muri dejecti: & Senatus inde abductus, jussique trans Tiberim habitare, ut ejus, qui cis Tiberim deprehensus esset, usque ad mille pondo clarigatio esset.* Eodem, & Judæos compulerunt, notosque apud Martialem Transtiberinos ambulatores fracto vitro sulphurata permutantes.

In vita Cæs. cap. 83. Ad Ædem nunc Sancti Francisci collocant HORTOS Cæsaris, de quibus Suetonius: *Populo Hortos circa Tiberim publicè, & viritim trecenos sestertios Cæsar legavit.* Ibi & Templum Fortis FORTUNÆ. Plutarchus: *Quæ vero ad Tiberim dedicata est Fortuna Fortis, scilicet vi omnia vincendi prædita, & generosa, ei fanum in hortis populo à Cæsare legatis ædificaverunt, quod hunc quoque favore Fortunæ ad summam potentiam evectum judicarent, quòd & ipse testatus est.* *De Fortuna Romanorum.* Tacitus: *Ædes Fortis Fortunæ Tiberim juxta in Hortis, quos Cæsar Dictator Populo Romano legaverat, sacrarium genti Juliæ, effigiesque Divo Augusto apud Bovillas Tiberio Principe dicantur.* *Lib. 2. Ann.* Aliam Servius Rex, ut alias dixi, ad Tiberim Fortunæ Forti Ædem extruxerat.

Fast. lib. 6. Ovidius:

> *Ite Deam læti fortem celebrate Quirites,*
> *In Tiberis ripa munera Regis habet.*

Et deinde:

> *Convenit & servis, serva quia Tullius ortus.*
> *Constituit dubiæ Templa propinqua Deæ.*

In vita cap. 72. NAUMACHIAM Augusti, quò deducta est Aqua Alsietina, statuunt ad Templum, & Cœnobium Monialium SS. Cosmæ, & Damiani. Suetonius: *Bis omnino toto secessus tempore* Tiberius *Romam redire conatus semel triremi usque ad proximos Naumachiæ Hortos subvectus est: disposita statione per ripas Tiberis, quæ obviam prodeuntes summoveret.* *Front. lib. 1.* Frontinus: *Ni forte cum opus Naumachiæ Augustus aggrederetur, ne quid salubrioribus aquis detraheret, Alsietinam aquam proprio opere perduxit: & quod*

& quod Naumachiæ cœperat supereſſe, hortis ſubjacentibus conceſſit. LUCI olim Furinæ incertus eſt locus. Meminit Plutarchus: *Cajus, inquit, occupavit aliquantiſper in Lucum Furinæ confugere.* Nec PRATA MUTIA certò demonſtrari poſſunt, quo agro à Senatu Romano Mutius Scævola datus eſt; an prope *Quintia?* an quæ poſtea *Neronea?* hodieque vulgò Prata dicuntur? De iis Livius: *Patres C. Mutio virtutis cauſa trans Tyberim agrum dono dedere, quæ poſtea ſunt Mutia prata appellata. Datum eſt quemadmodum ante Horatio Pontis defenſori quantum poſſet circumarare uno die,* ait Dionyſius. Demum ſub Janiculo ſepultum fuiſſe Numam, duaſque areas lapideas ibi repertas teſtatur Livius; quarum altera cadaver Numæ jam penitus abſumptum; altera quatuordecim libros, de Latina, Græcaque diſciplina habuiſſent, eoſque decreto Senatus in Comitio combuſtos. Alia Janiculi propria, vel dicta à nobis, vel poſtea dicenda ſunt.

In vita Gracc. *Liv. lib. 2. dec. 1.* *Dionyſ. lib. 5. Rom. Antiquit.* *Liv. dec. 4. lib. 10.*

CAP. XXII.

Quædam Templa.

MUlta in decurſu operis Templa ſuis locis conſtituta ſunt. Nunc ea, quorum ſedes veluti digito indicari non poteſt, paucis deſignabimus: neglecto narrandi ordine, ut ſe ſe obtulerint.

Fuit in Campo Ædes LARIUM permarinùm, quam vovit L. Æmilius Regillus navali prælio adverſus Præfectos Regis Antiochi: Quadraginta poſt annos dedicata eſt. Ita Livius.

Ædes Larium. *Dec. 4. lib. 10.*

METELLI Ædes prope Campum. De ea Plinius: *Praxiteles Jovem fecit eburneum in Metelli Æde, quà Campus petitur.* Hæc opinor Jovis fuit. Indicio eſt ſignum Jovis. Templum FOELICITATIS. De eo Plinius: *Theſpiades ad Ædem Fœlicitatis.* Et: *Signa, quæ ante Ædem Fœlicitatis fuere.* Dion: *Erat enim Curia Hoſtilia cum refecta fuiſſet, denuo deſtructa, eo verbo, quod ibi Templum Fœlicitatis ponere inſtituiſſent: Quod Lepidus Magiſter Equitum abſolvit. Sed re ipſa ob hanc cauſam, ut ne in eo quidem loco Syllæ nomen ſupereſſet, ac nova Curia Julia vocaretur.* Hujus Templi Sylla primus videtur auctor, qui ſe Fœlicem cognominavit. Refectum id fortaſſe eſt ab Antonino Pio. Vidimus enim in ejus nummis, cum Inſcriptione; *Templum Fœlicitatis.* Templum ANTONIÆ apud Plinium ornatum pictura Herculis: *In Antoniæ Templo Herculem averſum; ut, quod eſt difficilius, faciem ejus oſtendat verius pictura quam promittat.* Sed fortaſſe Templum ab Antonia factum ſignificat. Ædes POMPEJI apud Circum. Plinius; *Hercules, qui eſt apud Circum Maximum in Æde Pompeji Magni;* à Pompejo videlicet, extructa.

Lib. 35. cap. 5. *Lib. 36. cap. 5.* *Lib. 34. cap. 8.* *Dion. l. 44.* *Lib. 35. cap. 10.* *Lib. 34. cap. 8.*

Templum HORTÆ, Deæ ab hortando dictæ; ideoquè ſemper apertum, quod hortaretur ad honeſtas actiones. De eo videndus Plutarchus. DIANÆ multa Templa Romæ. Idem in q. 3. Rom. Templa BACCHI, & HERCULIS. De his Dion; *Tam Baccho, quàm Herculi Templum Maximum Severus ædificavit.*

In q. Roman. q. 46. *Lib. 76. ſive Xiphil. in Severo.*

Templa FORTUNÆ quam plurima, de quibus Plutarchus in quæst. Rom. quæst. 74. & lib. de Fortitudine Roman. Inter cætera *VIRILIS Fortunæ Templum ab Anco Martio Quarto Rege est ædificatum.* Plutarchus: *MULIEBRIS* Fortunæ (idem ait) *Romani fecerunt, quo tempore Marcium Coriolanum Volscos adversus*
Templum *Urbem adducentem mulierum opera avertunt.* Templum EQUESTRIS Fortunæ
Equestris vovit Q. Fulvius Proprætor *in Pugna Celtiberorum, locandamque curavit Consul,* te-
Fortunæ. ste Livio. *Idem Censor annis sex postquam voverat,* eodem auctore, *dedicavit.* Vi-
Dec. 4. truvius de Systylo, in quo columnas duarum spatium dividit, præcepta tradens:
lib. 10. *quemadmodum,* inquit, *est Fortunæ Equestris ad Theatrum lapideum.* Interpres
Lib. 2. *ad Theatrum Pompeji fuisse interpretatur, quod primum mansurum conditum est.* Po-
dec. 5. tius dicerem Theatrum Balbi, aut Amphitheatrum Tauri, impolitiore
Lib. 3. *c.* 2. opere facta. Id enim significare videtur lapideum. Theatrum vero pro Am-
Girald. phitheatro frequenter ponitur. Hæc cùm certa sint, miratur Giraldus, cur le-
syntag. 16. gatur apud Tacitum: *Incessit dein religio quonam in Templo locandum foret donum,*
Tac. Ann. *quod pro valetudine Augustæ Equites Romani voverant Equestri Fortunæ. Nam & si*
lib. 3. *delubra ejus Deæ multa in Urbe; nullum tamen tali cognomento erat. Repertum est, Ædem esse apud Antium, quæ sic nuncuparetur. Ita donum apud Antium statuitur.* Agebantur hæc paulo post mortem Augusti, quo vivente, Vitruvius illa scripserat. Neutrum tamen aberrasse dicerem; potuit enim interea temporis illud delubrum fortuito aliquo incendio, qualia frequentissima in Urbe fuerunt, corripi, & absumi; ut vel consumptum jaceret, vel ante usum instaurari oporte-
Dec. 1. ret. Templum novum *Fortunæ:* item *Spei.* P. Victor in Regione septima Ædes
lib. 10. CONCORDIÆ in Area Vulcani. Dedicavit C. Flavius scriba Ædilis Curulis qui primus Fastos publicavit. Livius: *Ædem Concordiæ in Area Vulcani*
In lib. de *summa invidia nobilium Flavius dedicavit.* Ædes VULCANI in nummis Vale-
Fort. Rom. riani. Templum VIRTUTIS posuit, teste Plutarcho, Scipio Numantinus, sive Africanus secundus. Templum FORTUNÆ URBIS. Hoc
Athen. Adrianus Cæsar ædificavit. Athenæus: *Celebrabantur enim Parilium dictæ quondam*
lib. 8. *Feriæ, nunc Romanas appellant, extructo, dicatoque Fortunæ Urbis Templo ab optimo, & humanissimo Imperatore Adriano.* Templum COMMODI. De eo Vopiscus in Aureliano: *Commodo Templum ascendit.* Hoc fortasse Severus posuit, qui Divum Commodum fecit. Ædes PORTUMNI ad Pontem Æmilii, olim Sublicium. P. Victor in Regione xj. Circi Max. LIBERTATIS in Aventino, Templum CLEMENTIÆ Cæsaris. Id ostendunt nummi veteres, & auctor est

Plutar-

Plutarchus. Templum PACIS Perpetuæ, ÆTERNITATIS Augustæ, ÆTERNITATIS Flaviorum: JUNONIS MARTIALIS, *In Galba* & alia; nummi Cæsarum. Templum CÆSARUM in quo communiter colerentur. *cap.* 1. De eo Suetonius: *Ac subinde tacta de Cœlo Cæsarum Æde: capita omnibus statuis simul deciderunt. Augustique sceptrum è manibus excussum est.* Herodianus lib. 4. *Ita comitati magna pompa composuerunt ipsum*, Severum, *in Templo, ubi Marci, ac superiorum Principum sacra visuntur monimenta.* Sed dubium, an de hoc vel alio Templo loquatur; cum præsertim de ejus reliquiis affectis sepultura sermo sit, quas ejus Mausoleo illatas diximus.

Cap. XXIII.

Antiqui Romanorum Horti.

ALiqua suis locis ædificia consultò prætermisimus, quia in Hortis excitata, cum his quoque erant conjungenda. Nunc Hortos seorsim inspiciemus, ordine temporum, quo quisque in pretio fuit, conservato. HORTI *Horti Numæ.* quidem NUMÆ Regis referuntur ab Ovidio, sed ubi fuerint non constat; nisi forte in Quirinali, ubi quædam alia hujus Regis, aut sub Aventino collocandi sunt. Sic autem ille 3. Fast.

Cæde caput dixit, cui Rex parebimus, inquit;
Cædenda est Hortis eruta cepa meis.

Viridarium deinde Regium antiquissimum in Urbe fuit TARQUINII Su- *Horti Tarquinii Superbi.* perbi, in quo inambulans Rex, consulenti per nuncium Sexto filio nihil respondit; sed ut olim Periander Corinthiorum Tyrannus in re non dissimili eminentiores spicas contrivit: sic Tarquinius Rex summa papaverum capita decussit, auctore Livio, & Dionysio. Et Horti fuerunt in Esquiliis, ubi Rex, Solino *Liv. lib.* 1. teste, habitabat. At in qua parte montis? *supra*, inquit Solinus, *clivum pullium*, *Dionys. lib.* 4. *fæcundalem lacum*; ubi corrupto loco corrigendum, Fagutalem lucum. Hic autem Fageus lucus pertinebat ad montem Viminalem, qui idcirco Fagutalis etiam nuncupatus est, ut aliàs diximus. Ideoquè Hortos in Esquiliis fuisse dicendum est, quà versus vicum Patricium, vergunt ad viminei partem Collis, in qua Ædes S. Laurentii; erant enim ædibus adjuncti. Livius: *Rex velut deliberabundus in Hortum ædium transit, sequente nuncio filii.* Ovidius: *Loc. cit.*

Hortus odoratis suberat cultissimus herbis *2. Fast.*
Sectus humum rivo lenè sonantis aquæ.

Quæ sequuta sunt tempora Hortos in pretio habuerunt, sed minime pretiosos; quippe caulium, & brassicarum proventu uberrimo Horti, & agricolæ prisci probabantur: nec illos florum blandimenta delectabant, sed olera, quæ aut facile coquerentur, aut ex se se expedita, & parata ligno parcerent, igni non egerent. Quod Plinius scribit. Nec sane exiguus Hortorum fructus extitit, cum procerum *Plin. l.* 19. cognomina produxerunt. Ut non minus natos inter legumina Fabios, Lentulos, *cap.* 4. Pisones, aliosque hujusmodi Roma laudaret, quam ex Lactucarum thyrso Lactucinos. *Loc. cit.* Jam quod ait idem, *In fenestris suis plebs Urbana in imagine Hortorum quotidiana* *Pensiles* *oculis rura præbebant, antequam præfigi prospectus omnes coegit multitudinis innumeræ sæva la-* *Horti.* *trocinatio.* Sed hi HORTI PENSILES crescente luxu rotis promovebantur ad *Plin. l.* 19. Solem, rursusquè hibernis diebus intra specularium monimenta revocabantur. *cap.* 5. Quod Plinius, & Columella, & Junior Plinius confirmant, & Martialis: *Col. lib.* 11. *cap.* 3.

Plin. lib. 2. epist. 17. Mart. lib. 8. Epig. 14. Ep. 68. l. 8.

Pallida ne Cilicum timeant pomaria brumam,
Mordeat, & tenerum fortior aura nemus.
Hibernis objecta notis specularia puros
Admittunt Soles, & sine fæce diem.

Et alibi:

Invida purpureos urat ne bruma racemos,
Et gelidum Bacchi munera frigus edat.
Condita perspicua vivit vindemia gemma,
Et tegitur fœlix nec tamen uva latet.
Fœmineum lucet sic per bombycina corpus:
Calculus in nitida sic numeratur aqua.
Quid non ingenio voluit natura licere?
Autumnum sterilis ferre jubetur hyems.

Sic autem non solum poma servabant, sed etiam flores alieno tempore exprimebant, ut scribit Seneca: *Fomento*, inquit, *aquarum calentium, & calorum apta mutatione bruma lilium, florem vernum expriment.* (Epist. 122.) Hac ratione, teste Columella, fere toto anno Tiberio Cæsari cucumis ferebatur. Sed Plinius singulis diebus allatos Tiberio cucumeres notat, *pensiles eorum Hortos rotis in Solem olitoribus promoventibus.* (Lib. 19. cap. 5.) Quod autem Martialis specularia illa gemmas nuncupavit, causa est, quod antiqui in usu quosdam lapides pellucentes, ac speculares habuerunt, tenues in crustas dissectos: uti hac tempestate vitreis orbibus, & quadratis nos frigus ventosque arcere solemus. Illud etiam hortensis luxus argumentum est apud Romanos, quòd, Seneca referente, POMARIA summis etiam turribus habuerunt, eorumque sylvæ in tectis domorum, ac fastigiis nutarunt, inde ortis radicibus, quò improbe cacumina egissent. (Loc. cit.)

Sed his cum longo annorum cursu prætermissis, ut veros proferam, ac germanos Hortos, MARIANI primo se offerunt spectandos, à Mario opinor Cimbrorum illo victore consiti. (Horti Marii.) De his Plinius: *ea pictura cum peracta esset in Marianis Hortis accensa fulmine cum optima Hortorum parte conflagravit.* (Plin. l. 25. cap. 7.) Horum quidem solum nomen ad nos pervenit: ubi, aut quomodo parati fuerint, quia cæteri siluerunt, ego quoque silentio præteribo. Neque enim dixerim fuisse ad Anienem, ubi Marii tumulus, de quo Lucanus: (Luc. lib. 2.)

Tollentemque caput gelidas Anienis ad undas
Agricolæ fracto Marium videre sepulchro.

Horti LUCULLIANI multo notiores. Nec tamen ita certo de loco, ut de auctore constat L. Lucullo victore Mitridatis. Singularem vero loci amœnitatem testatus est Plutarchus. (Plutar. in vita Luculli.) *Quando*, inquit, *vel hac ætate ita gliscente luxu, Horti Lucculliani inter Principis sumptuosissimos habentur:* De his Plinium in Panegyrico ad Trajanum loquutum putant: *Ipsos illos magni aliquando Imperatoris Hortos, illud nunquam nisi Cæsaris suburbanum licemur, emimus, implemus. Tanta benignitas Principis, tanta securitas temporum est, ut ille nos principalibus rebus existimet, nos dignos non timeamus quod digni esse videmur.* Venerunt in potestatem Augustorum Claudio Imperatore cum à Valerio Asiatico secundùm Consule magnificentiores pulchrioresquè factos Messalina Claudii uxor concupivit. Tacitus: *Pariterquè Hortis inhians, quos ille à Lucullo coemptos insigni magnificentia excolebat.* (Lib. 11. Ann. initio.) In quibus deinde, ut hujus cæterorumque flagitiorum pœnas penderet, gladio Tribuni transfossa est. Idem: *Interim Messallina Lucullianis in Hortis vitam.* (Ibid. in fine.) At venditi sunt à Trajano? id quidem videtur conjici ex Plinio. Adhæc Lipsius priore Taciti loco citato: *Vides*, inquit, *quomodo in Principis res pervenerint Horti Lucculliani manserintque ad ætatem Trajani.* Verum aliquis posset Plutarchum objicere, qui *sua ætate Hortos*

Principis

Principis sumptuosissimos Lucullianos nuncupavit. Nam Trajanus, si Hortos Luculli vendidit, secundo circiter principatus anno id probaliter fecit. Habitus est enim Panegyricus à Plinio ante bellum Dacicum. Trajanus autem quarto Imperii anno de Dacis triumphavit, teste Cassiodoro in Chronico, & Eusebio. At Plutarchus si illa scripsit ante Trajanum Cæsarem, qu's non putet, tametsi Luculli vitam publicasset, quod scripserat correcturum fuisse? Verum credendum non est, tunc ea scripsisse, vel saltem publicasse, qui anno tertio Adriani, id est viginti circiter post annos floruit, & habebatur insignis Philosophus, testibus Eusebio, & Cassiodoro. Itaque videtur elici posse, nisi Horti, quos Trajanus abalienavit, Lucculliani fuerunt, fuisse fortè Pompejanos, qui item post Antonium venere in Augusti, & Cæsarum potestatem.

Ut ut se res habeat, quo tandem loco Urbis consiti? Sane videre difficile est, nisi fortè Frontinus facem præferat. Ait enim, *Arcus Aquæ Virginis initium habent sub Hortis Lucullianis, finiuntur in Campo Martio secundùm frontem Septorum.* Aqua quidem Virgo, ut hodieque postquam à Nicolao V. Pont. Max. ductus refectus est, cernitur, per subterraneos, & profundissimos specus meabat sub collibus declivibus in Tiberianam planiciem, & alveum, extra Urbem, & Pincianam seu Collatinam portam. His collibus adjunctus est is, quem olim collem Hortorum, hodie Trinitatis à celebri ejus Templo dixere: Campo Martio imminens; quem subterlabens Aqua, inde super arcus in Campo extructos usque ad Septa, ubi fons erat, decurrebat. Quare Horti Lucculliani, sub quibus inchoabatur arcus, aliquam partem Pincii collis Campo Martio imminentem occuparunt: ubi nunc pars item Hortorum Mediceorum, Cœnobium, Hortusque Fratrum Minimorum cognomento. Hoc cum verba Frontini persuadent, tum quia cum idem collis olim Hortorum sive Hortulorum honorifica appellatione diceretur, præter Lucullianos, & eos de quibus dicam, quos alios saltem insignes aluerit, ignoro. Hi vero tale nomen merito illi tribuere potuerunt. Fuit autem, ut aliàs dixi, ætate Luculli, multoquè post ille mons extra Urbem. *Lib. 1. de Aquæd.*

At unde Pincii nomen accepit? neque enim id diximus. Audivi, eruditum virum nuper id ex Templo S. Fœlicis in Pincis inibi olim extructo derivasse. Ejus tamen scripta prope diem evulganda videre non potui. Placet interim, quod aliis placuit, à PINCIIS Patritiis Romanis derivare. Certè cum jam ab Aureliani principatu receptus in Urbem esset collis, mirum est, tamdiu Hortorum appellationem viguisse: atque Ethnicos, quorum tum plurimi erant in Urbe, probasse inventum cognomen à Christianis: hos vero cum insigne nomen Fœlicis Nolani martyris haberent, cognomentum colli quæsivisse ex eo vocabulo in Pincis, quod etiam Nolæ quid significet, ignoratur. Ibi autem fuisse nobiles Ædes Pinciorum, qui, ut ante Laterani Cœlio, sic dare huic colli nomen poterant, patet ex Cassiodoro: *Declaramus, ut marmora, quæ de domo Pinciana constat esse deposita, ad Ravennatem Urbem per catabolenses vestra ordinatione dirigantur.* *Pincius collis unde dictus.* *Cass. lib. 3. Ep. 10.*

Minus celebres HORTI POMPEJI sunt, quamquam duplices. De quibus Asconius, Plutarchus, Cicero, Appianus, & alii: Cicero: *Pompejo in Hortos nunciavit.* Rursum: *At ejusdem Pompeji Ædes etiam & Hortos.* Appianus: *Antonius*, inquit, *Pompejanis in Hortis à Cæsare dono quondam sibi traditis versabatur.* Verum Antonio non traditi, sed venditi fuerunt, teste Marco Tullio: *Nam bona*, inquit, *Pompeji hasta posita pro Æde Jovis Statoris à Cæsare coempta sunt à sectore Antonio: idemque postea appellatus de pecunia, quam pro domo, pro hortis, pro sectione debeat, rerum suarum auctione facta persolvit.* Asconius duplices videtur astruere. *Timebat*, inquit, *Pompejus Milonem, seu timere simulabat: plerumquè non domi suæ,* *Pro Milone.* *Lib. 2. bell. civil.* *Philip. 2.* *In Orat. pro Milone.*

sed

sed in Hortis manebat, idquè ipsum in superioribus, circa quos etiam magna manus militum excubabat. Quare quidam inferunt, superiores illi, & inferiores fuerunt. Et huc verba Martialis accommodant:

Lib. 2. Ep. 14.

Illinc Pompeji dona, nemusque duplex.

Ad investigandam autem Hortorum sedem primum pro certo est habendum, fuisse extra Urbem: quod perspicue Asconius, & Plutarchus tradunt. Ille enim notat, cum Pompejus Proconsul, habebat enim exercitus in Africa, & in Hispania, quas per suos Legatos administrabat, esset ad Urbem, *habitasse in Hortis, Senatum habitum in Porticu Pompeji, ut Pompejus posset adesse;* non enim in Curiam intra Pomœrium venire poterat. Quod & ipsam porticum extra Urbem fuisse demonstrat. Idem alibi: *Quando*, inquit, *ante triumphum vetitum erat, ingredi Urbem, misit Pompejus petitum ad Senatum, ut Comitio Consularia proferret. Quod cum non obtinuisset, quærens Afranium Consulem facere, nummos pro eo in tribus pronunciavit, atque ad eos accipiendos venerunt in Hortos Pompeji;* quos utique tunc Pompejus habitabat. Accedit quod superiores Villam eodem Asconio auctore, adjunctam habebant: quare in edito, patentique loco esse debuerunt, quem Urbs Civium tectis impedita non præbuisset. Has ob causas Hortos Pompeji in eodem colle Pincio fuisse arbitror, prope Lucullianos. Hæc enim videtur fuisse ejus loci dispositio, ut primò *sepulchrum Domitiorum* propius portæ Flaminiæ extaret. De hoc Suetonius: *Reliquias Neronis gentili Domitiorum monimento condiderunt, quod prospicitur è Campo Martio, impositum colle Hortorum. In eo monumento solium porphyretici marmoris superstante lunensi ara circumseptum est lapide Thasio.* Credibile est munumento propinquos alios hortos eodem colle impositos, sed eorum scriptores non meminere. Sequebantur Lucculliani in Hortis nunc Mediceis: Pompejani versus Pincianam portam, ubi pars Mediceorum est, tum Ludovisiorum hortorum. Quoniam autem villa his erat adjuncta, arbitror peramplo patentique ambitu protensam ad Orientem, aliquam partem Burghesiæ nunc Villæ attigisse.

Loc. cit. — *In vita Pompeji.* — *Horti Pompeji ubi fuerunt.* — *Et Horti Domitii.* — *In Nerone. cap. 50.*

Hæc de superioribus hortis Pompeji. Major umbra in INFERIORIBUS est: qua, ut tenebris obsiti, videntur à paucis, situm quidem omnes ignorant. Mihi autem si divinandum est, probabile fuerit, eos ad Pompeji Porticum, & Theatrum fuisse. Nisi quis putet, dici inferiores eo quod conjuncti cum superioribus ad radices collium, aut certe in ima ejus loci parte essent constituti; quod in medium relinquo. In priorem tamen opinionem inclinat animus.

Et Horti ejusdem inferiores.

Horti Cæsaris. Horti CÆSARIS, ut supra dicebam, in Transtiberina regione juxta fluvium fuere ad Cœnobium S. Francisci.

Horti Serviliani. SERVILIANI, an Salustiani tempore præcedant incertum est, qui longa Cæsarum possessione nobilitati sunt. Servilianorum hortorum neque auctor, neque certa sedes proferri potest. Servilia quidem gens Romæ clarissima plurimos Romæ Consules dedit. Ab aliquo hujus gentis Servilio dictos putaverim hortos Servilianos potius, quam à Servio: quamvis Macrobius scribat: *Cum contra, & cognomina ex propriis sint tracta nominibus, ut ab Æmilio Æmilianus, à Servio Servilianus.* Hi horti in deliciis fuere Neroni Cæsari. Tacitus affirmat, *eum rarum egressu domo, aut hortis clausum.* Hi enim & Serviliani erant, ut idem paulo post: *Milichus*, inquit, *cœpta luce in hortos Servilianos pergit, deductusque ad Neronem urgens periculum, & graves conjurationes docet.* De iisdem Suetonius: *Nunciata exercituum defectione, Nero transiit in hortos Servilianos.* Ibique desertus ab omnibus, *procurrit*, inquit, *quasi præcipitaturus se in Tiberim.* Qui locus admonet, ut hortos Servilianos Tiberinæ ripæ adsitos putem. Cur enim habitans in hortis Imperator procurrisset se præcipitaturus in Tiberim, nisi hortos ipse fluvius

Lib. 1. Sat. cap. 6. — *Tac. lib. 15. Annal.* — *Suet. in vita cap. 47.* — *Ubi fuerint horti Serviliani.*

fluvius alluisset? Neque enim credibile est, eum extrema timentem, si horti à Tiberi longe aberant, ab eis egressum de media nocte per mediam Urbem ad fluvium decurrisse. Accedit, quod Nero, cogitans de fuga, libertorum fidissimos Hostiam præmiserat, quò deinde secundo Tiberi esset ipse venturus, ab eisdem hortis soluto navigio: Itaque cum alium hac de re scriptorem non viderim, nec mihi manifestius argumentum sit; arbitror Hortos Servilianos non longe à Ponte nunc Sixto in minore campo fuisse ad ripam Tiberis. Hic enim, affirmante Strabone, præter plurima, & pulcherrima ædificia multis etiam lucis, & hortis ad amœnitatem consitus erat. Qua de causa Pompeji etiam hortos inferiores habere potuit. Multa simulacra, præter Cærerem, & Vestam sedentem, & Apollinem, commendat Plinius in hortis Servilianis. *Strabo l. 5.* *Plin. l. 36. cap. 5.*

Horti SALUSTIANI in Quirinali ad Salariam portam, sive Collinam, fuere. Auctor eorum Crispus Salustius Romana primus in historia; idemque suorum amœnitate Hortorum nemini secundus. Hic ex Africæ Prætura, quam à Cæsare acceperat, refertus pecunia Romam reversus, eam partem Quirinalis montis delegit, in qua *Hortis pretiosissimis*, ut loquitur Cicero, seu quis alius in Salustiana, & loco amœnitatem, & sibi scriptis historiis perpetuum nomen daret; quamquam scriberet ipse, contra quam fecerat. Horum multi veterum scriptorum meminere. Tacitus: *Tertium agmen*, Flavii exercitus, *per Salariam Collinæ portæ propinquabat; ii tantum* (pergit paulo post) *conflictati sunt, qui in partem sinistram Urbis ad Salustianos Hortos per angusta, & lubrica viarum flexerant. Superstantes maceriis Hortorum Vitelliani ad serum usque diei saxis, pilisque subeuntes arcebant, donec ab Equitibus, qui porta Collina irruperant, circumvenirentur.* *Horti Salustiani.* *Dion. l. 43.* *Tac. lib. 3. Histor.*

Ex quo loco deducitur, non modo ad portam, sed intra portam Collinam hortos fuisse. Idem: *Regredienti*, Neroni, *per viam Flaminiam, compositas insidias, fatoque evitatas, quoniam diverso itinere Salustianos in Hortos remeaverit, auctoremque ejus doli Syllam ementitur.* Nec mirum eò Neronem divertisse; Erant enim Salustiani Horti Principis. Quare post Neronem Vespasianus, teste Dione, *rarò habitabat in Palatio; In Hortis autem Salustianis plurimum erat, eoque recipiebat quemcumque non solum Senatorii, sed cujuscunque ordinis.* Nerva *morbo periit in Hortis Salustianis*, referentibus Eusebio, & Cassiodoro in Chronicis. *Displicebat Aureliano*, ut ait Vopiscus, *cum esset Romæ habitare in Palatio, ac magis placebat in Hortis Salustianis, vel in Domitiæ vivere. Milliariensem denique porticum in Hortis Salustii ornavit, in qua quotidie & equos & se fatigabat, quamvis esset non bonæ valetudinis.* Eosdem Alexandri Severi fuisse colligitur ex Ulpiano: *Si vero*, inquit, *Salustianos Hortos, qui sunt Augusti, vel fundum Albanum, qui principalibus usibus deservit, legaverit quis, furiosi est.* Sub eodem enim floruit Ulpianus, & Prætorianis Præfectus est. Situs Hortorum hic est supra descriptus à nobis, cum de monte Quirinali ageremus. Curvatur enim collis ad portam Collinam, duæque planicies, altera ad mœnia Urbis, & Hortos Ludovisianos pertinet: altera secundum altam Semitam, nunc Piam ad Ædem S. Susannæ, & Hortos Barberinos protenditur, utraquè olim celebrata Salustianis Hortis: in medio vallis angusta primum, deinde latior. In angusta visitur cavea Circi Hortorum Salustianorum, ubi acclivi hinc atque hinc solo apparent hodiequè sedilium, & Templi Veneris subobscura vestigia; quod in ipso Circo, ut alia in aliis erant. De quo hanc Inscriptionem recitat Fulvius: *Tac. lib. 15. Annal.* *ff. lib. 30. de leg. & Fideicom. l. cum servus. §. constat.* *Fulv. lib. 2. Et Marl. cap. 22.*

M. AVRELIVS. PACORVS
M. COCCEIVS. STRATOCLES
AEDITVI. VENERIS. HORTORVM
SALVSTIANORVM. BASEM. CVM
PAVIMENTO. MARMORATO
D E A N AE
D. D

Obeliscus in Hortis Saluſtii. Ejuſdem Circi erat Obeliſcus notis Ægyptiis impreſſus, qui confractus jacet in Hortis Ludoviſianis, non modico intervallo, à cavea diſtans, eò, incertum qua cauſa, translatus. Apud eoſdem Hortos verſus portam Collinam, porticum Milliarienſem locatam reor ad meridiem, hiberniquè Solis tepores. Sed ex altera parte Horti Saluſtiani ad Hortos nunc Barberinos terminabantur. Conſtat ex iis quæ ſupra de actis S. Suſannæ recitata ſunt, in quibus refertur, ejus Virginis, & Gabinii patris domum poſtea converſam in Templum Suſannæ nomini dicatum, juxta Ædes, & Forum Saluſtii ad Arcus portæ Salariæ poſitam fuiſſe.

Horti Caji, & Lucii. At in Eſquiliis CAJI, & LUCII Cæſarum Horti fuerunt. Hi nepotes Auguſti ex Julia filia, & M. Agrippa, ab eodem Auguſto adoptati ſunt Imperio ſucceſſores. Horti prope ipſorum BASILICAM, & PORTICUM fuere: quorum ædificiorum adhuc aliqua pars extat, ſphœricus nempe fornix lateritiis nixus parietibus non longe à muris Urbis, atque Æde S. Bibianæ. Fulvius eum locum, corrupto nomine, ſuo ævo nuncupatum teſtatur *Thermas Gallutii*, quaſi Thermas Caji, & Lucii. Ex quo infert, ibi Porticum, & Baſilicam horum Cæſarum fuiſſe. Suetonius: *Quædam etiam opera ſub nomine alieno fecit*, Auguſtus, *ut Porticum, Baſilicamque Lucii, & Caji.* Dion: *Pugnatum eſt, ab aliis in Horto Caji, & Lucii, quem Auguſtus perfodi ob eamdem cauſam juſſerat;* ubi alii pro *Horto*, *Lucum* vertunt. Sed veriſimile eſt, & Lucum, & Hortos fuiſſe; in Eſquiliis præſertim, quas, ut alias dixi, Auguſtus repurgavit, ſepulchris amotis, & producto Pomœrio, ſalubriores fecit, ornavitquè. Itaque non neceſſe erat, transferri à quibuſdam, ut ſupra dixi, Baſilicam Caji, & Lucii ad Templum nunc S. Mariæ Ægyptiacæ.

Lib. 2.

In vita Aug. c. 19.

Lib. 66.

Horti Agrippæ. Agrippa horum Cæſarum pater nobiles & ipſe Hortos paravit in Urbe, quos moriens populo legavit. Dion: *Moriens*, Agrippa, *etiam populo Hortos, & Balneum à ſe denominatum legavit.* Qui locus indicat HORTOS AGRIPPÆ ejus Thermis fuiſſe conjunctos inter Pantheon Ædemque S. Andreæ. In his Hortis, STAGNUM AGRIPPÆ fuiſſe probabile eſt, potius quam trans Tiberim, ut quidam ponunt. De eo Tacitus: *In ſtagno igitur Agrippæ* Nero *fabricatus eſt ratem, cui ſuperpoſitum convivium aliarum tractu moveretur. Naves auro, & ebore diſtinctæ.* Adſita illi erat SYLVA, & LUCUS. Idem: *Poſtquam tenebræ incedebant, quantum juxta nemoris, & circumjecta tecta conſonare cantu, & luminibus clareſcere.* De eodem idem auctor: *Apud NEMUS quod navali STAGNO circumpoſuit Auguſtus.* Niſi de Naumachia Auguſti hic ſermo ſit.

Lib. 54.

Tac. lib. 15. Ann.

Horti Agrippinæ. Agrippæ filia AGRIPPINA, nupta Germanico Cæſari, mater Caji Caligulæ; Avia Neronis HORTOS, & ipſa dicitur habuiſſe: qui fortaſſe Germanici antea fuerant. Meminit Seneca: *Deinde*, inquit, *adeo impatiens fuit diſſe-*

Lib. 3. de Ira, c. 18.

differendæ voluptatis Cajus, *ut in Xysto maternorum Hortorum, qui Porticum à ripa separat, inambulans, quosdam ex illis cum matronis, atque aliis Senatoribus ad lucernam decollaret.* Hi Horti fuere ad Tiberim, quod illa verba significant, *Porticum à ripa separat.* Confirmat Philo: *Exceptos enim*, inquit, *nos primùm in Campo Martio, cum è maternis hortis*, Cajus, *exiret.* Sed male interpres addidit, *Martio.* Nam Græcus Codex sic habet: δεξιωσάμενος γὰρ ἡμᾶς ἐν τῷ πρὸς τῷ Τιβέρει πεδίῳ τὸ πρῶτον. ἔτυχε δὲ ἐκ τῶν μητρῴων ἐξιὼν κήπων. *Excipiens enim nos in campo ad Tiberim, primùm, cum exiret de maternis hortis.* Plures autem Campi ad Tiberim; & hic Vaticanus erat, ut paulo post.

Lib. de leg. ad Cajum.

His paulo antiquiores fuere HORTI MÆCENATIS, quippe qui pari cum Agrippa ætate, illi fuerit etiam superstes. Hi, ut non semel dixi, fuerunt in Esquiliis, latissimoque ambitu à Templo, circiter, S. Martini in Montibus, Orientem versus, ultra S. Antonii Ædem processere. Tacitus: *Nero, non ante in Urbem regressus est, quam domui ejus, qua Palatium, & Mæcenatis Hortos continuaverat, ignis propinquaret.* Suetonius: *Romam reversus* Tiberius *è Carmis, & Pompejana domo Esquilias in Hortos Mæcenatianos transmigravit.* Ædes ibi elegantes ornatæque Mæcenatis cum excelsa Turri, de qua Suetonius: *Hoc*, inquit, *Romæ incendium Nero e Turri Mæcenatiana prospectans, lætusque flammæ*, ut ajebat, *pulchritudine* ἅλωσιν *Ilii decantavit in illo suo scenico habitu.* Horum etiam Philo meminit: Μεταπεμψάμενος τοὺς δυεῖν κήπων ἐπιτρόπους τοῦ τε Μαικήνα, καὶ Λαμία· πλησίον δὲ εἰσὶν ἀλλήλων τε καὶ τῆς πόλεως· *Accersens duorum Hortorum curatores Mæcenatis & Lamiæ; propinqui autem sunt inter se, & Urbi.* At quomodo Horti Mæcenatis extra Urbem, cum essent adjuncti Neronis domo? Id quidem de hortis dicendum non est. Sed Philo, vel Urbi propinquos, id est continuatis Civium domibus, appellavit, cum vidisset locum arboribus, & hortis frequentiorem quam tectis: atque hospes ea specie fortasse deceptus putavit esse extra Urbem, cum non essent; vel prisco more locus à vulgo dicebatur extra Urbem; quamvis producto Pomœrio: ut hodieque multi ajunt se Romam ire, cum intra mœnia inter hortos, & vineta longe absunt ab ædificiis. Quoniam autem, ut narrat Dion, *Primus, Romæ* Mæcenas *natatorium aquis calidis refertum* instituit; id in hisce hortis fecisse credendum est.

Horti Mæcenatis. *Lib.1.c.13.* *Lib.3.c.10.* *Tac. Ann. lib.15.* *In vita Tiberii. c.15.* *In vita Ner. cap. 38.* *Eodem libro.* *Horti Mæcenatis intra Urbem.* *Dion. l.55.*

Quod spectat ad HORTOS LAMIÆ, hi ejus Elii Lamiæ sint oportet, quem ex nobili genere Romanorum laudat Horatius. Notus est etiam apud Suetonium, & Juvenalem Lamias à Domitiano necatus, & apud eumdem Suetonium horti LAMIANI, in quibus Caligula sepultus. *Cadaver ejus clam in hortos Lamianos asportatum, & tumultuario rogo semiambustum levi cespite obrutum est.* In his & Mæcenatianis idem cum tres aut quatuor dies habitasset, & socios ad colloquium admiserat. Ex quo inferes hos etiam Principis fuisse. Cur enim in alieno habitaret, ac sepeliretur? Idem Philo eorumdem hortorum Prætoria commendat: aitque, interloquendum Cajum obiisse cœnacula, & conclavia: Et *magnæ Aulæ circumquaque fenestras claudi vitro candido* jussisse. Quod ii advertant, qui negant spectare se fenestras in antiquis fabricis.

Horti Lamiani. *Lib.1. Od. 35. & l.3. Od. 17.* *Sueton. in vita Dom. cap. 10.* *Juv. Sat.4.* *Suet. in vita Calig. cap. 59.*

HORTI NERONIS in Vaticano fuere. Constat ex Obelisco, qui prope Sacrarium Templi S. Petri ante Sixtum V. Pontificem erectus medium olim Hortorum Circum, in quo fuerat positus, designabat. De eo Plinius: *Tertius Obeliscus in Vaticano Caji, & Neronis Principum Circo ex omnibus unus omnino fractus est in molitione, quam fecerat Sesostridis filius Nuncoreus.* De Circo, & hortis Tacitus, cum de supplicio SS. Martyribus à Nerone primum illato vir Ethnicus loqueretur: *Pereuntibus*, inquit, *addita ludibria ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent, aut crucibus affixi, aut flammandi, aut ubi defecisset dies in usum nocturni*

Philo eodem libro. *Horti Neronis.* *Lib. 26. cap. 11.* *Ann.l.15.*

luminis urerentur. Hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat, & Circense ludicrum edebat habitu aurigæ permixtus plebi vel circulo insistens. Ut appareat spatium Basilicæ Vaticanæ, cujus magnam partem Circus insederat, ante Martyrum sanguine, quam sacerdotum cæremoniis, & sacrificiis consecratum. De eodem Circo paulo post. Idem auctor de Hortis: *Solatium populo exturbato, & profugo Campum Martis, & monumenta Agrippæ: Hortos quin etiam suos Nero patefecit.* Non dubitem hos Neronis Hortos eosdem esse, qui Caji fuerant, & Agrippinæ matris Caji Seneca dixerat; cum fuerint prope Tiberim, & utriusque Circus dicatur, Caji, & Neronis; nempe ab illo factus, an cœptus, ab isto perfectus. Quis enim neget, occiso sine hæredibus Cajo, Hortos ad Agrippinam ejus sororem, sororibus superstitem, Neronis matrem insigni gratia, potentiaquè ab exilio revocatam: cum in potestatem Neronis fuisse devolutos? Tacitus: Nero *vitare secretos Agrippinæ congressus, abscendentem in Hortos, aut Tusculanum laudare.* P. Victor statuit Hortos Domitii in Transtiberina Regione. Sed hos cum Neronianis, ut arbitror, nemo miscuerit. Neque hi Agrippinæ fuere; quæ suos ad alteram Agrippinam, matrem suam referebat.

Loc. cit.

Tac. Ann. lib. 14.

Horti Senecæ.

Floruit sub Nerone SENECA, cujus & amœnos HORTOS Roma celebravit. Criminabantur invidi, teste Tacito, *quod Hortorum amœnitate, & Villarum magnificentia quasi Principem supergrederetur.* Et ille apud Neronem de his ita loquitur: *Tales Hortos instruit, & per hæc suburbana incedit, & tantis agrorum spatiis tam lato fœnore exuberat.* De iisdem Juvenalis:

Loc. cit.

Juven. Satyra 10.

Temporibus diris igitur, jussuque Neronis
Longinum, & magnos Senecæ prædivitis Hortos
Clausit, & egregias Lateranorum obsidet Ædes
Tota cohors . . . .

Ubi fuerint, non facile assererem; diversos enim fuisse à fundis, & agris suburbanis probabile est; inter quos fuit Nomentanus. Seneca idem: *Ex Nomentano meo te saluto.*

Sen. epist. 110.

Horti Galbæ.

Neronis successor GALBA Aurelia via HORTOS habuit: quæ prope Ædem nunc S. Pancratii mittebat in Hetruriam. Probabile est in ipso Janiculo prope Templum B. Martyris, Hortos Galbæ fuisse. Suetonius: *Dispensator Argius Galbæ caput, & cæterum truncum in privatis ejus Hortis Aureliæ viæ, sepulturæ dedit.* Tacitus: *Galbæ corpus dispensator Argius è prioribus servis, humili sepultura in privatis ejus Hortis contexit.*

In Galba cap. 20.

Lib. 1. *Hist.*

Horti Martialis.

Domitiano Principe Poëta MARTIALIS HORTOS, & suburbanum coluit in Quirinali. Ipse sic ait:

Lib. 10. *Epig.* 58. *In alta semita.*

Hic mihi quando dies meus est, jactamur in alto
Urbis, & in sterili vita labore perit.
Dura suburbani dum jugera pascimus agri,
Vicinosque tibi sancte Quirine Lares.

Erat autem, ut supra diximus, ad portam Collinam Ædes Quirini. Idem;

Lib. 10. *Ep.* 93.

Sed Nomentana securus germinat hortus
Arbore, nec furem plumbea mala timent.

Nomentana quidem arbor est, quæ viret ad Nomentanam viam sive altam semitam, cui, & Viminali portæ vicina erat suburbana Villa Martialis. Alterius TULLII, vel JULII Martialis Hortos idem Poëta celebrat; quamquam aliqui, omnino falsi, hoc eidem Poetæ attribuant. P. Victor in Regione XIV. Transtiberina numerat Domum, & Hortos Martialis; sed quis fuerit, Poëta nè, an alius, non exponit. Alius certe habendus est à Poëta, qui de Hortis sic scribit:

Lib. 4. *Ep.* 64.

Juli

Juli jugera pauca Martialis
Hortis Hesperidum beatiora,
Longo Janiculi jugo recumbunt:
Hinc septem dominos videre montes,
Et totam licet æstimare Romam.
Illic Flaminiæ, Salariæque
Gestator patet . . . .

Hunc hodie locum Montem Marium nuncupant, valde apricum, & amœnum. De eodem suburbano idem lib. 7. Epigram. 16.

Memorantur etiam à scriptoribus HORTI DOMITIÆ. Vopiscus de Aureliano, *Placebat ei in Hortis Salustianis vel in Domitiæ vivere.* Julius Capitolinus: *Adriano*, inquit, *apud Bajas mortuo, Reliquias Antoninus Romam pervexit, sancte ac reverenter, atque in Hortis Domitiæ collocavit.* Ubi postea & Antoninus Pius, & Commodus Conditi sunt. Verum Adrianus nonne sepultus est in suo Mausoleo? Sic enim Dion: *Sepultus est in ripa fluvii juxta Pontem Ælium: illic enim sepulchrum conditum; jam enim Augusti monumentum repletum erat, nec quisquam amplius in eo sepeliebatur.* De eodem sepulchro Spartianus: *fecit*, inquit, *Adrianus & sui nominis pontem, & sepulchrum juxta Tiberim.* Quod si idem scripsit: *sepultus est Adrianus in Villa Ciceroniana Puteolis*, ne pugnet cum aliis, id significare dicendus est, depositum ibi fuisse cadaver Adriani, donec ab Antonino Pio Romam deferretur, & Mausoleo conderetur, quod etiam idem, referente Capitolino, perfecit, ornavitque. Cæterum quæ de sepultura, & humatione Adriani dicuntur, ubi Horti Domitiæ essent, demonstrant. Quia enim alter in Hortis Domitiæ: alter ad Tiberim in suo sepulchro humatum refert; ostenditur, Hortos ad Molem, & sepulchrum Adriani fuisse; eximia sane amœnitate insignes; quod in deliciis fuerint Aureliano Imperatori, & ante illum Adriano; qui ideo CIRCUM ibi fertur ædificasse, rudem illum quidem, nec lapidibus, vel artificio commendatum, ut tradit Fulvius; testaturque cum Blondo in proximis vineis suo ævo vestigia sedilium extitisse. Nec tamen idem Blondus audiendus, qui hunc Neronis Circum pronunciat, hic enim, ut ante dixi, ad Basilicam sancti Petri, ubi stabat Obeliscus, situs erat. De eo Onuphrius: *Septimus*, inquit, *Circus etiam trans Tiberim haud longe à Vaticano erat, scilicet extra portam Arcis sancti Angeli proximam Adrianæ Moli in Hortis Domitiæ Neronis Imperatoris amitæ vicinus.* Et paulo post: *Qua ratione facile conjicere possumus, Circum eum à Nerone, cujus Horti illi erant ex Domitiæ amitæ hæreditate, inchoatum: ab Adriano vero cum Mausoleum suum vicinum ad ripam Tiberis conderet, aut perfectum, aut instauratum.* Ego, quoniam opinionibus agitur, sine testimonio veteris scriptoris, totum opus Adriano adscripserim; cum alterum Circum Caji, & Neronis nomine notatum Nero suis in Hortis perfecerit, ibique frequenter aurigans ludos ediderit. De iis enim Hortis ad Sanctum Petrum loquitur Suetonius: *Mox & ipse aurigare, atque etiam spectari sæpius voluit: positoquè in Hortis inter servitia, & sordidam plebem rudimento, universorum se oculis in Circo Maximo præbuit.* Tacitus: *Clausumque Valle Vaticana spatium, in quo equos Nero regeret haud promiscuo spectaculo. Mox ultro vocari populus.* Hic ergo est Circus Neronis.

Dubium est, an Nero præter Circum ibi etiam *Naumachiam* struxerit, quam quidam Ecclesiastici scriptores ad Templum, & Sepulchrum S. Petri posuerunt. Negat Cardin. Baronius; quod antiquorum nemo id à Nerone factum affirmet, & ille maritima spectacula, teste Dione, ediderit in Theatro. Quem ultro sequor. Qui vero aut vulgi sermone permoti, aut alia de causa Hortis Neronis Naumachiam apposuerunt, hanc pro Circo accepere vulgari appellatione;

Horti Domitiæ. *In Anton. vita.* *In vita Adriani.* *In vita Adriani.* *In eadem vita.* *In vita Antonini.* *Fulv. lib. 4.* *Blond. l. 1.* *De Circo & Ludis Circen. cap. 23.* *In vita Neronis cap. 22.* *Lib. 14. Annal.* *Severan. initio lib. de 7. Eccles.* *Tom. 1. Ann. ann. sal. 69.*

cum præſertim in Circo eſſet etiam Euripus pro navalibus ludis. Circi autem
Proc. lib. 2. initio. ſtructi ad Molem Adriani meminit Procopius. Nam cum de pratis egiſſet quæ ipſe Neroniana, vulgus nunc Prata nuncupat, à tergo Caſtri S. Angeli, ſubdit στάδιον μέγα ἐν ταῦθα ἐκ παλαιοῦ ἐστιν, ᾧ δὴ οἱ τῆς πόλεως μονομάχοι τὰ πρότερον ἠγωνίζοντο: *ſtadium ibi ab antiquo eſt, in quo Romani ſingulari certamine depugnabant.* Verum hæ pugnæ in Amphitheatris fieri ſolebant. Sed videtur Procopius Monomachiam pro quocunque certamine accepiſſe. Nam in Circo ſinguli & curſu, & cum feris pugnare, aut etiam plures conſueverunt.

Quod ſpectat ad Domitiam: duas quidem amitas Domitiæ nomine habuit Nero, ſorores Cn. Domitii ſui patris; ſed alteram Domitiam Lepidam appel-
Tac. Ann. lib. 12. latam, quam Agrippina Neronis mater, auctore eodem Tacito ante exceſſum Claudii occidendam curavit. At DOMITIAM, cujus idem auctor memi-
Lib. 13. Annal. nit, Nero ipſe jam Imperator perdidit, ac bona ejus, inter quæ, & Hortos invaſit. Suetonius; *Junxitque* Nero *parricidio Matris amitæ necem. Quam cum ex du-*
In vita Neronis cap. 34. *ritia alvi cubantem viſitaret: & illa tractans lanuginem ejus, ut aſſolet jam grandis natu per blanditias fortè dixiſſet: ſimul hanc excepero, mori volo, converſus ad proximos, confeſtim ſe poſiturum velut irridens, ait præcepitquè medicis, ut largius purgarent ægram. Nam necdum defunctæ bona invaſit, ſuppreſſo teſtamento, ne quid abſcederet.*

Horti alterius Domitiæ. Præter hos, DOMITIÆ alterius HORTOS reperio. Nam Capitolinus in vita Marci: *Marcus,* ait, *Antoninus natus eſt in monte Cœlio in Hortis, & educatus eſt in eodem loco, in quo natus eſt, & in domo avi ſui Veri juxta Ædes Laterani.* Et paulo poſt: *Adoptatus ab Adriano, juſſuſquè è privata in Adriani domum migrare, invitus de maternis Hortis receſſit.* At Marci mater, ut idem Capitolinus, vocata eſt Domitia Calvilla Calviſii Tullii ſecundùm Conſulis filia. Quæ & Domitia Lucilla dicta eſt, eodem auctore, & Spartiano in vita Julianii; ubi ait:
In vita Marci. *educatus eſt apud Domitiam Lucillam matrem Marci Imperatoris.* De iiſdem Hortis Capitolinus: *cum Omulus,* inquit, *Lucillam matrem Marci in viridario venerantem ſimulacrum Apollinis vidiſſet.* Hi Horti quod in Cœlio monte, juxta Ædes Laterani fuiſſe dicuntur, non procul à Baſilica Lateranenſi fuere, & iidem fortaſſe, qui
Horti Commodiani. poſtea Commodiani dicti ſunt. Spartianus: *Hunc,* inquit, *in Commodianis Hortis in Porticu curva pictum de muſivo, inter Commodi amiciſſimos videmus.* Herodianus
Lib. 1. ſuburbanum appellat, quo frequenter Commodus commigraſſet. Dion, subur-
Lib. 72. banum Quintilii ne putemus eos fuiſſe Commodi Hortos. Lampridius: *ipſe,*
In vita Commodi. inquit, *Commodus, ad Cœlium montem in Vectilianas Ædes (aliis Veſtilianas) migravit, negans ſe in Palatio poſſe dormire.* Ubi deinde occiſus eſt, ut conſtat ex Capitolino. Has Ædes adjunctas Hortis Domitiæ aviæ Commodi crediderim, eoſdemque ab illo auctos, & ornatos, dictos fortaſſe Commodianos.

Horti Getæ. Sed ut trans Tiberim redeam, in ea Regione, teſte P. Victore, GETÆ HORTI fuerunt. Hic Severi Auguſti filius à patre Regni ſucceſſor æquali poteſtate cum Antonino Caracalla fratre conſtitutus, ab illo paulo poſt trucidatus eſt. Non eſt autem vero abſimile, Hortos Getæ prope portam Septimianam ad Tiberim, ubi hodie Farneſiani ſunt, fuiſſe. Hanc enim portam Severus cum Jano proximo quadrato ædificio condidit, & ut aliqui volunt Thermas, de quibus jam diximus. Cæterum ambigi poteſt, an hos Getæ Hortos Severus ante poſ-
Horti Severi. ſederit, & à patre filius acceperit, an ipſe ſibi paraverit. Sic enim de Severo Spartianus: *Proficiſcens ad Germanos exercitus, Hortos ſpatioſos comparavit, cum antea*
In ejus vita. *Ædes breviſſimas Romæ habuiſſet, & unum fundum.*

Horti Heliogabali. Antonino Heliogabalo HORTI fuere, qui SPEI VETERIS dicti ſunt. Lampridius: *Ipſe,* inquit, *ſeceſſit ad Hortos Spei Veteris, quaſi contra novum*
In ejus vita. *juvenem vota concipiens.* Et paulo poſt: *Pars militum in Palatium, pars in Hortos, in*

quibus

quibus erat Varius, ire tendunt. Et rursus: *Inde itum est in Hortos, ubi Varius invenitur, certamen aurigandi parans.* Ubi vero fuerint Horti aliquot in locis indicat Frontinus. *Partem*, inquit, *sui Aqua Claudia prius in Arcus, qui vocantur* NERONIANI AD SPEM *veterem transfert.* Idem: *Rectus vero ductus Anienis veteris secundum Spem veterem veniens intra portam Esquilinam in altos rivos per Urbem ducitur.* Ex quibus locis deducitur, Spem veterem ad portam Næviam nunc Majorem fuisse, ubi incipiunt Arcus Neroniani, & transeuntes ab Esquiliis in Cœlium Montem ad Templum S. Stephani terminantur. Jam vero quod spectat ad nomen, ab aliquo Spei antiquo delubro derivatum est. Quod indicant allata supra Lampridii verba: *Secessit* Heliogabalus *ad Hortos Spei veteris contra novum hominem vota concipiens.* Jusserat enim occidi consobrinum Alexandrum, ideoquè ad Spei delubrum contendit, quasi speraret factum iri quod jusserat, reique prosperum successum precaretur. A Templo autem ad Hortos se transtulit, ut aurigandi certamen instrueret. Fuere quidem & alia in Urbe Spei Templa. Unum prope portam Carmentalem supra statui cum Livio. Sed P. Victor in Regione septima Viæ latæ Templum Spei novum statuit, sic forte appellatum, quod Spei veteris Ædes longe dissita colebatur ad portam Næviam, ubi & Horti collocantur. At si Heliogabalus inibat aurigandi certamen, ubi Circus? Hic sanè non longe aberat extra eamdem nunc portam Majorem. Fulvius: *Extat*, inquit, *Circus, extra portam Majorem, juxta viam Labicanam, & formam Aquæ Claudiæ post mœnia Urbis, & Cœnobium S. Crucis, cujus tantum extat forma, & parietum vestigia inter proximas vineas, ubi in medio adhuc in duas confractus partes jacet Obeliscus.* Hæc ille. Quidam hunc Circum ab Aureliano factum autumant. Instauratus fortasse ab illo est, ornatusque, si jam fuerat Principe Heliogabalo. Et Aureliani ætate mœnia ibi latiorem circuitum probabiliter amplectebantur; si tamen Circum, nunc extra positum, includebant.

Lib. 1. de Aquæduc.

Ædes Spei veteris.

Circus in Hortis Spei veteris.

Fulv. lib. 4.

Hortis Spei veteris propinqui fuerunt PALLANTIANI; de quibus Frontinus: *Finiuntur Arcus Claudiæ, & Anienis post Hortos Pallantianos, unde in usum Urbis fistulis diducuntur.* P. Victor in Regione v. Esquilina, Plancianos, vel Plautianos nominat; quos tamen non semoverim à Pallantianis; mutantes scilicet subinde cum dominis nomen. Plautianus enim multum gratia, & opibus valuit sub Severo. Nec minus Pallas Claudii libertus, eidemque à rationibus, quem incestis Agrippinæ nuptiis etiam pervertit; ideoque illo Principe ditissimus, & potens in aula, Neronis quoque imperio validus stetit: cum Agrippina *adversus Burrum, & Senecam moderatores Principis, habebat in partibus Pallantem*, ut ait Tacitus. Quamquam ille tristi arrogantia modum liberti egressus tædium sui moverat; donec occisa matre Nero libertorum potissimos veneno, ut credebatur, sustulit: *Doryphorum quasi adversatum nuptiis Poppeæ, Pallantem, quod immensam pecuniam longa senecta detineret.*

Horti Pallantiani.

Front. l. 2.

Herod. l. 3.

Sueton. in Claudio cap. 28.

Tac. lib. 13. Annal.

Habuit & suos HORTOS GALLIENUS Cæsar. Julius Capitolinus: *cum*, inquit, *iret ad Hortos nominis sui, omnia Palatina officia sequebantur.* De loco non constat; constat tamen Gallieno Esquilinum collem carum summopere fuisse: ibique ei positum Arcum: eumdemquè in eodem Colle admirabilem Colossum collocare voluisse. Quare ejus Hortos inde abducere non possim.

Annal. 14.

Horti Gallieni.

Non sum inscius alios aliorum Hortos memorari à scriptoribus Cn. DOLABELLÆ à Suetonio: *Germanorum*, inquit, *cohortem, à Cæsaribus olim ad custodiam corporis institutam, multisque experimentis fidelissimam dissolvit, quasi Cn. Dolabellæ, juxta cujus Hortos tendebant, proniorem.* ARGIANOS in secunda Regione Viæ latæ: ASINIANOS in duodecima Regione Piscinæ publicæ à P. Victore. Hi fortasse Asinii Pollionis fuerunt prope Thermas Antonianas, & Aventinum,

Alii aliorum Horti.

In Galba. cap. 12.

ubi

ubi Atrium Libertatis instauratum Bibliotheca instruxerat. Horum Hortorum meminit & Frontinus: *Anio vetus pervenit in Regionem viæ Novæ ad Hortos Asinianos, unde per illum tractum distribuitur.* Hæc autem via Nova illa non est, quæ, ut alias dixi, prope Palatium erat, & Forum; sed alia in Regione Piscinæ publicæ, in qua *Caput viæ Novæ* statuit P. Victor. Spartianus: *Idem*, inquit, Caracalla *viam Novam munivit, quæ est sub ejus Thermis Antonianis scilicet, qua pulchrius inter Romanas plateas non facile quidquam invenias.* ANTONINI PII à Julio Capitolino: *In viridario*, inquit, Antonini *Taurus marmoreus cornibus ramis arbori accrescentibus suspensus est.* ANTHERI à Lampridio, Commodi ævo: *Anterum*, inquit, *eductum à Palatio sacrorum causa, & redeuntem in Hortos suos per frumentarios occiderunt.* TORQUATIANOS, Et EPAPHRODITIANOS à Frontino. Torquatiani statuuntur ab Onuphrio in prima Regione portæ Capenæ, in qua & Terentianos statuit. Epaphroditiani fuerunt Epaphroditi, qui Neroni à libellis, auctore Suetonio, ejusdemque libertus, eodem auctore, ac Tacito, eum in fuga sequutus juvit adigentem jugulo ferrum: qua de causa capitali pœna multo post à Domitiano damnatus est. Hortos STATILII TAURI à Tacito sub Claudio Principe. *Agrippina*, inquit, *Statilium Taurum opibus illustrem Hortis ejus inhians pervertit.* Proximos Naumachiæ hortos à Suetonio in Tiberio, nempe Transtiberinos. Hortos CÆSARIS ad Portam COLLINAM cum TURRE à Julio Obsequenti de Prodigiis: *Turris*, inquit, *Hortorum Cæsaris ad portam Collinam de Cælo tacta.* Hortos SCIPIONIS à Cicerone, nempe antiquiores: Scapulæ: & Clodiæ ad Tiberim: trans quem M. Tullius parare sibi interdum cogitabat. Multorum in via Claudia, quæ jungebatur Flaminiæ. Ovidius:

Nec quæ pomiferis positos in Collibus Hortos
Spectat Flaminiæ Claudia juncta viæ.

Ubi ejusdem Ovidii viridarium statuitur. Et alii inter legendum occurrent. Nos hic promissum Thermarum Alexandri, & aliorum nummos omisimus.

Lib. 1.
In Anton. Carac.
In ejus vita.
Sueton. in Domit. cap. 14.
Lib. 12. Annal.
De quibus in Orat. pro Cæl.
Lib. 12. Ep. ad Attic. epist. 1.

DE

DE URBE ROMA LIBER QUARTUS.

CAP. I.

Sacra Ædificia ante Constantinum.

Hactenus Veteris, & superstitiosæ Urbis ædificia indifferenter exposui. Nunc religiosæ, Christianæque Romæ Templa, & alia monimenta complectar; atque ad nostrum ævum sextam ædificandi ætatem perducam. Quamvis autem eam ab Gothica expugnatione Urbis sub Totila Rege inchoaverim; tamen paulo altius repetendo ad Cæsarum Principatus revertar, quibus Ædes Dei Sanctorumque cultui dicatæ fieri cœperunt. *Lib. 1. cap. 23.*

Igitur integro plusquam seculo ante Constantinum Principe Severo Transtiberinam BASILICAM VIRGINIS Calistus I. dicitur ædificasse, unde Fons Olei effluxerat. Quamquam illa tempora feracia suppliciorum magis, quam ædificiorum, & Christianæ pietatis, quam pecuniæ eam loco amplitudinem dare non potuerunt, qua postea Templum stetit. Nec tamen censendum est, tunc omnia penitus abdita, & subterranea fuisse. Quòd interdum remittentibus Tyrannorum furoribus, quies aliqua, & respirandi locus daretur piis hominibus, ac rebus sacris. Et eam quidem Basilicam in domo aliqua erectam more Basilicarum, & Christianorum conventibus celebrem, atque aperta fruentem luce crediderim potius, quam omnino reconditam ac latentem. Nam neque Commodus in nostros homines gladium strinxerat: ejusque pater Marcus infesta Christianis edicta revocaverat, & Septimius Severus maximis bellis distinebatur. Argumento etiam, quod ante Constantinum ÆDES SACRÆ videntur fuisse in Urbe, ut in cæteris Provinciis erectæ. Nicephorus enim cum victoriam de Maxentio reportatam, & triumphalem Constantini ingressum in Urbem enarrasset: *Adhæc*, ait, *in primis maturavit Ecclesias Dei restaurare, easque donariis exornare.* Idem auctor tradit, antequam Diocletianus, & Maximianus in nostram fidem sævire cœpissent, propter potentiam virorum Christiani nominis, eorumque gratiam apud Cæsares, ÆDES SACRAS ubique gentium fuisse excitatas. *Ostendunt*, inquit, *id quoque plurimorum millium hominum in oratoriis domibus cœtus, & conventus habiti, quæ oratoria cum propter angustiam, confluentem tantam multitudinem non caperent; cernere erat, ex parvis initiis, & fundamentis in augusta amplitudine, & magnitudine admiranda in locis omnibus excitari, atque construi Templa.*

S. Damas. sive Anastasius in ejus vita. *Niceph. lib. 7. c. 30.* *Idem lib. 7. cap. 2.*

Euseb. l. 8. cap. 21. Idem exponens Eusebius ait: *Aut quomodo quisquam illustres hominum in Templis concursus poterit oratione explicare? Unde cum in antiquis illis ædificiis non satis loci haberent, ampliores Ecclesiæ in universis Urbibus, fundamentis earum ad majorem laxitatem dilatatis crexerunt.* *Cap. 3.* Et: *omnibus in locis per Imperatoris litteras palam edictum fuit, ut tum deturbarentur Ecclesiæ, soloque æquarentur, tum scripturæ absumerentur igni.* Neque vero tanti boni expers Roma esse debuit, ubi Pontifices Religionum sedem defixerant. Quare non solum in Cœmeteriis, locisque occultis pia Christianorum *Ab Anastasio in vita.* manus ædes ad conventus habendos fabricata est; (idque de Fabiano Pontifice, quem Decius sustulit, refertur) sed etiam aperte ac publice. Cæcilia quidem virgo fortissima cum accepto vulnere properaret ad sponsum, triduanas tamen poposcisse inducias gloriabatur, ut domum suam, Alexandro Principe, Ecclesiam consecraret. Sic & Lucina religiosissima fœmina domum suam B. MARCELLI nomine dedicavit: quo Christiani interdiu noctuque convenirent, ac Deum precibus cantuque placarent. Aurelia via sub Aureliano Imperatore, BASILICAM condidisse scribitur S. Fœlix Pontifex, ubi & postea humatus est. Postremo gravissimi scriptores Philippos Cæsares Christiana fide imbutos agnoscunt: quorum pietas, & indulgentia multa religioni tuendæ conservandæque permittere potuit. *Tom. 1. ann. Chr. 57.* At Card. Baronius cum fidei promulgatione Ecclesias cœpisse, earumque numerum, ut opus fuit, in dies magis magisque auctum affirmat. Ideo & Pudentis Senatoris S. Petri discipuli *domum in Ecclesiam* fuisse mutatam: & *Eutrepiæ* matronæ *domum in titulum* ad sacra obeunda, & alias fuisse erectas: Euaristum V. à B. Petro Pontificem *Ecclesias* divisisse *Presbyteris:* eosque temporibus Cornelii Papæ extitisse numero quadraginta sex. Optatum scripsisse, *quadraginta* in Urbe fuisse ad Christianum usum *Basilicas* excitatas: Lucianum, quamvis Ethnicum scriptorem ferreas portas, ærea limina auratum fastigium domui sacræ assignasse. Alexandrum Imperatorem apud Lampridium locum publicum in quo Deus coleretur, Christianis adjudicasse. Aurelianum apud Vopiscum *Ecclesiam Christianorum* in litteris usurpasse. Hæc aliaque apud eum leguntur.

CAP. II.

Basilicæ Constantini.

Basilicæ sacræ quando conditæ. ANno Imperii Constantini XIX. ut refert Card. Baronius, Urbis MLXXVI. cum Baptismo ante actæ vitæ crimina optimus Imperator eluisset, qui antea, vel priscis ædificiis refectis, & excultis, vel novis ædificatis magnopere, ut diximus, Urbem exornaverat, novam sacrorum Templorum molitionem adjecit, qua veterum operum pulcherrima, vel superavit, vel æquavit. Nam in parte sui Palatii Lateranensis BASILICAM SALVATORIS, & ei continentem S. Joannis Baptistæ condidit. Nice- *Niceph. lib. 7. c. 34.* phorus de Constantino: *Et manibus ipse suis ligone accepto, in Palatio suo, quod Lateranense dicitur, primus terram fodere, & Ecclesiæ formam in nomen Domini nostri Jesu Christi describere cœpit.* *Niceph. lib. 7. c. 46.* Et paulo post: *Templum in Palatio suum ostendit.* Et rursus: *Sicuti dictum est, in Imperiali Palatio suo Templum construxit.* Quod etiam in matutinis Ecclesiæ precibus solemniter recitamus die 9. Novembris. Idem Basilicas SS. PETRI & PAULI ædificavit, utrasque extra Urbem, in Vaticano, viaque Ostiensi: S. CRUCIS in extremis Esquiliis: S. LAURENTII

extra

extra portam Esquilinam, S. AGNETIS extra Viminalem, & alias, quæ præter locorum sanctitatem, amplitudine, ac magnificentia in admiratione semper fuerunt. Hæ tum Basilicæ sunt appellatæ. Sed jam antiquata cæterarum appellatione, solum quatuor primaria Urbis Templa BASILICÆ dicuntur, Lateranense, S. Petri, S. Pauli, S. Mariæ Majoris. Qua in re duo exponenda sunt: Alterum, cur Basilicæ dictæ fuerint: Alterum, cur solum illa quatuor Templa nunc Basilicæ dicantur.

BASILICA quidem ante ævum Constantini pulcherrima fuit ædificium columnis, & simulacris exornatum ad exercenda judicia, & negotiatorum mercatorumque conventus peragendos. Quod Vitruvius addendum Foro præcepit in locis calidissimis, id est in Solem hibernum obversis: ne eò convenientibus molestiam afferret frigida tempestas. Nomen autem ipsum βασιλική Regiam domum sonat. Ideo Isidorus: *Basilicæ prius, inquit, vocabantur Regum habitacula, unde & nomen habent. Nunc autem ideo Basilicæ divina Templa nominantur, quia ibi Regi omnium Deo cultus, & sacrificia offeruntur.* Cum eo alii auctores consentiunt, quos affert Baronius, subditque: *Hæc licet vera sint; tamen ejusmodi nomen unà cum re è Gentilibus ad Christianos derivasse mihi magis probatur. Nam Basilicæ illæ Gentilium in Ecclesias Christianorum aliquando commutabantur.* Hanc vero causam, quamvis à tanto viro prolatam, quispiam tamen non satis esse censebit, cur Basilicæ nomen in Templa transierit. Nam ne vertatur in controversiam, an Basilicæ aliquando in Templa conversæ fuerint, idque verum, an probabile sponte tribuatur; tamen non ideo prima illa Constantini Templa videntur Basilicæ nomen fuisse sortita. Sunt enim à Constantino exstructa, antequam Ethnicorum Basilicæ sacras in Ædes commutarentur: & toto passim terrarum Orbe Ecclesiæ ædificatæ sunt vigentibus adhuc Gentilium superstitionibus, & immutatis Deorum Templis, intactisque opibus, quæ prisci in ea congesserant; ut ex S. Ambrosio docet idem Baronius. Multo magis intacta permanserunt alia ædificia publicis reipublicæ muneribus obeundis exstructa. Præterea mos veteri illo Christianorum ævo invaluit, ut ædes sacræ non minus apud Latinos, quam Græcos, Templa, & Basilicæ dicerentur. Quod manifestum est legenti scriptores Ecclesiasticos, & Concilia, à quibus promiscue usurpatur Ecclesia, Templum, Basilica. Et ipsa sacella dicta interdum Basilicæ. Ut Basilica S. Laurentii, ac Theodori Papæ, quam Sancta Sanctorum appellarunt, in Palatio Lateranensi. Immo in eodem Patriarchio Ædes omnes Basilicæ nomine censebantur in quibus aliquid solemnium religionum, & Ecclesiasticarum cæremoniarum exercebatur.

Quid fuerit Basilica Romanis. *Vitruv. l. 5. cap. 1.* *In notis ad Martyrol. die 5. Augusti.* *Basilicæ in sacras Ædes mutatæ.* *Epist. 21. Tom. 3. ann. Dom. 324.* *Cencius Camerarius Alemannus de Parietinis Lateranens. c. 5.*

Prima ergo, & augustissima illa Constantini Templa cur dicta sint potius, & frequentius Basilicæ, equidem, ut alios, tantos nempe scriptores, audiendos censeo: ita causam nominis in formam ædificii refero. Templa enim illa primaria, Lateranense, Vaticanum, S. Pauli, non dissimilia Basilicarum veterum fuerunt: immo eo prorsus modo ac partibus exstructa, quibus Basilicæ exstruebantur. Fuit enim Basilica ædificium, quod duplici, aut quadruplici columnarum ordine medianam testudinem, simplici, vel duplici hinc, atque inde Porticu cingebat. Id loco citato Vitruvii docuit Daniel Barbarus. Fusius autem nobilis ædificandi magister Leo Baptista Albertus: *Quo esset, inquit, Basilica quidem laxior, primariis tectis non sufficientibus circum addidere porticus patulas intrinsecus hinc atque hinc primum simplices, mox etiam duplices.* Curvabatur ædificium in summo, vel pari, vel minore, quam semicirculi flexu: quod Tribunal dicebatur; ibi enim habebantur judicia. Quamquam plura tribunalia majoribus Basilicis fuisse constat. Quintilianus: *Cum in Basilica Julia diceret primo tribunali; quatuor autem judicia, ut moris est, cogerentur.* Nec modo publicæ, sed privatæ in ædibus

Cur Templa dicuntur Basilicæ. *Lib. 7. c. 14.* *Quint. l. 12. cap. 5.*

Vitruv. l. 6. cap. 8. ædibus Civium Cæsarumque fuere Basilicæ. Vitruvius: *Habeant nobilium domus Basilicas non dissimili modo quam publicorum operum magnificentia comparatas, quòd in domibus eorum sæpius, & publica consilia, & privata judicia, arbitriaque conficiuntur.* Potiori jure in Palatiis Principum fuere. Plutarch. in Poplic. Plutarchus: *Hi unam si in Domitiani domo videant Porticum, vel Basilicam, vel Balneum.* Quod suo exemplo cæteros Reges docuit Rex sapientissimus, ac vetustissimus Salomon; cujus regias Ædes cum describeret Josephus: Ant. Jud. Lib. 8. c. 5. *Erat*, inquit, *magna nimis Basilica, & pulchra: hæcque innumera columnarum multitudine portabatur. Quam ad judicia rerumque cognitiones distribuit, ut posset capere populi multitudinem ad judicia venientem.* Basilica Salomonis. *Cujus longitudinis magnitudo erat cubitorum centum, latitudo vero quinquaginta: altitudinis autem triginta: columnasque quadrangulas omnes habebat, tegebaturque cedro, opere Corinthio, phialis æqualibus & scutulis mira arte cælatis, eratque robusta, & variis decoribus exornata. Item alia erat Basilica in medio totius amplitudinis constituta,* Altera Basilica. *habens latitudinem cubitorum triginta, & contra Templum validis columnis extensum: eratque in ea solium valde decorum, in quo sedens Rex judicia proferebat. Huic erat juncta alia quoque Reginæ Basilica, & reliqua habitacula, & sedilia, ubi post causas explicitas residebant strata tabulis cedrinis.* Hæc ille. Quis autem dubitet, an ibi fuerint Porticus duplices, ubi erat innumera multitudo columnarum?

Basilicæ forma. Verum ut ædificii forma clarius ostendatur: fuit in longitudine ambulatio. *Mediam Navem* in Templis hodie nuncupant, testudinem mediam seu medianam Vitruvius. Additæ hinc atque hinc simplices aut binæ Porticus alarum instar: quibus qui ad agendum, & negotiandum convenerant, spatiarentur. Tribunal in summo mediæ testudini respondebat. Hoc modo videlicet claudebantur minores Basilicæ, quibus & simplices tantum Porticus ad latera mediæ testitudinis patebant. At quæ laxiores, & nobiliores erant Basilicæ binis hinc atque hinc porticibus mediam ambulationem cingebant: & in fine harum quinque porticuum transversam ambulationem secundum tribunalia habuerunt. Vitruvius: *Sin autem locus erit amplior in longitudine, Chalcidica in extremis constituantur, uti sunt in Julia Aquiliana.*

Et Chalcidica. Chalcidica quid essent, ambiguum est. Nonnemo putat fuisse transversas hasce ambulationes. Baptista Albertus, *Addidere*, inquit, *insuper alii secundum tribunal transversam alteram ambulationem, quam quidem Causidicam nuncupamus, quod illic Rhetorum turmæ, Causidicique versarentur.* Sed dubium quid fuerint. At Danieli Barbaro Chalcidica pro Thermis aliquando sunt. Sed quid commune Termis cum Basilica, & lotioni cum judicio? aut quomodo Balneæ partem Fori ingrediuntur, cui hæc litigantium sedes adjungitur? Idem aliò divertit: aitque Chalcidica adjungi Basilicæ, cum tantum additur, ut respectu latitudinis minor debeat esse longitudo. Rursus ait, Chalcidica fuisse in Basilicis loca ampla, & ingentes aulas, more Chalcidensium ædificatas, in quas Magistratus convenirent; postremisque duobus parum discrepat ab Alberto. Alii ajunt esse Chalcidica, quæ latitudinem in longitudine duplicarunt. Philander: *Ego vero*, inquit, *in ea fui aliquando sententia, ut existimarem fuisse ambulationes secundum tribunal transversas, ubi Rhetores, & Causidici etiam versarentur, diversas scilicet à Porticibus. Reperi postea apud Sextum Pompejum, Chalcidicum genus esse ædificii ab Urbe Chalcide dictum.* Quid sint Chalcidica in Basilicis. Nec plane quid sentiat, postea clare exponit. Ego sic in Baptistæ Alberti sententiam discedo, ut putem alios huc non repugnantes adduci posse. Chalcidicum enim, quod addendum Basilicæ præcipit Vitruvius, est aliquid proprium ipsius amplioris pulchriorisque. Neque eo potest intelligi ædificium, quasi sejunctum à Basilica, ut pars illius non esset. Nec ipsum tribunal; hoc enim erat in omnibus etiam minoribus Basilicis. Non officina cudendæ pecuniæ, ut quibusdam est visum; quid enim

hæc

hæc ad Basilicam rei judiciariæ dedicatam? Neque etiam hic agitanda de nomine quæstio est: An quod præter Porticus addebatur Basilicæ, Chalcidicum solum, an etiam Causidicum sit appellandum. Rem enim quærimus, nomina posthabemus. Itaque mihi omnino videntur CHALCIDICA esse transversæ illæ ambulationes instar ingentium aularum. Sic autem dicebantur; vel quia perfectum exemplar extensæ ejusdem Basilicæ ex Chalcide nobili Eubœæ Urbe acceperint Romani, cum antea illas simpliciori opere ædificarent: vel quia quod transversum patebat, summi esset, & inusitati ornatus, uti Chalcide fieri mos erat. Quod ostendit Arnobius à Philandro allatus: *Scribuntur Dii vestri in Tricliniis cœlestibus atque in Chalcidicis aureis cœnitare.* Chalcidicæ enim aureæ significant veluti cœnationes, & aulas auratis cameris, vel laquearibus, cæteroque cultu, & ornatu eximio splendide instructas, in quibus Dii epularentur. Meminit Dion Templi Minervæ facti ab Augusto: *Quod*, inquit, *Chalcidicum vocatur.* Eutropius inter opera Domitiani numerat *Minervam Chalcidicam.*

Chalcidica transversæ ambulationes.

Arn. lib. 4. contra gentes.

Eutr. lib. 10. de Domitiano.

Jam in Basilicis cùm pars, in qua excurrebant Porticus, præter columnas, parastatas, & signa in loculis parietum, alia fere ornamenta non haberet: pars altera longitudini obversa, metallis, marmoribus, aliisque pretiosorum lapidum crustis, & operibus fulgebat; quod proxima tribunalibus primariæ nobilitatis viros, Magistratus, Prætores, Consules, ipsumque Augustum, patronorum, & accusatorum multitudinem acciperet. *Et junxere* (pergit Baptista Albertus) *hasce ambulationes inter se lineamento ad* T *litteræ similitudinem. Itaque Basilica ex ambulatione constat, atque Porticibus.* Ex his forma Basilicæ nobilioris, ut Pompejæ, Juliæ, Ulpiæ, & Constantinæ, quam fecit ante Baptismum, facile deprehenditur. Nam duabus eo pacto junctis ambulationibus, additoque, instar capitis, tribunali: tum longitudini adjunctis duabus hinc atque inde Porticibus, Basilica describitur; in qua, juxta Vitruvium, ejus longitudo latitudinem, & duas tertias latitudinis partes comprehendit. Quæ sane ædificii descriptio formam continet Lateranensis Templi, Basilicæ veteris Vaticanæ, & Basilicæ S. Pauli.

Hoc modo, vere proprieque circumscripta Basilica non magnopere quærendum videtur, cur prima illa Templa Lateranense, S. Petri, Paulique à Constantino facta Basilicæ dicta sunt. Non enim alia forma ædificata sunt: & vera germanaque structura fuere Basilicæ, nec modo Christiani, sed etiam Ethnici cum sacras illas ædes videbant, & Basilicas sibi videre videbantur. Cur autem hæc potissimum ædificii forma S. Sylvestro Pontifici Maximo, Constantino Pio Augusto placuerit, causa in promptu est: quoniam scilicet illi inerat figura CRUCIS, ut ex se patet: cui Christianæ Religionis Vexillo per Cœlum viso, & ad militaria signa traducto Constantinus acceptas victorias referebat: Pontifex autem ejus majestati sacrari Ædes volebat. Et nos transversam illam ambulationem in Templis Crucem nuncupamus. Antiqua vero Templa superstitioni dicata etsi variam in speciem extruebantur, huic tamen schemati Crucis dissimilia erant. Quare hac etiam de causa novam illam sacrarum ædium structuram probaverunt, ut nonnihil differrent ab ædibus Gentilium. Et vero *Tribunalis*, nomen adhuc à Romanis retinetur, qui sinuatam Templi Apsidem derivata voce (quod etiam Philander adnotavit) TRIBUNAM vocant. Quamquam & antiquitus ab iisdem Basilicis, judiciorumque sedibus translatum fuerat Tribunalis nomen ad Apsidem Templorum. Vitruvius: *Quæ sine cella* (Ædes) *fiunt, tribunal habent, & ascensum ex suæ diametri tertia parte.* Et Prudentius in descriptione sacri Templi:

Templa habuerunt formam Basilicæ.

Cui inerat schema Crucis.

Tribunal Basilicæ caput, nunc Tribuna.

In hymno S. Hippolyti.

Fronte sub adversa gradibus sublime tribunal

 Tolli-

Tollitur, Antistes prædicat unde Deum.

Extruxit idem Constantinus Basilicas simplici Porticu: uti S. Laurentii, & S. Agnetis videmus. In quibus illud peculiare est; quòd Porticus etiam superiores habent, minoribus columnis effultas. Præcepit autem Vitruvius superiores etiam Porticus apponi Basilicis cum pluteis, id est interseptis, & interstructa aliqua parte parietis inter utramque Porticum, ut supra contignationem ambulantes ab negociatoribus deorsum ne conspicerentur.

A primis Basilicis reliqua Templa olim Basilicæ dicta. Cæterum à primis illis & augustalibus Basilicis deinceps emanavit, ut omnia Templa à Christianis dicerentur etiam Basilicæ. Ædes autem Lateranensis præter Basilicæ partes hoc etiam habuit, quod in Palatio Imperatoris extructa est; cum Ædibus Principum, ut dicebam, adderentur Basilicæ.

Nec quatuor tantum primaria Urbis Sed cur jam quatuor tantum primaria Urbis Templa dicuntur Basilicæ? Credibile est propter eorum dignitatem, majestatemque factum esse, ut nomen, quod initio commune cum cæteris Ædibus sacris habuerunt, jam sola retineant, quæ sola cæteris religione ac sanctitate præcellunt. Accedit, quod antiquissima in testimonium Christianæ fidei, auspicata tantorum operum molitione extiterunt. Quamquam Liberiana Virginis Magnæ Basilica sub Constantio extructa non multo post fuerit. Sed Reginæ præsidis sublimitas, loci veneratio, cultus Pontificum, Principum ac populorum quod tempori defuit, abundè compensavit. Hæc de Basilicarum appellatione.

Ornatus Basilicarum Constantini. Quod spectat ad illarum ornatum, tanto Columnarum, marmorum tanta spatii laxitate, tanta auri, argenti, gemmarum, & sacræ supellectilis copia conditas ab se instruxit, locupletavitque Constantinus, ut opes in Templis Ethnicorum repositas vincere voluerit. Quare eorum scriptores, referente Baronio, largientis liberalitatem atque imposita vectigalia criminantur. Apud quem, Anastasium, & alios qui de septem Templis Urbis scripserunt eorum magnificentia, & oblata munera videri possunt.

Cap. III.

Sacra Urbis Ædificia usque ad Totilam Regem.

Damasus, sive Anastasius, ut aliis placet. Basilica Julii, quæ & Juliæ. POst conditas à Constantino insignes illas Basilicas, Julius Papa, Constantio jam Principe, duas extruxit: *Alteram, Romæ juxta Forum: alteram via Flaminia.* Ambigi potest, an quæ deinde Basilica JULII, seu JULIÆ dicta est, sit ea, quam Julius ædificavit juxta Forum *Romanum;* quod Platina adjecit. Nam Anastasius de Bonifacio I. scribit: *ordinatus est in Basilica Juliæ: Julii*, apud Platinam. Quam deinde, ut idem ait Anastasius, Celestinus Bonifacii successor dedicavit, ditavitque donis argenteis. Idem in vita Silverii Papæ: *In Basilica*, inquit, *Julii dederunt* (Vitigi Gothorum Regi capto à Belisario) *sacramentum de incolumitate, ut perduceretur salvus ad Justinianum.* Idem in vita Paschalis I. refert, in ejus comitiis orta populi dissensione, alios favisse Theodoro Presbytero, alios Paschalem creasse: & cum Theodorus interiora Patriarchii teneret: *Paschalis*, inquit, *exteriorem partem tenuit, & Basilicam domus Juliæ, quæ super Campum respicit.* Idem in vita Vitaliani Pontificis scribit. Constantinum, an Constantium, Imperatorem Romam venisse, summa gratulatione ab omnibus exceptum ordinibus; tum *venit*, inquit, Imperator *ad Lateranas, & lavit se, & ibidem pranxit in Basilica Julii.* Sic apud S. Gregorium scribitur. *Lib. 11. Ep. c. 1.*

tur. *Venit autem icona supra scriptorum Focæ, & Leontiæ Augustorum Romam VII. Kal. Maji, & acclamatum est eis in Lateranis in Basilica Julii ab omni Clero, vel Senatu.* Quibus locis Basilica Julii insigne aliquod Conclave, & Aula est Patriarchii Lateranensis. Nam si Basilica pro sacello accipitur, quomodo in eo cœnasse dicitur Imperator? Quæ etiam ideo domus Juliæ dicta est, quod cum Basilica Julius conditor eam Palatii partem vel instauravit, vel condidit. Sic domus Tiberiana à Tiberio Cæsare condita in Palatio Augustorum. Sic hodie in Ædibus Pontificiis singulæ fere partes servant conditorum nomina. In eodem autem Patriarchio, ut supra dicebam, Cœnatio Leoniana, & alia quædam præcipue Conclavia Basilicæ dicebantur. Quod autem dicitur Basilicam Juliæ *respicere in Campum* interpretari non possum; nisi *Campus* forte Platea sit ante Basilicam Lateranensem; aut aliqua alia planicies propinqua Patriarchio. Cæterum cum hæc Basilica Julii fuerit in Laterano: & duas memorare videatur Anastasius; alia JULII Basilica extructa *juxta forum* (quod Platinæ placuit) *Romanum*, collocanda erit. In qua fortasse Vitigi incolumitatis promissio data est. Sed hæc num eadem cum illa haberi debet, quam, creato in ea Bonifacio; Cælestinus successor dedicavit? Verum aliquis non improbabiliter dixerit, Basilicam à Cælestino dedicatam, antiquam Juliam fuisse ab Augusto conditam, & ab illo Pontifice commutatam in Templum. Quo loco nondum dedicato est inauguratus Bonifacius; quia Eulalius, quem populus evehebat, Constantinianam Basilicam, & Palatium Pontificium occupaverat. Hæc dubitando quisque poterit conjicere, non autem serio affirmare.

Basilicæ late acceptum nomen.

Altera Basilica Julii.

Eodem Constantio Constantini filio Imperatore insigni æstivarum nivium miraculo Regina Virgo sedem in Esquiliis designavit, in qua Joannes Patricius BASILICAM illi conderet, Liberius Pontifex consecraret, Sixtus III. deinde augeret, ornaretque, & Pontificum deinceps munificentia, Civium, ac Principum liberalitas efferret in eam, quam modo spectamus, amplitudinem. Damasus, qui tertius à Liberio Pontificatum gessit, duo Templa condidit: alterum S. LAURENTIO ad Theatrum Pompeji, eximiis donis instructum, quod hodieque S. Laurentii in Damaso nuncupatur: alterum via Ardeatina, in quo sepultus est. Tum vero quanto cultu, auroque Templa fulgerent, ostendit S. Hieronymus in epitaphio Fabiolæ: *Sonabant*, inquit, *Psalmi, & aurata tecta Templorum reboans in sublime quatiebat alleluja.* Tertius item à Damaso Anastasius Gratiano rerum potiente, Sacram ÆDEM in Regione secunda Cœlii montis ædificavit, quæ Crescentiana dicta est. Tum Anastasii successor Innocentius Principe Theodosio Vestinæ Templum S S. Gervasii, & Protasii (quæ postea S. VITALIS) in valle Quirinali dedicavit: ex testamento ejus piæ fœminæ venditis gemmis, lautaque supellectili, & in Templi ornatum attributis muneribus, annuisque censibus.

Basilica S. Mariæ Majoris.

Duæ Basilicæ Damasi.

Anastasius in vita.

Templum S. Vitalis.

Eodem Theodosio, & Valentiniano II. Augustis, Valentinianus idem ad Salustium Præfectum Urbis litteras dedit, ut Basilica S. PAULI latior, & magnificentior fieret. Ejus porro consilii causa fuit; quod eodem in loco à Constantino Magno condita redigebatur in angustias à via Ostiensi, quæ dorso Templi adjacens modicum inter ipsam, & Tiberim spatium relinquebat occupatum à Templo. Quare jussit Cæsar, ut latius longiusque aucta Basilica viam ipsam complecteretur: ideoque nova Ostiensis via sterneretur multo remotior à Tiberi. Id opus tunc destinatis sumptibus inchoatum, postea sub Honorio absolutum est. Et tunc fortasse Porticus a porta Urbis ad Templum est perducta; cujus supra auctore Procopio mentionem fecimus.

Baronius to. 3. Ann. Domini 386.

Templum S. Pauli amplius factum.

Sub eodem Honorio Secretarium Senatus prope Forum Romanum refectum est.

Secretarium Senatus.

est. Id monet inscriptio apud Gruterum, Romæ iterum detecta, dum invento corpore S. Martinæ novum Templum inibi excitatur.

SALVIS. DD. NN. HONORIO. ET. THEODOSIO. VICTORIOSISSIMIS. PRINCIPIBVS. SECRETARIVM. AMPLISSIMI. SENATVS. QVOD. VIR. INLVSTRIS. FLAVIANVS INSTITVERAT. ET. FATALIS. IGNIS. ABSVMPSIT. FLAVIVS. ANNIVS. EVCHARIVS. EPIPHANIVS. V. C. PRAEF. VICE. SACRA. IVD. REPARAVIT. ET. AD. PRISTINAM FACIEM. REDVXIT.

Quid sit Secretarium. At quid est Secretarium? Varie enim ea vox usurpatur. Quod si jura consulas, & Jureconsultos, pro loco in quo Judices causas cognoscunt jusque reddunt, acceptam videbis. Sic l. ult. Cod. ubi Senat. vel Clariss. *Qui in crimen vocatus fuerit, sedendi quoque in aliqua Secretarii parte, quæ Judicibus inferior, altercantibus superior esse videatur.* Et paulo post: *Sedendi, cum celebratur cognitio, in Secretariis judicantium jus consequatur.* l. 5. Cod. de Præp. labor. l. 3. Cod. de off. divers. Jud. l. 5. Cod. Theod. de Prox. com. disposit. Idemque eodem Cod. alibi significari admonuit Alciatus, lib. 2. Parer. cap. 26. aliæque apud Brissonium leges. Qui & docet, esse *Secretarium Judicum, ut Consistorium Principis.* Quod & Julius Bulengerius asseruit. Et Card. Baronius post allatam Constantini Sanctionem, in qua præter cætera præcipit: *Non sit venale Judicis velum, non ingressus redempti, non infame licitationibus Secretarium;* ait: *Locum fuisse ubi Judices causas audirent, & cognoscerent cum ex pluribus legibus, tum etiam ex Actis Martyrum recitatis perspicuum redditur.* At Jacobo Gretsero in Georgium Codinum placet: σίκρετον, quod quidem non differt à Secretario, significari *tam locum ubi Senatus cogitur, quam ipsum cœtum, vel Concilium Senatorum.* Consentitque Bulengerius, qui tradit, Secretarii significatione comprehendi principum virorum Consilia, & cœtus: Conclavia etiam, in quibus illa seorsim habentur. Locum tamen potiori jure Secretarium notat.

Briss. de Verb. sign. lib. 17.
Buleng. de Imper. Roman. lib. 3. c. 9.
Baron. anno 332.
De off. Constant. Eccl. & Aulæ l. 2. cap. 5.
Loc. cit.

Secretaria quæ fuerint Ecclesiasticis. Nec una item est Ecclesiastici Secretarii significatio. S. Paulinus duas interiores Cellas hinc atque hinc ad Apsidem Basilicæ positas Secretaria appellavit; quarum altera sacrum instrumentum ac vestes ad sacrificium: altera sacros Codices ad lectionem servaret. Priore significatione præcipitur Dist. 24. Can. *Non liceat cuilibet ministeria tangere, nisi Subdiacono, aut Acolytho in Secretario.* Ibi enim Glossa: *Secretarium dicitur locus, in quo sacra vasa ponuntur.* Aliud intelliges eadem dist. Can. *Non oportet Subdiaconos licentiam habere in Sacrarium, sive Secretarium ingredi, quod Græci Diaconium appellant, & contingere vasa Dominica.* Glossa vero: *Sacrarium, id est Altare.* De qua interpretatione alii videant. Cardin. Baronius cum Canonis verba attulisset, agens de Concilio Chalcedonensi, quod ex Liberato Diacono actum scribit in Secretario; quoniam Patres in eodem Concilio consedisse dicuntur *ante cancellos SS. Altaris*, ut ibi Secretarium constituat, ait: *Meminisse debes (quod & in antiquis Basilicis cernitur) inter Ecclesiæ gremium, & Apsidem, ubi sedes Episcopi locari solebat, esse Sanctuarium collocatum, quod quidem Altare erat primarium in medio situm, undique circumcirca cancellis septum.* Tum pergit: *Ante igitur Altaris cancellos Apsidem respicientes, apparet congregatum fuisse Concilium, totumque occupasse locum, qui interjacet inter cancellos, & Apsidem.* Quare hoc illi Secretarium est. Verum Altare circumcirca cancellis munitum Secretarium erat Subdiaconis à Canone interdictum. Sed quia septum, cui subsellia

S. Paul. epist. 12.
Tom. 6. Ann. sal. 451.
Ara primaria cancellis septa Secretarium.

Patrum

Patrum nitebantur, ipsum quoque Altare, & Secretarium complectebatur; ideo locum extra Concilii tempus, omnibus patentem, Secretarium gravis auctor appellat.

Porro primariæ Basilicæ aliud in ima ejus parte Secretarium erat, in quo vestibus sacris induebatur Pontifex, tum egressus in Porticum, Templum intrabat ad rem divinam peragendam. Prope hoc Secretarium inter Breviarii preces, humatum dicimus S. Gregorii corpus: & Lateranensi Basilicæ eodem in loco appositum narrat Joannes Severanus. Quare cum legimus in Lateranensi Concilio jussu Martini I. in eadem Basilica habito: *Suggero Beatitudini Vestræ, quoniam præ foribus venerabilis Secreti Vestri adstant:* rectius fortasse hoc Secretarium, aut simile sacellum muris foribusque munitum, quàm locum aliquem in medio Templo, tametsi tabulatis obseptum intelligere possumus. Neque vero in solis hisce Ecclesiarum Secretariis habita Concilia sunt; sed etiam aliis. Sic, prima Synodus Constantinopolitana habita est in *Secretario Episcopii:* Quinta *in Secretario*, nulla Templi facta mentione: Sexta *in Secretario Sacri Palatii*, quod Trullum dicebant. Ut alia taceamus. *In lib. de 7. Eccl.*

Jam ad statuendum de Secretario Senatus locum non habent Ecclesiastica Secretaria. Ex his vero, quæ de aliis dicta sunt, infertur, id usurpari pro Curia posse, in qua haberetur Senatus: seu tamquam pro judiciali Patrum Auditorio, cum frequenter in Senatu de capite fortunisque Civium decerneretur. Quoniam vero Bulengerius docet, Constantinopoli fuisse *Secretum Privatarum* ad servanda instrumenta Urbis, & rerum Civilium jura: *Secretum Publicarum* ad condenda secreta publica Imperii; Secretarium Senatus pro secreto etiam Archivo, & Tabulario, in quo Senatus Consulta ponerentur, haberi posset. Sed ut Secretarium Curia potius fuisse credatur, usitata primum significatione persuaderetur. Deinde Senatus in varia Deorum Templa cogi antea solebat. Quem morem iisdem jam desertis, & squalentibus aboleverant in Urbe recepta Christiana sacra. Nam etsi veram fidem Patres non omnes profitebantur; credibile tamen est, Christianos in Deorum Templa convenire noluisse: aut etiam in veterem Curiam, in qua Aram Victoriæ, atque Ethnicos ab ingressu sacrificantes viderent. Ideoque Flavianum novam habendo Senatui Curiam instituisse. Eam porro igne absumptam, & hinc fatalem dici, quoniam ab Gothis, qui Rege Alarico, Honorii Principatus anno XVI. Theodosii III. Romam cœperant, videatur illatus. Quamquam illi prædam, quam ruinam maluerunt. *Secretarii Senatus non una significatio.* *Loc. cit.* *Secretarium pro Curia habendum.*

Addendum est, quod alia nititur conjectura: nempe Theodoricum Gothorum, & Italiæ Regem (*qui Romam venit, Senatum suum mira affabilitate tractans*, ut ait Cassiodorus) octuaginta circiter post annos eodem in loco ædificasse. Quia forsitan Secretarium post instaurationem, capta à Genserico Roma, tot cæsis mutatisque Principibus, ferro aut igne labefactatum occasionem dederat ædificandi. Tegulæ quidem magnitudinis eximiæ ibidem inventæ, mihique spectatæ sunt: quibus inscriptum est, REGNANTE DN THEODERICO FOELIX ROMA. Quamquam hæ aliunde asportari potuerant. De eo autem Cassiodorus: *Magnis ejus operibus antiqua miracula superantur.* Postremo, Antiquarii Templum Martis ibi posuere, verum postea in Ædem S. Martinæ. Quod probabilius dicerent, si conditorem, & causam tempusque fundandi afferrent. *Cassiod. in Chronico.*

Jam vero Sixtus Pontifex, qui Valentino III. regnante decessit, præter Basilicam S. LAURENTIO excitatam, ædificatam fere de integro LIBERIANAM, sacris Ædibus, quà instructis ornatisque insignis fuit. Quo etiam Pontifice, ut tradit Anastasius (sed ut ex veteri inscriptione refert Platina) Cœlestino I. Petrus Episcopus gente Illyricus S. SABINÆ Templum in *Sixtus Pont. Basilicam Liberianam auget.*

 Aven-

Aventino erexit. Porro ejusdem Valentiniani uxor Eudoxia cum missa sibi Hierosolymis à matre Eudocia ferrea B. Petri Vincula accepisset, eaque Pontifici Romano Leoni tradita cum ferrea item catena, quam Romæ idem Apostolus tulerat, insigni miraculo jungi vidisset; magnum in Esquiliis Templum columnarum multitudine, excelsitate, & amplitudine præclarum, appellatione S. PETRI AD VINCULA tituloque EUDOXIÆ, condidit. In eo præter recondita sacra Vincula, Sanctorum reliquias, aliaque religionis argumenta, Sancti Sebastiani musivo expressa, non ut vulgò, juvenilem, at senilem in speciem conformata effigies visitur: quæ Agathone Pontifice ab horribili peste tres jam menses Urbem depopulante liberavit: cognito ante divinitùs, fore ut pestis conquiesceret, si Sancto Martyri altare constituissent. Eamdem imaginem, nuper grassantis in Italiæ pestilentiæ metu, Senatus Populusque Romanus novo cultu, ac religione, argenteo insuper calice, ac cereis quatuor oblatis, atque ex voto deinceps in singulos annos offerendis, non sine præsenti ope, Urbano VIII. Pontifice veneratus est. Idem Leo Pontifex piissimam fœminam Demetriam impulit, ut via Latina B. STEPHANO Templum ædificaret. Ipse in honorem B. CORNELII Ædem via Appia ad Cœmeterium Callixti erexit. Templa collabentia (referente Platina) restituit: sacrorum vasa comminuta, aut ablata vel denuo renovavit, vel ex integro, quoad fieri potuit, restituit. Cameras præterea tres condidit in tribus Basilicis Joannis, Petri, ac Pauli.

Templum S. Petri ad Vincula. *Ann. 680. Paulus Diacon. lib. 6. c. 5. Bar. tom. 8. ann. 680. Anastas. in vita Agatho.* *Leo I. Pontif. reficit sacras Ædes aut erigit.*

At S. Hilarus S. Leonis successor Nymphœum, & Triporticum, id est fontem, & triplicem porticum ad Baptisterium Constantinianum ædificavit, & inibi sacella auro gemmisque distincta S. Joannis Baptistæ, S. Joannis Euangelistæ, S. Crucis. Adhæc Balneum, inquit, Anastasius, Prætorium, Bibliothecas duas in Laterano, Monasterium ad Lunam. Qui locus, ubi in Urbe fuerit, non facile divinarim. Hilari successor Simplicius, bellante primum adversus Odoacrem, tum Italiæ Regnum obtinente Theodorico, quatuor in Urbe Templa excitavit: S. STEPHANI in Cœlio monte, quod à forma Rotundum appellant; in quo postea Theodorus Pontifex corpora SS. Primi, ac Feliciani reposuit: S. ANDREÆ in Esquiliis juxta Basilicam Liberianam, intra ambitum nunc Xenodochii S. Antonii: S. STEPHANI juxta S. Laurentium, S. BIBIANÆ ad Palatium Licinianum.

Ex eodem auctore. *S. Hilari monumenta.* *Simplicii Pontificis Basilicæ quatuor. Idem Anastasius.*

At Felix III. qui ab Odoacre ad Theodoricum usque Ecclesiæ præfuit, Ædem S. AGAPITI juxta S. Laurentium struxit. A Gelasio successore, cum tres extra Urbem, Tibure, via Labicana, & Laurentina dedicaverit, nihil intra Urbem factum reperimus. Symmachus ab illo Pontifex, Theodorico Urbis ædificia murosque reficiente, S. SYLVESTRI, & MARTINI ad Thermas Trajanas in Esquiliis; S. AGATHÆ, & PANCRATII Basilicas via Aurelia ædificavit, SS. AGNETIS, ac FOELICITATIS restituit: Ad *Ædes S. Petri, Pauli, Laurentii constituit* pauperibus domos: via Tiburtina *S. Petro* Templum dedicavit: Vaticanam ejusdem Apostoli Basilicam quadriporticu, marmoribus, masivis, aliisque operibus instructam, novis oratoriis ac sacellis auctam, præsertim insigni S. Thomæ trecentarum argenti librarum decoravit: juxta Templum S. Andreæ, gradus ante fores Basilicæ veteres ampliavit: novos addidit: alia aliis Templis donavit. Quo tempore Theodoricus Rex, & Imperatores Orientis eamdem Basilicam eximiis muneribus large ditarunt. Fœlix IV. Theodato Italiæ Rege *SS. Cosmæ, & Damiani* Basilicam, mutata veteri Æde Romuli, in Sacra via consecravit. Idem *S. Saturnini* Templum via Salaria incendio consumptum restituit. Cum postea Gothico

Agapiti, & Gelasii PP. fabricæ. *Symmachus PP. ædificat, & restituit.* *De his Anastasius.*

thico bello afflicta Roma diu cruentam obsidionem tolerasset: Belisarius liberata Urbe, ac recuperata Italia, mox Africa subacta triumphator, auream CRUCEM centum pondo distinctam gemmis, aliaque Basilicæ B. Petri dono misit. Duo in Urbe XENODOCHIA, unum via Lata, alterum Flaminia excitavit. Quæ sane pauperum alendorum, seu curandorum hospitia, si domos emeritorum militum, aut peregre advenientium demas, (quæ castra dixere) piæ sanctæque Charitatis expers antiquitas egenis Civibus parasse non legitur. Hæc, antequam Totila Urbem obsideret, expugnaretque, peracta sunt.

Dona Belisarii S. Petro oblata.

Anastasius, & ex eo Platina.

Cap. IV.

Ædificia post refectam Urbem à Belisario erecta.

SEquuta dein exitialis Urbis expugnatio, atque excidium Gothicum. Sed cum Barbarus victor obruta fere ruinis, & vacua Civibus Urbe aliquando erupisset, multi, qui vicinos ad montes saltusque confugerant, aut exteras in Civitates se receperant, rursus permoti Charitate patriæ, Romam rediere: revocati etiam à Belisario liberatique Tyranni metu; cùm mœnia subitario, & militari opere refecta, quæ deinde laterculo, cæmentisque firmius compacta sunt. Domus præterea passim instaurari, aut ædificari cœptæ. Inque eam rem multum opere Narses Patricius contulit, qui post Belisarium in Italiam missus, Gothis Herulisque sublatis diu in Urbe mansit, in eaque finem vivendi fecit. De eo Paulus Diaconus: *Erat*, inquit, *vir piissimus in Religione Catholicus, in pauperes munificus, in reparandis Basilicis multum studiosus.* Procopius: *Narses exercitus partem Cumas obsessum misit. Ipse vero Romam instaurandi, ornandique hanc causa mansit.* Quo tempore, Joannes Papa III. referente Anastasio, habitavit in *Cœmeterio Tiburtii, & Valeriani*, aliique Pontifices alia tenuisse *Cœmeteria*, alii vero passim *Cœmeteria martyrum* ædificasse, atque excoluisse dicuntur. Quare spectabiles hæ fabricæ fuerunt non modo ad cultum Sanctorum, sed ipsorum etiam Pontificum habitationem. Per idem tempus novam Basilicam S. LAURENTII ad Corpus martyris Pelagius II. extruxit, veterique adjecit, hodieque utrasque conjunctas cernimus. Sepulchrum ipsum tabulis argenteis convestivit: in paterna domo senum ac pauperum Xenodochium condidit. Idem SS. Philippi, & Jacobi celebrem Basilicam inchoavit, quam Joannes III. ejusdem successor absolvit.

De gest. Longob. l. 2. cap. 3.

Lib. 3. Bello Goth.

At S. Gregorius *exornatis*, (verba Platinæ sunt) *quibuscumque rebus potuit, Basilicis Romanis, dedicataque Gothorum Ecclesia, quæ in Suburra est, Agathæ martyris nomine Flavii Ricimeris viri Consularis opus (ut litteræ musivæ indicant) paternam domum in Clivo Scauri positam non longe à Circo Maximo in Monasterium redegit. Quo in loco, & hospites continuo accipiebat, & pauperes undique confluentes cibo, & potu in vita retinebat.* Hujus rei locique memoria Cæsaris Cardinalis Baronii singulari rerum Ecclesiasticarum studio, ac veneratione nonnullis abhinc annis renovata est: qui & TRICLINIUM posito inibi S. Pontificis simulacro, mensaque è marmore, ac reliqua circum religiose excoluit. At Flavium Ricimerem non struxisse, sed ornasse Templum S. Agathæ vetus testabatur inscriptio:

S. Gregorius Templa restituit.

Baronius renovat memoriam S. Gregorii.

Fl. Ricimer V. I. Magister utriusque militiæ, Patricius & Exconsul
Ord. pro voto suo adornavit.

Pantheon consecratum. Quartus à Gregorio Bonifacius, hujus nominis item Quartus, PANTHEON exacta veteris superstitionis fœditate, Magnæ Virgini, Sanctisque Martyribus consecravit, paternam domum in Cœnobium convertit. Honorius I. à Bonifacio Quartus Basilicam B. PETRI æneis tegulis è Templo Romæ (Anastasium enim libentius, quam Platinam audio, qui eas Capitolino Jovi ascripsit) sublatis magnificè contexit. Ædes, S. AGNETIS via Nomentana, inscripto carmine: S. PANCRATII Aurelia via restituit. Basilicas, S. APOLLINARIS in Vaticano: SS. QUATUOR CORONATORUM in monte Cœlio: S. LUCIÆ in clivo Suburrano: S. ADRIANI in tribus foris: S. ANASTASII ad aquas Salvias: S. CYRIACI via Ostiensi, aliaque in Urbe, atque extra Urbem magnifice extruxit, ornavitque, quædam amplissimis muneribus donavit. Porro Ædem SS. VENANTII, & ANASTASII juxta fontem Lateranensem ædificavit deinde Joannes IV. S. VALENTINI via Flaminia Theodorus I. Adeodatus item I. S. Petri via Portuensi instauratam dedicavit: Cœnobium S. ERASMI in Cœlio monte, in quo ipse Monachus diu vixerat, ædificiis, redditibusque ampliavit. Donus Adeodati successor Quadriporticum ante Templum S. Petri, quam fere totam recens porticus, & Basilicæ frons occupavit, magnis stravit marmoribus: Ædes Apostolorum via Ostiensi: S. Euphemiæ via Appia instauratas dedicavit. Tertius à Dono Leo II. Ædem S. PAULI juxta S. Bibianæ condidit, repositis in ea corporibus Sanctorum Simplicii, Faustini, & Beatricis, aliorumque Martyrum. Idem Templa S. SEBASTIANI, & S. GEORGII in Foro Boario, quod ad velum aureum dicunt, ædificavit. Ejus autem successor Benedictus II. B. PETRI Apostoli Templum, necnon S. LAURENTII cognomento in Lucina, S. VALENTINI via Flaminia, S. MARIÆ ad Martyres, seu Pantheon magna impensa restituit, preciosis marmoribus, ac vestibus exornavit. Quartus à Benedicto Sergius tectum Basilicæ S. PETRI advectis trabibus è Calabria instauravit: frontem musivo depinxit: alia Templa aut texit, aut ornamentis large instruxit. Decem & octo post annis Joannes VII. extructo Magnæ Virgini magnificè sacellum in Vaticana Basilica, Ædem S. EUGENIÆ diu detectam, ruinosamque operuit, & aliis cum ædificiis renovavit, ornavitque.

Ann. salut. 626.

Quadriporticus ante Templum S. Petri.

Templum S. Georgii in Foro Boario.

Templum S. Pauli refectum. Jam Quartus à Joanne Gregorius II. Basilicam S. PAULI magna ex parte collapsam refecit: atque è Brutiis advectis trabibus texit. Novam ibi aram renovato tabernaculo argenteo extruxit. Ecclesiam S. CRUCIS diu detectam, & circumquaque porticus vetustate quassatas, trabibus inductis reparavit: marmoreis operibus, aliisque donis insignivit, Ædem Sancti Laurentii extra muros, confractis, ac diminutis trabibus ruinæ proximam novis parietibus, tectisque munivit: aquam, Martiam opinor, cujus Formæ non longè absunt, eodem reduxit: alia passim Templa ruinæ obnoxia renovavit. Cœnobia ad Basilicam S. PAULI à Cœnobitis destituta restituit, iisdemque celebrari jussit. GEROCOMIUM à tergo apsidis Basilicæ Liberianæ situm in Monasterium vertit. Cœnobium *S. Andreæ* desertum pridem, ab se refectum, revocatis Monachis habitandum dedit, ut Deo diurnæ, nocturnæque preces utrobique assidue persolverentur. Paternam domum in honorem S. AGATHÆ dedicavit, ædificato ibi Cœnobio, ac prædiis ad Monachos sustentandos attributis. At Gregorius III. mirum quam multa in Urbe opera fecerit, ac restituerit. Ædem S. CHRYSOGONI renovato tecto, camera, & picturis parietum, aureis, argenteisque donis locupletavit. Monasterium Monachis frequens, prædiis dotatum adjecit. Aliud Cœnobium prope Basilicam Constantinianam, ut in eadem divinis laudibus Monachi vacarent, structura egregium, annuoque censu donatum

Cum Templo S. Crucis.

Et S. Laurentii.

Senum domus.

Opera Gregorii III.

Monasterium ad Basilicam Lateranensem.

donatum restituit. Ædes Sacras S. CALLISTI pœne à fundamentis elatam: SS. PROCESSI, & MARTINIANI, tecto coopertam, firmissimisque pilis effultam: S. GENESII renovato item tecto, altari extructo, aliisque operibus: S. MARIÆ ad Martyres repurgato tecto, refectisque plumbeis tegulis: S. MARIÆ in Aquiro depictam, & cum Æde SS. SERGII, & BACCHI à fundamentis ampliori fabrica dilatatam: S. MARCI extra Urbem tecto, quod dilapsum fuerat, instaurato: SS. PETRI, & MARCELLINI nova molitione erexit: Basilicas S. PETRI, & S. MARIÆ Majoris resartis tectis instauravit. Ab eodem MUROS Urbis magna ex parte refectos supra memoravi. Stephanus II. Quartus à Gregorio instauratis quatuor antiquis in Urbe Xenodochiis, DUO alia prope Basilicam S. Petri annuis redditibus probe instruxit. Ejus porro successor Paulus I. in sua ipsius domo COENOBIUM SS. Stephani, & Sylvestri Pontificum, ac Templum intra Cœnobii claustra miræ pulchritudinis musivo marmoribus, donisque ex auro argentoque illustre collocavit. Idem in sacra via juxta Ædem SS. Cosmæ, & Damiani Beatis Petro ac Paulo novum Templum obtulit, eo loci, quo, cùm ad supplicium ducerentur, genua flexisse dicebantur.

Antiqua in Urbe Xenodochia 4.

Cap. V.

Adriani, & aliorum Pontificum fabricæ.

ADrianus I. vir cætera admirabilis, structis operibus non impar est visus. De eo Anastasius: *Omnes Dei Ecclesias tam extra muros hujus Romanæ Civitatis, quam infra muros ad laudem Dei restauravit, atque decoravit; verum etiam, & muros, atque turres hujus Romanæ Urbis, qua dirutæ erant, & usque ad fundamentum destructæ, renovavit, atque utiliter omnia in circuitu instauravit.* Et vero præter primarias Basilicas S. JOANNIS, S. Petri, S. Mariæ ad Præsepe, quas renovatis tectis, & porticibus restituit; sex B. LAURENTII Templa novæ elegantiæ reddidit, extra muros, in Damaso, in Lucina, [a] ad Formosam, [b] ad Taurellum, in Palatio, cum Cœnobio quod erat adjunctum. Alia plurima quoniam apud Anastasium singillatim recensentur, hic referre supersedeo. Præter hæc tamen Sanctæ Mariæ in Cosmedin Ædem auctam à fundamentis erexit. S. PANCRATII, vetustate dirutam cum Cœnobio restituit. Idem PORTICUS Basilicæ Apostolorum in Via lata, quas Paulus inchoaverat, absolvit, ejusque Apsidem renovavit: necnon Domos appositas SS. Sylvestro, & Adriano, ac COENOBIUM Virginum S. Eugeniæ à fundamentis excitatum. Præter hæc, aliaque multa, PORTICUM à porta Ostiensi ad Templum usque S. Pauli perductam renovavit. Tres veteres AQUÆDUCTUS quà dirutos, qua dilapsis aquis vacuos, aut exiguo humore manantes magnis sumptibus restauravit: SABATINÆ in Vaticanum effluentis: CLAUDIÆ, ad commoditates Palatii, & Basilicæ Lateranensis: AQUÆ VIRGINIS, quæ in plana Urbis effunditur. Ut mirum sit, eum Pontificem tot ædificia cogitatione, nedum opere, curaque complecti, ac sua pecunia perficere potuisse; addita præsertim magna vi auri, argenti, vestiumque pretiosissimarum, locis sacris passim collata. Nam inter cætera Confessionem B. PETRI totam solido auro. Altare autem illi impositum, & parietes dextra lævaque argento contexit.

Anno sal. 772.

a Locus, fortasse à fabricæ specie.

b Fortasse ad portam S. Laurentii, quæ Taurina dicta est.

Tres Aquæductus refecti.

Jam Leo III. ejus successor multa & ipse ædificavit. De eo sic Anastasius:

Opera Leonis III.

cum ex omni parte tam per diversas Ecclesias, quam in Patriarchio in amplis ædificiis construens compté ornaret. In Patriarchio quidem, seu Palatio Lateranensi TRICLINIUM majus extruxit porphyreticis, pariisque columnis, insculptis vasis ac liliis, & marmore crustatum stratumque. Tres in eo Apsides: quarum præcipua musivo: duæ minores pictura, omnes marmorum incrustatione decoratæ. Hæc Basilica Leonis dicta est: cujus vermiculatas Christi Domini, Apostolorum, Leonis ejusdem, & Caroli Magni effigies Franciscus Cardinalis Barberinus egregio studio Ecclesiasticæ antiquitatis meliorem in formam reficiendas curavit. Aliud Triclinium idem auctor memorat, majore Apside, decemque minoribus instructum, stratum marmore, sedilibus, & concha porphyretica ornatum. Idem refert, Macronam, id est longam Aulam in eodem Palatio vetustate collabentem, sartis tectis, & camera, structuris picturisque renovatam. In eodem Patriarchio solarium nempe Xystum & ambulacrum ab illo Pontifice instauratum: sacellum S. Michaelis Archangeli à fundamentis erectum, tessellatis, depictis, marmorum, metallorumque egregiis operibus exornatum. Basilicam ipsam Lateranensem, tectis, quadruplici porticu, & fontibus restitutis, munitam: obstructas Basilicæ fenestras insertis metallo vitreis laminis pellucidis, & coloratis. Confessionem S. PAULI auro tectam: S. PETRI, præter illata signa aurea gemmisque distincta, pretioso pavimento aureo incredibilis ponderis stratam. Tectum Basilicæ Esquilinæ: Vaticanæ item, ejusque medianam, & transversam testudinem, turrem, quadriporticum, fores argenteas, gradus, fontemque restauratum: tum Xenodochium, & Balneum, aliaque habitantium conclavia juxta eamdem Basilicam pœne diruta. Novam domum Hospitalem B. Petri nomine, ac patrocinio, ejusque Templum conditum. Basilica S. Pauli terræmotu concussa, ingenti tectorum, & parietum ruina ceciderat: eam cum porticibus refectam marmoribus præclaram in speciem obduxit, renovatis antiquis auri argentique operibus, novis, atque egregiis additis. Ædes Sanctorum quamplurimas munifice restituit. Novam SS. Nerei, & Achillei juxta veterem jam collabentem extruxit: S. Susannæ, cui Presbyter præfuerat, à fundamentis renovavit, auxit, donavitque præclaris muneribus; quibus alia etiam Templa liberaliter instruxit, & ab Anastasio referuntur.

Confessio S. Pauli, & Petri ornata.

Basilica S. Pauli terræmotu dejecta & refecta.

Paschalis I. opera.

Tertius à Leone Paschalis PORTICUM, quæ à Mole Adriani ad S. Petrum pertinebat, & arserat per incendium ædificiorum in quibus Angli tendere consueverant, simul cum domiciliis Peregrinorum illico refecit. Ædem S. PRAXEDIS quòd vetustate casuram cerneret, aliam non longe eidem Virgini augustiorem, quam hodieque colimus, excitavit. Ædem S. MARIÆ in Dominica, tum S. CÆCILIÆ instauravit, vel, ut alii, condidit insignibus donis locupletatam: translatoque in eam S. Virginis corpore. Virginum inibi COENOBIUM, in honorem ejusdem, Sanctæque Agathæ erexit, annuisque censibus dotavit. Ædis porro Apsidem, ut Praxedianæ, musivis imaginibus marmorumque incrustationibus coloravit: dicavit aram argento immensi ponderis elaboratam. Hospitalem domum apud S. Petrum à Leone III. fundatam redditibus firmavit. Restituta Basilica LIBERIANA, quam vetustas quassaverat: Apside substructis gradibus elata ab Ecclesiæ corpore, ac strata marmoribus: aram præcipuam argento inaurato: aram Præsepis solido auro: Confessionem columnis, & epistiliis, interius exteriusque auro texit: illustribus donis cætera complevit. Eugenius ejus successor S. SABINÆ Templum, in quo Presbyter fuerat, ad meliorem cultum perduxit, picturatis, & argenteis operibus exornavit. Gregorius IV. ÆDEM jam collapsam S. Saturnini martyris,

Templum S. Praxedis extructum, & S. Cæciliæ.

Confessio S. Mariæ Majoris ornata.

Gregor. IV. opera.

martyris, S. Gregorii cum secretario S. Marci restauravit, S. Adriani renovato tecto munivit. Novum, & magnificum SACELLUM in Vaticana Basilica, ubi Corpus B. Gregorii I. Pontificis reponeret, argenteis tabulis convestito altari construxit. COENOBIUM à fundamentis juxta Ædem Virginis Transtiberinam multa item ædificatione restitutam, & amplissimis muneribus donatam excitavit: annuos census Monachis diurnas, nocturnasque Deo laudes persolventibus attribuit. Patriarchium Lateranense renovatis excultisque veteribus: novis cellis, conclavibus ad habitandum erectis cum balneo, amplificavit. Duo Palatia, (quorum unum Basilicæ S. Petri proximum erat) porticibus, aulis, ambulacris, conclavibus visenda, commoditati Pontificum facienda curavit. Formas & Arcus Aquæ SABATINÆ rimosos atque intercisos antiquæ integritati commisit, reducta aqua in Janiculum, & Vaticanum. OSTIAM Tiberinam, ne deinceps prædonum direptionibus vastaretur, novis mœnibus, fossaque vallatam Gregoriopolim nominavit. Hæc ille.

Sergius ejus successor ÆDEM, & ipse extra portam Salariam B. Romani martyris perfecit à fundamentis. Orphanotrophium refecit, Ædemque SS. Sylvestri, & Martini in Montibus: novum ibi COENOBIUM psallentibus Monachis constituit. Basilicæ Constantinianæ aditum addita pictarata Porticu illustravit. Principem Aram nixam columnis, marmore instructam: inferiorem Confessionem argenteis laminis auro perfusis: Cameram Præsepis, an totum Sacellum in Basilica Majoris Virginis argenteis item laminis inauratis splendide obtexit. At Leo IV. COENOBIUM Virginum ad S. Sixtum, quod seculares insederant, refectum muneribus, redditibusque auctum Monialibus reddidit. Alterum SS. Stephani, & Cassiani prope S. Laurentium extra Urbem renovatum tradidit Monachis Græcis, & copiosis opibus præditum. Patriarchii eversum solarium sive ambulacrum meliorem in formam redegit: marmorea sedilia in ejus aditu collocavit. Novum miræ pulchritudinis in S. Petri Basilica Sacellum lunensi lapide, ac musivo coopertum, ubi Corpus B. Leonis Papæ conderet, ædificavit.

Sergii II. opera.

Ampliora Leonis IV.

Ea tempestate, Sergio Pontifice, piratæ Saraceni infestis classibus ad Ostia Tiberina appulsi SS. Apostolorum Basilicas extra Urbem sitas diripuerant. Quare illi suffectus Leo quæcumque è Basilica Vaticana ablata fuerant reficere decrevit. Tum præter alia plurima atque eximia liberaliter collata, aureis argenteisque laminis, quarum una ex auro, pondo ducentorum sexdecim erat, undique non solum Apostoli SEPULCRUM sed Altaris frontem auro gemmis distincto contexit: ejusdem Cameram, vel, ut ajunt, Ciborium, columnas, & lilia (capitula reor, cauliculis, & liliis insculpta) argento inaurato, pondo mille sexcentorum sex: coronis quatuor, calicibus sexdecim ex auro, aliisque innumeris ornamentis aræ, ac toti passim Templo impositis. Portas Saraceni fregerant, & argento nudarant: eas iterum cælato argento vestivit; fornicem ante portas: casuram porticum ad lævam Templi: alteram Ædi vicinæ S. Andreæ adhærentem: tectum magnis trabibus renovavit. ÆDEM B. Virginis ad scholam Saxonum, nunc in Saxia ab humo erexit. Idem in Basilica Sancti Pauli à Barbaris item direpta, altare è columnis, & camera argentea, pondo nongentorum quadraginta sex eidem Apostolo dedicavit. ÆDEM SS. Quatuor Coronatorum, cujus titulo insignitus Presbyter fuerat, ruinæ obnoxiam ab imo solo reficiendam ornandamque: & Aram, qua multorum SS. corpora condidit, argento inaurato, hyacinthis smaragdisque præfulgente vestiendam: Apsidem vero Transtiberinæ Virginis, item ruinosam instaurandam curavit. E suis porro Ædibus, Virginibus se Deo voventibus domicilium, patronis S. Simi-

Piratæ diripiunt Basilicas extra Urbem.

Portæ S. Petri argento convectæ.

Basilica S. Pauli direpta, & exornata.

S. Simitrio, atque Cæsario. Demum ne Romanis mœnibus immensam beneficentiam concluderet, Civitatem PORTUENSEM ad ostium Tiberis novis cum firmasset munimentis, fabricisque excoluisset, Corsis irruptiones, direptionesque Maurorum fugientibus habitandam cum agro ad culturam dedit.

Et Centumcellæ quæ Leopolis dictæ. CENTUMCELLAS dirutis muris populus deseruerat metu Saracenorum. Ipse alio in loco munitiore oppidum ædificari jussit, aquis solum perfluentibus: per somnium sibi mœnia portasque designare visus, eumdem ordinem ædificando retineri voluit. LEOPOLIM placuit novam Urbem appellare; nec tamen id nomen perdiu conditori supervixit.

Cap. VI.

Civitas Leoniana.

Urbs Leoniana. At Urbi, quam Romanæ addidit, inditum LEONINÆ, seu LEONIANÆ nomen pertinaciùs viget. Quamquam in communionem appellationis adscito rudiore Burgi vocabulo (ut fermè deteriora magis pollent) rarum est in ore vulgi, doctorum linguis, aut eruditis scriptorum paginis fere contentum. Porro Urbs, quam Leo IV. condidit è Vaticano colle descendit ad Tiberim. *Vaticanus extra Urbem.* Vaticanus quidem campus ad ea usque tempora extra Urbem fuit, Hortis etiam Principum olim consitus, sed amœnitati permixta *infamia insalubris Cœli, frequentior funeribus ac tumulis, quam tectis*; ut Tacitus, & Lampridius scripsere. Sed postquam Constantinus sepulchro Apostolorum venerabilem omnibus terris Basilicam superstruxit, Vaticana planicies quamquam exclusa Pomœrio, ædificiis tamen, & incolis deinceps abundavit. *Mœnia Urbis secundum Tiberim.* Mœnia vero interiore ripa Tiberis producebantur, præter munitionem, quam ad Molem Adriani excitaverant. Quare Stephano Tertio summo Pontifice, cum Desiderio Longobardorum Regi infesto agmine ad Urbem venienti Romani clausissent portas, stativa ipse cum exercitu posuit ad Sanctum Petrum; eò cum evocasset Pontificem, mutuosque sermones habuissent: *Rursum*, inquit Anastasius, *ipse Beatissimus Pontifex reversus, ingressus est in Civitatem.* Postridie cum iterum Stephanus ad Basilicam Vaticanam rediisset, ut leniret iram Regis, duos è Romana Curia poscentis ad necem; ipse autem occlusis portis neminem è Templo exire permitteret: Pontifex Episcopos duos misit *ad portam Civitatis, quæ egreditur ad Sanctum Petrum.* Et paulo post idem auctor: *Abstulerunt Christophorum, & Sergium ab Ecclesia B. Petri Apostoli, & properantes cum pluribus Longobardis usque ad portam Civitatis, ibi eorum oculos eruerunt.* Idem in vita Stephani II. *Nam & foris muros hujus Civitatis Romanæ secus Basilicam B. Petri Apostoli duo fecit Xenodochia.* Et *Basilica S. Petri extra muros.* Pauli I. ann. DCCLVII. dicitur Basilica S. Petri extra muros Civitatis Romanæ. In vita Stephani IV. anno. DCCLXVIII. cum memorasset portam Civitatis, quæ mitteret ad S. Petrum, deinde ait, *optasse Pontificem, ut quidam Beati Petri Basilica introducerentur Romam.* Quin & Adriano I. Pontifice cum Carolus Francorum Rex Magnus Desiderium Regem Papiæ obsidens è castris ad Urbem venisset, Pontificem in gradibus Vaticanæ Basilicæ offendit: cum quo Templum ingressus, pieque Deum, & Apostolum veneratus, Adrianum rogavit, ut sibi Urbem, ad visitanda Templa voti persolvendi gratia, liceret inire. Demum in vita Leonis IV. anno DCCCXLVII. qui hunc Vaticani tractum muris cinxit, memoratur ab eodem Anastasio Monasterium B. Martini extra muros

muros Urbis juxta Basilicam S. Petri. Sic Luitprandus Molem Adriani constituit in Urbis ingressu, ut infra. Quæ causa etiam fuit, cur ante illum Pontificem Saraceni, qui prædabundis classibus Romanum littus tenuerunt, è Templis Sanctorum Petri, & Pauli extra Urbem positis thesauros omnes asportarent, & rapaces manus urbanis opibus abstinerent, quas mœnia inclusas defenderant, vel irruentium ferociam fregerant stantes pro mœnibus cives. Illa ergo pars agri Vaticani Suburbium erat, ædificatis passim domibus, & à porta Urbis usque ad Apostoli Basilicam continuata porticu. Verum cum quotidie religio, cultusque ad Apostolorum sepulchra augeretur: multique ex tota Europa præsertim è Longobardis, qui tum dominabantur in Italia, atque è Transalpinis Franci, Germani, Frisii, aliique Romam confluerent; ne cum hospitum frequentia, morbi in Civitate vulgarentur: in eo Suburbio illis datæ sunt ad habitandum sedes. Inde & Burgi nomen traxit. Anastasius: *Eodem*, inquit, *tempore, per quorumdam gentis Angelorum desidiam ita est omnis illorum habitatio, quæ in eorum lingua Burgus dicitur, flamma ignis exundante combusta, ut etiam nec vestigia pristinæ habitationis in eodem loco inveniri potuissent. Cujus exuberantis incendio pœne totam, porticum, quæ ducit ad Basilicam Principis Apostolorum ignis fomes devastavit.* Quæ paulo post Paschalis Pontificis munificentia restaurata sunt: tum vero traditis vestibus, distributis alimentis, erogato auro, atque argento peregrinorum necessitati subventum. Ejusdem loci incendium Leone IV. renovatum est. Anastasius: *Pontificii sui exordio Saxonum vicum validus ignis invasit, cuncta comburens, atque comminuens, ita ut propius* B. *Petri Principis Apostolorum Basilicæ proveniret, Saxonum, Longobardorum domos ac porticum concremans, atque diripiens.* Hæc multorum ejusdem ordinis, & conditionis contubernia, & cœtus Scholas dicebant (ut de militibus, excubitoribus, palatinis aulicis, aliisque legimus.) Itaque Leoni IV. è Gallia ad Urbem redeunti effusus obviam fuisse dicitur populus Romanus universus, & Scholæ Francorum, Saxonum, Longobardorum. Ædem præterea S. Michaelis Vaticanæ Basilicæ propinquam conditam ajunt in Frisonum Schola. Hæc adeò cum Basilicam extra Urbem clarè demonstrent, miserabiliùs ostendit crudelis illa Maurorum irruptio, quibus duntaxat ad direptionem Apostolorum limina nudata mœnibus patuerunt. Porro idem nova spe opulentæ prædæ allecti instructis iterum classibus ad Urbem expugnandam incitato cursu ferebantur. Defixit novus terror Romanorum animos ex præterito malo futuram cladem æstimantium. Ut tamen hostium furori obviam irent, Campanorum classis adjuvit: quos omnes Leo Pontifex precibus, & publica supplicatione munivit ad bellum. Pugnatum est, quà Tiberim vorticosis influentem undis excipit mare: ventusque in media pugna subito coortus, quem [a] Deus de thesauris suis produxisse credebatur, discretis classibus prælium diremit, sed naves hostium abreptas afflixit, fregitque, aut desertas ad Insulas, & saxa detrusit. Magna eorum pars cæsi: alii capti, & ad Urbem deducti; quorum opera ædificando postea usus est Pontifex. Cum ergo Sanctiss. Pater, ut gratias Deo, ac B. Petro ageret immensam argenti vim ejus Basilicæ, aliisque Templis munera obtulisset, quod pridem agitaverat, statuit Vaticanum Templum muris cingere. Cœperat antea fundamenta jacere Leo III. sed postea intermissi operis, quà extabat, maceriam avexerat quorundam avaritia, ut vix vestigia apparerent. Anno igitur Pontificatus II. qui à natali humanæ salutis fuit DCCCXLIX. cum ad Lotharium Augustum de ea re scripsisset, ut sibi consilio, sumptuque adesset, ædificare aggressus est. Misit Cæsar cum fratribus liberaliter ad Leonem non modicam pecuniæ summam. Ipse vero Pontifex cum cœptum opus frequenter inviseret, structuramque strenue urgeret, quarto post anno absolvit. Novæ Urbi LEONIANÆ inditum nomen, quam ipse, & universi Antistites, ac reliqui Clericorum ordines cinere conspersi, nudique pedes Ecclesiastico ritu Litaniis, Psalmisque decantatis circumierunt lustraruntque: scriptas in eam rem preces Pontifex super murum recitavit, tum sacrificio ad Aram

Anastas. in vita Paschalis I.

Scholæ quid essent.

Saraceni divina ope victi.

a Psal. 134.

Captivi ædificando destinati.

Apoſtoli peracto, Romanos Cives in ſuam quemque domum, muneribus donatos dimiſit. Poſthæc muri Urbis ſecundùm ripam Tiberis deſierunt, quos aut Romanorum ſecuritas, aut multo ſerius annorum vetuſtas demolita eſt. Quamquam aliqua pars ante Leonianam Urbem conditam collapſa erat. Nam Adriano Pontifice Tiberis effuſus, portaque Flaminia, quam dejecerat, immiſſus, Urbem late inundavit, & porticum, quam Palatinam dicebant, ad Templum S. Marci, evertit: tum aquæ magno impetu ad pontem Adriani confluentes murum Tiberis ripæ impoſitum proruerunt, ſeque iterum fluminis alveo infudere. Cæterum Vaticanus ille tractus tutus deinceps oppugnationes hoſtium, & obſidia non ſemel propulſavit, eluſitque. Neque deſtiterunt conſequentes Pontifices mœnia bello quaſſata vel tempore collapſa reficere, noviſque aggeribus, & propugnaculis munire. Quo nomine celebris eſt inter cæteros Nicolaus V. de quo ſic Platina, qui vidit, ſcripſit: *Muros Vaticani præaltos, & latos inchoavit, jactis inſanis fundamentis ad turres, & molem ſuperædificandam, quibus coerceri hoſtes poſſent, ne Ædes Pontificis, & B. Petri Templum, ut antea ſæpe factum eſt, diriperetur.* Poſt illum Paulus III. cum antea expugnatis à tergo S. Petri mœnibus hoſtes Vaticanum Clemente VII. Pontifice irrupiſſent, novas in eo molitiones duxit. Paulus deinde, & Pius IV. qui & Piam Urbem vicis inlongum directis adſtruxit, idque publico diplomate teſtatum voluit: & portam conditis muris ex priore ſuo nomine Angelicam nominavit. Demum Leonianæ Urbi Moles Ælia, ſive Arx S. Angeli inexpugnabile munimentum adjectum eſt.

Anaſtaſ. in ejus vita.

Mœnia à tergo ſemel S. Petri expugnata.

CAP. VII.

Arx S. Angeli.

Forma Mauſolei Adriani.

ADRIANI MAUSOLEUM ad ulteriorem ripam Tiberis excitatum jam diximus. Id pario è marmore extructum, & in imo quaternis, pari dimenſione lateribus, poſtea circumeunte fabrica, rotundam, ſpatioſamque eminebat in Turrim: equeſtribus ex eodem lapide ſtatuis, aut è curru extantibus in ſummo collocatis. Quæ Principum decora uſque ad ſecundum bellum Gothicum inviolata manſerunt: ac præterea Moli ad tuendam Urbem munitiones additæ ſunt. Nam ut ſupra referebam ex Procopio, *Sepulchrum id extra portam Aureliam, & ad lapidis jactum à mœnibus procul extructum* Romani *brachiis duobus à mœnibus ipſis ad ſepulchrum id uſque porrectis, inædificatiſque complexi ſunt; ut è muro non ſit perinde pars quædam effectum; apparet namque altiſſimæ turri perſimile, & ea regione imminet portæ.* Hoc ante Juſtiniani ætatem peractum, quo tempore incertum eſt. Crediderim primo Gothico bello, quod movit Alaricus, id feciſſe Romanos, ut in ea obſidione ſe tanto munimento tuerentur. Subindicat Claudianus:

Sepulchrum Adriani tamquam Turris mœnibus adjunctum.

In 6. Conſul. Honorii.

Addebant pulchrum nova mœnia cultum
Audito perfecta recens rumore Getarum.

Quo ſane metu ſi cætera refecta, hoc quoque validum Urbi propugnaculum adjectum eſt. Cæterum egregia illa ſtatuarum decora Gothici ſecundi belli turbo decuſſit. Nam Gothi Molem aggreſſi cùm pro mœnibus ſtantes Romanos Græcoſque alii telis arcerent, alii ſcalis in ſummum evaderent; qui munitionem tuebantur ſuæ jam ſaluti, nedum victoriæ deſperantes, atque opem in loco oblatam rati, frangere ſimulacra, & trunca eorum ſaxa in ſubeuntes devolvere cœpe-

cœperunt. Sic hostium pars cæsi: pars fugati: omnium repressus impetus, & à Mole divulsus est. Dein Moles pro Arce tam Græcis, quam Gothis fuit. Nam capta primùm & amissa: dein à Totila iterum expugnata Roma; Paulus inter cæteros Græcorum duces ex Cilicia profectus se cum quadringentis ad Molem recepit, acriterque contra Totilanos, suos etiam revocante Rege pugnavit. Postridie Paulus desperatione vitæ jam fortior cum suis erumpebat ex Arce, stationes hostium invasurus. Sed Totilas caduceatore præmisso, omnibus, si mallent abire, discessum: si pugnare secum, stipendium obtulit. Sic illi ad Gothi signa transiere. Paulus cum socio in Græciam rediit. Arcem deinde Gothi habuerunt. At post Belisarium missus in Italiam Narses cùm Romæ exercitum admovisset, & Gothi, quod scribit Procopius, *haud quaquam Urbis mœnia universa custodire sat commodè possent, brevi admodum ædificio circa Adriani Molem, locum complexi, eodemque priori muro adnexo, in præsidii formam mox redigunt, ibique preciosissimis rebus depositis, diligentissime præsidium id asservabant Urbis mœnibus, cæterisque destitutis, atque neglectis.* Mox tamen subeuntem ad muros hostem repellere conati, cum ille nihilominus Urbem intrasset, ad Molem se receperunt, nonnullis duntaxat Ostiensem ad portum confugientibus. Postridie Narses omnibus copiis præsidium cingit. Quo terrore perculsi Barbari, salute pacta præsidium dedunt, sexto & vigesimo Justiniani imperantis anno. Sic enim Codex Græcus habet ἕκτῳ τε, καὶ εἰκοστῷ ἔτος Ἰουστινιανοῦ βασιλέως. Deinceps munitio Narsetis in potestate fuit, atque Exarchorum, qui post illum Romam, & Italiam Imperatoris nomine regebant.

Ornamenta Mausolei dejecta.

Gothi Molem habent pro Arce.

De Bello Gothico lib. 3.

Arx venit in potestatem Narsetis.

Necdum tamen Angelica appellatione veterem infœlicis sepulchri nomen exuerat; cum sub hæc tempora, grassante Romæ pestilentia, Gregorius Magnus Pontifex, qui ad D. Petri solemnem supplicationem habebat; Angelum in edita Mole ensem vagina includere; & unà vim morbi condere suspexit. Inde S. ANGELI inditum nomen: addita etiam in summo vertice dicataque Archangelo MICHAELI sacra Æde. Qua deinde ad imam viciniam translata, seu potius ibi substructa, in rei admirandæ testimonium, marmoreum ANGELI simulacrum, præcelso loco impositum est. Ejus porro Ædis meminit Luitprandus, qui etiam, quomodo sua ætate haberent se munitiones, enarrat. *In ingressu*, inquit, *Romæ Urbis quædam est miri operis, miræque fortitudinis constituta munitio; ante cujus januam pons est pretiosissimus super Tiberim fabricatus, qui* a *primus Romam ingredientibus, atque egredientibus est; nec est alia nisi per eum transeundi via. Hoc tamen nisi concessu custodientium munitionem fieri potest. Munitio autem ipsa (ut cætera desinam) tantæ altitudinis est, ut Ecclesia, quæ in ejus vertice videtur in honorem summi, & cælestis militiæ Principis Archangeli Michaelis fabricata, dicatur Ecclesia Sancti Angeli usque ad Cœlos.* Quod si ex hoc inferas, hoc illud Templum videri, quod in *summo Circo* Bonifacius Pontifex dicavit, Respondeo, Molem summi Circi appellationem, quod supra dicebam, recusare: & Ædem, sive Ædiculam S. Michaelis alius, qui munimento bellico tantum Præsidem quæreret, excitare potuit. Cæterum amplioribus deinceps munimentis Moles aucta, & CASTRUM, sive ARX dicta est.

Anno sal. 590.

Arci inditum nomen S. Angeli.

Luitpr. l. 3. cap. 12.

a Nam diu rupto ponte Milvio, hac solùm transiri in Urbem volebant.

De hac re lib. 1. c. 10.

Sed statum ac regimen Italiæ cum vertissent Longobardi: eadem quæ horum excusso dominatu, plures minoresque principatus extulisset; Marchiones in Hetruria clari, in primis extitere, quos ad eamdem originem referunt, qua deducti postea Comites Tusculani. Hi ad potentiam, & immensas opes Arcis quoque Romanæ possessionem adjecerunt. E quibus Adelbertus anno salutis DCCCCVIII. adeo excelluit, ut unus inter omnes Italiæ Principes appellaretur *Dives*: & Rex verius, quam Marchio, solo duntaxat nomine Regibus habere-

Bar. to. 10. Anno sal. 897.

Comites Hetrusci Arcem possident.

haberetur inferior. Per id tempus florebat Romæ opibus, patritioque genere, nec moribus tamen probis Theodora illustris fœmina; quæ turpibus illecebris Adelbertum illexerat, in communionem Arcis possidendæ recepta: ubi & deinceps habitare consuevit. Quare velut Principatum Urbis adepta, ex Arce, cui nobiles Ædes vel impositæ, vel appositæ jam tum fuerant ad excipiendos Hetruriæ Principes, Romanos etiam Pontifices infestabat. Sequuta est ejus filia Marozia melioris item formæ, quam famæ. Hæc Arcem securitatis suæ non magis receptaculum, quam scelerum fecerat: unde & Romanis Civibus cum Vidone Adelberti patris successore, cui nupserat, imperabat. Sed Vidone paulo post absque liberis vita functo; ipsa deinceps cum filio Alberico, quem ex Alberto, sive Adelberto Marchione susceperat, in Urbe dominata est. Degebat Ticini Hugo Vidonis frater, ex eadem matre genitus, quem Regem Italiæ appellabant. Huic Marozia suas nuptias, & vacuam Arcem obtulit. Confestim Hugo non magno comitatu ad Urbem venit, fisus Castri munimentis: celebratisque in eo nuptiis, quotidie liberales epulæ instruebantur. Lavanti manus Vitrico aquam fundebat hortatu matris Albericus. Fundentemque paulo immoderatius inflicto Rex colapho, haud equidem moderate, admonuit. Sed altius, quam ille voluisset, injuriam ebibit adolescens. Confestim consilio Civium clam habito externi domini tumorem, & arrogantiam, matris intemperantiam questus, omnes impulit, ut in utrumque conjurarent. Itum statim ad arma: eoque Duce Arx obsideri oppugnarique cœpta. Hugo vim metuens se se ex mole, qua parte hærebat muro Civitatis, demisit: receptusque à suis in Insubriam plenus minarum discessit. Albericus dedita Arce Moratiam serò pœnitentem custodiæ tradidit: ipse deinceps imperavit. Interea contractis majoribus copiis, & ulturus injuriam Hugo revertitur, Urbemque obsidio, agros populationibus, populum fame affligit. Sed, ut Romani Cœli natura fert per æstivos calores advenis infesti, ac sæpe numero exitialis, vulgata per exercitum lue de componendo bello cœptum agi: & Alberico in matrimonium collocata Hugonis filia, inita, & stabilita Pax est. Ex eo tempore Arcem tuto possedit Albericus: multoque post vita decedens ad Octavianum filium principatum transmisit. Is multum potentiæ sibi deesse ratus, nisi ad Pontificatum niteretur, Princeps aliquandiu Clerici habitu, ad Pontificatum deinde evectus Joannes XII. dictus est. Sic Romanus Pontifex Arcem in sua potestate habuit; non aliunde receptam, sed quam ipse ad honores Pontificios attulisset. Nec tamen diu à Pontifice possessa. Nam mortuo Joanne, Pontificum longè Lateranum incolentium manibus extorta videtur à Civibus. Quippe Romani, cum duo Consules, Præfectus, Decuriones è plebe duodecim Rempublicam gererent, Joannem XIII. captum, & in Adriani Molem perductum, mox tamen metu Cæsaris in Campaniam dimiserunt. In eamdem Benedictus VI. à Francone Romano Ferrutii filio detrusus necatusque est. Et ille parricida à Benedicto VII. Urbe pulsus, aliquot post annos, Bizantio, quò exul abierat, reversus, Joannem XIV. Benedicti successorem in eadem Arce, quam suæ factionis sicarii detinebant, inclusum interfecit. Adeo per id tempus feri mores ac scelera invaluerant.

Et Theodora Romana. *Et ejus filia Marozia.* *Baron. Anno sal. 928.* *Baron. Anno sal. 933.* *Albericus, capta matre, Arcem possedit.* *Baron. Anno sal. 936.* *Arx & Urbs obsidetur.* *Joan. XII. Card. Bar. Plat. XIII. Anno sal. 955.* *Arx in potestate Pontificis.* *Anno sal. 974.* *Anno sal. 985.*

Successit Joanni Joannes XV. quo Pontifice Crescentius Nomentanus per speciem tuendi Consulatus Arcem occupavit. Exinde Joanni formidatus cum ejus gratia Otho III. venisset in Italiam; adversus Cæsarem Crescentius firmatis mœnibus, atque portis, Molem vallo, & aggeribus sepsit, stationes militum dispofuit: atque in ea, recepto jam in Urbem Othone se continuit. Interea mortuo Joanne Gregorius V. deligitur. Cui mox depulso cum alium per vim ac scelus

Anno sal. 985. *Arx in potestate Crescentii.* *Anno sal. 996.*

scelus Crescentius subrogasset; Otho, qui Spoletum venerat cum copiis ad Urbem reversus, ut Arcem expugnaret, vallum fossamque perduxit; turres abiegnas, & castella admovit, tormenta imposuit: corona circumdedit. Quibus ille copiis, & operibus consternatus cum se ad Imperatorem supplex contulisset, vel captus confossusque, vel cum Arce deditus, & capite cæsus est. Quòd ergo Crescentius novis operibus Molem firmarit; perdiu postea CASTRUM, sive TURRIM CRESCENTII dixere. Manseruntque illæ non contemnendæ munitiones. Itaque sexaginta quinque post annos, Alexandro II. creato Pontifice, cum Cadaolus quidam se Honorium II. Pseudopontifex jactaret, Cincius Romanus civis Pontifici infestam Arcem valido cum præsidio objecit. Eodem securitatis causa Pseudopapa perductus, & aliquandiu Alexandri copiis oppugnatus, liber tamen à Cincio, accepta grandi pecunia est dimissus. In eamdem Alexandri successor Gregorius VII. sese è Laterano recepit. Quo tempore Castrum, DOMUM THEODORICI appellatum, refert apud Baronium Bertoldus. Frustraque Pontifex obsessus, Henrici III. exercitum, vimque Populi Romani muro, armisque propulsavit; donec eductus ex Arce, ac Salernum perductus est. In tanta Christianæ Reipublicæ perturbatione, cum Guibertus Parmensis, Clementis III. nomine se Pontificem ementiretur; Matildis Comitissa, quæ creatum Gregorio successorem videre, propiusque venerari cupiebat, Romam venit: inductisque militum præsidiis, & paratis Pontifici Basilicis Victor III. Urbem intravit. Possidebat Arcem Pontifex, solemni pompa sacris operatus in Vaticano, degebatque tutis in ædibus gemino ponte adeundis in Insula Tiberina. Quare Transtiberino tractu pulsus ille sacrorum archipirata Pantheon nihilominus insederat (S. MARIAM IN TURRIBUS dicebant) quam festis Domini natalitiis funestaret. Nec deerant illi Ædes propinquæ atque magnificæ, è quibus pestem animis afflabat. Sequuta est Victoris immatura mors non sine suspicione veneni: suffectusque Urbanus II. eamdem Insulam, Pontificum non rarò perfugium, ejecto Guiberto ab Romanis, tutior aliquanto incolebat. Sed ut Civitas Cæsaris factione distrahebatur, parum illi fidens ab Urbe Barium usque profectus est. Tum vero populus qua levitate agebatur, infensus Pontifici Arcem seu fraude interceptam, seu vi expugnatam occupat. Quam cum demoliri vellet, nescio quo modo Guiberti in manus, quem rursum admiserant, prædonis dolo, an dono sectatorum pervenit. Nec sane cum, illo absente, Urbanus ad Urbem revertisset, recipi potuit. Ad S. Mariam cognomento Novam habitabat Pontifex, iisdem, reor, munitionibus, quibus se Alexander III. adversus Federicum I. Imperatorem postea defendit. Sed cum quietis nondum spes affulgeret, profectus in Galliam, qua vir optimus auctoritate pollebat, ad Hierosolymam recuperandam populos ac Reges accendit. Tum Romam reversus, & Arce septimo anno, quam Guibertus cœperat, potitus, ad S. Nicolai in Carcere, in Ædibus Petri Leonis plenus gloriæ decessit.

Arx dicta Turris, & Castrum Crescentii.

Anno sal. 1084.

Baronius Anno sal. 1087.

Ædes munitæ in Insula Tiberis.

Anno sal. 1091.

Anno sal. 1092.

Anno sal. 1095.

Anno sal. 1099.

Paschalis II. deinde creatus est Pontifex: inter quem, atque Henricum IV. gravibus ob jura Ecclesiastica exortis controversiis, dati sunt invicem obsides; quos Henricus acceptos, ut *secure transiret Castellum & pontem*, mox erat apud Arcem redditurus. At ille nihilominus in Basilica Vaticana circumventum Pontificem, captumque non longe custodia militum detinebat. Cum populus Romanus arreptis armis, Germanos in ipsa porticu Templi fortiter aggressus cæcidit, fugavitque: sed eumdem victorem, multaque onustum præda remeantem, jussu Cæsaris invecti Teutones multa cæde fuderunt, donec ad Arcem progressi, ab iis, qui se portis recentes effuderant, in fugam vertuntur: Magna utina-

Arx recepta à Pontifice.

Baronius tom. 12.

Anno sal. 1111.

Pugna populi cum Cæsarianis.

utrinque edita strages. Tiberis fluxit sanguine infectus refertus cadaveribus. Fluvius quidem per ea tempora, quò tutior esset ab hostibus, externisque Cæsarum exercitibus Roma, rupto, & intercluso Milvio ponte, collapso jam Triumphali, uno Ælio intra mœnia transitum præbebat. Facile autem erat, quemlibet propter imminentem Arcem transitu prohibere; quod dicitur fecisse Guibertinos. Torsit ea res Romanorum animos; quorum plerique factiosi, ac rebelles Pontifici, per extremum Innocentii II. & Lucii, successorumque Pontificatum, hæreticis cujusdam Arnaldi furiis, profitebantur sese Reipublicæ, & antiqui Senatus restitutores. Itaque ut firmius munirentur, adversariorum potentumque Civium domibus turribusque solo æquatis, vel imperii nomine detentis: multisque eorum patria ejectis, Conradum Cæsarem datis ad eum litteris in Urbem invitant. Ajunt, pontem Milvium metu adventantium Imperatorum pridem abruptum, *ne Petri Leones per Castellum S. Angeli nocere* illi *possint*, se jam restaurare, nec multò post siliceo firmissimoque muro perfecturos. Risit Arnaldistas Imperator; nec, quamvis structo ponte, ad Urbem accessit. Petri autem Leones filii Petri Leonis clari, & opulenti Civis, cum patre, & avo Leone, unde origo familiæ, rem Pontificiam assidue constanterque provexerant; quos tamen causa Petri Leonis fratris, cum patre transversos egit. Fuerat falsus hic Anacletus adversus Innocentium II. evectus, genere, clientelis, thesauris etiam, quas direptis impie Urbis Ecclesiis congesserat, potens: atque, ut Consules, & Urbis, Arcisque Præfectos nactus erat sibi consanguinitate obstrictos; facile omnes cum Adriani mole munitiones invasit; vix ut Innocentio reliquæ essent Frangipanum, Corsorumque domus, quibus non longe à Capitolio receptus sese per nobiles fortesque Cives tuebatur à satellitum globo, quos ille gladiatorum centuriator immiserat. Igitur Pontifex, asseclarum fidissimis per fœderatorum Ædes, turresque latentibus, ab ore Leonis eripitur, è Transtiberinis ædibus maritimo itinere Pisas primum, deinde in Galliam profectus. Tum Anacletus datis ad Reges litteris, jactabat se illustres viros, plebem Romanam universam, castella, & munimenta Urbis omnia possidere. Rediit tribus post annis Innocentius cum Imperatore Lothario, qui castris in Aventino positis, reductoque in Lateranum Pontifice, Arcem tamen, cæterasque Collium munitiones expugnare non potuit; penuriaque commeatus in Galliam, nec multo post Innocentius Pisas iterum discessit. Rediit rursus ad Urbem; nec anguem Molis latebris incubantem educere poterat, quem tamen mors extulit ad tumulum octavo anno, quam Vaticani sedem invaserat. Tum vero altero iniquitatis surculo, qui Antipapæ adnasci voluerat, sublato, omnes in Urbe præsertim Petri Leones Innocentio Pontifici, Arce restituta Sacramentum dixerunt. Jam quies parta videbatur; cum ex tranquilla serenitate coorta tempestas cuncta subvertit. Nam Romani occupato Capitolio, dum ordinem Senatorium restituere, remque Romanam gerere conantur, mœrore curisque consumptus est Pontifex. Nec, creato Cœlestino II. & Lucio item II. quamvis complures è nobilitate Pontifici faverent, destiterunt; adjecto etiam Patritio tamquam Senatus Principe Jordane Petri Leonis filio. Inter hæc renunciatus Pontifex Eugenius III. cognito, fore, ut Senatus vehementer obsisteret, nisi nova inauguratione Senatoriam dignitatem confirmaret, antequam Pontificatus coronam acciperet, Urbem egressus, primum Viterbii moratus est; tum icto fœdere cum Romanis, ut Patriciatum abolerent, Senatores ipse diceret, Romam revertitur. Sed tum Arnaldus seditionis faces, quas Populo Romano longe afflaverat, præsens eventilabat: vexatusque Pontifex trans Tiberim, in Ædes ne Insulæ, quas alii Pontifices incoluerant, migravit: an Arcem S. Angeli, cui Petri Leonis filii Ponti-

Milvius pons diu ruptus, & interclusus.

Ælio ponte Tiberis transmittitur.

Ann. 1144.

Milvius pons à Romanis restauratus.

Baron. ann. sal. 1111. tom. 12.

Arx in potestate Anacleti Pseudopapæ.

Anno sal. 1130.

Arx recipitur ab Innocentio Pont.

Anno sal. 1141.

Pontificis fautores præsidebant. Certæ Senatores Urbis hæc tuta, & inviolata, ut narrat Cencius Camerarius, præstituros se Pontifici jure jurando affirmabant: S. Petrum, Romam, Civitatem Leonianam, Transtiberim Insulam, Castellum Crescentii, S. Mariam Rotundam. Quod signum est, munitiones in Insula fuisse. In Galliam deinde discessit à Ludovico Rege magnificè exceptus: reversusque in Italiam, Urbe abstinuit, donec ad arbitrium Pastoris se componeret. Secundus ab Eugenio Adrianus IV. ad S. Petri Federicum I. Imperatorem Imperii corona donabat; stabatque populus ab utroque diffidens sub signis ante Arcem: cum repente in Cæsarianos milites ante Basilicam impetum fecit, & usque in castra fugavit. At Germanis auxilio subeuntibus, multi cæsi, multi etiam capti: populo intra portas Castri recepto finis pugnæ fuit.

Ut arbitratur Card. Baronius. *Baronius tom. 12. ann. salut. 1146.* *Anno sal. 1155.*

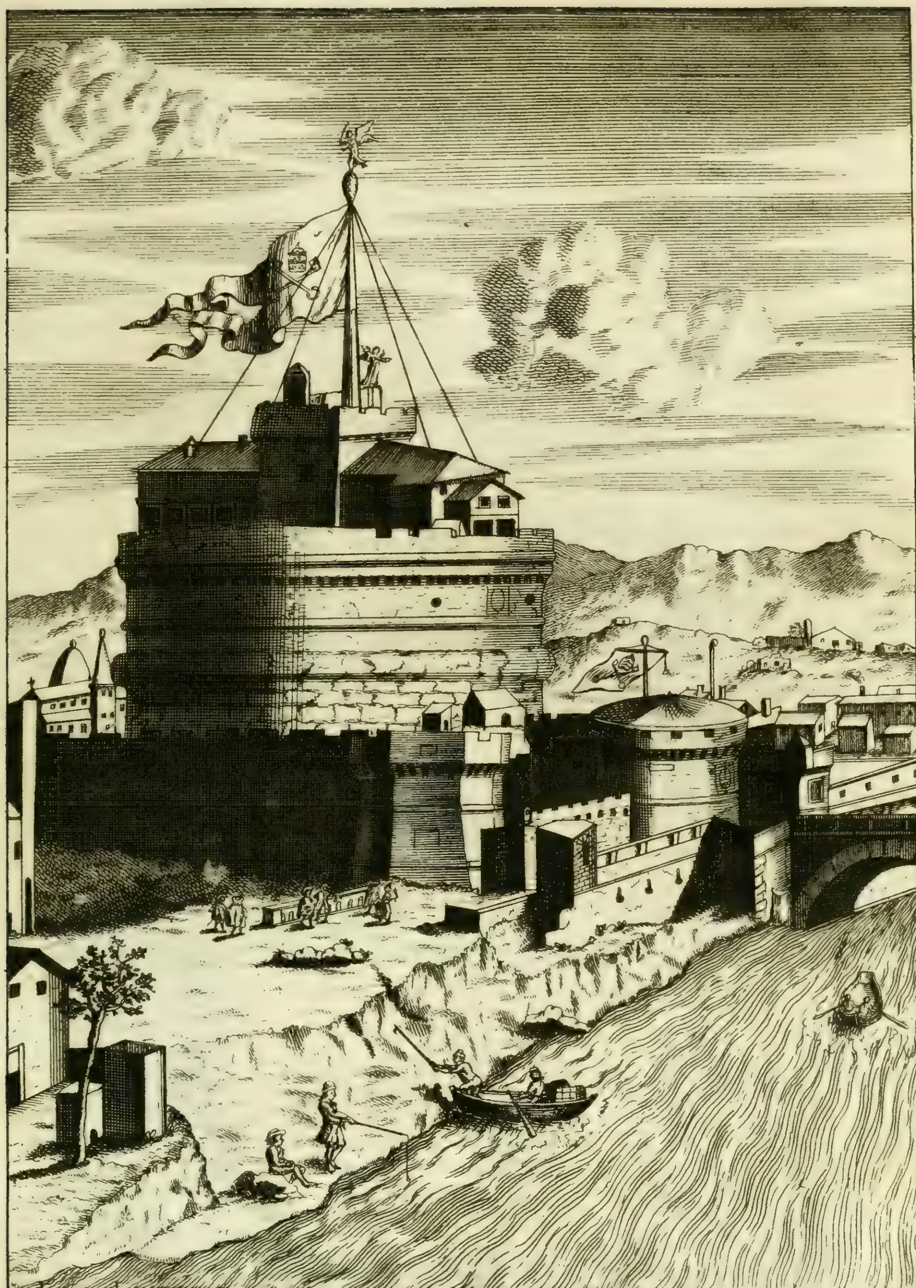
Successit Adriano Alexander III. quem à Bosone Cardinale intra Arcem cum Patribus fautoribus receptum Ciaconius narrat. Sed hos in munitione B. Petri inclusos testantur ejus Acta referente Baronio. Quique novem dies in illa egisse, iisdem in Ecclesia B. Petri fuisse dicuntur. Porro de Castro sermonem non esse, argumento est; quod ex eo loco, ubi novemdialem moram egerant, in arctiorem, tutioremque custodiam trans Tiberim translatos esse narratur, triduoque ibi detentos. Quid autem in Transtiberina regione Arce S. Angeli tutius poterat inveniri? Verum dimissus Pontifex, cùm è Gallia multo post omnium Civium votis Romam revertisset; Germania profectus exercitum ad Urbem admovit Antipapæ fautor Federicus I. Ille castra metatus in pratis Neronianis, postero die instructis copiis progressus *usque ad portas Castelli S. Angeli*, Molem acerrime oppugnavit. Sed Pontificiis fortiter obsistentibus repulsus; postridie ad S. Petri Basilicam se convertit: ignem porticibus, proximoque Virginis Templo, quod in Turri appellabant, injecit. Quibus incensis, tandem scelere ac sanguine imbutus Basilicam irrupit; non utique sera execrandi facinoris pœna. Nam vulgata inter suos pestilentia, qua milites, & clarissimi duces perierunt, maturare ab Urbe non discessum, sed fugam, & sola suorum funera referre coactus est. Aberat Vaticano Alexander, cum ibi sæviret obsidio, & ad Frangipanum domos periculo vacuas cum Patribus, & aulicis venerat Lateranis ab ædibus. Erant enim illa tempestate ad S. Mariæ cognomento Novæ firmissimæ munitiones in antiquis Cæsarum fabricis constitutæ: Castellaria in Thermis Titi, Colossæum in Amphitheatro Vespasiani, Turris Cartularia, quæ propria Frangipanum iisdem auctoribus nomen dedit, ut illo ævo de Cartularia dicerentur: ejusque vestigia (ait Card. Baronius) *visuntur usque hodie juxta Arcum Titi ad radices Palatini.* Quam & dixere cum Arcu Titi *Septem Lucernarum.* Ibi tuto degebat Pontifex, paulo post in Campaniam profectus: mansitque Castrum in ejus, ac deinceps aliorum fere Pontificum potestate. Verum de Nicolao III. Ursino Ciaconius subobscura loquitur: *Arcem S. Angeli, Ecclesia excepta, Urso fratris filio donavit.* Sed & auctor vitæ Nicolai Renzii *Nicolao Ursino* plusquam Præfecturam videtur ascribere: cum tamen Renzius, longe agente in Gallia Pontifice, Romanum regimen Tribuni assumpto nomine adeptus, Arces, transitus, pontesque Urbis in sua etiam ditione habere voluerit. Dejectus quidem Tribunatu ad Arcem statim se contulit, illaque se clausit: deinde clam discessit in Boemiam: septimoque post anno ab Innocentio VI. ad repetendam dignitatem missus, dein Romæ populari conjuratione obtruncatus est. Exinde cum populus ejecto pontificio Senatori septem Cives Reformatorum nomine subrogasset (quorum jam sublatæ præter duas familiæ, De Capite ferreo, De Gottifredis,) ne popularis audacia frenos frangeret, aut Arcem irrumperet aliquando; Pontifex novum Senatorem imposuit Hugonem

Anno sal. 1159. *Eodem anno, & sequenti.* *Baron. ann. 1167.* *Alexander Pontifex domibus civium se defendit.* *In vita Nicol. c. 16. & 28.* *Anno sal. 1347.* *Auctor ejus vitæ c. 20. Ann. 1353.* *Tabulæ Capitolinæ, & vetus Statutorum M.S. Codex collegii Mercatorum.*

nem Lusignanum Regem Cypri, Reformatorum Magistratum confestim aboleri jussit.

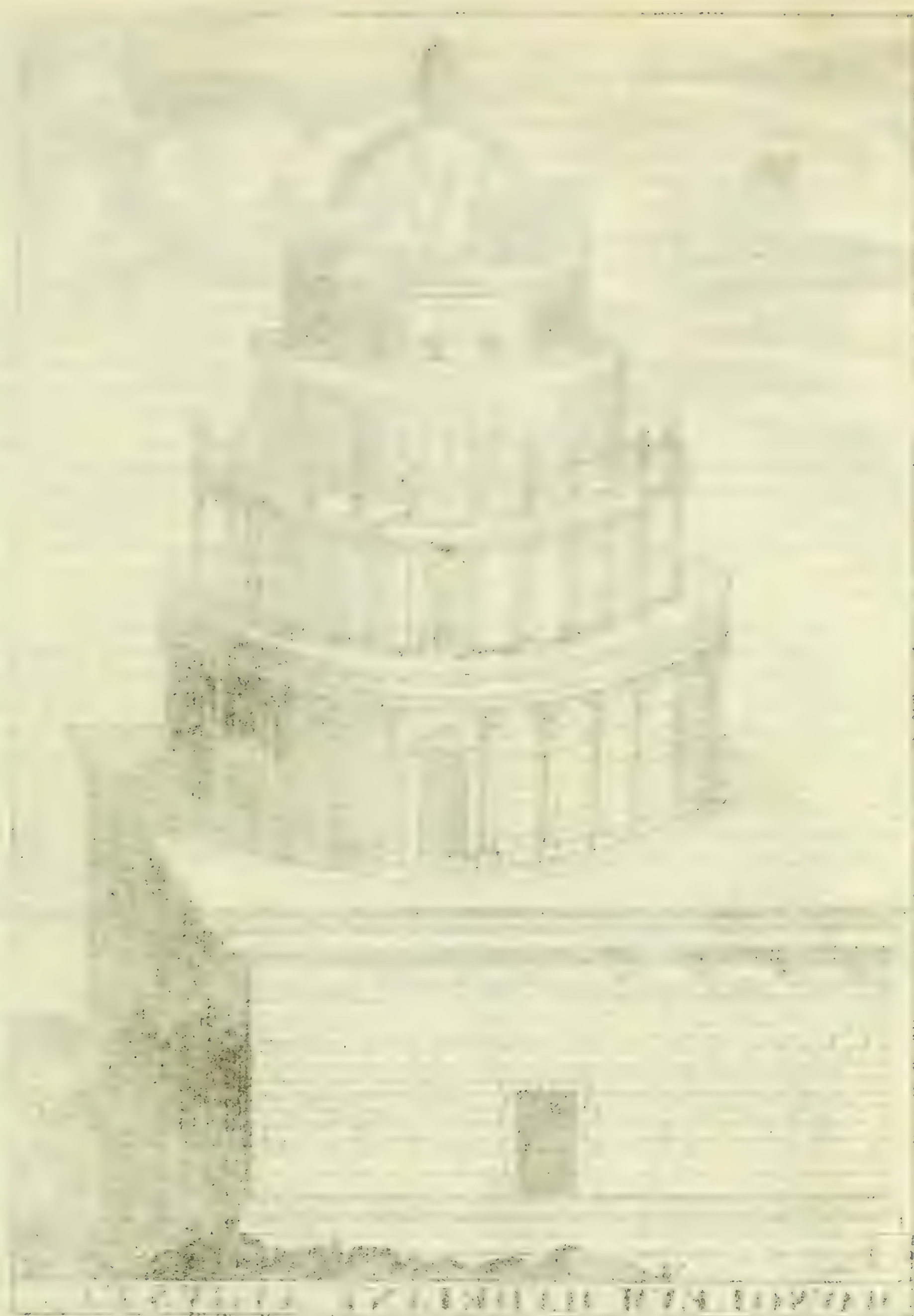
Anno sal. 1376. Rediit deinde Pontifex è Gallia Gregorius XI. eoque duobus post annis vita functo; creatus est in Urbe Urbanus VI. Cum populi metu, qui armis ac tumultu omnia compleverat quidam Cardinales in Arcem confugere, qua, ne revocante quidem Pontifice decedere voluerunt. Venerat cum Arx nescio quomodo in potestatem Gerardi Cardinalis Galli, qui Petro Præfecto custodiendam dederat: neque Pontifex soluta quamvis pecunia ab eodem recuperare potuit. Immo cum profecti ab Urbe Gallici Cardinales, & aliquot accitis, Pseudopontificem Fundis creassent; Pontifex Urbanus Tibure ad Urbem reversus, aliquot menses propinquas ædes Transtiberino Virginis Templo incoluit; loco opportuno, & munito, quod Arx in potestate Cardinalium Gallorum esset. *Arx in potestate Cardinalium Gallorum.* Discessit deinde falsus ille Clemens VII. in Galliam, in Campaniam Urbanus: quo tempore, ut probabilis conjectura fert, populus vel pactus cum Præfecto, vel vi exacto ejus præsidio ad sese Arcem transtulit: neque deinceps constat, an Urbanus de ejus potestate receperit. Bonifacius IX. Urbani successor ex Umbria Romanorum rogatu ad Urbem reversus cum pendi sibi publica vectigalia mandasset, creassetque pro arbitrio magistratus, etiam Adriani Molem recepit, *Anno sal. 1392.* quam priscis fatiscentibus, novis mœnibus cinxit, munitisque pontibus frenos Urbi imposuit, & Pontificias opes latius propagavit. *Recepta, & munita à Pontifice.* Verum Innocentius VII. ad Pontificatum evecto Romani iterum restitui sibi libertatem, reddique Capitolium, pontem Milvium, & Arcem petebant: Mox itum ad arma: ac per absentiam Pontificis occupato Capitolino Colle, ac ponte Milvio, Arcem frustra oppugnarunt. Nam cohortes Pontificiæ, quæ supervenerant, Romanos, auxiliaresque eorum copias fudere in Campis Neronianis. *In potestate Ladislai Regis.* Sic recessum ab armis, & pacata deinceps potestas; donec Joannes XXIII. Pontifice Ladislaus Regni Neapolitani Rex Ostia Tiberina expugnata dirutisque muris Constantinianam versus Basilicam, potitus est Palatio Lateranensi tum Joanne in Hetruriam profecto, Arcem S. Angeli in deditionem accepit, non multo post ipse veneno periturus. Tenebatur Arx absente Pontifice, Joannæ II. Reginæ nomine, quæ Ladislao fratri successerat: neque eam Brachius Montonius quamvis acriter obsessam cœpit, qui, Sfortia cum Joanne copiis Urbem porta Flaminia ingresso, pulsus fugatusque est. *Reddita iterum Pontifici.* Redditur deinde Moles Martino V. Pontifici Eugenio IV. captus quidam Masius fassus est in quæstione, sibi in animo fuisse Arcem S. Angeli dolo capere interfecto Arcis Præfecto, ut Pontifex, & Ursini ab Urbe pellerentur. De quo postea sumptum supplicium est. Idem Pontifex, cum orta populi seditione à Transtiberino Palatio ad fluvium primum, inde secundo Tiberi ad hostia fluminis, tum Pisas, & Florentiam pervenisset: *Romani Arcem frustra obsident.* Romam, qui Urbem suos per magistratus regere cœperant, ut Arcem quoque obtinerent, Urbanas cohortes ad eam admoverunt. Sed à Præfecto callido fortique viro deceptis, captisque per simulationem deditionis primoribus Civium quievere. Sub hæc tempora Sixtus IV. antiquarum jam morem renovavit tradendi Cardinalibus Arcis Præfecturam. *Præfecti Arcis Cardinales.* Christophorus enim primùm, tum Dominicus Ruverei Cardinales leguntur ab illo Præfecti Arcis constituti. Adhæc Innocentio VIII. Pontifice legitur Præfectus Arcis à Juliano Ruvereo Cardinali ei muneri præpositus. Quod sane licere illi non poterat, nisi peculiaris ejus moderandæ cura Julianum attigisset. Ennius etiam Verulanus, & Joannes Vincentius Aquaviva Cardinales Paulo III. rerum potiente Arcis Præfecti dicuntur fuisse.

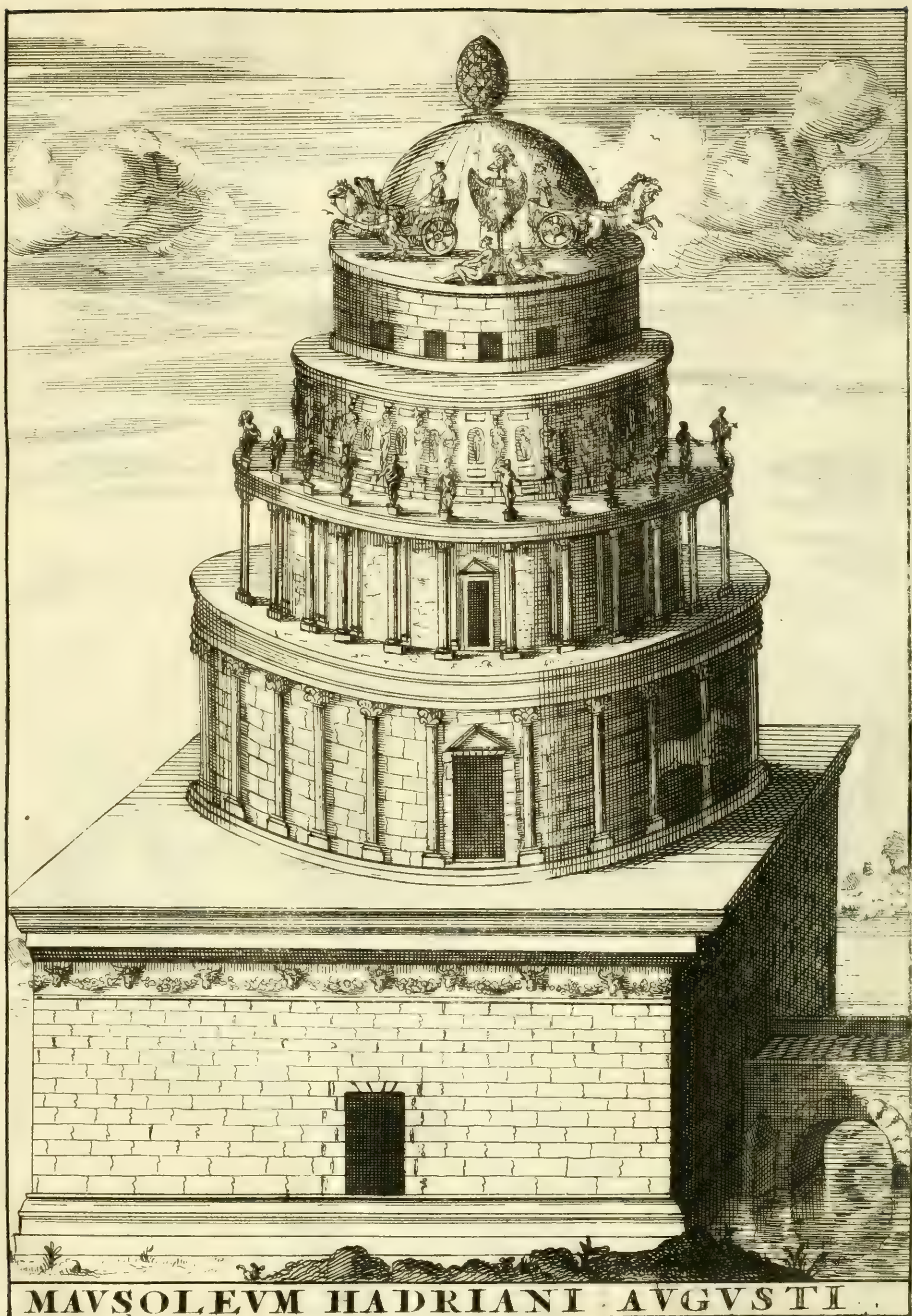
At post Innocentium Alexander Borgia, hujus nominis VI. in Arcis muniendæ

HADRIANI MAVSOLEVM NVNC ARX S. ANGELI

MAVSOLEVM HADRIANI AVGVSTI.

dæ curam intentus, vetus Mausoleum magnis quadratisque lapidibus compactum, opere lateritio excelsius fecit, commodasque Ædes superstruxit; pulcherrimum propugnaculum prostantibus identidem tiburtinis quadratis imminens Tiberi, Ælioque ponti erexit: tutas denique munitiones constituit, quibus ipses ponte se aliquandiu tenuit, ingresso in Urbem cum copiis Carolo VIII. Francorum Rege. Mortuo Alexandro Cæsar Valentinus Arcem, quam habebat in potestate aggeribus vallatam, & Vaticanam cum duodecim millibus armatorum circumsedit, ut Patres in Ædibus Pontificiis habituros comitia ad sua vota compelleret. Qui cum in Ædem, & Cœnobium Virginis supra Minervam confugissent, inire Comitia noluerunt, donec egresso cum militibus Cæsare, Vaticano, & Arce recepta, urbanisque cohortibus totam Urbem firmarunt. Cæterum validæ Alexandri munitiones impetum victoris exercitus represserunt, qui Borbonio Duce Vaticanum, & Urbem irruperat, septemque ipsos menses obsidentem retardarunt, donec emissus, seu clam profectus Pontifex libertatem recepit. Fuerat Alexander Farnesius Cardinalis cum Clemente in Arce detentus: tum ejus successor vetera per obsidionem quassata refici, nova ædificari, instrui bellico instrumento, superiores Ædes instaurari, picturis ornari jussit. Plura molitus est Pius IV. qui nova mœnia latiore circuitu, porrectis, seseque invicem tuentibus propugnaculis adjunxit, ut hosti, qui primum vallum intrasset, secunda molis munimenta bellum de integro formidabile occultarent.

Arx iterum munitur.

Anno sal. 1494.

Anno sal. 1527.

Paulus III. munit Arcem.

Et Pius IV. qui novis mœnibus cingit.

Sed quamvis hæc caute prudenterque provisa, nondum tamen periti rei militaris instructam satis Arcem prædicabant: deque ea munienda nonnulli Commentarios, librosque in lucem edidere ad ostentationem magis ingenii, quam adducendos Pontificum animos, quos longe voluntas abstraxerat. At Urbanus VIII. vix inito Pontificatu operis molitionem aggressus, celeriter magno sumptu perfecit. Nam mœnia intuta adversus tormentorum ictus, elato super terreo AGGERE ad eos eludendos oppleta sunt: perducta latissimam in altitudinem FOSSA, eoque interfluentes aquæ corrivatus RIVUS sese evolvens in Tiberim: quædam quæ desiderabantur adjecta PROPUGNACULA, interque magna pars muri directa. Camporum retro jacentium elata paulatim acclivitas, ut fossæ crepido æquaret altitudinem mœnium: disturbata circum tecta, & vacuum ab ædificiis patefactum solum. Dejectum propugnaculum lapideum Alexandri VI. quod in medio situm extrema, & angulosa propugnacula, mutuo se tueri, invicemque bombardas collineare prohibebat. Quod & Tiberis ALVEUM laxavit. Pons enim Ælius quatuor magnis arcubus, duobus minoribus extremis ripam utramque conjungit. Horum duos clauserat abstuleratque Alexandri munitio. Quare fluvius coarctato alveo, transituque, & hibernis aquis crebro intumescens, reliquis arcubus haud facile eluctabatur, ne Urbem inundaret. Quod sane cum timeretur, spondarum partem amoveri semel vidimus. Verum sublato propugnaculo; suique ponti redditi Arcus minantem Urbi fluvium, exceptis undis, jam semel repressere, ne extra ripas effunderetur. Præter hæc æneæ MACHINÆ ad centum, dispari magnitudine conflatæ, perque muros collocatæ: DOMUS præsidiario militi, horrea frumento, apothecæ oleo, cellæ vino condendo, receptacula pyrio pulveri, cæteroque bellico instrumento parata: jussæ dispositæque novæ militum stationes ac vigiliæ, addita præter morem cohorte: aditus in Arcem ligneo mobilique PONTE, solidissima muri compage ferreisque claustris, & foribus communitus. Eodem studio Pontifex ARMAMENTARIUM copiosissimum, refertissimumque, quo, si aliqua vis ingruat, maximi exercitus arma in prom-

Urbanus VIII. Arcem firmius communit.

Agger, fossa, propugnacula addita.

Laxatus Tiberis alveus.

Armamentarium in Vaticano.

promptu habeantur, instruxit in Vaticano. Nimirum Apes non solum mel conficiunt, sed etiam aculeatæ armantur ad pugnam. Ut quæ præcelsa de sede Urbanæ liquorem sapientiæ, in populos effuderunt, constanti etiam fortitudine timorem provocantibus inferrent.

Cap. VIII.

Quæ post Leonem IV. ædificata sunt.

Benedicti III. SUccessit Leoni Benedictus hujus nominis III. qui tectum Basilicæ S. Petri magnis trabibus firmavit, instauravitque: Apsidem S. Mariæ trans Tiberim meliorem in formam erexit: porticum, aliaque circum ædificia restituit. ÆDEM SS. Petri, & Marcellini renovato tecto, & circumjectas olim porticus refici jussit. *Et Nicolai I. opera Triclinium pro Pontificibus.* Ejus autem successor Nicolaus ad Templum S. Mariæ in Cosmedin renovata Porticu, Secretarium, ac præcipuam domum, in eaque novum postea Triclinium ædificavit, in quam Pontifices cum universa Curia pro arbitratu diverterent. *Aquæductus refectus.* Ductus Aquæ TOCIÆ (ait Anastasius, quæ sit ex antiquis nisi forte sit Tepula, ego nolim divinare) iterum reficiendos, dilapsosque rivos in Urbem reducendos curavit: tum Aquam, quæ olim in Vaticanum deducta, fluere desierat, ejusdem impensa Basilicæ S. Petri, & pauperum gregibus inibi degentibus est restituta. *Anast. in vita Benedicti, & Nicolai.* Extruxerat Leo IV. Templum sanctissimæ Virginis NOVÆ cognomento juxta Sacram viam. Hoc Nicolaus picturis egregiè ornavit. Ostiam mœnibus, ne Barbaris pateret, conclusit: turribus, & militum stationibus munivit. *Auctum Lateranense Palatium.* In Patriarchio Lateranensi DOMUM pulcherrimam, & Sacellum supremæ Dei Matri splendide instructum condidit. Idem Basilicam (ut refert Anastasius, seu quis alius in vita Adriani II.) *Nicolaitanam adeo luculenter cum tribus Aquæductibus fabrefactis instruxerat, ut omnes Lateranenses Basilicas sui pulchritudine superaret. Hanc Adrianus juxta votum prædecessoris sui picturis variis decoravit.* Neque hoc Sacellum à Patriarchio videtur sejungendum.

Platina. Ciaconius. Consequuta tempora incuriosiore operum memoria defluxerunt. Cæsarum Sergius III. anno salutis 907. BASILICAM Lateranensem, quæ terræmotu concussa Stephano IV. Pontifice corruerat, instauravit, ornavitque picturis non sine titulo nominis sui. Martinus autem III. triginta quinque post annos religionis studiosissimus TEMPLA vetustate collapsa impense restituit. *Incendium Urbis.* At sub Leone IX. magna pars Urbis incendio corrupta dicitur Anno, circiter ML. Sed triginta post annis Gregorio VII. Pontifice malum longe luctuosum passa est expugnatione, direptione, incendio. Nam cum Henricus III. Imperator Gregorium Ecclesiasticæ libertatis vindicem acerrimum bello persequeretur, *Urbis Leonina capta.* venit Romam cum exercitu, & ab Urbe Leonianam primum repulsus, eamdem, sequenti anno ad obsidionem reversus Romanis frustra tutantibus, cœpit. Sed à reliqua Urbe disclusus, & diu conflictatus Tibur recessit, relicto in Castris, reique bellicæ præfecto Guiberto, seu Clemente Pseudopontifice. *Roma ab Henrico III. capta. Ann. 1084.* Ab eo pleraque ædificia, quibus pepercerat Henricus, aut ferro lacerata, aut igne combusta. Dein Cæsar graviore belli mole Urbem adortus tandem irrupit: tum explorato, Robertum Guiscardum suppetias Pontifici ferentem adventare cum invicto Nortmannorum exercitu, se recepit in Hetruriam, posteaquam dispositis præsidiis munitissima Urbis loca institisset. Robertus porta Flaminia Urbem

Urbem ingressus, resistentibus Civibus Henrici fœderatis plana Campi Martii, usque ad Arcum quem Portugalliæ nominant, incendio consumpsit. Mox Lateranum, & Ædes Pontificias occupavit. Ex ea velut arce Capitolium versus, quod tenebant hostes, ferro, & igne viam aperuit. Quare & illa pars Urbis eversa: & ipsum Capitolium fere solo tenus æquatum est. Inde Civitas prædæ data: & solutus obsidione Pontifex. Duraret hodieque in Cœlio Monte, interque ipsum, & Capitolium miserabilis facies prostratæ Urbis, nisi in hortorum vinetorumque amœnitatem Roma resurrexisset, ut perpetua viriditate contegeret vulnera, & ruinas suas.

Antequam hæc omnia gererentur, ejusdem Guiberti opera Cincius Romanus Stephani Præfecti filius sacris operantem Gregorium in Templo Esquilinæ Virginis captum, & in Parionis regionem deductum turri incluserat. Sed postridie Populus Romanus sumptis armis, assertoque in libertatem Pontifice, audacissimi hominis Ædes turrimque evertit, publicatis insuper bonis; pulsaque ab Urbe familia naribus mutilata. Petri etiam Frangipanis domum Gregorio IX. rerum potiente Pontificia factio cum Turri, quæ Cancellaria dicebatur, evertit. Petrus enim Gregorium Urbis aditu prohibuerat. At Corsorum, Romani potentisque generis ÆDES sub Capitolio insignes ab Henrico exustæ, ac solo æquatæ sunt, quod pro Gregorio Corsi fideliter, fortiterque pugnabant. Sed firmiores aliæ ab iisdem extructæ, in quibus Gelasius Pontifex sese tutatus est, cum ante ad Bulgamini domum clari item Civis confugisset. Nec postea Innocentio II. cum vim Anacleti declinaret, aliud in Urbe subsidium paratum est, præter Corsorum, & Frangipanum domos. ÆDES item Petri Leonis, quibus Capitolii rupes imminebat, tum nobiles fuere. Multas autem privatorum Civium illa tempestate in Urbe munitiones fuisse argumento est; quod Alexandri III. hostis Federicus Roma discessurus, cæteros quidem ad suas partes traduxit: Frangipanes vero pluresque alios nobiles, Cives, qui præcelsis se turribus, ac munitis Ædibus clauserant, non potuit abducere à Pontificis fide. *Baron. anno 1167.*

Sed ut opera Pontificum persequar Paschalis II. quindecim TEMPLA Romæ scribitur consecrasse: inter quæ fuit Ædes quatuor Coronatorum in monte Cœlio cum reliquis ejus regionis ædificiis diruta: multorumque Sanctorum corpora sub Altari composuit: quæ paucis ante annis Garzias Cardinalis Millinus, cùm, apside muris, picturisque renovata, Aram pulcherrimam locaret, in eodem loco religiosè composuit. Callixtus item II. multas in Urbe Ædes sacras vetustate collapsas restituit: Aquam induxit: S. NICOLAI Ecclesiam in Palatio ædificavit. Innocentius II. Ædem S. ANASTASII ad Aquas Salvias nobili Cœnobio amplificavit. Apsidem S. MARIÆ trans Tiberim musivo opere, quod hodie extat, crustavit: Lateranensem Basilicam novo tecto contexit: Palatium vero cubiculis auctum pictura coloravit. Caput Basilicæ S. PAULI quassatum, & casurum solidissima murorum compage sustinuit, quod deinde Honorius III. vermiculatum figuravit: atque ejusdem Basilicæ tectum magna ex parte restituit. Quo tempore Ædes S. LAURENTII in Lucina renovatur, consecraturque ab Anacleto Pseudopapa, Anno MCXXX. ut tabula marmorea in aditu dextrorsum Ædem ineuntibus indicat. Eodem tempore Gerardus Cardinalis S. Crucis in Hierusalem, qui postea creatus Pontifex Lucius II. dictus est, Templum illud instauravit, & Cœnobium: in eoque claustrum cum tabernis, & officinis, & Canonicorum inibi degentium cellis exædificavit. Eugenius etiam III. dicitur vetustas fabricas reparasse, novas excitasse. PORTICUM quidem Basilicæ Liberianæ aut novam extruxit, aut splendide restituit, & ad initia Templi referenda tesserulis multicolores

Innocentii II. opera.

De ea Baron. eodem ann.

Porticus S. Mariæ Majoris.

Palatium Pontificum apud S. Petrum.

colores induxit effigies. PALATIUM apud S. Petrum à fundamentis erexit, magnificum certe, & amplum, & Pontificum usui futurum, si quando Vaticanum incolerent. Itaque Adrianus IV. coronato Federico I. Imperatore, cum ille in castra se recepisset, ipse in propinquum Palatium S. Petri divertit; cum antea Anastasius IV. ÆDES egregias apud Pantheon suo, & successorum commodo fabricarit, qui sane multa ad Urbis ornatum destinaverat, nisi cita mors intervenisset.

Annua pensio ad reficiendos muros.

A Clemente III. qui annuam pensionem muris reficiendis populo Romano spoponderat, claustrum Cœnobii S. Laurentii extra muros factum est: in Templo pictura lapidum coloribus simulata. Palatium Lateranense non mediocri sumptu restitutum, & amplificatum; Cui & cubicula Cœlestinus IV. postea adjecit atque egregias ÆDES in Vaticano iis fortasse, quas Eugenius III. fecerat adjunctas extruxit. Quantum autem jam tum esset palatium Vaticanum judicio est, quod Petrus II. Aragoniæ Rex ingenti comitatu veniens ad Urbem, ut per manus Innocentii III. regni coronam acciperet, Pontificiis ædibus in Vaticano exceptus est. Ejus porrò Pontificis quædam egregiè structa referuntur: ornatum Altare S. Petri: eisque Basilicæ APSIS musivo opere elaborata. Hujus operis tamquam index, ejusdem Innocentii imago adhuc superstes vivit; quam diruto veteri Templo è summa testudine detractam, ponè radiata cum columba reservarunt. Eam Clemens VIII. Lothario Duci Poli dono dedit, ut ad illustrem stirpis memoriam custodiret: qui muro Sacelli S. MARIÆ cognomento Candidæ in Polensio foro, inserendam curavit. Porrò innocens columba ideò comitatur Innocentium, quod in ejus, cùm assumeretur ad Pontificatum, humerum subvolarit; idque testatur de ejus vita manuscriptus liber. Idem Pontifex Ædem S. SIXTI collabentem restituit. Duas in Urbe Hospitales domos condidit. Alteram in Cœlio monte redimendis captivis, cujus extimi parietes hodieque visuntur ad Hortos Matthæiorum, vico interjecto, quod SS. TRINITATIS Redemptionis Captivorum nuncupavit. Alteram in Civitate Leoniana S. SPIRITUS nomine, celebrem magnisque auctam proventibus, quo peregrini, ægroti, vulgo concepti, orphani, pueri, puellæque alerentur. Fundatoris gloriam comitantur insignia Comitum in amplis loci depicta porticibus. Idem TURRIM, quam Comitum nuncupant, in Suburra extruxit; sive antiquitus lapide quadrato extructam coctili laterculo operuit Marchionne insigni suæ ætatis Architecto, ad stabiliendam, ut ferebat mos illorum temporum, familiæ vel securitatem, vel magnitudinem. Jam tum enim in ea vicinia Comites domos sedesque fixerant: quarum hodie aliqua pars superat, quamvis pridem splendore amisso viles in usus conversa. Ex eadem Comitum gente Gregorius IX. Innocentii vel æmulatione, vel quovis alio consilio TURRIM, vulgò Militiarum in summo Quirinali jugo Æmilii Pauli vetustæ fabricæ imminentem erexit. Idem Pontifex musivas imagines fronti Basilicæ Vaticanæ affabre induxit, non sine sua ipsius effigie. Quam Paulus V. ut Templum perficeret, vetustos parietes demolitus, conservatam eidem Duci Poli donavit, ut apud se, eadem atque alteram cura haberet. Isque eodem in sacello Candidæ Virginis Poli reposuit.

Aragoniæ Rex Vaticanis Ædibus excipitur.

Innocentii III. imago, & opera.

Nosocomium celebre S. Spiritus.

Turris Comitum.

Turris Militiarum.

Honorii III. opera.

Cæterum Honorius III. è gente Sabella Innocentii successor Cœnobium S. LAURENTII extra muros instauravit, & Templum B. Martyris. Cujus confessionem Franciscus Card. Boncompagnus cancellis qua marmoreis, qua inauratis præsepram: tabulis etiam è marmore variam in speciem segmentatis decoravit. PORTICUM præterea Honorius marmoreis, & in spiram striatis fultam columnis, musivo, & picturis ornatam apposuit. Ædem S. BIBIANÆ

Ædes S.

cum

Pars Templi Bacco olim dicati nunc stæ Agneti extra portā piam

cum Cœnobio Monialium refecit. Quam inter vineta fere sepultam Urbanus VIII. renovatis parietibus, extructa porticu, Ara marmore, laqueari murisque pictura vestitis: patefacta, & umbrosis arboribus ad amoenitatem consita via: disturbatis, qui aditum intercludebant, priscis Aquæductibus arcuatis, magnificè restituit. Honorius autem præter hæc, condito S. MARTINI Cœnobio Ecclesia Sanctorum Vincentii, & Anastasii consecravit. Idem Cardinalis Camerarius æneas FORES, quæ in Basilica Lateranensi visuntur antea faciendas curaverat. Sed cum illi Gregorius IX. in pontificatu successisset, florebat in Urbe nobilitate ac potentia Jacobus Capocius, qui Aram, & Aræ imminens tessellatum è marmore tabernaculum columnis elatum in Basilica Esquilina composuit. Petrus autem Capocius Cardinalis propinquum illi NOSOCOMIUM, Templum, & Cœnobium S. Antonii moriens extrui mandavit. Per id tempus Bobonis, & Ægidii nobilium Romanorum domus, quod à Pontifice dissentirent, ab ejus fautoribus eversæ. Porro Gregorius præter ornatam, ut dixi, Vaticanam Basilicam, veteres CLOACAS repurgavit, novas substruxit. Aream Lateranensem quorumdam domibus, turribusque disturbatis laxavit: Patriarchium auxit: Ingens NOSOCOMIUM illi propinquum curandis ægrotis fundavit. Alexandri IV. ex eadem Comitum gente, spectata religio Templum olim Bacchi, ut ajunt, testudinatum ad S. Agnetis, sacro ritu expiavit, dicavitque S. CONSTANTIÆ. Quod paucis ab hinc annis Fabritius Cardinalis Verallus situ deterso, pictura à marmoreis crustis Ara, dealbatis, circumpictisque parietibus ad eximium cultum revocavit.

Bibianæ refecta & ornata.

Nosocomium, & Templum S. Antonii.

Nosocomium in Laterano.

Templum S. Constantiæ dicatum, ornatumque.

Jam vero SS. Adriani, & quatuor Coronatorum Ædes restitutæ, cum tecto Oratorii S. Sylvestri, & aulæ Lateranensis Urbani IV. opera sunt. Sed in Laterano plura molitus est Nicolaus III. genere Ursinus. Nam Basilicam Constantinianam renovare aggressus, quod opus antea cœptaverat Adrianus IV. Ædes Lateranenses ab Adriano iterum inchoatas perfecit. Iisdem in Ædibus SACELLUM Sancta Sanctorum à fundamentis condidit musivo crustisque marmoreis coopertum, priore jam vetustate collapso: eoque SS. Petri, & Pauli Capita contulit, donec Basilicæ Constantinianæ restitutio absolveretur. Qua peracta in Templum solemni supplicatione Populi Romani capsulis argenteis inclusa retulit, & in Altari excelso, septoque inauratis cancellis reposuit. ÆDES idem apud S. Petrum percommodas statuit, quas deinde Nicolaus V. magna impensa restauravit. HORTOS Pontificios inibi muris in Urbis modum cinxit. Basilicam S. Petri, quam fere vetustas confecerat, reficiendam locavit, pingendamque in Zophoro coronæ ad vivum expressis summorum Pontificum imaginibus. Idemque in Basilica S. Pauli præstitisse fertur. Honorius autem IV. egregias Ædes apud S. SABINAM, quarum vestigia supersunt, cum in Aventino habitaret, extruxit: cumque multis Romanorum ut in eo colle ædificarent tenderentque, exemplo esset, brevi mons ipse factus est incolis, domibusque frequentior. De Nicolao IV. sic Platina: *Apud S. Mariam Majorem habitavit, quam BASILICAM ipse una cum Jacobo Columna restituit, ut in fornice majori apparet; unde Salvatoris, ipsiusque Pontificis, ac Jacobi Cardinalis imago ex opere musivo adhuc cernitur. Idem quoque Pontifex, anteriorem, posterioremque partem Basilicæ Lateranensis restituit, ornavitque opere vermiculato, quemadmodum litteræ ipsæ indicant.* Bonifacius VIII. Basilicam Vaticanam in qua humari voluit, excoluit plurimum, & suggestum cum porticu Lateranensi Templo subjecit.

Lateranæ Basilica exornata.

Ædes pontificiæ apud S. Petrum.

Honorius IV. habitat in Aventino.

At Clemente V. qui jam Romanam sedem in Galliam, Avenionem transtulerat, id præter cætera infausto prodigio Romæ fuit; quod fortuito incendio arsit Constantiniana Basilica, corruitque: Porticus, Patriarchium, & circumcirca

Romana sedes Avenionem translata.

Anno sal. 1308. *Basilica Lateranensis incensa.*

cumcirca Ædes omnes præter Sacellum Sancta Sanctorum exustæ sunt. Improvisæ calamitatis nuncio indoluit vehementer Pontifex, quod datæ ea super re ad Regem Siciliæ testantur litteræ, quibus petit, ut cæsis in ejus ditione trabibus, materia in Urbem convehatur. Adhæc missa magnæ vi pecuniæ, atque indulgentias piè dilargitus sumptum in id opus facientibus, Templum celeriter æquè ac luculenter restituit; Benedictus XI. tectum Basilicæ Vaticanæ magna impensa sarcivit: quo Pontifice NOSOCOMIUM Incurabilium ex legato Petri Columnæ Cardinalis fundatum erectumque est.

Innocentio VI. *Templum Lateranense* (ait Ciaconius) *casu fortuito incenditur; nescitur tamen quid obstiterit quo minus Innocentii jussu reficeretur. Nam ad Urbanum V.* (ejus successorem) *scribit Petrarcha, Lateranum adhuc jacere, & Ecclesiarum omnium Matrem tecto carere.* Hæc ille. Sed nisi aliud afferatur, iis verbis Francisci Petrarchæ nullum inest novi incendii argumentum. Unde enim tam crebra conflagratio? Hanc verò postremam Platina, Onuphrius, & alii nescierunt. Quare, Urbano Pontifice, Lateranense Templum non causa iterati incendii tecto caruit, sed quia cum reficeretur, per obitum Clementis V. & successorum absentiam non perfectum omnino fuerat, & aliquis angulus adhuc Cœlo patebat. Hujus rei luculentus testis idem Petrarcha est, versu scribens ad Clementem VI. qui ante Urbanum, & Innocentium Pontificatum gesserat. Idque ibi, loquente Roma, narratur; nempe tecto carere Lateranum: sed causa refertur in flammas, quibus Clemente V. Basilica conflagraverat. Eo quippe incendio caput S. Pancratii, quod in ea servatur, tres dies sanguineo sudore, ac lacrimis manavit. Id cum cæteris, quæ acciderunt, Poëta commemorat. At quis perfecit? nam neque Urbanus, nec alius nominatim refertur. Fecisse tamen, si opus erat, Urbanus credendus omnino est, qui Romam reversus CAPITA APOSTOLORUM quæsita, & in Sacello Sancta Sanctorum inventa in majore Ara Basilicæ Lateranensis venerabunda totius populi celebritate collocavit. Idem cum in Vaticano sibi sedem delegisset, propinquum Templo Palatium partim collapsum, partim propediem collapsurum restituit, instruxitque hortis, & viridariis: tum in Galliam iterum reversurus, si per mortem licuisset, navigavit.

S. Pancratii caput sudore, ac lacrimis manat.

Capita Apostolorum in Ara Basilicæ Lateranensis reposita.

Cap. IX.

Ædificia Romana post reversionem Pontificis è Gallia.

Citata Epistola ad Urbanum V.

QUo in statu res forent Urbanæ scripsit ad Pontificem Franciscus Petrarcha: *Jacent domus, labant mœnia, Templa ruunt, sacra pereunt, calcantur leges.* Et paulo post: *Lateranum humi jacet, & Ecclesiarum Mater omnium tecto carens ventis patet, ac pluviis. Et Petri ac Pauli sanctissimæ domus tremunt: & Apostolorum quæ nunc Ædes fuerat, jam ruina est, informisque lapidum acervus, lapideis quoque pectoribus suspiria extorquens.* Idem alio loco: *Romam longa suorum Pontificum, ac Principum absentia extenuatam, & attritam, ac pœne consumptam dolens fateor; cujus vastitas, &c.* Idem ad Clementem VI.

Ad eumdem lib. 9. simul. Epist. 1.

Quot sunt mihi Templa, quot arces
Vulnera sunt totidem; crebris confusa ruinis
Mœnia relliquias immensæ, & flebilis Urbis
Ostentant, lacrymasque movent spectantibus.

Misera Urbis conditio absente Pontifice.

Idem

Idem Benedicto XII. inculcaverat. Gregorius igitur XI. Urbani successor Avenionem Romam rediens secum speciem tulit, & salutem Urbis, Anno MCCCLXXVI. *Mœnia, inquit Platina, & Basilicæ, & publica, ac privata ædificia ubique ruinam minabantur. Quæ certe magna ex parte restituit; ut turris suo jussu ædificata ad S. Mariam Majorem indicat.* Sed duos post annos intempestiva morte sublatus, multa, quæ cœperat, absolvere non valuit. Venerat cum eo Romam Petrus de Luna Hispanus Cardinalis S. Mariæ in Cosmedin, qui postea Antipontifex Benedictum XII. se appellavit. Hic cum habitaret in Ædibus S. Apollinari propinquis ad Turrim vulgò Sanguineam easdem suo sumptu magnificè instauravit. Urbanus VI. Gregorii successor variis perturbationibus distentus nullum lapidem movere potuit. Bonifacius IX. propensissimus ad excolendam ædificiis Urbem fuisse dicitur. ÆDES Senatoris in Capitolio: nonnulla in Vaticano, ut ejus stemma demonstrat: alia alibi, præsertim in Adriani Mole construxit, quam tutissimam reddidit.

Pontifex redit ad Urbem.

Ex nobili familia de Sanguineis, quæ defecit.

Ædes Senatoris in Capitolio.

Nec tamen diu afflicta Civitas satis se ex præterito malo recreaverat. Cum inter dissidia schismatis iterum discedente Pontifice carere coacta est. Et Martinus V. celsi generis Columna tandem reversus *adeo disruptam, & vastam invenit, ut nulla Civitatis facies in ea videretur. Collabentes vidisses domos, collapsa Templa, desertos vicos, cœnosam, & oblitam Urbem. Quare permotus Pontifex optimus animum ad exornandam Civitatem adjecit. Porticum S. Petri jam collabentem restituit, & pavimentum Lateranensis Basilicæ opere vermiculato perfecit, & testudinem ligneam eidem Templo superinduxit: picturamque Gentilis, opus pictoris egregii inchoavit. Ædes præterea ad duodecim Apostolos restituit, ubi & annos aliquot habitavit. Hujus autem studia Cardinales sequuti titulos suos ita certatim restituunt, ut jam aliqua facies rediisse Urbi Romæ videretur. Hanc ob rem Civitas ipsa eum non modo summum Pontificem, verum etiam Patriæ Parentem appellavit.* Julianum Cæsarinum seniorem Cardinalem Martinus dixit, qui ÆDES Ducum Cæsarinorum fundavit: Julianus junior Cardinalis perfecit ornavitque. Ejusdem apud Turrem Argentinam insignis porticus amœnis hortis adjungitur.

Platina.

Martinus V. Urbem restaurat.

Ædes Ducum Cæsarinorum.

Eugenius IV. perdiu absens ab Urbe fuit. Cum postea rediisset Templa reficere, atque ornare non destitit. Nam BASILICAS S. Petri, S. Pauli, Lateranensem, Liberianam, S. Sebastiani, S. Susannæ, Pantheon instauravit, plateamque ejus patefecit, & instruxit. Sacellum in Palatio Vaticano etiam instaurato condidit. Æneas S. Petri valvas fieri jussit, quas Paulus V. longiores refecit.

Eugenius IV. ædificia restituit.

Ea tempestate spectabilis in purpura vixit Dominicus Capranica, quam illi Martinus V. designaverat, tribuit Eugenius. Is Romæ sibi domum extruxit: quam deinde doctrinarum studioso juvenum cœtui legavit, eisdemque alendis annuos redditus. Angelus porro ejus frater à Pio II. creatus Cardinalis domum illam incoluit: sed ne Dominici jussio irrita esset, Collegium ei conjunctum, quod CARPANICUM appellant, magnificentius ædificavit.

Ædes Card. de Capranica. Et Collegium Capranicense.

Ab eodem Eugenio renunciati sunt Cardinales Bessarion, Trapezuntius, Guilelmus de Estoutevilla, Ludovicus Mediarota, seu Scarampus, Joannes de Turrecremata. Habitavit Bessarion ad SS. Apostolorum: deque eo Platina in ejus Panegyrico: *Ædes sacras, aut instituit, aut collapsas vetustate reficit. Quod indicat Templum Apostolorum in Urbe, ubi Sacellum sibi condidit, & secessus cryptæ ferratæ Beatæ Virginis dicatus. Domum quoque sibi paravit ita dignitati, & facultatibus congruentem, ut neque melius quisquam, neque modestius in Urbe habitet,* Guilelmus nobile Templum S. AUGUSTINI sed nondum defœcatæ architecturæ, Sixto IV. Pontifice Maximo à fundamentis erectum amplissimis muneribus donavit. Basilicam

Bessarionis Card. Sacellum, & Ædes.

S. Augustini Templum.

silicam S. Mariæ Majoris ductis læva, dextraque fornicibus restituit. ÆDES Templo S. Appollinaris adjunctas extruxit: quas deinde Hieronymus Capiferreus Cardinalis refectas marmore picturisque decoravit: tum Cardinalis Joannes Baptista Pallavicinus ingenti ultra Templum accessione sutorum officinis imminente ampliare cœpit, nec perfecit. Eas demum Gregorius XIII. instituto ab se COLLEGIO GERMANICO habitandas dedit. Templum præter quotidianam, accuratamque sacrorum curam, illustri argenti, vestiumque lauto instrumento, & divinis precibus concentu musico peritè concinnèque emodulatis per dies totius anni festos, Principibus Civibusque celebratur assidue. Germanica porrò, & Hungarica Juventus, quæ in spem tuendæ propagandæque fidei educatur, domi pridem consignatum exemplar cultus religionum, ac doctrinæ ipsa per sese exprmit: quod deinde transferat in patriam sordibus hæreticæ improbitatis oppositum. Neque hoc loco ejusdem Hieronymi, quamvis ad posteriora Pauli III. tempora referatur, magnificentia excitandis peramplis ac pulcherrimis Ædibus omittenda est: quas Franesianis propinquas, Romæque semper laudatas, nuper Cardinalis Bernardinus Spada magno coemptas miram in speciem composuit. Joannes de Turrecremata Templum S. MARIÆ supra Minervam cameravit, texitque media testudine, cui exædificando alii quoque Romani Principes impendium fecere. Nam Odæum, postea refectum, Sabelli: Arcum fornicemque Aræ primariæ imminentem Cajetani: Templi faciem Ursini posuere. Idem porro Joannes atrium, quod claustrum vocant, à fundamentis conditum picturis illuminavit. Nunc vero exornato Secretario, magna, ut dicebam, & eleganti absoluti operis fabrica Cœnobium augetur. At Scarampus CAMPUM FLORÆ, quod nomen à Flora Pompejo cara non duxerim, neglectum atque in equorum pascua herbosum, ac viridem lapidibus stravit, solo utique fœcundiore, ut in eo deinceps nundinæ mercimonia depascerent, & florent siliceo in campo forum Floræ. Ædes idem juxta Basilicam Sancti Laurentii in Damaso magno sumptu absolvit.

Ædes S. Apollinaris. *Collegium Germanicum.* *Templum S. Mariæ supra Minervam.* *Campus Floræ.*

Ejusdem Eugenii beneficio fundatam ab se Oblatarum Virgini Matri familiam FRANCISCA Romana sanctitate celebris coegit in Ædes prope Capitolium institutas. TURRIS SPECULORUM Cœnobio nomen est: quod loco ante impositum conservavit. Turrita nempe altitudine ac securitate Virtutum, quarum fulgor tamquam speculo repercussus longiùs funditur, & propagatur illustriùs. Hoc sane ut inclusa Annunciatæ Virginis, ac perornata Ædes nobilitavit: ita magnopere auxit non minus virginalis præstantium fœminarum, quam adepto jam conjugio soluta nobilitas.

Cœnobium Turris Speculorum. *A speculis, ut ajunt Turri impositis.*

Jam vero Nicolaus V. Eugenii successor ædificavit magnifice ac splendide: oblata quoque pecunia multos in Urbe ædificantes juvit. Ipse quidem ÆDES Pontificias in Esquiliis prope Basilicam Maximæ Virginis condidit; quæ aliquot ante annis, desertæ jam ruinosisque parietibus, privatas in domos non sine civili cultu conversæ sunt. Templum S. STEPHANI in Cœlio monte, nova ædificatione restituit. Hoc summotis Eremitis è Pannonia olim Romam profectis, ejusque redditus Collegio Germanico, & Hungarico tradidit Gregorius XIII. Tum vero circumductis pictura innumeris Martyrum triumphis excultum est: ut introeuntium obtutus alliciat, & pascat pietatem. S. THEODORI Ædes sphœrica inter Capitolium, & Palatinum in veteri Romano Foro, ejusdem Nicolai opus est: PANTHEO quoque plumbeum operimentum, quod septingenti post restitutionem anni consumpserant, restitutum: ÆDES Pontificiæ Vaticanæ sumptuosis operibus amplificatæ: inchoata ad caput Basilicæ Sancti Petri perampla, & circumflexa testudo: PONS Milvius instauratus:

Ædes Pontificiæ in Esquiliis. *Templum S. Stephani Rotundum.* *Ædes S. Theodori.* *Cætera opera Nicolai V.*

Vici Urbis fere omnes lapidibus strati: BIBLIOTHECA Vaticana ab eodem viro multarum litterarum, & litteratorum studioso mirifice aucta: Urbis Leonianæ refecti muri. Demum Nicolaus, ut sepulchri monet Epigramma:

RESTITVIT MORES, MOENIA, TEMPLA, DOMOS.

Idem AQUAM VIRGINEM multo ante dilapsum, mutato nomine Triviam Urbi reddidit. Id docet Fonti addita Inscriptio: *Aquæ Virginis ductus restitutus.*

NICOLAVS V. PONT. MAX.

Post illustratam insignibus monumentis Urbem
Ductum Aquæ Virginis vetustate collapsum
Sua impensa in splendidiorem cultum restitui
Ornarique mandavit
Anno Domini Jesu Christi MCDLIII.

Cui deinde rursum restituendæ ducendæque Sixtus IV. plurimum opis ac sumptus contulit. Extat, in Arcuductus, propè Fontem, vetus Aquæ Virginis inscriptio quæ à Donato, suo loco, præterita hic recensenda est.

TI. CLAVDIVS. DRVSI. F. CAESAR. AVGVSTVS GERMANICVS. PONTIFEX. MAXIM. TRIB. POTEST. V. IMP. XI. P. P. COS. DESIGN. IIII. ARCVS DVCTVS. AQVAE. VIRGINIS. DISTVRBATOS. PER C. CAESAREM. A. FVNDAMENTIS. NOVOS. FECIT AC. RESTITVIT.

Latinum Ursinum, Philippum Calandrinum, Nicolaum de Cusa Germanum præter cæteros, Nicolaus dixit Cardinales. Latinus Templum S. SALVATORIS cognomento in Lauro inter egregia Romæ opera visendum fundavit: *Templum S. Salvatoris in Lauro.* Cœnobium Templo adjunxit. Philippus Calandrinus Ædes ad S. Laurentii in Lucina, quos Joannes Morinensis Cardinalis ante ampliaverat, auxit. Auctæ etiam ornatæque sunt à Joanne Baptista Cibo, postea Innocentio VIII. & Georgio Costa Cardinali Lusitano: *Ædes ad S. Laurentii in Lucina.* unde & propinquus Arcus Flaminiæ viæ impositus Portugalliæ cognomen assumpsit. Sed paucis ab hinc annis Michael Perettus Sixti V. nepos Venafri Princeps munificè ædificare aggressus, earumque parte absoluta, aliam morte præventus imperfectam reliquit.

Callistus III. triennalis Pontifex quòd pecunias in usum Turcici belli contraheret, exiguos in ædificando sumptus fecit. Restituit tamen diruta Urbis mœnia, & S. PRISCÆ in Aventino Templum: Quod Clemente VIII. Pontifice rursus instauratum ornavit Benedictus Cardinalis Justinianus: *Templum S. Priscæ restitutum, & ornatum.* cujus & Crescentiorum Ædes spectantur prope Pantheon, ac Thermas olim Alexandrinas. Pius II. Turcico item bello adornando intentus ædificandi tamen studio delectatus, SCALAS Basilicæ Vaticanæ vetustate dilapsas renovavit: ad eas simulacra marmorea SS. Petri, & Pauli, quæ visuntur, imposuit. Arcam pro Templi *Quædam Pii II. opera.*

 foribus

foribus ſternere parabat: porticum, unde Pontifex populo benediceret, inchoavit, *Palatium S. Marci.* Paulus II. Ædes adhuc Cardinalis ad S. Marci, ampliſſimas extruere cœperat: quas deinde cum Pontifex ædificaret, ex Amphitheatri ruinis (uti poſtea Raphael Riarius, & Alexander Farneſius feciſſe dicuntur) ſtatuas veteres tota Urbe conquiſitas eo transferendas curabat: abſolutas ſolemnibus ludis, curſu præſertim in ſubjecta via datos Bachanalibus feriis inſigniri voluit. Oliverius Carrafa à Paulo dictus Cardinalis religione ac munificentia inſignis Tem- *Templa S. Laurentii extra muros, ab Ara Cœli. S. Mariæ de Pace.* plum S. LAURENTII extra muros laqueato tecto picturis, & auro exornavit. Majorem partem Templi Virginis AB ARA COELI: IN ÆDE SS. Sylveſtri, & Martini multa reſtituit. Canonicis Regularibus COENOBIUM ſtruxit: quibus è Lateranenſi Baſilica tranſlatis Sixtus IV. Templum ædificavit: quod Magnæ Virgini ARBITRÆ PACIS dicatum, nec plane abſolutum Innocentio VIII. perficiendum reliquit. Ei nuper Rivaldi apſidem, cum Ara principe adjecerunt egregiis picturarum, & marmorum operibus inſtructam. Verum Sixtus monimentis publicis reparatis aut extructis totam Urbem excoluit. Nam (quæ fuſius narrat Onuphrius) ut eam è ſitu cœnoque vindicaret vias muniit, & lateribus ſtravit: porticus ac mœnia, quæ deformia, trabibuſque nixa, ac fere continuata proſtabant è domorum parietibus vicoſque, inobſcurabant, dejecit. PONTEM veterem Janiculenſem pridem ante disjectum, quem ruptum dicebant, publicæ commoditati, decorique à fundamentis Tiburtino lapide reſtituit, ſuoque nomine SIXTUM vocari juſſit. Noſoco- *Noſocomium S. Spiritus.* mium S. SPIRITUS obſoletum ac ſordidum, ac vetuſtate pœne collapſum uſque ad ſolum diruit, & pulcherrimis ædificiis in meliorem, amplioremque formam ampliavit. Pueris expoſitis puelliſque, quas nobiles dotavit, ſedes in eo habitandas impartiit. Nobilibus quoque ſeorſum à promiſcua plebe loca idonea decentique apparatu attribuit. *Ædes S. Mariæ Populi.* Nobilem Ædem S. MARIÆ POPULI cognomento, ad muros Urbis, & ejuſdem nominis Portam, cum Cœnobio Ordini Auguſtinianorum poſuit à fundamentis. Ædem quidem ante Virgini conditam conſtat à Paſchale II. repurgato expiatoque loco, quem funeſtare credebantur cineres Neronis. Sed jam pœne defecerat; niſi è ſuis quodammodo cineribus & ipſa reſurrexiſſet. *Baſilica S. Petri. Et S. Joannis, & Palatium.* Baſilicam D. Petri in Vaticano idem Sixtus marmoreis, & vitreis feneſtris illuminatam, tum ſiniſtro latere corruentem nova parietum ſoliditate firmavit. Baſilicæ quoque Conſtantinianæ latera ſtravit. Palatium Lateranenſem ruinoſum reſarcivit. *Aliæ Ædes Sacræ Muri Urbis.* Multas per Urbem ſacras Ædes vetuſtate labefactatas ſub annum Jubilæi MCDLXXV. reficiendas curavit. Muros item Urbis, multis locis temporum injuria collapſos. *Aqua Virgo.* Ductus AQUÆ VIRGINIS pœne confractos perpetuo fornice à monte Pincio ad Trivii fontem cum aqua perduxit. Cloacas Urbis repurgavit, & ſubſtruxit. *Statua M. Aurelii Imperatoris.* M. Aurelii ſtatuam æneam equeſtrem, & olim inauratam humili ac ſordido loco jacentem in area Lateranenſi auguſtiore loco repoſuit: quam poſtea Paulus III. in area Capitolina, pulcherrimaque baſi parii marmoris collocavit adhuc ferentem ſpiritus inuſitatæ artis. *Ædes Pontificiæ. Prætorianorum, aliorumque.* Ædes Pontificiæ in Vaticano deductis ampliſſimis porticibus ab eodem Sixto renovatæ. Prætorianis Helvetii Pontificis, & Palatii cuſtodiæ ab eo primum delectis: Magiſtratibus inſuper, aliiſque aulæ munera obeuntibus, ſedes, quibus commode habitarent, conditæ. *Bibliotheca Vaticana.* BIBLIOTHECA VATICANA toto terrarum Orbe celeberrima advectis ex omni Europa voluminibus conſtituta; certi proventus, unde emerentur Libri: Cuſtodes & Librarii Græci, Latini, Hebraici, alerentur, deſignati. Opus ſane dignum Pontifice ac Religionum magiſtro: ſucceſſoreſque Pontifices ſtrenue permovit, ut pro ſe quiſque ejus dignitatem augerent. Neque ante illum Benedictus III. Martius V. Nico-

Nicolaus V. Pius II. Bibliothecæ parandæ curam depofuerant. Sed eos operis inftruendi voluntas, non peracti laus fuerat confequuta. Tentatum ergo à pluribus fecit Sixtus IV. exactoque poft feculo, quafi ex integro redorditus iterum perfecit Sixtus V. Nam quà Ædium Pontificiarum longiffimum atrium Collis Vaticani modicè declivis duo veluti cornua committit, novum ipfe ædificium, quo atrium divideret, deduxit. Hic præter Bibliothecæ immenfum Conclave, cujus fornicem lateritiæ pilæ è medio furgentes fuftinent, alia fubeunt minora libris item referta. Tum Librariis & Cuftodibus, ipfique Bibliothecæ Præfecto Cardinali idoneos cubiculorum ordines paravit, ut eò fecedere pro arbitratu poffet. Habet ædificii exterior paries imagines fuper albarium nigro illitum, ftylo ferreo exaratas: interiorem coloribus pictura conveftit. Ibi Armaria fecundum parietes libros difpertitos pluteis recondunt: Quamquam hi pilis etiam appofiti fcamnorum inftar intercurrunt: molli acclivitate lectioni fcriptionique percommoda, librifque fuperjacentibus. Codices membranis manufcripti, antiquiffimi, innumerabiles: adduntur, & typis cufi. Adjecit Paulus V. tabularium, quo Pontificia diplomata continerentur. Urbanus VIII. Palatini ad Rhenum ditione pulfi celebrem Bibliothecam ufque ab Adelberga Germaniæ Urbe translata magno fumptu, ornatuque compofuit; lætantibus videlicet codicibus, quod mutatis fortunato velut exilio fedibus, è calviniano impietatis domicilio, in Vaticanum, nempe Afylum Fidei, confugerunt. At Sixtus IV. tot Urbanis ædificiis haud contentus, reliquos Patres fæpe eft hortatus, ut pro facultate quifque vel nova munimenta poneret, vel vetera renovaret. Idque à pluribus peractum eft. Concludat ejus opera fimulacro ejus in Vaticana Bibliotheca adfcriptum Epigramma:

Sixtus V. Bibliothecam Vaticanam construxit.

Templa, domum expofitis, vicos, fora, mœnia, pontes,
Virgineam Trivii quòd repararis aquam
Prifca licet nautis ftatuas dare commoda portus,
Et Vaticanum cingere Xyfte jugum.
Plus tamen Urbs debet; nam quæ fqualore latebat
Cernitur in celebri Bibliotheca loco.

Hic vero omittendum non eft, quod eodem Pontifice Petrus Riarius Cardinalis miro fumptu Ædes apud Templum SS. Apoftolorum inchoavit. Id ejus in fine admonet Epitaphium: *Qui majora mente conceperat, & pollicebatur, ut Ædes miro fumptu apud Apoftolos inchoatæ oftendunt.* Præterea Stephanus Nardinus à Sixto creatus Cardinalis amplas, & pro ejus ævi artificio eximias ÆDES in Parionis Regione condidit, quibus deinde Joannes Antonius Sorbellonus Cardinalis concinnavit ornatum è marmore. Nunc rurfus refectas, & ornatas Urbanus VIII. Gubernatori Urbis, ejufque tabellionibus, & apparitoribus deftinavit. NARDINUM Collegium idem Stephanus alendis ad fapientiam adolefcentibus haud longe inftituit. Joannem Millinum è Romana nobilitate ad purpuram Sixtus provexit, cujus operam in cæteris probatam ad inftaurationem Vaticanæ Bafilicæ traduxit, probavitque. Joannis porro germanus Petrus (referente Platina) *fplendide in Urbe ædificavit, non longe à Circo Flaminio, quem nunc Agonem à certaminibus appellant, quæ illic quotannis fieri confueverunt. Hæc domus, ut mihi quidem videtur, receptaculum totius Civitatis, & Curiæ eft; adeo frequenter eunt, & redeunt qui vel patris, vel filiorum opera indigent.* Hæc ille. Sed perperam circum Agonis Flaminium nuncupat, qui propiùs portam Carmentalem, & Capitolinum, longe ab hoc Alexandri Circo aberat. Paulum ab eo loco diftant aliæ Millinorum Ædes, in fedilibus veteris Circi conditæ, Navoniæque caveæ imminentes, novamque adeptæ excelfitatem, & cultum.

Ædes Petri Riarii Card. inchoatæ.

Ædes Gubernatoris Urbis.

In Joannis Card. vita.

Ut 1. l. probatum eft.

Ædes Millinorum.

Cancellariæ Palatium. Per idem tempus Raphael Riarius PALATIUM, quod postea usui fuit Vicecancellariis Cardinalibus, inchoavit: cujus sive amplitudinem, qua etiam Templum S. Laurentii peramplum amplectitur: seu peristylum, duplici porticu: ingentes aulas, ac cœnationes: sejunctos cubiculorum ordines, illustria multorum Principum domicilia, pluresque contignationes: seu pulchritudinem spectes, & quadratos lapides undique ambientes: interiores picturas: lucentes versicolori marmore parietes: splendida successorum Patrum additamenta; judicabis, etiam in antiquo patriciarum domorum luxu vix aliquid fuisse vel ædificatione magnificentiùs, vel ornatu sumptuosiùs. Eodem Pontifice sub Capitolio, in finibus olim Fori Romani, cum quotidie imago magnæ Virginis exiguo in sacello rebus admirandis celebraretur; honestis civibus curantibus, ampliatum, posteaque in celebris Templi formam redactum CONSOLATRICI Matri dedicatum est. Ejus porro Apsidem Alexander Cardinalis Riarius Bononiensis, & principem aram operosius ornatam, illustre tamquam solium paravit, unde Reginæ effigies sublimior fulgeret. Nosocomium Templo adjunctum piorum eleemosinæ posuerunt.

Ædes S. Mariæ de Consolatione.

Circa hæc tempora Ferdinandus, & Isabella Catholici Reges nobile Templum S. PETRI in Janiculo, Montorium nuncupant, ubi vetusta Ædes antea colebatur, posuerunt. Fratrum quoque è S. Francisci familia refectum Cœnobium: impluvioque in medio Apostolorum Principi eo loci, quo Cruci affixus dicitur, insigne Sacellum excitatum est. Sed multorum incussu annorum inclinatum editi collis, emotumque solum superstructa ædificia jam devolvere videbatur. Cum Philippus III. Hispaniarum Rex ad solidam profunditatem egesta humo, jactisque fundamentis, sustinendæ moli murum validum circumegit, areamque præ Templi facie complanatam laxavit. Ad eam postea corrivata è fontano proximoque castello PAULA aqua in salientem emersit. Sed, ut rara est sine detrimento utilitas; Aqua eadem, quam Paulus V. XXXV. ab milliario in proximum collis supercilium perduxit, postquam pulcherrimum in fontem è fornicato specu sese aperuit, iterum occultat sese, structiles subter canales humore subeunte. Verum oblatis cuniculis furtim egressus, subterraneos meatus sponte sibi fecerat: diuque inter angusta terrestrium venarum pertinaci fluctu eluctatus, inferiorem collis partem, objectamque munitionem impulit, magnoque fragore, ac terrore transtiberinæ viciniæ disjecit: imminente utique Cœnobii ruina, nisi Urbani VIII. beneficentia subvenisset. Ille aquam suis redditam finibus coerceri, ducique murum longo tractu directum jussit: oneri ferendo parem: stetitque immobilis mons; ut constaret, quo in auctore, loci religionem stabiliret securitas.

Ædes S. Petri in Montorio.

Ædes & Atrium Innocentii VIII. & ejus opera. Jamvero Innocentius VIII. Sixti successor Palatio Vaticano alterum & ingens PALATIUM addidit porticu præsertim visendum. Quod postea dirutum partim pronaum, & frons Basilicæ Vaticanæ occupavit: partim in aream ante Templum subsedit: minima ejus parte Ædium Pontificiarum vestibulo relicta. Idem hortis Vaticanis villam, vulgari PULCHRI VISUS nomine adjecit. Ejusdem opera fuere, qui jam desierunt, plateæ Vaticanæ fontes: Arcus Basilicæ Lateranensis ante Aram maximam duabus ingentibus columnis effultus: Templum VIRGINIS MATRIS in Via lata à fundamentis erectum. Eodem Principe Petrus Gundisalvus de Mendoza tectum, & apsidem Ædis S. CRUCIS instauravit: titulumque venerabilem Crucis Domini effosso pariete detexit.

Alexandri Sexti Pontificatus ut bellis frequens, quæ externi Principes, ac Cæsar filius, tota ferebat Italia, militaribus stipendiis pecunias insumpsit: ita exornan-

exornandæ Urbi parum idoneus solam ARCEM bello utilem munivit. Erat prope Arcis pontem vetus Deiparæ Templum: atque ex eo traxerat celebre TRANSPONTINÆ cognomen, Præses inibi degentium Carmelitarum. Id removeri placuit cum altero S. Angeli, ne munitiones intercideret. At Pio IV. Pontifice, pari fere à ponte, & Basilica S. Petri intervallo, ædificari cum Cœnobio cœptum est: præclarum sane, ac Reginæ Virgini non sine antiquo cognomine commendata sedes. Cæterum Alexander Ædes argentariis propinquas, quæ postea Sfortiarum fuere, Cardinalis extruxit: Pontifex Basilicæ Liberianæ laqueare inauravit. Quo tempore Templum nobile S. JACOBO tutori Hispanica natio à fundamentis posuit; subruto veteri, quod cum proximo Xenodochio Alphonsus Paradinas Episcopus Civitatensis ædificarat. Tunc quoque Carolus Octavus Galliæ Rex alterum SS. TRINITATI in monte Pincio dicitur auspicatus, cum Cœnobio Minimorum Fratrum, admonitu S. Francisci ejus familiæ Fundatoris tum viventis. Id vero multorum impensa deinde perfectum est, pontificiæ etiam liberalitatis monimentum. Nam præter alios Gallici nominis, cum à Guilielmo Maclovienfi Cardinale structura, & Sacello auctum excultumque esset, Gregorius XIII. præcelsa fronte geminis elata turribus, scalis item duplicibus spectabili, utrinque in areolam ante fores mittentibus ornavit ac perfecit.

Ædes S. Mariæ Transpontinæ.

Templum SS. Trinitatis in monte Pincio.

Julius II. quamquam periculosis, diuturnisque distentus bellis, curam tamen ornandæ Urbis solertissimam egit. Cardinalis quidem Ædem S. PETRI ad Vincula, cui præerat, in eam, qua pollet, ædificii dignitatem evexit: Cœnobium refecit: addiditque Titulari DOMUM, nec perfecit. Eamdem ipse Ædem plus fere post mortem extulit admirabili specie marmorei Sepulchri: cujus in medio jacens, sed cubito innixa vivit Pontificio habitu ejus effigies; aliquot hinc & inde simulacra in loculamentis manent, monentque perituræ mortalitatis. MOSES in imo sedet, opus Michaelis Angeli Bonarotæ, cum quolibet veteris memoriæ conferendum. Idem quoque Cardinalis Ædem SS. Apostolorum pœne collabentem restituit: Fornicatam præ foribus porticum posuit: Ædes proximas à Petro Riario Cardinale incœptas perficere conatus est; sed à Martino V. ibidem inchoatas, amplissimo ædificio provexit, statuis, picturis, marmoribus instruxit: deditque Antonio Columnæ jam Pontifex, cum illi sororis filiam collocasset, quas deinde auctas Columnæ Principes sibi habuerunt: extra Urbem Cœnobium CRYPTÆ FERRATÆ, Ædesque appositas muro fossaque instar castelli munivit. At Pontificatu potitus, Templum quod Virgini Populorum Patronæ Sixtus IV. ejus patruus ad portam Flaminiam dicaverat, Sacellis, aliisque operibus auxit, tectum Esquilinæ Basilicæ novis trabibus compegit: Turrim nova molitione firmavit: Cum ære publico Populus Romanus Magnæ item VIRGINI LAURETANÆ testudinatum pulcherrimumque Templum in Foro olim Trajano excitabat. Idem Pontifex Arcem ampliavit. VIAM JULIAM longissime ad lineam juxta Tiberim directam aperuit. Palatium in ea Julianum cum Æde S. Blasii geminaque Turri extruere cœperat, longe maximum: destinaveratque Magistratibus, ut in eo jus dicerent, publicisque muneribus fungerentur. Eam porrò viam fertur Pontifex super pontem, quem à fluvio dejectum, eidem rursus cogitabat imponere, ad Vaticanam usque Basilicam ducere voluisse. Alias idem vias aut jam stratas produxit, aut novas direxit, prolatavit, stravitque lateribus; aut plateas ampliavit. Cloacas substruxit: officinam cudendæ pecuniæ paravit. Ædes Nicolai V. apud Basilicam Liberianam insertis valvis ac fenestris absolvit. Capitolinas autem Senatoris, & Conservatorum quos vocant, quæ jussu, sumptuque Bonifacii IX.

Opera Julii II.

Templum S. Petri ad Vincula.

Sepulchrum Julii II.

Alia ejus opera.

Templum Virginis Lauretanæ Romæ erectum.

Martini V. Sixti IV. Innocentii VIII. erectæ vel auctæ fuerant, ipse picturis illuminandas curavit. ANIENIS in Tiberim influentis alveum navigabilem fecit. Æneum elegantissimumque Sixto patruo TUMULUM in Basilica Vaticana, fusili opere Antonii Pullarii insignis ea tempestate magistri posuit, cujus artificio ex ære item elaboratum Innocentii VIII. sepulchrum in eadem Basilica celebratur. Sed quod operibus præstat universis. Julius novum S. PETRI Templum veteris parte disjecta, ad Bramantis exemplar, illius & consequentium temporum clarissimi Architectoris, ædificare aggressus est, primumque lapidem his verbis notavit:

Sepulchrum Sixti IV. & Innocentii VIII.

Templum S. Petri.

IVLIVS. II. PONT. MAX.

AEDEM D. PETRO DICATAM VETVSTATE COLLABENTEM

IN DIGNIOREM AMPLIOREMQVE FORMAM

VT ERIGAT

FVNDAMENTA IECIT. ANNO CHRISTI MDVII.

Palatium Pontificum auctum.

Eodem tempore PALATIUM Pontificum auxit longissimis, ornatissimisque porticibus, & ambulacris: junxitque duos Vaticani colles, continuato per valliculam interjacentem ædificio. Aulas vero, Conclavia, & cubicula ab aliis, præsertim Nicolao V. extructa & Sacellum Sixti patrui picturis ornavit admirabili fœlicitate. Tunc enim post aurea illa tempora, quibus cum stante imperio Roma omnium domina bonis disciplinis, & artibus stationem præbuit, è misero pulvere sepultorum operum atque opificum, sculpendi, fundendi, pingendi peritia refloruerat. Nec paulatim, ut ferme fit in humanis, fastigium tenuit: sed cum celerrime in summo stetisset, retro deinde prolabi visa est, velut in ruinam revoluta. Nos quidem in tanta opificum turba pingendi magistros invidere illi ætati possumus, æquales videre non possumus. Conduxerat jam Pontifex non ignobiles, operamque suam strenue liberali Principi locaverant. Cum lumina illius ævi supervenere RAPHAEL SANTIUS Urbinas, MICHAEL ANGELUS BONAROTA Florentinus: ille Pictor incomparabilis, & insignis Architectus: hic Sculptor Pictorque & Architectus eximius. Remotis ergo cæteris, Raphael secretiores AULAS, & Conclavia usque ad miraculum coloravit. Bonarotæ oblatum Sixti SACELLUM, in quo Pontifices sacrorum cæremonias cum Patrum Senatu obire solent, ut ejus fornicem per lunulas suspensum pictis jam parietibus appingeret. Fecitque admirabili opere. Aliquanto post, Paulo III. Pontifice, interiori fronti ejusdem Sacelli novam picturæ claritatem induxit. Iconem extremi JUDICII, & Christum Dominum venientem in nube majestatis expressit, subterque adjudicandam quà gloriæ, quà supplicio universitatem generis humani; successu singulari, & absolutione artis, quam tamen ingenium artificis superavit. Præcipuum quippe in illo erat nova excogitare, & aliis nondum tentata depromere: intervalla partim, nodos articulorum, extremorum lineamenta, nuda corporum, ossium eminentias, circuitus venarum, incisuras, nexus, projectusque membrorum prope ad illudendam veritatem effingere. Quare præter hæc in udo tectorio colorata, tabulas ab eo pictas omnino paucas: in membranis & macrocollis descripta plurimorum vestigia habemus; quod palmam adeptus figurando, eam vel sine coloribus, penitioris artis invicto robore retinebat. Verum ut hæc

Picturæ Michaelis Angeli Bonarotæ.

Bonarotæ modus pingendi.

hæc Urbinatis quoque manum, & eorum aliqua molliora sequebantur: ita ab ejus penicillo emergebat flos pulchritudinis, oris venustas, coloris suavitas, lumina pigmentorum, capillorum elegantia, dignitas vestium, tantoque partium, & imaginum splendore coagmentata species operis, quanto potius defixos teneret oculos, quam moveret. Porro in utriusque tabulis cum quisque videret morum varietatem, ætatum dissensionem, impetus animæ ab oculis emicantes, illitas vultu cupiditates, iras, dolores: manibus totoque corpore diffusas agendi voluntates, fatebatur in tanta dissimilitudine pingendi nihil similius extitisse vel ad æmulationem naturæ, vel consequutionem gloriæ. Pingebat præter Palatii parietes Raphael Sacellum in Templo Paciferæ Virginis, ad Divi Augustini, tabulam transfigurantis se Christi Domini, quæ ad D. Petri in Montorio visitur: alias aliò tabulas tamquam è cœlesti promptuario, non sine gentium stupore submittebat. Tum ex humanis sublato Julio recentibus Leonis X. cœnationibus ac porticibus, ut splendidius durarent, stabilis famæ Dædalus, suorum perennitatem operum appingebat. Ea tempestate ignota Romanis hypogea, & concameratas cryptoporticus in antiquo Titi Cæsaris Palatio, ac Thermis Esquiliarum effoderat insita mortalibus pervestigandi cupido; quam latens aurum accendit, aut si quid artefactum, & auro pretiosius celant custodes ruinæ. Apparebant parietinæ plasticis toreumatis loricatæ. Hæc porro quamvis tot ante seculis sepulta, adhuc tamen vegeta, & integra vetustatem sub terra, quasi è tuto non senserant: Grottiscæ vocantur, quod in cryptis repertæ sunt. Erant in comitatu, & contubernio Raphaelis plurimi picturæ candidati: quos ille non modo spe artis addiscendæ, sed suavissimis moribus alebat: interque eos Joannes Utinensis, juvenis promptus & sagax, traductoque ad posteros novo plasticæ invento nobilitatus. Is in cryptas cum magistro frequenter ventitabat, manumque plastarum veterum commendabat assiduè. Jamque prodigiosas illas semihominum, monstrorumque figuras, & habitus rubrica retulerat in membranas; sed materiam, quà formarentur, odorari non poterat. Calci addendum aliquid constabat. Sabulum pulvisque puteolanus ruber, & paulo crassior rejiciebatur. Contudit lapidem tiburtinum: livebat calci permixtus, nec figurata lævigabat. Marmoris contusi candidum, & cribro excretum pulverem macerata cum calce subegit ac mollivit. Hunc vero formando lævigandoque habilem expertus, deprehendit, non alium intritæ usum fuisse veteribus plastis, quam temporum oblivio ex officinis removerat. Nam ad eam diem mixtura nescio qua è gypso, calce, pice, & cera eliquata, contritoque laterculo parietes leverant. Hoc tristi temperamento elaborabant inæquale tectorium, ut auri bracteolas superinducerent. Igitur receptum vetus, germanumque MARMORATUM ad Leonis porticus primo traductum est. Id, præter tenias, & astragalos, mutilata fictaque hominum, & animantium specie Utinensis figuravit: ejusdemque generis monstrosas effigies subinde interpositas, (quod faciendum Titianæ cryptæ docuerant:) tum per ramos arbuscularum errantes Simias, Cercopithecos, Pavones, Psittacos, aliasque Indicas aves idem, aliique artifices colorarunt. Equidem de veteris marmorati inventione hæc, quia referuntur ab aliis, referre volui. Sciebam enim ejus apud Vitruvium fieri mentionem, quamquam lævigandi causa, non figurandi: mirorque traditam ab ædificandi magistro tectorii rationem tamdiu ædificatores latere potuisse. Adhæc in ruinis Templi Pacis, ejusque fornicum cavis multa è marmorato cælata visuntur, à quibus idem artifices modo advertissent, exprimere poterant. Nisi obstabant rudibus seculis haud meliora ingenia: vel potius agendi voluntas antea mercedis expers, quam tum Pontifices uberrime ingerebant.

Et Raphaelis Urbinatis.

Raphaelis Sanctii picturæ.

Plastica toreumata veterum Romanorum.

Marmorati conficiendi inventio.

Marmoratum traductum primo ad Porticus Leonis.

Lib. 7. c. 3. & 6.

bant. Utili documento; plurimum valere opes Principum alendis bonis artibus. Cæterum ad exaggerandas Leonis porticus accessere Raphaelis manu depictæ imagines. Quod sane opus tot admirandis compositum inter pulcherrima, quæ unquam Roma numerabat. Nec eo secius architecturæ consultus Vaticanæ fabricæ, Bramante vita functo, præerat Urbinas: & cum Leoniana in Urbe domum sibi illo architecto parasset: alteram ipse haud longe, marmoribus, & marmoratis operibus distinctam Aquilano Civi magister lineavit ac struxit. Multa quidem Bramantes in Urbe fuerat molitus. Nam & Templum S. JACOBI Hispanorum, & Vicecancellarii PALATIUM: & Templum, quod Reginæ Virgini cognomento AB ANIMA Germani magnifice struxerunt, cum cœtu magistrorum ipse omnium magister descripsit: Palatium in via Julia, à Julio Pontifice Jurisdictioni dicatum: Ædes Adriano Cardinali in Civitate Leoniana, imperfectas: Ædiculam ad D. PETRI in Janiculo; rara artis subtilitate. Sed tum se ipse altior est visus, cum totius Palatii Pontificii Ichnographiam, ut nova cum veteribus, plurimaque inter se pugnantia componeret: & Basilicæ Vaticanæ admirabilem formam exposuit; cujus ædificii, quod caput est omnium, procuratione defecit. Nam ultra plus audere non decuit machinatorum Principem.

Fabricæ à Bramante architecto lineatæ.

Ubi S. Petrus dicitur Cruci affixus.

Per eadem tempora Fatius Santorius, quem ante in utraque fortuna perpetuum Comitem Julius Cardinalem renunciaverat, ÆDES S. Sabinæ in Aventino quas Eugenius II. Honorius III. Honorius IV. incoluerant, primum à Cardinali Montis Regalis, tum à se instauratas Hortorum eleganti amœnitate præcinxit. Idem Domum S. ANTONII in Esquiliis collabentem cum Æde S. Andreæ, renovato in ea pavimento tectoque: insuper Nosocomium, & horrea; aliaque restituit. Ædes in Via lata à Gabriele Agriensi Cardinale inchoatas, ipse atrio, porticu, aula, conclavibus, viridariis, statuis instructas eximie perfecit; quas postea Julius Pontifex Francisco Mariæ fratris filio haud iniqua Sanctorio conditione proposita, addicendas curavit; deinde à Petro Card. Aldobrandino ingenti fabricæ accessione productas.

Ædes ad S. Sabinam auctæ.

Leo X. cui Populus Romanus cum statuam in Capitolio dedicaret, ab eo *Restitutam Instauratamque Urbem* inscripto Elogio confessus est, GYMNASIVM ROMANVM, quod Sixtus IV. novum vectigal commentus in salaria professorum fundaverat, accitis undique viris doctissimis instauravit auxitque. Quare illius velut auctoris memoria quotannis funebri laudatione, frequenti Principum, doctorum, auditorumque conventu, in ejus Aula Gymnasii celebratur. *Basilicam Vaticanam* (scribit Onuphrius) *miro artificio à Julio II. inchoatam, perficiendam quantum in eo fuit, magno animo suscepit. Palatium Vaticanum triplicibus longis, & prealtis porticibus eximia structura, auratis laquearibus, egregiis nobilissimique operis picturis splendidissimum fecit, Deiparæ Virginis Ædem, cui Cardinalis præfuerat in monte Cœlio à fundamentis pœne refecit, & laqueari aureo exornavit. Lavacrum Constantini Lateranense ruinam minitans restituit, laminis plumbeis tectum reparavit. Pyrgorum portu, cœno, & saxis repleto, publicæ commoditati purgato, oppidum muro cingere cœpit. Arcem montis Flasconis: Corneti Cardinalis Vitelleschi, & in multis patrimonii oppidis peramplas ædes vel restituit, vel à fundamentis ædificavit. Manlianam Villam corrivata aqua elegantiori ædificio exornavit: Romæ S. Alexii Caput argentea theca clusit; aulæa è Belgis serica, auroque intertexta quinquaginta aureorum millium Sacelli Pontificii ornamento coemit.* Eodem tempore Joannes Salviatus sororis Leonis X. filius, & ab eodem dictus Cardinalis, ædes apud S. Spiritum in Saxia à fundamentis erexit. Joannes Dominicus Cardinalis de Cupis aliquanto post magnificam DOMUM ad Circum Alexandri, seu forum Agonis: Idem S. HO-

Opera Leonis X.

Leo X. Gymnasii Romani tamquam fundator laudatur.

Templum Virginis, cui à Navicula cognomen.

Ædes Joannis Card. Salviati.

S. HONUPHRII Templum in Vaticano Colle extruxit. Sequuta Clemente VII. Pontifice Borbonici exercitus irruptio, ac direptio est. In ea etsi militaris furor in corpora fortunasque Civium potius, quam in tecta grassatus demoliendis exurendisque ædificiis temperavit, tanta nihilominus hominum strages, calamitas, & fuga, cum deserere jacentem patriam, præreptisque bonis summam egestatem vix emendicata stipe tolerare cogerentur, miseram quoque domorum solitudinem stragemque congessit. Paucis post annis Tiberis inundatio accessit, qua nulla fuerat ad illam usque diem altior, & violentior. Quæ sane ut cœnosam, & fœdam Urbem relinquit: sic residente rursus alveo prolabentia tecta recurrentes in aquas trahit. Nec illi Pontifici per temporum difficultates damnum resarcire licuit, à quo duæ duntaxat statuæ SS. Petri, & Pauli in ponte Ælio positæ spectantur.

Et Dominici Cardin. de Cupis. Rom. calamitas, & direptio. An. 1527. Inundatio Tiberis.

Cap. X.

Ædificia Urbis post Clementem VII. præsertim Templum Vaticanum.

TAntis calamitatibus defuncta Civitas, iisdem pulchrior pristinam deformitatem, ut olim incendiis, decoxit. Nam deinceps affluente rerum copia opes magnæ floruerunt; inseditque cura ædificandi Romanos Cives, ac Principes viros. Tum Architectorum arx exquisita: & novorum hominum, quibus abundat Roma, adeptas aut invectas fortunas, & translatos aliunde, seu recens editos familiæ titulos ostentare cupientium voluntas, expansa novi ædificii tamquam fronte depromitur. Nondum ex humanis sublato Clemente id cœperat. Ejusque rei argumentum adhuc extat in foro præ septis Judæorum. In domus enim tunc extructæ fronte sic legitur:

Roma ex calamitate refloruit.

Urbe Roma in pristinam formam renascente Laurentius Manlius caritate erga patriam has ædes suo nomine Manlianas pro fortunarum mediocritate ad forum Judæorum sibi posterisque suis a fundamentis posuit. Clement. VII. P. XI. Cal. Aug.

At Paulus III. Pontifex, ut salubritatem, & pulchritudinem Urbi quæreret, cœnosas, & stagnantes passim in Urbe aquas exsiccavit, discrevit insulas, direxit vias, stravitque, in ea præsertim parte, quæ Populi dicitur. MUROS, & validas in Aventino, versus portam Ostiensem munitiones duxit. LEONIANAM Urbem novis mœnibus, & propugnaculis obstrui mandavit, curante præsertim Antonio Sangallio Architecto, à quo cum Bonarota vehementer dissentiret, formamque mœnium longe dissimilem proferret, opus est intermissum; ut porta S. Spiritus, quæ lapidibus tiburtinis firmiter obsepta surgebat, cessante ædificatione, semiperfecta hodieque sit. Cæterum propter instructam, & ornatam Urbem, statuam Paulo posuit Populus Romanus in Capitolio, cui subscriptum est:

Calx muro inducta litteras texit. Novæ in Urbe munitiones.

PAVLO III. PONT. MAX.

Quod ejus juſſu, auſpiciis, atque ære conlato Urbem ſitu, & diverticulis viarum deformem, & imperviam, disjectis malè poſitis ædificiis in meliorem formam redegerint: viis areiſque cùm veteribus directis, & ampliatis; tum novis conſtitutis auxerint, ornaverintque Latinus Juvenalis Mannectus, Hieronymus Maffeus, Curatores Viarum, Urbe inſtaurata, officii, & memoriæ ergo ſtatuam in Capitolio optimo Pontifici P P. Anno Chriſti MDXLIII.

De eadem Laurentius Gambara in ſua Caprarola:

Cui ſponte dicavit
Hoc Capitolina ſimulacrum in ſede Senatus
Romanus, populuſque: quod inſtauraverit Urbem
Romulidum, multaſque vias quod ſtraverit: illaſque
Ornarit; quo peſtiferas non amplius auras
Roma auctore timet, prius ut miſeranda timebat.

Palatium Farneſiorum. PALATIUM FARNESIANUM Cardinalis inchoaverat: eoque Pontifice cum aliqua feciſſet Rainutius Cardinalis Farneſius, poſtea Alexander item Cardinalis Farneſius tanto ſplendore in quadrum, pari laterum dimenſione perfecit, quantum qui oculis non ſubjecerit, animo concipere vix queat. Molitionem regebat juſſu Pauli Michael Angelus Bonarota. *Extructum architecto Mich. Ang. Bonarota.* Hujus magiſterio ATRIUM, quo nihil ſcientius aut copioſius habeas ab architecto, pilæ quadratis porticibus ſubjectæ medio ſcapo extantibus Doricis columnis definiunt. Epiſtilia, & coronas excipit gracilioribus pilis, & columnis ea portione prominentibus ordo Ionicus: partim arcubus, partim occluſos per arcus patentibus feneſtris. Summa ſpatia Corinthio, ornatiſſimoque genere clauduntur. Verum pro columnis antæ quadrato ſaxo, & paraſtatæ ſuſtinent incumbentes coronas. *Corona ædificii.* Sed nihil æque oculos tenet, atque exterior CORONA ad tecti ſubgrundam, & culmen; tanta partium ſymmetria ſcotias primum, regulas, toroſque duxit artifex: tum zophori Hyacinthos, dein projectos mutulos, & impoſitam ſuper coronam, & cimatia, atque in his altiſſima leonum capitula conformavit, & ſculpſit. *Statuæ è Thermis Antonianis tranſlatæ in Ædes Farneſior.* Plurima autem Romæ effoſſa præſertim in Thermis Antonianis, & huc deportata in atrio, ſcalarum areolis, aliiſque in locis conſpiciuntur ſimulacra. Quippe AULÆ, & cubicula pulcherrimis lucentia picturis, quibus interior item XISTUS, & ſtatuis, priſciſque è marmore admirandis operibus abundat. Deſignaverat idem Bonarota ab ædium pſeudothyro quidquid trans viam Juliam uſque ad fluvium patet, HORTIS conſerere. Quibus alii è regione reſponderent trans Tiberim ſati. Tum parabat palatii, hortorumque portas dirigere ad lineam, atque ex hujus limine, veſtibuloque tam interiora ædium, quam utriuſque Farneſiani VIRIDARII amœnitatem, interque fluentem Tiberim, uno oculorum obtutu ſpectanda proponere. Sed perducere ad exitum non potuit. *Horti Tranſtiberini Farneſiorum.* Fuerant hi trans Tiberim HORTI Auguſtini Chiſii opulenti Civis Senenſis: in quibus Ædes diſcripſerat Balthaſar Peruzius Senenſis, architectus idem pictorque nobilis, & coloratis parietibus clariores fecerat. Aulam pinxit, in qua ſimulatas inter columnas paſcit oculos proſpectus arvorum. Aliaque plurima adumbravit imitatione veritatis, quæ oppidò ingenium hominis, & artem oſtendunt. Quod æquè præſtat PORTICUS hortis contermina, in cujus fornice alba toreumata, & plaſticæ veris non diſſimi-

dissimiles cælaturas usque ad ludificationem eruditissimorum artificum expressit. Sed in pariete GALATEAM fluctibus errantem expeditis ad prædam marinis monstris depinxit per sibi semper Raphael Urbinas: aliaque in porticu Deorum ICONIA prodeuntes ab ejus palæstra pingendi principes non sine lineamentis, ductuque aut etiam penicillo institutoris colorarunt. Nihil certe magis Romæ celebrant juniores picturæ competitores: & imitari enixe student, quod sua raritate allicit, & ab imitatione deterret. Cæterum ad eos hortos limoniis, malisque medicis semper virentes ex alteris hortis in citeriore fluminis ripa consitis cymbula trajicitur, quos cum palatio jungit immanis ARCUS viæ Juliæ impositus. Additi sunt nuper, constrata silicibus ante ædium frontem platea, salientes uberrimique FONTES: in quibus non satis mirabere sive aquarum è Janiculo labentium copiam, & sive recipientium lacuum magnitudinem, & formam: tum circumjectorum ædificiorum sublimitatem, & pulchritudinem.

Galatea à Raphaele Urbin. depicta.

Fontes ad Ædes Farnesiorum.

Cum ergo Farnesiam structuram urgeret, VATICANÆ quoque BASILICÆ curam Pontificis mandato inierat Michael Angelus, quam, ut dixi, fundare, ac struere cœperat Julius II. in ea quidem Balthasar Leone X. jubente, à Bramantis, & Raphaelis inventis multa detorserat: quòd putaret immenso ædificio solidiorem compagem opus esse. Itaque longiorem formam in quadratam verterat, sacellis, & apsidibus quatuor, totidemque portis sibi mutuo respondentibus. Hoc ille exemplar tamquam facem operi faciundo præmisit, unde posteri curatores lumen acciperent. At Michael Angelus, quadrangulam figuram retinendam, nonnulla tamen in extremis mutanda censuit. Nam superiores magistri Templi apsidem, transversamque ambulationem duplici flexerant hemicyclo. Alterum quà columnis, quà muro interstante distinguebant: alterum non intermissum extimi parietis flexu clausere. Hos ille semicirculos duplices ad simplices redegit; ut omnia liberiore, unoque visu oculi metirentur, & immodicis sumptibus parceretur. Hemisphærium in medio latissimum, & alterum tamquam Cœli fornicem triplici ordine columnarum niti voluerant. Quorum exterior perpetuis columnis circumibat; interiores duos parietum interstitio octo per intervalla sejungebant. Ille subjectos arcus, è quibus eminet immanis tholus, haud pati tam vastum pondus, quod alii quoque viderant, animadvertit; utque minori mole incumberet, extenuavit; duplicem tamen fecit, ut tholus exterior alterum includeret spatio intercurrente discretum. Quippe majestati Basilicæ consulebat, quæ extimi verticis sublimitate fit augustior. Intus autem propinquiora depresso ambitu ad oculos jucundius accidunt. Porticus Templi, Panthei porticum, non eumdem lapidem poscentibus columnis referebat. Hæc forma Pontificibus placuit, eaque super re constituto cœtui Cardinalium. Tum strenuè à Paulo III. properata ædificatio est. Exteriora Templi cooperta sunt grandibus Tiburtinis lapidis glebis, affabre in antas, capitula, epistilia, coronas, loculamenta, aliasque formas elaboratis. Structuram deinceps Julius III. Paulus IV. Pius IV. prosequuti. Jamque ad culmen nonnulla provexerant, cum vita functo Bonarota, magistri successores rursus decreta invertere studebant. Hæc agitantibus interdictum quidquam addere, vel adimere. Et quidam cum recusaret, munere submotus. Tanta ejus viri, rebus jam perspectis explorata Prudentia.

Basilica Vaticana.

Transversa ambulatio uno termino conclusa.

Porticus similis Porticui Panthei.

Exteriora Templi S. Petri.

Iisdem ergo vestigiis Gregorius XIII. multa enixe molitus CELLAM insuper magnificentissimam maculosis marmorum incrustationibus, camerato inauratoque ambitu, ac tholo, columnis, picturis, speciosis Organi tubis, musivis, aliisque clarissimis operibus vix imitabilem fecit. Sixtus V. vastissimam duplicemque HEMISPHÆRII molem superstruxit: qua quid latius, aut excelsus, aut pul-

Sacellum Gregorianum.

Tholus à Sixto V. extructus.

Ornamenta Clementis VIII. pulchrius cogitari fingique potest? At Clemens VIII. SACELLUM Gregoriano objectum, & multa pictorum, plastarum; sculptorumque præcellentium arte decoratum, haud æquo tamen splendore perfecit. Eodemque tempore Angelorum Sanctorumque lucentes effigies in tholi interiore camera vermiculato emalemate coagmentandas curavit: tum delatis è marmorato interseptis aurum inducendum: tum variegato sectilique marmore sternendum pavimentum: tum reliquos Cellarum parietes lævigatis lapidum segmentis vestiendos: universamque Templi concamerationem tectorio loricatam bracteis aureis distinguendam, atque ejusdem quadratos loculos inserto rosarum auro illuminandos.

Paulus V. Basilicam absolvit. Decreverat centum post annos supremum lapidem Paulus V. imponere, architecto Carolo Maderno. Quare pars ima veteris Basilicæ, quæ supererat, cum vestibulo diruta est. Tum curvata fundamenta immensam in altitudinem demissa: jamque ab humo extare paries cœperat, & compositis stereomatis antarum bases locabantur, cum secunda, & meliora consilia intervenere. Quadripartitum Templum ex præscripto Michaelis Angeli paribus modulis angulisque finiebant. *Mutata Ichnographia.* Hujus autem à fronte Ædes altera, quòd ille non jusserat, longe minor condebatur; ex qua majorem in Basilicam per arcuatum parietis transitum pateret ingressus. Ut olim Marcellus jubente Collegio Pontificum è Cella Virtutis in Templum Honoris aditum patefecerat. Minorem hanc Ædem porticus exterior excipiebat. *Causæ, cur id factum sit.* Sed quatuor præsertim in Patrum cœtu accuratè discussa ædificationem interturbarunt, inverteruntque placita Bonarotæ. Unum, quòd spatium quadratæ Basilicæ per se amplissimum, exiguum tamen censebatur capiendæ multitudini, quæ confluit ad inaugurationem novi Pontificis, declarationes Sanctorum, solemnis Jubilæi expiationes. Quo sane tempore tanta laxitas, ut vidimus, suis arctata finibus exundantem populum vix capit, quæ videtur posse capere gentes terrarum. Alterum, quòd Odeo ad obeundam Psalmodiam, vel Secretario ad sacram supellectilem conservandam in Templo maximo locus non erat. *Bonarota Benedictionibus porticum non parat.* Tertium, quòd diruta porticu, in qua Romani Pontifices triplici diademate coronari solerent, & acclamanti Civitati salutari Crucis signo designare salutem; necesse erat alteram tantis parare cæremoniis. Quippe à porticu Michaelis Angeli id haberi non posse, quæ fastigio columnis imposito, superstrui secundam non sinebat. Postremum, quòd recentem Basilicam ambitum Constantinianæ veteris universum complecti volebant, è S. Sylvestro Pontifice consecratum. Quamobrem cum Templi vestibulum jam conderetur capax superioris porticus; placuit Pontifici, & Patribus, inchoatæ structuræ sublato interjectu, Basilicam produci, atque in eam spatium transferri, quod minor Ædes complectebatur. *Basilica S. Petri producitur. Extensa in formam Crucis.* Ita medium Templi corpus transversa brachia crucis instar, quod priscis Basilicis usitatum longitudine excessit. Mox demoliti quod muri surgebat, retracta in rectum fundamenta jacere, effusi in priora sumptus non levi dispensio. Additæ sunt Cellæ utrinque duæ: Odeum præterea, & contra, ejusdem magnitudinis, & magnificentiæ Sacellum. Hunc enim locum Secretario destinaverant; verum postea suspensa deliberatione manendum in vetusto Secretario, nec facile ex eo discedendum censuerunt. *Pars Templi à Paulo V. addita.* Gremio Templi camera imminens plasticis modulis discriminata est in devexas surgentesque secturas, ubi per lacunas fornicis erumpentes flores superbiam candoris, ut reliqua opera, auri fulgore commiscent. Ibi quoque fulget stemma Burghesium vermiculatum illustriori emblemate. Sic & Porticus exterior cameratur: & quinos aditus inter sustinentes fastigium immanes columnas aperit ad Orientem. Eadem minoribus aliis è marmore columnis, quæ veteris Basilicæ fuerant, ostia fulcientibus, sustinetur, ornaturque: tum opere tectorio

tectorio inauratoque admirabilis alteram habet porticum pari magnitudine superstructam. In ea extantibus mœnianis soliti Pontifices triplicem capere coronam, & plaudentem populum salutari prece, signoque lustrare. Explicatam latissime frontem Turres in angulis attollunt, ac terminant. Inter ornamenta Templi picturæ postremum non habent locum, quibus aras instruxerunt conquisiti undique Apellium scientissimi. Horum tabulæ arcuatæ, insertæque maculoso, cæiatoque marmori fastigiato intercolumnio continentur. Omnem autem Pauli V. structuram designat exeunti lævorsum objecta inscriptio :

Ex additione ad Ciaconium.

Aræ tabulis pictis insignitæ.

PAVLVS V.
PONT. MAX.
VATICANVM TEMPLVM
A IVLIO II. INCHOATVM
ET VSQVE AD GREGORII ET CLEMENTIS
SACELLA
ASSIDVO CENTVM ANNORVM
OPIFICIO PRODVCTVM
TANTAE MOLIS ACCESSIONE
VNIVERSVM CONSTANTINIANAE
BASILICAE AMBITVM INCLVDENS
CONFECIT
CONFESSIONEM BEATI PETRI EXORNAVIT
FRONTEM ORIENTALEM ET PORTICVM
EXTRVXIT

Jam vero Gregorio XV. rerum potiente ODEUM tectorio loricari, ornarique cœptum, concameratione aspera toreumatis, & loculis sigillatis inauratisque succedente Urbano VIII. resplenduit. Tunc quoque indita nobilis materiæ subsellia, sed nobiliore scalptorum artificio elaborata. Odeo cella objecta plastarum æquales formas splendoremque sortita est. Cæterum plurima in Templo spirant Urbanæ munificentiæ argumenta. OPUS Musivum Iotti olim pictoris Florentini, cujus sacras imagines in atrio ante veterem Basilicam populus venerari solebat, dirutis parietibus integrum nihilominus conservarant: ædiumque Pontificiarum muro extimo commiserant. Id Urbanus Templo, eidemque fere, ubi semper fuerat, loco reddi jussit, apertis ex utroque latere fenestris, quà paries aversus à fronte Basilicæ intra arcuati fornicis curvaturam altissime expanditur. Mirum, ibi duris è lapillis exprimi humorem aquæ: & immobilem Petri naviculam fluctu flatuque jactari. Illum autem in undis pedem figere, sed modica undarum fide. Quippe incipientem mergi sublevat Liberatoris manus, vento imperantis, & mari.

Odeum Gregorio XV. ornari cœptum.

Opera Urbani VIII. in eadem Basilica.

Jam Pilæ Hemisphærio suppositæ, quæ ad angulos convertuntur, quatuor ingentibus loculamentis in medio spatium relinquunt. Horum uni dextrorsum Pauli III. monumentum inerat, è quo statua ipsius ænea pontificio habitu eminet,

Sepulchrum Pauli III.

eminet, Farnesia majestate. Duæ inferiores è marmore sedentes ad tumulum, mutæ magis sepulti admiratione, quàm duritie lapidis, prolixe tamen commendant opificis manum, animumque Pontificis. Id sepulchrum loco motum summæ apsidis pari loculamento, dignioriquе sede Urbanus composuit. Contrà, sinistrorsum sibi paravit & tumulum. In eo colossea est ejus effigies ex ære ad vivum expressa Pontificali laxoque amictu, ac thyara: extensa dextera, sedensque benedicenti similis. Non enim haberet similitudinem viventis, nisi dispensare dona etiam videretur è sepulchro. Deorsum urnæ locus, ac super urna Mors immortale Urbani nomen æternis Pontificum annalibus inscribens duobus hinc, atque hinc, altero ad Justitiam, altero ad Charitatem exprimendam simulacris constitutis. At vacuis sub Hemisphærio loculamentis, alabastrite varioque peregrinorum lapidum genere crustatis ingentes Divorum statuas locari jussit, quorum beneficiis ornatur Basilica: & Aras substructis in cellis dedicari. VERONICA effigiem dolorum Regis, quam in Urbem portavit, defixis oculis contemplatur in linteo. At lævorsum HELENA Augusta Imperii sceptrum, vexillo Crucis commutavit. Quippe Cruce inventa cœpit imperare; nam & antea regnavit à ligno Deus. Alia ex parte ANDREÆ Apostoli simulacrum inhiat Crucem, cui brachium injecit. Neque enim ille triumphalem currum deserat, quo Cœlum intravit: quamquam caput conferto syderum lumine coronatum super clatrato conditorio adorandum reliquit. Hinc præfert LONGINUS Centurio lanceam beata cuspide præfixam. Quippe latus Domini sola aperuit, ut è vitali fonte flumen salutis eliceret. Verum ipsa per attactum divini sanguinis jam rebus humanis pretiosior terras sprevisset, nisi Templo, quod ferè humana excedit, conderetur. His magnis statuarum loculamentis alia quatuor ejusdem magnitudinis imminent, inducta auro, cochlidibus è marmore columnis, epistiliis, & coronis instructa. Singulis singula sunt repositoria, quibus Veronicæ linteum, Frustum Dominicæ Crucis, B. Andreæ Caput, Longini Lancea reconduntur, ostenduntur que statis diebus marmoreo è podio subter prostante, non sine clamore, ac votis venerantium Civium. Hæc habent Hemisphærii parietes angulosi flexique.

Et Urbani VIII.

Statuæ marmoreæ in Templo S. Petri collocatæ.

Statua S. Veronicæ.

Statua S. Helenæ.

Statuæ S. Andreæ.

Statua S. Longini.

Sepulchro autem Apostolorum, quod sub ejusdem altissimo vertice situm est, Paulus V. venerationem, & cultum quæsiverat. *Nam propter, egesta humo, hiantem extrinsecus locum aperuit. Confessionem nuncupant, quam objeptam cancellis marmoreis, ac descendentibus gradibus suffultam pretiosis lapidum crustis, & figurato pavimenti emblemate convestivit: inferiores aditus statuis columnisque decoratos inauratis ex ære valvis occlusit: lampadumque inibi ardentium lumina cum splendoribus Sanctorum lucere fœliciter voluit.* Adhuc tamen deerat Ara, sive Aræ Moles superstructa tumulo Apostolorum. Et alii sub aliis Pontificibus multa, nec fortasse paria loci sanctitati excogitarant, atque descripserant. Urbanus Equite Joanne Laurentio Bernino Architecto, insigni operis, & materiæ nobilitate perfecit. Tota MOLES fusili ex ære constat, auro subinde interlita, ut misceat perennitati splendorem. Tortiles in ea columnæ quatuor ternis portionibus compactiles; infima parte in spiram striatæ, tortuosis & è folioso caudice erumpentibus canalibus: exinde arbusculis laureis scapum amplexis identitem convestitæ; quarum ramulis ænei quamquam pueri colludunt, & auro guttatæ interquiescunt apes: perinde duritiem æris ore molliant, quæ hac ferrea bellorum ætate nobis mollitudinem Pacis aluerunt. Nituntur columnæ spiris æneis: hæ stylobatis è pario marmore, quibus prosilientes anguli retractum ac velut alveolatum ophitem marginant, virgatumque versicoloribus maculis, modo sparsis, & errantibus, modo se colligentibus, & convolutis. At exterioribus quadratis ex eodem marmore

Auctor in ejus vita in additione ad Ciaconium.

Moles Ænea tumulo Apostolorum superposita.

more infertum ſtemma Barberinum eſt, ſuper ſculptis Pontificiis diadematis, & clavibus. Capitula columnarum Ionico, & Corinthio genere compoſita in oliva folia ſe induunt, diſpari altitudine è fundo ſubnaſcentia, reſupinato per ambitum verticis labro, è quibus erumpentes cauliculi circumflectuntur extremos in floſculos. Super hos echinum ſpectare eſt ſcalptum ovis, & ſpiculis: altioremque abacum medio comantem flore (etſi alicubi pro flore Sol eſt) introrſus ſinuatum, & ſupra volutas anguloſum. Hæ porrò inter echinum, & abacum emergentes, in angulis foliorum tenus latiore circulo ſe demittunt: tum arctiores in Orbes circinatæ in medium tandem florem, floreum quaſi oculum deſinunt. Capitulis incumbit Epiſtilium, terniſque faſciis intermiſcet aſtragalos baccis, & verticillis interſectos. Hoc ſequitur Zophorus radioſo notatus Sole: quem Corona ſupernè projecta, deorſum autem oviculis denticuliſque cælata. Super Coronam, quæ quadripartita, nec ultra, quàm pro columnarum craſſitudine producitur, ſtatuta quatuor cœlitum juvenili ſpecie ſimulacra ſunt: quos cœleſtis quidem ſenſus ad cuſtodiam religionum accendit: manibuſque laureas retinent frondes prolixa implicatione contextuque tamquam in encarpis advolutas, retroque pertinentes ad proximam trabem, & quodammodo colligantes. Trabes æneæ quatuor totidem modis angulis inſertæ, ab iis obverſæ invicem tolluntur, anfractaque flexuoſæ: tum paulatim coeuntes, ſupertenſis palmis inauratis, nec modicè reſupinis, nectuntur in medium ſupercilium, è quo eminens globus ſuperſtante Cruce inauratus effulget. Sub trabibus expanſa ex ære umbella, & ære imminens, continuatoque margine, ſummo coronæ cymatio conjuncta, toto intercolumnas Cœlo ſubtenditur; aut ipſa Cœlum eſt; quod divinæ Columbæ, aurato radiorum circulo ſubvolantis exornat candor, & fulgor illuſtrat. Extremis umbellæ oris velut aſſuuntur æneæ, in flexuram conciſæ, auroque fimbriatæ laciniæ, flocco inaurato dependulo: quas ad Coronæ altitudinem intercolumnium implentes Superorum aligeræ facies, & Barberinæ Apes alterno auro diſtinguunt. At medium umbellæ marginem tenuerunt minores duo Cœlites: Quorum alter inſidet, alter ſupervolat, uterque puerili forma, & habitu. Et anteriori quidem fronte hic Pontificia Corona, ille Cœli terrarumque clavibus oneratur. Iiſdem inſignibus gaudent in averſa extremitate poſteriores. Qui latera tuentur, hinc atque hinc minantes impietati Paulino gladio coruſcant.

Capitula ex Ionico ex Corinthio genere compoſita.

Cum epiſtilio Zophoro, & corona.

Statuæ æneæ ſupra coronam.

Trabes æneæ in medium coeunt.

Umbella ſub trabibus.

Hæc eſt ærea Urbani moles, digna, quæ ad cultum Eccleſiæ Principum in auguſto Templo teneat principatum. Ex tanta enim operis magnitudine non modo admirabilitatem cœpit auctoris poteſtas; ſed ſanctorum cinerum veneratio incrementum, loci ſublimitas majeſtatem. Quippe obverſatur mentibus eorum in Cœlo ſedes triumphalis, quorum ſepulchrali ſplendore oculi perſtringuntur. Quod ſi figurata æris firmitas auro illuſa tantam admirationem movet intuentibus; quanto ſtupore devinciet Fundatorum Religionis exornata dignitas, & ornantis religio? Qua demum permotus Urbanus novam Baſilicam Eccleſiaſtico ritu conſecravit, die XVIII. Novembris: quo die olim S. Sylveſter Pontifex veterem conſecraverat. Porro hæc omnia teſtatur ſuper fores, ut altera Pauli V. ſculpta inſcriptio:

Ex opere augetur Sepulchri veneratio.

URBA-

VRBANVS VIII. PONT. MAX.
VATICANAM BASILICAM
A CONSTANTINO MAGNO EXTRVCTAM
A BEATO SYLVESTRO DEDICATAM
IN AMPLISSIMI TEMPLI FORMAM
RELIGIOSA MVLTORVM PONTIFICVM
MAGNIFICENTIA
REDACTAM
SOLEMNI RITV CONSECRAVIT
SEPVLCHRVM APOSTOLICVM
AEREA MOLE DECORAVIT
ODEVM ARAS ET SACELLA
STATVIS AC MVLTIPLICIBVS OPERIBVS
ORNAVIT.

Porrò inter digniora Urbani opera, ac Vaticani decora, Comitissæ Matildæ monumentum recensendum est; corpus namque hujus inclytæ Heroinæ ex Mantuano Sarcophago ad D. Petri Basilicam translato, statuam posuit Urbanus sceptrum dexterà gerens, levaque Pontificium diadema, & claves, ad designandum Romanæ Sedis patrocinium ab ea susceptum, & temporaneam ditionem munificâ pietate auctam, & propagatam. Unde ad ejus memoriam æternandam idem Pontifex ita lapidem jussit inscribi:

VRBANVS VIII. PONT. MAX.
COMITISSÆ. MATHILDI. VIRILIS. ANIMI. FOEMINÆ
SEDIS. APOSTOLICÆ. PROPVGNATRICI
PIETATE. INSIGNI. LIBERALITATE. CELEBERRIMÆ
HVC. EX. MANTVANO. SANCTI. BENEDICTI
COENOBIO. TRANSLATIS. OSSIBVS
GRATVS. ÆTERNÆ. LAVDIS. PROMERITVM
MON. POS. AN. M. DC. XXXV.

Jam vero Innocentius X. Urbani successor, statim, ac secundo Columbæ omine, ad D. Petri culmen est evectus, in Vaticanam Basilicam majora meditatus

ditatus decora, ad proximum tunc solemnis Jubilæi annum MDCL. magnificentissima, ac splendidissima moliri opera constituit. In duobus utrinque sacellis ad Templi limina, maculosis lapidibus, musivisque picturis crustari parietes, lacunasque fornicum, plasticis modulis auro fulgentibus loricari mandavit. Pila quoque ibi Navi maximæ supposita (in quibus arcuato fastigio odeum ac Sacella ipsa aperiuntur) marmorum segmentis, interpositis Pontificum vultibus, geniisque puerorum in effigiem, vario emblemate decoravit. Intercolumnia, in utraque Templi ala, pari operis precio ditavit; sublatisque rudibus à Tiburtino saxo columnis, novas variegato marmore induxit illustres. Pavimentum insuper vario lapide stravit; atque in dies, pietate ac munificentia prædecessores æmulatus, Aram Leoni I. sanctissimo Pontifici dicatam, & marmorea tabula, miro Alexandri Algardii artificio, elaborata perfecit. In ea tum Attilæ retrocedentis fuga, eidemque maledicens Pontifex Leo exprimitur; tum etiam è cœlo desuper, gladiis in ipsum Petrus ac Paulus inruentes apparent. Universam verò additam ab Innocentio structuram, media super maximam interioris Basilicæ januam testatur Inscriptio; inter eas, quas Paulus V. & Urbanus VIII. P. P. M. M. posuerant.

BASILICAM
PRINCIPIS APOSTOLORVM
IN HANC MOLIS AMPLITVDINEM
MVLTIPLICI ROMANORVM PONTIFICVM
AEDIFICATIONE PERDVCTAM
INNOCENTIVS X. PONT. MAX.
NOVO CAELATVRAE OPERE
ORNATIS SACELLIS
INTERIECTIS IN VTRAQVE TEMPLI ALA
MARMOREIS COLVMNIS
STRATO E VARIO LAPIDE
PAVIMENTO
MAGNIFICENTIVS TERMINAVIT.

Eodem tempore Leonis XI. Pont. Max. monumentum sculpturis insigne, prope Odeum, in Vaticano perfectum est, constituta Pontificis statua duobus utrimque simulacris, fortitudine, ac munificentia existentibus. Unde in Avunculum pietas plurimum commendata est Roberti Cardinalis Ubaldini, qui opus, supremis tabulis, conficiendum mandaverat: hi vero notatur inscriptus lapis:

 D. O. M.

D. O. M.
LEONI XI. MEDICI FLORENTINO PONT. OPT. MAX.
QVI AD SVMMAM ECCLESIAE DEI FOELICITATEM
OSTENSVS MAGIS QVAM DATVS
CHRISTIANVM ORBEM BREVI XXVII. DIERVM LAETITIA
ET LONGO ANNORVM MOERORE COMPLEVIT
ROBERTVS CARDINALIS VBALDINVS EX SORORE PRONEPOS
GRATI ANIMI MONVMENTVM P.
OBIIT AN. AETATIS SVAE LXIX. QVINTO KAL. MAII
M. D. C. V.

Cap. XI

Alia sub Paulo III. ac deinceps nonnullis Pontificibus Ædificia.

Scalæ ad Ædes Senatoris.

INterea dum Michael Angelus, Paulo III. Pontificatum regente, fabricæ Vaticanæ præerat, in Capitolio ædificavit jubente Senatu, Populoque Romano. Nam ad Senatoris Ædes, inclytas SCALAS utrinque ascendentes, septasque lapides cancellis extruxit. Iis ad ornatum extrinsecus adjecta sunt jacentia duo fluminum simulacra: Nihilum, & Tiberim vocant. Medio parieti anguloso prostantique fons est appositus uberibus aquis perenniter in labrum defluentibus: inter captivos supersedente ROMA. Idem condidit novas CONSERVATORUM Ædes. Ibi ad exteriorem frontem, PORTICUS frequens columnis, structura, & artificio eximia, conspicitur: cui pars superioris contignationis incumbit, cubicula, Aulamque Capitolinam continentis. Supra porticum facies lateritia quadratis columnis distinguitur, quæ stylobatis elatæ Coronam sustinent suamet specie, signisque marmoreis crebra per intervalla superstantibus insignem. In Aula statuæ sunt LEONI X. SIXTO V. positæ. Parietes recenti tectorio pinxit Eques Joseph Cæsar Arpinas eo præsertim colorandi genere illustris: expressitque res à Romulo gestas, & Romanis Regibus. Mirandum opus, & Capitolio dignum. Alia aliis conclavibus, veteris recentisque memoriæ visuntur insignia simulacra, & monimenta. Atrium quoque statuis, & inscriptis lapidibus visendum. E regione, qua signum ingens jacentis, Martisnè an panarii Jovis (Marforium appellant) aquas in lacum effundit, pares omnino Ædes sub Clemente VIII. Populus Romanus condere aggressus erat: sed vix paululum extare à solo cœperant, cum ab opere cessatum est. Idem Clemens dealbatam Senatoriæ DOMUS frontem antis capitulisque Corinthiis, & suprema Corona signisque superpositis ornavit. Nam antea è medio eminentem TURRIM ædificarat Gregorius XIII. Locatis ex altera parte Capitolii super excelsas bases colosseis CASTORIS, & POLLUCIS equos frenantium simulacris: tum dextra lævaque marmoreis

Ædes Conservatorum earumque ornamenta.
Insignis Ædium Porticus.
Picturæ in Aula Capitolina insignes.
Nova molitio in Capitolio, nec perfecta.
Ornamenta Capitolii.

reis trophæis è castello Aquæ Martiæ translatis. Ascensum inibi clivosumque cancellis Tiburtinis instituerat Michael Angelus: qui & statuas, quæ non sunt appositæ, certis cancellorum spatiis imponebat; omnia demum Capitolii ornamenta cumulat statua equestris ænea M. AURELII, quam è Laterano transtulit idem Paulus III. subjecta marmorea basi. Eodem Pontifice, quà Urbs maxime depressa subsidit, ut ajunt, in vallem, Balthassar Maximis Ædium egregiam formam descripsit. Nam prisco more, structo præ foribus vestibulo validis Dorici generis columnis murum commisit: atrium ac reliquias ædificii partes eleganter composuit. Quod tamen ante vita defunctus perficere non potuit. At Nepos Pontificis Alexander reconcinnato Templo S. Laurentii in Damaso, inauratum addidit laqueare, præcelsisque parietibus præstantium op ificum picturas induxit. *Ædes Maximorum.*

Atqui nullum ejus magnificentiæ certius extitit monimentum, quam cum NOMINE JESU Templum à fundamentis erexit. Eodem Alexandro, & Rainutio Cardinalibus patronis Oratorium S. MARCELLI erectum est, nec modo illustri apparatu, sed præcipue Romana nobilitate in ejusdem pios cœtus adscita insignitum. At propinquum S. MARCELLI Templum Leone X. Pontifice, cum subito incendio arsisset, Crucifixi Domini imago admirando eventu flammas evasit. Ex eo increvit veneratio, & cultus: Templorumque ædificari propensiùs, ornarique cœptum, contra, ac fuerant, conversis foribus, eorumque loco apside constituta. Novum postea domicilium Servitæ Fratres veteri Cœnobio addidere. Alii, quoque tum principes eodem studio instruendi sacras Ædes commendati sunt. Nam Joannes Bellajus Cardinalis Gallus S. ADRIANI, quam optaverat, Ædem restauravit. Fœdericus Cæsius Cardinalis perelegans Templum S. CATHARINÆ, quod à Funariis nuncupant in medio olim Circo Flaminio, & Cœnobium honestis puellis, quibus periclitantibus S. Ignatii Lojolæ monitu pii homines providere jam cœperant, extruxit. In Basilica Liberiana Sacellum: alterum in Æde paciferæ Virginis dedicavit. Rodulphus vero Pius Cardinalis Carpensis, vir ad cultum litterarum, & summa omnia natus, Romanas, aliarumque gentium antiquitates magna impensa congessit. Has cùm in Ædibus magnificis in regione Campi Martii, tum Hortis Quirinalibus exquisitè disposuit. Ea quidem ætate nihil Hortis Carpensibus celebrius, aut amœnius scriptores fuisse testantur. *Crucifixi Domini imago admirabiliter servata.*

Sequuta sunt Julii III. tranquilla Romæ tempora. Et ille, etsi non multum in Urbe, in suburbio tamen viæ Flaminiæ Prætorium & VILLAM Juliam hodieque nobilem, Michaele Angelo dirigente extruxit: quò cum Purpuratis Patribus frequenter conveniret, leniretque incommoda senectutis. Villam porro alteram suæ propinquam arboribus vinetisque amœnam, & fructuosam Joanni Poggio Cardinali Bononiensi Ædesque inibi perlegantes dedit. Qui non dissimili munificentia alias in Urbe fabricavit. Joannes vero Riccius ab eo Pontifice dictus Cardinalis eximiam domum in via Julia, cujus postica Hortorum pars Tiberi alluitur: In Vaticano, ascendentibus clivum Pontificii Palatii Ædes primum occurrentes, imminentesque Prætorianorum stationibus: In monte Pincio veterem amœnitatem excitavit, quam postea Hetruriæ Magni Duces auxerunt. Pauli IV. Pontificatu Neapolitani potius detrimenta belli Roma pertulit, quam paravit pacis ornamentum: Tunc tamen pluribus in locis ad Urbis mœnia structæ munitiones, & Inquisitionis ÆDES novæ inchoatæ: Diomedes Carrafa S. Martini in Montibus, quam ipse Ecclesiam regebat, instauravit, condito ibidem sepulchro illatus. Ipse Pontifex Theatinis suis Ædem S. SYLVESTRI in Quirinali attribuit, inchoato ab imo Collis scala- *Villa Julia.* *Prætorium, & Horti in Pincio colle.*

ſcalarum aſcenſu, qui ſtatim deſiit. Patres autem Templum ornarunt, domum extruxerunt.

Pii IV. opera. Jam vero Pius IV. nemini poſt haberi voluit in exornanda Urbe. Nam ut memorat Onuphrius. Multa vetera, & publica Ædificia vel vetuſtate collabentia, vel imperfecta, vel qui omnino eſſe deſierant reparavit, aut perficere aggreſſus eſt. Portam, & viam in Quirinalis dorſo fecit, PIAS de ſuo nomine appellavit. Viam Flaminiam refecit: PORTAM autem à fundamentis novam erexit. Viam item fecit, & Portam Angelicam de ſuo priore nuncupatam. *Aqua Salonia.* Aquæ Virginis ductus reſtituit: novam Aquam, cui SALONIÆ nomen erat, illi adjunxit. ARCEM S. Angeli auxit novis muris, & propugnaculis munivit. Palatium Pontificium in Vaticano auxit, ornavitque: Ædes in ſummo Capitolio reſtituit: quo ſupra Civium tecta extructo ambulacro tranſitum aperuit è Palatio Sancti Marci, cujus Turrem inſtauravit. Villam Juliam, cui majorem elegantiam quæſivit, excipiendis Cardinalibus, Oratoribus, & Principibus Romam venientibus perpetuo uſui eſſe voluit. Thermas Diocletianas *Templum S. Mariæ Angelorum.* vetuſtate corruptas in ſacram REGINÆ ANGELORUM Ædem, & Carthuſianorum Cœnobium convertit, non ſine magiſterio ductuque Bonarotæ. Molitionem Templi Vaticani magnopere promovit. SEMINARIUM ROMANUM poſt Concilium Tridentinum inſtituit. Tunc & Pontificis ne- *Ædes S. Praxedis à S. Carolo exornata.* pos S. Carolus reconcinnavit Ædem S. Praxedis, iterum poſtea ab Alexandro Mediceo Cardinali, picturis ornatam. Marcus vero Siticus Cardinalis ab Altaemps eximias Ædes molitus eſt ad Sancti Apollinaris. Idem in Æde Tranſtiberina Virginis Sacellum ſtruxit, & ornavit. Gulielmus Sirletus Templum S. Laurentii in Paliſperna ſua impenſa refecit. Templum admirandæ Virginis, co- *Templum S. Mariæ à Montibus.* gnomento à MONTIBUS, ut ad tectum perduceretur, magno adjumento fuit. Quod deinde inaurata teſtudine, marmoreo pavimento, organo ſplendido & magno, elegantibus Aris, & Sacellis provexit cultum Præſidis Reginæ.

Pius V. etſi maluit deſtruere vim hoſtium Eccleſiæ, quam ædificiorum moles *Ædes Sacræ Inquiſitionis.* extruere, ÆDES tamen Sacræ Inquiſitionis in Vaticano fecit: S. DOMINICI Templum cum Cœnobio Monialium in ſummo Quirinali fabricari juſſit. Id vero opus nobilium Virginum Romanorum, quæ ibi ſe Deo voverunt, ma- *Templum S. Dominici.* gnopere auctum eſt, ac Templum magnifico ornatu perductum ad culmen. Proximum item Virginum domicilium aliquot ante annis fundari cœptum novo Tem- *Et S. Catherinæ Senen.* plo S. CATHERINÆ Senenſis patronæ decoratum eſt, ædificioque domeſtico ampliatum. Porro idem Pontifex Societatis Jeſu Patribus Domum POENITENTIARIORUM fundavit, inſtruxitque redditibus: ut in Baſilica Vaticana expeditiores haberet ſolvendis animorum nexibus, qui debellata Othomani claſſe captis hoſtibus vincla injecerat. At ejus nepos Michael Bonellus inſignes ÆDES condidit prope Templum SS. Apoſtolorum, etſi præ ma- *Templum S. Mariæ à Vallicella.* gnitudine Inſulæ ſemiperfectas. Petrus Donatus Cæſius Templi excelſæ Virginis à VALLICELLA fundavit apſidem: coemptis Ædibus Presbyterorum Congregationis Oratorii habitationem dilatavit. Id porro Templum magnitudine ac dignitate memorabile, Gregorio XIII. Pontifice, S. Philippo Nerio fabricam piorum largitionibus moliente, Alexander Cardinalis Medices, poſtea Pontifex Leo XI. facta in fundamentum primo lapide auſpicatus, deinde abſolutum conſecravit. Anteriorem partem Angelus Petri Donati frater tiburtino lapide compactam elatamque fundavit, ornavit, perfecit, ut monet inſcriptio, extructo inſuper ac dotato Sacello. Ante quam nu- *Via nova patefacta.* per diſturbatis propinquis domibus, & ruinoſis: patefacta raram in latitudinem ſtrataque via, novis circum ædibus excitatis, mirum, quæ loco ſpecies, quæ ampli-

amplitudo accesserit? His domus ædificationem Patres adjiciunt, ingentis insulæ ambitum complexam. Urbs ibi paululum ex planicie assurgit. Montem Jordanum appellant, cujus potiorem partem Ducum Ursinorum peramplæ occupant ædes. Aliæ eorumdem ad imum ejus colliculi, & carceres olim Circi Agonalis: reperto, cum struerentur, in fundamentis, simulacro, quod Pasquinum vocant.

Jam vero Hieronymus Rusticuccius ab eodem Pio dictus Cardinalis præter ornatam domum in Urbe Leoniana exædificatam, Ædem S. SUSANNÆ in Quirinali sic refecit ut novam potius videatur ex integro refecisse. Interiùs quidem maculosis lapidibus, picturis, lævi asperoque tectorio, laqueati tecti, ac parietum inauratorum splendore tota fulget: exterior Tiburtino marmore elegantissime concinnata; Templorum tamquam Phœnix; nisi prope alterum haberet VICTRICIS Virginis, interiore cultu, candidoque ornatu extimæ frontis commendatum, quam illi adjecit Scipio Cardinalis Burghesius.

Templum S. Susannæ.

Templum S. Mariæ à Victoria.

Hæc Pii tempora excepit Gregorii XIII. Pontificatus inclytus liberalitate, magnificentia, studio propagandæ religionis. Ille in PALATIO Vaticano plura molitus, Aulam, quam Constantini appellant, picturatis parietibus: Aulam regiam, picturis & operose tecto fornice, marmoreo sectilique pavimento: Sacellum Paulinum: Atrii porticus: Aulam, vulgo Bononiam, regionumque cubiculorum ordines absolvit. Fornicatum SIXTUM, sive interius ambulacrum è Vaticani vallicula erectum appictis geographicis Italiæ tabulis, lithostroto, aliisque picturæ operibus mire convestivit. Magnificam domum, & summi Palatii cubicula: plurimum fabricæ Templi Vaticani, & SACELLUM Gregorianum luculentissimum adjecit. Academiam Romanam, vulgari appellatione Sapientiam, auxit Porticibus, & Scholis. Palatium Senatoris Capitolini refectum extulit excelsa Turri: Pontem in Tiberi Senatorium magnificentiore, quam fuerat vetus, structura restituit. Novum fluvio Peliæ in finibus Mediceæ, & Ecclesiasticæ ditionis imposuit. Porticum Basilicæ Majoris Virginis ab Eugenio III. factam refecit. Lateranense Tempum novo Eucharistiæ conservandæ Sacello instruxit: Proximam Ædem Baptismo Constantini celebrem ornavit. Instaurato ad S. Marcum Palatio, Novum in Quirinali cum Hortis amœnissimis Pontificum habitationi extruxit. Horrea publica in ruinis Thermarum Diocletiani: Portam Cœlimontanam, nunc S. Joannis: collapsum Molis Adrianæ propugnaculum: Nosocomium, & Ecclesiam S. Marthæ palatinorum ministrorum commodo ædificavit. Vias ab Esquilina ad Lateranensem Basilicam: ab hac ad S. Sixtum aperuit ac direxit. Ab Urbe Lauretum usque prærupto Apennini jugo perviam curribus stravit, munivitque. Cum multa in Urbe Collegia fundarit, Germanicum, Anglicanum, Græcorum, Maronitarum, Neophytorum; Germanico, ut dixi, Ædes, & Templum S. Apollinaris: Anglis, S. Thomæ, cum Xenodochio ejus nationis: Domum Maronitis, Neophitis, Græcis: horum autem Patrono S. Athanasio magnificum Templum extruxit. Alia in Urbe Cœnobia fundavit, ampliavitque: eique Domus Piæ Gubernatores ac Præsides cusum numisma dedicarunt cum insigni Elogio: *Monasteriorum, Ecclesiarumque Fundatori, Conservatorique.* Illud vero inter cætera memorabile, quod COLLEGIUM ROMANUM Societatis JESU à fundamentis extruxit, ac dotavit. Opus sane, si fabricæ amplitudinem ac dignitatem: si universitatem disciplinarum, quæ in eo traduntur: si Professorum doctrinam: si attributos redditus, si discipulorum ex eadem Societate ad omnes dein terras commeantium, externorumque multitudinem spectes, Gregorianæ Charitati par qua omnia complectebatur. Primum

Opera Gregorii XIII.

Sacellum Gregorianum in Templo S. Petri.

Collegia à Gregorio XIII. fundata.

Collegium Romanum.

Ex litteris annuis Societ. anno 1582.

in fundamenta lapidem jecit ad tertium Idus Januarii Philippus Boncompagnus S. Sixti Cardinalis, fratris filius, sic inscriptum:

Religionis causa Gregorius XIII. Pont. Max. Bonon. Collegii Romani Societatis Jesu amplissimo redditu aucti Ædes ad omnes nationis optimis disciplinis erudiendas ære dato extruens, primum in fundamenta lapidem conjecit, MDLXXXII.

Forma & structura Collegii exterior.

Ipso ædificationis initio cum jam surgeret murus, Pontifex fabricæ ipsius structuram inspicere voluit; cumque muri partem vidisset simplici opere constructam, illico dejici jussit, atque opere lateritio & magnifico refici. Tum ædificationem strenue promovit. Biennio post in eam, qua spectatur, formam est perductum. Externa Collegii facies latissima è grandi lapideaque corona in medio eminet, tum celsam extat in Turrim: duobus hinc atque hinc supremos cancellos claudentibus acroteriis. Eadem latere cingitur lævigato modo in fascias procurrente, modo retracto & exæquato: angulatis eadem lapidibus tiburtinis, antarum instar projectis munita, non sine multiplici, directoque ordine patentium fenestrarum. Media pars Gregorii simulacrum in loculo ponendum expectat: altiusque imposita ejusdem insignia egregie sculpta ostendit, sub quibus titulus operis in marmore inscribitur:

GREGORIVS XIII. RELIGIONI ET BONIS ARTIBVS.

Litteræ annuæ Societ. anno 1584.

Deorsum ad justam ædificii formam duplex ostium habet, pulcherrimis instructum antepagmentis, & arcuato supercilio, quod prothyrides sustinent. Horum unum auditorum quamlibet multitudinem excipit, vestibuloque mittit in atrium Gymnasii, & illo exeuntem reddit. Porrò impluvium coctili latere stratum, radiorum instar intercurrentes candidi lapidis patulæ ac perpolitæ glebæ in syderis speciem figurant: tum quaternæ ambiunt quadratæque porticus nixæ pilis Tiburtini lapidis. E pilis antæ prostant, inferiores Ionici generis: his vero superstantes, Corinthii; quibus Epistilia & coronæ incumbunt. Binis scalis se mutuo è regione spectantibus ascensus est ad superiores porticus, quæ lapideis mœnianis cancellatim marginantur ad pulchritudinem simul, & securitatem deambulantium. Cohærent quadrilateris porticibus Scholæ: superioribus vero Aula etiam ingens ad publica munia doctrinarum: in qua summa, Gregorii effigies ad vivum expicta in solio sedens visitur purpuratis Patribus ad latera confidentibus. Ad ejus pedes alumni accidunt è Romano, aliisque Collegiis, quæ reliquos circum Aulæ parietes picta sunt, & ubique terrarum à pio Pontifice religionis propagandæ studio constituta. In summo titulus totius nomine Societatis Gregorio inscriptus est:

Collegia toto Orbe à Gregorio constituta.

GREGORIO XIII. PONT. MAX.
HVIVS COLEGII FVNDATORI SOCIETAS IESV AMPLISSIMIS AB EO
PRIVILEGIIS MVNITA ET INGENTIBVS AVCTA BENEFICIIS
IN HOC TOTIVS ORDINIS SEMINARIO PARENTIS
OPT. MAX. MEMORIAM SVIQVE GRATI ANIMI MONIMENTVM P.

Absoluto Gymnasio, domus deerat ad habitandum: cui sane extruendæ non modicam in certum tempus pensionem attribuerat Pontifex. Hæc quoque per occasio-

occasionem Templi S. Ignatio dedicandi, ædificata: novoque vico patefacto Ædes SS. VIRGINI, & S. FRANCISCO XAVERIO adjecta est. In ea piorum hominum ad profectum & animæ salutem vespertini sunt, & quotidiani conventus. Sodalitatem Communionis Generalis nuncupant. Sedulò enim curant, ut in exitu cujusque mensis divinum Eucharistiæ epulum mutatis subinde Templis populo præbeatur: & forensis turba in plateis ad conciones tum voluntarias verberationes paratam in Ædem conveniat.

Templum Nominis Jesu.

Verum ut ad præterita tempora redeamus, cum Collegium Romanum Gregorius extrueret, Alexander Farnesius Templum NOMINI JESU absolvit, lineatore & Architecto Jacobo Barozzio Vineolano præstantissimo ætatis suæ. Qui unius exemplo formam quodammodo præscripsit, qua hodie Templa pulcherrima conduntur. Nam ante Paulum V. ut ajebam, aliò distrahebatur idæa Vaticanæ Basilicæ. Occidenti Soli facies Templi est obversa decente ascensu, ac Tiburtinis lapidicinæ glebis in antarum, coronarum, fastigiorum præclaram speciem expolitis. Extra locus apertus, ac patens, quinque præcipuis viarum eodem mittentibus: Alteriorum olim forum: qui, præter cætera, Romanam nobilitatem antiquo loci cognomento testati, in eo nuper ædificarunt. Itur tribus ostiis in unam Ædis testudinem, dein conversis angulis in Crucis schema dilatatam. Tres hinc atque hinc Cellæ versicoloribus lapidibus, picturis, tectoriis operibus, auroque excultæ. Tum ab utroque latere mediani aditus. Dein explicata brachiorum instar amplitudo, exurgente Hemisphærio: quod laminis plumbeis coopertum, interiùs picturatis imaginibus, & quatuor è gypso intra loculamenta simulacris decoratur. Excipiunt Cellæ minores duæ, non dispari à cæteris ornatu: tum apsidata extremitas, ubi præcelsam & principem ARAM nato Regum Regi, & octavum post diem circumfecto Farnesia pietas dedicavit. At circumcludentes parietes quadratæ pilæ conjunctim structæ distinguunt, gravanturque capitulis foliosis, echino scalptis, & ionica voluta: superque deducto epistilio præstantisque symmetriæ corona. Infra coronam octo podia è marmore paulum à muro extant supra Cellarum arcus, & medios aditus: alia sex, prope apsidem, atque in transversa testudine multum eminent; duæque sublimes organorum machinæ duobus impositæ auro præfulgent. In aversa fronte totius operis inscriptio est:

Forum Alteriorum nunc Nominis Jesu. *Ornatus interior Templi.* *Et Aræ majoris.*

ALEXANDER FARNESIVS CARDINALIS S. R. E. VICECANCELLARIVS PAVLI III. PONT. MAX. NEPOS CVIVS AVCTORITATE SOCIETAS IESV RECEPTA PRIMVM FVIT ET DECRETIS AMPLISSIMIS ORNATA TEMPLVM HOC SVAE MONVMENTVM ET RELIGIONIS ET PERPETVAE IN EVM ORDINEM VOLVNTATIS A FVNDAMENTIS EXTRVXIT ANNO IVBILAEI MDLXXV.

Ex litteris annuis Societatis, an. 1583.

Ad exitum Æde perducta Gregorius Pontifex, *cum per æstivos calores ad Divi Marci de more versaretur: incidissetque dies B. Virginis Assumptioni sacer, quo die sacrorum solemnia in Sacello Pontificio celebrantur, novam Ædem, quæ cum D. Marci pœne continens est, ad eum augendum celebrandumque diem sibi delegit. Itaque tum primum in Ara maxima magnifico extructa opere sacrificari cœptum est. Aderat Cardinalium corona, cæteraque Pontificalis Curiæ pompa: multitudo vero tanta quanta novi Templi facies, & novus ille consessus illexerat.* Proximo anno *rediit ad eum celebrandum colendumque diem, quemadmodum superiore anno fecerat, Summus Pontifex. Qui hoc etiam magis ea delectatus est æde, quòd & paulo jam erat ornatior, & præclara quadam Eucharistiæ sede ac domicilio illustrabatur. Est enim multorum opus annorum, cùm magnitudine nobile, tum artis varietate distinctum: fulget auro, accensoque colore, plurimisque sacrarum historiarum argumentis illumina-*

Ex iisdem litteris an. 1584.

illuminatur: ut quocumque figas obtutus novo semper delecteris aspectu. Hæc ab Alexandro perfecta: cujus ut magnum nomen: sic magnitudine rerum gestarum æquari debuit. Accessit deinde par Odoardi Cardinalis Farnesii liberalitas, qui adjunctam Societatis domum Clemente VIII. Pontifice ædificare aggressus, aliquot post annis absolvit opere lateritio candentibus interstincto. Latam insulam complexus, elegantem fabricam longo spatio circumduxit; ut domum illam, quam antea nostri ordinis homines primam dignitate, atque antiquitate dicebant, fecerit etiam inter præcipua Romæ ædificia non postremam. In ea hæc legitur inscriptio:

Domus Societatis Jesu ab Odoardo Card. Farnesio extructa.

ODOARDVS FARNESIVS DIACONVS CARDINALIS
SOCIETATI IESV QVA PIETATE MAIORES SVI NASCENTEM
EXCEPERVNT CRESCENTEM FOVERVNT ADVLTAE IAM AC
PROPAGATAE DOMVM HANC PRIMO LAPIDE IACTO EXTRVXIT.
ANNO IVBILAEI MDC. AETATIS SVAE XXVII.

Pop. Ro. Gregorio XIII. statuam ponit.

Commemoratis Gregorii fabricis, postremo quid optimo Principi Roma vicissim constituerit, memorandum est. Nam Populus Rom. statuam ei marmoream in Capitolio dicavit: in cujus basi claro Elogio hæc scripsit:

Duos milliones aureorum.

Gregorius XIII. Pont. Max. Ob farinæ vectigal sublatum. Urbem Templis & operibus magnifice exornatam, H. S. DCCC. singulari beneficentia in egenos distributum, ob seminaria exterarum nationum in Urbe, ac toto prope terrarum Orbe, Religionis propagandæ causa instituta, ob paternam in omnes gentes charitatem, qua ex ultimis novi Orbis Insulis Japoniorum Regum Legatos trienni navigatione ad obedientiam Sedi Apostolicæ exhibendam primum venientes Romam pro Pontificia dignitate accepit.

S. P. Q. R.

Templum S. Ludovici nationis Gallicæ.

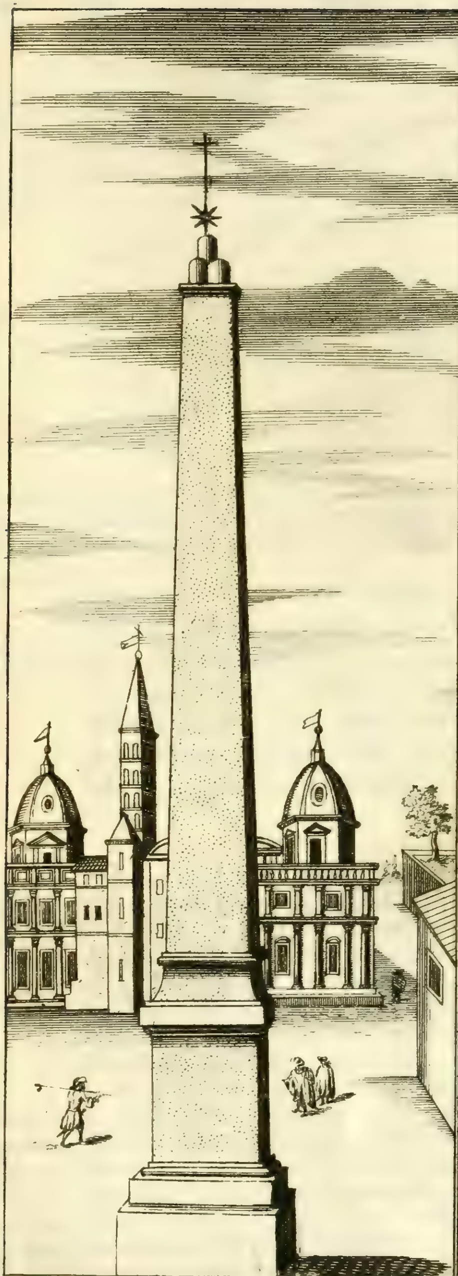
Creatus ab eodem Gregorio Cardinalis Matthæus Contarellus Ædem S. Ludovici nationis Gallicæ ejusdemque nationis impensa magnifice erectam, ad exitum perducendam, & exteriorem faciem Tiburtino lapide luculenter extruendam curavit. Cellam ipse, in qua & sepulchrum sibi delegit, extructam ornavit perfecitque. Scipio ejusdem Gregorii Cardinalis Lancellottus Cellam item, in Lateranensi Basilica, atque Ædes media in Urbe spectabiles condidit. Ædes S. Thomæ Cinciorum ab iisdem restituta: quorum domos Campus olim Flaminius præsertim habet Tiberi propior: qui & Sanctacruciorum aliis gaudet, nunc vero etiam recentibus, & purpuratis. At Card. Antonius Maria Salviatus præter suas Ædes. SANCTI JACOBI Templum eximium veteri subruto, & proximam domum ægrotis, molitus est. Nosocomium pauperum incurabilium auxit attributo censu: fabricam curandis fœminis, & magnos redditus adjecit. Idem Orphanorum Protector, Ædem S. Mariæ in Aquiro, penes quam iidem incolunt, ruinæ obnoxiam magno sumptu instauravit: Collegium Salviatum instituit constitutis redditibus, in quo ex orphanotrophio delecti adolescentes ad studia litterarum alerentur. Idem orphanarum puellarum ad Sanctos quatuor Coronatos domicilium composuit: cum orphanorum domus aliquot post annis extructa sit.

Novum Templum S. Jacobi.

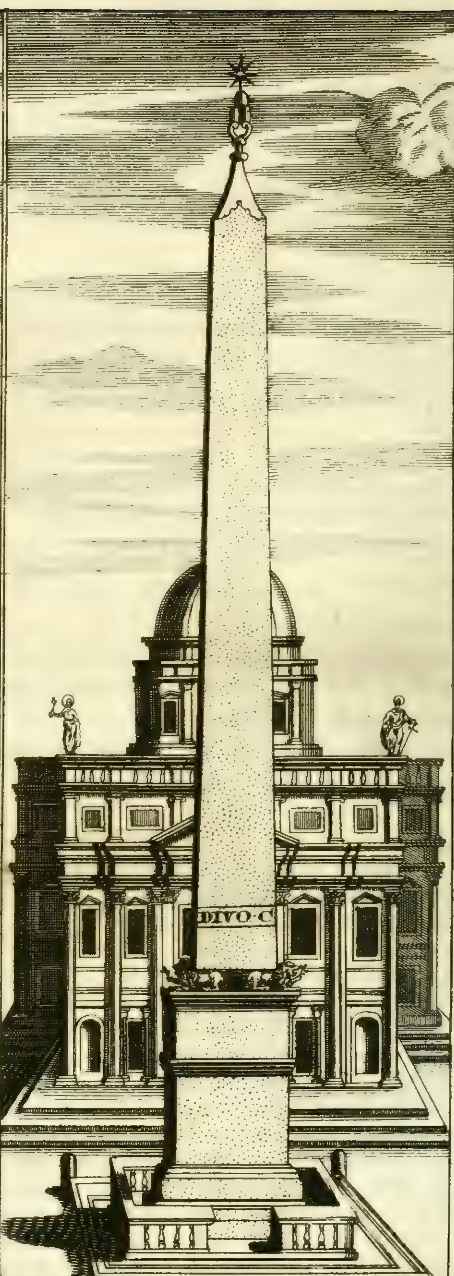
Collegium Salviatum.

CAP.

OBELISCVS·IN·EXQVILIIS

OBELISCVS·IN·VATICANO

OBELI SCVS IN LATERANO

OBELISCVS IN INGRES.FLAMIN

Cap. XII.

Sixti V. & aliorum deinceps Ædificia.

Sixti V. opera.

SIXTUS V. novam omnino Urbem videbatur animo comprehendisse, cum brevi pontificatu tanta est opera molitus. Vastissimum HÆMISPHÆRIUM Basilicæ Vaticanæ, quod vix attolli posse credebatur, duplici camera, altera alteri subjecta festinatò perfecit. Insigne Sacellum Augustissimæ Eucharistiæ in Basilica Majoris Virginis, cujus fundamenta jecerat Cardinalis, Pontifex eadem magnitudine absolvit.

Novum Palatium Vaticanum.

Novum in Palatio Vaticano PALATIUM, ex quo subjectæ Urbis jucundissimus est prospectus, excitavit. Quod ab aliis Pontificibus deinde exornatum hodie iidem incolunt. Idem scalas fecit ab Ædibus Vaticanis in Templum Divi Petri, quibus clam populo descenderent Pontifices. Easdem Ædes Bibliotheca Vaticana nobilitavit. Templum Sancti Hieronymi Illyricorum, quem titulum optaverat Cardinalis, nova molitione erexit.

Xenodochium pauperum.

Xenodochium Sanctissimæ Trinitatis apud Tiberim alendis vestiendisque pauperibus condidit, censuque abundè dotavit.

Obelisci erecti quatuor.

Quatuor OBELISCOS, reliquias miraculorum veteris Urbis, transtulit. Unum in Vaticano stantem in media area ante D. Petrum collocavit. Trium, qui jacebant, minimum quidem à tergo Basilicæ Esquilinæ: alterum longe majus in introitu Portæ Flaminiæ: altissimum vero omnium ante Basilicam Lateranensem erexit: Cruci, quam omnibus superposuit, dedicavit.

Palatium Lateranense refectum.

Ad eamdem Basilicam PATRIARCHIUM vetus Pontificum Romanorum partim vetustate collapsum, partim incultum ac deformatum, totum à fundamentis magnificentissime refectum, & picturatum ædificavit: ea laxitate, ut cum in eo Senatum seu Consistorium haberet, Purpuratos Patres omnes, suis quemque cubiculis dispertitos acciperet. PORTICUM Basilicæ ad Benedictiones Pontificias adjecit.

Scala Sancta digniori loco posita.

SCALAM SANCTAM, qua Christus Dominus in prætorio Pilati fertur descendisse, digniori loco, ante Sacellum Sancti Laurentii, seu Sancta Sanctorum positam novis scalis, & clatratis porticibus cinxit. Sacella duo addidit: Sacrarii Præfectum, & alios ministros instituit. Pontificium Gregorii XIII. Palatium in Quirinali circumductis porticibus, & interiore Sixto amplificatum ingenti atrio laxavit. Columnas TRAJANAM, & ANTONINAM resarciri: in ea Sancti Petri inauratum ex ære simulacrum: in hac, S. Pauli collocari jussit. Ædem S. Sabinæ instauravit. Aliquot vias aperuit, & direxit. A Templo SS. Trinitatis in monte Pincio: quam usque portam Flaminiam destinaverat; alteram per Esquilinum, Viminalem, & Quirinalem ad Palatium S. Marci: alteram ad portam S. Laurentii. Ab eadem ad Thermas Diocletianas. A Lateranensi Basilica ad Colossæum. Porro inter vias propinquas Liberianæ Basilicæ ingens vineæ, atque Hortorum Perettinorum ambitus concluditur, quos adhuc Cardinalis inchoaverat, eleganti prætorio inibi extructo, ubi procul à strepitu habitaret.

Aqua Foelix in Urbem inducta.

AQUAM FOELICEM in altitudinem Romanorum Collium ad Urbem perduxit: in Colle primùm Quirinali, tum tota Urbe publicis, privatisque fontibus emergentem. Tres lapideos lacus, in quos ex arcuato ductu tribus ostiis primum effunditur, præter egregiam structuram, columnas & alia marmorum ornamenta, ingens MOSIS simulacrum offerentis aquam, & Hebræorum occurrens multi-

tudo expressa lunensi candidoque marmore, commendant. Hæc ille in Urbe. Ideoque Populus Romanus Sixto dicatæ in Capitolio statuæ inter alia subscripsit: OB VRBEM AEDIFICIIS, VIIS, AQVAEDVCTV ILLVSTRATAM. Ejus porro nepos Alexander Cardinalis Montaltus, Templum S. ANDREÆ præclarum inter Templa Clericis Regularibus condidit. Id postea insignitum est Cellarum ornatu; ejus præsertim, quæ ab eximio non magis cultu, quam auctoris Maffæi Cardinalis Barberini nunc Pontificis, nomine effulget. Auget ejus Cellæ dignitatem subjectus veteris Cloacæ sinus injecto quondam S. Sebastiani corpore consecratus. Strozia item eo Templo insignis. Ibi ante, Ducum Piccolhomineorum Ædes, & FORUM SENARUM: nunc autem in nomen Apostoli cum ædificio vertit & nomen Fori. Idem Alexander Clericis Regularibus minimis Ædem S. Laurentii in Lucina cum à Paulo V. impetrasset, amplas Ædes conjunctas coemit, & attribuit. At Henricus Cajetanus S. R. E. Camerarius cum è Gallia rediens Legatus indidem Monachos priscis S. Bernardi legibus arctiora sectantes, habitu, unicolores, & candidos, laxiore cucullo, & ad mentum dependulo, ligneis socculis, tibiis denudatis, in Italiam deduxisset, iisdem Ædem S. PUDENTIANÆ, quam Rainulphus de Monteruco Urbani VI. olim Cardinalis instauraverat, jam vetustate fere consumptam, & à se restitutam, iisdem ad sacra ministeria tradendam curavit; dein auxit pulcherrimo Sacello, in quo ipse humari voluit. Hieronymus Matthæius ejusdem Pontificis Romanus Cardinalis fundato Matthæiorum Collegio, quo præscriptus adolescentium numerus ad bonas artes educatur, stabile liberalitatis suæ monimentum constituit. Inchoata Sixti opera perfici mandaverat Urbanus VII. cum inchoata vix pontificatu decessit; vir summus, antequam maximus diceretur. Gregorii XIV. tempora fabricis caruerunt; morbosa enim fames ademit potestatem fabricandi. Ejus porrò fratris filius Paulus Cardinalis Sfondratus, cujus erga res sacras religionem comitata munificentia est, sub Clemente VIII. S. CÆCILIÆ aliorumque SS. Martyrum corporibus inventis, eodemque loco reconditis, Ecclesiam ante ruinosam, & fatiscentem, mox restitutam, priscis renovatis, novis pigmentis, arisque additis copiose ornavit. TUMULUM vero Virginis vario marmore, pretiosisque incrustationibus pellucentem mira operum elegantia, atque opificum arte elaboratum, & cancellis obseptum, luminibus plus LXX. perpetuo ardentibus quasi Cœlum stellis illustravit: Ædem Sacerdotibus, ministris, argenteis, & aureis vasis, ac Sanctorum Reliquiis auctam hæredem ex asse reliquit. Octavius Paravicinus ab eodem Gregorio jussus Cardinalis, cum Aram principem Templi S. Alexii, cui præerat in Aventino, mirificè decorasset: Ædes quoque in Urbe perfecit.

Templum S. Andreæ de Valle. *In eodem Cella Maffæi Cardinalis Barberini.* *Clerici Regulares minimi.* *Monachi S. Bernardi arctioris disciplinæ.* *Collegium Matthæiorum.*

Jam vero Clemens VIII. ut Ædem S. CÆSARII, quam Sixtus V. expunxerat, inter Cardinalium titulos more antiquo referret, non longe à porta Capena luculenter restituit; tum Sylvestro pronepoti creato Cardinali regendam attribuit Collegium SCOTORUM, quorum patronus fuerat in purpura, ut Romanam fidem in patria tuerentur, fundavit, donavitque proventibus. Palatium Vaticanum, quod Sixtus V. ædificarat, laquearibus, cæterisque ornamentis præclare instruxit. Ex his aula vulgo CLEMENTINA, picturis, fallente imaginum prospectu, & egregia opificum arte oculos tenentibus: tum specie marmorearum incrustationum inter spectanda Urbis merito ascribitur. Basilicæ Vaticanæ quod fuerat extructum præclarissimè perfecit. Ejusdem opus est in Basilica Lateranensi Sanctissimæ EUCHARISTIÆ divinique Regis regia. Transversam enim Templi partem colorato elaboratoque marmo-

Opera Clementis VIII. *Ædes S. Cæsarii.* *Collegium Scotorum fundatum.*

marmore exquisitis picturis, inaurato laqueari, segmentato pavimento pulcherrime ornavit. Erant in Templo prope apsidem veteres quatuor æneæ striatæ. Eas lamellis auri coopertas, basibus, spiris, capitulis effultas, coronam, & fastigium ex ære inauratum sustinentes ad aram composuit. Hæc introrsus adstructa parieti viridibus columnis œbalii marmoris, aliisque discoloribus lapidibus insignis splendidum præ se fert gemmis & auro conditorium, quo sol vitæ contegitur. Contrà, Organi vegrandibus tubis admirabilis machina nixa croceis è marmore columnis inauratis è ligno præcincta, aliisque præclaris ornamentis sursum deorsum illuminata. Idem Capitolium, ut supra dicebam, pro loci dignitate, excoluit. Demum in Æde Virginis super Minervam sumptuoso SACELLO gratus Pontifex parentum memoriæ monimenta posuit: quorum marmoreas effigies super urnam varii lapidis nitentes in cubiculum numerosa nobilium capitum, & purpuratorum ex Aldobrandino genere corona circumdat. *Sacellum Clementis in Templo super Minervam.*

Horum præcipuus Petrus Clementis nepos S. Nicolai in Carcere Cardinalis; qui antiquæ illius ædis faciem plastico artificio conformatam dealbavit. Postea vero Transtiberinam, cui præerat VIRGINIS MATRIS Ædem elato altius tecto, cælato inauratoque laqueari, restitutis, tunicatisque marmorato parietibus splendide instauravit. Ejusdem HORTI per quam amœni sunt in Quirinali: qui & miracula picturarum in Ædibus, & multitudinem statuarum inter vireta, & viretis picturæ fragmentum repertum à pastinatoribus spectanda exhibent. Idem porro vetustam Ædem ad aquas Salvias renovatam extruxit: locum S. PAULI Apostoli martyrio, & trium fontium, qui ad saltus præcisi capitis emanarunt, miraculo insignem ornavit. Eodem Pontifice Basilicam S. PAULI non longe sitam Monachi Cassinenses, dealbatis muris, erectisque altaribus, apsidem præsertim picturis, & marmoribus, in hanc quæ cernitur nobilem formam redegerunt: iidemque postea refecto S. CALLIXTI Templo in Transtiberina regione, adjectam Cœnobii partem magnificæ ædificarunt. Per idem tempus Cæsar Cardinalis Baronius cum Annalium volumina æternitati conderet: Ædem SS. NEREI, ET ACHILLEI collapsam ornate reparabat: S. Gregorii monimenta prope ejus Ædem ædificatis, aut restitutis minoribus ædibus instruebat. At in valle Quirinali Templum S. VITALIS vetustissimum, & ruinæ obnoxium Isabella Feltria Ruverea Bisignani Princeps fundata apside, novaque structura directum firmatumque, totum picturis, & Ara decoravit. Cardinals vero, Andreas Peretrus vetustissimam Ædem S. ANGELI in Foro Piscario tectoriis operibus: Bernardus de Roxas, & Sandoval Ædem S. ANASTASIÆ eleganti pronao ante frontem excitato quam nuper collapsam Urbanus VIII. mansuram restituit: Bartholomæus Cæsius Ædem S. MARIÆ in Porticu coloratis imaginibus exornarunt. Hanc vero postremam in area domus Sanctæ Gallæ patritiæ olim erectam Joannes I. Pontifex scribitur dedicasse, reposita inibi admirandæ Virginis imagine, quæ religiose colitur, manu Angelorum, ut fertur, depicta. Restituit deinde Ædem Gregorius VII. tum Hugo Verdala Cardinalis, & magnus Melitensis militiæ magister: quibus Cæsii pigmenta accessere. *Ædes S. Pauli ad tres fontes.* *Ædes SS. Nerei, & Achillei refecta.* *Templum S. Vitalis restitutum.* *Templum S. Mariæ in Porticu.*

Jam vero Pauli V. in exornanda Urbe singularis cura, & diuturno Pontificatu festinata studia fuere. Ex ejus vita Ciaconio addita placet Paulinas fabricas enumerare, paucis omissis quas ante commemoravimus. *A Cœlitum Regina Virgine auspicatus, contra SACELLUM in Basilica Esquilina à Sixto V. Dei nascentis incunabulis erectum, alterum Deiparæ Matri, quantum nusquam Romæ esset, ædificare aggressus est. In ejusdem Sacelli jam perfecti aram ex antiqua Templi ædicula ejusdem Virginis* *Pauli V. opera.*

gin:s

ginis IMAGINEM Lucæ Euangelistæ manu depictam, cunctis gentibus venerabilem transtulit, inusitato spectaculo. Fulgebant undique parietes sericis, auroque intextis peristromatis: & imperata omnium ordinum supplicatione circumvecta cœlestis effigies lustravit Esquilias, purpuratorum Patrum Senatu, populoque Romano prosequentibus. Ipse Pontifex ad hostium Basilicæ Reginam Argenteo ferculo sub umbella magnifice subeuntem obvius, ac venerabundus excepit, & in Sacelli ara deposuit. Porrò sacellum totum quidem admirandum, & variegatis lapidum crustis, simulacris è Pario marmore, picturato inauratoque hemisphærio, sectili pavimento, præclaris artificum operibus, cum priscis Cæsarum molibus conferendum.

Ara insignis lapidibus pretiosis coagmentata.

Sed ARA præsertim admirationis modum excedit, Virgini destinata sedes. Ea gemmis (hæc de Ara ex autographo scriptoris adjecimus à Typographo prætermissa) ære, auroque conficitur. Quatuor columnis striatis ex Jaspide sustinetur: lapidis purpuram maculis albis intercurrentibus: tereti stria ex ære inaurato segmentatos canales distinguente. Ex eodem lapide stylobatæ purpurant; plinthi, thorique cum cimatiis ex ære inaurati sunt: uti spira, & capitula columnarum.

Ara B. Virginis.

Ex eodem epistilium & corona. Zophorum decorat Jaspis virgatus, ac spiris, ut in Alabastrite convolutis, maculosus. Intercisi fastigii coronam Cœlitum ex ære expressa juvenili forma simulacra insident. Ipsum porro medium ornant virginales nives olim in Esquilinum collem delapsæ: hac splendido toreumate Pontificem Templi limites designantem spectantibus similes auratæ circumfunduntur imagines. At infra epistilium, oram intercolumnii quaqua versum claudit quadrangula, & turgens in astragalos, æquata in tænias jaspis: circuitque immissæ instar tabulæ expansam sapphirum, colore cœlestis haud absimili, & stellarum radios imitantem, auro internitentibus venis.

Locus in quo est Virginis imago.

Sapphirino illo tamquam Cœlo superi auro splendidi circumvolitant, quadratum in medio loculum pretiosis lapillis, gemmisque coagmentatum sustinentes. In eo solio majestatis augustam VIRGINEM Paulus collocavit, accensis perpetuò cereis, & lychnuchis lampadum igne fulgentibus.

Secretarium novum Templo adjectum. Pauli statua à Canonicis erecta.

Ad eamdem Basilicam elegantissimas Ædes excitavit: in quibus nobile ODEUM plurifariam divisum SACRARIUM: æditius, & Canonicis Liberianis, sua cuique, mansiones distributæ: Ubi Paulo æneum habitu Pontificio SIMULACRUM iidem posuerunt. Ante vestibulum Templi COLUMNAM ex antiquo PACIS delubro translatam, superstante Virginis Matris cum Filiolo inaurata effigie, basi impositam erexit.

Templum D. Petri absolutum.

Eodem tempore D. PETRI Templum, Templorum miraculum aliquando perfecit. Ad ejus luxandam aream ædes Innocentii VIII. peramplum atrium ambientes, aliaque veteris structuræ demolitus, multa splendidè ædificavit, aut restituit ad præsentis elegantiam temporis. Bibliothecæ Vaticanæ TABULARIUM insuper addidit, quo Pontificia diplomata continentur, PAULAM AQUAM, magnum aquæ flumen XXXV. ab Urbe milliario, opere subterraneo, & arcuato in Janiculum perduxit: dejicientem se in jacentia Transtiberinæ regionis, inde cis Tiberim super pontem deductam in usum reliquæ Civitatis divisit. Eadem gemino ab Urbe lapide, facto divortio, sinistrorsus Vaticanum petens, Hortis Pontificiis, in plurimos, pulcherrimosque fontes emergit: tum in subjectam ædibus aream, totamque Leoninam Urbem copiose per lacus, & salientes effunditur.

Ædes Pontificiæ auctæ.

Quirinales Pontificum ÆDES augustissimo sacello auctas, duplicibus scalis, pluribus & ingentibus aulis porticibus, varioque Conclavium ordine perfecit. Publica HORREA amplificavit. Domum pœnitentium fœminarum incendio pœne consumptam restituit, auxitque propinquis ab ædibus, aperta, & interstrata via, secrevit. In sylva Tusculana Eremitis Camaldulensibus Templum posuit. Divæ AGNETI aram peregrinis marmoribus fulgentem, sub qua requiesceret, dedicavit. In hæc tanta opera impendisse dicitur aureorum supra vicies quinquies centena millia. Porrò ut ædificatis refectisque monimentis amplissime Urbem excoluit, sic ejus augendæ contentio promanavit ad Cives, decorum ratos decorare patriam imitatione Principis.

Aucta Urbs ædificiis.

Tum in Urbe passim ædificia vel antiquioribus dirutis nova substituta, vel eadem instaurata, ut exculta sunt. Quin etiam confluens ad rerum copiam multitudo cupide in vacuo ædificavit, ubi antea Romanos per montes solitudo erat. Nam inter Collem Hortulorum & Quiri-

Quirinalem, ad Pilam olim Tiburtinam, & Circum Florae, in rectum dimensi vicorum ordines civilibus tectis frequentes. Aliae in foris quondam Caesaris, Augusti, Nervae excitatae domus: aliae in Suburra, Vico patricio, Quirinali valle, Esquiliis Viminali erectae: aliae trans Tiberim ad Augusti Naumachiam, Hortosque Caesaris, tanto locorum intervallo productae; laxatis ubique, vel directis ad lineam, vel apertis novis, constratisque viarum spatiis. Ut jure Paulus, non quemadmodum Augustus, gloriari potuerit, se Urbem ex lateritia marmoream, sed ex priore alteram relinquere. Propter hæc publico decreto Populus Romanus marmoream tabulam magnifico titulo insculptam, affixamque extrinsecus fronti Ædis S. Francisci trans Tiberim ejus memoriæ dicavit:

PAVLO V. PONT. OPT. MAX.

Quod Vrbem augustissimis Templis, & Ædificiis illustraverit: Transtyberinam Regionem uberrimis rivis ex agro Brachiano supra Janiculum ductis irrigaverit; novis olerum Hortis in pomaria domosque distributis Cœlo salubritatem reddiderit, privatorumque censum auxerit: Viis quà apertis, quà amplificatis directisque, insignia SS. Benedicti, & Francisci Monasteria, portamque Portuensem in nobiliorem prospectum dederit; expedito utroque Fabritii Pontis aditu, & scalis ad Tyberis alveum deductis, Civium, Peregrinorum, Nautarum commodis contulerit.

S. P. Q. R. publicis ad Deum votis atque muneribus fœlicitatem precatur.

M D C X I.

Tiberis Paulo Pontifice inundat.

Omitti postremo non debet, quod cum Tiberis Paulo Pontifice bis inundasset, semel mitius, & humilioribus tantum locis, latius iterum, & violentius, multæ domus in ripa fluminis prolapsæ sunt: & pars spondarum Ælii pontis sublata, ne fluvio tumescenti obstaret. Has deinde Paulus pulchriores refecit. Domus etiam, quæ ceciderant, restitutæ: Urbis non minus decori quam incolumitati provisum. Qui vero primus omnium Paulum est imitatus Scipio Cardinalis Burghesius, vetustam Ædem S. SEBASTIANI ruinosam, & rudi antiquitate informem ad hujus ævi politiorem normam instauravit: Aras, Tholum, Laquear, aliaque interiora ornamenta congessit, duplicem aditum extrinsecus laxavit: Porticum fronti adjecit: descensum, & scalas inferiores cryptas: religionem sanctissimæ martyrum memoriæ addidit. Idem præter faciem Ædis Virginis Victricis in Quirinali, de qua supra sermo fuit, S. GREGORII ad Clivum Scauri exteriorem frontem plurimis ab imo gradibus sublatam, saxisque Tiburtinarum latomiarum artificiose candidam in altitudinem perpolitis ita collocavit, ut interius atrium laxaverit, nitentesque pilis quadripartitas porticus ante Templum statuerit. Id opus cum vita absolvit. Sed multo ante Templum S. Chrysogoni, quod moderandum ab ipso Paulo moderatore antequam Pontifice acceperat, restitutum, coacervatis picturæ, lævigatorum gypsatorumque parietum, marmorum, altarium, laqueati inauratique tecti, atque exterioris porticus ornamentis, inter illustria reddidit. Burghesiorum Ædes in Campo Martio Tiberi propinquas in eam amplitudinem produxit pulcherrimo peristylo, multiplicatis aularum, & conclavium ordinibus, solario subdiali, porticibusque in fluvium obversis, conclusis hortis, explicato complanatoque foro, ut in quavis regia nemo plura desideret. Accessere, ingens additamentum, Ædes è regione extructæ. Quæ, etsi Aulicorum commodo paratæ sunt, Aulæ

S. Sebastiani Ædes restituta.

S. Gregorii Templum eximia fronte instructum.

Ædes Burghesiorum.

tamen dominos præ laxitate videtur allicere Domum Piam quæsito præsertim extrinsecus ornatu perfecit. In Templo magnæ Virginis supra Minervam ingentia organa duo, & auro intermicantia molitus est. Extra portam Collatinam, ubi olim aliquam partem Hortorum Pompeji fuisse diximus, VILLAM, & in ea pulcherrimas Ædes extruxit statuis priscis toreumatis, pictis tabulis, & aliis ornamentis abunde refertas. In villa præter amœnitatem locorum immensitas, apricæ acclivitates, & prospectus, umbræ, vineta, avium. ferarumque vivaria spectaculo sunt. Idem dirutis Constantiniarum Thermarum reliquiis nobiles in Quirinali ædes inchoaverat, quas deinde auctas Card. Bentivolus perfecit.

Villa Burghesia.

Quo tempore Ædes quoque ROMANO SEMINARIO paratæ sunt. Nam Plures domus ad Templum olim Antonini coemptæ: duæ majores ad idem culmen sublatæ, Pauli pontificio stemmate decorata frons: tum duplicis Porticus, triclinii, & Cubiculorum ingens additamentum, Aulæ præsertim, in qua præter alias litterarum exercitationes, per Bacchanales ferias minora, seu comica dramata: rarius autem latino metro insignes Tragœdias habere solet nobilis juventus non sine Romæ admiratione, ac plausu. Tum quoque commendata est Michaelis Angeli Tonti Cardinalis liberalitas, qui Collegium Adolescentium instituit addiscentium bonas artes, quod ab eodem Nazareno pridem Archiepiscopo Nazarenum dicitur. Alios suis Ædibus Dominicus Card. Gimnasius ad cultum doctrinæ educari jussit, luculenter ædificatis, & auctis, quibus deinde vetus S. Luciæ Templum à fundamentis renovatam, & Moniales collocata ab se pecunia dotatas inclusit. Paulo ante insignes Ædes Matthæiorum in ampla insula perfectæ sunt, cum alteras similis magnificentiæ averso in angulo antea fecissent. Eorum quoque in extremo Cœlio Monte, qua planus, & postea declivis se demittit in vallem, ubi olim Piscina publica, Horti laudantur, umbris, & arborum opacitate amœni, priscisque marmoribus, ac simulacris locupletati, lacus ibi, & salientes plurimi, aquis, vel in aditu occulte erumpentibus ad spectatores irrigandos. Sed Hortis recentibus alii etiam Romani colles celebrantur. In fine quidem Esquiliarum Horti sunt Federici Cardinalis Cornelii ad veteres arcus Neronianos Aquæ Claudiæ: quibus sua peculiaris laus, quod nobilem fiorum in areolarum pulvillis, citrorumque sobolem in vasis viridariis educant. Earumdem pars Esquiliarum, & Viminalis Hortos Perettinos habet. His præter tonsilium fruticum circumeuntes ordines, & areolarum amœnitatem, duo sunt prætoria pulcherrima, copia fontium, & statuarum: immensa patent magnitudine, expatiantibus virentibus pratis, pomariis, & vinetis fructuosi. In Palatino Farnesii, quà editiores sunt, quodammodo pensiles, antiquos super Palatii fornices strato solo, nec admodum alta terra virescunt. Non unam planiciem iidem inferiores nobilium umbra, & viriditate arborum convestiunt. Non longe ab his, in capite olim Suburræ post Templum Pacis, Cardinalis Pius cultissimos habet, qui candidis ædibus constructis novam dignitatem amœnitati conservit. In Pincio, & colle quondam Hortorum Ludovisii, Sylva statuarum copia, Xystorum opacitate, prætorii ornatu, & pictis tabulis insignes. De aliis alibi. Sed ut ad ædificia redeamus, in Transtyberina Regione excalceati Carmelitæ Deiparæ Virgini Ædem, & adjunctum Cœnobium posuerunt. Nocturno autem ex incendio nobile Templum S. Caroli, vulgo ad Catinarios ædificatum est. Nam cum æstivis fervoribus congestum, constipatumque in amplo fœnili fœnum incaluisset; concepto igne sponte exarsit, vicinamque materiariam apothecam ingenti asserum, & tabularum copia refertam comprehendit. Nihil illa nocte Roma vidit illustrius; tanti flammarum

Seminarium Romanum.

Collegium Nazarenum.

Horti Matthæiorum.

Horti Farnesii.

Horti Cardin. Pii.

Horti Ludovisii.

Templum S. Caroli.

rum

rum vortices sereno cœlo undavere. Excita vicinia, nihil quisquam domi retinuit: quidquid erat clausum publicè exposuit, aut alio exportavit imminentis incendii metu. Et sunt fere domus plebejorum vetustæ, aridæ, ruinis obnoxiæ, & flammis pabulum daturæ frequentibus lignariorum, & linariorum officinis. Arserunt ædes propinquæ, nec modicæ. Quare patefacta area, Templo delectus est locus, Bernabitis Patribus honores S. Caroli promoventibus. Sed magno operi opes defecerant. Cum opportuna religione Joannis Baptistæ Lenii Card. provisum est; ut magna vi pecuniæ testamento legata, quod imperfectum manebat, perficeretur. Porro Templum quadrangula forma, medio tholo altissimè exurgente constructum quà retractis, quà prominentibus concamerationum partitionibus, & albario tectis, inauratisque, inter eximia Romæ numeratur. Alterum in via Flaminia Templum S. Carolo latius, ampliusque inchoatum Transpadani præsertim, & Insubres perficiendum curant. Cæterum alia duo incendia decorem Urbi contulere. Alterum prope Pantheon: ibique Patres signati Cruce ministrantes ægris, qui Templum S. Mariæ Magdalenæ auxerant, & ornarant, usi ruinis domorum, aream ante Templum laxarunt, concinnam domum è regione statuerunt. Alterum prope Campum Floræ; ubi ædibus S. Hieronymi nocturno igne ferme consumptis, eas sospito candore vestitas instauravit Franciscus Cardinalis Barberinus.

Card. Lenius Templum S. Caroli absolvit.

Aliud Templum S. Caroli.

Hæc ad Urbani VIII. Pontificatum referenda sunt. Ille vero adhuc Purpuratus Princeps peramplas, & lautas Ædes, ad Porticum olim Pompeji, cum Carolo fratre, ubi ambo degerent, ædificarat. Exin Pontifex, præter ea quæ memoravimus, PALATIUM Vaticanum pro ejus dignitate excoluit: multa ad commoditatem Pontificum, & Aulicorum utilitatem composuit. Ambulationem Gregorii XIII. camera fatiscente tecto munivit: sublapsæ identidem parietem loricæ, quibus cosmographicas per tabulas Italia eleganter expingitur, pristinum pigmentorum splendorem induxit. Templum nobile CONSTANTINI Baptismo nunc ejusdem jussu sumptumque perpolitis columnis, concinnatisque earum capitibus, & basibus: dealbatis, magnaque ex parte vestitis marmore parietibus, laqueato inauratoque tecto collucet. Spatium in medio clausum circulatis cancellis, continensque salutaris aquæ fontem pretiosorum lapidum incrustationibus operitur: laqueare inauratum, cælatumque cætero apparatui respondet. Ædem Sanctorum COSMÆ, & DAMIANI idem præclarè exornatam illustravit. Novum S. Martinæ Templum, quod Franciscus Card. Barberinus ædificat, Urbanus fronte Tiburtini lapidis exornat. In Quirinali perennis erat memoria S. Susannæ ad duas domos. Nam cum illa Diocletiani Cæsaris neptis paternam domum habitaret: haud longe Cajus Pontifex ex eodem Cæsaris genere Virginis consanguineus alteram incolebat. Sed cum Susannæ domus ejusdem purpurata sanguine inaurato Templo resplendeat; quæ CAJI Pontificis fuerat, nusquam apparebat. Parietinæ tantum rimosæ caducæque sine aditu, sine tecto haud procul extabant. Hanc igitur alteram domum habitatam olim S. Pontifici desertam, & ignotam Urbanus in novum elegansque Templum nitide formavit, ut simul Ecclesiasticæ antiquitati, Sancti Pontificis venerationi consuleret. At in eodem Quirinali, Palatii Pontificii hortensis amœnitas disclusa viridi septo à via publica prope omnibus sponte, atque intutè patebat. Ea nunc cingitur circumstructo muro in modum ARCIS pari securitate ac pulchritudine. AREA, quæ ante palatium vetusti ædificii latissimo fundamento subturgebat, magno lapidariorum sudore demissa, & complanata. Terreus agger è regione Palatii, ex ejusdem vetustæ molis ruina in magnam altitudinem exurgebat; subducta humo est exæquatus. AULA

Urbani VIII. opera.

Templum in quo Baptizatus est Constantin. exornatum.

Palatii

Palatii præcipua, quæ pilis lateritiis haud ſatis fulta ruinam minabatur, iiſdem Tiburtino lapide refectis ſolidata eſt. Aucti HORTI adjacentes. Obſtabat objectus collis, ſubjecta vallis. Aſportantes multorum manus ille ſequutus decrevit in planiciem: valliculam replevit injecta, & aggeſta humus, cui ſuſtinendæ directa ingenti mole ſubſtructio eſt. In fine Hortorum ad remittendas interdum curas adjuncta domus. Horti verò æquata planicie jam in immenſum excurrunt. Recti in illis, longiſſimique Xyſti, tonſilibus cincti plantis, myrto, buxo, cupreſſo, lauro, junipero, citro: innumeri fontes: ſtationes cameratæ flexilibus ramis, ſemperque virentibus foliis ſpatia diſpertita, pomis, & floribus. Hic fraga, & roſa, & cætera veris familia: illic arborum fœtus, & gravis autumnus. E planicie mollis clivo deſcenſus, & adjacens inferior campus malorum medicarum ferax: tum platanis inumbratus Hydraulam ab Sale defendit, aquatilium machinarum quaſi Reginam pluribus undique fontibus coronatam.

Horti Quirinales amplificati.

At extra Urbem Urbanus ad mare Tyrrhenum, & Civitatem veterem ſeu Centumcellas PORTU ædificato, totius Europæ emporium Romanæ dignitati, & commodis, aperuit. Id ſanè opus multi Pontifices antea aggreſſi fuerant, quos rei molitio, & ſumptus magnitudo, ac frementium undarum inſani æſtus retardaverant. Quippe ſabuloſum littus, & importuoſum Auſtro opponitur, fluctibuſque recurrentibus verberatur ex alto: nec ullo introrſus retracto ſinu curvatur, quò, ſubſidentibus procellis, naves ſe tuto recipiant. Oppidum porrò conditum eſt, prope antiquam Urbem Centumcellas, ejuſque veſtigia ſitum. Quam in eo Tuſciæ tractu, Pyrgis veteribus longiùs paululo ſummotis Geographiæ nobiles ſcriptores recognoſcunt. Urbem ſejungunt à portu mœnia, quæ interjecta ſemita, parum diſtant à mari: eorumque extrema claudit lævorſum Arx quadrangula: bellicíſque tormentis, & quatuor munita turribus Urbem, ac portum, cui imminet, propugnat. Hinc ſecundùm mœnia ſinuatur retrorſum portus: dein dextro tamquam cornu moli conjungitur: quæ continenti primùm recto opere commiſſa, poſtea in undas excurrens: tum cubito veluti flexa ſinum fere quadratum efficit, ſpatioſo aditu ad ingreſſum navium electo. Hoc ſinu anguloſo, quem extrinſecus muniunt cuneata propugnacula, ſtatio ab omnibus ventis tuta præbetur navigiis: hic hibernant Pontificiæ triremes, quò per lapideos gradus facilis eſt è mole diſcenſus. Verum è ſinus aditu novum de integro, & curvatum molis quaſi brachium pelago eſt deductum; ut alter efficeretur ſinus: qui primus ex alto invectis patet, vulgarique appellatione, portus dicitur. Quoniam autem exæſtuantis, & profundi maris altitudinem æquari neceſſe erat, ſic nexus operum eſt compactus. Ingentia ſaxa magno labore ingerebantur: atque eà injectis aliis, aliiſque ornerata, etſi aquis abſorbebantur, ſubſtratam tamen, patientemque oneris ſtruem attollebant. Quæ ubi ex aqua paululum eminere cœpit, tum junctis lapidibus moles ſuperſtructa eſt in ludibrium maris, & navium quietem. Igitur brachium, quod cœptum ab ſinus introitu, curvato ad Urbem littori haud impari flexura reſpondet, rotundo tamquam propugnaculo inchoata, pari etiam curvatura ad arcem fertur, continuatque molis ſtructuram tendentem ad Urbem. Inter hæc duo munimenta libero mari panditur oſtium portus, quò naves tuto commeant. Sed quoniam Auſtro opponitur evolutos longe fluctus invehenti, altera contra oſtium, ſcopuli inſtar jacta eſt non modico intervallo moles, oſtio portus obverſa. Id validum eſt frangendis procellis ac fluctibus munimentum. Cæterum forma portus nec ovatæ, nec orbiculatæ par, inter illas media latiſſime panditur. Quo perfecto data à Pontifice immunitas vectigalium commeantibus: & allecti inſtitores loci ſecuritate, lucri ſpe:

Portus ad Centumcellas.

Leander in deſcriptione Italiæ.

Sinus in portu, & ſtatio triremium.

Quomodo portus extructus.

ſpe: copiæque mercimonii Romæ conſultum. Hæc à munifico, optimoque Pontifice, præter ea, quæ diximus, perfecta ſunt. Ideoque in Templo Virginis ab Ara Cœli Senatus Populuſque Romanus horum gratia, aliorumque beneficiorum, quæ in Urbem, & Eccleſiaſticam ditionem, contulit, inſigne illi rerum geſtarum monimentum poſuit:

Monimentum poſitum Urbano VIII.

URBANO VIII. PONT. OPT. MAX.
Quod Urbem graſſante per Italiam acerbiſſimæ peſtilentiæ lue incolumem ſervaverit
Et ſparſa alicubi contagionis ſemina properè extinxerit quod Dominatum Eccleſiæ
Peropportuna ditionis acceſſione amplificaverit quod Italiam eductis jam
Ad prœlium adverſarum partium exercitibus in ipſo pugnæ procinctu ſummæ felicitati
Pacaverit quod Romam Ælia Arce in meliorem formam redacta magno æneorum
Tormentorum paratu & copioſiſſimo Armamentario fines vero Arce Urbana
A fundamentis excitata Urbeſque alias complures firmiſſimis operibus muniverit
Quod Trajani Portu ad Centumcellas reſtituto perfectoque variis opificiorum generibus ubique
Inductis rei frumentariæ inopia ingentis ſumptu ſublevata qua Templis exædificatis qua refectis ornatiſque
Juſta ac temperata vereque paterna dominatione populorum commodis vigili cura proſpexerit
S. P. Q. R.
Æternum memoris gratique animi monumentum poſuit An. ſal. MDCXXXIV.

Ædes, & Horti Barberinorum in Quirinali.

At Franciſcus Card. Barberinus Ducis Sfortiæ coemptos Hortos in Quirinali magnificis operibus exornavit. Poſſederat, ut dixi, Cardinalis Carpenſis, deinde Sfortiæ Duces prætorio amplo lautoque inſtruxerant, quod è priſcis fundamentis ſedilium Circi Floræ exurgebat. Igitur quà in Septentriones obverſa ÆDIUM præcelſa FACIES longiſſimè producitur, primum novis ſuffulta fundamentis, tum pro eadem æquato ſtratoque latiſſimam in aream ſolo, cæmentitio muro onus ſuſtinente, ſolidatur. Eamdem marmorato in lateritiæ tunicæ ſpeciem loricant: explicant regiam ſubgrundiorum coronam: mœniana in medio collocant, non ſine multarum viriditate è vaſis frondentium arbuſcularum: procurrentibus cingulis ad æqualia intervalla diſtinguunt: imponunt faſtigia feneſtrarum: intrinſecus aulas ornant, plurima reficiunt, inſtruuntque cubicula. Verum ad Solis occaſum revocant introrſus ædificium, & novas Ædes eximia deſcriptione erigunt: quas altera, ad oppoſitæ æqualitatem, extante parietum tamquam ala concludunt. Quod inter has medium reſilit, porticibus evehunt: quarum inferiores multipliciter patent: ſuperiorum aliquæ continuato muro obſtructæ, quoniam perlucidis ſpecularibus omnes teguntur, procul viſentibus indifferenter arcuatos hiatus videntur efficere. Picturis Petri Berettini Aula memorabilis. Scalæ in quadrum, & cochleæ formam redactæ, columnis nobiles. Pluribus contignationibus, fatigato per multitudinem obtutu, expatiantur conclavia. Inter cætera ibi Franciſci Cardinalis viſenda Bibliotheca; in qua incertum, utrum ſit admirabilior amplitudo, & ornatus, an nuceæ materiæ ſcalptura, columnis & coronis diſtincta, an pluteorum undeno ordine duplicem per ambulationem recurrentium concinnitas: an voluminum copia innumerabilis, an propenſa in liberales diſciplinas ſtudia Principis, quem tanta rerum moles non modo non retardat à curis ſapientum, verum ad hæc amœna diverticula ſenſim pellicit, & quaſi è curiæ tumultu ad doctrinarum quietem invitat. Nec parum Ædium illarum gloriam amplificarunt ſacrarum ſpectacula fabularum. Neque enim theatralibus in ludis Roma quidquam laudaret illuſtrius, quam nuper aut peregrinum ALEXIUM, aut THEODORAM à liberatore

Facies Ædium ornata.

Bibliotheca Franciſci Cardinalis.

Muſica dramata data in iiſdem ædibus.

ratore dimissam. Inchoat fabulam, perficitque concentus. Modos Musici Romani, hoc est Musicorum reges agunt. Machinamenta, & automata plusquam regia; visitatum quippe ibi transvolare cum levi nube, cum igne erumpere, cum pegmate evanescere: maria terris enasci: valles ascendere, montes subsidere, alium in orbem momento transmigrare: sensu perjucundo sequi triumphantes Divos, ac Cœlum curru sulcantes. Nam choros, saltationes, syrmata personarum, & reliquum Choragii apparatum haud facile sit animo æstimare; tanta sunt, quæ videntur. Ab his spectaculis ad hortensia transitur, quoniam & illic croceis, ut olim cum odoribus agitur fabula. Quidquid uspiam floreum apud nos vivit, in illa veris scena primas sustinet: exitu quidem Tragico; nam & florum regibus vitæ caduca sors: & quibusdam vel in primo actu sanguis purpurat. Hi verò è fœcundo solo perennitatem possent haurire, si vellent: in quo perennant Apes melliferæ, ac cœleste pabulum non tam libant, quam refundunt æque in flores, ac florentem in Urbem virtutibus, & otio Pacis. Eodem tempore Antonius Francisci frater Cardinalis Ædem vetustam S. AGATHÆ egregiis operibus instauravit, ornavitque: porticum exteriorem extruxit. Antonius vero Cardinalis S. Onuphrii Urbani VIII. frater suo fratrum Capuccinorum Ordini Cœnobium, cum Templo condidit, ut monet addita inscriptio:

Mira in iis machinamenta & spectacula.

Florea hortorum amœnitas.

Ædes S. Agathæ restituta.

Frater Antonius Barberinus S. R. E. Presb. Cardinalis Sancti Honuphrii Urbani VIII. germanus Frater Templum immaculatæ Virginis Conceptæ, Capuccinis Fratribus Cœnobium à fundamentis erexit, religiosi in Deiparam obsequii, beneficæ in suum Ordinem charitatis monumentum anno sal. 1624. *Capuccini Fratres grati animi ergo pos.*

Primum Lapidem sub Ara primaria posuit Maximus Pontifex. Templum pro familiæ instituto vindice Euangelicæ paupertatis, ornamentis instructum. Domus ampla, & fratrum conventibus, quos capitum numero frequentissimos habent: opportuna. Idem COLLEGIO NEOPHITORUM in veteri Suburra domum extruxit; Collegio PROPAGANDÆ FIDEI sacram Ædem sub monte Pincio.

Sed intra Romani Collegii ambitum Ludovicus Ludovisius fratris Gregorii XV. filius & Cardinalis Vicecancellarius, S. IGNATIO LOJOLÆ, quem Sanctorum numero Gregorius ascripserat, Templum inchoavit. Primum lapidem ipsemet in fundamenta jecit die septima Augusti, octava ab Ignatii anniversariis sacris. In lapide, & aureis numismatis unà demissis inscriptum erat:

Templum S. Ignatii à Card. Ludovisio extructum.

LVDOVICVS CARD. LVDOVISIVS S. R. E. VICECANCELL. IGNATIO CVI GREGORIVS XV. PONT. MAX. PATRVVS SANCTORVM CVLTVM DECREVIT COLENDO TEMPLVM EXTRVXIT ANNO MDCXXVI.

Intus verò super media, ac principe porta:

LVDOVICVS CARD. LVDOVISIVS S. R. E. VICECANCELLARIVS
IN HONOREM B. IGNATII
SOCIETATIS IESV FVNDATORIS
QVEM GREGORIVS XV. PONT. MAX. PATRVVS
INTER SANCTOS RETVLERAT
TEMPLVM HOC A FVNDAMENTIS EXTRVXIT
NICOLAVS PLVMBINI ET VENVSIAE PRINCEPS FRATER
APERIENDVM CVRAVIT AVSPICIIS
INNOCENTII X. PONT. MAX. ANNVM IVBILAEI MDCL.
SANCTISSIME CELEBRANTIS.

Inchoa-

Inchoatum ſtrenuè moliri cœpit: ſed molis magnitudo ipſa per ſe moram fabricavit. Itaque ſex poſt annis vita functus ad ſummam jam expenſam tantum ſupremis tabulis adjecit, ut ducentis aureorum millibus opus longe pulcherrimum ex animi ſui ſententia ſtaret. Porro Templum in ampliorem hujus ævi Templorum formam deſcriptum eſt, & figuram Crucis: cujus pars ima longior quam ſumma, tranſverſæ æquales. Ternæ in imo peramplæ Cellæ ternis ſibi obverſis reſpondent, & ſuo quæque tholo ſublimes camerantur. Poſtea majus Hemiſphærium; quod duplici globoſaque concameratione fornicatum, exteriorem altiſſime provehit, interiorem deprimit ad jucundiorem proſpectum. Tum ſingulæ hinc atque hinc Cellæ paulo minores, ſuas quæque fores introeuntibus aperiunt, alteras è via publica, alteras è ſecretario & domeſticis ædibus. Tum Templi, & principis Aræ ſedes. Sed quod rarius hodie hujus generis Templa ſortiuntur: ad interjectus aditusſque Cellarum quadraginta & octo marmoreæ ſingulari ornamento conſtitutæ. Pilæ autem medium Templi intercurrentes è Tiburtino lapide, perpetuis à ſummo ad imum canalibus ſtriatæ capita ſubtollunt de more Corinthio, eodemque conformatum epiſtilium, zophorum atque è mutulis prominentem coronam. Hinc paries paulum rectus minorem uſque projecturam, deinde ſinuatur in fornicem, qui zonis proſilientibus, retractiſque cavis, & loculis ad inſerendas plaſtarum imagines diſtinguitur. Frons Septentriones ſpectans, quo & vicinum Pantheon vergit, candidis commiſſa glebis Tiburtinarum lapidicinarum latiſſimè, altiſſimèque conſurgit. Porro ſub Templi ſiniſtro latere fuiſſe molem Circi ſimilem ſuſpicor, inchoatæ ab Æde S. Mariæ in Aquiro, ad quam Equorum curſus cum ædificio. Idem indicat magna pars Obeliſci prope collocata, & in vicinia minora ejuſdem fragmenta: & perpetuum latumque fundamentum repertum ſecundum Templi longitudinem, forſan ad porticus, & ſedilia. Idem Cardinalis Collegium Hibernorum fundavit, & Patribus Societatis regendum commiſit. Quo tempore Germanici Collegii per lapſum ruinoſæ domus inchoata ſtructura, pars quædam ſpatioſi ambitus ædificari cœpta; ipſa tamen domus ingens, nobili aula, cubiculis, ſubjectiſque inſtructa operariorum officinis. Nec longe in Agonali foro productis ædibus Cardinalis Pamphilius ædificabat. In ejuſdem olim Circi carceribus Ædes de Torres: & in propinquo de Lantes. Has autem cum Romana Academia, credibile eſt fuiſſe ad nemus Thermarum Alexandri. Ad latus autem Circi in Thermis ipſis antiquarum ædium ſpecies refloreſcit opibus Mediceis, ac Juſtinianis. Sed Agrippæ Thermas Ædes Sanneſiæ, Victoriæ, Robertæ deſignant. Thermis vero adjuncti Horti cum ſtagno, & nemore, quam Vallem vulgo dicimus, occupabant. Ibi Ædes de Valle, & Caffarellæ ſunt. Ædes Cavaleriæ, & Philonardæ ad Porticum Octavii Corinthiam: quam, prope excipiebat Circus Flaminius. Hujus Circi ad metas Patritiæ, Serlupæ, Paluziæ, Capizuchiæ. Extra latus Circi dexterum, prope Capitolium, Mutiæ, Aſtalliæque ponendæ: In lævo, an extra? Coſtagutæ. Capitolio non multum diſtat via Lata, quò fines ſuos Regio viæ olim Latæ perduxit. Itaque Ædes Aldobrandinæ (& fortaſſe Frangipaniæ) Cæſiæ, propinquæ Columnenſes, aliæque in foro gentilis Sciarræ ejus notant Regionis ſedem. Sed ubi Cæretis Ducum Ædes, tum Cardinalis Cornelii, Porticus Argonautarum: ubi Collegium propagandæ Fidei, Porticus Europæ recognoſcenda eſt: Ubi clivus Pincii, & Muſeum Angelonium, terminus Hortorum Pompeji. Poſt eas Porticus Septa tendebant ad forum Columnæ, olim Antonini. In eo, ejuſque additamentis Verallæ, Spadæ, Bubalæ: tum in via Flaminia Cajetanæ, Veroſpiæ, Theodulæ. Minus certa in Campo Martio habemus. Sed tamen quà poſt Collem Citorium verſus Tiberim panditur, Cœnobium

Columnæ in Templo.

Et alia ornamenta.

Collegium Hibernorum.

Collegium Germanicum.

bium Monialium Reginæ Virginis ibi esse dixerim, ubi Solarium quondam Horologium fuit. Indicio est Obeliscus pro gnomone erectus ab Augusto. Nam, & vicina, & fundamenta ædium subit, quas cardinalis de Comitibus posuit Rondininis ædibus contiguas. Rondininæ autem illius areæ aliquam partem sibi etiam vendicant: & molis terminos ad Serras usque fuisse extensos probabile est. In proximo Citorio colle, splendidissimè ædificat Nicolaus Ludovisius Plumbini, ac Venusiæ Princeps; Ipsiusmet collis ruderibus egestis, atque inclinato fastigio; ut, ad Antonini Forum, hinc Egnatianum Templum, hinc Ludovisiana domus pietatem patrui, nepotisque magnificentiam testentur.

Porro ad Ripam Tiberis Collegium Clementis VIII. Clementinum visitur, prope antiquum Terentum, ubi ara Ditis, & Proserpinæ sub terra. Prope, ortum habuit via Recta dividens hanc partem Campi. Quod si alterum ripæ latus spectamus ubi domus pauperum, ac Xenodochium SS. Trinitatis, quo peregrinorum Romam venientium excipitur incredibilis multitudo; Hic opinor Horti Principum Serviliani fuerunt, longoque tractu ad Collegium Anglorum, tum Roccias Ædes ac Cerrias pertinebant. Etiam Ricciæ Varesiæque, cum horti secundum Tiberim producerentur, illorum terminis inclusæ. Aliæ dignitate ac specie non inferiores, vel quia veteres fabricas illis designari in promptu non erat: vel quia ut memoravimus, reticentur. Urbis adeo totius facies eximias passim domos ostentat, humilioribus tamen non raro intermissas. Quod sane ingentibus oppidis familiare est, & Urbi etiam veteri fuit: quam sex amplius secula præter Capitolii substructiones, paucis commendatam, rudibusque tectis demissam, & humilem exteri, quamvis dominam eludebant. Orbis imaginem dixeris in quo maximis Urbibus minora castella pagique succedunt: ac præcelsa montium juga modici colles excipiunt. Sic, & regia domus non amplas ubique aulas, sed angustas etiam cellulas probè complectitur. Romæ vero id præsertim accidat necesse est, quod in eam ex omni Europa confluentes novi opifices, & advenæ, ubi in communi patria sedem elegerunt, domos sibi quoquo modo comparant, & pro facultatibus ædificant. Verum quamvis raró conjuncta, sed sparsim erecta sint sublimia Principum, & nobilium virorum ædificia; tot tamen ea sunt, tantique ornatus; ut, si simul collocentur, ex his magna Urbs splendidis ædificiis statuenda sit. His accedunt crebra utriusque sexus Cœnobia, & opera Templorum pulcherrima; quorum pleraque sufficerent singulis Urbibus illustrandis. Quæ omnia si quis complecti velit, Elenchum Romanorum ædificiorum per Regiones Urbis quatuordecim contexat, ut olim P. Victor, ac Sextus Rufus de Roma veteri fecerunt.

Domus amplæ in Urbe humilioribus intermissæ.

Insignia Cœnobia & Templa.

F I N I S.

IN

IN URBEM ROMAM.

LAnguentem greſſum pauliſper ſiſte, Viator,
Et lege marmoreis carmina ſculpta notis.
Roma fui quondam toto celeberrima Mundo
Marte, ſitu, ingenio, nobilitate potens.
Quippe triumphalis frœnavi legibus Orbem,
Paruit imperio terra fretumque meo.
Impoſitæ ſeptem micuerunt Collibus arces,
Totque Arcus, Thermæ, Templa, Theatra, Viæ.
Prorſus eram felix ſi non peritura fuiſſem,
Et niſi tam multas ſors rapuiſſet opes.
Roma ego jam non ſum, perii, propriiſque ruinis
Obruta ſum, gremio condor & ipſa meo.
Relliquias quaſcumque vides, quæ diruta cernis.
Mœnia, ſplendoris ſunt monumenta mei.
Fruſtra igitur ROMAM, ROMÆ tu quæris: abire
Jam potes hinc, ROMÆ ROMA ſepulta jacet.
Interea temere perituras ne ſtrue moles,
Cautior exemplo cum potes eſſe meo.
Carpe viam, volui ſcires hæc pauca, memento
Ut meminiſſe mei, ſic meminiſſe tui.

ANDREAS FRUSIUS Soc. Jeſu.

IN EANDEM.

ROma vetus, totum manibus quæ amplecteris Orbem,
Seu dare vis terris, ſeu dare jura mari,
Una triumphali diademate cingeris: una
Omnia Tarpeji cernis ab arce jugi.
Te caput ad cœlum tollentem ſuſpicit Athlas,
Te tibi ſubſtitui pondere feſſus avet.
Salve magna parens virtutum, magna Virorum;
Qui titulos armis, qui peperere toga.
Nil tantis certet tibi laudibus omnia vincis,
O decus, ô hominum gloria ROMA vetus.

FRANCISCUS BENCIUS Soc. Jeſu.

IN EANDEM QUALIS EST HODIE.

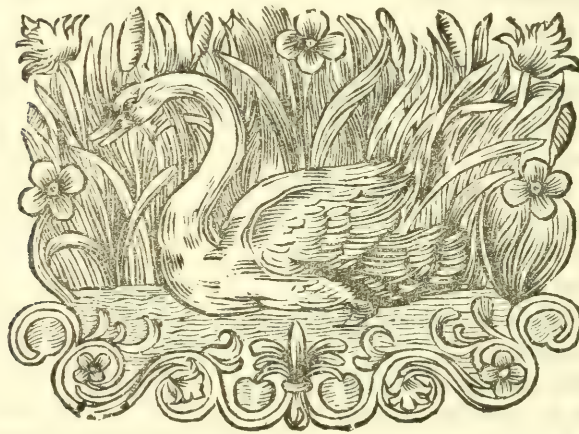
QVi miſeranda videt veteris veſtigia ROMÆ,
Ille poteſt meritò dicere, ROMA fuit.
At qui celſa novæ ſpectat pallatia ROMÆ,
Hic meritò poterit dicere, ROMA viget.

GEORGIUS CASSANDER Brugenſis.

INDEX
FIGURARUM ÆNEARUM.

Templum

Panthei

I N-

INDEX
RERUM MEMORABILIUM.

B.

rurſus

recens

E.

F.

& Mun-

L.

M.

cur

N.

O.

P.

Latina,

Q.

R.

S.

T.

V.

FINIS.

CAMPIS,

Typis Caspari Cotii, Typographi & Bibliopolæ. 1694.

